Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XIV [XXIX] nr. 2

Chişinău
2020

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacție

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacție: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă (†), Claudia Cemârtan, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iași); dr. Ana Boldureanu (Chișinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. hab. Ion Eremia (Chișinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Sankt Petersburg); dr. Igor Manzura (Chișinău); dr. Eugen Nicolae (București); dr. hab. Ion Niculiță (Chișinău); dr. Virgil Nițulescu (București); dr. hab. Elena Ploșniță (Chișinău); dr. Elena Postică (Chișinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chișinău); dr. hab. Igor Sapozhnikov (Kiev); dr. Ion Tentiuc (Chișinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chișinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chișinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialiști în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Colegiului de redacție al „Tyragetiei”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Raimonda Ragauskienė
The Evangelical Environment of Voivode of Vilnius Mikolaj the Black Radziwill (1515-1565) during Iacob's Heraclid vizite in Vilnius (Mediul evanghelic al voievodului Vilniusului Mikołaj „cel Negru" Radziwill în timpul vizitei lui Iacob Heraclid (Despot vodă) la Vilnius) 9

Lilia Zabolotnaia
The bounds of the private in the life of Antiochus Cantemir: Myths, speculations and realness regarding his secret family in Paris (Limitele privatului în viaţa lui Antioh Cantemir. Mituri, speculaţii şi realitate despre o familie secretă la Paris) 19

Aurelia Cornețchi
Tehnologiile digitale – o modalitate modernă de prezervare şi diseminare a colecţiilor muzeale (Digital technologies: a modern way to preserve and promote museum collections) 31

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Надежда Нижник
Брачный союз: многообразие способов создания в Древнерусском государстве (Marriage union: a variety of ways to create it in the Old Russian state) 45

Vazha Kiknadze
East-West cultural dialogue in Georgia during the Queen Tamar's Reign (Dialogul cultural Vest – Est în timpul domniei reginei Tamara) 57

Şarolta Solcan
Vrăjitoria printre români (pe baza actelor proceselor de vrăjitorie din Transilvania din secolele XVI-XVIII) (Witchcraft at Romanians: Documents of witchcraft trials in Transylvania of the 16th-17th centuries) 63

Costin Croitoru
Contributions to the history of the Romanian vocabulary: names of Polish coins that circulated in Moldova. II. *Poltorac / Polturac / Potor* (Contribuţii la istoria lexicului românesc: nume de monede poloneze care au circulat în Moldova. II. *Poltorac / Polturac / Potor*) 77

Александр Пономарёв
Валашский род Корбя (Корбе) в Украине-Гетманщине в XVIII столетии (The Wallachian family of Corbea (Korbe) in Ukraine-Hetmanate in the 18th century) 89

Игорь Сапожников
Исакча и переправа через Дунай в 1770-х - 1870-х годах по данным картографии и иконографии (Isaccea and ferry across the Danube in the 1770s - 1870s according to cartography and iconography) 99

Valentin Tomuleţ
Statutul boiernaşilor din Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea (The social status of Bessarabian boierinaşi in the first half of the 19th century) 121

Игорь Сапожников, Майя Кашуба
Немецкие названия курганов Буджака в XIX - первой половине XX в. (German names of the burial mounds of Budjak in the 19th and first half of 20th century) 155

Andrei Emilciuc
Reprezentanţi ai Basarabiei la expoziţiile de mărfuri din Imperiul Rus şi Europa Occidentală (1829-1869) (Representatives of Bessarabia at commodity exhibitions in the Russian Empire and in Western Europe (1829-1869) 165

Viorel Bolduma
Emigraţia populaţiei din Basarabia în Caucaz, Crimeea şi nordul Mării Negre (anii '70-'90 ai secolului al XIX-lea) (Emigration of the population from Bassarabia to the Caucasus, the Crimea and the Northern Black Sea Region (1870s-1890s) 185

Francis Conte
Les «*parisiennes d'Odessa*» et l'art de l'émigration russe en France (autournant du XXe siècle) („Parizienele din Odesa" şi arta emigraţei ruse în Franţa (la începutul secolului al XX-lea) 201

Marius Tărîţă
Viticultura basarabeană din anii 1924-1931 reflectată în rapoartele consulare poloneze (The wine industry of Besarabia as reflected in Polish consular reports (1924-1931) 213

Nicolae Fuştei
Moscova – Vaticanul ortodox: un proiect eşuat (Moscow – Orthodox Vatican: a failed project) 221

Elena Postică
Foametea din anii 1946-1947 din Moldova în documente oficiale şi mărturii ale supravieţuitorilor (The famine of 1946-1947 from Moldova in official documents and testimonies of survivors) 233

Liliana Rotaru
„Eu îs de părere că fiinţază o sângură limbă!": controverse lingvistice la Institutul Pedagogic din Chişinău ("I think there is only one language!" Linguistic contradictions in the Chişinău Pedagogical Institute) 243

Marcel Revenco
Relaţiile comerciale externe ale Republicii Moldova. Aspecte istoriografice (Foreign trade relations of the Republic of Moldova: historiographic aspects) 259

Gherghina Boda
Evenimente expoziţionale relatate în presa vremii (1902-1905) (Exhibitions as they appear in the press of the time (1902-1905) 283

Elena Ploşniţa
Sistemul instituţional/legislativ al culturii româneşti după Marea Unire. Aspecte muzeografice (The system of legislative acts on cultural institutions of Romania after the Great Unification. Museum aspects) 289

Vera Serjant
Moştenirea lui Vasile Stroescu (The legacy of Vasile Stroescu) 299

Anatolie Povestca
Arme de foc din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Firearms from the collection of the National Museum of History of Moldova) 305

Vera Stăvilă
Afişul social postbelic – mijloc de informare publică (din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei) (Post-war social poster as a means of public information (from the collections of the National Museum of History of Moldova) 321

Юрий Пятницкий
Произведения грузинского искусства в Эрмитаже: история формирования и изучения коллекции (Georgian Art in the Hermitage Museum: the History and Study of the Collection) 329

Adelaida Chiroşca
Imagini multicompoziţionale din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei: Icoana vieţii (Multi-part icons in the collection of the National Museum of History of Moldova. Visual hagiography) 355

Ana Griţco
Efecte poştale consacrate Sărbătorii naţionale *Limba noastră cea română* (Imprinted stamps and postal pieces dedicated to the National Day of the *Romanian Language*) 371

Lucia Marinescu-Tonu
Tehnici de interpretere a valorilor patrimoniului din provinciile Trento şi Ferrara, Italia (Techniques for interpreting cultural heritage in the provinces of Trento and Ferrara) 379

Silviu Andrieş-Tabac
Simboluri heraldice rurale adoptate în Republica Moldova în anii 2017-2018 (Rural heraldic symbols adopted in the Republic of Moldova in 2017-2018) 385

III. Recenzii și prezentări de carte (Paper and book review)

Anatol Petrencu, Rusia, 2019: „acesta a fost un an greu...” [“это был тяжелый год...”]. Chişinău: Balacron, 2020, 296 p., ISBN:978-9975-66-689-3 *(Anatol Povestca)* 407

IV. In memoriam

Un maestru al cuvintelor. În amintirea lingvistului Vlad Pohilă *(Aurelia Corneţchi)* 413

In memoriam Evgheni Gansinskii 415

O lumânare aprinsă pentru Iurie Caminschi *(Adelaida Chiroşca)* 416

Lista abrevierilor (List of abbreviation) 417

Condițiile de publicare în revista „Tyragetia” 419

The following conditions for publishing in the „Tyragetia” journal 420

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 421

THE EVANGELICAL ENVIRONMENT OF VOIVODE OF VILNIUS MIKOLAJ THE BLACK RADZIWILL (1515-1565) DURING IACOB'S HERACLID VIZITE IN VILNIUS

Raimonda Ragauskienė

Keywords: The Grand Duchy of Lithuania, 16th century, Mikolaj the Black Radziwill, evangelical ministers, Iacob Heraclid, social biography.

The Reformation in the 16th century not only divided Europe, but also built new bridges among countries. The example of such interaction is the relations between the Grand Duchy of Lithuania (further referred to as GDL, Lithuania) and Moldova in 6-7 decades. The movement of Reformation in Lithuania had great impact on the formation of the Protestant faith of the future Prince of Moldova (reigned from November 18, 1561 to November 5, 1563), the first Protestant ruler in Eastern Europe, Iacob Heraclid (*Joannes Jacobus Basilicus Heraclides Despota, Ioan Iacob Heraclid,* also known as *Despot Vodă* (about 1520-1563)[1].

Here he had the opportunity to get to know the evangelical environment, to meet and to discuss, among others, with the earliest Protestant preachers. Religion and reform ideas also spread through word of mouth, firstly through preachers (Crăciun, Ghitta, Murdock 2002, 7). Therefore, this article focuses on the group of the earliest evangelical pastors (ministers), who acted in the GDL. Since quite a lot has been already written about preachers' religious views, especially the most radical ones (Górski 1959; Literatura 1959), in this article some aspects of their social collective biography: social and regional origin, professional activity before they became protestant ministers, their education and marital status, are analyzed. Chronological period of this research covers two decades: starting from M. the Black Radziwill's official conversion in 1553 to the end of the formation processes of the evangelical confessions in Lithuania (the beginning of 8th decade).

Paradoxically, in the broad historiography of the Reformation movement, the first evangelical ministers of GDL, as a professional and social group, did not receive a comprehensive study. We do not have a biographical dictionary of evangelical clergy yet, most often the first preachers are mentioned in researches only episodically, contextually. An addition to the lists of protestant clergy (Wengerscius 1973; Łukaszewicz 1842, 58 etc.) is also needed. The biographies of only a dozen ministers have been published. Those pastors, who became the radical reformers (Unitarians) received the most attention: Simon Budny, Jan Cosminius, Marcin Czechowic, Laurentius Diskordia, Piotr Gonezius and Laurentius Krzyszkowski, Jan Jacob from Kalinuwki. The life and activities of several Evangelical Reformers (Calvinists): Andrzej Chrząstowski, Stanislau Marcian, Jan Minvidius, Albert Salinarius, Simon Sinkevich, Stanislau Sudrovius and Simon Zacius, some Vilnius Evangelical Lutheran (Lutherans) preachers were discussed as well.

One of the biggest problem connected with this topic is the lack of historical sources. Knowledge about Protestants during the Reformation of the GDL was in general very poor and unsystematic (Lukšaitė 2003, 30). Most importantly, however, the entire archive of the Synod of the Evangelical Reformed Church burned during the religious tumult in Vilnius in 1611 (Studnicki 1932, 14; Kosman 1974, 89).

[1] I. Heraclid received a lot of historiographical attention. However, many ambiguities remain in his biography or some aspects of his life are still very vague. It is not clear, for example, what was his exact social origin (whether he was of royal descent, according to the great genealogical tree, which Despot printed at Braşov in 1558, or originated from a simple family in Crete), there is also disagreement about his education etc.
For the bibliography of the main works about I. Heraclid's connections with Lithuania and Poland when he visited the GDL in 1557 and spent time at the Reformation leader's, Voivode of Vilnius Mikolaj the Black Radziwill (1515-1565) court in Vilnius see: Czamańska 1999, 133-134; Falangas 2004, 195-210; Dziubiński 2005, 228-239, 249; Falangas 2009; Ragauskas 2010, XXIX-XXX.

Iacob Heraclid vizite in Vilnius in 1557

The personality of I. Heraclid – who was one of the most famous adventurers and finally the ruler of the Duchy of Moldova, which depended on Turkey and Poland, according to Andrei Pippidi, by 1563 had a "European notoriety" (Pippidi 2000, 182). In 1564 a military officer, Italian Alexandr Guagnini (Alessandro Guagnini), who fought in the Lithuanian-Polish military forces in the Livonian war, wrote one of the first works about I. Heraclid life: "Vita Despothi Principis Moldoviae", 1564[2]. Despite this notoriety, I. Heraclid has been "discovered" only recently in Lithuanian historiography and new facts about his life in Lithuania has become known (Ragauskas 2010, XXVIII-XXXIII).

Before coming to Vilnius this exceptionally colorful, 16th century personality of European Renaissance not only became a Protestant (around 1550 in Wittenberg), but managed to establish close relations with the emperor Charles V's himself, who, for political reasons – fought against Turkey – supported his genealogical and then political claims. I. Heraclid, with the support of the Habsburgs, seemed to have dreamed of conquering Wallachia and Transylvania, and then expel the Turks from Europe (Czamańska 1999, 134-135). Not accidently this well-educated man (Jurcoi 2016, 48-56), an extraordinary orator, in mid-1556 switched his attention to the GDL and Duchy of Prussia. Despot's possible acquaintance in Germany with the Italian ex-bishop Pier Paolo Vergerio (1498-1565) (Crăciun 1996, 101-102, 107-108, 130), may have contributed to this attention. In the beginning of September in 1556, Vergerio visited the M. the Black Radziwill court, whom he knew from Radziwill's mission in Vienna in 1553 due to a third Sigismund August's marriage to Catherineof Austria. The queen of Poland Catherine of Austria was the baptismal daughter of Vergerio (Jasnowski 2015, 87-88; Pociūtė 2008, 353, 357-358), whereas Vergerio was the initiator of the first religious polemic in the GDL. When in 1556 Radziwill received a letter from Pope's Nuncio Aloisius Lippoman calling for the abandonment of Protestant views, Vergerio prepared Radziwill's printed response to Lippoman. In October, the book "Duae epistolae" (Two Letters) was published in Königsberg (Du laiškai 2015), where at that time I. Heraclid attended the court of the duke of Prussia (Crăciun 1996, 102-103). M. the Black Radziwill became famous in Europe as the founder of the GDL Protestant Church. It is important to mention that in the summer of 1556, Philip Melanchthon's son-in-law Georgius Sabinus returned from Vilnius to Königsberg, where he met Vergerio and possibly Despot and showed them Piotr Gonezius' book received from the Voivode of Vilnius (Jasnowski 1935, 5-61). Therefore I. Heraclid was informed about the religious situation in Lithuania very well and in spring 1557, he reached Vilnius.

How it happened? It is possible, that Sigismund Augustus asked the duke of Prussia for help in the Livonian War (1558-1581) and for this reason, the duke Albert Hohenzollern sent him I. Heraclid, who was known as military expert. The duke of Prussia recommended him to the king of Poland on 22th of January, 1557. Another letter of recommendation, dated the 8th of July 1557, was written to M. the Black Radziwill. So Despot ended up being at the court of the Chancellor of Lithuania M. the Black Radziwill (Ragauskas 2010, XXXI).

He spent a bit more than a half of a yearin Vilnius and Lithuania in general. In the letter (dated 23rd of April) addressed to the duke of Prussia, I. Heraclid informed about the help of Radziwill and that he had been accepted into the Sigismund Augustus' service, with the assignment of 300 talers. The king of Poland, besides that, promised to send a mission to Turkey for the liberation of Despot's homeland (apparently the island of Samos).

In summer I. Heraclid took part in the military company of Pasvalys, near the border of the GDL and Livonia, where he wrote a book "De disciplina militaris", of which the manuscript was sent to the duke of Prussia. This copy of book, known as Königsberg copy, supplemented by Despot's drawings, is quite important to the Lithuanian military history. I. Heraclid indicated the leaders of the army (the great hetman of the GDL, the Voivode of Trakai Mikolaj the Red Radziwill), the size of the forces, their nature (the fact that the GDL army was conscripted) (Marinescu 1938, 319-380). The part of this manuscript he gave to Jan Krzysztoforski, with whom he met in Prussia and alongside took part in company of Pasvalys (Olteanu 1970, 955-963). Thus, with the military forces of the GDL Despot marched through Lithuania. His itinerary at that time was Vilnius-Balninkai-Pienionys-Anykščiai-Pasvalys-

[2] The publication of this work with introduction: Radu 1934, 11-47.

Vilnius. Using the right granted by the emperor, Despot awarded the title of "Poeta laureatus" to M. the Black Radziwill's client, the Evangelical Reformed, the poet and music Cyprian z Sieradzia (about 1535 - about 1600), and adopted him into his family and coat of arms. This nobilitation on the 1st of September in the camp by the river Mūša was confirmed by Sigismund Augustus (Album 2001, 132-133).

In Vilnius, I. Heraclid started to mobilize the supporters from the other nobles of the GDL and some citizens of Vilnius as well. Many of his new friends were Protestants. Specific plans of Moldova have probably matured at the Radziwill's court: here the famous Protestant Jan Łaski (1499-1560) paid a visi (from March 17) (Kowalska 1999, 39-42), who was the uncle of a nobleman Albert Łaski (1536-1604) – the future Despot's supporter. A councilor and burgomaster of Vilnius Lukasz Markowicz Mundius received the title of doctor of medicine by authority of I. Heraclid. L. Mundius was the Evangelical and also from Radziwill's environment. It is believed that he became the agent of I. Heraclid in Vilnius with the goal to colonize and reform Moldova (Pirnat 1982, 173), and may have been among his escorts in Moldova. It is known, that at some time Mundius visited Pozsony in Hungary (Ragauskas 2010, XXXII-XXXIII). As can be seen from the king of Poland Sigismundus Augustus' letter addressed to Despot in 1563, Stefan Hriskowicz's brother from Minsk also took part in Moldovian affairs (Iorga 1916, 132). There is no doubt, that among volunteers, who came to Moldova with I. Heraclid, were not only Polish Protestants, but some nobles or townspeople from the GDL as well. Despot communicated with the ruling elite of Lithuania after he has become the ruler of Moldova[3].

During the I. Heraclid's visit at the court of the Chancellor M. Radziwill in Vilnius, the extremely intensive processes, related to the development of the Reformation, took place. The Evangelical Church of the GDL was established at that time. The first Synod of evangelicals took place in Vilnius, shortly after the departure of I. Heraclid – from the 14th to 19th of December, in 1557 (Lukšaitė 2003, 64). So Despot got into the vortex of the Reformation movement in Lithuania. It is very likely that M. the Black Radziwill had great impact on the formation of the Protestant faith of I. Heraclid. But suggestion of Maria Silvia Crăciun, that Radziwiłł's influence pushed Despot into a final, radical (Nontrinitarian, with influences from both Unitarianism and the Polish Brethren) stage (Crăciun 1996, 106-118, 124-126) is not accurate (see below about the conversion of M. the Black Radziwill). In any way, I. Heraclid was watching the emergence of one of the most important actors of Reformation – the Evangelical pastors in the GDL. This process brought big challenges in the countries that were affected by the movement of Reformation. Instead of a Catholic priest distinguished by his sacerdotal status and viewed as a point of contact between the sacred and the profane, the Protestant pastor emerged – no longer a participant of the divine essence, but rather of faith and forgiveness (Temple 2016). The necessity to define the functions of a new clergy appeared (Scott Dixon, Schorn-Schütte 2003, 2-4). The experience of the GDL was very important to I. Heraclid, after becoming a Protestant ruler of Moldova, I. Heraclid founded the Evangelical Church on the example of GDL-Poland, appointing the first superintendent, which has become Jan Lusiński (Lusenius, Luziński, Łużyński) (Kowalska 1973, 135-136). So what was the group of the first GDL preachers from the social point of view?

The first Protestant ministers in the GDL: the problem of their confessional identity

The social and confessional discrepancies within the new group of evangelical ministers appeared in different countries (O'Day 1987, 45; Schorn-Schütte 2000, 1-3). Firstly in the GDL, arose the problem of confessional dependence of evangelical clergy. Already in the 19th century historians have noticed that the initial stage of the Reformation in the GDL was very complicated (Łukaszewicz 1842). However, an universalized scheme has traditionally emerged in historiography: until the middle of the 16th century or even until the 6th decade, the dominance of the Lutherans (early Lutheranism) is seen, followed by a period of Calvinists domination and the secession of the confession of Unitarians (Lukšaitė 1999, 55; Vaivada 2004, 189). The construct of the early Reformation period, as a "Lutheran period", became a kind of canon, part of a general (synthetic) historical narrative[4] (Lukšaitė 2013, 354), conse-

[3] 1561 12 12, Vaslui, Despot to the senators of Poland and the GDL, Riksarkivet (Stokholm), Extranea Polen, Volym 134.

[4] Only in the latest synthesis of Lithuanian history in the 16th c. modified construction is given.

quently was used as a matter in specific studies of the history of the Reformation. One of the main criteria for the emergence of this concept was the use of the term "Lutheran" in the sources of the 16th century. But, according to Dainora Pociūtė, such designation has not yet meant Lutheranism in the doctrinal sense. It was only a reference to any position, inconsistent with the teaching of the Church, and to evangelism whose identity and identification terms were still being formed at that time (Pociūtė 2008, 206). An analysis of the anti-Protestant polemical literature and edicts of the first half of the 16th century showed that at the beginning of the Reformation in Poland, Catholics called the whole early movement as "Lutheranism" as well (Nowakowska 2018, 119-132; Ptaszyński 2019, 10).

Thus, Reformation in the GDL during the earliest period was not theologically homogeneous, but rather liberal from the confessional point of view. The Reformation in Lithuania, unlike in Prussia, did not receive the support of the rulers and did not establish itself as a state's confessional system, because of that any one evangelical thought could not be developed. The movement was led by private individuals (from nobles to rich citizens), and all their experiences with Reformation ideas were different (Lukšaitė 2003, 44-51; Pociūtė, 2017, 13-14). The procedural conversion of M. the Black Radziwill in 1553, publicized in 1556, had a significant influence on the Reformation movement in Lithuania. When describing the confessional identity of the Voivode of Vilnius, we are dealing with a one-time conversion to evangelism, but not with a change of his confessions: he converted only to Evangelism, but not Lutheranism, then to Calvinism and finally to Antitrinitarism. Until the death of M. the Black Radziwill, the Evangelical Church of the GDL, named "Unitas Lithuaniae" (Zbór), founded and under the auspices of him, had not accepted any confession of faith or was not committed to any of the doctrines. Therefore, the first catechisms of the evangelical tradition published in Radziwill's estate in Brasta, were syncretic in terms of religious beliefs, with elements of both – Lutheran and Helvetic doctrines (Pociūtė 2017, 52-53, 60). For this reason, the search for the doctrine of the evangelical faith in Lithuania lasted until the 8th decade.

Therefore in this research the list of earliest evangelical priests was drawn up from people, who acted form 1553 to the beginning of the 8th decade and who were named as evangelical preachers ("minister", "pastor", "Minister Verbi Divini" or „Minister Verbum Dei") by contemporaries. The list includes all evangelical preachers who participated in the creation of the Evangelical Church in Lithuania and even those, who later (from the beginning of the 7th decade, at about 1563), chose the path of radical reformers, became Unitarians (Lukšaitė 2013, 364).

The first evangelical priests in Lithuania: social collective biography

The data of 35 ministers, who acted in the GDL are available in total. It is not possible to determine the accurate number of clergy since the size of the group changed depending on the formation of the Evangelical Church and its further development. The first clergy organized evangelical services in the manors of M. The Black Radziwill in Brasta and Vilnius (Lukishkės) in 1553. The claims of Catholic opponents saying that "ministers ran [to Radziwill] in crowds like crows" (Du laiškai 2015, 416-417; Cichocki 1615, 201), were unfounded and exaggerated. The nobleman himself (in his reply to Lipomman in 1556), declared, that he was patronizing "preaching righteous men" (Du laiškai 2015, 422). So then there had to be a dozen of them.

The list of the early ministers in the GDL (year of life/mentioned as minister)

1. Bielinski Daniel (†1591)
2. Budny Simon (about 1530-1593)
3. Brzozowski Valentin (minister 1558)
4. Brzozowski Maciej (minister 1552-1565)
5. Cyzner Andrzej (minister 1564)
6. Czechowic Marcin (1532-1613)
7. Daniel (minister 1570)
8. Diskordia Laurentius († about 1566)
9. Falconius Jan († 1586)
10. Falconius Tomasz (minister 1560-1569)
11. Gonezius Piotr (about 1530-1573)
12. Ilinski Daniel (minister 1570)
13. Jeronimowicz Walentyn (minister 1568)
14. Jacob from Kalinuwki († 1583)
15. Jan from Grodno (minister 1563)
16. Jan Lithuanus (minister 1561)
17. Kaczanowski Blasius (minister 1568)
18. Koscinius Wojciech (minister 1562-1564)
19. Krowicki Marcin (minister 1561-1563)
20. Krzyszkowski Laurentius (minister 1561-1584)

21. Leonardus Cracovita (minister 1564)
22. Marcian Stanislau (minister 1570)
23. Piekarski Hieronim (minister 1553-1563)
24. Paulus fromWizna (minister 1562-1572)
25. Pubkovski Timotiej (minister before 1553)
26. Simon (minister 1553)
27. Suchodolski Marcin (minister 1570)
28. Sudrovius Stanislau (about 1550-1600)
29. Svencicki Ioan Baptista (minister 1563)
30. Tomas (Фома) (minister from the 4th decade)
31. Wendrogowski Mikolaj (minister 1560-1566)
32. Veigel Georg (minister 1565)
33. Vingler Laurentius (minister 1570)
34. Zacius Simon (about 1507-1591)
35. Zyra Szymon (minister 1568)

During 1557-1558 in the first synods, the organizational structure of the Evangelical Church of the GDL was created, and its first leader, the superintendent, was appointed. Radziwill's court minister Simon Zacius from Proszowice (around 1507-1591) (Monumenta 1913; Budka 1922, 288-295; Piekarski 1937/1939, 433-435; Pociūtė 2017, 109-131) became the first superintendent, and Mikolaj Wędrogowski his deputy. With the expansion of the community, in around 1560, the Districts were divided in two: Vilnius and Podlachia. M. Węndrogowski was appointed to be the superintendent of Vilnius District until around 1565; after him (before 1565-1568) the superintendent became Paulus (Pawel) from Wizna (Akta 1972, 18, 193, 197, 218, 326). The head of the Podlachia District was S. Zacius, Marcin Krowicki substituted him in 1562 (Tazbir 2000, 48). The first clergy appeared, as mentioned, in the manors of M. the Black Radziwill (Biała, Brasta, Kleck, Mordy, Nesvizh, Shydłowiec). Soon they started to act in the manors of other nobles of the GDL, who converted to Protestantism: Chodkiewicz (Shklow), Kiszka family (Chołchło, Wengrowo, Losk, Iwia, Solcy, Kėdainiai), Hlebowicz (Zaslawye), Wolowicz (Sidra), Vyshnevetsky (Deltuva), Zavisza (Žeimiai). The first ministers also worked in Vilnius and Polotsk. It should be noted that one of the earliest Protestant clergies, Stanislau Marcian, was a minister, Andrius Vyshnevetsky, the duke (Biržiška 1990, 98-99; Lukšaitė 1999, 220, 244). The latter wasthe brother of duke Dmytro Vyshnevetsky, who was involved in Moldavian affairs in 1563.

There were already about 80 Evangelical churches in the GDL in the 6-7th decades: 59 in the Vilnius diocese and 21 in the territory of the Samogitian diocese (Pociūtė 2001, 547). However, there was a lack of priests (Ptaszyński 2012, 211), so one minister had to serve in several churches. Additionally, the confessional views of some of them have changed. A split of the Lithuanian Evangelical church took place between 1563-1565: a number of ministers became Unitarians (Najstarsze 1922). In Poland even more than half of ministers, together with the superintendent Stanislaw Lutomirski, moved to the Polish Brethren (Unitarians) (Bem 2020, 115). Thus, hypothetically, there could have been about 50 of the first evangelical clergy in the GDL (acting until the 8th decade).

The geographical origin of the 27 preachers is more or less clear. Most of them, 16, came from the GDL. As many as nine of them were from Podlachia. This region of the GDL was more polonized in juridical, economic and cultural terms than the rest of Lithuania. The Lithuanian magnates quite frequently recruited Podlachian nobility for their clientele system. Not one Radziwill's client was also from Podlachia. With the support of the Chancellor, they, like for example Maciej Sawicki, used to make a career and to become the central official of the GDL (Ragauskienė 2016, 23-24). The role of Radziwill, played in the movement of Reformation in Podlachia, was very important (Mironczuk 2018, 139-162). The unclear case of origin of S. Budny (from Masuria (Poland) or from the GDL) (Merczyng 1913; Kot 1937, 96-99; Kot 1956, 63-118; Парэцкі 1993; Kamieniecki 2002; Fleichman, 2006) remains. Nine evangelicals came from Poland, including three from places near the territory of Lithuania (M. Krowicki (Szczucki 1964, 32) and Laurentius Diskordia (Barycz 1939-1946, 171-174) from Masuria, Stanislau Sudrovius from Mazovia (Ostrolenko)). It is a case of one minister, who came from Moscow (Thomas). Even in the 4th decade he preached in Vitebsk, but because of persecution, moved to Polotsk (Якубау 2012, 38). Thereforethe idea expressed in historiography that most of the early ministers came from Poland (Lukšaitė 2013, 359), is not correct.

The social origin only of the 11 preachers is known: five were from petty nobility, four – from townspeople (from craftsmen families mostly), and probably two (Piotr Gonezius and J. from Kalinuwki (Urban 1962-1964, 355-356; Wasilewski

1962, 168-171)) – from peasants. The fact that there were nobles (*szlachta*) among the clergy was a feature of the GDL. It is true, however, that those were just petty nobles. Most ministers in Poland were of plebeian origin – not just in the first stages of the Reformation, but in the later generations too. In German lands, for example, the origin of clergy from among the educated middle classes in the towns and cities, remained dominant (Scott Dixon, Schorn-Schütte 2003, 115).

The initial need for educated Protestant clergymen (and not just parish ministers, but church leaders as well) existed (Ptaszyński 2005, 35) from the beginning of the Reformation in the GDL. The education of ministers, will later become one of the essential criteria for the ministers as a professional group (their professionalization). Only in the last quarter of the 16th century, the basic evangelical education system in the GDL was formed when the first parishes and higher schools were established (Bagińska 2012, 57).We know only about eight ministers from the first generations of Lithuanian clergy, all of them were well educated – studied at universities. Most ministers – six – at the Krakow Academy, three of them continued their studies in Lepicig, Padua and Wittenberg. Two ministers (Tomasz Falconius (Sokolowski) (Ališauskas 2009, 107) and Laurentius Krzyszkowski) (Górski 1970, 562-563) matriculated in the University of Königsberg. Probably T. Falconius' brother – Jan studied at university as well, since he worked as a teacher in Radziwill Biala manor (Akta 1972, 372).

Like in the other countries, where the Reformation spread, the first generations of Lithuanian Protestant clergy had a resilient connection with the medieval Catholic priesthood, and indeed ministers came from all levels of the hierarchy. Seven ministers from all this group were ex-Catholic priests, two others were preparing to become Catholic priests or worked at the court of Vilnius bishop (Marcin Czechowicz (Kot 1938, 307-309) and P. Gonesius) and two were ex-monks (Simon and Jan Lithuanus) (Akta 1972, 72, 115, 351; Stanislai Hosii 1886, 388).

In Lithuania, as well as in other regions that turned to Protestantism, brought the establishment of a completely new model of familial relations in a new group of clergy. Protestant clerical marriage became legitimate. In 1556 M. the Black Radziwill in his response to Lippoman persuaded, that legal, honorable, and holy [ministers'] marriages are far beyond your [Catholic] fornication" (Du laiškai 2015, 428-429). So the leader of the Reformation in Lithuania was very supportive of the marriage of the clergy. It is known that eight evangelical pastors from the first generations, were married. It seems that S. Sudrovius was married even twice. His second wife was citizen of Vilnius Marta Mazurowna (Lulewicz 2006-2007, 351). Magdalena Pobiedzinska – the wife of M. Krowicki was from nobility. The same origin was Leonardus Cracovita's wife Ana Mickowna and L. Krzyszkowski's wife Narbutowna (Tumelis 2000, 105; Вилимас 2019, 78). Almost all of married clergy had children.

After analyzing the data such collective portrait of the first evangelical pastors (ministers) group turned out: most of them were from the GDL (especially from Podlachia). Their social background was mostly low. Most of the clergy were from petty nobility or from townspeople, peasant origin also occurred. A large number of them were ex-Catholic priests, rarely ex-monks. The evangelical ministers of two first generations were quite educated, studied at universities (firstly Krakow Academy and university of Königsberg, then continued their studies in Leipzig, Padua or Wittenberg). Pastors' marriages were relatively common phenomenon, some of them had children.

Bibliography

Akta 1972: Akta synodów różnowierczych w Polsce, T. 2: 1560-1570, t. 2, ed. M. Sipayłło (Warszawa: Wyd. UW 1972).

Album 2001: Album armorum nobilium Regni Poloniae XV-XVIII saec.: herby nobilitacji i indygenatow XV-XVIII w. (Lublin 2001).

Ališauskas 2009: V. Ališauskas et al., Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a. (Vilnius: Aidai 2009).

Bagińska 2012: E. Bagińska, Edukacja kaznodziejów ewangelickoreformowanych na Litwie w XVII wieku. In: Studia Podlaskie, t. 20 (Białystok 2012), 54-63.

Barycz 1939-1946: H. Barycz, Discordia Wawrzyniec. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 5 (Kraków, 1939-1946), 171-174.

Bem 2020: K. Bem, Calvinism in the Polish Lithuanian Commonwealth 1548-1648. The Churches and the Faithful (Leiden: Brill 2020).

Biržiška 1990: V. Biržiška, Aleksandrynas, T. 1: XVI-XVII a. (Vilnius: Lietuvos kultūros fondas 1990).

Budka 1922: W. Budka, Szymon Zacius, pierwszy superintendent zborów litewskich. In: Reformacja w Polsce, t. 2 (Warszawa 1922), 288-295.

Cichocki 1615: K. Cichocki, Alloquiorum Osiecensium, sive variorum familiarum sermonum, libri V (Cracoviae 1615).

Crăciun 1996: M. Crăciun, Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujană 1996).

Crăciun, Ghitta, Murdock 2002: M. Crăciun, O. Ghitta, G. Murdock, Religious reform, printed books and confessional identity. In: M. Crăciun, O. Ghitta, Confesional identity in East-Central Europe (London: Routledge 2002), 2-20.

Czamańska 1999: I. Czamańska, Jakub Basilikos Heraklides-droga wyzwolenia Grecji? Balcanica Posnaniensia. Acta et studia IX/X, 1999, 133-151.

Du laiškai 2015: Du laiškai / Two letters: Popiežiaus nuncijaus Luigi Lippomano ir kunigaikščio Mikalojaus Radvilo Juodojo polemika (1556), edited by D. Pociūtė (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas 2015).

Dziubiński 2005: A. Dziubiński, Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500-1572 w kontekście międzynarodowym (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005).

Falangas 2004: A. Falangas, Traits caractéristiques de la civilisation post-byzantine dans les Pays roumains au XVIe siècle. Le cas révélateur du voïévode Despote. Relations gréco-roumaines: interculturalité et identité nationale, Paschalis Kitromilides, Anna Tampakē (Athènes: Institut de Recherches Néohelléniques 2004).

Falangas 2005: A. Falangas, Jacques Vassilikos – Despote (Despot Vodă): Un Grec, voïévode de Moldavie, à la lumière des sources narratives roumaines des XVIe et XVIIe siècles (Bucarest: Éd. Omonia 2009).

Fleichman 2006: S. Fleichman, Szymon Budny (Köln-Weimar 2006).

Górski1949: K. Górski, Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w. (Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności 1949).

Górski 1970: K. Górski, Krzyszkowski Wawrzyniec. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 15 (Wrocław 1970), 562-563.

Jasnowski 1935: J. Jasnowski, Piotr z Goniądza. Życie, działalność i pisma. Studjum z dziejów ruchu religijnego w Polsce w drugiej połowie XVI wieku. Przegląd Historyczny 33, 1935, 5-61.

Jasnowski 2015: J. Jasnowski, Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565). Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński (Oświęcim: Napoleon V 2015).

Iorga 1916: N. Iorga, Iarăşi stirî nouă despre Despot. Revista Istorică II/7-9, 1916, 132-138.

Jurcoi 2016: E. Jurcoi, Educaţia lui Iacob Heraclide Despot – un accesoriu important în construirea puterii. Analele Aradului 2/2, 2016, 48-56.

Kamieniecki 2002: J. Kamieniecki, Szymon Budny – zapomniana postac Polskiej Reformacji (Wrocław 2002).

Kosman 1974: M. Kosman, Archiwum Jednoty Litewskiej. Archeion 61, 1974, 80-95.

Kot 1938: S. Kot, Czechowicz Marcin. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 4 (Kraków 1938), 307-309.

Kot 1956: S. Kot, Szymon Budny der grösste Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert. In: Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. I. Teil: Festschrift für Heinrich Felix Schmid (Graz 1956).

Kowalska 1973: H. Kowalska, Lusiński Jan (zm. 1563). In: Polski Słownik Biograficzny, t. 18 (Kraków 1973), 135-136.

Kowalska 1999: H. Kowalska, Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce, 1556-1560 (Warszawa: Wyd. Neriton 1999).

Literatura 1959: Literatura ariańska w Polsce XVI w. Oprac. L. Szczucki, J. Tazbir (Warszawa: Książka i Wiedza 1959).

Łukaszewicz 1842: J. Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania Helweckiego w Litwie, T. 1 (Poznań 1842).

Lukšaitė 1999: I. Lukšaitė, Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis - XVIII a. pirmas dešimtmetis (Baltos lankos 1999).

Lukšaitė 2003: I. Lukšaitė, Reformacijos Lietuvoje raida ir evangelikų bažnyčių istorija XVI-XVIII a. Lietuvos evangelikų bažnyčios. Istorijos metmenys, sudarė A. Hermann (Baltos lankos 2003), 30-80.

Lukšaitė 2013: I. Lukšaitė, Lietuvos istorija. Tomas V: Veržli naujųjų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529-1588 metais (Baltos lankos 2013).

Lulewicz 2006-2007: H. Lulewicz, Sudrowski Stanisław. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 44 (Wrocław 2006-2007), 350-353.

Marinescu 1938: C. Marinescu, Jacques Basilicos "Le Despote", Prince de Moldavie (1561-1563), ecrivan militaire (Bucureşti: Monitorul Oficial 1938), 319-380.

Merczyng 1913: H. Merczyng, Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych (Kraków 1913).

Mironczuk 2018: J. Mironczuk, Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 62, 2018, 139-162.

Monumenta 1913: Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, seria X, zeszyt 1 (Wilno 1913).

Najstarsze 1922: Najstarsze synody arjan polskich. Z rękopisu kołoszwarskiego, ogł S. Zachorowski (Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza 1922).

Nowakowska 2018: N. Nowakowska, King Sigismund of Poland and Martin Luther: The Reformation before Confessionalization (Oxford: Oxford University Press 2018).

O'Day 1987: R. O'Day, The Anatomy of a Profession: The Clergy of the Church of England. In: (Ed. W. Presr) The Professions in Early Modern England (London 1987).

Olteanu 1970: Şt. Olteanu, Un manuscris necunoscut al lucrării lui Despot Vodă *De arte militari*. Studii. Revistă de Istorie 23/5, 1970, 955-963.

Piekarski 1937/1939: K. Piekarski, Szymon Zacjusz w Breściu. Reformacja w Polsce 9/10, 1937/1939, 433-435.

Pippidi 2000: A. Pippidi, Două portrete româneşti în Malta. Studii şi Materiale de Istorie Medie XVIII, 2000, 182-190.

Pirnat 1982: A. Pirnat, II martire e l'uomo politico (Ferenc David e Biandrata). In: (Eds. R. Dan, A. Pirnat) Antitrinitarianism in the second half of the 16th century (Budapest: Akademiai Kiado, Leiden: Brill 1982).

Pociūtė 2001: D. Pociūtė, Protestantizmas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. In: (Eds. V. Ališauskas et al.) Tyrinėjimai ir vaizdai (Aidai 2001), 540-558.

Pociūtė 2008: D. Pociūtė, Maištininkų katedros. Ankstyvoji reformacija ir lietuvių-italų evangelikų ryšiai (Versus aureus 2008).

Pociūtė 2017: D. Pociūtė, Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos (Vilnius: VU leidykla 2017).

Ptaszyński 2005: M. Ptaszyński, Pietas et sapientia? Wykształczenie pastorów w księstwach zachodniopomorskich w latach 1560-1618. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 49, 2005, 35-44.

Ptaszyński 2012: M. Ptaszyński, O ustroju kościoła. Uwagi na marginesie edycji Akt synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 56, 2012, 205-218.

Ptaszyński 2019: M. Ptaszyński, Czy reformacja w Polsce była luterańska? O polemikach antyluterańskich w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 63, 2019, 10-22.

Radu 1934: C. Radu, Vita Despothi Principis Moldaviae. In: Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani (Roma: Liberia di scienze e lettere 1934), 11-47.

Ragauskas 2010: A. Ragauskas, Įvadas, Vilniaus burmistro Luko Markovičiaus "Mundijaus" kalbos, laiškai ir kiti raštai (1551-1584 m.), sudarė A. Ragauskas, R. Ragauskienė, XXIX-XXX (Vilnius: VPU leidykla 2010).

Ragauskienė 2016: R. Ragauskienė, Maciej Sawicki (około 1530-1581) klient Radziwiłłow z Podlasia. In: (Red. D. Michaluk, K. Mikulski) Szlachta i ziemiaństwo na pograniczach kulturowych dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku (Warszawa: Wydawnictwo DiG 2016), 23-38.

Schorn-Schütte 2000: L. Schorn-Schütte, Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe. Central European History 33/1, 2000, 1-12.

Scott Dixon, Schorn-Schütte 2003: C. Scott Dixon, L. Schorn-Schütte, Introduction. In: (Eds. C. Scott Dixon, L. Schorn-Schütte) The Protestant Clergy of Early Modern Europe (London: Palgrave Macmillan 2003), 1-38.

Stanislai Hosii 1886: Stanislai Hosii S.R.E. Cardinalis Maioris Poenitentiarii Episcopi Varmiensis (1504-1579) [...] epistolae, T. 2, P. 1, 1551-1558, wyd. F. Hipler, W. Zakrzewski (Cracoviae 1886).

Studnicki 1932: W.G. Studnicki, Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego i jego biblioteki (Wilno 1932).

Szczucki 1964: L. Szczucki, Marcin Czechowic, 1532-1613. Studium z dziejów antytrynitaryzmu polskiego XVI wieku (Warszawa: PWN 1964).

Tazbir 2000: J. Tazbir, Państwo bez stosów i inne szkice (Kraków: Universitas 2000).

Tumelis 2000: J. Tumelis, „Laurentius Criscovius Senex Octogenarius..." (1602): (Nauji Lauryno Kryškovskio biografijos duomenys). In: Kultūrų sankirtos, skirama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui (Vilnius: LII 2000), 104-110.

Urban 1962-1964: W. Urban, Jakub z Kalinowki. In: Polski Słownik Biograficzny, t. 10 (Wrocław 1962-1964), 355-356.

Vaivada 2004: V. Vaivada, Katalikų bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai (Klaipėda 2004).

Wasilewski 1962: T. Wasilewski, Testament Ostafiego Wołłowicza. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 7, 1962, 168-171.

Wengerscius 1973: An. Wengerscius, Libri quatuor Slavoniae reformatae, praefatione instruxit I. Tazbir, vertit N. Brożek (Varsoviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973).

Вилимас 2019: Д. Вилимас, Евангелики-реформаты в Ковенском земском суде во второй половине XVI века (по книгам поветового земского суда). В сб.: Рэлігійнае жыццё ў Вялікім Княстве Літоўскім і Каралеўстве Польскім у XVI-XVIII стагоддзях У коле мясцовых спраў і праблем (Мінск: Выд. А. М. Янушкевіч 2019), 73-78.

Парэцкі 1993: Я.І. Парэцкі, Сымон Будны (Мінск 1975).

Якубау 2012: В.У. Якубау, Пратэстантызм у Полоцкім ваяводстве у другой палове XVI - першай палове XVII стагоддзя. Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. А, 2012, 33-42.

Mediul evanghelic al voievodului Vilniusului Mikołaj „cel Negru" Radziwill în timpul vizitei lui Iacob Heraclid (Despot vodă) la Vilnius

Cuvinte-cheie: Marele Ducat al Lituaniei, sec. XVI, Mikołaj „cel Negru" Radziwill, slujitori evanghelici, Iacob Heraclid, biografie socială.

Rezumat: În articol este cercetat un grup al primilor preoţi (slujitori) evanghelici, care activau în anturajul liderului Reformaţiei în Marele Ducat al Lituaniei, voievodului Vilniusului Mikołaj „cel Negru" Radziwill (1515-1565). Discuţiile evangheliştilor despre identitatea confesională, purtate la curtea lui Radziwill, au avut un rol decisiv în formarea credinţei protestante a viitorului domn al Moldovei (anii de domnie: 1561-1563) Iacob Heraclid (1527-1563), cunoscut ca Despot Vodă, în timpul aflării lui la Vilnius în anul 1557.

Despre viziunile religioase ale celor mai timpurii (din primele două generaţii) propovăduitori evanghelişti s-a scris mult. În prezentul articol sunt analizate unele aspecte ale biografiei lor sociale colective: originea socială şi regională, activitatea lor profesională înainte de a deveni preoţi protestanţi, studiile şi starea familială. Perioada cronologică a cercetării cuprinde două decenii: de la conversiunea, în anul 1553, a lui Radziwill până la sfârşitul proceselor de formare a confesiunilor evanghelice în Lituania (începutul deceniului 8). Analiza datelor istorice a conturat următorul portret colectiv al grupului primilor păstori (slujitori) evanghelişti.

Majoritatea lor proveneau din Marele Ducat al Lituaniei (în special, din Podlasia). Originea lor socială era joasă. Cei mai mulţi aparţineau nobilimii mici sau orăşenilor, erau şi preoţi din ţărani. Unii dintre ei erau foşti preoţi catolici sau (mai rar) foşti călugări. Grupul de slujitori evanghelici (din primele două generaţii) este bine instruit, viitorii duhovnici învăţau în universităţi (mai ales, în Academia din Cracovia sau Universitatea din Königsberg), apoi îşi continuau studiile în Leipzig, Padua sau Wittenberg. Căsătoriile preoţilor era un fenomen relativ obişnuit. Aproape toţi slujitorii căsătoriţi aveau copii.

Евангелическая среда вильнюсского воеводы Николая Радзивилла Черного во время визита Якоба Гераклида (Деспот Водэ) в Вильнюс

Ключевые слова: Великое Княжество Литовское, XVI век, Николай Радзивилл Черный, евангельские служители, Якоб Гераклид, социальная биография.

Резюме: В статье рассматривается группа первых евангельских пастырей (служителей), действовавших в окружении лидера Реформации в Великом Княжестве Литовском воеводы Вильнюсского Николая Радзивилла Черного (1515-1565). Дискуссии евангеликов о конфессиональной идентичности, проходившие на дворе Радзивилла, оказали большое влияние на формирование протестантской веры будущего господаря Молдовы (годы правления 1561-1563) Якоба Гераклида (1527-1563), известного как Деспот Водэ, во время его пребывания в Вильнюсе в 1557 г.

О религиозных воззрениях самых ранних (двух первых поколений) евангельских проповедников написано много. В данной статье анализируются некоторые аспекты их социальной коллективной биографии: социальное и региональное происхождение, профессиональная деятельность до того, как они стали протестантскими священниками, их образование и семейное положение. Хронологический период исследования охватывает два десятилетия: от официальной конверсии Радзивилла в 1553 г. до окончания процессов формирования евангельских конфессий в Литве (начало 8-го десятилетия). Анализ исторических данных открыл следующий коллективный портрет группы первых евангельских пасторов (служителей).

Большинство из них были родом из Великого Княжества Литовского (особенно из Подлясья). Их социальное происхождение было низким. Большинство духовных относилось к мелкой знати или горожанам, встречались пасторы также крестьянского происхождения. Многие из них были бывшими католическими священниками или (реже) бывшими монахами. Группа евангельских служителей (двух первых поколений) весьма образованная, будущие духовные учились в университетах (прежде всего академия в Кракове или университет в Кёнигсберге), затем продолжали обучение в Лейпциге, Падуе или Виттенберге. Браки пасторов стали относительно обычным явлением. Почти у всех женатых служителей были дети.

03.09.2020

Prof. dr. Raimonda Ragauskienė, The Lithuanian Institute of History, Vilnius, Lithuania,
https://orcid.org/0000-0003-1422-5668, e-mail: raimondrag@gmail.com

THE BOUNDS OF THE PRIVATE IN THE LIFE OF ANTIOCHUS CANTEMIR: MYTHS, SPECULATIONS AND REALNESS REGARDING HIS SECRET FAMILY IN PARIS

Lilia Zabolotnaia

Providence tells us to be content
with what we have.
As for the wife, I do not think that marriage
does not fit well with philosophy;
on the contrary, I think that a philosopher
should be married.

Antiochus Cantemir
November 1740

Keywords: Antioh Cantemir, viaţă privată, familie, copii ai lui Antioh Cantemir, scrisori private, testament.

Life, diplomatic activity, literary heritage, music, painting, science – all this endless and expressive versatility of the outstanding historical character and well-known figure Antiochus Cantemir (Савелов 1897, 135; Мурзанов 2011, 195) for centuries has always been of great research interest. The bibliography is so rich and comprehensive that, if we limit ourselves to even a brief historiography, it will take about ten pages.

However, in our opinion, in numerous publications, including thorough biographical dictionaries and encyclopedias, the personal life of Antiochus Cantemir has always remained outside the study and, until now, has never been the subject of fundamental monographic research. His personal life was mentioned either against the background of events in the Cantemir family, or in the context of his foreign activities. In addition, researchers have always avoided delving into the study of this issue, ignored documents of a private nature, giving preference, first of all, to the topics of his political, diplomatic and literary activities.

We will limit this brief study to only one of the practically unexplored aspects of his private life, namely family life, and in particular, how he personally treated this issue. In addition, the question remains open to this day whether Antiochus Cantemir had a secret family abroad, whether he had children or was it a simple love interest.

The main source for the study of this problem will be the will and personal letters of Antiochus Cantemir to members of his family, his sister Maria and brothers Sergei and Matvey. A separate category of documents in this study is represented by letters from his executors, especially from Paris, which contain invaluable information not only about how Antiochus drew up a will and how he ordered to distribute his movable and immovable property in Paris and Russia, but also about whom they should take care after his death. The importance and peculiarity of these sources lies in the fact that they contain information about the lifestyle of Antiochus Cantemir, about his sensual and emotional life, his views on the necessity and significance of family life, etc. Most of the letters, which have not yet been introduced into scientific use, were found in the Russian State Archive of Ancient Acts, in Fond no. 1374 "The Cantemir. Estate affairs in different counties. Personal and family correspondence (1702-1782)"[1].

The published letters are no less authoritative and important in our research. In particular, the L.N. Maykov's work "Materialy dlja biografii knjazja A.D. Kantemira" [Materials for the biography of Prince A.D. Cantemir] (Майков 1903) contains unique sources of information: "Correspondence of Prince A.D. Cantemir. 1732-1744" (Майков 1903, 1-285) and "Journal of the Academy of Sciences of the translator Ivan Ilyinsky. Notationes quotidianae. 1721-1730" (Журнал Ильинского 1903, 295-313). A separate place in a number of published letters belongs to the works of the Italian researcher Gina Maiellaro (Майелларо 2002, 25-78; Майелларо 2005, 147-201), who published dozens of A.D. Cantemir's letters to his

[1] Further on: RGADA.

sister Maria in two collections. These editions are accompanied by a deep linguistic analysis of the epistolary legacy of Antiochus Cantemir, as well as a thorough critical approach to the source.

Summarizing the above, it should be noted that private correspondence is a unique historical source, the information potential of which has not yet been adequately appreciated by researchers (Шумейко 2007, 172-183). Letters, along with other types of written sources, are the exclusive informative blocks of the era under study. In the 18th century, correspondence was an independent genre with its own norms and canons. It was customary to write long letters in which the authors set out in detail their thoughts and feelings, appreciated the events that took place, and talked about their life and work. Thus, the analysis of letters as a historical source allows us to extract factual material, but also often to comprehend the worldview of the author of the letter, the whole complex of his ideas reflecting the system of values, views and attitudes characteristic of his era (Глеб 2002, 191).

The first researchers who tried to elucidate the personal life of Antiochus Cantemir based on his epistolary heritage were I.I. Shimko and L.N. Maykov. I.I. Shimko, in his work "Novye dannye k biografii knjazja Antioha Kantemira i ego blizhajshih rodstvennikov" [New data on the biography of Prince Antiochus Cantemir and his closest relatives], referring to the information of the Parisian abbot Venuti, wrote that Antioch Cantemir left *two children*, born to him by a certain demoiselle Anglebert, *whose upbringing and a comfortable existence he provided* (Шимко 1891, 322).

There are numerous testimonies that Antiochus Cantemir since 1740 cohabited with a young Frenchwoman d'Anglebert. For example, in the reports of the Parisian police for November-December 1741, it is reported about the prince's daily visits to this lady, who is pregnant with her second child with him (Строев, Кондаков[2] 2019, 514-515). It seems that it is the two of her children, who remained after the death of Antiochus, are the main confirmation of the existence of this illegal family.

Abbot Venuti, who was a friend and one of the biographers of Antiochus[3], noted that he was characterized by high moral character traits, such as honesty, nobility, decency and sincerity, both in diplomatic activity and in life (Шалыгин 1897, 465-473). Based on the description of Antiochus by the Abbot Venuti, the conclusion suggests itself that Antiochus was responsible for his own actions and, naturally, for his children.

However, in this context, the life position of Antiochus Cantemir in relation to family life is of interest. He had romantic relationships even before this young Frenchwoman, but he did not bind himself with any obligations. The decision to have children out of wedlock and to take care of them speaks for itself. No man will undertake such a responsible act without a deep conviction that these children are desirable and necessary for him. Such a strong-willed act on the part of Antiochus Cantemir is difficult to explain. Firstly, he was seriously ill and perfectly understood the consequences of his illness. Secondly, he was completely busy with his work, not to mention the fact that he devoted a lot of time to his true passions, namely literature and science. In November 1740, in one of his letters to his sister Maria, whom he completely trusted with his innermost thoughts and secrets, he set out his reasoning about family life and marriage: "Maybe someday the Lord will give me the opportunity to serve my family (i.e. he intended to have his own family – L.Z.); if this never comes true, it means that Providence tells us to be content with what we have. As for the wife, I don't think marriage does not fit well with philosophy; on the contrary, I think that a philosopher should be married so that he is not disturbed by bodily lusts, and therefore I regret being left alone. But since this is now difficult to help, I can do without a wife; there is no such human desire that cannot be overcome when reason requires it" (Шимко 1891, 109).

In these lines, Antiochus, on the one hand, says that marriage plays an important role in the life of a person, even a philosopher, which he considered himself to be. On the other hand, he, like his

[2] The authors, inter alia, refer to the work of G. Lozinski, Trois épisodes de l'ambassade de Cantemir à Paris. In: Le Monde slave. T. 3, 1925, pp. 402-421, which, unfortunately, was not available to us.

[3] Until now, the question of who was the first biographer of Antiochus Cantemir remains open. Some researchers believe that he was Abbot Guasco (Бантыш-Каменский 1836, 33; Словарь 1845, 269-271; Александренко 1896, 11-14). The famous publisher of the works of Antiochus Cantemir V. Ya. Stoyunin (Стоюнин 1867/I, XVIC), as well as I.I. Shimko (Шимко 1891 19, 46) believed that the first publisher was Abbot Venuti.

sister Maria, suppresses in himself all carnal and worldly desires, as if making excuses for his failure and lack of self-realization in life.

Apparently, he was tormented by deep spiritual contradictions regarding unrealized dreams and life aspirations, and he believed that at his age he could achieve more in his career, material well-being, social status, and so on. As a deeply intelligent person, he lived in constant spiritual doubts; therefore he perceived and experienced all the troubles of life with particular sharpness and self-criticism. He could reveal the sensual and emotional side of his life only to Maria. A few months later, on January 15/26, 1741, he wrote to his sister in continuation of this theme: "To tell the truth, I sincerely want to return to my homeland[4]: it has been almost ten years since I have been away from it, and during this time I have not become rich, have not advanced much in the service, while others are taking giant steps. In addition, I see that until I return, there will be no one to take care of our affairs, and it is impossible to settle them through letters" (Майелларо 2005, письмо №20; Шимко 1891, 110).

In these lines, Antiochus writes with disappointment about his long and, in his opinion, a vain stay abroad, since in 10 years he failed to build a career as an accomplished, successful young man worthy to create and build a family.

It was during this period of time that a break occurs with his bride in Russia, Varvara Alekseevna Cherkasskaya[5], daughter of Aleksei Mikhailovich Cherkassky[6]: "The Turtle will always remain the Turtle, I do not expect anything from him; I give up the Tigress to anyone; to tell the truth, I don't care now" (Шимко 1891, 118). The letter was written on November 1/11, 1742, and a few days later, on November 4/15, A.M. Cherkassky died. On the same day, November 4, ironically, Antiochus Cantemir sends another letter to his sister, in which he finally abandons the idea of marrying V.A. Cherkasskaya: "If my return is only needed to chase the Tigress, I assure you that it will be in vain: I am completely unable to marry, as I wrote to you earlier. It would be good to convey the same to the Turtle so that he does not turn into an enemy if he remembers me again; this is one of the reasons why I would not like to meet him earlier than a year from now. Simply put, I expect to spend my life alone, so as not to become the tail of some comet, and to live my life peacefully, far from storms and envy" (Шимко 1891, 120).

It follows from these lines that Antiochus Cantemir made the final decision for himself about the complete break of the long-term engagement with A.M. Cherkassky's daughter, which, apparently, was already a burden to him. This action cannot be called irresponsible, because he understood perfectly well that this kind of relationship, at a distance and for 10 years, had not only no soulfulness, but also no prospect. And there was never any talk of love, the engagement was originally of a contractual nature, with a material and property background, a marriage of interest. And although Varvara Alekseevna was reputed to be the richest bride in Russia, she was already over 30 years old, and her family (primarily her mother) understood perfectly well that the issue of marriage should be resolved as quickly as possible. Three months after the death of her father, on January 28, 1743, V.A. Cherkasskaya was married to Count Pyotr Borisovich Sheremetyev (26.02/09.03.1713 - 30.11/11.12.1788) and subsequently had a beautiful family life.

In other words, Antiochus Cantemir sincerely and frankly wrote to his beloved sister that he did not need a family, but at the same time he was enamored of a simple girl, not of high aristocratic origin. Moreover, the love interest turned into living together and having two children. In his last letters to Maria, nowhere is there even a mention of his secret family. All letters are filled with concern about the opportunity to improve their health in Italy and return home as soon as possible. It is possible that he was embarrassed to confess to his

[4] For him, the only homeland is Russia. He called himself exclusively Russian and never wrote about his Moldovan-Greek roots.

[5] Cherkasskaya Varvara Alekseevna (09.11.1711 - 10.02.1767), the only daughter of Alexey Mikhailovich Cherkassky and his second wife Maria Yurievna Trubetskaya. Since 1741, Varvara Alekseevna was considered the richest bride in Russia. She was engaged to Antiochus Cantemir. Maria Cantemir maintained relations with the Cherkassky family for many years and dreamed of marrying her brother to her. Ultimately, the engagement was broken. January 28, 1743, V.A. Cherkasskaya was married to Count Pyotr Borisovich Sheremetyev. Her dowry was 70,000 peasants. Maria Cantemir called her in her letters "Tigress", for her reticence and arrogance.

[6] Alexey Mikhailovich Cherkassky (09.28.1680, Moscow - 11.04.1742, Moscow) was the richest landowner in Russia in terms of the number of souls, the last in the senior line of the Cherkassky family. Famous Russian statesman: under Peter I he was Siberian governor (1719-1724); under Anna Ioannovna (1730-1740) one of the three cabinet ministers; since 1740 he was Chancellor of the Russian Empire. Maria Cantemir called him in her letters "Turtle" for his slowness and indecision.

sister his sincere feelings, as he feared that his relatives would not understand him and would not allow extramarital affairs. But, on the other hand, the question arises of how Antiochus was going to solve the issue of maintaining and raising children at a distance, if he did not plan to take them with him to Russia, and in Paris he was in strained circumstances and, as we know, left huge debts, including for housing (6 months of payment).

Probably, he was very attached to his children and sincerely, in a fatherly way, loved them. He even made plans to move his secret family home (СИРИО 1896/96, 327)[7], but he realized that he would never be able to officially marry the mother of his children, because her origin did not correspond to the high status of his family. Neither his three older brothers, who were married, nor his unmarried sister, had children. Antiochus could not help but realize that the large Cantemir family had no heirs, their kin was ceasing. Unfortunately, we do not have information when exactly these children were born, it is only known that one child was a son[8] and he was named after his father or uncle, Antiochus. Knowing that the child will have the status of illegitimate all his life, it is quite plausible that he gave his son the name Antiochus, so that he would proudly and dignifiedly bear it as a representative of the respectable and majestic family of Cantemir.

Surprising in this difficult, but quite real life story is the vague and incomprehensible position of Antiochus Cantemir in relation to his secret Parisian family, expressed in his will. The will speaks of only three legal heirs: a sister and brothers. In paragraph 4, he emphasizes, "I recognize no one else as my heirs in movable and immovable property except my sister, Princess Maria, daughter of Prince Dmitry, and my two brothers, Prince Matvey and Prince Sergey, children of Prince Dmitry" (Беер 1783, 341, 348). In paragraph 22 of the will, Antiochus clearly emphasizes that "the original of the will must be sent to my three heirs" (Беер 1783, 353).

Antiochus Cantemir did not fail to indicate in his will his valet (Jacop Janson), doctor (Legrain), all his servants (Беер 1783, 354)[9], however, regarding the secret family in Paris, there is nowhere a clear legal assessment of the property that he leaves them. It can be assumed that he could not in any way mention his cohabitant Anglebert, so as not to defame the reputation of the Cantemir family, but it is surprising that he did not dare to give inheritance rights to his two illegitimate children. At that time, Antiochus's bastard children, naturally, could not be direct, legal heirs, but could inherit the property bequeathed to them.

Only by reading between the lines can one guess and assume that part of the money and property should have remained in Paris, and it was intended for his family. In particular, paragraph 11 speaks of his huge debts in Paris, but also of the money owed to him by the State Collegium of Foreign Affairs, which must cover his debts, and some of the money will remain: "therefore, the money that by the Highest Grace of Her Imperial Majesty is due to me as a salary and as a reward will be quite enough to pay off my local debts, and I hope that there will still be left" (Беер 1783, 350-351)[10].

[7] In 1741, Antiochus Cantemir had not yet received confirmation of his return home, but he was already prudently looking for housing in St. Petersburg. Information about this is found in the dispatch dated 3/14 November 1741 from Ed. Finch to Lord Harrington: "Two or three days ago, from a rather trusty, but not official source [...], I heard that during this winter several movements of Russian representatives at foreign courts are foreseen [...] Prince Cantemir recently wrote here and asked to find him a room in St. Petersburg" (СИРИО 1896/96, 327).

[8] It is not known exactly how old the boy was. Based on the previously cited information contained in the reports of the Parisian police for November – December 1741, it can be assumed that the child in 1745 was at least four years old.

[9] "26. To Jacop Janson, my valet, who has been serving me since 1723, I leave all my clothes, rich and simple, of any rank, and all my linen (except bed linen), namely shirts with thin and medium laces and those without laces, warm jackets, ties, caps, and so on, of which he will be able to dispose at his own discretion. And besides that, give him three hundred rubles in money, that is, one thousand five hundred francs. And since my lackey Legrain looks after me diligently in my illness, in addition to his salary, give him twenty Louis d'or. 27. For my other servants, since among them there is not a single old and deserved one, it will be enough to pay their due salary, and give them, in addition, a salary for two months from the first to the last" (Беер 1783, 354).

[10] "But besides, I have debts in Paris, namely, to the Banker Isaac Vernet up to the present day, and in the town in different shops the amount, which, I hope, will not exceed ten thousand francs, and to the servants in my home a different amount; my executors will make an inventory of all my debts. On the other hand, the State Collegium of Foreign Affairs owes me at least 6710 rubles 43 kopecks for renting a yard for three years and nine months; five thousand rubles of salary for the last year; and another five thousand for a third of the present year from January and for May. If Her Imperial Majesty does not deign, out of her generosity, to determine anything for the transfer of my body and personal things from here to the fatherland, out of the generosity that manifests itself in relation to all other Russian ministers who have died in foreign lands" (Беер 1783, 350-351).

Paragraph 23 of the will says that after all debts have been paid, 20,000 francs should remain, which will need to be given to Isaac Vernet[11] "so that he put them wherever he sees fit, in a bank, so that at first to receive perpetuity (en rentes perpetuelles) in the amount of one thousand yefimoks per year; and eventually, when necessary, to convert this perpetuity into life annuity (called rentes viagères in French), and he will dispose of both this capital and income as we agreed with him" (Беер 1783, 353).

Isaac Vernet, as is known, was not only a banker, but also one of the executors of Antiochus Cantemir in Paris, with whom he, for sure, discussed in detail all his monetary affairs, for the correct legal formulation and correct financial registration in the will (Беер 1783, 353)[12].

V.Ya. Stoyunin, in his two-volume study "Works, Letters and Selected Translations of Prince Antiochus Dmitrievich Cantemir", wrote: "Antiochus spent the last days of his life in the performance of Christian duties: he confessed to the embassy priest, and on Holy Sunday he listened to Liturgy and received Communion [...] on the third day he could no longer come to church [...] he also did not forget his domesticity and took care to write a will, in which he bequeathed all his property to his sister Maria and brothers Matvey and Sergey[13] [...]. He also previously provided for his two children, born to him in Paris by some lady without church marriage"(Стоюнин 1868, CVIII).

The fact that Antiochus Cantemir provided for his illegal family and the mother of his two children[14], a Frenchwoman Anglebert, and distributed the rest of the property between his sister and brothers Matvey and Sergey, were also mentioned by other biographers, I. I. Shimko (Шимко 1891, 320-322) and A. Shalygin (Шалыгин 1897, 472). This information is found in most publications, but, unfortunately, none of the authors relies on documentary material of the era.

To restore the real events and collect reliable information about the secret family of Antiochus in Paris, we turned to unpublished correspondence between his executors in Paris and his family in Russia. In these messages, notifications about the state and conduct of affairs of Antiochus after his death, we found unique information.

In particular, from a letter from Heinrich Gross dated September 16/5, 1745, we learn that Antiochus Cantemir had a son (heir!) in Paris. The letter was written a few days after the death of the child and, judging by the urgency, the executor was in a hurry to inform the family about this deeply tragic event. The letter was received two weeks later, as evidenced by the note in the upper left corner of the letter "Received on September 29, 1745"[15]: "Serene Princes Prince Matvey Dimitrievich and Prince Sergey Dimitrievich, and Princess Maria Dmitrievna, my gracious lords, with this letter I humbly inform your lordships **that on September 13/2 the son of my late lord and of your brother, young Antiochus, also died, and therefore, on the verbal instruction** (Sic!) of Prince Antiochus Dmitrievich, four thousand rubles, which by virtue of the will you sent to Mister Vernet, will be returned to you. If, however, you generously deign to leave any part of that sum to poor demoiselle Anglebert, I suppose it will be like alms. With my constant complete devotion and respect, I remain a humble servant of your Lordships, from Paris, September 16/5 1745, Heinrich Gross"[16].

Firstly, attention is drawn to the fact that Heinrich Gross addresses all three legal heirs of Antiochus Cantemir, two brothers and the sister, and not one of them. This suggests that all three were well aware that there are children of a younger brother in Paris. Secondly, it is emphasized that there was an oral agreement between them about the maintenance of the children. Perhaps, as we noted earlier, Antiochus did not mention his illegitimate children as official heirs, so as not to defame the honor and dignity of the family with his wicked, at that time,

[11] French banker Isaac Vernet (1700-1773).

[12] "I humbly ask that Mr. Borio, the minister of the Duke of Guastalla, Heinrich Gross, the secretary of the Embassy of Her Imperial Majesty, and the Parisian banker Mr. Isaac Vernet wished to take on the duties of my executors; in this case, I give them full authority and power to carry out this will of mine and not allow anything in it to be changed" (Беер 1783, 353).

[13] In this context, it is also noteworthy that Antiochus did not say a word about his brother Constantin Dmitrievich and his half-sister Ekaterina-Smaragda.

[14] "From this extramarital affair, Cantemir had 2 children who died in infancy" (Шимко 1891, 320-322).

[15] It is not known by whose hand this was added and marked. We assume that this is the handwriting of either Maria or Sergey Cantemir, since first of all they carried on all the correspondence with Antiochus' executors from Paris.

[16] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868, p. 8, sheets 55-55back (Copy: F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 8).

act. Thirdly, on the basis of an oral agreement, Antiochus's brothers and sister had to provide his family in Paris with 4,000 rubles, which they sent "by virtue of the will" to banker Vernet, one of the executors, and he had to make sure that this money reached the children. Fourthly, Heinrich Gross asks Maria, Matvey and Sergey to leave some of the money "to the poor demoiselle Anglebert," as if as alms.

This plea clearly indicates that after the death of his son, there was still a child, and we dare to assume that it was a girl. Naturally, the son of Antiochus was named after him, because during this period of time no one in the Cantemir family had children. Antiochus Cantemir saw in his illegitimate son the only male heir in the Cantemir family. From the text of the letter, it can be concluded that Antiochus Cantemir took care of his child and worried about his future. He could not bequeath his estates in Russia to young children born out of an official, church marriage (blessed), but believed that if he left his property to the most dear and close relatives, brothers Matvey and Sergey, and most to his beloved sister Maria, they never leave his children unsecured.

An important role in this prudent and far-sighted plan of Antiochus Cantemir was played by his executors, whom he appointed both in France and in Russia with the condition that they keep in touch and interact. In his will he wrote: "I humbly ask that Mr. Borio, the minister of the Duke of Guastalla, Heinrich Gross, the secretary of the Embassy of Her Imperial Majesty, and the Parisian banker Mr. Isaac Vernet wished to take on the duties of my executors [...] For the decent fulfillment of my last will as regards my estate in Russia, I humbly ask Active Privy Councilor, holder of the Order of St. Andrew and other orders Prince Nikita Yuryevich Trubetskoy[17], my true and old friend, for the same" (Беер 1783, 353). Antiochus called on his close friends to be executors, because he trusted them and believed that they would surely fulfill his will and instructions: "In this case, I give them full authority and power to carry out this will of mine and not allow anything in it to be changed" (Беер 1783, 353-354).

Antiochus wrote his will when he was not yet 36 years old, being, it seemed, a young man in the plenitude of his power. In fact, he was exhausted morally and physically by a long, debilitating and painful illness, debts, and many years of separation from his family. A few months before his death (on January 5/16, 1744) Antiochus wrote to Count A.P. Bestuzhev-Ryumin[18] with deep despair: "The remnants of my decrepit health can be completely worn out and add phthisis to other diseases [...] I really, in 12 years of my ambassadorial service, could not save a kopeck, and my debts almost exceed my property" (Майков 1903, 201).

He could not even write a will himself, but dictated it to his secretary Heinrich Gross. On March 10/21, 1744, Antiochus signed the will with his own hand, and 10 days later, on March 31, "on Saturday of the Bright Week, calling on the name of God with the sign of the cross, he died" (Александренко 1896, 3). It is difficult to imagine in what depressed state of mind Antiochus was and, probably, until his last breath, he believed that he would still be able to recover. Quite possibly, this explains the inconsistency and legal ambiguity of the will in relation to his illegitimate children, whom he, for sure, sincerely loved and worried about them.

However, there is no doubt that his relatives in Russia knew about the secret family of Antiochus in Paris, and he, for sure, discussed with them various options for the future in advance. In addition to the letter from Heinrich Gross, which refers to the death of his son, several fragments of letters have survived, indicating that the brothers and sister faithfully fulfilled the behests of Antiochus in relation to his children.

In particular, a letter from Sergey Cantemir to banker Vernet dated February 11, 1746, in which he confirms his own, his brother Matvey's and his sister Maria's commitment "to give Anglebert a quarter of five thousand lira from the bank amount", serves as confirmation.[19]. It was quite a significant amount of money from the sale of "the things of the late brother in Paris"[20].

[17] Nikita Yurievich Trubetskoy will subsequently be the executor of Maria Cantemir.

[18] Alexey Petrovich Bestuzhev-Ryumin (22.05/1.06 - 10/21.04.1766), Russian statesman and diplomat, Chancellor of the Russian Empire under Empress Elizaveta Petrovna.

[19] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5.

[20] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5.

Sergei Cantemir addresses Vernet with special reverence and respect: "Noble Counselor, My Lord" ("Высокородный советник, Государь Мой")[21]. Then he says that he makes a decision on his own, since his brother Matvey and sister Maria are away "in their distant villages"[22]. In addition, Sergei stipulates that the costs of "transporting the body of the deceased (Antiochus – L.Z.) and all sorts of local expenses" were mainly covered by him together with his brother Matvey, and they took on their sister Maria's expenses, "freeing the sister from payments and expenses"[23]. Hence, ¾ of the money from the sold things of Antiochus belongs to them, and ¼ to Anglebert: "therefore, three parts of the mentioned amount should be sent to us, and the fourth part, by virtue of our previous letter to messrs. executors, should be given to the demoiselle Anglebert without further delay"[24].

From the above, it clearly follows that there was an agreement between the family of Antiochus Cantemir in Russia and the executors in Paris that ¼ of the amount of money from the sold things should belong to his illegitimate children, these obligations must be respected without any delay and the money must be handed over to their mother, "the demoiselle Anglebert"[25].

Sergey also separately emphasizes that it is necessary "to send the other three parts, by virtue of the order of our late brother, to all three of these (heirs – L.Z.)"[26]. In a letter from Sergey Cantemir to the executor, banker Vernet, who was selling Antiochus Cantemir's property in Paris, it is emphasized that he, his brother Matvey and sister Maria are the main heirs. But at the same time, he clearly states in a letter that *by oral agreement* with his brother Antiochus (sic!) they, as heirs, are obliged to give a quarter of the money from the sold things to his secret family in Paris.

The letter was written by Sergey Cantemir on February 11, 1746, in response to a letter dated January 5, i.e. 4 months after the death of Antiochus's son in September[27], and this indicates that another child was alive. In this situation, it is respectful that the brothers and sister of Antiochus Cantemir, as official heirs, in no way even tried to challenge the oral obligation to the deceased brother, according to which ¼ of the property sold in France must belong to his secret family in Paris.

A few months later, on April 11, 1746, Sergey Cantemir sent a letter to the banker Isaac Vernet, in which he again returned to the question of the property of his brother Antiochus in Paris. At the very beginning of the letter, he emphasizes and confirms the intention "to give the demoiselle Anglebert a quarter of five thousand livres out of the bank amount"[28]. At the same time, Sergey Cantemir strongly reminds Isaac Vernet that all the property of Antiochus belongs to the family in Russia: "also all the things of the late brother sold in Paris were ours, of two brothers and our sister"[29]. He also stipulates, as in the previous messages, that after deducting ¼ from the amount for the "demoiselle Anglebert", the executor must send ¾ of the money "by virtue of the instruction of our late brother, to all three, and we here, in those villages, like brothers can sort it out"[30].

The letters of Sergey Cantemir testify that he was the main and responsible for managing all the property and financial affairs of their late brother Antiochus Cantemir in the family. He carefully and accurately corresponded with executors from Paris and coordinated all financial matters related to the sale of Antiochus' property. Each time in his letters, Sergei specified in detail that ¼ of all the property sold remains to "the demoiselle Anglebert", and ¾ of the amount should be sent to Russia to three legal heirs. In addition, at the end of the letter, Sergey reminds that he expects from the executors the final "general account: the entire inheritance and the entire bank amount"[31].

Summarizing, we would like to note that the above correspondence between executors from Paris, Heinrich Gross and the banker Venuti, with Antiochus' brothers Matvey, Sergey and sister Maria contains unique written sources. The letters indicate that Antiochus Cantemir had not a

[21] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5.
[22] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5.
[23] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheets 5-5back.
[24] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5back.
[25] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5
[26] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5back.
[27] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 5back. "From Moscow, February 11, 1746, Your Well Born's humble servant Prince Sergey Cantemir".
[28] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 12.
[29] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 12.
[30] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 12.
[31] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 12.

simple petty affair, but a serious relationship, in a sense, a secret family in which two children were born. It is likely that if the "demoiselle Anglebert" was of a noble family, Antiochus Cantemir would have married her. However, the low origin of the chosen one of his heart did not allow him to officially formalize his relationship with her.

But we dare to assume that, even not being a dignitary, eminent person, the Frenchwoman Anglebert was still not a simple maid or servant. Judging by the fact that in the police documents she was called "Mademoiselle d'Anglebert", the girl came from a noble family, but, apparently, untitled and poor. Most likely, she was fond of painting, poetry or theater. In other words, she was interesting to Antiochus not only for her physical attractiveness, but was also a woman who could listen, understand and support him.

Antiochus Cantemir, a highly educated and versatile person at a mature age, who had an important social status by origin and position, could not have been enamored of a woman who did not correspond to his intellectual level. After many years of disappointments in life, when it seemed that Antiochus had already given up the idea of building a family, he suddenly decides not only to live with a woman, but also to have children. The birth and care of children born out of wedlock was a bold and courageous act of a noble and worthy person. Moreover, he names his son Antiochus, which means that Antiochus Cantemir saw in him his heir, successor and pinned his paternal hopes on him.

The letter also clearly demonstrates that his family in Russia was aware of his secret family. There was a verbal agreement between Antiochus and his brothers Matvey and Sergey, and his sister Maria, that they would take care of his children and never break their promise. In none of the letters they name the children by name, and their mother is simply called "demoiselle" *("девица"*), but in each letter to the executors, they insistently remind that a quarter of the income from the property sold in Paris should be immediately given to the mother of the children, Anglebert. After the death of Antiochus, as well as after the death of his son Antiochus a year and a half later, the brothers and sister never violated their obligations and did not infringe on the property rights of the children. After a short time, the letters say that, even after the death of the children, Anglebert received "out of mercy" money, "4000 rubles [...] for his (Antiochus' – L.Z.) those two dead children"[32]. These lines indicate that, unfortunately, both children of Antiochus Cantemir died in infancy, but the brothers and sister kept their "verbal" promise to their late brother and did not demand that the Paris executors take away ¼ of the amount of money that Anglebert was given to.

In conclusion, we consider it necessary to note that the introduction of this correspondence into the scientific circulation allows opening new, unknown pages from the private life of Antiochus Cantemir in Paris. The letters confirm the information that Antiochus Cantemir in the last years of his life had, although not officially formalized, but a serious relationship, as a result of which two children were born. In a way, he had a secret family.

However, in our opinion, this group of sources does not allow to fully disclose the issue of the family of Antiochus Cantemir. With the exception of his will, we do not have legal documents that could illuminate and recreate the history of the unknown life of Antiochus Cantemir, show the bounds of his personal, private space. Let's hope that further archival research and new documentary discoveries will allow scientists in the future to comprehensively and in detail approach the description of the little-studied and unknown history of the private life of Antiochus Cantemir.

[32] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheet 4.

Annex No. 1

Получено 29 сентября 1745 года.
Светлейшие князья князь Матвей и князь Сергий Димитриевичи,
да княжна Мария Дмитриевна
Премилостивые государи мои:
Настоящим листом всепокорно ваших светлости уведомляю, что 13/2 сентября, оставшийся молодой сын Антиох, покойного Государя братца Вашего также умер, которым образом по определению изустному Князя Антиоха Дмитриевича вам будут возвращены четыре тысячи рубли, которые по силе духовной вы присылали к Господину Вернету. Ежели однакож из той суммы щедро изволите какую-либо часть оставить бедной девице Англберте, я чаю что в том вы милостину подаете.
Я со всегдашним своим совершенным преданством и респектом пребываю
Ваших светлостей
Из Парижа, сентября 16/5 1745.
Нижайший слуга Генрих Гросс.[33]

Received on September 29, 1745.
Serene Princes Prince Matvey Dimitrievich and Prince Sergey Dimitrievich,
and Princess Maria Dmitrievna,
My gracious lords,
With this letter I humbly inform your lordships that on September 13/2 the son of my late lord and of your brother, young Antiochus, also died, and therefore, on the verbal instruction of Prince Antiochus Dmitrievich, four thousand rubles, which by virtue of the will you sent to Mister Vernet, will be returned to you. If, however, you generously deign to leave any part of that sum to poor demoiselle Anglebert, I suppose it will be like alms. With my constant complete devotion and respect, I remain
of your Lordships
From Paris, September 16/5 1745,
a humble servant Heinrich Gross.

Annex No. 2

«За отсутствием брата моего князь Матвея Дмитриевича; да сестры княжны Марьи Дмитриевны в своих далеких деревнях, принужден я один на приятное Ваше письмо от 05 дня минувшего генваря от господина Вернету об отдаче из банковой (банковской – Л.З.) суммы четвертой части пяти тысяч лир денег Англеберте по пересылке князь двум братом достойных пятнадцати тысяч (15 000 – Л.З.) ливров без дальних отлагательств при сей чрез свое письмо проси, ибо пре пересланные деньги к нему господину Вернету три тысячи шестьсот (3.600 – Л.З.) рублей, тако и проданные в Париже после покойного брата вещи, для сочтения банковой суммы, для двух братов, да смертного переноса тела и всякие здешние расходы: мы на себе сняли, не потребляя сестре свою ни до каких платежев и расходов, но напротив того еще мы же ей сестре от себе здесь дали три тысячи (3.000 – Л.З.) рублев, почему помянутой суммы три части (3/4 – Л.З.) надлежит к нам переслать, а четвертую часть (1/4 – Л.З.), по силе прежнего к государям душеприказчикам от нас письма, отдать девице Англеберте! (Sic!), без дальних отлагательств буде же господин Вернет по сему всему будет сомневаться, то я покорно прошу, оставя из помянутой той суммы, четвертую часть для отдачи девицы Англеберте. Достальные три части переслать:/ по силе покойного нашего брата; установления:/ ко всем трем, а мы во оных деньгах здесь можем яко братья разобраться, вот о чем господина Вернета обещано генеральныя щеты (счета – Л.З.) всего наследства и всей банковской суммы [...].Из Москвы 1746 году. Февраля 11 дня Вашего Высокоблагородия. Покорный слуга, Князь Сергей Кантемир [*роспись*]»[34]

[33] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 8, sheets 55-55back.
[34] RGADA, F. 1374, opis 1, file 868/p. 11, sheets 5-5back.

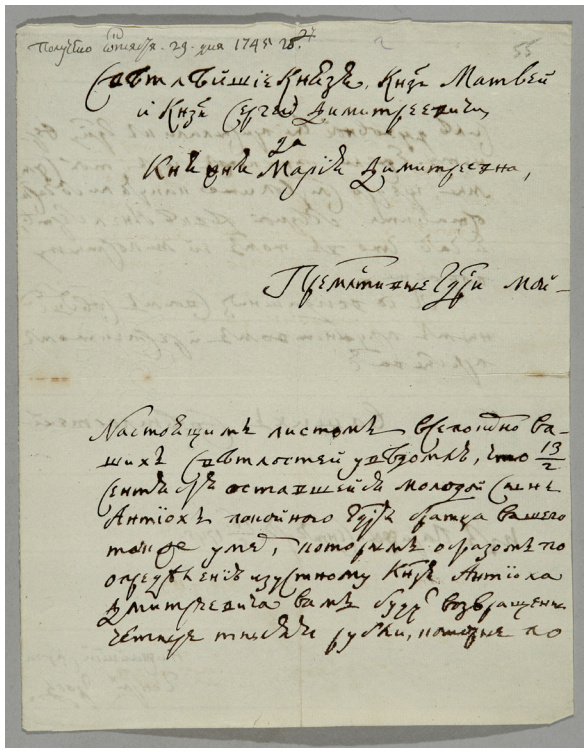

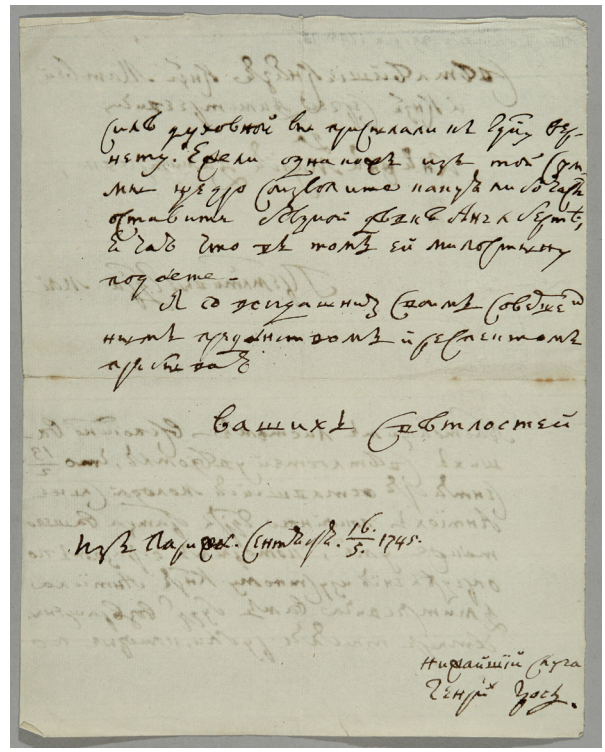

Due to the absence of my brother, Prince Matvey Dmitrievich and my sister, Princess Maria Dmitrievna, who are staying in their distant villages, I alone, in connection with your kind letter dated the 5th day of last January, have to ask Mr. Vernet to give Anglebert a fourth part of five thousand lire of money from the bank amount without further delay after the sending of fifteen thousand (15.000 – L.Z.) livres to two brothers princes, because the money sent by Mr. Vernet, three thousand six hundred rubles, as well as things of the deceased brother sold in Paris for the accumulation of the bank amount, for the two brothers, and for the transportation of the body of the deceased and for various local expenses we took upon ourselves, without burdening our sister with any payments or expenses, and on the contrary, we gave our sister another three thousand rubles from us, and therefore three parts of the mentioned amount (3/4 – L.Z.) should be sent to us, and the fourth part (1/4 – L.Z.), by virtue of our previous letter to messrs. *executors, should be given to the demoiselle Anglebert (Sic!) without further delay; if Mr. Vernet doubts all this, then I humbly ask, leaving a fourth part of that mentioned amount to give to the demoiselle Anglebert, send the remaining three parts, by virtue of our late brother's order, to all three of us, and we will be able to sort out fraternally with this money here, for that Mr. Vernet promised us general accounts of the entire inheritance and the entire bank amount [...].*
From Moscow, February 11, 1746, Your Well Born's humble servant Prince Sergey Cantemir [signature].

Bibliography

Александренко 1896: В.Н. Александренко, К биографии князя А.Д. Кантемира (Варшава: Типография Варшавского учебного округа 1896).

Бантыш-Каменский 1836: Д.Н. Бантыш-Каменский, Словарь достопамятных людей, часть III (Москва 1836).

Беер 1783: Беер, История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт-Петербургскою Академиею Наукъ покойным профессором Бееромъ съ российскимъ переводомъ и съ приложениемъ родословия князей Кантемировъ. Въ университеской Типографии, у Н. Новикова (Москва 1783).

Глеб 2002: М.В. Глеб, Эпистолярное наследие как источник для изучения имперской идеи в Великобритании в последней трети XIX в. В: (Рэд. С.М. Ходзі) Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны, вып. 1 (Мінск 2002), 187-191.

Журнал Ильинского 1903: Журнал Академии Наук переводчика Ивана Ильинского. Notationes quotidianae. 1721-1730. В: Л.Н. Майков, Материалы для биографии князя Антиоха Кантемира (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук 1903), 295-313.

Майелларо 2002: Д. Майелларо, Переписка князя А.Д. Кантемира с сестрой Марией на итальянском языке. 1734-1744. Русско-итальянский архив. Составители Д. Рици и А. Шишкин (Салерно 2002), 25-78.

Майелларо 2005: Д. Майелларо, Переписка кн. А.Д. Кантемира с сестрой Марией. 1740-1744 гг. Archivio russo-italiano IV (Salerno 2005), 147-201.

Майков 1897: Л.Н. Майков, Княжна Мария Кантемирова. Русская старина. Том 89. Январь, 49-69; Март, 401-417; Том 90. Июнь, 425-451; Том 91. Август, 225-253 (Москва 1897.)

Майков 1903: Л.Н. Майков, Материалы для биографии кн. А.Д. Кантемира. С введением и примечаниями проф. В.Н. Александренко. Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 73, № 1 (Санкт-Петербург 1903).

Мурзанов 2011: Н.А. Мурзанов, Словарь русских сенаторов 1711-1917 гг. материалы для биографий. Изд. Д.Н. Шилов (Санкт-Петербург 2011).

РГАДА: Российский государственный архив древних актов, Фонд 1374 «Кантемиры. Дела по имениям в разных уездах. Личная и семейная переписка (1702-1782).

Савелов 1897: Л.М. Савелов, Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию Российского дворянства. Издание второе (Острогожск 1897).

СИРИО: Сборник Императорского Русского Исторического Общества, Санкт-Петербург. 1867-1916. – 148 томов.

Словарь 1845: Словарь русских светских писателей. Сочинение Митрополита Евгения, том I (Москва 1845), 269-271.

Стоюнин 1867: В.Я. Стоюнин, Русские писатели 18-19 вв. Князь Антиох Кантемир. Издание И.И. Глазунова, том I (Санкт-Петербург 1867).

Стоюнин 1868: Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира. Со статьёй и примечаниями В.Я. Стоюнина, редакция издания П.А. Ефремова, том I. Сатиры, мелкие стихотворения и переводы в стихах. Издание И.И. Глазунова (Санкт-Петербург 1868).

Строев, Кондаков 2019: А. Строев, Д. Кондаков, Русские и датские дипломаты в парижском обществе: князь Антиох Кантемир и граф Иоганн фон Бернсторф под надзором полиции. В: Quaestio Rossica, vol. 7, № 2 (Екатеринбург, 2019), 507–524.

Шалыгин 1897: А. Шалыгин, Антиох Дмитриевич Кантемир. В: Русский биографический журнал, том 8 доп., изданный Санкт-Петербургским Императорским Русским историческим обществом под наблюдением его председателя А.А. Половцева. Типография главного Управления Уделов, Моховая, 40 (Санк-Петербург 1897), 465-473.

Шимко 1891: И. Шимко, Новые данные к биографии князя Антиоха Кантемира и его ближайших родственников (Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева 1891).

Шумейко 2007: М.Ф. Шумейко, Переписка как исторический источник и особенности ее сохранения и публикации. В: (Рэд. С. М. Ходзін) Крыніцазнаўства, археаграфія, архівазнаўства ў XX-XXI ст. у Беларусі: зб. навук. артыкулаў, прысвечаных 100-годдзю з дня нараджэння М.М. Улашчыка (Мінск 2007), 172-183.

Limitele privatului în viaţa lui Antioh Cantemir. Mituri, speculaţii şi realitate despre o familie secretă la Paris

Cuvinte-cheie: Antioh Cantemir, viaţă privată, familie, copii ai lui Antioh Cantemir, scrisori private, testament.

Rezumat: Activitatea politică şi cea literară a lui Antioh Cantemir, scriitor şi diplomat remarcabil din secolul al XVIII-lea, a prezentat dintotdeauna un deosebit interes ştiinţific. În pofida numeroaselor publicaţii apărute, viaţa sa personală nu a constituit până în prezent subiectul unei cercetări separate.

În elaborarea acestui studiu, autoarea s-a bazat pe informaţiile din testamentul lui Antioh Cantemir, din scrisorile sale către membrii familiei, precum şi din scrisorile executorilor săi testamentari. Aceste documente prezintă un interes deosebit, graţie datelor substanţiale despre stilul de viaţă al lui Antioh Cantemir şi concepţiile sale despre viaţa individuală şi cea de familie. Majoritatea acestor scrisori au fost descoperite în Arhiva de Stat Rusă a Actelor Vechi, fiind introduse în circuitul ştiinţific pentru prima dată.

Acest studiu va surprinde cercetătorul cu date inedite din viaţa lui Antioh Cantemir, anticipând, totodată, noi descoperiri documentare ce vor permite o abordare amplă şi detaliată a acestui subiect încă puţin studiat.

Границы частного в жизни Антиоха Кантемира: Мифы, домыслы и реальность относительно тайной семьи в Париже

Ключевые слова: Антиох Кантемир, частная жизнь, семья, дети Антиоха Кантемира, личная корреспонденция, завещание.

Резюме: Политическая и литературная деятельность Антиоха Кантемира всегда представляла огромный научно-исследовательский интерес. Однако, несмотря на многочисленные публикации, его личная жизнь до настоящего времени не была предметом отдельного исследования.

Основным источником для изучения данной проблемы послужили завещание и личные письма Антиоха Кантемира к членам его семьи, а также письма его душеприказчиков. Эти документы представляют особый интерес, так как содержат сведения об образе жизни Антиоха Кантемира и его взглядах на личную и семейную жизнь. Большинство писем были обнаружены в Российском государственном архиве древних актов и до настоящего времени не были введены в научный оборот.

Данное исследование позволяет приоткрыть неизвестные страницы частной жизни этого выдающегося литератора и дипломата XVIII века и предвосхищает новые документальные открытия, которые позволят комплексно и детально подойти к этому малоизученному вопросу.

21.05.2020

Dr. Lilia Zabolotnaia, The National Museum of History of Moldova, 31 August 1989 St., 121A, MD-2012, Chişinău, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9807-5809, e-mail: lilizab61@gmail.com

TEHNOLOGIILE DIGITALE – O MODALITATE MODERNĂ DE PREZERVARE ŞI DISEMINARE A COLECŢIILOR MUZEALE

Aurelia Cornețchi

Cuvinte-cheie: inovaţie, tehnologie digitală, digitizare, patrimoniu cultural, muzee, baze de date, comunicare interactivă.

Prezentul articol are drept obiectiv central argumentarea necesităţii constituirii colecţiilor muzeale digitale, ca pol de cunoaştere şi de promovare a acestora în era informaţională, precum şi analiza procesului de digitizare a patrimoniului cultural mobil, deţinut de Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

Cadrul general

O caracteristică a primelor două decenii ale secolului al XXI-lea este explozia tehnologiilor din sfera informaţiei şi a comunicării, care a produs o seamă de transformări, unele dintre ele de mare amplitudine, cu un impact esenţial asupra tuturor sectoarelor de activitate umană.

Cea de-a patra revoluţie industrială, care se desfăşoară sub ochii noştri, a marcat trecerea la digitalizarea economiei şi a societăţii şi, mai mult decât atât, la o sinergie a tehnologiilor care reunesc lumea fizică cu cea virtuală şi cea biologică (Bonciu 2016, 131). Inovaţiile tehnologice emergente acoperă domenii ample, cum ar fi inteligenţa artificială, robotica, calculul cuantic, ştiinţa materialelor, nanotehnologia, biotehnologia, internetul obiectelor, vehiculele autonome, imprimarea 3D etc. (Tănase, Paraschiv 2018, 86). Toate aceste tehnologii inteligente, conectate între ele, determină edificarea unui nou tip de societate – societatea informaţională, în care crearea, distribuţia, utilizarea, integrarea şi manipularea informaţiei (cifre, text, imagine, sunet, film) are un impact semnificativ în mediul economic, politic, social, cultural etc.

Dezvoltarea societăţii informaţionale, a cărei punct de referinţă este internetul, a devenit o realitate şi o necesitate la nivel mondial. Noile tehnologii de informare şi de comunicare au generat modificări profunde şi ireversibile în procesele fundamentale de funcţionare a societăţii, în comportamentul şi mentalitatea oamenilor, mai ales a celor din generaţia tânără. Ele au schimbat esenţial modul în care trăim, lucrăm, comunicăm, ne informăm şi ne distrăm, au contribuit la formarea de noi deprinderi, la apariţia de produse şi servicii online inovative. Diseminarea informaţiei nu mai este liniară, deoarece aceasta circulă din ce în ce mai mult în reţele interconectate de oameni, de comunităţi, de instituţii. În prezent, miliarde de persoane pot fi conectate simultan prin dispozitive mobile, generând o cantitate enormă de date, putere de prelucrare, capacităţi de stocare şi acces la informaţie fără precedent (fig. 1). Se încearcă colectarea şi trecerea în digital a oricărei informaţii, stocarea şi procesarea datelor în sisteme noi din domeniul tehnologiei informaţiei, de Big Data Analytics[1]. Volumul de date este imens şi va creşte în continuare, odată cu extinderea internetului şi accesul tot mai facil la el, precum şi cu schimbarea generaţiilor.

Utilizatori de internet în lume	4 532 548 285
Utilizatori activi Facebook	2 475 781 915
Utilizatori activi Twitter	359 214 002
Numărul total de site-uri	1 763 812 130
Emailuri trimise	189 930 271 414
Căutări de Google	5 172 530 161
Tweet-uri trimise	612 267 128
Vizualizări de Youtube	5 390 781 138
Fotografii încărcate pe Instagram	62 305 513
Trafic de internet	5 735 459 601 GB

Fig. 1. Statistica internetului în timp real, 15 aprilie 2020, ora 16.50. Sursa: (https://www.internetlivestats.com).

[1] Big Data reprezintă o nouă generaţie de tehnologii şi arhitecturi, proiectate pentru a extrage valoare economică din volume foarte mari de date de o largă varietate, prin asigurarea unei viteze ridicate de captare, descoperire şi/sau analiză (https://rria.ici.ro/wp-content/uploads/2017/03/04-ART2-RRIA-1-2017-Alexandru-Coardos-big-data-2-1.pdf).

Activităţi culturale	2007	2013
Vizionarea sau ascultarea unui program cultural la TV sau radio	78%	72%
Citirea unei cărţi	71%	68%
Mersul la cinema	51%	52%
Vizitarea unui monument sau site	54%	52%
Vizitarea unui muzeu sau a unei galerii	41%	37%
Mersul la concert	37%	35%
Vizitarea unei biblioteci publice	35%	31%
Frecventarea unui spectacol de teatru	32%	28%
Frecventarea unui spectacol de balet, dans şi operă	18%	18%

Fig. 2. Datele sondajului Eurobarometru 2013.

Progresul tehnologic nu a putut să nu influenţeze şi domeniul culturii, acesta transformând rapid şi capital modalitatea în care conţinutul cultural este creat, accesat şi utilizat şi, astfel, implicând numeroase diferenţe între produsul tradiţional şi cel digital. Instituţiile din sfera culturii, inclusiv muzeele, sunt puse în faţa unor mari provocări induse de tehnologiile digitale pentru a asigura perenitatea moştenirii culturale, pentru a supravieţui şi a se adecva la cerinţele etapei viitoare, pentru a performa într-o lume a informaţiei în continuă schimbare şi expansiune. Iată câteva dintre provocările specifice, care trebuie înţelese şi abordate în mod eficace.

Digitalizarea a avut un impact puternic asupra culturii în ceea ce priveşte procesele sale creative, modelele de afaceri şi de consum, precum şi asupra modalităţilor de acces la serviciile şi bunurile culturale. Practicile tradiţionale au fost perturbate, iar consecinţele au fost resimţite în toate sectoarele culturii. Astfel, un studiu din 2014 afirmă că în Franţa, în Germania, în Italia, în Spania şi în Regatul Unit – primele cinci pieţe din domeniul industriilor creative – 200 000 de locuri de muncă au dispărut, iar între 2008 şi 2011 pirateria digitală a dus la pierderea echivalentului a 20 de miliarde EURO de valoare adăugată în sectoarele esenţiale (Nota 2018).

Accesul global la nenumărate resurse digitale a condus la scăderea interesului şi a participării publicului larg la activităţile culturale tradiţionale. Sondajul Eurobarometru, realizat în 2013 la comanda Comisiei Europene în cele 27 de state membre ale Uniunii Europene pe tema accesului şi participării la cultură, a oferit o serie de repere privind comportamentul şi consumul cultural al cetăţenilor europeni (fig. 2). Rezultatele studiului sociologic au fost comparate cu cele din sondajul precedent – Eurobarometru 2007, permiţând urmărirea evoluţiei implicării populaţiei din Uniunea Europeană în activităţile culturale cu caracter tradiţional. Astfel, statisticile arată o scădere a participării culturale, cu excepţia mersului la cinema, care a înregistrat singura creştere, cu un punct procentual, în perioada dintre cele două sondaje (Special 2014, 7).

În Republica Moldova, lucrurile nu stau mai bine, din contra. Datele Barometrului de opinie publică demonstrează că 58,5% din populaţia ţării nu a citit nicio carte în ultimele trei luni, iar potrivit Biroului Naţional de Statistică, 14,5% din populaţie frecventează sălile de teatru şi 19% vizitează muzeele. Din 1000 de locuitori, doar 269 de cetăţeni merg la muzee şi 45 – la teatre şi săli de concert (Strategia 2014, 82). Această situaţie denotă faptul că modalităţile tradiţionale de punere în valoare a patrimoniului cultural nu au capacitatea de a capta suficient atenţia publicului.

O altă provocare cu care se confruntă domeniul culturii este diminuarea bugetelor publice. Drept urmare, este afectată dezvoltarea tuturor sectoarelor culturii din perspectiva insuficienţei de fonduri pentru dezvoltarea proiectelor de conservare, de protecţie şi valorificare a patrimoniului cultural. Potrivit unui raport[2] al Centrului Analitic Independent Expert-Grup, cu toate că cheltuielile bugetare pentru cultură au crescut în Republica Moldova de la 248, 4 mln. lei în 2005 la 513,7 mln. lei în 2012, ponderea acestora în bugetul public naţional şi în PIB este într-o continuă scădere: de la 1,7% la 1,45% şi, respectiv, de la 0,66% la 0,58% (Raport 2013, 14). Şi alocaţiile pentru muzee din bugetul public naţional sunt în

[2] Raport „Evaluarea eficienţei şi transparenţei utilizării resurselor publice alocate culturii", elaborat în 2013 de Centrul Analitic Independent Expert-Grup în cadrul proiectului „Procesul bugetar în Republica Moldova: monitorizarea transparenţei şi promovarea controlului public", finanţat de Fundaţia Soros Moldova.

picaj: de la 18,6 mln. lei în 2006 la 15,9 mln. în 2011. Pentru anul 2011, din suma totală de 206,4 mln. lei atribuită Ministerului Culturii, muzeelor le-au fost distribuiţi 15,9 mln. lei, ceea ce constituie 7,6% din totalul alocat (Propunere 2012, 5).

Prin urmare, digitalizarea și accesibilitatea online a conţinutului cultural schimbă modelele tradiţionale, transformă lanţurile valorice și impun găsirea unor noi abordări ale patrimoniului cultural. Pentru a-și consolida relevanţa în societate, a-și dezvolta relaţii semnificative și interactive cu diferite categorii de public, instituţiile de cultură sunt nevoite să se adapteze rapid mediului informaţional. Desigur, fiecare ar trebui să-și dezvolte o politică proprie de adaptare, bazată pe crearea de conţinut digital relaţionat cu gestionarea, conservarea și diseminarea lui.

Cadrul legislativ

Internaţional

Comisia Europeană a lansat încă din anul 1999 principalele direcţii strategice de dezvoltare informaţională, în cadrul unor iniţiative succesive, care au în vedere încurajarea creării de conţinut digital și constituirea de baze de date pentru o mai bună diseminare a informaţiei, promovarea și prezervarea digitală a patrimoniului cultural naţional și european în format electronic, extinderea accesului publicului la colecţii organizate de material digital. Dintre iniţiativele, recomandările și hotărârile privind digitizarea patrimoniului cultural, susţinute la nivel european, menţionăm:

– Iniţiativa Comisiei Europene e-Europa „O societate informaţională pentru toţi” (decembrie 1999);
– Planul de acţiune e-Europa 2002 „O societate informaţională pentru toţi”, aprobat de statele membre la Consiliul European de la Feira din iunie 2000;
– Planul de acţiune e-Europa 2005 „O societate informaţională pentru toţi”, aprobat de statele membre la Consiliul European de la Sevilia din iunie 2002;
– Iniţiativa i2010 „Societatea informaţională europeană”, care prevedea ca element strategic crearea Bibliotecii Digitale Europene (1 iunie 2005);
– Recomandările Comisiei Europene cu privire la digitizare și accesul online la materialul digitizat (august 2006);
– Strategia Europa 2020 „Pentru o creștere inteligentă, ecologică și favorabilă incluziunii” (martie 2010);
– Recomandarea Comisiei Europene privind digitizarea și accesibilitatea online a materialului cultural și conservarea digitală (octombrie 2011).

Naţional

În Republica Moldova, au fost întreprinse un șir de acţiuni în ceea ce privește elaborarea cadrului normativ pentru implementarea inovaţiilor digitale în domeniul culturii și protejarea drepturilor de autor, care se încadrează în prioritățile documentelor europene. În acest sens, consemnăm:

– Legea privind dreptul de autor și drepturile conexe nr. 139/2010;
– Legea privind protejarea patrimoniului arheologic nr. 218/2010;
– Legea monumentelor de for public nr. 192/2011;
– Legea privind protejarea patrimoniului cultural mobil nr. 280/2011;
– Legea privind protejarea patrimoniului cultural imaterial nr. 58/2012;
– Legea privind semnătura electronică și documentul electronic nr. 91/2014;
– Legea cu privire la biblioteci nr. 160/2017;
– Legea muzeelor nr. 262/2017;
– Strategia naţională de edificare a societăţii informaţionale „Moldova electronică”, Hotărârea Guvernului nr. 255/2005;
– Programul naţional de informatizare a sferei culturii pentru anii 2012-2020, Hotărârea Guvernului nr. 478/2012;
– Strategia naţională de dezvoltare a societăţii informaţionale „Moldova digitală 2020”, Hotărârea Guvernului nr. 857/2013;
– Strategia de dezvoltare a culturii „Cultura 2020”, Hotărârea Guvernului nr. 271/2014.

Digitizarea patrimoniului cultural – o prioritate pentru secolul al XXI-lea

Digitizarea și conservarea memoriei culturale a Europei reprezintă unul dintre domeniile-cheie abordate de Agenda digitală pentru Europa, ca parte a Strategiei Europa 2020, care încearcă să optimizeze beneficiile tehnologiilor informaţiei pentru creșterea economică, crearea de locuri de muncă și calitatea vieţii cetăţenilor europeni (Jurnalul 2011, 9). Pe de o parte, materialul cul-

tural digitizat constituie o resursă importantă pentru industriile culturale și creative europene, impulsionând dezvoltarea economiei bazată pe cunoaștere. Pe de altă parte, digitizarea și accesibilitatea online a materialului cultural al statelor europene și conservarea digitală pe termen lung a acestuia sunt esențiale pentru a permite accesul tuturor la cultură și cunoaștere, pentru a promova bogăția și diversitatea patrimoniului cultural european (Jurnalul 2012, 5).

Prin toate inițiativele luate la nivel european este încurajată crearea de conținut digital și constituirea de baze de date pentru o mai bună diseminare a informației, cu scopul de a permite utilizatorilor accesul online la resursele culturale, de a încuraja procesul de creație în mediul digital, de a promova și prezerva patrimoniul cultural național și european în format electronic.

Pentru armonizarea eforturilor de creare a conținutului digital, asigurarea rigorii metodologice privind digitizarea, accesibilizarea online și prezervarea patrimoniului cultural, crearea unor modalități viabile de cercetare și de diseminare a rezultatelor obținute, elaborarea standardelor pentru utilizarea tehnologiilor 3D în captarea și reprezentarea patrimoniului cultural, la nivel european au fost concepute un șir de instrumente de lucru, standarde de date și ghiduri de bună practică, între care: Ghidurile CALIMERA[3] (2005), Carta de la Londra[4] (2006), Ghidurile MINERVA[5] (2008), Carta de la Sevilia[6] (2011).

Cel mai important proiect în domeniul transformării digitale a sectorului patrimoniului cultural este Biblioteca Digitală Europeană – EUROPEANA[7], un punct de acces comun multilingv online la patrimoniul cultural al Europei (Raport 2018, 1). Lansată în 2008 și finanțată de Comisia Europeană, Biblioteca Digitală Europeană reprezintă o fuziune revoluționară a bibliotecii, a muzeului și a arhivei digitale, cu un impact semnificativ în lumea culturală. Scopul principal al creării Bibliotecii Digitale Europene este ușurarea accesului online la resursele informaționale europene, bazându-se pe patrimoniul cultural al Europei, combinând mediile multilingve și multiculturale cu tehnologiile avansate de informare și comunicare. Unul din obiectivele acestui proiect de anvergură este cooperarea instituțiilor europene la crearea unor standarde unitare pentru metadate și asigurarea interoperabilității între sisteme. Biblioteca Digitală Europeană a fost concepută ca un sistem informatic distribuit, resursele digitale nefiind stocate central, ci fie la agregatori, fie la instituțiile care asigură accesul la aceste resurse. În prezent, EUROPEANA deține una dintre cele mai mari colecții digitale din lume și este singura platformă paneuropeană de acest gen care oferă acces la peste 51 de milioane de imagini, de text, de lucrări de artă, de conținut audio și video, de materiale 3D etc. din colecțiile a peste 3 700 de biblioteci, arhive, muzee, galerii și instituții audio-vizuale europene (Raport 2018, 4). Strategia actuală a Bibliotecii Digitale Europene este axată pe consolidarea calității datelor, a valorii și a atractivității conținutului existent (și viitor) pentru utilizatorii finali, precum și pe sporirea contribuției la EUROPEANA prin încurajarea instituțiilor de cultură, a editurilor și a altor titulari de drepturi să acorde acces la materialele digitizate de care dispun.

Tehnologiile digitale în sectorul muzeal

Inovația tehnologică în sectorul muzeal presupune crearea de produse, de procese sau modele de afaceri noi ori îmbunătățite, prin care muzeele își pot realiza în mod eficient misiunea lor socială și culturală (Pop, Alexa 2016, 28). Prin urmare, muzeele pot face dovada adaptării la societatea informațională doar prin modernizarea managementului și a marketingului, prin reexaminarea tuturor fluxurilor de lucru, a activităților și a relațiilor.

Digitizarea patrimoniului cultural reprezintă punctul de plecare pentru implementarea tehnologiilor inovatoare în instituțiile muzeale, ceea ce creează oportunități de conservare, de gestionare, de promovare, de revitalizare și de valorificare a bunurilor culturale, de atragere a publicului. Digitizarea patrimoniului cultural oferă noi instrumente pentru diseminarea acestuia către public nu numai în format tradițional, ci și în format electronic – baze de date, site-uri web, bloguri, Youtube etc.; oferă noi experiențe de vizitare atractivă a muzeului – expoziții și colecții virtua-

[3] http://consilr.info.uaic.ro/uploads_lt4el/resources/fhtmlromSumar:%20Ghidurile%20Calimera%20de%20bune%20practici.html
[4] http://www.londoncharter.org/fileadmin/templates/main/docs/london_charter_2_1_en.pdf
[5] https://www.minervaeurope.org/publications/MINERVA%20TG%202.0.pdf
[6] http://smartheritage.com/wp-content/uploads/2015/03/FINAL-DRAFT.pdf
[7] https://www.europeana.eu

le, tururi audio, filme interactive, grafică 3D, medii de simulare, aplicaţii şi jocuri mobile etc.

Odată transpus în format electronic, patrimoniul cultural deţinut de muzee poate deveni resursă pentru un spectru larg de produse şi servicii informaţionale, în sectoare precum educaţia, turismul, dar şi industriile creative şi de e-Conţinut. Astăzi, se pare că rolul muzeului nu mai este legat doar de educaţie şi de agrement pentru publicul larg, el trebuie să îndeplinească şi rolul de resursă pentru sectorul comercial, antreprenorial. Cunoscut deja prin intermediul mai multor iniţiative de stimulare a industriilor creative, acest rol este mai puţin conştientizat din perspectiva instituirii sale prin măsuri legislative europene şi naţionale (Vasile 2016, 38).

Definiţia digitizării patrimoniului cultural, unanim acceptată la nivel internaţional, este dată de Ghidurile Calimera: „digitizarea presupune captura digitală, transformarea din formă analogă în formă digitală, descrierea şi reprezentarea obiectelor de patrimoniu şi a documentaţiei referitoare la acestea, procesarea, asigurarea accesului la conţinutul digitizat şi prezervarea pe termen lung" (Calimera 2005).

Digitizarea se realizează prin:

– Transpunerea unui bun cultural din format tradiţional în format digital, utilizând diverse mijloace (scanare, fotografiere, salvarea coordonatelor 3D ale obiectului de artă etc.);
– Procesarea datelor rezultate în urma activităţii de scanare/fotografiere, în diverse formate şi rezoluţii;
– Crearea fişei de metadate asociate bunului cultural, prin cercetarea şi identificarea acestuia;
– Organizarea bunurilor digitizate în baze de date sau în sisteme;
– Partajarea produsului digital în mediul online.

Avantajele digitizării

Avantajele evidente şi reprezentative ale folosirii tehnologiilor informaţionale în sfera patrimoniului cultural se referă la următoarele posibilităţi:

– O mai bună prezervare şi conservare a moştenirii culturale în timp. În mod special este vorba de bunurile culturale cu valoare excepţională şi/sau care se află într-o stare degradabilă, astfel acestea pot fi retrase din circuitul utilizării frecvente nemijlocite de către specialiştii muzeului, dar şi de către cercetătorii externi;
– O mai bună evidenţă şi gestionare a bunurilor culturale, ceea ce facilitează regăsirea rapidă a informaţiei, generarea de rapoarte statistice, liste de piese etc., care ar putea să contribuie la creşterea eficienţei şi a productivităţii muncii;
– Simplificarea şi eficientizarea activităţii de cercetare a bunurilor culturale, fără tangenţe asupra stării de conservare a acestora;
– Valorificarea întregului fond patrimonial, ceea ce va conduce şi la prezentarea bunurilor culturale „ascunse" permanent în depozite[8];
– Posibilitatea accesării şi consultării patrimoniului cultural în mod rapid şi simultan, de la distanţă, din faţa calculatorului personal, oricând şi la orice oră din zi;
– Sporirea atractivităţii expoziţiilor muzeale, prin utilizarea diverselor aplicaţii şi dispozitive de furnizare a informaţiilor şi a imaginilor 3D ale bunurilor culturale;
– Elaborarea de conţinuturi educaţionale şi de documentare, de aplicaţii şi jocuri mobile, care va conduce la creşterea ratei de vizitare şi, implicit, a veniturilor proprii;
– Creşterea vizibilităţii naţionale şi internaţionale a muzeului;
– Partajarea metadatelor între instituţiile deţinătoare de bunuri culturale, ceea ce va facilita procesul de digitizare propriu-zis;
– Capacitatea de stocare pe acelaşi suport media a unei cantităţi mari de diverse informaţii (imagini, texte, materiale audio şi video);
– Dezvoltarea industriilor creative şi de e-Conţinut.

Dezavantaje

– Dezavantajele tehnologiilor de digitizare ţin mai mult de prezervarea materialului pe termen lung. Păstrarea conţinutului în format electronic presupune transcrierea continuă a informaţiei de pe un suport pe altul. Garanţia de păstrare a materialelor prezervate pe suporturile recordabile – CD, DVD, HDD – variază între 3 şi 10 ani. Pe termen mai lung, se speră că vor fi dezvoltate suporturi mai adecvate pentru o păstrare îndelungată a colecţiilor digitale;
– Un alt dezavantaj ţine de progresul permanent al tehnologiilor informaţionale, înlocuirea unor dispozitive vechi de stocare a informaţiei cu altele mai performante, dar incapabile de

[8] De regulă, muzeele expun doar 5-10% din patrimoniul cultural deţinut.

a reda înregistrările anterioare. Astfel, datele conservate se află într-un pericol de a nu mai fi citite de pe suporturile pe care au fost stocate;
– Digitizarea încalcă legea copyright-ului prin faptul că conţinutul operei unui autor poate fi preluat gratuit fără acordul său, în cazul în care doar o parte din bunurile culturale deţinute de muzee aparţin domeniului public, în timp ce restul este protejat de drepturi de proprietate intelectuală. Din punct de vedere legal, este necesar să se clarifice apartenenţa drepturilor de autor asupra materialului destinat digitizării chiar de la iniţierea procesului;
– Diminuarea vitezei de acces: cum tot mai multe computere sunt conectate la internet, viteza de acces la resurse poate deveni tot mai scăzută;
– Utilizarea neautorizată a imaginilor bunurilor culturale digitizate. În acest sens, se pot folosi diverse tehnici de protecţie, filigranarea şi cifrarea fiind două dintre ele.

Paradigma muzeului: între tradiţionalism şi inovaţie tehnologică

Dualitatea avantajelor şi a posibilelor dezavantaje legate de folosirea tehnologiilor moderne determină o parte din muzeele europene să fie mai reticente în vederea inovării tehnologice. Poziţia rezervată sau refractară schimbărilor este dictată atât de factorii interni, cât şi de cei externi. Unii specialişti din aceste instituţii sunt îngrijoraţi de faptul că publicul va ajunge să prefere mai degrabă imaginile digitale şi experienţele virtuale decât deplasarea fizică la muzeu, alţii sunt contrariaţi de accesul nelimitat şi gratuit la patrimoniul digitizat din perspectiva imposibilităţii de a controla modul în care sunt folosite mai departe imaginile bunurilor aflate în colecţiile lor, terţii califică tendinţa actuală de inovare drept populism tehnologic. Tehnologiile nu sunt adoptate pe scară largă în muzee, deoarece nu există o înţelegere clară a rolului jucat de acestea în cadrul procesului de inovare (Pop, Alexa 2016, 28). La fel, un rol important în staticitatea muzeelor, în neadaptarea lor la noile cerinţe culturale ale comunităţii îl joacă penuria de resurse financiare şi umane.

La polul opus, multe muzee europene au îmbrăţişat digitizarea şi partajarea online a bunurilor culturale încă de la sfârşitul secolului al XX-lea, transformând modul în care sunt organizate instituţiile înseşi şi folosite colecţiile, modul în care este atras un public nou şi abordat cel tradiţional. Aceste muzee au dezvoltat practici de adaptare a conţinuturilor expoziţiilor în vederea îmbunătăţirii experienţei de vizitare, au creat servicii digitale menite să satisfacă nevoile reale ale utilizatorilor – sociale, culturale şi economice. Exemplul lor demonstrează că obiectivul digitalizării muzeelor nu este să îndepărteze oamenii de ele, ci, mai degrabă, să-i apropie, să-i stimuleze să le viziteze.

Drept argument al eforturilor instituţiilor muzeale europene, orientate spre digitizarea colecţiilor şi diseminarea conţinutului digitizat în lumea virtuală, este, pe de o parte, participarea lor în calitate de expozanţi la marile platforme online de resurse culturale, acestea constituind vectorii de interconexiune a culturilor şi a civilizaţiilor la nivel mondial. Astfel, foarte multe colecţii şi obiecte muzeale pot fi vizitate şi explorate pe platforme online, internaţionale şi naţionale, între care:

– Biblioteca Digitală Europeană – EUROPEANA[9], cea mai semnificativă bază de date dedicată exclusiv patrimoniului cultural continental;
– MICHAEL-Multilingual Inventory of Cultural Heritage in Europe[10], un catalog multilingv al resurselor culturale digitale din Europa;
– Google Cultural Institute[11], platformă digitală care oferă acces la patrimoniul istoric şi cultural din întreaga lume;
– Deutsche Digitale Bibliothek[12], portal digital central pentru cultură şi cunoaştere din Germania¸ agregator naţional pentru EUROPEANA;
– Kulturpool[13], portal digital pentru patrimoniul cultural din Austria, agregator naţional pentru EUROPEANA;
– Culturaitalia[14], platformă digitală în domeniul patrimoniului cultural din Italia, agregator naţional pentru EUROPEANA;
– Finna[15], Biblioteca Digitală Naţională a Finlandei, agregator naţional pentru EUROPEANA;
– CIMEC[16], cel mai important portal de patrimoniu cultural al României, agregator naţional pentru EUROPEANA;
– Catalogul de Stat al Fondului Muzeistic al Federaţiei Ruse (Государственный каталог

[9] https://www.europeana.eu/ro/collections
[10] http://www.michael-culture.org/about.html
[11] https://artsandculture.google.com/
[12] https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de
[13] http://www.kulturpool.at/
[14] http://www.culturaitalia.it/
[15] https://www.finna.fi/
[16] http://cimec.ro/

музейного фонда РФ[17]), o bază de date digitale privind bunurile culturale şi colecţiile cuprinse în Fondul Muzeistic al Rusiei.

Pe de altă parte, tot mai multe muzee au recurs la dezvoltarea de site-uri web, cu scopul de a-şi face cunoscută existenţa, de a oferi acces la colecţiile lor digitale şi la expoziţiile virtuale. Cercetătorii din domeniu au demonstrat că vizita fizică la muzeu este efectuată în principal pentru petrecerea timpului liber, în timp ce vizitarea online a muzeului este realizată pentru documentare şi obţinerea de informaţii detaliate cu privire la colecţii (Pop, Alexa 2019, 104). În această ordine de idei, menţionăm faptul că un site web cu design şi conţinut digital atractiv poate conduce la creşterea dorinţei de a efectua o vizită fizică la muzeu şi viceversa – o vizită memorabilă la muzeu poate determina accesarea website-ului pentru a afla mai multe informaţii despre patrimoniul acestuia. Punctăm, în continuare, câteva muzee care au furnizat acces liber la patrimoniul digitizat pe paginile sale web, devenind vizibile atât prin colecţiile lor distincte, prin varietatea serviciilor online oferite, cât şi prin numărul mare de vizitatori:

– Muzeul Louvre[18] de la Paris, un centru al culturii universale, unul dintre cele mai vizitate muzee ale lumii, care găzduieşte peste 380 000 de bunuri culturale;
– British Museum[19] de la Londra, unul din cele mai mari muzee ale lumii, cu o colecţie de circa 7 milioane de bunuri culturale;
– Germanisches Nationalmuseum[20] (Muzeul Naţional German) din Nuremberg, un important muzeu de istorie europeană, care deţine peste 1,3 mln. de bunuri culturale;
– Muzeul Naţional Rus (Русский музей[21]) din Sankt Peterburg, recunoscut ca fiind cel mai mare depozit al artei ruse din întreaga lume, care păstrează peste 400 000 de bunuri culturale.

Experienţa muzeelor inovatoare demonstrează că noile tehnologii nu sunt de natură să substituie vreodată accesul la patrimoniul original şi la beneficiile aduse de formele tradiţionale de participare la activităţile culturale. Dimpotrivă, alături de produsele şi serviciile online noi, muzeele trebuie să se îngrijească de conservarea şi restaurarea originalelor, de dezvoltarea formelor tradiţionale de valorificare şi promovare a moştenirii culturale.

Situaţia din Republica Moldova

Infrastructura virtuală a Republicii Moldova, cu referire la rezultatele unui sondaj realizat în 2016[22], se prezintă astfel: 71% din gospodării posedă cel puţin un calculator, 76% dispun de internet, 78% din cetăţeni accesează internetul cel puţin o dată în zi, circa 70% utilizează internetul în scopuri de agrement, iar circa 40% – în scopuri de instruire şi educaţie (Studiu 2017, 5-6). În 2018, numărul total de utilizatori de internet în bandă largă s-a ridicat la 82,5%, iar rata de penetrare a acestor servicii, raportată la 100 de locuitori ai ţării, a ajuns la 83% (Raport 2018, 26).

În acelaşi timp, procesul de informatizare a domeniului culturii este relativ slab şi, totodată, neomogen. Doar 28% din instituţiile culturale sunt dotate cu calculatoare, 22% au acces la internet, 10% au o pagină web şi 8% publică online cataloagele lor electronice, 33% din angajaţi utilizează calculatoarele în activităţile de serviciu, inclusiv 29% folosesc în acest scop resursele internet (Strategia 2014, 12).

Există un mare decalaj în materie de performanţă inovativă, în special în domeniul tehnologiilor, între muzeele din Republica Moldova şi cele din Europa. În pofida faptului că a fost constituit cadrul legislativ pentru edificarea societăţii informaţionale, a fost adoptată şi o Agendă digitală a Republicii Moldova, situaţia în domeniul digitizării patrimoniului cultural deţinut de muzee[23] este lamentabilă. La moment, procesul de digitizare este demarat doar în cadrul a trei muzee naţionale[24], care au dezvoltat şi baze de date de uz intern; există cinci website-uri[25], trei dintre care oferă şi

[17] https://goskatalog.ru/portal/#/
[18] https://www.louvre.fr/departements
[19] https://www.britishmuseum.org/collection
[20] http://objektkatalog.gnm.de/
[21] https://rusmuseumvrm.ru/collections/index.php

[22] Sondajul naţional anual 2016, realizat de CBS-AXA la comanda Centrului de Guvernare Electronică.
[23] Conform Registrului muzeelor din Republica Moldova, în ţară funcţionează 122 de instituţii muzeale (https://mecc.gov.md/sites/default/files/registrul_muzeelor__0.pd).
[24] Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Muzeul Naţional de Artă al Moldovei, Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală.
[25] https://www.nationalmuseum.md/ (Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei), https://www.mnam.md/ (Muzeul Naţional de Artă al Moldovei), http://www.muzeu.md/ (Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală), http://orheiulvechi.com/ (Rezervaţia Cultural-Naturală „Orheiul Vechi”), https://muzeulvasieni.md/ (Muzeul Raional de Istorie şi Etnografie „Anatol Candu” din Văsieni, Ialoveni).

tururi virtuale, trei bloguri[26] proprii şi 34 de pagini oficiale pe Facebook, create şi întreţinute de instituţiile muzeale. În acelaşi timp, multe muzee nu sunt dotate cu calculatoare şi, respectiv, nu au nici poştă electronică. Evident, în astfel de condiţii, nu putem vorbi de o platformă unică de conţinut digital online, de participarea muzeelor din Republica Moldova la Biblioteca Digitală Europeană sau la alte platforme de resurse culturale digitizate internaţionale.

Trecerea patrimoniului muzeal în format digital şi lărgirea accesului publicului utilizator de internet la aceste resurse culturale este puternic afectată de o serie de probleme, între care remarcăm:

– Instabilitatea politică şi economică a Republicii Moldova, fapt care împiedică considerarea digitalizării sferei culturii drept o prioritate naţională;
– Costuri înalte de implementare a tehnologiilor informaţionale. Pe de o parte, autorităţile centrale şi administraţia publică locală nu s-au preocupat de deschiderea unor linii speciale de finanţare a digitizării. Pe de altă parte, bugetele de care dispun muzeele sunt total neîndestulătoare pentru desfăşurarea activităţilor de bază, cum ar fi conservarea, restaurarea şi prezervarea patrimoniului muzeal;
– Lipsa resursei umane specializate, fluctuaţia sporită a personalului din instituţiile muzeale, cauzată de nivelul salariilor, care sunt necompetitive pentru specialiştii valoroşi;
– Lipsa nu numai a unor echipamente şi softuri corespunzătoare practicilor internaţionale, ci şi a dotărilor elementare pentru funcţionarea unui muzeu, cum ar fi calculatoarele;
– Lipsa unui e-centru de coordonare a demersurilor disparate de digitizare, a unui integrator naţional de implementare a Programului naţional pentru informatizarea sferei culturii;
– Nedorinţa unei bune părţi a specialiştilor din muzee de a schimba ceva, de a se implica în procesul de inovare, deoarece percep digitizarea ca o ameninţare, ca o atentare la proprietatea asupra bunurilor culturale pe care le administrează.

Recunoaşterea de către specialiştii din sectorul muzeal al Republicii Moldova a aportului tehnologiilor digitale în modernizarea demersului cultural le aduce acestora o presiune continuă în a se adapta rapid ritmului extrem de alert al schimbărilor care au loc în muzeografia internaţională. Însă fără metodologii standardizate, general valabile, fără un agregator naţional pentru digitizarea resurselor, rezultatul va fi doar o dezvoltare izolată.

Digitizarea patrimoniului Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei

Noile tehnologii au început să fie folosite în Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei în anii ’90 ai secolului al XX-lea, cu scopul îmbunătăţirii şi utilizării evidenţei pentru regăsirea rapidă a informaţiilor despre bunurile culturale din colecţii, consultarea acestora pe diferite criterii tematice, pentru repertorieri şi catalogări.

Informatizarea evidenţei

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine un important patrimoniu cu valoare istorică, artistică şi memorială, din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, care numără peste 339 000 de bunuri culturale, organizate în diverse colecţii (fig. 3).

Procesul continuu de îmbogăţire a patrimoniului cu noi bunuri culturale şi de creştere a cantităţii de informaţii despre acestea s-a soldat cu scăderea proporţională a capacităţii de folosire a datelor, parte din care deveniseră chiar inoperabile. Pentru îmbunătăţirea managementului colecţiilor, s-a recurs la elaborarea şi implementarea unui sistem automatizat de stocare, de conservare şi de administrare a informaţiilor privind bunurile culturale, de regăsire şi reorganizare a datelor la toate nivelele de utilizare. Considerăm că crearea şi administrarea unei baze de date reprezintă un prim-pas în strategia de digitizare a patrimoniului muzeal.

În anul 1994, după un concept propriu al muzeului, a fost proiectat Sistemul Automatizat de Evidenţă a Patrimoniului Muzeal (SAEPM) de către specialiştii Catedrei de Informatică şi Tehnologii de Programare a Universităţii de Stat din Moldova, în colaborare cu Institutul de Memorie Culturală al Ministerului Culturii din România. Iniţial, SAEPM a fost proiectat în sistemul de dirijare cu bazele de date FoxPro 2.6. sub DOC, respectiv, şi metadatele au fost introduse în acest

[26] http://muzeubalti.blogspot.com/ (Muzeul de Istorie şi Etnografie din Bălţi), https://clmuzey.blogspot.com/ (Muzeul de Istorie şi Etnografie din Ciadîr-Lunga), https://gagauz-museum.wordpress.com (Muzeul Găgăuz de Istorie şi Etnografie „D. Caraciobanu” din Beşalma, UTA Găgăuzia).

Colecţie	Număr de piese	Pondere
Arheologie	43659	13%
Numismatică	61305	18%
Documente	39206	12%
Fotografii	48026	14%
Cărţi	15894	5%
Periodice	28163	8%
Obiecte memoriale, uzuale şi etnografice	8829	3%
Artă plastică	5373	1,5%
Artă decorativă	2016	0,6%
Vestimentaţie şi accesorii	2742	0,8%
Arme şi armuri	1922	0,5%
Piese vexilologice	1163	0,3%
Obiecte tehnice	939	0,3%
Piese filatelice	36731	11%
Alte bunuri	43240	12%

Fig. 3. Structura patrimoniului cultural deţinut de Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei la data de 31.12.2019. Sursa: Raport statistic nr. 8-c: Activitatea Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei în 2019.

sistem. Ulterior, pentru a optimiza performanţa, scalabilitatea, disponibilitatea, securitatea, fiabilitatea şi recuperarea, SAEPM a fost trecut în alte sisteme de gestionare a bazelor de date relaţionale: ACCESS (în 2002) şi Microsoft SQL Server (în 2009). În ultimii ani, în baza noilor tehnologii ale informaţiei, SAEPM a suferit mai multe modificări: au fost realizate noi versiuni ale aplicaţiei bazei de date, a fost perfecţionat interface-ul aplicaţiei, au fost create noi posibilităţi în motorul de căutare a informaţiei etc.

Crearea bazei de date a avut ca punct de plecare un sistem unitar de formulare – fişe analitice de evidenţă a bunurilor culturale mobile – , care se axează pe standarde de date. Acestea definesc structura şi conţinutul bazei de date a patrimoniului muzeal. Structura bazei de date, care este compatibilă cu modelul conceptual elaborat de CIDOC[27], se prezintă astfel:

- Denumirea / Titlul bunului cultural
- Autor / Emitent / Epocă / Cultură
- Provenienţă / Atelier
- Loc descoperire
- Datare
- Material / Tehnică / Limba textului
- Dimensiuni / Greutate/ Paginaţie
- Inscripţii / Marcă / Semnătură
- Semnificaţie patrimonială
- Stare conservare
- Cuvinte-cheie
- Descriere
- Mod deţinere
- Data intrării
- Loc păstrare
- Restaurare / Conservare
- Valorificare.
- SAEPM acoperă mai multe domenii, în care au fost încadrate convenţional bunurile culturale din patrimoniul muzeal[28], şi anume:
- Arheologie
- Numismatică
- Istorie
- Documente
- Carte
- Periodice
- Etnografie
- Artă decorativă
- Artă plastică.

SAEPM reprezintă un sistem unitar de baze de date documentare corelative, cuprinzând atât text, cât şi imagini în format JPG, înregistrate printr-o catalogare ştiinţifică, rezultat al operaţiilor de identificare, tipologizare, clasificare şi grupare după criterii specifice. Accentul în SAEPM este pus pe regăsirea informaţiei, fiecare câmp

[27] Comitetul Internaţional pentru Documentare, organ cu caracter strict profesional al Consiliului Internaţional al Muzeelor.

[28] Stabilirea domeniului în care se încadrează bunurile culturale s-a făcut în dependenţă de semnificaţia patrimonială predominantă a acestora.

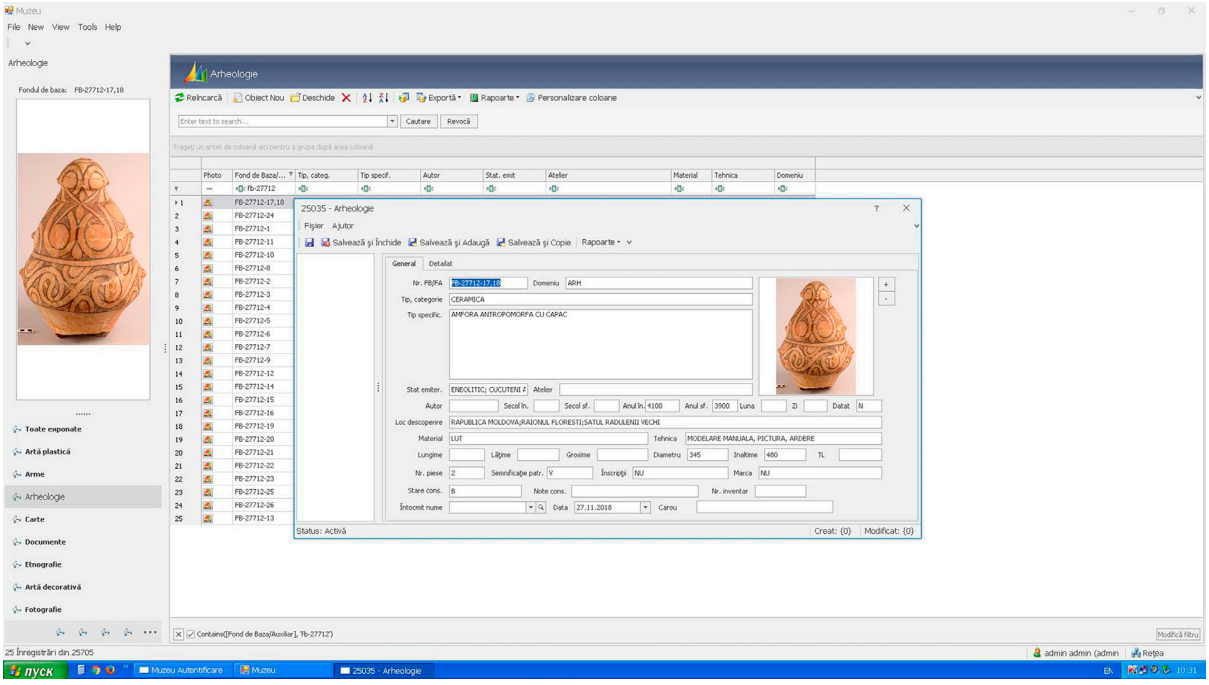

Fig. 4. Fişă analitică din baza de date a muzeului, domeniul Arheologie.

din structura bazei de date servind ca criteriu de căutare. Fiind constituite ca entităţi separate, bazele de date ale SAEPM por fi apelate la cerere prin referiri încrucişate şi/sau regăsiri sincronice. Baza de date poate fi accesată prin reţeaua intranet de către toţi specialiştii muzeului – conservatori, muzeografi, cercetători – ori de câte ori se doreşte consultarea informaţiilor privind bunurile culturale din patrimoniu.

SAEPM a fost creat ca o bază de date internă, pentru administrarea colecţiilor muzeale, în scopul facilitării evidenţei, cercetării patrimoniului muzeal, în vederea valorificării acestuia în expoziţii, cataloage de colecţie, lucrări ştiinţifice etc. Datorită acestui fapt, fişele descriptive ale bunurilor culturale au fost întocmite pentru necesităţile conservatorului/muzeografului, iar mai mult de jumătate dintre piesele trecute în format electronic sunt prezentate fără documentaţia foto. Această carenţă a început să fie remediată începând cu 2018, când s-a demarat un proces dirijat de fotografiere, de scanare şi de ataşare a imaginilor digitale la fişele analitice descriptive.

Digitalizarea patrimoniului muzeal, începută în 1996, s-a dovedit a fi un proces anevoios, care s-a întins pe o perioadă lungă de timp, necesitând multă muncă, efort şi conştiinciozitate din partea personalului muzeografic antrenat în această activitate: de selectare şi identificare a bunurilor culturale, de redactare a informaţiei în limba română[29], de completare a fişelor analitice (fig. 4-5).

Prin urmare, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, în ultimii 20 de ani, şi-a constituit o bază de date a patrimoniului cultural mobil administrat, care conţine 155 321 de înregistrări sau 68% din numărul bunurilor culturale clasificate în fondul de bază. Gradul de digitalizare a colecţiilor din punct de vedere procentual se prezintă astfel:

- Artă plastică – 95%
- Artă decorativă – 85%
- Arheologie – 80%
- Vestimentaţie şi accesorii – 70%
- Obiecte uzuale, etnografice si memoriale – 65%
- Numismatică – 64%
- Carte – 63%
- Mobilier – 62%
- Obiecte tehnice – 54%
- Documente – 46%
- Fotografii – 39%
- Publicaţii periodice – 36%

[29] Până în 1989, documentaţia pentru evidenţa patrimoniului muzeal a fost întocmită în limba rusă. Abia la sfârşitul anului 1989, odată cu adoptarea Legii nr. 3465 din 1 septembrie „Cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti", s-a început procesul de scriere a documentelor în limba română.

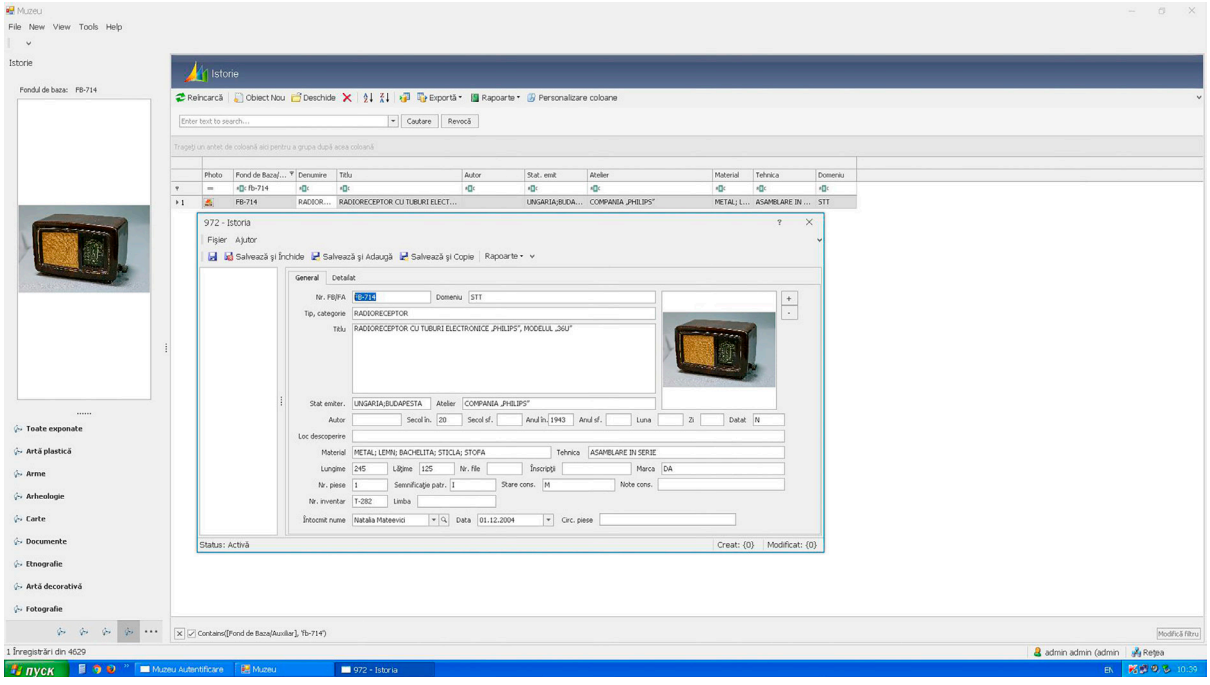

Fig. 5. Fişă analitică din baza de date a muzeului, domeniul Istorie.

– Arme – 25%
– Piese vexilologice – 14%
– Piese filatelice – 13%
– Alte bunuri – 25%.

Personalul muzeografic, precum şi variate categorii de utilizatori externi (cercetători, jurnalişti, cadre didactice, studenţi) solicită în mod frecvent patrimoniul muzeal în interese de valorificare expoziţională şi ştiinţifică, de documentare asupra evoluţiei istorice a Republicii Moldova, asupra vieţii şi activităţii unor personalităţi. Toate aceste cereri de informare presupun manipularea nemijlocită a bunurilor culturale originale, care, în timp, degradează, mai ales în cazul hârtiei. Şi expunerea îndelungată în cadrul expoziţiilor muzeale provoacă deteriorarea integrităţii fizice a bunurilor culturale. În aceste condiţii, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei este pus în situaţia de a face un efort deosebit, intelectual şi financiar, de transpunere în format digital a întregului său fond patrimonial, de colectare şi indexare a metadatelor asociate bunurilor culturale, de procesare digitală a unui volum enorm de bunuri trecute în format electronic fără imagine, corectând astfel deficienţa bazei de date. Realizarea acestei sarcini prioritare pentru performanţa instituţiei cere resurse umane, competenţă, dar şi multă preocupare.

În continuare, este nevoie de cantitate, dar mai ales de calitate. Calitatea înseamnă, în primul rând, o imagine cu rezoluţie bună, precum şi o fişă cu metadate corecte şi complete, în al doilea rând. Considerăm că demararea procesului de clasare a bunurilor culturale deţinute de muzeu va contribui în mod benefic la îmbunătăţirea calităţii bazei de date a muzeului. Prin redactarea metadatelor din fişa discriptivă şi revizuirea imaginii digitale, bunurile culturale clasate vor fi pregătite pentru publicarea online.

Procesul de digitizare nu se încheie odată cu generarea de resurse culturale digitale, ci continuă cu asigurarea accesului larg la conţinutul digital creat. Ca un prim-pas în asigurarea accesibilizării şi diseminării înspre public a patrimoniului muzeal ar fi plasarea pe site-ul muzeului a bunurilor culturale clasate, a unor colecţii tematice de bunuri culturale pasibile de clasare, a cataloagelor digitale ale expoziţiilor. Cel de-al doilea pas ar trebui să fie participarea muzeului la Biblioteca Digitală Europeană şi la alte platforme culturale internaţionale online.

Actualmente, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei lucrează asupra catalogului digital al colecţiilor de bunuri culturale clasate, la care publicul va avea acces pe website-ul muzeului până la finele anului 2020.

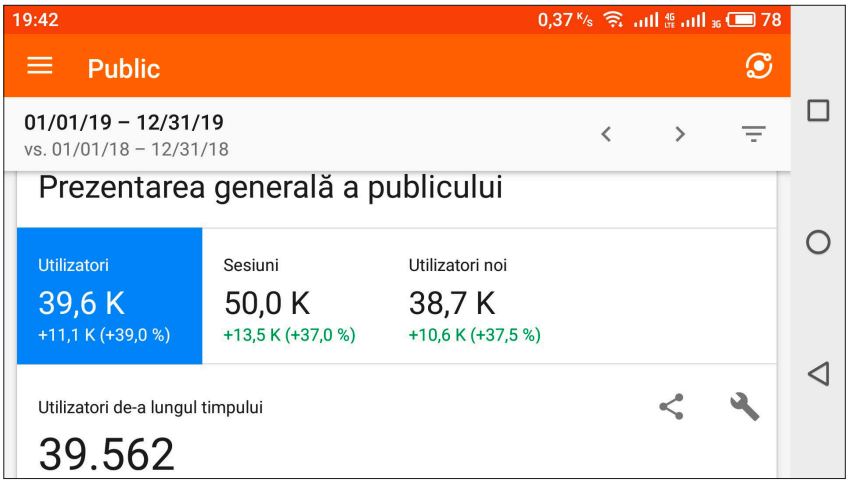

Fig. 6. Statistica vizitatorilor website-ului muzeului, 2019.

Instrumente de comunicare interactivă

În anul 2007, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei şi-a creat un website bilingv[30] (în română şi engleză), intrând astfel în spaţiul online, pentru a-şi spori vizibilitatea şi a se apropia de public într-o manieră mult mai directă şi mai strânsă. În luna aprilie a aceluiaşi an, în cadrul Concursului naţional de site-uri WEBTOP, ediţia VI, pagina electronică a muzeului a fost remarcată prin acordarea Diplomei de gradul II în două categorii – „Artă şi Cultură" şi „WebDesign". Chiar de la început, website-ul a devenit o resursă informaţională foarte importantă, furnizând utilizatorilor imagini şi date detaliate despre muzeu, colecţia de bunuri culturale, activităţile desfăşurate, publicaţiile instituţiei etc. Acesta conţine şi un tur virtual al expoziţiei muzeale. Numărul de utilizatori ai site-ului web este în continuă creştere, ajungând, în 2019, la 39.562 (fig. 6). Actualmente, se finalizează lucrul asupra unei noi pagini web a muzeului, pe care va fi încărcat şi catalogul digital al colecţiilor de bunuri culturale.

Un alt canal de comunicare virtuală, cu un impact enorm, este platforma Facebook. În 2010 muzeul şi-a deschis o pagină oficială pe această reţea de socializare, unde îşi promovează activ imaginea şi serviciile. Dacă în 2013 pagina oficială a muzeului a fost apreciată de 1478 de persoane (Studiu 2013), astăzi numărul de like-uri a ajuns la 6942, iar numărul de urmăritori la 7175.

Pentru o comunicare cât mai facilă cu vizitatorii şi o maximizare a cuantumului informaţiilor împărtăşite, muzeul a adoptat soluţii de tip infochioşc şi monitoare multimedia în sălile de expoziţie. Prin intermediul lor se face orientarea în spaţiul muzeal ori expoziţional, se propun trasee pentru vizitarea anumitor colecţii, se furnizează informaţii ştiinţifice şi legende ale exponatelor, se proiectează filme realizate de muzeu despre colecţiile expuse, civilzaţiile şi personalităţile istorice, precum şi videoclipuri educaţionale.

Concluzii

Tehnologiile digitale oferă noi modalităţi de realizare a misiunilor de bază ale instituţiei muzeale, precum educaţia, cercetarea şi satisfacţiile culturale. Pentru a-şi asigura sustenabilitatea, fără să-şi compromită misiunile de bază şi obiectivele, muzeele ar trebui să ia în considerare crearea de noi modele operaţionale. Pe termen mediu şi lung, se impune fortificarea capacităţilor de utilizare a inovaţiilor tehnologice pentru creşterea accesibilităţii şi atractivităţii colecţiilor muzeale.

Digitizarea şi asigurarea accesului larg la patrimoniul cultural deţinut de Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei trebuie să devină un deziderat primordial pentru personalul de specialitate al instituţiei, dar şi pentru marele public. Iar pentru aceasta e necesar să exploatăm la maxim tehnologiile digitale şi multimedia.

[30] https://www.nationalmuseum.md/.

Bibliografie

Bonciu 2016: F. Bonciu, Implicaţiile celei de-a patra revoluţii industriale pentru dezvoltare. In: Impactul transformărilor socio-economice şi tehnologice la nivel naţional, european şi mondial (Bucureşti 2016), 129-139 (http://www.nos.iem.ro/bitstream/handle/123456789/1046/531-828-1-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y).

Calimera 2005: Calimera Guidelines: Cultural Applications, Local Institutions Mediating Electronic Resources. Digitisation (http://www.calimera.org/Lists/Guidelines/Digitisation.htm).

Jurnalul 2011: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, anul 54, nr. L/283, 29 octombrie 2011, 39 (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2011.283.01.0039.01.RON&toc=OJ:L:2011:283:FULL).

Jurnalul 2012: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, anul 55, nr. C/169, 15 iunie 2012, 5 (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2012:169:FULL&from=RO#C_2012169RO.01000501.doc).

Nota 2018: Nota de informare „Promovarea culturii europene" a Serviciului de cercetare al Parlamentului European (Strasbourg 2018) (https://www.what-europe-does-for-me.eu/data/pdf/focus/focus17_ro.pdf, accesat la 20.07.2019).

Pop, Alexa 2016: I.L. Pop, T. Alexa, Folosirea inovaţiilor tehnologice pentru creşterea accesibilităţii şi atractivităţii patrimoniului muzeal. Revista muzeelor 1, 2006, 27-36.

Pop, Alexa 2019: I.L. Pop, T. Alexa, Analiza comportamentului vizitatorilor online în vederea îmbunătăţirii calităţii site-ului web al unui muzeu. Revista muzeelor 1, 2019, 102-116.

Propunere 2012: Propunere de politică publică privind modernizarea şi eficientizarea activităţii muzeelor. Ministerul Culturii al Republicii Moldova (http://old.mc.gov.md/sites/default/files/ppp_muzee_final.pdf).

Raport 2013: Raport „Evaluarea eficienţei şi transparenţei utilizării resurselor publice alocate culturii". Elaborat de Centrul Analitic Independent Expert-Grup. Autori: D. Budianschi (coordonator), A. Stafii, G. Şonţu, V. Reabcinschi (Chişinău 2013).

Raport 2018: Raport al Comisiei către Parlamentul European şi Consiliu (Bruxelles, 2018), 1-9 (https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2018:0612:FIN:RO:PDF).

Raport 2018: Raport statistic al Agenţiei Naţionale pentru Reglementare în Comunicaţii Electronice şi Tehnologia Informaţiei „Evoluţia pieţei comunicaţiilor electronice în anul 2018" (https://www.anrceti.md/files/filefield/2018_Rap_Evol_Piata_26042019.pdf).

Special 2014: Special Eurobarometer 399. Cultural access and participation. Report. Fieldwork: April – May 2013 Publication: November 2013 (https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_399_en.pdf).

Strategia 2014: Strategia de dezvoltare a culturii „Cultura 2020". În: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 92-98, art. 298 din 18. 04. 2014, 78-109.

Studiu 2013: Studiu „Prezenţa muzeelor din Republica Moldova în spaţiul web", Institutul de Dezvoltare a Societăţii Informaţionale (Chişinău 2013) (https://idsi.md/node/1213).

Studiu 2016: Studiu „Percepţia, asimilarea şi susţinerea de către populaţie a e-Transformării Guvernării în Republica Moldova" (Chişinău 2017) (file:///H:/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/final_raport_rezultatesondaj_2016_egov_1%20(1).pdf).

Tănase, Paraschiv 2018: V. Tănase, R. Paraschiv, Digitizare, digitalizare şi transformare digitală. Cercetări filosofico-psihologice X/2, 2018, 85-92.

Vasile 2016: A. Vasile, O nouă revoluţie digitală – Open Data sau reutilizarea informaţiilor din instituţiile publice. Revista muzeelor 1, 2016, 37-42.

Digital technologies: a modern way to preserve and promote museum collections

Keywords: innovations, digital technologies, digitization, cultural heritage, museums, databases, interactive communication.

Abstract: Over the past two decades, digital technologies have gained unprecedented development, having a significant impact in all areas of human activity. Museums were also involved in the whirlwind of the technological revolution, and this opened up vital opportunities for preserving and promoting the cultural heritage. Due to digital technologies, museums can more effectively manage their collections, provide better preservation and study of cultural values, and increase the accessibility and attractiveness of cultural heritage for the public.

Based on these considerations, the purpose of the communication is to highlight some practical ways for the museum to use technological innovation to improve its performance and gain a competitive advantage. The issues of

digitization of cultural heritage at European level is considered by defining concepts in the field of digital technologies, assessing the advantages and disadvantages of using modern technologies, as well as by noting good practices for digitizing the collections of museums in countries with experience in this field. Next, the current context of the application of the digital strategy for the cultural heritage administered by the National Museum of History of Moldova is presented and analyzed in detail, being pointed out the problems and perspectives of the digitization process of the museum collections.

List of Illustrations:

Fig. 1. Real-time Internet statistics, April 15, 2020, 16.00.

Fig. 2. Eurobarometer data, 2013.

Fig. 3. The structure of the cultural heritage stored in the National Museum of the History of Moldova, on December 31, 2018.

Fig. 4. Analytical card from the museum database, section “Archeology”.

Fig. 5. Analytical card from the museum database, section “History”.

Fig. 6. Statistics of visits to the museum website, 2019.

Цифровые технологии: современный способ сохранения и популяризации музейных коллекций

Ключевые слова: инновации, цифровые технологии, оцифровка, культурное наследие, музеи, базы данных, интерактивное общение.

Резюме: За последние два десятилетия цифровые технологии получили беспрецедентное развитие во всех сферах человеческой деятельности, оказывая на них значительное влияние. В вихрь технологической революции оказались вовлечены и музеи, и это открыло важнейшие возможности для сохранения и популяризации культурного наследия. Благодаря цифровым технологиям музей может эффективнее управлять своими коллекциями, обеспечивать лучшую сохранность и изучение культурных ценностей, расширять доступность и поощрять интерес к культурному наследию в обществе.

Данное сообщение освещает некоторые способы практического использования музеем технологических инноваций для повышения эффективности работы и получения конкурентного преимущества. Вопросы оцифровки культурного наследия на европейском уровне рассматриваются путем определения понятий в области цифровых технологий, оценки преимуществ и недостатков использования современных технологий, а также путем освещения передовых практик оцифровки музейных коллекций в странах, имеющих опыт в этой области. Далее, представлен и обстоятельно проанализирован текущий контекст использования цифровой стратегии для культурного наследия, находящегося в ведении Национального музея истории Молдовы, с указанием проблем и перспектив процесса оцифровки музейных коллекций.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Интернет-статистика в реальном времени, 15 апреля 2020 г., 16.00.

Рис. 2. Данные Евробарометра, 2013 г.

Рис. 3. Структура культурного наследия, хранящегося в Национальном музее истории Молдовы, на 31.12.2018 г.

Рис. 4. Карточка аналитического учета из базы данных музея, раздел «Археология».

Рис. 5. Карточка аналитического учета из базы данных музея, раздел «История».

Рис. 6. Статистика посещений сайта музея, 2019 г.

08.05.2020

Aurelia Cornețchi, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-4651-0984, e-mail: cornaur@gmail.com

БРАЧНЫЙ СОЮЗ: МНОГООБРАЗИЕ СПОСОБОВ СОЗДАНИЯ В ДРЕВНЕРУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Надежда Нижник

Ключевые слова: брак, брачный союз, супружество, Древняя Русь, брачно-семейные обычаи, канонические нормы, способы создания брачного союза, умычка, покупка невесты, приведение невесты в дом к жениху, «пробный» брак, церковный брак.

Незыблемость представлений о том, что брак – это «исторически обусловленная, санкционированная и регулируемая обществом форма отношений между женщиной и мужчиной» (БСЭ 1970), в XXI веке была поколеблена. Трансформация взглядов на брак и семью нашла отражение в различных социальных практиках, которые, несмотря на свое многообразие, все же сохранили отношение к браку как договору, устанавливающему права и обязанности сторон и заключающемуся в определенной форме. Дискуссии о возможных формах заключения брака в современном обществе актуализируют вопросы, касающиеся генезиса института брака и ретроспективного анализа способов создания брачного союза.

Брак выступает детерминантой создания семьи – сложного союза супругов между собой и родителей с детьми. Для бытия семьи в теоретическом и законодательном смысле достаточен один из двух союзов: семьей признаются муж и жена, не имеющие детей, семью может составлять один из родителей вместе с детьми.

У разных народов на различных этапах исторического развития представления о семье и браке имели свою специфику. Особенностью понимания семьи древними славянами было признание необходимым для ее бытия двух союзов – и мужа и жены, и родителей и детей. Считалось, что один союз – союз супругов, у которых не было детей, функции семьи не выполнял.

Как создавались семьи у древних славян, какие формы создания брачных союзов находили воплощение в их жизненных реалиях? Какие факты отражали приобретение мужчиной и женщиной супружеских прав и обязанностей? Сведения о брачно-семейных обычаях древних славян до принятия ими христианства немногочисленны и отрывочны. Дошедшие до наших современников летописи говорят о том, что у полян уже сложилась моногамная семья, у других славянских племен: родимичей, вятичей, кривичей – еще сохранялась полигамия (Неволин 1851). Общество состояло из разрозненных групп, объединенных кровнородственными или соседскими связями. Брачные обычаи, сложившиеся в конкретной местности, отражали специфику религиозной и хозяйственной жизни населявших ее групп.

Крещение Руси в X веке в число регуляторов брачно-семейных отношений добавило канонические нормы и создало основу для сосуществования в древнерусском обществе языческих обрядов с православными обрядами и нормами, учрежденными светской властью.

Источники правил создания брачного союза

В Древней Руси получил распространение Номоканон – собрание норм византийского семейного права, состоящее из канонических правил и светских постановлений византийских императоров, – который со временем был дополнен и постановлениями русских князей. Русский перевод Номоканона с внесенными дополнениями получил название Кормчей книги[1]. В состав русских Кормчих книг входили Эклога – византийский законодательный свод VIII в., Закон Судный людем – южнославянская переработка Эклоги, дополненная покаянными правилами, Прохирон – византийский свод законов конца IX в. (879 г.), а также извлечения из Пятикнижия Моисея. Эти акты

[1] Фундаментальные исследования Кормчих книг провели А.С. Павлов (см.: Павлов 1869; Павлов 1897; Павлов 1899; Павлов 1902) и Я.Н. Щапов (Щапов 1972; Щапов 1978; Щапов 1982).

включались в русские Кормчие книги, скорее, для того, чтобы ознакомить русских судей с византийскими законодательными образцами (наряду с национальными законами), чем придать нормам этих актов обязательную силу закона[2].

«Облако мудрости эллинского языка», окутавшее церковные правила для русского человека, обусловило большое количество «грубости» и «несогласия многа», – решил киевский митрополит Кирилл II после своих многочисленных поездок по различным епархиям (цит. по: Лещенко 2004, 33). Ощущая острую необходимость нового славянского перевода греческого Номоканона, Кирилл II обратился к болгарскому князю Иакову Святославу и с его помощью получил перевод, сделанный независимым от константинопольского патриарха архиепископом сербским Саввой (Щапов 1978, 90). Новая славянская Кормчая в первой части содержала известный на Руси перевод греческого канонического Синопсиса, а во второй – более поздние по происхождению и еще неизвестные древнерусскому церковному праву нормы византийского церковного права, нашедшие отражение в постановлениях патриаршего Синода (в основном по брачным делам), и новеллы византийских императоров XI-XII вв.

Кормчая была зачитана на Соборе, созванном митрополитом Кириллом II во Владимире-на-Клязьме в 1272 г. и получила одобрение (Цыпин 1994, 68). Представленная славянская Кормчая явилась основанием для формулировки своих постановлений Собором. С этого времени на Руси существовали две редакции греческого Номоканона, или Кормчей: одна представлена списками Кормчей сербской редакции (по старшему из дошедших до нас списков, написанному в Рязани в 1284 г., их, как правило, называют списками Кормчей рязанской редакции), другая – списками Кормчей софийской редакции (названных так из-за написания старшего из них в Новгороде около 1280 г. и хранения его в новгородском Софийском соборе) (Лещенко 2004, 33). Рязанский и новгородский софийский списки явились прототипами для всех списков Кормчей, сделанных в XIII-XV вв. (Бердников 1888, 24). В списках софийской редакции сохранен первоначальный перевод полного греческого текста церковных правил, к ним добавлены из новой Кормчей сербской редакции толкования и новые источники церковного права (Щапов 1978, 122-128). В списки этой редакции были включены Пространная редакция Русской Правды и акты церковно-правового характера: «правило» новгородского архиепископа Илии (Иоанна) (XII в.), вопрошание Кирика к новгородскому епископу Нифонту (1130-1156), «правило» митрополита Кирилла 1274 г. и др. (Тихомиров 1968, 176-179). Кормчие, содержавшие памятники русского права, получили название Кормчих русской редакции. Именно они преобладали в церковном употреблении вплоть до середины XVII в., именно на их основе был создан церковно-юридический сборник, содержащий наиболее часто использовавшиеся на практике правила – Мерило праведное.

Кормчие являлись сборниками церковных правил и гражданских законов, необходимых для церковной и гражданской судебной практики, в том числе для регулирования брачно-семейных отношений. В Кормчих нашли отражение и генезис семейного права в русских землях после принятия христианства, и институционализация норм в сфере семьи и брака. Кормчие книги служили «главным руководящим кодексом, определяющим права главы семьи» (Дубакин 1880, 71). Частью Кормчих книг была глава «Избрание от закона, Богом данного израильтянином Моисеем», в которой были сосредоточены нормы семейного права, касающиеся брачно-семейных отношений. Русские церковные поучения, касающиеся патриархальных семейных отношений, почти в буквальной форме имитировали ветхозаветные представления, изложенные в 30-й главе Книги Сираха (Книги премудрости Иисуса сына Сирахова – XXX: 1, 2, 7-13)[3].

После крещения Руси в 988 г. и присвоения церковью монопольного права утверждения брака начали складываться нормы брачного

[2] Представляются убедительными аргументы М. Н. Тихомирова, который сомневался «в том, что юридические нормы Закона Судного людем с их строгими византийскими наказаниями применялись в русской юридической практике XI-XIII вв.» (Закон Судный 1961, 23).

[3] Эта традиция позже найдет свое продолжение в 17-й главе Домостроя благовещенского попа Сильвестра «Како учити дети и страхом спасати», которая во многом явится повторением и переделкой 30-й главы Книги Сираха (Лещенко 2004, 36).

права, включавшего в себя и определенные свадебные ритуалы. Христианство распространялось на Руси постепенно, нормы обычного семейного права византийским законодательством вытеснялись медленно. Право Руси XII-XV вв. и Московского государства (Нижник 2018а, 128-147; Нижник 2018б, 68-73) продолжало традиции, сложившиеся у славян-язычников и в Древнерусском государстве.

О способах создания брачного союза

Супружество в Древней Руси рассматривалось в качестве наиболее естественного атрибута взрослой жизни: практически все взрослые состояли в браке, число неженатых и вдовых было незначительным.

Анализируя источники, исследователи выделяют различные способы создания брачного союза. В.О. Ключевский, акцентировав внимание, прежде всего, на «разной степени людскости, культурности русско-славянских племен», предлагал такую классификацию:

– умычка (возможно, даже не столько форма брака, сколько его отрицание);
– умычка, сопровождавшаяся последующей уплатой вена (откупа за умычку);
– продажа невесты по взаимному соглашению сторон («акт насилия заменялся сделкой»);
– хождение за невестой с последующей уплатой вена;
– «привод» невесты к жениху с получением вена или с выдачей приданого (отсюда название законной жены «водимой») (Ключевский 1987, 135-136).

Полагая, что брачный союз дохристианской Руси представлял собой форму священнодействия, служения божеству, а личные отношения супругов (равно как и отношения между полами в целом – например, в добрачный период) устанавливались в соответствии с обрядовой стороной этого служения[4], М. Горчаков выделял три способа заключения брака у славян-язычников:

– умычка невесты (без согласия родителей и ведома соседей);
– создание брачного союза посредством религиозных обрядов (игрищ), в которых принимали участие соседи и родные и при которых жених и невеста вступали в сожитие;
– передача невесты жениху родителями (Горчаков 1880, 308.)

Классификацию способов создания брачного союза осуществил Я.Н. Щапов, который выделил:

– умыкание (к моменту принятия христианства, по мнению автора, этот архаический вид брака в Киевской и Переяславской землях стал пережитком, сохраняясь лишь в виде обряда, а также продолжая действовать в «менее развитых районах»);
– свадьбу как гражданско-правовое соглашение, договор (элементом этого вида брака является сговор);
– церковный, венчанный брак – при своем распространении испытал сильное влияние местных правовых установлений (Щапов 1970, 216-217).

Н.Л. Пушкаревой в основу классификации видов брачных связей положена проблема свободного волеизъявления женщины при вступлении в брак. Один вид брака, по ее мнению, отделяется от другого именно по этому критерию: свободна или несвободна была женщина при вступлении в брачный союз. Н.Л. Пушкарева выделяет:

– умыкание у воды – наиболее распространенная среди архаичных форма брака;
– «брак-приведение» с договорными элементами;
– брак-покупка;
– брачный сговор – брак как договор (ряд);
– «венчальный брак» – церковный брак, освященный в соответствии с каноническими установлениями (Пушкарева 1989, 70-79).

В более поздней работе Н.Л. Пушкарева предложила следующую классификацию видов брачных союзов:

1) умыкание;

2) брачный договор (завершается и оформляется свадьбой);

3) церковный брак (Пушкарева 1997, 12, 23).

[4] «Брак есть взаимное понятие мужчины и женщины для осуществления ими полового закона природы, для служения божеству Яриле, для совместного сожития и семейного счастья в течение всей их жизни» (Горчаков 1880, 299).

Умычка – похищение невесты женихом

Один из наиболее древних способов заключения брака – умычка, похищение невесты женихом. Умычка описана в Повести временных лет среди славянских обычаев как обычная форма вступления в брак: «Древляне живяху звериньскимъ образомъ, живуще скотьски… и брака у нихъ не бываше, но *умыкиваху у воды девиця*» (ПВЛ, 10-11, 146-147). Умычку упоминают памятники средневекового права – Устав князя Владимира Святославича (РЗ, 149), Устав князя Ярослава о церковных судах (РЗ, 168, 189), Уставная грамота смоленского князя Ростислава Мстиславича (РЗ, 213-217), Устав великого князя Всеволода (РЗ, 250-253).

Похищение могло быть как действительным, так и формальным, мнимым. Последнее случалось тогда, когда родители и невеста были согласны на брак еще до похищения (РЗ, 156, 173). Обряд похищения невесты «у воды» совершался на праздниках в честь богини «женитвы» Лады, которые начинались ранней весной, «на Красную горку», и продолжались до середины лета – дня Ивана Купалы[5]. С течением времени уводу все чаще стал предшествовать сговор с невестой. Летописи сообщают, что славяне имели обычай похищать себе на игрищах тех невест, с которыми они сговорились. «…И ту умыкаху жены собе, *с нею же кто съвещашеся*», – рассказывала об «умыкании у вод» невест «Повесть временных лет» (ПВЛ, 14). Изучая волеизъявление женщин Древней и средневековой Руси при заключении брачного союза, Н.Л. Пушкарева пришла к выводу, что «умыкание у воды» как архаичная форма брака уже в X веке стало пережитком, и под умычкой скорее всего понимали «согласование интересов сторон в матримониальных делах» при наличии свободной воли женщины в вопросе заключения брачного союза (Пушкарева 1989, 70).

Исследователи средневековой Руси отмечали распространенность среди славянских народов случаев умычки невест (в том числе и традиционной – у воды) (Хлебников 1872, 147; Сумцов 1881, 6; Соколова 1979, 228-252). Судя по частоте упоминания обряда умыкания невест в былинах, песнях и церковных документах XIII-XV веков, у зависимого населения («на простых людех») эта процедура сохранялась еще долго после принятия христианства (Сумцов 1881, 100-105; Соколова 1979, 228-252; Пушкарева 1989, 70).

После крещения Руси и присвоения церковью монопольного права утверждения брака умычка рассматривалась законодателем прежде всего как фактор, нарушающий процесс складывания норм брачного права и новых свадебных ритуалов. Так, ст. 9 Устава князя Владимира Святославича умычку включала в перечень поступков, которые расценивались как преступления (РЗ, 149) и подлежали рассмотрению церковными судами (РЗ, 156-157). Обращение внимания на умычку в этом контексте было обусловлено стремлением церкви вести борьбу с языческими браками, в результате заключения которых вне церкви население выходило из-под влияния священнослужителей.

Устав великого князя Всеволода о церковных судах, и о людех, и о мерилах торговых, представляющий собой компиляцию, основанную на тексте Синодальной редакции Устава князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных (РЗ, 153) и новгородских материалах (РЗ, 250-253), в ст. 9 вслед за Уставом князя Владимира Святославича включает умычку в перечень дел, подлежащих ведению церкви.

Статья 2 Устава князя Ярослава («Аже кто умчить девку или насилить, аже боярьская дчи, за сором еи 5 гривен золота, а епископу 5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а епископу гривна золота; а добрых людеи за сором 5 гривен серебра, а епископу 5 гривен серебра; на умычницех по гривне серебра епископу, а князь их казнить») (РЗ, 189), также направленная против языческого брачного обычая умыкания невесты, свидетельствует о его распространенности и презюмирует, по-видимому, и добровольное, и насильственное умыкание женщины. Последствия, наступавшие для жениха после добровольного и насильственного умыкания, одинаковы. На женщину возлагалась роль союзницы церкви в борьбе с языческими браками, так как в любом случае женщина получала вознаграждение, равное сумме штрафа в пользу епископа. Церковь ставила задачу воспитания новых

[5] Послание игумена Панфила о купальской ночи. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. Погод. 1571. Л. 240-240 об.

психологических установок, способствующих усвоению взгляда на законность лишь церковного брака. Церковная санкция носила имущественный характер. Причем взыскания налагались не только на жениха, но и на соучастников умыкания («умычницех»), которые обязывались платить по гривне серебра епископу (РЗ, 173). С учетом того, что гривна золота в то время по ценности была равна слитку золота в 160 граммов, обращают на себя внимание высокие ставки денежных взысканий. Правда, по предположению В.О. Ключевского, денежные взыскания взымались лишь в том случае, если умычка не сопровождалась церковным браком, *аже девка засядет* (ст. 7 Пространной редакции Устава князя Ярослава), то есть не выйдет замуж за своего похитителя. В случае завершения истории с умычкой церковным браком умычник и его жена наказывались только епитимьей, «*занеже не по закону божию съчеталася*» (РЗ, 174-175).

Ю.В. Оспенников считает, что трактовка умычки как способа заключения брака, совершавшегося при взаимном согласии сторон, недопустима: законодатель умычку рассматривает как состав преступления, родственный насилию, а по размеру наказания умычку (в частности, в ст. 3 Пространной редакции Устава князя Ярослава) сближает с другим видом преступлений – пошибаньем (изнасилованием) (Оспенников 2010, 81).

Уволочская тяжа (похищение невесты для брака) входит в перечень правонарушений, зафиксированных ст. 11 Уставной грамоты смоленского князя Ростислава Мстиславича 1136 г. При этом, в отличие от норм Устава князя Владимира Святославича, похищение невесты по Смоленской грамоте относится не только к церковной юрисдикции: «А т (я) жь епископълих не судити никому же, судить их сам епископ: первая тяжа роспуст; другая тяжа, аже водить кто две жоне; третьяя тяжа аще кто поиметься чрес закон; а четвертая – *уволочская, аже уволочет кто девку*; што возметь князь – с епископом наполы, или посадник что възметь свои тяжи, то с епископом наполы…» (РЗ, 215). В соответствии с этим нормативным актом подобные дела должны были разбираться как епископом, так и князем или посадником. Эта норма является особенностью грамоты Ростислава, возможно, связанной со слабостью церковного судебного ведомства в Смоленске XI – первой половины XII века, сравнительно поздним созданием государственной церковной организации в этом княжестве и переходом поэтому некоторых дел о ликвидации языческих обычаев к светской власти (Щапов 1974, 180).

Покупка невесты у ее родственников

Другим способом заключения брака являлась покупка невесты у ее родственников, свидетельства о котором оставили путешествующие иностранцы (Сказания 1870, 193, 221, 259, 265, 276; Niderle 1934; Lesińsky 1956, 84). Продажа невесты могла быть совершена отцом, матерью, а также главой рода или родового союза. Видимо, плата за невесту была связана с похищением и являлась следствием примирения жениха-похитителя с родом невесты, в результате которого жених за невесту отдавал выкуп (Загоровский 1884, 17). Поэтому не случайно у славян было распространено утверждение, что «тот, у кого родились две или три дочери – обогащается, тогда как имеющий двух-трех сыновей делается бедняком» (Владимирский-Буданов 1995, 405). Вторичное распространение на Руси процедуры покупки невесты исследователи чаще всего связывают с влиянием монголо-татар. Такой подход опирается и на само название покупки – калым.

Процесс покупки невесты уже в древние времена был достаточно сложным. Одним из важных его элементов был предварительный договор, или запродажная сделка. В процедуре договора выделялись два этапа: сватовство (осмотр предмета сделки (невесты) через посторонних) и рукобитье (заключение сделки сторонами: родителями жениха или самим женихом и родителями невесты).

Содержание сделки – условия о величине выкупа и о сроке совершения брака. Форма совершения сделки обычно словесная и символическая («рукобитье», «заручение» – символическое связывание рук) (Смирнов 1878, 689). К ним впоследствии присоединились и некоторые религиозные формы: богомолье, литки, или пропоины, – языческая жертва через возлияние.

В плате за невесту различали действительную плату – вывод, или кладки, получаемую отцом невесты, и обрядовую выкуп, получаемый братом невесты или ее подругами.

О выкупе свидетельствуют строки из свадебной песни невесты:

О, сударь ты мой, ясен сокол, милый брат,
Уж не кидайся ты на злато-серебро,
Уж не продавай-ка ты меня в цузи людзи (Владимирский-Буданов 1995, 406).

Процедура заключения брака при покупке состояла только в передаче невесты жениху. Передавалась не невеста как вещь, а символы власти над ней. У славян таким символом была плеть[6].

Приведение невесты ее родственниками в дом к жениху

Самой распространенной формой заключения брака у полян являлось приведение невесты ее родственниками в дом к жениху. «Поляне… брачные обычаи имяху: не хожаше зять по невесту, но приводяху вечер, а завтра приношаху по ней, что вдадуче», – сообщала летопись (Лаврентьевская летопись 1846, 6). Слова «приводить», «вести» неоднократно употреблялись летописцем при описании брачных союзов князей: «Игореви взрастъшю, и хожаше по Олзе и слушаше его; и приведоша ему жену от Плескова, именем Ольгу» (Лаврентьевская летопись 1846, 12 (под 6411 г.)). Хотя уже в Уставе Ярослава содержался запрет выдавать замуж силой, согласие невесты при этом не имело существенного значения. Брак заключался в результате соглашения между родственниками невесты и женихом или его родственниками.

Церемония брака сопровождалась особым обрядом: невесту приводили вечером в дом к жениху (Лаврентьевская летопись 1846, 6), и она *разувала его*. Обряд разувания жениха выступал как магический акт лишения его возможности покинуть дом (без обуви путешествие – тем более в другой мир – невозможно), а также как начало эротических и матримониальных отношений невесты и жениха (Оспенников 2010, 157-158). Указание на существование такого обычая было сделано дочерью полоцкого князя Рогнедой, которая, отвечая на предложение своего отца выйти замуж за Владимира, говорила: «Не хочю розути робичича, но Ярополка хочю» (Лаврентьевская летопись 1846, 32 (под 6488 г.)). О подобной процедуре говорится и в былине об Иване Годиновиче:

Не доехавши Иван до города Киева,
Сам говорит таковы речи:
Уж ты душечка, Овдотья, лебедь белая,
Сойди ко Овдотья со добра коня,
Разуй ко у меня сафьян сапог (Сумцов 1881, 29).

На другой день после свадьбы родственники невесты в дом к жениху приносили ее приданое (Лаврентьевская летопись 1846, 6).

Правда, в летописях и актовых материалах более позднего периода свидетельств бытования обряда разувания женой мужа, упомянутого Нестором в рассказе о Рогнеде, не обнаружено. Это позволило некоторым исследователям увидеть его отмирание (Козаченко 1957, 69-70). Между тем иностранцы, посетившие Россию в XVIXVII вв., свидетельствовали о том, что обряд разувания невестой жениха на Руси существовал (Олеарий 1870, 207-208; Описание 1884, 27-28). Придворный врач англичанин Самуил Коллинс, рассказывая о Московии, сообщал, что и в XVII в. невеста в знак покорности должна была снять с будущего мужа сапоги. В один сапог жених клал плетку, а в другой – драгоценный камень или монету. Если девушке удавалось снять сначала тот сапог, в котором находилась монета, то невесту считали счастливой. Если в сапоге оказывалась плетка, счастья ей не обещали и говорили, что всю жизнь ей придется угождать мужу (Коллинс 1846, 3). При этом жених в знак своей власти над женщиной ударял свою будущую спутницу жизни плетью по спине.

«Положилъ девку жене»

Характеристика иных нецерковных способов создания брачных союзов представляет большую сложность. Учтем, что разнообразие способов создания брачного союза было для древнерусских авторов обычным явлением и, с их точки зрения, не нуждалось в специальной фиксации. Поэтому авторы документов, в которых сохранились названия способов заключения брака, не видели нужды в их дополнительном описании. В связи с этим современный исследователь эволюции институтов брачно-семейного права имеет дело только с упоминаниями названий некоторых способов создания брачных союзов и пытается самосто-

[6] Германцы, передавая мужу право жизни и смерти жены, вручали мужчине меч; русские, передавая мужу лишь право наказаний, вручали ему плеть.

ятельно реконструировать их реальное содержание.

Способ создания брачного союза, который определен через конструкцию «положилъ девку жене», Ю.В. Оспенников считает близким умычке и видит его смысл в изменении правового статуса «девки», которая становилась «женою». Установление брачных отношений, по мнению исследователя, происходило путем принуждения к сожительству женщины, которая могла быть как свободной, так и рабыней[7]. При этом ритуальный элемент, обусловленный действием языческих священных правил и характерный для умыкания, отсутствовал, и брак посредством «поставления» женщины в качестве жены в глазах современников имел неприкрыто насильственный характер (Оспенников 2010, 82-83). Корни этого вида брака отчасти восходят к обычаю распоряжаться судьбою женщин, захваченных в качестве военной добычи. Обычное право Руси восприняло такой вид древнерусского брака как принуждение женщины к сожительству, совершавшееся, видимо, лицом с более высоким социальным и правовым статусом (Оспенников 2010, 82-83).

«Въ вечере привелъ»

«Въ вечере привелъ», – так охарактеризовал еще один способ создания брачного союза новгородский архиепископ Илия. Словосочетание «водити жену» И. И. Срезневский трактует как «иметь жену, жениться» (Срезневский 1989, т. I, ч. 1, 278). «Водимая» – «жена, супруга» (Срезневский 1989, т. I, ч. 1, 277), «водимая жена» – жена законная. Архиепископ Илия «водимую» жену («оже хочеть ю водиті жене») противопоставлял незаконным, невенчанным женам. Ведь глагол «приводить», «водить» использовался для обозначения совместного проживания мужчины и женщины, при котором мужчина *приводил* себе жену, либо ее *приводили* ему ее родители. Здесь важно отметить, что для большинства видов брачных союзов средневековой Руси был характерен такой признак, как общность проживания супругов, причем в доме мужчины.

Другая часть конструкции, которая используется для описания этого вида брака, представляет бóльшую трудность при исследовании. Под словом «вечер» можно понимать время суток, как это делал К.А. Неволин, прямо указывавший, что невесту приводили к жениху вечером (Неволин 1851, 131). Однако известны и другие значения слова «вечер». В.И. Даль указывает, что поезжане на свадьбах, провожавшие жениха с невестой в церковь, нередко именовались «вечерніе», а «вечерухой» назывался канун свадьбы. «Вечерницами» назывались «вечерние собрания девок под предлогом чески льна, прядения, куда приходили и холостые парни, просиживая ночи напролет» (иногда на такие посиделки или пирушки собирались просто для увеселений, не предполагая никакой работы, и пели круговые песни с поцелуями) (Даль 1996, 189). Таким образом, слово «вечер» связано с целым рядом понятий, имеющих непосредственное отношение к сфере брачно-сексуальных отношений. Соответственно, считает Ю.В. Оспенников, конструкцию «въ вечере привелъ» можно понимать как обозначение брачного соглашения, заключенного юношей и девушкой на вечерних обрядовых посиделках-вечеринках, имевших прямую цель подбора подходящего брачного партнера. Судя по этнографическим материалам, на такого рода посиделки собирались только молодые парни и девушки. Это значит, что молодожены еще не могли успеть обзавестись собственным хозяйством и должны были заручиться согласием своих родителей или старших родственников на вступление в брак. Поэтому Ю. В. Оспенников предполагает, что брачное соглашение, заключенное женихом и невестой на «вечерниці», скорее всего, имело продолжение в виде свадьбы, то есть брак оформлялся в присутствии родителей и соседей (хотя заключался по инициативе самих молодоженов) (Оспенников 2010, 87).

«Аще же девка блядеть»

Для характеристики еще одного способа создания брачного союза новгородский архиепископ Илия использовал глагол «съблястися» (Поучение 1908, 367) – «впасть в прелю-

[7] Однако есть и веские доводы против такого предположения. Случаи сожительства господ с рабынями в древнерусском праве определялись почти исключительно в рамках института наложничества. Архиепископ Илия говорит именно о «жене», а не о наложнице. Возможно, аналогию с отношениями господина и рабыни следует рассматривать как символическую – мужчина, принуждавший женщину к сожительству, имел более высокий социальный и правовой статус (например, князь, иное лицо, облеченное властью).

бодеяние» (Срезневский 1989, т. III, ч. 1, 645). Учтем, что в некоторых текстах допускается и расширительное толкование этого глагола, подразумевающее вообще сексуальные отношения, не обязательно нарушающие личные обязанности супругов. Например, в «Слове Данила Заточника» это понятие используется для обозначения свободного сексуального поведения незамужней девушки: «Девиця бо погубляеть красу свою бляднею, а мужь свое мужество татбою» (Слово 1990, 242). Точно так же Устав князя Ярослава (ст. 8 и 5) одним и тем же термином обозначает как прелюбодеяние мужа («Аже муж от жены блядеть...»), так и добрачный блуд незамужней девушки или женщины («Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца у матери или вдовою...) (РЗ, 190).

Анализ этой конструкции, использованной архиепископом Ильей, позволяет с большой степенью уверенности предполагать, что слово «съблялъся» следует рассматривать как указание на специфичный способ создания брачного союза. Тем не менее, даже если в этом случае не имелось в виду нарушение супружеской верности, используемый глагол указывает на предосудительный характер отношений, подразумеваемых термином «съблялъся»[8].

По мнению Ю.В. Оспенникова, под термином «съблялъся» в данном случае подразумевался брак de facto, фактическое сожительство без публичной фиксации в виде свадьбы, брачного сговора-ряда, обрядового умыкания и т. п. Такой вид брачных связей, видимо, рассматривался современниками как менее стабильный, нежели другие виды брака, а взаимные обязательства супругов если и не отсутствовали, то были существенно ограничены (Оспенников 2010, 87). Поэтому, если вступление в брак, соответствующим образом оформляемый, существенно повышало социальный статус человека, заключение им брака de facto аналогичным действием не обладало.

«Пробный» брак

Этнографы упоминают «пробный» брак, некоторые специфичные черты которого сравнимы с концепцией брака de facto. В частности, на Русском Севере и в некоторых центральных губерниях был распространен обычай сохранения связей невесты с отчим домом: вышедшая замуж девушка продолжительное время (или несколько месяцев, или год) жила у своих родителей, которые продолжали обеспечивать ее всем необходимым (Кабакова 2002, 162). Ведение общего хозяйства в данном случае не являлось характерной чертой брачного союза, не было совместного проживания, личные обязанности супругов в отношении друг друга (супружеская верность) если и подразумевались, то в ограниченном виде (муж и жена могли ночевать отдельно друг от друга). Единственное, что объединяло этих мужчину и женщину, – постоянное сексуальное общение, возможно, упорядоченное и признанное сельской или городской общиной (а также их родителями, если они еще не отделились от родительской семьи). С точки зрения современника, единственный термин, который наиболее адекватно отражал суть такого рода брачных отношений – «съблялъся». Такой брак предполагал правовую незащищенность женщины и ее детей, которые, видимо, в глазах соседей-общинников, относились к другой семье (семье родителей жены), а потому не могли претендовать на какую-либо долю в имуществе мужа и отца. Не удивительно, что этот способ создания брачного союза нередко расценивался как предосудительный или менее престижный в сравнении с другими видами (Оспенников 2010, 89-90).

[8] Предосудительный характер отношений нашел отражение в использовании слов, производных от данного глагола. Назвать «блядью» – означало оскорбить. За такое оскорбление Устав князя Владимира (ст. 9) ((РЗ, 149) и Устав князя Ярослава (ст. 25: «Аще кто зоветь чюжу жену блядию...») (РЗ, 169) предусматривали наказания. Свидетельства об использовании подобной терминологии и его общественной оценке содержат новгородские берестяные грамоты, красноречиво характеризующие повседневную жизнь средневекового Новгорода.
Н.Л. Пушкарева, исследовав особенности общественной жизни и языка Древней и средневековой Руси, отмечала, что «термин блядня был синонимичен прелюбодеянию, родственный ему лексический термин блядство – означал блуд, «половую невоздержанность», а слово блядение использовалось как синоним пустословия и вздорных речей (ср.: нем. разг. «Bla-bla» – болтовня). Ругательного оттенка перечисленные термины не имели, как и слово блядь – синоним отглагольных («обманщик», «суеслов») и отвлеченных («вздор», «пустяки», «безумие») существительных» (Пушкарева 1998, 100-101). Однако в связи с тем, что на этом этапе отечественной истории урекание блядней считалось преступлением и влекло за собой наказание, есть основания полагать, что это слово, как и его однокоренные (в том числе и глагол «съблястися», использованный для характеристики вида брачных связей новгородским архиепископом Илией), имели определенную коннотацию – констатацию предосудительного характера отношений.

Церковный брак

С момента крещения на Руси стал распространяться церковный брак. Он приживался относительно медленно, трансформируясь под влиянием местных условий и традиций. Многие дохристианские нормы обычного права, связанные с регулированием брачно-семейных отношений, продолжали действовать и в XII-XV веках, и в Московском государстве (Нижник 2018а, 128-147; Нижник 2018б, 68-73), постепенно уступая свои позиции новой концепции брачного союза (Юшков 1949, 442-447). Церковное венчание, введенное в XI веке, практиковалось среди высших слоев общества, остальное население заключало браки по традиционным обрядам, считавшимся пережитком язычества (Нижник 2006, 4, 16).

Церковь стала признавать половую жизнь лишь в освященном ею браке и пресекать внебрачные связи. Согласно книге Исход (гл. XXII, ст. 16-17), внебрачная половая связь с девицей влекла следующие последствия: «Если обольстит кто девицу необрученную и переспит с нею, пусть даст ей вено (и возьмет ее) себе в жену; а если отец не согласится (и не захочет) выдать ее за него, пусть заплатит (отцу) столько серебра, сколько полагается за вено девицы». По византийским законам, добрачная связь влекла аналогичные последствия для мужчины: если он принадлежал к числу состоятельных, то должен был заплатить соблазненной им девушке литр золота; если он был среднего достатка – половину своего состояния; если бедный, то должен был быть высечен, острижен и выслан. Этих последствий можно было избежать лишь в случае заключения брака (Эклога, тит. XVII, ст. 29, аналогичные установления есть и в Прохироне). Очевидно, что природное влечение людей направлялось церковью в русло брачной жизни, наряду со стремлением к достижению нравственных целей церковно-правовые нормы о браке были направлены на обеспечение господства церкви над обществом. Семья – устойчивая общность людей. Общество составлялось из однородных социальных клеток. Если учесть, что, согласно церковным правилам, муж и жена должны были исповедоваться у одного и того же духовного лица, то станет ясным механизм управления семьей, а через нее – и обществом.

* * *

Процесс институционализации брачных отношений в Древней Руси шел через трансформацию древних брачно-семейных обрядов в правовой обычай и через узаконение решений органов церковной власти, опиравшейся в своих действиях на византийское брачное право (Юшков 1949; Щапов 1972). Происходила рецепция византийского брачно-семейного законодательства, основанного на канонических представлениях о браке.

В Древней Руси сосуществовали брачно-семейные обычаи, канонические нормы и предписания государственной власти, касающиеся отношений в сфере брака и семьи. Они обусловливали существование в Древнерусском государстве многообразия способов создания брачного союза. Традиционные брачные обряды, сформировавшиеся в конкретной местности, позволяли фиксировать момент создания семьи и возникновения супружеских прав и обязанностей. Успешная реализация семьями, созданными на основе брачно-семейных обрядов, задач эмоционального, нравственного, интимного и хозяйственного характера, задач по рождению и воспитанию детей не способствовала быстрому вытеснению традиционных брачных обрядов обрядом венчальным. В силу того, что в сферу государственных интересов регулирование брачно-семейных отношений попадало лишь в контексте решения иных (государственно значимых) задач, брачно-семейные обычаи и канонические предписания выступали детерминантами многообразия способов создания брачного союза в Древнерусском государстве.

Библиография

Бердников 1888: И.С. Бердников, Краткий курс церковного права (Казань 1888).

БСЭ 1970: Большая Советская Энциклопедия, 3-е изд., гл. ред. А.М. Прохоров, т. 3 (Москва 1970).

Владимирский-Буданов 1995: М.Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права (Ростов-на-Дону 1995).

Горчаков 1880: М. Горчаков, О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й (по спискам патриархов Иосифа и Никона 51-й) главы печатной Кормчей книги. Исследование по истории русского церковного права профессора, свящ. М. Горчакова (Санкт-Петербург 1880).

Даль 1996: В. Даль, Толковый словарь великорусского живого языка, т. 1 (Москва 1996).

Дубакин 1880: Д.Н. Дубакин, Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления «Домостроя» (Санкт-Петербург 1880).

Загоровский 1884: А. Загоровский, О разводе по русскому праву (Харьков 1884).

Закон Судный 1961: Закон Судный людем, Краткая редакция, под ред. М.Н. Тихомирова (Москва 1961).

Кабакова 2002: Г.И. Кабакова, Женщина. В: Славянская мифология (Москва 2002), 162.

Ключевский 1987: В.О. Ключевский, Сочинения, в 9 т., т. I (Москва 1987).

Козаченко 1957: А.И. Козаченко, К истории великорусского свадебного обряда. Советская этнография 1, 1957, 57-71.

Коллинс 1846: Нынешнее состояние России, изложенное в письме к другу, живущему в Лондоне, сочинение Самуила Коллинса, который девять лет провел при дворе московском и был врачом царя Алексея Михайловича, пер. с англ. П. Киреевского. В: Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете, № 1 (Москва 1846).

Лаврентьевская летопись 1846: Лаврентьевская летопись. В: Полное собрание русских летописей, т. I: Лаврентьевская и Троицкая летописи (Санкт-Петербург 1846).

Лещенко 2004: В.Ю. Лещенко, Русская семья (XI-XIX вв.) (Санкт-Петербург 2004).

Неволин 1851: К.А. Неволин, История российских гражданских законов, т. 1 (Санкт-Петербург 1851).

Нижник 2006: Н.С. Нижник, Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории (Санкт-Петербург 2006).

Нижник 2018а: Н.С. Нижник, Брак и формы его заключения в Московской Руси. В: Правовая культура Московской Руси (XV-XVII вв.): К 520-летию первого общерусского судебника, Сборник научных трудов. Сер. «Историческое правоведение» (Санкт-Петербург 2018).

Нижник 2018б: Н.С. Нижник, Заключение брачного союза: частное или общественное в Московской Руси? В: Частное и общественное в повседневной жизни населения России: история и современность, Материалы международной научной конференции, отв. ред. В. А. Веременко, в 2 т., т. 1 (Санкт-Петербург 2018).

Олеарий 1870: А. Олеарий, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию (Москва 1870).

Описание 1884: Описание России неизвестного англичанина, служившего зиму 1557/58 г. при царском дворе. В: Чтения в Обществе истории и древностей российских (Москва 1884), октябрь.

Оспенников 2010: Ю.В. Оспенников, Право государств Северо-Западной Руси в XII-XV вв., дис. ... докт. юрид. наук (Самара 2010).

Павлов 1869: А.С. Павлов, Первоначальный славяно-русский Номоканон (Казань 1869).

Павлов 1897: А.С. Павлов, Номоканон при Большом Требнике (Москва 1897).

Павлов 1899: А.С. Павлов, Сокращенный курс лекций церковного права (Москва 1899).

Павлов 1902: А.С. Павлов, Курс Церковного права (Троице-Сергиева лавра 1902).

ПВЛ: Повесть временных лет, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, ч. I (Москва 1950).

Поучение 1908: Поучение новгородского архиепископа Ильи. В: Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией, т. VI: Памятники древнерусского канонического права (Санкт-Петербург 1908), дополнения, № 2.

Пушкарева 1989: Н.Л. Пушкарева, Женщины Древней Руси (Москва 1989).

Пушкарева 1997: Н.Л. Пушкарева, Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X - начало XIX в.) (Москва 1997).

Пушкарева 1998: Н.Л. Пушкарева, Интимная жизнь русских женщин в X-XV вв. Этнографическое обозрение 1, 1998, 100-101.

РЗ: Российское законодательство X-XX веков, в 9 т., т. 1: Законодательство Древней Руси (Москва 1984).

Сказания 1870: Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VI века до конца X века), собрал, перевел и объяснил А.Я. Гаркави (Санкт-Петербург 1870).

Слово 1990: Слово Данила Заточеника, еже написал своему князю Ярославу Володимеровичю. В: Златоструй: Древняя Русь X-XIII веков (Москва 1990).

Смирнов 1878: А. Смирнов, Народные способы заключения брака. В: Юридический вестник, № V, май (Москва 1878), 689.

Соколова 1979: В.К. Соколова, Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов (Москва 1979).

Срезневский 1989: И.И. Срезневский, Словарь древнерусского языка (репринтное издание), т. I, ч. 1 (Москва 1989).

Сумцов 1881: Н.Ф. Сумцов, О свадебных обрядах, преимущественно русских (Харьков 1881).

Тихомиров 1968: М.Н. Тихомиров, Русская культура X-XVIII веков (Москва 1968).

Хлебников 1872: Н. Хлебников, Общество и государство в домонгольский период русской истории (Санкт-Петербург 1872).

Цыпин 1994: В.А. Цыпин, Церковное право (Москва 1994).

Щапов 1970: Я.Н. Щапов, Брак и семья в древней Руси. Вопросы истории 10, 1970, 216-217.

Щапов 1972: Я.Н. Щапов, Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XIXIV вв. (Москва 1972).

Щапов 1974: Я.Н. Щапов, К истории соотношения светской и церковной юрисдикции на Руси в XII-IV вв. В: Польша и Русь (Москва 1974).

Щапов 1978: Я.Н. Щапов, Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. (Москва 1978).

Щапов 1982: Я.Н. Щапов, Памятники церковного права IX-XII вв. Древней Руси и славянских стран. Исторические записки 107, 1982, 303-331.

Юшков 1949: С.В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства (Москва 1949).

Lesińsky 1956: B. Lesińsky, Stanowisko kobiety w polskim prawie ziemskim połowy XV wieku (Wrozlaw 1956).

Niderle 1934: L. Niderle, Slovanské starozitnosti. In: Oddil kulturni, Dilu 2, Svz. 2 (Praha 1934).

Căsătoria: varietatea modalităţilor de a le încheia în Statul Rus Vechi

Cuvinte-cheie: căsătorie, Rusia Veche, obiceiuri familial-nupţiale, norme canonice, modalităţi de încheiere a căsătoriei, furatul, cumpărarea miresei, aducerea miresei în casa mirelui, căsătoria „de probă”, căsătoria religioasă.

Rezumat: Articolul este consacrat descrierii diferitor modalităţi de creare a familiei în Statul Rus Vechi, între care: furatul miresei de către mire („умычка”), cumpărarea miresei de la rudele ei, aducerea miresei de către rudele ei în casa mirelui, căsătoria „de probă”, alte modalităţi nereligioase de creare a familiei şi căsătoria religioasă. Se ajunge la concluzia că în Rusia Veche existau obiceiuri de nuntă, norme canonice şi prescripţii ale puterii de stat, care condiţionau prezenţa unor variate modalităţi de creare a familiei. Ritualurile nupţiale tradiţionale, create într-o localitate concretă, permiteau a fixa momentul creării familiei şi al apariţiei drepturilor şi obligaţiilor matrimoniale. Familiile create în baza ritualurilor de nuntă îşi realizau cu succes îndatoririle de ordin emoţional, moral, intim şi gospodăresc, cele legate de naşterea şi educarea copiilor, ceea ce nu contribuia la substituirea rapidă a acestor ritualuri tradiţionale cu cele de cununie. În virtutea faptului că reglementarea relaţiilor matrimoniale ajungea în sfera intereselor de stat doar în contextul soluţionării altor sarcini (importante pentru stat), obiceiurile familial-nupţiale şi prescripţiile canonice determinau multitudinea modalităţilor de încheiere a căsătoriei în Statul Rus Vechi.

Marriage union: a variety of ways to create it in the Old Russian state

Keywords: marriage, marriage union, matrimony, Ancient Russia, marriage and family customs, canonical norms, ways of creating a marriage union, umychka (bridal kidnapping) , buying a bride, bringing the bride to the groom’s house, “trial” marriage, church marriage.

Abstract: The article is devoted to the characterization of various ways of creating a marriage union in the Old Russian state, including: abduction of a bride by a groom – umychka, buying a bride from her relatives, bringing her by her relatives to the groom’s house, “trial” marriage, other non-church ways of creating marriage unions, and church marriage. It was concluded that in Ancient Russia there were marriage and family customs, canonical norms and regulations of state power, which conditioned the existence in the Old Russian state of a variety

of ways to create a marriage union. Traditional marriage rites, formed in a particular area, made it possible to record the moment of the creation of the family and the emergence of marital rights and obligations. Successful implementation by families, created on the basis of marriage and family rites, of the tasks of emotional, moral, intimate and economic nature, the tasks of giving birth and upbringing children did not contribute to the rapid displacement of traditional marriage rites by the wedding rite. Due to the fact that the regulation of marriage and family relations fell into the sphere of state interests only in the context of solving other (stately significant) tasks, marriage and family customs and canonical regulations were determinants of many ways of creating a marriage union in the Old Russian state.

10.09.2020

Др. Надежда Нижник, Санкт-Петербургский университет МВД России, ул. Летчика Пилютова, д. 1, г. Санкт-Петербург, Российская Федерация, https://orcid.org/0000-0002-3369-9490, e-mail: n.nishnik@bk.ru

EAST-WEST CULTURAL DIALOGUE IN GEORGIA DURING THE QUEEN TAMAR'S REIGN[1]

Vazha Kiknadze

Keywords: Georgian Monarchy, 11th-12th centuries, East and West influence, „Pax Georgica", Queen Tamar.

Georgia started gradual building of Transcaucasian State during the reign of king Bagrat the 3-d (976-1014) The boundaries of Georgia in the 12th century was defined from „Nicopsia (Nicopsis-medieval town and fortress between contemporary Tuapse and New Athos) to Daruband" (Derbend, the medieval fortress on the north coast of Caspian Sea) and from „Ossetia (Nowaday North Ossetia) to Mount Aragats" (Little Ararat mountains).

The United Monarchy of Georgia established the control for all the political units and states near its boundaries: in the North Caucasia, South Caucasia etc. The borders of Georgia and areas of influence significantly icreased at the end of the 11th century and in the 12th century, but Georgian state and culture achieved the top of its development during the epoch of Queen Tamar (1184-1207/12).

Georgia had different political-economic relations with neighboring political units. Some countries directly subjected (joined) to Georgia, some – according the vassal principle and some only paid the tribute. The tribute was also of different kinds: single or permanent.

We should believe that believe that in the countries where the Christian population prevailed, the state of Georgia established the political System as it was in Georgia itself (for example in the historical provinces of Armenia and in the west part of Shirvan) (Berdznishvili 1966, 52-65). And the east part of Shirvan was subjected to Georgia on the basis of the vassal principle. At the beginning of the 13th century in the North Caucasia the following states subjected to Georgia on the basis of the vassal principles: „Kashageti" (Adygea-Cherkessia), „Ovseti" (Ossetia), „Durzuketi" and „Didoeti" (Vainakh), „Ghunzeti" (Avaria) „Leketi" (Dagestan), „Darubandi" (Derbend and its area). (Basili, The Second Historian of Queen Tamar, 2014, 304-306). The east state border of Georgia ran along the river Chaghan-Usun („White Water"), ethnic border – along the river „Gishi Water" (Javakhishvili 1990, 25-27). In the South, the borders of Georgia included: Khachen, Siunic, Tchahuk, Vaiotsdzor, Ararat (Dvin), Shiraq, Kechrol, Basian provinces. The South-West border of Georgia was close to Trapezunt, Emirate of Erzurum (In Georgian sources „Karnukalaki"), Shaharmen (Khlat) state, province of Nakhchevan. The South-East was neighbored by Arran (in Georgian sources: „Rani") and Adarbadagan (Contemporary South Azerbaijan in Iran). Among the listed units the Trapezunt Empire (it was established in 1204) was under the influence of Georgia. According to Georgian Chronicles the tribute was paid by Arran, Nakhchevan, Erzurum emirates.

It is evident, that the management of these huge territories required strong intelligent state policy. It was necessary to take into consideration: religion, traditions, lifestyle, culture, social and economical background. In our opinion the extensive Georgian Monarchy of this period was based on the principles of „Pax Georgica". There are many well-known states in the World history which are based on similar principles (for example: „Pax Romana", „Pax Mongolica", „Pax Britannica", etc.) Lett's discuss the famous „Pax Romana". In order to rule the wide and complex geopolitical space of the Roman Empire, Octavian Augustus (The 1st century BC) developed the principles that lasted till about 180 AD (Till the ruling of Marcus Avrelius). The main principle of „Pax Romana" was to keep relative peace within the borders of wide state (Of course, it did not exclude the wars on the peripheries of the empire). This policy also meant significant development of cities and trade. At the same time the Latinization (Romanization) of culture was going on in the subordinated territories (Waddy 1950). These principles were the

[1] The paper was presented at 48th Annual Convention of ASEEES (Association for Slavic, East European and Eurasian Studies) on 20th of November, 2016, Washington, DC.

basis for the other extensive states during the various periods of the world development.

For the beginning of the 11th century useful situation was developed for promoting the Georgian Monarchy. The Byzantine Empire is already weakened and avoids from the armed conflict with Georgia. As for the „Muslim world", in the 11th-12th centuries there is no strong and united Muslim state (Gabashvili 2003, 149-151). According orientalist valerian Gabashvili: „in some point of view, Christian Byzantine was more threatening for Georgia than the neighbouring Muslim East, politically collapsed and segregated... Neither South Caucasia, nor small Muslim principalities of Asia Minor could start any active action against Georgia" (Gabashvili 2003, 151). Thus, external factors in this period were quite useful for establishing a strong Transcaucasian state. For the new Transcaucasian Monarchy it was particularly important to develop the right internal policy. Caucasia is distinguished with its religions, cultural reality, level of legal culture, customs, economic situation and political governing systems. The ruling conception (according to our definition „Pax Georgica") developed by Queen Tamar is well expressed by the second historian of the Queen (s. c. Basili): „[the Queen].. many kings reduced to poverty. She (The Queen) again helped acquire wealth, how many outcasts had their domains restored by her and how many sentenced to death she pardoned. Witnesses to this are the sovereign houses of Shirvan and Daruband (Derbend, *V.K.*), the Ghundzs (Avars, *V.K.*), Ossetians, Kashags (Adygea-Cherkessians, *V.K.*), Karnu-Kalakians (Arzrum town men, *V.K.*) and Trapizonians. The Queen granted [internal, *V.K.*] independence to all of them and vouched to protect them from their enemies" (Basili 2014, 303-304).

The following words of Tamar's second historian also describes the same policy: „She sat as a judge between neighboring kingdoms, making sure that nobody started a war or tried coerce one another" (Basili 2014, 305). In other words, Tamar (Royal court of Georgia) did all kinds of activities inside the state in order to keep peace and „Status quo", in return, the Royal court of Georgia promised the subordinated (vassal) countries external security. It was not a simple task because there was a big differences not only in the whole Caucasia, but in Georgia as well. In Georgia of this period the main things were: two religions and cultural world: Christian (Byzantine – Georgian Orthodox and Armenian-Gregorian Monophysite) and Islamic (Sunni and Shia).

The new reality was being created-developed within the whole Caucasia beginning from David the 4th (Restorer) till the reign of Queen Tamar. The basic principles of the new reality were the following: growth of economy and population, establishment of new cities and flourishment of the old ones, intensive internal and external trade[2], religious tolerance. In addition, Georgia was involved in intensive missionary activity in North Caucasia. We should also suppose, that Georgian language intensively spread among Armenian population (though the conflict with Armenian-Gregorian church) and in the state units under the influence of Georgia. Muslim (Arab and Persian) authors of the 12th century unanimously recognized the role and significance of Georgia within Caucasia.

The poet Khakani Shirvani knew Georgian language and used Georgian words in his poetry (Mapp 1939, 10-13). Khakani wrote that Nacharmagevi and Mukhnari (Mukhrani) (Probably he implied Royal residencies) were always open for him and that his place and shelter was the Bagration's Royal court (Буниятов 1966, 283). Another poet of this period Falaqi Shirvani call Demetre the 1st (son of David the 4th): „the ruler of the Horizons and king of kings („Shahinshah"), of Abkhaz and Shaqi" („Abkhaz-in this case is the synonym of Georgia: „Shaqi" – the political unit between Georgia and Shirvan). Shirvani at the same time says that the king took the: „tribute from the West to East" (Буниятов 1966, 289). In the 12th century in Georgian language were translated „Shah-Nameh" By Firduosi, „Laila and Mejnun", „Khosrow and Shirin" by Nizami Ganjevi. Ivane Javakhishvili noted, that the strength of Georgia of that time lied in the fact that: „in their state they (the Georgians, *V.K.*) created such favorable conditions for other nationals that... for example, Armenians, Ossetians even Muslims... longed for strengthening and welfare of the Georgian state" (Javakhishvili 1965, 307).

It is known that David the 4th Restorer and his heirs were well aware of the main Islamic dogmas. In 1148 Demetre the 1st sent some questions written in Arabic and Syrian languages to sultan Sanjar, son of Malik-shah (1118-1157) and received

[2] Prominent medievalist J. le Goff denotes that the main principle of the Europe in 11th-12th centuries it was to develop the economy and cities. See: ле Гофф 2007, 70-75.

the answers in the same languages (Japaridze 1995, 2016). Both David the 4th and Demetre the 1st used to go to the mosque and attended the Friday prayer. For almost four centuries Tbilisi (Tiflis) was the center of Muslim culture and it's natural that it experienced a big Islamic influence. For example, in an Iranian art of the 11th-13th centuries pottery takes a special place which is made with an original technique (Sgraffito, Lakobi, Menai) (Olchawa 2016, 40-43). There are many manufactured articles made in similar technique in the territory of Georgia. Colorfully glazed bowls decorated with the image of leafy. Geometric and mythological bird-women or stylized griffins attract a special attention. The bronze water vessels with the image of bird-women and griffins spread in 11th-12th Europe as well (such vessels are kept in Hildesheim Cathedral museum and Louvre in Paris (Olchawa 2016, 43). It is not excluded that the middle link of their distribution could have been Georgia.

At the beginning of the 13th century there had been lots of trade places in Tbilisi, near the Methekhi bridge territory, the integrity of which is called „Bazargan" by a Persian anonymous author of the 13th century (He is the author or geographic work „Ajaib-al Dunya"). According to the historian Revaz Kiknadze it was the entire complex of Eastern trade institutions: bazar, caravanserai, taverns (Kiknadze 1960, 133).

Tbilisi, as well as the important part of Georgian cities, are located on trade caravan roads. That's why, it's natural, that they united many samples of Western-Eastern or Northern-Southern culture and lifestyle (Kiknadze 1960, 133). Among the selling goods in Tiflis the Persian anonymous author distinguishes the horse bits decorated with ivory (Kiknadze 1960, 133). Ivory was likely imported to Georgia from India. In Tiflis (Tbilisi) lots of crystal products were imported from India and China (Koiava 1938, 38-87). The author of poem „Abdulmessiah" Ioann Shavteli (12th c.) in his poem mentioned that the sugar was imported to Georgia from Kandahar (Afghanistan), gold from „Magrib" (The West), pearl and nacre from Baran (city in India) (Shavteli 1985, 335-336). Particularly in Tbilisi and Dmanisi was produced decorative glass for the window, which was exported to the neighboring countries and even to Volga Bulgaria (Вакулина 2010, 92).

Eastern and European architectural details are found in the royal palace Geguti located near Kutaisi. On the one hand it includes architectural details similar to Byzantine „chrysotriclinus" i. e. „golden chamber", on the other hand, it demonstrates similality to Eastern (Arabic) residential houses (i. e. „keshka") (Меписашвили, Цинцадзе 1966, 3-15). Queen Tamar's personal breast cross is decorated with six big size unique pearls which might have been brought from Strait of Hormuz.

Tiflis (Tbilisi) was known as the center of Islamic culture in the neighboring East and Caucasus. The Arab author As Samman (1113-1167) names several famous scholars („ulema") and hadith expert („hadith" - story about Muhammad's life and words) who carried the title „al-Tiflis" i. e. they were of Tbilisi (Tiflis) origin. In addition As Samman names one famous hadith expert (Firuz Abd Allah), who carried „al-Kurj" „nisba" (name of origin). It means that he was ethnically Georgian (Sikharulidze 1976, 50-52). Another famous scholar Abul Fadl Hubaish ben Ibrahim at Tiflis, emigrated from Tbilisi in 1122 (i. e. after the liberation Tbilisi by David the 4th). He has lots of papers in philosophy, medicine, astronomy, astrology, as well as interpretations of Koran in Persian and Arabic languages (Japaridze 1999, 75-76). Persian chronicler Ibn Isfandiar (the 12th-13th centuries) mentions Queen Tamar like this: „There was a woman named Tamar, „Padishah" (king) of Tiflis and Abkhaz (here is meant Georgia, *V.K.*) who invaded the borders of Ganja and Arran" (Beradze 1976, 62-64). The name of Queen Tamar is related to the one unique „oath book" (agreement) concluded with the Aiubyan ruler of Egypt. The „oath" was based on Christian faith, but: „Mariam and Christ are represented not according the Gospels, but to Koran" (Todua 1979, 78) i. e. in the way as Koran knows them. It was done for the reason, that the Christian Queen's oath should be perceivable and acceptable for the Muslim ruler. We will provide some fragments from this" oath "(agreement): „This is the promise we sign and this is the oath we swear: I, Tamar, Giorgi's daughter, declare with the essence of Lord..." then the Queen promises to sultan Salah ad Din („Saladin") (1174-1193), that she will be: „his friend's friend and his enemy's enemy" and will not fight against his country and cities (Todua 1979, 26-27). Here we can see that Tamar is such a strong governor that the famous ruler of Egypt asks her, that the Queen of Georgia will not attack his land. One other message, from the „correspondence book" where is kept the mentioned „oath" (agreement) also attracts our attention.

This message calls the Queen's son and successor Lasha Giorgi; „The king of kings of Gurji (East Georgia), Abkhaz (in this case West Georgia), Alan (Ossetia), Shaqi and Khazar" (The central part of North Caucasia) (Todua 1999, 7). The letter sent by Khakani Shirvani to Lasha Giorgi is also very interesting. Khakani whites to Lasha: „It became evident that the glory of Bagrations (Georgian royal family) and justice of Davitians (Georgian Kings) adapted to the crown of Bahramians (Sassanian dynasty which knows 5 kings named „Bahram") and to the Foremost of Muslims" (i. e. Mohammed) (Todua 1979, 11). So, the author unequivocally denotes the relation of the Christian state of Bagrations with the Muslim world and emphasizes its „adaption" to them. We understand the meeting of Eastern – Western world just in this way in Georgia. We think the establishment of „Pax Georgica" was based exactly on this „adaption", the emphasized tolerance of 12th-13th centuries Georgian kings towards Muslim World and religion. The Arab author al-Farik (30-50-s of the 12th century) characterized Demetre the 1st (1125-1156) policy to Muslims, as follows; „I saw alims (the Koran experts), preachers, noblemen, sufis (Ascetic trend in Islam), pilgrims, who were respectfully accepted and gifted by the king (Demetre the 1st)... I saw there such respect towards Muslim people which they could not have had even in Bagdad" (Japaridze 1995, 243). The same political idea is found on the legends of the coins cut in Georgia of the same period; Georgian kings (David the 4th, Demetre the 1st, Giorgi the 3d, Tamar) set Arabic inscriptions on their coins and called themselves: „King of kings and sword of Messiah".

In Georgia of 12th-13th centuries the coins: „came from two directions: one from the West, Byzantine... the other From the South-East, the coins of the Muslim dynasties which were established in Asia Minor and Transcaucasia after the collapse of Arab Caliphate" (Jalaghania 1978, 56). In Dmanisi excavations there seem the coins of the Byzantine emperors starting from Constantine the 10th Monomachos (1042-1055) – through Alex Comninos (1081-1118).

We would like to pay special attention to the fact that in an archeological excavations of Rustavi it was found the coin of the king s. c. „Latin Empire" in Palestine Henry of Flanders (1206-1216) (Jalaghania 1978, 57). Two more coins of the same king were found in Tbilisi, near the s. c. „Ganjis-kari" (One of the medieval gates of old Tiflis) (Jalaghania, Japaridze 1981, 24). To this fact in Georgian historiography is paid less attention, while it is considered to be the most authentic evidence of the relations between Georgia and Crusaders. Other opinions about this issue are either only theoretical or based on the papers of Georgian authors of the 19th century, that's why their records about this epoch are less believable.

It is also known that Queen Tamar's daughter Rusudan (1223-1240) and Rusudan's daughter Tamar („Gurji Khatun") related to the Eastern World (with the representatives of Erzurum and Rum Seljuk dynasty). During „Pax Georgica's" period, it was believed that Shia and Sunni mosques were functioning in Georgia.

The fact that Georgia during Tamar's epoch had intensive trade-economic relations with the Western counties (mainly with Byzantine-Trapezunt), as well as with Rum, Shirvan, Adarbadagan, Mardin, Mosul, Sinjar, Ahar is confirmed by the coins and monetary treasures found in the hole territory of Georgia (Джалагания 1999, 99-101).

In the 12th century the Persian love prose „Vis o Ramin" (in Georgian „Visramiani") was translated into Georgian. The Georgian translator of „Visramiani" manages to integrate harmoniously the original Persian text with the norms and traditions of Georgian language. The author of translation is Sargis Tmogveli (Mamatsashvili 1973, 50-52).

It is natural, that Georgia during Tamar's reign and earlier epoch, had close relations with Byzantine Greek and Byzantine Christian culture (painting, mosaic, architecture, icon painting, philosophy, secular and ecclesiastic literature) was entirely mastered and accepted in Georgia. Georgian kings and princes, during the long period, had carried the titles of Byzantine Royal court, as well.

In 11th-12th centuries in Georgian language were translated from Greek: „the Elements of Theology" and „Divine Unity" by Proklos Diadochos; „On Human Nature" by Nemesius Emessa; „Chronographia" by Michael Psellos, „the Source of Knowledge" by Ioann of Damascus. Giorgi the Athonite translated about sixty works on theology. He re-translated the number of ecclesiastic books which have been translated before (for example „Psalter", „Gospels", „Book of Apostles"), correcting and comparing them to the Greek texts. In Gelati, close to Kutaisi, David the Restorer (the 4th) had established the monastery and Academy.

David's historian calls it „the Second Jerusalem in the whole East, a school of all virtue... and another Athens" (Anonymous Historian 2014, 176). In Byzantine functioned Georgian monastery centers as well (It's especially worth noting: Petritsoni monastery (Bachkovo) in the territory of contemporary Bulgaria and „Iviron monastery on Mount Athos).

The masterpiece of Georgian poetry and philosophical thinking – Shota Rustaveli's „The Knight in the Panther's Skin", as well as Ioann Shavteli's „Abdulmessiah" and Chakhruxadze's „Tamariani" are the synthesis of Greek-Roman-Byzantine and Eastern (Arabic-Persian) wisdom and experience. The same can be said about the compositions of Queen Tamar's two historians.

We think that the following verse of Ioann Shavteli clearly shows the essence of the epoch of „Pax Georgica" and the connection of East and west world: „Assemble your- selves wise ones, Athenian's descendants, let's praise Tamar the blessed Queen; She is praised on Crete, in Alab (Halab, the same Aleppo in Syria) in „Maghrib" (the West) and „Mashrigh" (the East), in Egypt, China,.. in Tarsus (birthplace of Apostle Paul) ... Entirely from East to West and from South to North, where else is there like her?" (Shavteli 1988, 321-322).

We would like to finish the review of this era with the words of the great Georgian historian Ivane Javakhishvili: „Georgia located on the border of Asia and Europe was the learner and connector of the Eastern and Western, Christian and Muslim culture and education enriched with these two directions, that time (i. e. 11th-12th centuries, *V.K.*) Georgian culture emerged and flourished on Georgian national ground" (Javakhishvili 1965, 306).

Bibliography

Anonymous Historyan 2014: Anonymous Historian, Life of David king of kings. In: History of Georgia („Kartlis Tskovreba"). English translation (Ed. R. Metreveli, St. Jones) (Tbilisi 2014), 176.

Basili 2014: Basili the Second Historian of Queen Tamar, The life of Tamar, the Queen of Queens. In: History of Georgia („Kartlis Tshovreba"). English translation (Ed. R. Metreveli, St. Jones) (Tbilisi 2014), 303, 304, 305, 306.

Beradze 1976: G. Beradze, Materials About 12th century Georgia in the Work of Ibn Isfandiar. In: (Ed. V. Gabashvili) Eastern Materials of the History of Georgia, I (Tbilisi 1976), 62-64 (in Georgian).

Berdznishvili 1966: M. Berdznishvili, The Borders of Georgia in the Beginning of the 12th Century. In: (Ed. G. Melikishvili, M. Dumbadze, R. Kiknadze, Qv. Chcataraishvili) Georgia in the Epoch of Rustaveli (Tbilisi 1966), 52-65 (in Georgian).

Gabashvili 2003: V. Gabashvili, External Political Factors of the Development of Feudal Georgia (From the Scientist Archive). In: (Ed. M.V. Gabashvili) „Valerian Gabashvili – 90" (Tbilisi 2003), 149-151 (in Georgian).

Jalaghania 1978: I. Jalaghania, Numismatic Materials Found by Rustavi Archeological Expedition. In: (Ed. V. Japaridze) Archeological Monuments of Feudal Georgia, no 3 (Tbilisi 1978), 56-57 (in Georgian).

Jalaghania, Japaridze 1981: I. Jalaghania, V. Japaridze, Numismatic Materials Found by Dmanisi Archeological Expedition. In: (Ed. V. Japaridze) Archeological Monuments of Feudal Georgia, no. 5 (Tbilisi 1987), 24-25 (in Georgian).

Japaridze 1995: G.I. Japaridze, Georgia and the Near Eastern Islamic World in the 12th - First Third of the 13th Century (Tbilisi 1995), 2016, 243-245 (in Georgian).

Japaridze 1999: G.I. Japaridze, "Al-Tiflis". In: (Ed. Gr. Beradze) Islam, Encyclopedic Reference (Tbilisi 1999), 75-76 (in Georgian).

Javakhishvili 1989: Iv. Javakhishvili, The Borders of Georgia Reviewed in Historical and Contemporary Point of view. In: (Ed. A. Bakradze) Historical Rarities (Tbilisi 1989), 6-25 (in Georgian).

Kiknadze 1960: R.K. Kiknadze, From the History of Tbilisi of 11th-13th Centuries (According to Eastern Sources). In: Works of the Institute of History, Archeology, and Ethnography, no. V/1 (Tbilisi 1960), 126-127, 133 (in Georgian).

Koiava 1938: H. Koiava, Precious Stones in Shota Rustaveli's Poem. In: Moambe no. 3. The Journal of the Institute of Language, Material Culture and History (Tbilisi 1938), 85-87 (in Georgian).

Mamatsashvili 1973: M. Mamatsashvili, The Specifics of the Georgian Translation of Visramiani „Mravaltavi". In: Historical-Philological Studies, no. 2 (Tbilisi 1973), 50-52 (in Georgian).

Olchawa 2016: I. von Olchawa, Auf der Jagd nach dem bronzenen Drackhen (Das Dommuseum Hildesheim erwirbt ein Aquamanile aus dem 12 Jahrundert). In: Arsprototo Nr. 2 (Frankfurt am Main 2016), 41-43.

Sikharulidze 1976: E. Sikharulidze, As Samann's Records about Georgia. In: (Ed. V. Gabashvili) Eastern Materials of Georgian History, I (Tbilisi 1979), 75-76 (in Georgian).

Shavteli 1988: I. Shavteli, Abdulmessiah. In: (Ed. V. Rodonaia) The Georgian Monuments of Writing, no. 3 (Tbilisi 1988), 331-332 (in Georgian).

Todua 1979: M. Todua, Georgian-Persian Etudes, vol. 3 (Tbilisi 1979), 11, 26-27, 78 (in Georgian).

Waddy 1950: L. Waddy, „Pax Romana" and World Peace (Norton, New York 1950).

Буниятов 1996: З.М. Буниятов, Грузия и Ширван в первой половине XII-го века (Страничка из истории энохи Шота Руставели). In: (Ed. G. Melikishvili, M. Dumbadze, R. Kiknadze, Qv. Chckataraishvili) Georgia in the Epoch of Rustaveli (Tbilisi 1966), 281-292.

Вакулина 2010: С. Вакулина, К вопросу о связях Волжской Булгарии с Грузией и Владимиро-Суздальским княжеством в конце XII века. В сб.: (Отв. ред. Г. Гамбашидзе) Археология, Етнология, Фолклористика Кавказа (Тбилиси 2010), 92-93.

Гофф 2007: Ж. ле Гофф, Цивилизация Средневекового запада. Перевод с французского (Екатерингбург 2007).

Джалагания 1979: И.Л. Джалагания, Иноземная монета в денежном обращении в Грузии V-XIV вв. (Тбилиси 1979), 99-101.

Марр 1939: Н.Я. Марр, Грузинские слова в четверостишиях Хакани. В: Бюллетень КИАИ (Кавказский Историко Археологический Институт), № 6 (Ленинград 1939), 10-13.

Меписашвили, Цинцадзе 1966: Р. Меписашвили, В. Цинцадзе, Кутаиси, Гелати, Гегути (Тбилиси 1966).

Dialogul cultural Vest – Est în timpul domniei reginei Tamara

Cuvinte-cheie: monarhia georgiană, sec. XI-XII, influenţa est-vestică, „Pax Georgica", regina Tamara.

Rezumat: Statalitatea şi cultura Georgiei şi-a atins zenitul în a doua jumătate a secolului al XII-lea. În timpul domniei reginei Tamara (1184-1207/12), Georgia a devenit cel mai puternic stat caucazian, ale cărui hotare se întindeau de la cetatea Nicopsia, la vest (lângă Tuapse de azi) până la cetatea Derbent, la est. Întemeindu-se pe sistemul de vasalitate, atât ţările şi popoarele din Caucazul de Nord, cât şi statele din Caucazul de Sud se supuneau monarhiei georgiene. Presupunem că, în timpul domniei reginei Tamara, statul georgian a elaborat propria variantă a aşa-numitei „Pax Georgica". Asta însemna că Georgia a propus ţărilor vasale o formă specifică de dependenţă, fără a se implica în treburile lor interne. Anume în această perioadă, în Georgia s-a produs apropierea maximă a culturii occidentale, creştine (în special, bizantină) cu cea orientală, musulmană (mai ales, arabo-persană). Cu toate că Georgia era nevoită să lupte, din punct de vedere politic, împotriva ţărilor musulmane, în ceea ce priveşte cultura, ea, bineînţeles, resimţea influenţa atât a Bizanţului, cât şi a ţărilor orientale. Au fost traduse în limba georgiană monumente literare bizantine (tratate filosofice şi teologice, hagiografie, proză seculară), dar şi opere ale autorilor orientali (de exemplu, epopeea persană „Veis şi Ramin").

Putem conchide că, în Georgia din această perioadă, principala trăsătură caracteristică era dialogul celor două culturi – creştină şi islamică.

Западный и Восточный культурный диалог во время правления Царицы Тамар

Ключевые слова: Грузинская Монархия, 11-12 века, Восточно-Западное влияние, „Pax Georgica", Царица Тамар.

Резюме: Государственность и культура Грузии достигла своего зенита во второй половине 12-го века. Во время правления царицы Тамар (1184-1207/12). Грузия стала сильнейшей Кавказской державой, границы которой распространялись с крепости Никопсия на Западе (около современного Туапсе) до крепости Дербент на Востоке. Основываясь на систему вассалитета, как Северокавказские народы и страны, так и государства Южного Кавказа, подчинялись Грузинской Монархии. Мы предполагаем, что во время правления царицы Тамар Грузинское государство разработало свой вариант т. н. „Pax Georgica". Это значило, что Грузия предложила вассальным странам специфическую форму зависимости, не вмешиваясь в их внутренние дела. Именно в этот период, в Грузии произошло максимальное сближение Западной, Христианской (В основном Византийской) и Восточной, Мусульманской (В основном Арабо-Персидской) культур. Несмотря на то, что Грузия была вынуждена политически бороться против Мусульманских стран, в культурном отношений, она несомненно испытывала влияние как Византии, так и Восточных стран. На грузинский язык были переведены Византийские литературные памятники (философские и теологические трактаты, агиография, секулярная проза), так и произведения Восточных авторов (Например, Персидская любовная поэма „Вис о Рамин")

Можем заключить, что в Грузии данного периода, главной характерной чертой был диалог двух религии и культур: Христианской и Исламской.

20.05.2020

Prof. dr. Vazha Kiknadze, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi State University, Ilia Chavchavadze av. 1, Tbilisi, Georgia, https://orcid.org/0000-0002-5106-9943, e-mail: vazhakiknadze@yahoo.com

VRĂJITORIA PRINTRE ROMÂNI (PE BAZA ACTELOR PROCESELOR DE VRĂJITORIE DIN TRANSILVANIA DIN SECOLELE XVI-XVIII)

Șarolta Solcan

Cuvinte-cheie: procese de vrăjitorie, Transilvania, români, vraci, Moldova, Țara Românească.

Despre lumea superstițiilor în rândul românilor există numeroase informații: de la relatări ale călătorilor străini până la cercetări de etnografie și lingvistică (Tomasello 1999, 134-217; Varga 2015, 321-333). În toate descrierile, persoanele considerate autoare ale actului magic erau înconjurate de mister. Cu ocazia proceselor de vrăjitorie din Transilvania din secolele XVI-XVII, au fost aduși în fața instanțelor de judecată și români, alături de maghiari, secui, sași, rromi etc. S-au păstrat sute de documente de la aceste procese, care au fost publicate de-a lungul timpului (Bessenyei 2000; Documente 1951, 43, 44, 50, 55, 64, 76, 79, 87, 96, 125; Herner 1988; Kiss 1998; Kiss 2002; Komáromy 1910; Nagy 1988; Pakó 2014; Schram 1970). Actele proceselor de vrăjitorie ne permit să cunoaștem persoanele acuzate de ocupații occulte, preocupările și locul lor în familie și societate. Aceste acte sunt, de asemenea, și izvoare inestimabile pentru cunoașterea traiului și frământărilor omului medieval.

Studiul de față își propune prezentarea românilor implicați în procesele de vrăjitorie din secolele XVI-XVIII. Printre aceștia erau acuzați, acuzatori și martori.

Problema vrăjitoriei a frământat Europa în tot Evul Mediu. Procese de vrăjitorie au fost organizate din secolul al XII-lea în Franța, apoi acestea s-au extins pe tot continentul. Registrul Capitulului de la Oradea amintește de 14 persoane – 13 femei și fete și un bărbat – judecate pentru vrăjitorie în anii 1208-1235 (Documente 1951, 43, 44, 50, 55, 64, 76, 79, 87, 96, 125).

Din secolul al XV-lea, vânătoarea de vrăjitoare a luat un nou avânt sub conducerea Inchiziției. Căutarea și pedepsirea vrăjitoarelor a cunoscut o amploare deosebită după promulgarea de către papa Inocențiu VIII a bulei din 4 decembrie 1484, prin care se cerea pedepsirea tuturor celor ce se ocupau de vrăji și recunoșteau supremația diavolului. La scurt timp, în 1487, a apărut și lucrarea lui Jacob Sprenger și Heinrich Kramer *Malleus Maleficarum,* în baza căreia își va desfășura activitatea Inchiziția în perioada următoare. Au fost mii de victime (Delumeau 1986, 263-273; Green 2019; Muchembled 1997).

Prigoana celor suspecți de vrăjitorie a ajuns iarăși și în partea centrală și răsăriteană a continentului.

Cercetările de etnografie și istorie au demonstrat existența vânătorii de vrăjitoare în sud-estul Peninsulei Balcanice, la croați și slovaci. Și la sârbii ortodocși prigoana împotriva celor acuzați de vrăjitorie e cunoscută. Cei care inițiau căutarea, torturarea, pedepsirea, chiar uciderea „vrăjitoarelor" erau membrii comunităților, clerul de jos. Autoritățile, clerul înalt adesea interveneau pentru ocrotirea celor învinuiți. Au fost menționate, până la începutul secolului al XIX-lea, lapidări, înecarea unor femei învinuite de vrăjitorie (Jung 1992, 140-150; Klaniczay 1997, 222-241).

Documente rusești și ucrainiene menționează, de asemenea, procese ale vrăjitoarelor în secolele XV-XIX (Jung 1992, 141; Olteanu 1999, 107-110). Măsuri împotriva celor vinovați de vrăjitorie au luat deopotrivă biserica și unii țari, precum Aleksei Mihailovici (1648, 1653), Petru cel Mare (1716).

Sugestivă pentru imaginea vrăjitoarei din Rusia de la sfârșitul secolului al XVII-lea este scrisoarea din 1673 a mitropolitului de Belgorod și Obojat, Misail: „În orașe și județe sunt vrăjitori bărbați și femei, care prin farmecele lor îi amăgesc pe oameni. Mulți oameni îi cheamă pe acești vrăjitori și fermecători acasă la ei, la copiii mici și la pruncii bolnavi, și ei fac tot felul de vrăjitorii și îi întorc pe creștinii adevărați de la credința lor cea dreaptă" (apud Olteanu, 1999, 109).

Pe teritoriul Poloniei, deci şi în Ucraina vestică, procesele de vrăjitorie au fost oprite, în 1772, de către suveranul iluminist Stanislav al II-lea August. Ca şi procesele din Transilvania şi din Rusia, cele din Ucraina se preocupau „nu atât de pactele demonice, cât de posedarea unor cunoştinţe malefice, îndreptate împotriva semenilor" (Olteanu 1999, 107). După cum reiese din scrisoarea mitropolitului Misail, şi aici vracii ajungeau să fie adesea inculpaţi.

În Ungaria şi Transilvania, procesele de vrăjitorie s-au reluat în secolul al XVI-lea. Majoritatea celor acuzaţi erau vraci. Spre deosebire de statele occidentale, aici aceste procese erau civile, judecători fiind magistraţii din oraşe, cetăţi şi comitate.

Oriunde s-a desfăşurat prigoana împotriva vrăjitoarelor, aceasta se datora faptului că cei cu preocupări oculte erau asociaţi maleficului şi, implicit, inspirau teamă. Din această cauză se considera necesar înlăturarea lor din comunitate. Procesele arată că nu numai cei dovediţi vinovaţi erau pedepsiţi, ci şi cei care fuseseră doar suspecţi. Aceştia erau izgoniţi din localitate, chiar din comitat. În cazul în care exista convingerea că o persoană face vrăji, aceasta era condamnată la moarte, de obicei prin ardere pe rug.

În Transilvania, nici în *Tripartitum* (1517), nici în *Constituţiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)* nu erau prevederi referitoare la cei care făceau vrăji, aceştia erau asimilaţi criminalilor, incendiatorilor, falsificatorilor de acte, trădătorilor, tâlharilor, ereticilor, ale căror fapte erau pedepsite cu moartea. Cea mai grea pedeapsă, prevăzută şi pentru aceste fapte, era rugul (Werbőcziy 1997, 77-79).

Procesele la scaunele superioare de judecată se desfăşurau în baza articolelor din *Tripartitum* şi din *Constituţiile Aprobate ale Transilvaniei,* precum şi a hotărârilor Dietei.

Din când în când, în Dieta Transilvaniei erau menţionaţi şi cei care făceau vrăji. Astfel, la Dieta din Turda, din 6-13 iunie 1568, printre altele, s-a pus problema pedepsirii cu moartea a celor care duceau o viaţă nelegiuită (*gonoszul élö emberöket*), a otrăvitorilor (*étetöket*) şi a celor care făceau farmece (*bivösöket*), de rând cu hoţii, falsificatorii de monede, tăinuitorii, incendiatorii, cu cei care-şi lăsau soţiile sau soţii (*feleségе hagyókot, férje hagyottakat*), cu cei vinovaţi de adulter, cu ucigaşii. Toţi aceştia puteau fi daţi pe mâna autorităţilor de către şapte persoane, cunoscute în localitate pentru moralitatea lor fără cusur, şi erau executaţi (Monumenta 1876, 341-343).

Dieta din 1571 a revenit asupra necesităţii pedepsirii cu moartea a răufăcătorilor şi a celor imorali, fără a menţiona explicit vrăjitoarele (Monumenta 1876, 501).

În secolul al XVII-lea, vânătoarea de vrăjitoare a fost intensificată la ordinele principilor Gabriel Bethlen (1613-29), Acaţiu Barcsai (1658-1660), Mihai Apafi I (1661-1690). După ocuparea Transilvaniei de către austrieci, a sporit prigoana aşaziselor vrăjitoare. Ancheta a preluat elemente occidentale: după 1728, cei acuzaţi de vrăjitorie încep să fie torturaţi pentru a recunoaşte negarea lui Dumnezeu şi supunerea faţa de diavol. Fenomenul a fost frânat de măsurile Mariei Tereza din anii 1756-1768, care a impus ca pedepsele capitale în procesele de vrăjitorie să fie luate la Viena, punând astfel capăt rugurilor din Transilvania. Procesele au continuat până la începutul secolului al XIX-lea, dar majoritatea sancţiunilor prevedeau doar amenzi, pedepse corporale.

Deşi în actele juridice sau în alte documente nu am întâlnit o distincţie explicită între vrăji şi farmece, în hotărârile scaunelor de judecată se observă acest lucru. Astfel, dacă pentru vrăji pedeapsa era capitală, în cazul farmecelor, judecătorii erau mult mai îngăduitori, nu dădeau niciodată pedeapsa cu moartea. Raportarea diferenţiată la cele două fapte, ambele presupunând magie, este explicată de S.Fl. Marian. Acesta arăta că în mentalitatea populară era o diferenţă clară între vrăjitori, fermecători şi descântători: „Vrăjitorii şi vrăjitoarele sunt priviţi în genere de către popor ca nişte oameni fără de lege, lepădaţi de Dumnezeu, care au de-a face mai mult cu spiritele cele necurate...", iar scopul vrăjilor era „de a constrânge pe cineva, contra dorinţei şi voinţei sale, să asculte şi să facă toate cele ce i se spun şi i se pretind de la dânsul, ...de a lua somnul copiilor de ţâţă şi laptele de la vaci, de a nenoroci sau chiar de a nimici pe cineva.... Mai pe scurt zisu, scopul acestora este de a face cuiva mai mult sau mai puţin rău" (Marian 1893, 6-7).

Spre deosebire de vrăjitori, cei care făceau farmece apelau la Maica Domnului, la apă şi rouă, cu scopul „mai mult de a atrage, a fermeca, a fura minţile cuiva, ca pe urmă să iubească..." (Marian 1893, 12).

Documentele din secolele XVI-XVIII și analiza lui S.Fl. Marian arată cum această mentalitate s-a perpetuat în zonă de-a lungul secolelor.

Atmosfera culturală din Transilvania din secolele XVI-XVIII era extrem de diversificată, astfel printre frământările confesionale fiind amintită și credința în superstiții.

În 1702, Ed. Chishull observa că procesele de vrăjitorie erau frecvente, „populația ajunge să fie încredințată, cel puțin ea, că este bântuită de vrăjitorie.... Dar cum locurile mai puțin luminate au fost întotdeauna socotite mai expuse vrăjitoriei, acest lucru se potrivește destul de bine cu starea Transilvaniei, unde fiecare district mărunt este sediul unei jurisdicții proprii și puterea de viață și de moarte este în mâinile unor persoane neluminate și superstițioase" (Holban 1983, 216).

Identificarea cazurilor în care românii erau implicați în procesele de vrăjitorie impune anumite precizări. Problema descoperirii etniei în documentele din Transilvania, inclusiv în actele proceselor de vrăjitorie, este destul de complexă. Sunt situații în care documentul specifică etnia ca atare (*Oláh Olá*), alteori trebuie să deducem etnia din nume, din declarațiile martorilor, după zona de proveniență.

Depistarea etniei după nume în documentele din Transilvania, inclusiv în actele proceselor de vrăjitorie, este un procedeu complicat, care poate genera numeroase erori, deoarece exista obiceiul ca multe nume să fie latinizate, altele maghiarizate, în funcție de bunul-plac al diecilor, de dorința lor de a-și arăta erudiția sau după dispoziția autorităților dată în actele cancelariei princiare. De asemenea, numele derivate din denumirea anumitor ocupații sunt redate, în general, în maghiară, ca și cele formate din porecle, precum „Mare" (*Nagy*), „Mic" (*Kiss*).

De exemplu, în 1731 au fost judecate șase femei din satul Pleu, comitatul Bihor. După numele soțului, doar una – soția lui Ștefan Românul (*Oláh István*) – părea să facă parte dintr-o familie românească, dar din declarațiile martorilor aflăm că și soția lui Valentin Benedek (*Bálint Benedek)* vorbea și românește cu cei din jur. Martorii spuneau că ea obișnuia să amenințe: *No várj, czine mintye, nem lesz elfelejtve* („Așteaptă, ține minte, nu va fi uitat") (Komáromy 1910, 441-443).

Despre o altă femeie din Tileagd, comitatul Bihor, soția lui Mihai Dobos (Toboșarul) (*Dobos Mihály*), judecată în 1752, martorii spuneau c-au auzit-o vorbind românește cu o păstoriță bătrână, „care știe multe farmece" (Komáromy 1910, 530).

Astfel, în spatele unor nume latinizate sau maghiarizate, în cadrul unor familii mixte din punct de vedere etnic, pot fi întâlniți maghiari, români, sași. Totodată, în localitățile cu populație mixtă trebuia să fi fost mulți bilingvi. Pentru formularea unor aprecieri referitoare la etnie, în cele mai multe cazuri, sunt necesare mai multe date. În continuare, analizăm implicarea în procesele de vrăjitorie a acelor persoane care, prin numele specific românesc sau prin anumite atribute ce reies din documente, pot fi considerate ca aparținând poporului român din Transilvania. Nu excludem posibilitatea ca și alți români transilvăneni să fi fost implicați în vreun fel în aceste procese

Românii – mai mult femei, dar și bărbați – au fost menționați cu prilejul multor procese de vrăjitorie. Erau printre acuzați, dar și printre acuzatori și martori. Proveneau din toate categoriile sociale: oameni liberi, mici nobili, iobagi, jeleri, locuitori din orașe, târguri și sate. De asemenea, au fost implicați laici, dar nu au lipsit nici clerici sau membri ai familiilor lor, ca, de exemplu, văduva preotului greco-catolic Vasile Popa (*Popa Vaszilie)* din Bogata, comitatul Turda-Arieș, Flora Truța (*Flora Trucza),* care făcea parte din mica nobilime (1728-1730) (Kiss 2002, 296-298).

Românii erau judecați asemeni tuturor celor acuzați de vrăjitorie din principat. Majoritatea proceselor de vrăjitorie, în care erau acuzați români, au avut loc în secolul al XVIII-lea (Solcan 2019, 289-304).

Vrăjitoarele românce au fost menționate adesea și se bucurau de un anumit prestigiu printre cei cu ocupații oculte. O vrăjitoare româncă bătrână le ajuta pe admiratoarele principelui Gabriel Bathory să-l seducă (Kiss 1998, 112). Pentru ca să-și aducă sub ascultare fiii vitregi, care „fără voia ei să nu spună și să nu facă nimic", văduva nobilului Emeric Lázar (*Lázar Imre*), din scaunul Mureș, a trimis până în Hunedoara, unde auzise că trăia o vrăjitoare româncă vestită (Bessenyei 2000, 269-271).

Prezența femeilor în procese era mai numeroasă decât a bărbaților, fiind aduse în instanță mai ales diferite tămăduitoare, moașe. Destinul lor era plin de paradoxuri, astfel, la ele veneau locuitorii plini de speranța că-i vor salva pe cei dragi, aflați

în suferință. Erau văzute cu însușiri supranaturale, capabile să vindece orice boală, și erau respectate și temute în comunitate, cât timp leacurile lor aveau succes. În clipa în care bolnavii nu puteau fi salvați, asupra vraciului se revărsa toată mânia celor din jur, care nu acceptau limitele și eșecurile acestuia, considerându-le fapte malefice, rezultate din răzbunări și ură. Astfel, târau pe rug un om în care, cu puțin timp înainte, își puseseră toate speranțele.

Printre femeile acuzate de vrăjitorie au fost și tinere, ca, de exemplu, „fata numită *Adinica*", din comitatul Solnocul Interior, judecată în 1712 (Komáromy 1910, 257), dar majoritatea erau adulte cu multă experiență în tămăduiri. De asemenea, printre tinerii acuzați de farmece și vrăji erau și copiii – fiicele și fiii – vrăjitoarelor. Se considera, pe bună dreptate, că tainele acestei îndeletniciri se transmit în familie (Komáromy 1910, 630-637, 695-708). Prin urmare, s-a întâmplat să fie acuzate de vrăjitorie mama și fiica, ca, de exemplu, în ianuarie 1735, când Ioana Moldovan (*Moldován Juána)*, soția iobagului Oprea Oltean (*Oltyán Opra)* din Reghin Sat (jud. Mureș), și fiica acestora, Macinica Oltean (*Oltyán Macsinyik),* au fost judecate, pentru că ar fi „îmbolnăvit" pe fiul unui iobag din Apalina. Stăpânul acestuia a cerut să-l vindece pe tânărul rămas infirm după o boală. Pentru că nu au reușit, au fost aduse în fața magistraților. Din păcate, nu cunoaștem sentința (Bessenyei 2000, 196).

Acuzațiile de vrăjitorie împotriva bărbaților se bazau pe aceleași fapte: îmbolnăvirea unor oameni sau animale, distrugerea anumitor bunuri. Totuși în cazul lor, uneori, aceste procese erau folosite și pentru înlăturarea de către autoritățile austriece a unor personaje incomode. O condamnare pentru vrăjitorie era suficientă pentru pedeapsa cu moartea. Din păcate, nu cunoaștem sentințele. Documentele din 1711 amintesc de un grup de 8 bărbați dintre micii nobili și oamenii liberi din scaunul Arieș, cercetați din ordinul autorităților pentru răniri, înjurături, tâlhărie, aruncarea scrisorii magistraților și vrăjitorie. Printre ei erau *Vanya* din Sânmihaiu de Sus (jud. Brașov), *Vak Raduly* (Radu cel Orb) din Stejeriș (jud. Mureș), *Michael Csongvai* și *Jonucz Todor* (Ionuț Teodor) din Pietroasa (jud. Cluj) (Kiss 2002, 380-381).

Procesul s-a desfășurat în condițiile încheierii războiului curuților, prin înfrângerea acestora, iar acuzațiile denotă nesupunerea locuitorilor din scaun față de autoritățile austriece. Acești bărbați au participat la revolta transilvănenilor împotriva ocupației austriece.

Cel mai amplu proces de vrăjitorie din Transilvania a început pe 7 mai 1743 și a fost îndreptat împotriva a 30 de bărbați, dintre care majoritatea erau români din comitatul Solnocul Interior (Kiss 2002, 272). Au fost judecați pentru „păcatul vrăjitoriei" și se spunea că au acționat laolaltă[1]. Desfășurarea procesului este necunoscută.

Anii 1737-1743 au constituit o perioadă frământată în istoria Transilvaniei. Pe de o parte, în țară a reizbucnit ciuma și a bântuit cu virulență pe valea Mureșului, în comitatele Alba, Cluj, Hunedoara, în Țara Făgărașului. Recoltele fuseseră distruse de ploile și inundațiile din 1738-1740 și apoi de seceta din 1741-1742. Foametea a favorizat menținerea epidemiei în acești ani (Cernovodeanu 1993, 148-151). Pe plan social și cultural, au fost anii confruntărilor dintre partizanii ortodoxiei și greco-catolici (Iorga 1898, 274-278). Obișnuiți cu ideea că acuzarea de vrăjitorie a bărbaților depășea uneori cadrul luptei împotriva diavolului și a slujitorilor săi, ne întrebăm care a fost motivul real al acestui proces fără precedent.

Revenind la problema proceselor de vrăjitorie propriu-zise, să vedem care erau acuzațiile ce se aduceau celor învinuiți.

Acuzațiile aduse românilor erau aceleași ca și pentru oricine din țară: vrăjitorie, imoralitate, farmece, îmbolnăvirea copiilor și animalelor, luarea laptelui vacilor, apoi că-și învață copiii tainele magiei, amenințările și răzbunările (Bessenyei 2000, 199; Kiss 2002, 264). Documentele care s-au păstrat conțin, în general, doar formulări vagi.

În 1737, Măriuța Molnar, soția lui Stefan Morarul (Molnár) (*Molnár Istvánne Maria (Marjucza*), din Turda era condamnată să fie arsă, deoarece învăța femeile cum să potolească mânia soților lor și, la supărare, amenința, iar în urma amenințări-

[1] Cei 30 de bărbați judecați erau: *Mityityan Miron, Mityityan Juon, Petrum Sigmond, Zegan Miron, Csillag János, Miklos György, Zegran Simeon, Veres Pétér, Zagran Kozma, Rebrisan Juon, Forrai István, Rusz Androni, Fedrahán Damján, Rusz Stephan, Telosan István, Nomeczgan Giraszin, Borzási Sámuel, Czigánj Vaszilia, Czigány Andronia, Pojamar Dumitru, Zagran Simeon, Sircz Vasilia, Iepure Josip, Noszdam Vasziliia, Marosan Togyer, Marosan Lázár, Zegran Gavrilla, Zegran Virtalome, Feldrahán Grigor, Burza Stefan.*

lor ei, se zicea, că unii dintre cei vizaţi au rămas invalizi (Kiss 2002, 310-313).

În acelaşi an, în Turda a fost arsă şi tânăra (*hajadon*) *Keresel Petka*. Motivul era că „negândind după legile lui Dumnezeu cele creştine", s-a îndeletnicit cu vrăji diavoleşti (Kiss 2002, 318).

Mai multe detalii despre acuzaţii şi modul de percepere de către comunitate şi familie a unei persoane învinuite de vrăjitorie s-au păstrat din procesul moaşei Elena Moaşa Româncă (*Olá Bába Ilona)*, din comitatul Crasna, judecată în Zalău (1739) şi Şimleul Silvaniei (1742). Era o moaşă româncă (*olá bába*), cunoscută în regiune, acuzată de vrăjitorie, farmece şi de îmbolnăvirea unor oameni şi vite. Era visată de bolnavi cu chip de câine. Martorii acuzării vorbeau despre ameninţările proferate de ea, despre răzbunări şi farmece de dragoste. Fiul ei ar fi spus că unde e mama lui, acolo nu mor vitele. Toate acestea au făcut să fie condamnată la tortură aspră şi ardere (Kiss 2002, 198-213).

Printre ultimii arşi pentru vrăjitorie a fost *Ujfalvi Usztina*, soţia lui Ioan Popa (*Popa Juan)*, din comitatul Târnava, judecată în 1758. După aceea, arderile au fost interzise de Maria Tereza, dar nu şi tortura şi pedepsele. Soţia lui Ioan Popa fusese acuzată de vrăjitorie, pentru că prin „astfel" de mijloace a adus înapoi trei slugi fugite din Târnăveni. De asemenea, obişnuia să ameninţe, să se laude cu puterile ei. A fost condamnata la proba apei şi la arderea în fân de mazăre furajeră (Bessenyei 2000, 279).

Pornind de la aceste relatări, putem contura portretul unei vrăjitoare române din Transilvania, care e acelaşi ca şi portretul oricărei vrăjitoare din principat. Era o persoană pricepută, cunoscătoare a leacurilor, la care oamenii veneau cu multe speranţe ca să salveze viaţa lor şi a animalelor din ogradă. Eşecul în tratamente nu era acceptat de oameni, care considerau că vraciul nu vrea să-i ajute. De aici încep acuzaţiile. Încrederea oamenilor în forţele supranaturale ale vracilor fusese alimentată şi de atitudinea unora dintre tămăduitori. Din dorinţa de a atrage clientela, se lăudau cu puterile lor supranaturale, alteori ameninţau, blestemau. Ca urmare, orice nenorocire care se abătea asupra cuiva din comunitate era considerată rezultat al răzbunării vrăjitoarei. Misterul – descântecele, culesul plantelor din anumite locuri, în anumite momente, tăinuirea reţetelor leacurilor – care înconjura activitatea vracilor făcea ca suspiciunea, teama celor din jur să sporească.

Teama de vrăjitoare trebuia să fi fost cumplită, din moment ce oamenii aveau coşmaruri în care acestea apăreau – ori cu chip uman, ori sub forma unor animale – şi îi torturau. Din nefericire, cele întâmplate în timpul unui coşmar erau considerate reale şi erau acceptate ca probă în proces. În 1682, un judecător din Târgu Mureş justifica acest lucru, spunând că nu toate acuzaţiile pot fi dovedite, deoarece metodele diavoleşti sunt secrete (Bessenyei 2000, 160-161). Astfel, multe persoane din Transilvania au ajuns să fie judecate şi condamnate în baza unor vise.

Corelarea vrăjitoarei cu diavolul, în timpul procesului, apare doar de la finele deceniului trei al secolului al XVIII-lea.

Deşi multe epidemii s-au abătut asupra Transilvaniei, de la sfârşitul secolului al XVI-lea până la 1800 nu a fost acuzat nimeni că le-ar fi pricinuit. Excepţie a făcut o femeie româncă, Semedra Pap (*Pap Szemedra)* din Hereclean, comitatul Solnocul de Mijloc, judecată în 1729 şi considerată vinovată pentru ciuma din 1717-1718.

Din acest document vedem care erau procedurile de pe unele domenii, în cazul în care moartea lovea oamenii. Hereclean era un sat românesc. Martorii descriau cum, după ce au început să moară oamenii din sat, la ordinul nobilului Daniel Kis (*Kis Dániel*), patru femei şi patru bărbaţi umblau din casă în casă şi cercetau pe toată lumea dacă nu are cineva semne de vrăjitoare. Inculpata nu a fost căutată, deoarece dormea şi s-a considerat că era foarte obosită, după ce a muncit din „zori până-n noapte". La unsprezece ani de la întâmplare, locuitorii, marcaţi de mortalitatea ridicată din timpul epidemiei, se întrebau dacă somnul Semedrei Pap, care, după spusele unora, ar fi durat trei zile, nu a fost un semn că chiar ea a fost vrăjitoarea care a adus nenorocirea în sat şi dacă astfel nu a fost protejată de diavol (Kiss 2002, 178-182).

În cazul unui proces din 1760 din comitatul Târnava Mică, consider că suntem în faţa unui caz de hipnoză. Reacţiile oamenilor erau contradictorii. Unii, cei care au reclamat-o, au acuzat-o de vrăjitorie, iar magistraţii considerau că erau insuficiente dovezi pentru a fi catalogat astfel cazul. Despre Stana (*Sztana)*, văduva lui Simion Tolan (*Tolan Simon)* din Suplac, se spunea că „pe oameni, cu farmecele ei, îi inducea într-un somn adânc şi aşa îi jefuia de bunuri". Era acuzată de furt, farmece, vrăjitorie. Deoarece dovezile erau

prea puţine ca să fie acuzată de vrăjitorie, măsurile Mariei Tereza făcând ca un dosar în acest sens să fie foarte complicat de întocmit, și deoarece femeia mai fusese condamnată anterior pentru furt, magistraţii au cerut să fie iar pedepsită pentru furt (Bessenyei 2000, 40).

Acuzaţiile erau aduse, în general, de oameni din comunitate sau de cei anchetaţi sub tortură. De asemenea, era suficient ca cineva să fie numit în public vrăjitoare, pentru a fi arestat și anchetat, dacă nu respingea acuzaţia printr-un proces, deoarece se considera că a acceptat apelativul. Din păcate, procesele erau foarte costisitoare. Dacă acuzaţia era nefondată, cel care a calomniat plătea o amendă substanţială, echivalentă cu gloaba limbii și putea primi și alte sancţiuni. Printre acuzatori au fost fete care se temeau că din pricina farmecelor altei fete nu se pot mărita, așa cum i s-a întâmplat, în 1669, fiicei lui Petru Stanca (*Sztanka Peter)*, din Vereşmort, scaunul Arieş (Kiss 2002, 369). Erau femei care vedeau în orice acţiune sau gest o ameninţare din partea unei persoane, mai ales dacă aceasta era suspectată de vrăjitorie. Astfel, în 1672, în Stejeriş, scaunul Arieş, soţia lui Ioan Românul (*Olá János)* fusese reclamată că a cules „iarbă mare" (*nagyfu*) din grădina unui vecin. Ea era, din 1668, în evidenţa autorităţilor, care, în unele localităţi, între care și Stejeriş, întocmeau registre cu infractori (Kiss 2002, 370, 376). Printre acuzatori a fost, în 1743, preotul român Ioan Popa (*Pope Juon)* din Gherla, care a acuzat de vrăjitorie o femeie (Kiss 2002, 271).

În cazul românilor, s-au păstrat actele unui proces, din 1642, dintre două negustorese, *Elisabeta Naztasi,* soţia lui Sava Grecul (*Gőrőgh Száváné Naztasi Erzsébet*), din Târgu Mureş, și *Persa alias Bába (Moașa),* soţia lui *Márton* (*Persa alias Bába Mártonné*) (Bessenyei 2000, 129-131). *Persa* spunea că soţia lui Sava „e vrăjitoare, pentru că din cauza ei nu pot vinde"ceilalţi negustori în târg. Unii martori au susţinut-o, spunând că ar fi auzit că soţia lui Sava Grecul recurge la anumite farmece, ca, de exemplu, că turna apă peste un rival și apoi acesta nu mai vindea, că lua urma anumitor persoane. Fireşte, nu s-a putut dovedi vinovăţia *Elisabetei Naztasi,* iar aceasta a cerut ca Persa să-și retragă cuvintele „în loc public, sub stâlpul infamiei, urcată pe un butoi".

Mai rar, dar și unii români considerau că disputele din familie le pot soluţiona prin acuzarea de vrăjitorie a unei rude. Prin asemenea momente a trecut și Maria Vancea (*Váncsa Mária*), soţia lui Ioan Vlad (*Vlad János*), din Rimetea, comitatul Turda, în 1724. Măritată cu un bărbat bolnăvicios, a fost obligată de soţ și socru la o serie de practici oculte, ca ,în final, să fie denunţată tot de ei că ar fi vrăjitoare. Declaraţiile martorilor au dezvăluit toate abuzurile exercitate asupra femeii și astfel a fost eliberată și absolvită de vină (Kiss 2002, 190).

În 1753, în Dej, erau judecate două românce – *„libertinas Ruszsz alias Draxan Flora,"* și văduva *„Nyegen Flora*". Erau acuzate de mama vitregă a Florei Rus că ar fi omorât un tânăr prin vrăji, cu ajutorul unei pâini coapte de ele. Deoarece au fost doar nişte suspiciuni de farmece, iar acuzaţiile veneau numai din partea mamei vitrege a uneia dintre cele două femei, acestea au fost condamnate la „bătaie aspră" în public, la 40, respectiv 20, de nuiele (Kiss 2002, 275-276).

Sancţiunile aplicate românilor acuzaţi de vrăjitorie erau aceleași ca și pentru ceilalţi inculpaţi din principat și variau de la pedeapsa capitală la amenzi și pedepse corporale. Dacă acuzatul era găsit vinovat, atunci era torturat, pentru a spune numele complicilor, supus la proba apei – când avea șansa să se salveze, dacă se afunda – și apoi ars. În general, erau arși pe rug, dar în 1758, *Usztina Ujfalvi*, soţia lui *Juan Popa,* a fost arsă în fân de mazăre furajeră (Bessenyei 2000, 279).

Arderea pe rug era văzută de judecători ca o măsură de intimidare a celor care se ocupau de practici oculte, așa cum se spunea explicit, în 1719, în sentinţa Ioanei Stan *(Juvanei Sztan),* din comitatul Turda: „pentru a fi exemplu altora" (Kiss 2002, 287).

Dacă nu se găseau dovezi care să confirme justeţea acuzaţiilor, atunci inculpatul putea fi supus la proba apei, cum s-a întâmplat cu Sora (*Szora*), văduva lui *Bukur Sztyaul*, în 1730, în scaunul Turda, și apoi, doar dacă era cazul, adică dacă plutea, să fie arsă (Bessenyei 2000, 183-184).

Dacă exista doar suspiciunea de vrăjitorie, inculpatul era obligat să se dezvinovăţească prin jurământul propriu și al altor câteva persoane, cel mai adesea șase, sau să fie bătut la stâlpul infamiei. O persoană, chiar dacă nu putea fi dovedită ca vrăjitoare, tot trebuia pedepsită pentru simplul fapt că a fost suspectată de ocupaţii oculte. De asemenea, era prevenită că, dacă suspiciunea se menţine, va

fi pedepsită ca vrăjitoare. Adesea persoanele suspecte de vrăjitorie erau alungate din localitate sau din comitat.

În procesele de calomnie, inculpatul trebuia să-şi retragă public acuzaţiile şi să plătească o amendă. Nu au lipsit nici situaţiile în care inculpatul a fost iertat din lipsă de dovezi.

Procesele durau mult, chiar 2 ani. În timpul acesta, cel acuzat era întemniţat şi torturat, dar, dacă se găseau chezaşi, putea fi judecat în libertate. Măsura era întâlnită, mai ales, pe parcursul secolului al XVIII-lea. Din 1768 se păstrează scrisoarea de chezăşie pentru văduva *Mária Oláh*, deţinută în temniţa din Şimleul Silvaniei. Erau chezaşi, cu 100 forinţi, jelerul *Oláh Fogarasi János* (Ioan Românul din Făgăraş) din Cehei, şi libertinii din Şimleul Silvaniei: *Antal Lászlo, Argyillán Togyer* (Arghilan Toader)*, Rácz Imreh (*Emeric Croatul) (Kiss 2002, 253-254).

Eliberarea din temniţă pe timpul procesului se putea face şi cu ajutorul jurătorilor şi în urma plăţii unei amenzi. În decembrie 1715, vraciul Ioana Pavel (*Joana Pavel*), soţia lui *Simion Jánk*, iobag din Băiţa, fusese acuzată şi întemniţată pentru moartea Florei Voica (*Vajka Flora)*, soţia lui Gavrilă Truţa (*Trucza Gavrila)*. În final, s-a înţeles cu soţul decedatei în schimbul unei sume. A fost eliberată, după ce s-a dezvinovăţit cu şapte jurători şi a plătit 20 de forinţi. Eliberarea ei s-a făcut şi pentru că nu erau dovezi care s-o acuze, de altfel, ulterior a şi fost achitată (Kiss 2002, 286-287).

În 1721, în comitatul Solnocul Interior, s-a derulat procesul văduvei Ioana Pap (*Pap Juana)*, femeie din mica nobilime. În acest caz, vedem complexitatea destinului unei femei implicate într-un proces în care era judecată pentru cauze extrem de grave: vrăjitorie, imoralitate, avort. Hotărârile judecătoreşti implicau la fel de multe tensiuni. Văduva Ioana Pap (*Pap Juana)* fusese acuzată, în prima instanţă, de relaţii cu un anumit *Rogozin Todor* şi apoi cu fostul cumnat *Pap Pintye* (Pintea Pap) şi că ar fi apelat la vrăjitoare, pentru a provoca un avort. De asemenea, a mers la vrăjitoarea *Todora* pentru farmece de dragoste. Urmarea acestor acuzaţii a fost condamnarea să fie „bătută tare" la stâlpul infamiei pentru imoralitate, apoi să fie decapitată şi trupul să fie ars pentru avort, pentru relaţii cu propriul cumnat şi crimă. Putea fi eliberată din temniţă pentru 200 forinţi chezăşie. După recurs, i s-a cerut să-şi dovedească nevinovăţia, jurând cu alte 6 persoane, şi i s-a permis să răscumpere bătaia cu 12 forinţi (Kiss 2002, 256-257).

Marea majoritate a vracilor care ajungeau să fie acuzaţi de vrăjitorie locuiau în sate şi oraşe, aveau vecini care le cunoşteau activităţile şi apelau la ajutorul lor, erau conştienţi de rolul lor benefic într-o lume în care medicii, farmaciştii erau rari şi serviciile lor costau foarte mult. Totuşi sub imperiul fricii, multe persoane suspecte de vrăjitorie erau respinse de comunitate, abuzate, alungate până la a fi date pe mâna judecătorilor. Acest ultim gest era făcut de cei îndureraţi de boala sau moartea celor dragi.

Cu toate resentimentele faţă de cei acuzaţi de vrăjitorie, mulţi dintre membrii comunităţii încercau să-i salveze. În nenumărate cazuri, vecinii depun mărturii în favoarea celor acuzaţi. Au fost situaţii în care juzii se rugau de locuitori să nu depună acuzaţii împotriva vraciului. De exemplu, judele Grigore (*Gergely biro*) din Micoşlaca (jud. Albă), când tatăl unui băiat bolnav a cerut arestarea tămăduitoarei din sat, s-a rugat de el să nu facă asta ,pentru că „ne este o mamă tare bună" (1584) (Komáromy 1910, 50).

Alteori, oamenii veneau în număr mare la proces, ca să depună mărturii favorabile celor acuzaţi. Aşa s-a întâmplat, în 1738, cu tămăduitoarea *Flora Trucza,* sau *Pika,* văduva iobagului Gheorghe Românul *(Olah Győrgy),* din Bezidu Nou, scaunul Odorhei (Kiss 2002, 683-693). Au fost ascultaţi 94 de martori – 45 femei şi 49 bărbaţi, între 15 şi 80 de ani, cu vârsta medie de 39 ani.

Din punct de vedere social, se cunoaşte *statusul* a 75 de persoane, printre care erau 2 nobili, 33 de călăreţi, 12 pedestraşi, 20 de iobagi şi 8 jeleri, deci majoritatea erau oameni liberi, nobili şi mici nobili (călăreţii şi pedestraşii) din scaun. Din punct de vedere etnic, erau secui, români şi un călăreţ cu numele *Szász* (sas).

Martorii au dezvăluit anumite aspecte din viaţa acuzatei: era vraci, se ruga, îşi făcea cruce, a fost ameninţată de tatăl unui copil bolnav, apoi copilul s-a vindecat. De asemenea, rudele bolnavilor voiau s-o bată sau să nu-i plătească, dacă nu se vindecau suferinzii. În urma declaraţiilor martorilor, s-a dovedit că era o femeie credincioasă, care se ocupa cu tămăduiri, fără a fi vrăjitoare, şi astfel a fost iertată.

Tot în baza declarațiilor celor din comunitate, fuseseră iertate și tămăduitoarele *Medra Annok*, văduva lui Ilie Ciomorca (*Csomorka Elia)*, din scaunul Mureș (1733) (Bessenyei, 2000, 191-192) și Simina (*Szimina),* văduva lui Gheorghe Gheţui (*Geczuj Győrgy),* din Crișteleс, comitatul Crasna (1741), în cazul căreia concluzia magistraților a fost că „nu era nici cea mai mică bănuială" de vrăjitorie (Kiss 2002, 224-225).

În secolele XVI-XVIII, lumea superstițiilor era extrem de bogată și adesea era greu a se trage o limită între vrăji și farmece. Acest univers cuprindea în sine și principi, și oameni de rând, și – în mod neașteptat – clerici.

În 1731, în comitatul Bihor a fost prinsă și judecată *Rusanda Duka* din Dobricionești (Komáromy 1910, 437).

Procesul acesta oglindește mentalitatea epocii; era un amestec de credință, superstiții, teamă, solidaritate. Multe dintre actele proceselor de vrăjitorie conțin informații despre această realitate. Nici românii nu au făcut excepție. Printre personajele implicate în acest proces, în afara femeii și a celor patru bărbați care au depus mărturie, era și preotul. Din relatările celor patru martori din Dobricionești – Ioan Lazăr din Dobricionești (*Joannes Lázár Dubrocsiensis*), circa 60 de ani, Dumitru Bocor din Dobricionești *(Demetris Bokor Dubrocsoniensis)*, circa 28 de ani, Teodor Fore din Dobricionești (*Thedore Fore Dubrocsoniensis)*, circa 50 de ani, și Petru Fore din Dobricionești (*Petrus Fore Dubrocsoniensis)*, circa 58 de ani –, singurii anchetați, aflăm că toată tragedia *Rusandei Duka* a început după ce cărțile liturgice din biserica ortodoxă din satul ei fuseseră furate. Erau cărți cumpărate de toată comunitatea, fiind scumpe și rare. Martorii au povestit că *Rusanda Duka* l-a sfătuit pe preot să facă găuri într-un copac și apoi să lege vârful de rădăcină, astfel ca bunurile furate să nu fie duse departe. Ioan Lazăr, unul dintre martori, a găsit „un carpen tânăr, sculptat în două părți, care avea vârful legat de rădăcină. Avea șapte găuri, în care erau 14 cuie bătute; pe acesta oamenii l-au tăiat și l-au dus la biserică, iar preotul a mărturisit că el a făcut, la sfatul numitei *Rusanda Duka*, femeia care este închisă în temnița cinstitului comitat, cu scopul de a găsi cărțile pierdute. În afară de asta, nu știe altă vrăjitorie legată de ea".

De altfel, Ioan Lazăr a subliniat că gestul preotului a rămas fără rezultat, iar cărțile le-a răscumpărat chiar el cu banii de prescură (*Kalácspenz által*).

Și ceilalți martori au susținut nevinovăția *Rusandei Duka* în ceea ce privește vrăjitoria.

Rusanda Duka, când aflase că este acuzată de vrăjitorie, a fugit din sat. A fost prinsă și arestată în satul Șuncuiuș, ce se află într-o zonă carstică având peste 100 de peșteri, printre care și cea mai lungă peșteră din țară, Peștera Vântului, de 47 de km. Cum se poate citi într-o însemnare din 14 iulie, s-a considerat că au fost doar farmece și *Rosanda Duka* a fost absolvită de vină (Komáromy 1910, 437).

Unul dintre ultimele procese de vrăjitorie a avut ca protagonist tot un român. Era Ilia Bean (*Bean Ilia),* din Oprișani, comitatul Turda-Arieș (Kiss 2002, 339-359). Din declarațiile lui aflăm că avea 22 de ani, era căsătorit, de confesiune ortodoxă, și din toamna anului 1802 se pretindea „medic" (*orvos*) cu puteri magice. Practica vrăji menite să izgonească diavolul, să vindece diferite afecțiuni. În 1803 fusese chemat de un cuplu din Câmpia Turzii – *Farkas Samuel*, de 32 de ani, și *Julianna*, de 19 ani, de confesiune reformată, – care avea o fetiță de cinci săptămâni foarte slabă, ce plângea „și zi, și noapte". Ilia Bean fusese recomandat de o româncă, numită și ea „medic" (*orvos*), soția lui *Hajdu Juvon* (Ioan Hajdu), care locuia, de asemenea, în Câmpia Turzii. Părinții copilei considerau că micuța era stăpânită de diavol și, dorind s-o „vindece", mergeau de la un vraci la altul. Ilia Bean susținea că va „schimba" (Antonescu 2009, litera C) copilul, băgându-l în cuptorul încins. Evident, copilul a ars. Vraciul a acționat având atât consimțământul părinților, cât și al judelui, Ștefan Kolozsvári, care au fost de față. În urma procesului, Ilia Bean a fost decapitat, părinții au fost întemnițați, dar ulterior au fost eliberați pe chezășie, la cererea tatălui femeii, considerându-se că au fost păcăliți de vraci. Acesta chiar îi pusese să se urce, cu niște scări, pe acoperiș și să prindă copilul, când îl aruncă diavolii.

Judele „care, fiind de față la acest caz îngrozitor, ar fi putut să-l împiedice" a fost chemat în fața scaunului de judecată al comitatului, de unde dosarul lui a fost înaintat la Tabla Regală în aprilie 1804 (Kiss 2002, 360-365).

Acesta a fost printre ultimele procese de vrăjitorie și reflectă mentalitatea extrem de atașată de superstiții a oamenilor chiar și la începutul secolului al XIX-lea. Nici măcar reprezentanții autorităților locale nu au reușit să depășească această situație.

Exemplul de mai sus, ca și multe altele, dovedesc colaborarea oamenilor de diverse etnii și confesiuni, pentru a învinge boala, moartea. Aici a fost un eșec, care, ca de obicei, a dus și la executarea vrăjitorului, dar tămăduirile anterioare trebuia să fi fost cu succes, altfel nu se explică faima tânărului vraci.

În Transilvania, problema vrăjitoriei printre români este mai bine cunoscută datorită actelor proceselor care le fuseseră intentate. O serie de documente demonstrează că vrăjitoria era cunoscută și în spațiul extracarpatic, avea multe elemente comune cu cea din Transilvania și inspira aceeași teamă.

Un document din 7 iulie 1586, din Țara Românească, arată cum soția preotului Badea a acuzat-o „la adunarea din sat" pe mătușa soțului ei că este „vrăjitoare și strigoaică, de îi otrăvea pe fiii popii, și a rușinat-o foarte dinaintea sătenilor și dinaintea tuturor orășenilor de la Argeș" (Documente 1952, 27-249). Acuzația a fost făcută în public: „a fugit la adunare în sat și a strigat preoteasa mătușii sale" acele cuvinte.

Acuzația de vrăjitorie făcută în public era întâlnită și în Transilvania, dar acolo, de obicei, partea vătămată deschidea proces de calomnie, altfel se considera că acceptă acuzația. În Țara Românească, mătușa s-a simțit rușinată și singura măsură a fost retragerea dreptului de moștenire: „Astfel s-au lepădat Ion logofăt cu jupânița sa Neacșa de popa Badea și de preoteasa lui, nici rudenie să nu fie aceea, nici în casă să nu se odihnească".

Acuzația a venit de la o mamă disperată, care vedea cum îi mor copiii și nu avea nicio explicație. Faptul că acuzația venea dintr-o familie clericală nu era ceva ieșit din comun. Deși se întâmpla rar ca preoții și membrii familiilor lor să fie implicați în procesele de vrăjitorie, ei au fost menționați mai frecvent ca participând la exorcizări și apelând la farmece, în scopul vindecării unor suferinzi (Komáromi 1996, 87-98; Komáromi 2010).

Peste decenii, pe 15 august 1714, când domnul Ștefan Cantacuzino și soția sa, doamna Păuna, au mers la Biserica dintr-un Lemn, doamnei i s-a făcut rău, „de făcea toate grozăviile". Era ziua în care la Constantinopol erau decapitați Constantin Brâncoveanu, fiii săi și Ianache Văcărescu. Domnul și cei din jur au considerat că doamna a fost vrăjită de mătușa Olimpiada, care era călugăriță, și de alte două călugărițe. Ca urmare, pe Olimbiada „au zidit-o într-o chilie, iar doo mueri le-au spânzurat" (Popescu 1963, 210). Radu Popescu, care scria ulterior cronica sa, privea cu scepticism problema vrăjilor făcute asupra doamnei Păuna, considerând că cele întâmplate erau pedeapsa divină pentru complotul contra lui Constantin Brâncoveanu: „ei nicidecum nu socotiia că au venit bătaia lui Dumnezeu de le plăteaște după faptele lor. Ci au bănuit pe o mătușă a doamnii... că ar fi făcut farmece" (Popescu 1963, 210). Același a fost și punctul de vedere al autorului *Istoriei Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717* (Mazilu 2004, 746).

Problema vrăjitoriei a revenit la 1777, în timpul lui Alexandru Ipsilanti. Un anume Staico, de la biserica Sf. Vineri din București, își reclama pe nepoata Maria, care locuia în aceeași casă cu el, că ar fi făcut „farmece și alte lucruri drăcești lui și nevestei lui, din care i s-au întâmplat grea boală trupului, încât mințile și le-au pierdut". Fata ar fi fost învățată să facă farmece de o mătușă, Zamfira, care i-a dat o alifie cu care să le ungă hainele și „unde le era umbletul". Mitropolitul a fost cel care a cercetat plângerea, iar în final domnul a hotărât să pună față în față cele două femei. Dacă Zamfira își recunoștea fapta, atunci ar fi trebuit să dezlege farmecele (Pop-Curșeu 2013, 157-159).

În toate trei cazurile din Țara Românească, acuzația de vrăjitorie venea din partea unor persoane disperate din pricina suferinței proprii sau a celor dragi. Pedepsirea celor acuzați de vrăjitorie – și în 1714, și în 1777 – a fost o decizie a autorităților laice, după consultarea înaltului cler.

În Moldova, informațiile despre vrăjitorie sunt mai puține, mai indirecte, dar mai detaliate sub anumite aspecte, decât cele din Țara Românească De cunoștințe de magie a fost legat, la un moment dat, numele lui Nicolae Milescu Spătarul. Pe când ședea în Rusia, a fost acuzat de oamenii țarului Fiodor Alekseevici (1676-1682) că îi învăța magie neagră pe boierul Artamon Sergheevici Matveev și pe fiul acestuia. Până la urmă, s-a dovedit că citeau un *lecebnick*, care conținea texte faste, și nu Cartea neagră, așa cum fuseseră învinuiți (Olteanu 1999, 109).

Singurul proces de vrăjitorie menționat de documentele moldovenești s-a desfășurat în 20 iulie 1761 (Stefanelli 1915, 65-66). Atunci un cioban din Câmpulung Moldovenesc era acuzat de mama a doi copii bolnavi că, în urma farmecelor lui, băiatul a murit. Ciobanul Neculai a spus, în timpul

anchetei, „că el nici este descântător, nici doftor”. Apoi s-a dovedit că descântecele şi farmecele „cu păr de drac şi ciuhur de pădure” le făcuse „cu învăţătura lui Gligorii Flocii şi Parascăi, femeiei lui”.

Ciobanul Neculai a fost dus în faţa vornicului pentru anchetă, iar în timpul cercetării a fost „certat”. La finalul documentului se sublinia că „giudecata lor era de mare pedeapsă”. Hotărârea a fost amânată, deoarece Gligore Floce lipsea, deşi cea care era principala vinovată şi „n-a putut tăgădui nicidecum că n-ar fi învăţat pe cioban aceste lucruri ca sa facă” era femeia.

Comparând judecăţile pentru vrăjitorie din spaţiul extracarpatic, constatăm că şi aici acuzaţiile veneau din partea unor oameni loviţi de boala şi moartea celor dragi. Erau gesturi disperate, în lipsa unor explicaţii în faţa nenorocirilor.

Aşa cum se vede din textul moldovenesc din 1761, vrăjitoria era o faptă gravă, „de mare pedeapsă”. În luarea hotărârii privitoare la pedepsirea vinovatului, un rol important îl aveau autorităţile laice: în Ţara Românească – domnul, iar în Moldova – dregătorii locali.

În cele trei procese amintite, femeile erau cele care făceau vrăji direct sau prin intermediari. Referirile moldoveneşti nu exclud nici implicarea bărbaţilor în practica magiei.

În afara acestor cazuri grave şi care au ajuns la judecată, preocupările de magie trebuie să fi fost răspândite, în ciuda legăturilor strânse ale locuitorilor cu biserica şi cu credinţa. În 1584, cu prilejul unui proces împotriva unei moaşe, tămăduitoare din Cluj, se amintea de un vraci din Viştea (jud. Cluj), care spunea că a învăţat cum să vindece „pierderile” pricinuite de vrăji pe când a fost în Moldova şi a stat la o vrăjitoare (Komáromy 1910, 41). Cataplasmele puse de el pe piciorul umflat şi învineţit al unei fete, se spunea, au fost mai eficiente decât cele folosite de bărbierul clujean care fusese chemat anterior.

Dimitrie Cantemir în „Descrierea Moldovei”, după ce prezintă legătura statornică a moldovenilor cu biserica, arată că populaţia de rând era „aplecată.... înspre eresuri”. Printre acestea menţiona „strigoaica”, „striga”, care „înseamnă la Moldoveni ce era la Romani, ‘vrăjitoare’, anume o babă care, cu putere diavolească, îi ucidea, în feluri neştiute, pe pruncii nou-născuţi”, „tricoliciul” – „ei cred că oamenii se pot preschimba, prin meşteşugul magiei, în lupi şi în alte animale hulpave, şi că le îmbracă firea ca să se repeadă la oameni, la fel ca la turme”, „legătura” – un fel de vrajă, prin care spun că mirele e împiedicat, ca să nu poată avea de a face cu mireasa...”, „dezlegătura” – „este desfacerea acestei legături, a vrăjii conjugale... prin alte meşteşuguri magice, mai tari”, „farmecul” – „un fel de descântec folosit de ţărani, prin care femeile socotesc că îşi pot lega iubiţii, ori că-i pot împinge la nebunie pe cei cărora le poartă ură”, „descântecul” – „un alt fel de descântec, prin care bănuiesc ei că ar putea tămădui toate bolile care nu-s aducătoare de moarte” (Cantemir 2006, 333-335).

Am menţionat aceste forme de manifestare a magiei din spaţiul extracarpatic din secolele XVII-XVIII, pentru că ele semănau cu cele la care se fac referiri în procesele de vrăjitorie din Transilvania. Ele au durat peste secole, fiind întâlnite, mai ales, în comunităţile rurale, şi în secolul al XX-lea (Cristescu-Golopenţia 2002, 106-107), astfel încât E. Bernea putea scria: „vrăjitorii specializaţi inspiră temere şi câteodată respect, ţăranul român în general este înclinat, dacă nu stăpânit, de o seamă de superstiţii, reprezentări şi practici care trebuie privite cu seriozitate. Chiar şi atunci când este profund credincios, când legătura sa cu biserica este profund temeinică, ţăranul român nu iese în întregime de sub stăpânirea magiei şi influenţei hotărâtoare pe care o au practicienii acestei activităţi. De obicei, mentalitatea generală a satului românesc respinge din magie tot ce are ea parte distructivă şi acceptă tot ce are pozitiv şi creator” (Bernea 2006, 73).

Lipsa proceselor vrăjitoarelor din Moldova şi Ţara Românească nu înseamnă că vrăjile şi magia nu au existat şi în spiritualitatea românească extracarpatică, dar atitudinea populaţiei, a autorităţilor laice şi ecleziastice au fost diferite. S-a ajuns la condamnare pentru vrăjitorie în condiţiile în care domnul îşi simţea ameninţată familia, poate şi persoana sa. Legislaţia din secolul al XVII-lea prevedea doar pedepse canonice, în spiritul canonului 65 al lui Sf. Vasile, astfel „cel care chiamă dracii şi face vrăjile pe voia cealea ce vor întru stricarea oamenilor” (Rădulescu 1962, 302) nu avea voie să se cuminece douăzeci de ani, iar pentru preotul care face vrăji „să fie lipsit de preoţie de tot” (Rădulescu 1962, 110). Totodată, erau sancţionaţi – „5 ani să nu se priceştuiască” – „şi ceia care aduc vrăjitorii în casele lor să le scoaţă vrăji... sau se duc la vrăjitori sau la vrăjitoare” (Rădulescu 1962, 302).

Urmărind cazul lui Antim Ivireanul, constatăm că şi în spaţiul extracarpatic activitatea vracilor putea fi echivalată cu vrăjitoria. Antim Ivireanul însuşi stăpânea tainele vindecării. În *Cuvânt de învăţătură la sfinţii şi întocma cu apostolii împăraţii Constandin şi Elena* scria despre leacurile folosite în medicina populară, despre modul lor de preparare: „precum firea naşte iarba cea de vindecare la locul unde răsare odrasla cea purtătoare de moarte, precum se vede: are otrava de moarte scorpia, iar după moarte se preface trupul ei iarbă de vindecare; muşcă năpârca de moarte, iar din trupul ei se face tiriacul, carele iaste împotriva veninului" (Ivireanul 1972, 116). Tiriacul era un preparat medicinal care conţinea opiu şi era folosit ca un anestezic (Dicţionar 1957, 433).

Aspectul practic al sancţionării de către biserică a celor vinovaţi de farmece şi vrăji îl găsim tot în scrierile mitropolitului Antim Ivireanul. În *Începătură şi învăţătură pentru ispovedanie* scria că pentru cel ce apela la fermecători, vrăjitori pedeapsa era să se canonească 6 ani, iar pentru „meşterul acela carele le face... să canonisește ca un ucigaş, adecă ani 20, precum porunceşte marele Vasilie" (Ivireanul 1972, 236).

Pentru autorităţi aceste îndeletniciri puteau fi un pretext în înlăturarea persoanelor incomode, aşa cum s-a întâmplat şi cu Antim Ivireanul, care printre altele, în 1716, a fost acuzat că „a întreprins meşteşuguri dezaprobate şi satanicești, urgisitul de Dumnezeu. Şi între alte neorânduieli şi fapte rele ale lui, se inculpă adică, ca mag şi ca participator la multe alte crime" (Ivireanul 1972, 436).

Documentele arată că în tot spaţiul românesc erau cunoscute practicile oculte. Peste tot vrăjitoria era considerată formă malefică, aducătoare de moarte şi suferinţă. Era cea mai temută dintre formele magiei. Acuzaţiile de vrăjitorie mereu porneau de la oameni aflaţi în suferinţă, care doreau pedepsirea celor ce le-ar fi putut provoca răul. În acest context, cine alţii puteau fi consideraţi vinovaţi decât vracii – femei, bărbaţi, de orice etnie – în momentul în care deveneau neputincioşi în faţa bolii, a morţii. Şi pedeapsa era aspră, rugul în Transilvania, oprobriul public în spaţiul extracarpatic. Spre deosebire de Europa Occidentală, în Ţările Române procesele de vrăjitorie erau judecate de autorităţile laice, domni sau magistraţi locali.

Actele proceselor de vrăjitorie din Transilvania prezintă o valoare deosebită. Pe lângă faptul că dovedesc existenta acestei pagini din istoria mentalităţii, ele cuprind numeroase informaţii despre frământările şi sentimentele oamenilor, despre boli şi medicina populară a vremii, despre viaţa cotidiană. Datorită perspectivei din care sunt date informaţiile, acestea sunt unice şi de o deosebită complexitate.

Bibliografie

Antonescu 2009: R.B. Antonescu, Despre „schimbarea" copilului. In: R.B. Antonescu, Dicţionar de simboluri şi credinţe tradiţionale româneşti (Iaşi: TIPO Moldova 2009), litera C (http://cimec.ro/Etnografie/Antonescu-dictionar/Dictionar-de-Simboluri-Credinte-Traditionale-Romanesti-c.html).

Bernea 2006: E. Bernea, Civilizaţia română sătească (Bucureşti: Vremea 2006).

Bessenyei 2000: J. Bessenyei, A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria), vol. II, ed. J. Bessenyei (Budapesta: Balassi 2000).

Cantemir 2006: D. Cantemir, Descrierea stării de odinioară şi de astăzi a Moldovei, ed. D. Sluşanschi (Bucureşti: Institutul Cultural Român 2006).

Cernovodeanu 1993: P. Cernovodeanu, Paul, Binder, Cavalerii Apocalipsului (Bucureşti: Silex 1993).

Cristescu-Golopenţia 2002: Şt. Cristescu-Golopenţia, Gospodăria în credinţele şi riturile magice ale femeilor din Drăguş (Făgăraş), ed. S. Golopenţia (Bucureşti: Paideia 2002).

Delumeau 1986: J. Delumeau, Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată, vol. II (Bucureşti: Meridiane 1986).

Dicţionar 1957: Dicţionarul limbii române contemporane, vol. S-Z (Bucureşti: Editura Academiei 1957).

Documente 1951: Documente privind istoria României, C, veacul XI, XII, şi XIII, vol. I (1075-1250) (Bucureşti: Editura Academiei 1951), 428p.

Documente 1952: Documente privind istoria României, B, veacul XVI, vol. V (1581-1590) (Bucureşti: Editura Academiei 1952).

Green 2019: T. Green, Inchiziţia: o istorie a terorii în secolele al XV-lea - al XVIII-lea (Bucureşti: Litera 2019).

Herner 1988: J. Herner, Bornenisza Anna megbüvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678-1688 (Vrăjirea Anei Bornemisza. Vrăjitoarele în frământările politice din Transilvania 1678-1688) (Budapesta-Segedin: Editura Academiei 1988).

Holban 1983: Călători străini despre țările române, vol. VIII, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu (București 1983).

Iorga 1989: N. Iorga, Istoria românilor din Ardeal și Ungaria (București: Editura Științifică și Enciclopedică 1989).

Ivireanul 1972: A. Ivireanul, Didahii. In: Opere, ed. G. Ștrempel (București: Minerva 1972).

Jung 1992: K. Jung, Volte boszorkánüldőzes a Balkánon? (Egy kerdéskőr vázlatos attekintése) (A fost vânătoare de vrăjitoare în Balcani? (O privire de ansamblu asupra acestei probleme). In: Létünk" 1992, 140-150.

Kiss 1998: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák (Vrăjitoare, fermecătoare și femei imorale), ed. A. Kiss (București - Cluj-Napoca: Kriterion 1998).

Kiss 2002: A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria), vol. III, ed. J.A. Kiss, S. Pál-Antal (Budapesta: Balassi 2002).

Klaniczay 1997: G. Klaniczay, Ruguri târzii în Europa Centrală și Orientală. In: Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi (București: Humanitas 1997), 222-241.

Komáromi 1996: T. Komáromi, Rontásformák Aranyosszéken. A Gyógyító román pap (Forme ale vrăjitoriei în Scaunul Arieș. Preotul român vindecător), Néprajzi Látóhatár V. (1996) 1-2. Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen, 87-98.

Komáromi 2010: T. Komáromi, Beteg eretnekek Kolozsvár kőrnyéken 1585-1584 (Eretnici bolnavi în regiunea Clujului, 1584-1585) https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/ro/kriza_tarsasag_evkonyv_10/pages/003_Beteg_eretnekek.htm

Komáromy 1910: A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Documentele proceselor de vrăjitorie din Ungaria), ed. A. Komáromy (Budapesta: Editura Academiei 1910).

Marian 1893: S. Fl. Marian, Vrăji, farmece și desfaceri (București: Lito-Tipografia Gőbl 1893).

Mazilu 2004: Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717. In: Cronicari Munteni, ed. D.H. Mazilu (București: Univers Enciclopedic 2004), 675-756.

Monumenta 1876: Monumenta Comitialia Regni Transylvania, vol. II (1556-1576), ed. S. Szilágyi (Budapesta: Editura Academiei 1876), nr. XVII.

Muchembled 1997: Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi, coord. R. Muchembled (București: Humanitas 1997).

Nagy 1988: L. Nagy, Erdélyi Boszorkányperek (Procese de vrăjitorie din Transilvania) (Budapesta: Kossuth 1988).

Olteanu 1999: A. Olteanu, Școala de solomonie: divinație și vrăjitorie în context comparat (București: Paideia 1999).

Pakó 2014: A Kolozsvári boszorkányperek 1564-1743 (Procesele de vrăjitorie din Cluj 1564-1743), ed. P. László, T.G. Péter (Budapesta: Balassi 2014).

Pop-Curșeu, 2013: I. Pop-Curșeu, Magie și vrăjitorie în cultura română: Istorie, literatură, mentalități (Iași: Polirom 2013).

Popescu 1963: R. Popescu, Istoriile domnilor Țării Românești, ed. C. Grecescu (București: Editura Academiei 1963).

Rădulescu 1962: Îndreptarea legii. 1652, ed. A. Rădulescu (București 1962).

Schram 1970: Magyarországi boszorkányperek - 1529-1768 (Procese ale vrăjitoarelor din Ungaria -1529-1768), ed. F. Schram, vol. IIII (Budapesta 1970-1982).

Solcan 2019: Ș. Solcan, Vrăjitoria în Transilvania în secolele XIII-XVIII (București: Editura Universității 2019).

Stefanelli 1915: Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc, ed. T.V. Stefanelli (București: Editura Academiei 1915).

Tomasello 1999: M. Tomasello, The Cultural Origins of Human Cognition (London: Harvard University Press 1999), 256p.

Varga 2015: M. Varga, „Te óttél meg engemet néne" - A megbetegedés mataforáirol boszorkányperekben („Tu m-ai mâncat, mătușă" - Despre metaforele îmbolnăvirii în procesele de vrăjitorie). In: Hungarian language and literature / Magyar nyelv es irodalom, dec, 2015, Magyar nyelvkor 139 (3), 2015, 321-333. http://real.mtak.hu/30715/1/139306.pdf, http://nyelvor.c3.hu/period/1393/139306.pdf

Werbőcziy 1997: Werbőcziy István Hármaskőnyve (Tripartitumul lui Ștefan Werbőczy), ed. S. Kolosvári, K. Ovári (Budapesta: Franklin 1897) (Reprint).

Witchcraft at Romanians: Documents of witchcraft trials in Transylvania of the 16th- 18th centuries

Keywords: witchcraft trials, Transylvania, healers, Romanians, Moldova, Wallachia.

Abstract: In Transylvania in the 16th-18th centuries, as everywhere in Europe, there was a witch hunt that had many victims. The witchcraft trials in Transylvania differed radically from those in Western Europe, as they were led by civil authorities of cities, fortresses and counties. The victims of the witch hunt in Transylvania were mostly healers of all ethnicities, including many Romanians.

The research follows the image and fate of Romanians involved in witchcraft processes. Among them were defendants, accusers and witnesses, each with their own history.

Documents of witchcraft trials are a particularly rich source of information about the lives, sufferings and turmoil of people in the Late Middle Ages.

As documents of that time show, the magical practices of the Romanians in Transylvania corresponded to the mentality of the population of this region and are similar to those in Wallachia and Moldova.

Колдовство у румын: судебные процессы по обвинению в колдовстве в Трансильвании XVI-XVIII веков

Ключевые слова: суды над ведьмами, Трансильвания, румыны, знахари, Молдова, Валахия.

Резюме: В XVI-XVIII веках в Трансильвании, как и повсюду в Европе, шла охота на ведьм, сопровождаемая множеством жертв. Судебные процессы по обвинению в колдовстве в Трансильвании радикально отличались от таковых в Западной Европе, поскольку их вели гражданские власти городов, крепостей и округов. Жертвами охоты на ведьм в Трансильвании были в основном знахари разной этнической принадлежности, в том числе и многие румыны.

Исследование освещает образы и судьбы румын, вовлеченных в ведовские процессы. Среди них – обвиняемые, обвинители и свидетели, каждый со своей историей.

Акты судебных процессов по обвинению в колдовстве – особенно богатый источник информации о жизни, страданиях и тревогах людей эпохи позднего средневековья.

Как показывают документы того времени, магические практики румын в Трансильвании соответствовали мировосприятию населения этого региона и сходны с практиками, бытовавшими в Валахии и Молдове.

24.08.2020

Dr. hab. Şarolta Solcan, Universitatea din Bucureşti, https://orcid.org/0000-0002-5815-0699, e-mail: saroltasolcan@yahoo.com

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE ROMANIAN VOCABULARY: NAMES OF POLISH COINS THAT CIRCULATED IN MOLDOVA. II. *POLTORAC / POLTURAC / POTOR*

Costin Croitoru

Keywords: poltorac, polturac, potor, vocabulary, Polish coin, Moldova.

Money spontaneously appeared on a certain stage of the society development, as a natural consequence of the exchange relations. The introduction of this new standard has led to the development of a specific terminology, somewhat unitary in relation to a certain historical space and time, and later popularly reflected in various denominations, expressions or statements which represent so many ways of expressing the Romanian mind (and imagination), relative to this matter (see for example Croitoru, Bodlev 2017, 230-233).

In the absence of its own monetary system, the Romanian space was "populated" by various numismatic appearances, closer or farther from their "hammered" place. Thus, the history of the Romanian lexicon is complex especially because the vocabulary has been constantly enriched with loans from the language of the different peoples and civilizations with which it came in contact. These loans are obviously the result of the historical circumstances and the geographical context in which the Romanian language evolved. Most of the neighboring languages, especially Turkish (see Croitoru 2019) and Greek (see Croitoru 2019a, 109-118) contributed to the enrichment of the Romanian monetary lexicon, but also others. We continue with the present approach the range of Polish terminological influences (see Croitoru 2019b, 117-123) with other terms that circulated in our reference space.

Poltorac undoubtedly comes from the Polish term *półtoraki* and named a Polish silver or billon alloy coin worth 1½ grosz (in the German environment will be known as *dreipölker*). It has been issued since 1614, in the workshops from Krakow and Bydgoszcz / Bromberg (Kopicki 2007, 68, no. 331-333) until January 1627, when king Sigismund III Vasa, in his attempt to put an end to inflation, stopped producing this small, poor quality coin. Throughout the period in which it was issued, this nominal has undergone metrological changes, the monetary reforms of the years 1619 and 1623 leading to a gradual devaluation of the coins by decreasing the amount of silver contained (Gumowski 1960, 45, 210; Mikołajczyk 1988, 63-64, 68-69)[1]. At least for its originality, it also states here the hypothesis (Buza 2016, 116-117; see also Toma 2016, 116-117 with some comments) supported on the basis of linguistic arguments, according to which the term *półtorak* was used before the issuance of Polish coins worth one and a half grosz, to name the imperial coins of three creiţari (the grosz with the value of 1/24 taller), which would have served as a model for Polish *polturi*. Those coins, which in the early 1620s were known by contemporaries as "new and bad *polture*", would not be the ones minted of Polish royalty, but the coins of three creiţari and their copies beaten in the Roman-German Empire. Coins of one and a half grosz, beaten by the standards of the years 1614 and 1619, cannot be placed in the "new and bad" category, but in the "old and good" one.

The role of *poltorac* issues in the Polish economy was that of cash in small current transactions, so that the penetration of these poor quality, devalued (inflationary) currencies in the neighboring countries was favored precisely by the lack of the small, local currency. It arrived in Moldova shortly after its launch. The first *półtoraki* were sporadically reported in the deposits discovered at Cepleniţa (Butnariu 2003, 36-37), Mârzeşti (Chiroşca 2009, 79-84), Morozeni (Chiroşca

[1] If in 1614 when the coins were issued they had the weight of 1,576 g – of which 0.469 g AR, by the monetary ordinances of 1619 and 1623 the weight was reduced to 1.23 g and respectively 1.2 g – of which 0.406 g and respectively 0.375 g AR.

2009, 79-82, 85-86)[2], and Copăceni (Berciu-Drăghicescu 1990, 63, no. 32b; see also Butnariu, Vîlcu 2013, 18-19, no. 7), dated post quem 1615-1625. The first Swedish *dreipölker* by Riga comes from the treasures discovered at Măgura (Artimon 1972, 323-330) and Iaşi (Munteanu, Mihailescu-Bîrliba, Oberlander-Tarnoveanu 2006, 326-348), dated post quem 1627-1628, and the ones from Elbing appear in the discovery from Lisăuţi-Vlădicina (Butnariu et al. 1994, 49-50, no. 26), dated post quem 1632 (see Butnariu 2012, 85 and the following for the repertoire of findings mentioned above. For *półtoraki* discoveries on the territory of Moldova see also Burnariu 2003a, 265-284 (Bârlad-Dumbrava Roşie); Butnariu 2001, 108 (Tomeşti, jud. Iaşi), 130 (Church „Sf. Sava", Iaşi), 138 (Street Ştefan cel Mare, Iaşi), 144 (Street A. Panu / Hotel Moldova, Iaşi).

According to all appearances, in Transylvania and Hungary *poltorac* emissions were known under the general term of *poltura* (Pap 2003, 215), and they will have their epoch of maximum presence somewhere in the middle of the seventeenth century; in fact, most archaeological finds illustrate the claim (Pap, Winkler 1966, 203; Chirilă, Lakö 1970, 66-70; Pap 1971, 391-392; Papp 2010, 245-249; Velter, Dumitriu 2012, 37) and, moreover, it is the chronological segment when falsifications appear after this nominal (Toma 2011, 153-168); also at the beginning of the decade they become introduced by prince Gheorghe Rákóczi I in the Transylvanian currency (Velter 1994, 60). About the flood of the money market "speaks", for example, the treasury in Apold (Mureş county) where, 75 of the 80 recovered pieces are Polish (Dudău, Keve 2008, 197). The currencies identified in Saschiz (Mureş County) are also extremely suggestive (Marcu-Istrate, Dejan 2013, 123). Here a *polturac* has the year of 1627, the same year in which the beating of this coin which created chaos in both Poland and the neighboring countries (Ciulavu 2013, 127-143) stops, and the next Polish piece is of 6 grosze, from the time of Ioan Cazimir, king under which the broadcasts of small currency were resumed.

And the literary sources retain the above realities: "last year, in 1622, they were expensive and, from Upper Hungary they brought to Transylvania, for wheat, a lot of *polturaci* made of the best silver; but there were still enough priceless, with which the country was crowded [...]. About which the prince, as he had sneezed, at once stopped, so that no one could use them but, because the German emperor, at the first reconciliation, was given Opolia and Ratibor – thence they arose in the country some fake *polturaci* and he gave orders to let them walk to his country, together with some grosze worth five money that he made it minted. But the grosze and the *polturaci* were small and very brass – so I noticed that they only made three lots. Therefore, those who had plenty of *polturaci* took them to Baia and they had to beat grosze from them, but those were not good either"[3] (Ferencz 1658, 189-190).

In the attempts of Gabriel Bethlen to remove the inflationary currency, the counterfeit *polturi* circulating in Poland were also mentioned. It was expected that, in the event that King Sigismund III would refuse to beat good quality currency, in order to avoid the penetration of polts (in text *polturá*), no one in Hungary would have the right to bring wine for sale in Poland, those who will receive, buy or keep such coins to be punished (*sub amissione omnium bonorum*, Szilágyi 1882, 309). Only after the disappearance of Gabriel Bethlen, *polturile* will be officially admitted into circulation, following the decision of the Diet from Cluj (1630) which, finding the disappearance of grains, decides to accept "*poltura* with a circle" (in text "karikás *poltura*" – allusion to the crucifer globe on the reverse), for which it establishes a course of two and a half denary (Szilágyi 1883, 139). For the same reasons – because there were not many currencies in the country – the Diet from Alba Iulia established a new exchange rate of three denary, equivalent to that of Hungary (Szilágyi 1883, 264-265).

Phonetically, the name *polturac* is close to *poltura*, the billon alloy coin – imitation after the

[2] According to the author, the treasure contains three poltoraci, of which the first one would be from 1597 (!?); in fact this one is a trojak, see also Butnariu et al. 1994, 45-46, no. 20.

[3] In the original Romanian text: "anul trecut, în anul 1622, a fost scumpete și, din Ungaria de Sus, s-au adus în Transilvania, pentru grâu, sumedenie de polturaci, de cel mai bun argint; dar fost-au totuși destui mai fără preț, cu care s-a împânzit țara [...]. Despre care principele, de cum a adulmecat, pe dată a oprit, ca să nu se mai poată folosi nimeni de ei, ci – deoarece împăratul neamț, la împăcarea dintâie, i-a fost dat Opolia și Ratiborul – de acolo s-au ivit în țară ceva polturaci falși și a dat el poruncă să umble aceștia în țara lui – și ceva groși de cinci bani pe care a mai pus să se bată. Însă și groșii, și polturacii erau mărunței și cu tare multă aramă – așa am băgat de seamă că abia făceau trei lotzi. Așadar, cei care aveau sumedenie de polturaci i-au dus la Baia și a trebuit să se bată groși din ei, dar nici aceia n-au fost buni".

Polish one – issued for Hungary and Transylvania in the 17th-18th centuries and having, initially, the same value[4]. The name of this coin is inscribed in the legend on the obverse pieces, next to the image of the Virgin Mary with the Baby, and the value represents the 40th part of a Rhine florin or 3 dinars, in fact a subdivision of the grosz: ½ grosz or 2 creiţari.

Moreover, historiography points to the distinction of two pieces whose names overlap: "the *polturac*, real currency, of daily circulation, corresponding to the Turkish para, was of two types: the imperial *polturac* and the Polish *polturac*. At first they were considered equal; then the situation in 1729 decides for the first one the value of one and a half crăiţari, and for the second only a crăiţar and a quarter. It should be noted, moreover, that the Austrians during Oltenia's occupation systematically sought to devalue Polish currencies in relation to the imperial ones. Reported to the new leu, the imperial *polturac* was equal so but with three bani, just like paraua" (Giurescu 1946, 625).

To exemplify those said above, we randomly record the information according to which, professor Valentin Bude acquires in 1922 some of the coins accidentally discovered in Tătăraşi (Iaşi county) as part of a thesaurus, and between them one that he will call "a brass *polturac* of Maria Teresa from 1763" (Bude 1923, 235); and, finally, a particular numismatic collection arrived at the patrimony of the National Museum "Brukenthal" contains "some *polturi* issued at Baia Mare" (Dudău 2008, 184).

A dictionary from the first half of the twentieth century retains the name of the coin under the form *polturac*, and attributes its Polish etymology to *poltorak* which means "one half", but it explains the numismatic piece following the opinion of Nicolae Iorga according to which this was "an old currency that, in 1700, was worth in the Romanian Country 2 bani or half a grosz and which in Moldova was rarely used" (Scriban 1939, 1012, see *polturac*). Somewhere below, the same source also treats the term *potor* deriving from Polish *poltora* to designate "a currency that was probably worth one and a half of Polish grosz or one and a half of Austrian crăiţar" (Scriban 1939, 1027, see *potor*[5]; completed by Candrea 1931, 986, see *potor* (= old small copper coin)[6].

We will observe, together with the puzzled reader, that there are indeed numerous confusions in texts due, no doubt, to the phonetic (some time even same value) approximation between the terms, and the dissociation between Polish and Hungarian / Transylvanian issues is in most cases impossible, in the absence of determinants[7]. So far isolated within the limits of our documentation is the association with the Hungarian florin called "kurta forint or *poltura* forint" (Lupaş 1942, 101 note no. 1), for which, however, we identified the following explanatory note: „*potura* = *poltura* = kurtaforint was called, in the 17th century, the Hungarian florin «Magyar forint». In 1672 the nominal value of groşiţa that had been up to 5 denary was raised to the sum of 6 denary. By this, the Renan florin, which worth 20 groşiţe and had previously been = 100 denarius, begins to have value = 120 denarius. The people accustomed from ancient times with the decades system, according to which a florin was always counted = 100 denary, kept even further from the old custom. Because the Hungarian florin – 100 denary – was now 1/6 smaller than the Renan florin – 120 denariums – the Hungarian florin began to be called kurta forint or *poltura* forint = smaller florin" (see Biserica şi Şcoala 1915, 281, note 13). The allusion of the sources to the space in which the numismatic pieces are circulated, Transylvania, respectively Moldova and sometimes the Romanian Country, does not constitute absolute security elements for attributing the name of one or another of the "ethnic" coins.

Being a divisional currency it appears mainly in the payment of taxes or small purchases (see in this context the term "change" – Romanian

[4] Iliescu 2001, 310: poltorac, polturac, respectively poltura; Iliescu 2002, 127: poltorac, polturac, respectively poltura; see also Ungureanu 2005, 460: Polturac (poltra or poltura); Rădulescu 2015, 210: poltura, with the variants polturac, poltra. For the last ones see also Klein 1944, 182: potor / potra, poltura, poltra.

[5] Also see here the saying "and on money or on potori / with faith to boys". In the original Romanian text: "și pe bani și pe potori / în credință la feciori".

[6] "I sell all the kisses on money or on potori / with faith to boys". In the original Romanian text: "Toată guriţa o vând..., și pe bani și pe potori / în credință la feciori".

[7] See above "the imperial poltorac and the Polish one", or at Iorga – the goods of the carriages being paid in "polturaci, Hungarian money" (Iorga 1925, 278); see also the lamentation of the administrator from Câmpulung, which was dealing with the purchase of materials necessary for the construction of the Cetăţuia monastery in Iaşi, as the Bistriţa craftsmen wanted to receive only "polturaci Hungarian money" (Hurmuzaki 1913, 1339, no. doc. MMCCCCLIII). See also Drăghiceanu 1913, 146.

"mărunţiş" – which, in the light of the above, may be associated with "*poltura* forint"), thus bypassing significant transactions[8]. Same as an expression of its reduced value is used in the following contexts: "here in the village man can neither with the cattle, nor with the palm win any money, without going to Transylvania, or with the bat, or with the hoe, or with the sickle, or with the scythe, that one can still make one *potor*"[9] (Meteş 1921, 274-275); in the argument written in the first part of the eighteenth century: "when the costumer came to tell, he did not tell, nor did he pay anyone a *potor*"[10] (Papiu-Ilarian 1848, 99-101)[11]; in the conclusion made in the context of the "peasant movements" of 1848: "for God, be merciful to these good, obedient, gentle and very poor people, who have paid enough for that estate so far, they are worthy of it, without even paying you a *potor*!"[12] (Cheresteşiu 1954, 1195) or in lamenting: "although the official newspaper in Bucharest somewhat disapproves the toast of Senator Grădişteanu held in Iaşi and approved by King Carol by shaking hands – the denial – abstracting from her doubt – does not overpower us for the word, because the statement of the official newspaper does not pay a *potor*, the Dacoromanists don't even notice it ..."[13] (Telegraful Român 1883, 304). Perhaps not without interest are the marginal annotations, made without a doubt by a prelate, on a 1696 copy of "The Homiliary of Varlaam" (Mureşanu 1944, 193). We noticed here a veritable list of "taxpayers" (associated with a numismatic repertoire), of which we remark Liahu Selăvăstru = 2 *potor*, Bechişu Toiaderu = 7 *potori*, Liahu Nicolae = 7 *potori*, finu Boru Toiaderu = 2 *potor* şi unu greşu, Grigoriţe = 2 *potori*. Perhaps, more than eloquent for the ones discussed here, it is the registration in Poiana (Bistriţa Năsăud county) of the expression "does not make two *potori*" (Lacea 1924, 798) or the one circulating in Banat: "all the drops are *potora*" (Costin 1926, 167).

Regarding the use of the *poltorac* for the payment of taxes, the earliest attestation that we have identified dates from March 5, 1635, when it will be established by the protocol that "the priests of each holy church give a florin to the Romanian bishop, besides this the nobles give a *poltură* (in original *polturakat*). The committee empowers the praetors to prosecute those who do not want to give the *poltura*" (Cziple 1916, 42, doc. no. 9). We also reiterate a note from the year 1671, which records between the revenues of the "courtrooms" of the Transylvanian cities and the donations among which "each border guard head gives 10 florins dutce or 15 florins *poltură* and ½ of the logs fixed by them"[14] (Szádeczky 1911, 11-12. See also Meteş 1936, 95). No less interesting is the "Catalog for the money that is collected from merchants to the box of burdens" drafted on February 17, 1758, for the establishment of a fund originally intended for the "beautification of the church" (but also for other needs of the public, including the continuation of the struggle with the Sachsen) and which decided "for anyone to give to the public box: for carriages with loads 5 *potori*, again for the horse of burden a pole *potor* [...], and we, traders, those who carry wax to Venice, and those who bring goods with the carriages from German country, we wanted to give to that box, by carriages, 10 *potori*, because this is more expensive merchandise. Also we, shepherds, let us give 5 *potori* of a men by year. And we butchers, from how many oxen we will cut, to give of ox 1 *potor* and of a pig 2 money and for 10 sheep 2 money, and for 50 lambs 1 *potori*"[15]

[8] See for example Limona, Limona 1960, 560, where, in the numismatic repertoire that is found in the transactions of the merchant mentioned "the potor known also under the name of polturac appears only incidental". Also see Limona 2016, 148.

[9] In the original Romanian text: "aici în sat nu poate omul nici cu vitele, nici cu palma câştiga nici un ban, fără de se va duce în Ardeal, ori cu îmblăcii, ori cu sapa, ori cu secera, ori cu coasa, acela tot mai poate face câte un potor".

[10] In the original Romanian text: "când a venit jupânul să dea seamă, n-au dat seamă, nici n-au plătit nimănui un potor'.

[11] The same source is reproduced at Bodea 1982, 403-406, nr. 102, but the editor believes that under the term potor is hidden the meaning of "poor, peasant" (sic!).

[12] In the original Romanian text: "pentru Dumnezeu, fie-vă milă de aceşti oameni buni, ascultători, blânzi şi foarte săraci, că zău destul au plătit până acum pentru acea moşioară, sunt vrednici de ea, fără a vă plăti nici măcar un potor".

[13] In the original Romanian text: "deşi diarul oficial din Bucuresci desaprobă încâtva toastul senatorului Grădişteanu ţinut în Iaşi şi aprobat de regele Carol prin strângere de mână – desminţirea – abstragând dela dubietatea ei – nu ne îndestuleşte şi pentru cuvântul, căci enunciaţiunea diarului oficial nu plătesce un potor, dacoromaniştii nici nu o iau în seamă...".

[14] In the original Romanian text: "fiecare șef-plăiaș, de Anul Nou, dă câte 10 florini dutce sau 15 florini poltură și ½ din birșagurile fixate de ei".

[15] In the original Romanian text: "ca fiștecine să dea la cutia de obște: de caru cu povară potori 5, iară de calu de povară un pol potor [...], iară noi negustorii, cei ce purtăm ceară la Veneția, și cei ce aducem marfă cu carele din țara nemțească, am voit ca să dăm la acea cutie, de car, potori 10, fiindcă iaste marfă mai scumpă. Așișderea și noi, oiarii, să dăm de om potori 5, într-un an. Iară noi măcelarii, din câți boi vom tăia, să dăm de bou potor 1 și de un râmător bani 2 și pentru 10 oi iar bani 2, și pentru 50 de miei potori 1".

(Muşlea 1946, 39-40). A complaint addressed to the judge and the "magistrate" from Brasov immortalizes a negotiation in which the currency that interests us also appears: "we negotiated the wood shingle to pay her a hundred for 5 *potori* and we understood as with the man of humanity to give him as much money as the wood shingle will have [...]. We asked him how much he has. He said he had six hundred and we gave him on hundred 5 *potori*, but him, as a rebel, and may have been learned by the other Székelys, did not want to give us the wood shingle less than ten *potori*"[16] (Salmen 1935, 158).

Even though most of the examples refer to the intra-Carpathian space, the credentials from the territory of Moldova are not lacking either. For example, the Csangs in the Ocna Fair were obliged to give "forty large stones of salt", instead they were exempt from any charge but, moreover, they received a silver coin or *polturaci* "two Polish solids" (Iorga 1915, 248). It is registered in November 9, 1748, the understanding of the inhabitants of a village in Moldova with Aron, the priest of the Catholic church in Iaşi, regarding the payment of taxes: "to give, of all the cashier, of man, six *polturaci* (palck) each and to make a scythes group work, that is 6 *polturaci*, 20 money per polck, which means one piastru per house for one day a year, and when we need the holy church to cover, to cover it, and repair all of the church"[17] (Iorga 1901, 106, doc. no. XLIX; see also Panu 1910, 277). We also know the example from the other Romanian province: when Nicolae Mavrocordat takes over the reign, he orders the customs officers to retain the sheep that have wintered in the Romanian Country context in which the Advice of the Braşov city, on May 19, 1716, writes the ruler to release them, remembering that the shepherd tax of 5 *polturaci* (in original *polturas*) of sheep head was paid (Salmen 1934a, 453-454, doc. no. IX). Comparatively, on November 20, 1699 Constantin Brancoveanu confirms the privilege granted to Stoica Postovariul from Şcheii Braşovului according to which he commanded his officials "to take their shepherd tax as they were accustomed to, of sheep 10 *polturaci* and 20 *polturaci* of paper" (Salmen 1934, 221).

A source from the first part of the 19th century ("Conscription of Silişte village since 1819") reiterates, of course, an older situation, according to which "we had a habit, the number of hayricks in the field was counted, and from all the hayricks the judges gathered a *potor* and if they do not reach those *potori* to do all the village's needs, the hosts also pay for what was missing" (Haşeganu 1941, 130). To be noted in the same context is the fact that the taxes "of one *potor* per working day with the hands, and of three *potori* per working day with the ox" are popularly called *potură* and in Zărand *potoroanca* (Rusu Abrudeanu 1928, 409 and note 1). Also the sources retain *polture* – the form of plural in the following contexts: "from the chimney (smoke tax) 2 *polture* of each church" (Gruia 1915, 149, see here also the explanatory note 6: *poltura* = volgo *potoră*, sic!), respectively "I, Cionca Gavrilă then went to the market with wheat for sale and – sitting the burgrave next to me when I was negotiating – nobody offer more than 9 *polture*. Seeing this, the burgrave said that he does not give it, but he will bring a man who will pay for the wheat 13 *polture*. And soon another *Saks* will come, which will immediately buy for 13 *polture*"[18] (Şotropa 1937, 81 also 117). Another form of plural is *poturi*, attested on June 21, 1699: "and from the whole house to be take 12 *poturi*" (Feneşan 2010, 207).

Nicolae de Porta, an enigmatic character who episodically have the role of secretary in the chancellery of Moldova and the Romanian Country, leaves some notes regarding the current state of Oltenia (1726). For the question that interests us, the passage regarding the large and numerous taxes, especially in the conditions of inflation, is described as follows: "the damage and the weight due to the lack of value of the current Turkish currency and the price of the lease, which is 7½ *polturaci* per sheep or pig or hive [is that] the peasants forced by these evils are cutting their

[16] In the original Romanian text: "am tocmit şidrila să i-o plătim suta câte 5 potori şi ne-am învoitu ca cu la omu de omenie să-i dăm bani pe câtă şidilă va avea [...]. Noi l-am întrebat câtă şidilă are. El au zis că are şase sute şi noi i-am dat pe sută câte 5 potori, dar el, ca un rebelionu, şi pote că ar fi avut învăţături de la ceilalţi săcui, n-a vrut să ne dea şi dela mai jos decât zece potori".

[17] In the original Romanian text: "să dăm, de tot casariul, de om, câte şese polturaci (palck) şi să facem şi o clacă de coasă, cioe 6 polturaci, 20 bani per polck, cioe una piastra per casa pentru un zi pe an, şi, când ar trebui sfintei biserici să s'acopere, să o coperim, şi toate să dregem ale bisericii".

[18] In the original Romanian text: "eu, Cionca Gavrilă am dus atunci în târg grâu de vândut şi – stând pârcălabul lângă mine când târguiam – nimeni n-a îmbiat mai mult de 9 polture. Văzând aceasta pârcălabul zise că aşa nu-l dă, ci va aduce el om care va plăti grâul cu 13 polture. Şi în curând veni alt sas care îndată îmbie 13 polture".

sheep or selling them at any price, and from this results a hindrance to the breeding of sheep ... if no measures will be taken to reduce the lease at 7½ *polturaci* in the future" (De Porta 1726, 119). The allusion to the imperial policy of devaluation the "foreign" currency circulating in Oltenia – in text "defectum" (sic!) – also appears in a diploma of October 28, 1726, in which are recorded some considerations about the business in the context of the expected reform of the monetary system. The lack of the current currency is regrettable: "nummus, gresla, crucifer, *polturac*, para, grossus, septenarius", "qui hucusque vocabatur pitac et valebat 5 *polturos*, cuiuscumque fuerit imaginis, solum polonici, qui sustaky nominabantur, 4 faciebant *poltures*" (Iorga 1903, 145, doc. no. 84). Editing this document Iorga inserts in an explanatory note the parity of the coins in circulation after "The accounts regarding the Romanian money in relation to those from Ardeal", from the Buda State Archive, like this: "unus nummus valachicus facit I½ nummum seu denarium transylvanicum; sic una *poltura*, quae apud nos tres nummos i.e. denarios facit, in Valachia ad numum valachicum facit duos nummos valachicos" (Iorga 1903, 145-146, note no. 1).

Returning to De Porta's reports, he also notes the discrimination that was made when applying taxes: "if a foreign man, who came to the country with his family for a few years, has to enjoy the same privilege as the «bârsanii», namely the people from Transylvania, who come here to Wallachia for pasturage, who only pay 10 money (two money make a *polturac*) of each sheep, while the boyar is obliged to pay 14 and the peasant 15" (De Porta 1726, 121).

As for the value of the currency returned in the purchasing power of food we have the story of a Franciscan monk transiting Transylvania in 1738: "one pound of beef usually costs one creiţar, twelve eggs a *poltură* or two drachmas, a large rooster or a chicken, a grosz, a deer a sextar or six money of Bohemia" (Anonimous traveler 1738, 216). Another relationship holds the cost of drinking in Moldova: "in this lowland is made so much wine sometimes, that during the picking, a vessel that has 10 cups is sold with three, at most four *polturace*, which I can prove also since I was in this area" (Zöld 1767, 511). More than a century before, in 1633, a Suceava merchant sold the beluga at the price of 4 florin for 20 pieces, and the mackerels one *polturac* each (Hurmuzaki 1913, 993, no. doc. MDCCCLXXXV, in text 100 mackerels worth 100 *poltura* (= "polturaken"). See also Rosler 1974, 349). Finally, shortly after the middle of the same century, according to the testimony of the pastor Conrad Iacob Hiltebrandt, "with one *polturac* you get a nice and fat chicken" (Hiltebrandt 1658, 555).

We also note that during the documentation we also encountered the expression "to sell *potoreşte*" in the following context: "they do not sell to traders, but they sell *potoreşte*, for each as he asks" (Iorga 1906, 27, no. doc. XLI); which is synonymous in meaning with "to sell with paraua" (Potra 1961, 689, doc. no. 561), that is to say to the piece, or, according to contemporary commercial terminology, in detail (= retail). We associate it with the plural form found in the example of February 10, 1717: "If he is poor and has no money to give, then he leaves like an animal, and from the whole house, take for the place 12 *potore*, he is either poor or rich" (Pop 1932, 2).

Less often the term was used as an anthroponym, we know, among others, a certain Nan *Potor* from Cacaleţi, attested on June 3, 1645 (DRH 1998, 227, no. doc. 186) and thanks to the "Book of the inhabitants of Braila" since 1837, a certain Eliat *Poltura*, "Jew, tailor, calf, Austrian" (Vîrtosu 1939, 53, no. 279). The same we know a Augustin *Potor*, trainee engineer at the Directorate of Roads and Bridges of the capital's mayoralty, who was reinstated on July 1, 1941, after "examining" his activity in the former Legionary Movement (Primăria 1941, 15). On May 23, 1945 *Potorac* Ioan from the gendarmes legion Neamţ loses a railroad ticket (see Monitorul Oficial 1945, 3206); on June 7, 1946 Gheorghe *Potor* and his wife Ana *Potor* declare the loss of bread cards (Monitorul Oficial 1946, 4665); and the graduate student of the school of officers *Potorac* P. Octavian is elevated to the rank of active lieutenant on July 18, 46 (Monitorul Oficial 1946a, 7546). The onomastic dictionary also records the male name *Potoriţă*, respectively *Potorache* (Constantinescu 1963, 352).

As a toponym, *Potor* is certified in Transylvania (Monitorul Oficial 1946, 379); also here you can see the village of *Poltura* in the county of Arad (Tribuna Poporului 1901, 4; Gazeta Oficială 1921, 1), which has become the neighborhood of the homonymous city, but from April 26, 2007 received the name "Ion G. Duca" (Decision no. 101

of April 26, 2007 of the Local Council of Arad Municipality); a rural post by the name of *Potor* appeared in Călăraşi county (Monitorul Oficial 1930, 1115).

As archaism we also note the meaning of "drunk" for the *potor* regionalism, recorded by Şincai: "Cesar Vasile I, who called himself Machidon, seeing the misbehavior of Augustus Michael III, who was also *potor*, that is to say drunkard"[19] (Şincai 1886, 256). See in this sense the voices "«Drink, drinking» [...] drink over the measure: *poto*, for drink, adjectiv *potus, potabilis, potorius, potulentus*" (Lesicon 1825, 55) respectively "«I drink a lot» / Poto, as, avi (potus, sum.) atum et potum, are / Boire beaucoup, boir avec axcès – for drinking, adj. good for drink / potabilis, e. potorius, potulentus / potable, bon à boire" (Pisone 1865, 48-49).

***

These are, very briefly, the considerations we make about the name of a currency that has made a "career", especially in commercial relations and the payment of bureaus and taxes, for almost two centuries. Its massive presence – as I have shown, linked mainly to the problems of inflationary policy, has made it often documented, not without coverage through the archeological discoveries. During the period in which it was issued, this nominal has undergone metrological changes, the monetary reforms of the years 1619 and 1623 leading to a gradual devaluation of the coins by decreasing the amount of silver contained. The role of *poltorac* issuances in the Polish economy was that of cash in small current transactions, so that the penetration of these poor quality, devalued (inflationary) currencies in the neighboring countries was favored precisely by the lack of the small, local currency.

Phonetically, the name *polturac* is close to the *poltura* one, the billon coin – imitation after the Polish one – issued for Hungary and Transylvania in the 17th-18th centuries and having, initially, the same value. This approach has created many confusions, and the dissociation between Polish and Hungarian / Transylvanian coins is in most cases impossible, in the absence of determinants, such as imperial or Hungarian *polturac* and Polish *polturac*.

[19] In the original Romanian text: "Chesariul Vasilie cel dintâiu, carele s-au poreclit Machidonen, văzând purtarea cea rea a augustului Mihail al treilea, carele şi potor adică beţâu".

Despite these problems of documentation, I recorded the main attestations of the currency in different contexts, also pointing out the various names, anthroponyms and toponyms it inspired, respectively some expressions built around it.

Glossary of monetary terms in Romanian, used in the text
(mainly after Iliescu 2002 and Ungureanu 2005)

Ban = with an etymology still discussed *ban* is the oldest monetary term in use in Romanian; it seems to have initially designated the silver denarius (< medieval Latin *denarius banalis*) put into circulation by the Croatian Bani (= rulers) of Slavonia in the period 1255-1325. Silver coin issued starting 1365-1368 by Vlaicu Vodă, the ruler of Walachia (1364-1377) and then by his succesors. In the beginning one *ban* was equal to 1/3 of a ducat or 1/2 of a dinar, all three face values taken together formed the first monetary sistem of Walachia; it is also a name given to the Hungarian silver dinar in the documents issued in Walachia since 1594-1598. Silver, billon or bronze money (= *bani*) circulated on the domestic market and extends until the mid-eighteenth century. *Ban* will become the unit of the monetary system of Romania established by the law of 1867.

Creiţar / crăiţar = popular name of the coin that had on the reverse the sign of the cross (in German Kreuz); currency unit issued by Habsburg emperors for Transilvania, starting 1710 as a silver coin and during 1761-1765 as a bronze coin.

Dinar = silver coin minted by different European states, cities and other authorities, starting the 9th century until the 18th century. It was initially issued by the Hungarian kings from the house of Anjou and had some spread in the extra-Carpathian space.

Florin / Rhenan florin = it was originally a gold coin issued in Florence in 1252 and subsequently imitated by most European states. Rhenish *florin* was a German coin issued between the 17th and 18th centuries, manufactured of the gold extracted from the Rhine. Conventional *florin* was a silver coin, with common technical features issued in the Habsburg Empire, based on the currency convention from 1759.

Gros = one of the old silver coins of wide European circulation from the second half of the 17th century groşul gradually disappears from the

commercial market, fulfilling more the role of calculation currency. In the 17th century the mints of Poland and Transylvania issued in particular multiples of this nominal (triple *groşi*).

Leu = ("lion"), popular name used in Romanian provinces in the 17th-18th centuries for the Dutch *leeuwendaalder*; it was used also as a account money issued in Moldova and Walachia around the middle of the 18th century, and divided into 40 *para*; it was used until 1867.

Para = Ottoman silver coin worth initial 3 *akcè* (= *aspri*) issued starting 1623; it was also a money of account worth 1/40 of one *leu* used in Walachia and Moldova starting from the middle of 18th century and thereafter in the United Principalities and Romania until 1867.

Piastru = Turkish silver coin introduced by Sultan Mehmed IV in 1687. It used to be called "Turkish *leu*" in the Romanian Provinces. In the first part of the nineteenth century it devalued massively, reaching a divisional currency that was worth one hundredth part of an Ottoman *lira*.

Taler = silver coin first issued in Austria in 1484; then issued during 1518-1525 in Bohemia at St. Joachimsthaler – locathion that give the name *thaler*. A *thaler* named coin is issued in Transylvania between 1551-1690, and then, until 1780 under the reign of Habsburg House.

Troiak = polish silver coin worth 3 *groşi* – (< medieval Latin *grossus triplex*) issued between 1528-1794. At the origin of the name of this coin the proposed and accepted etymology is *potrojnik* (*po* + *trojnik*) which in Polish means "of tree" or "triple" and which has entered Romanian numismatic literature as *troiac* (= trojaki). Another coin having same name, similar to the Polish one, was issued in Transylvania in the 16-17 century.

Bibliography

Anonymous traveler 1738: Anonymous traveler, Ziarul călătoriei din mănăstirea din Glatz a provinciei (franciscane) a Boemiei la (provincia franciscană) a Transilvaniei (1738). In: (M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu) Călători străini despre ţările române, IX (Bucureşti 1997), 210-237.

Artimon 1972: Al. Artimon, Un tezaur monetar din secolele XVI-XVII descoperit la Măgura (jud. Bacău). Carpica 4, 1971-1972, 323-330.

Berciu-Drăghicescu 1990: A. Berciu-Drăghicescu, Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul Moldovei (secolele XIV-XVI). Caietul seminarului special de ştiinţe auxiliare ale istoriei. Opuscula bibliologica, genealogică, numismatică, II (Bucureşti 1990).

Biserica şi Şcoala 1915: Biserica şi Şcoala. Foaie bisericească-şcolastică, literară şi economică, anul XXXIX, no. 38, 20 septembrie / 3 octombrie 1915.

Bodea 1982: C. Bodea, 1848 la români. O istorie în date şi mărturii (Bucureşti 1982).

Bude 1923: V. Bude, Un mic tezaur de monede găsit în Tătăraşi, Iaşi. Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi 3, 1923, 234-235.

Butnariu 2001: V.M. Butnariu (coordinator), Corpus Nummorum Moldaviae, II. Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iaşi (Iaşi 2001).

Butnariu 2003: V.M. Butnariu, Un trésor monétaire inédit dand une collection privée. Strabon, tom I, nr. 1, 2003, 36-37.

Butnariu 2003a: V.M. Burnariu, Note numismatice (V). ArhMold XXVI, 2003, 265-284.

Butnariu 2012: V.M. Butnariu, «Grossus argenteus triplex» în Moldova (II). Studii şi Cercetări de Numismatică III (XV), 2012, 73-95.

Butnariu, Vîlcu 2013: V.M. Butnariu, A. Vîlcu, Tezaure din Moldova (secolele XIV-XIX) (Iaşi 2013).

Butnariu et al. 1994: V.M. Butnariu, E. Nicolae, A. Boldureanu, V. Paiul, A. Niculiţă, R. Tabuica, Tezaure din muzeele oraşului Chişinău (secolele XVI-XVIII) (Chişinău 1994).

Buza 2016: J. Buza, Még egyszer a poltúrákról. Pénztörténeti tévutunkról helyes irányba. Századok, 142, nr. 4, 2008, 967-998.

Candrea 1931: I.A. Candrea, Dicţionarul limbii române din trecut şi de astăzi. In: Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească", partea I (Bucureşti 1926-1931).

Cheresteşiu 1954: V. Cheresteşiu, Contribuţii la istoria mişcărilor ţărăneşti în Transilvania în anul revoluţionar 1848. In: Studii şi referate privind istoria României, partea a II-a (Bucureşti 1954).

Chirilă, Lakö 1970: E. Chirilă, E. Lakö, Depozite şi tezaure monetare din oraşul Zalău, sec. XVII. In: Tezaure din nordul Transilvaniei sec. XVI-XVIII (Cluj-Napoca 1970), 66-70.

Chiroşca 2009: A. Chiroşca, Două tezaure monetare din sec. al XVI-lea şi al XVII-lea din patrimoniul Muzeului Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei. Tyragetia s.n. III/2, 2009, 79-84.

Ciuvaliu 2013: Fl. Ciulavu, Contribuţii privind criza monetară din Transilvania în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea şi reforma monetară a lui Gabriel Bethlen. Studii şi Cercetări de Numismatică s.n. IV (XVI), 2013, 127-143.

Constantinescu 1963: N.A. Constantinescu, Dicţionar onomastic românesc (Bucureşti 1963).

Costin 1926: Gr. Costin, Graiul bănăţean (Timişoara 1926).

Croitoru, Bodlev 2017: C. Croitoru, C. Bodlev, Consideraţii cu privire la unele expresii româneşti referitoare la bani (I). In: Conferinţa Ştiinţifică Internaţională „Perspectivele şi problemele integrării în spaţiul european al cercetării şi educaţiei", 7 iunie 2017, III (Cahul 2017), 230-233.

Croitoru 2019: C. Croitoru, Contribuţii la istoria lexicului monetar românesc: nume de monede turceşti care au circulat în zona Dunării de Jos. I. Paraua. In: (Eds. Şt. Ştefănescu, Cl. Neagoe) Cultură, istorie şi societate (Bucureşti 2019) (sub tipar).

Croitoru 2019a: C. Croitoru, Contribuţii la istoria lexicului monetar românesc: nume de monede greceşti care au circulat în zona Dunării de Jos. I. Costanda şi Constantinat. In: (Eds. C. Croitoru, O.V. Udrescu, Al. Nălbitoru) Miscellanea Historica et Archaeologica in Memoriam Dragoş Petroşanu (Brăila-Râmnicu Vâlcea 2019), 109-118.

Croitoru 2019b: C. Croitoru, Contributions to the history of the Romanian vocabulary: names of Polish coins that circulated in Moldova. I. Potronic. Tyragetia s.n. XIII/2, 2019, 117-123.

Cziple 1916: Al. Cziple, Documente privitoare la episcopia din Maramureş. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria II, tom XXXVIII, 1916, 250-376.

DRH 1998: Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească, vol. XXX (1645) îngrijit de V. Barbu, M. Chiper, Gh. Lazăr (Bucureşti 1998).

Drăghincescu 1913: V. Drăghiceanu, Cetăţuia din Iaşi. Studiu arheologic. Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, anul VI, 1913, 145-180.

Dudău 2008: O. Dudău, Colecţia numismatică dr. Mauksch – prezentare generală. Acta Musei Brukenthal III/1, 2008, 181-190.

Dudău, Keve 2008: O. Dudău, L. Keve, Tezaurul monetar de secol XVII descoperit la Apold (jud. Mureş). Monedă şi comerţ în sud-estul Europei II, 2008, 197-205.

Feneşan 2010: C. Feneşan, O încercare nereuşită de unire religioasă în Banatul de Munte (1699). Banatica 20/2, 2010, 195-224.

Ferencz 1658: Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureş (1580-1658), translation, notes and introductory study by Ştefania Gáll Mihăilescu (Bucureşti 1993).

Gazeta Oficială 1921: Gazeta Oficială a Comisiunei Regionale de Unificare din Cluj, 43, 17 septembrie 1921.

Gruia 1915: Gruia (pseudonym), Trei episcopi vechi ai Orăzii mari. Revista Teologică. Organ pentru ştiinţa şi viaţa bisericească, anul IX, nr. 9-12, mai-iunie 1915, 149.

Giurescu 1946: C.C. Giurescu, Istoria românilor, III, partea a doua dela moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocei fanariote (1601-1821) (Bucureşti 1946).

Gumowski 1960: M. Gumowski, Handbuch der polnischen Numismatik (Graz 1960).

Haşeganu 1941: I. Haşeganu, Mărginenii în viaţa economică a Transilvaniei şi a vechiului Regat (Braşov 1941).

Hiltebrandt 1658: Conrad Iacob Hiltebrandt, Întreita solie suedeză în Transilvania, Ucraina şi la Constantinopol (1656-1658). In: (M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu) Călători străini despre ţările române, V (Bucureşti 1973), 543-605.

Hurmuzaki 1913: Eudoxiu de Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor. Volumul XV. Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene (Bistriţa, Braşov, Sibiu), partea a II-a (1601-1825) (Bucureşti 1913).

Iliescu 2001: O. Iliescu, Istoria monetei în România. Glosar numismatic. Studii şi Materiale de Istorie Medie XIX, 2001, 299-314.

Iliescu 2002: O. Iliescu, The History of Coins in Romania (cca. 1500 BC – 2000 AD). Chronology – Bibliography – Glossary (Bucharest 2002).

Iorga 1901: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor. I. Socotelile Bistriţei (Ardeal). II. Acte relative la istoria cultului catolic în Principate (Bucureşti 1901).

Iorga 1903: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, V, Cărţi domneşti, zapise şi răvaşe, partea I (Bucureşti 1903).

Iorga 1906: N. Iorga, Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene. I. Scrisori din archiva grecilor Sibiului, din archiva Protopopiei neunite a Făgăraşului şi din alte locuri (Bucureşti 1906).

Iorga 1915: N. Iorga, Privilegiile şangăilor de la Târgu Ocna. Analele Acacdemiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria II, tom XXXVII, nr. 9, 1915, 245-263.

Iorga 1925: N. Iorga, Istoria comerţului românesc. Epoca veche (Bucureşti 1925).

Klein 1944: S. Klein, Dictionarium valachico-latinum (Budapest 1944).

Lacea 1924: C. Lacea, Genitive feminine formate cu articol prepozitiv. Dacoromania. Buletinul Muzeului Limbei Române, anul III, 1924, 798-799.

Lesicon 1825: Collective of authors, Lesicon romanescu-latinescu-unguresc-nemţescu quare de mai mulţi autori, în cursul a trideci şi mai multoru ani s-au lucratu (Budae 1825).

Limona 2016: D. Limona, Negustori „greci" şi arhivele lor comerciale (Iaşi 2016).

Limona, Limona 1960: E. Limona, D. Limona, Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Ţumbru. Studii şi Materiale de Istorie Medie, IV, 1960, 525-564.

Lupaş 1942: M.I. Lupaş, Mitropolitul Sava Brancovici, 1656-1683. Anuarul Institutului de Istorie Naţională, VIII, 1939-1942, 1-119.

Marcu-Istrate, Dejan 2013: D. Marcu-Istrate, M. Dejan, Cercetări arheologice şi descoperiri monetare la cetatea şi biserica din Saschiz (jud. Mureş). Studii şi Cercetări de Numismatică IV (XVI), 2013, 111-126.

Meteş 1921: Ş. Meteş, Viaţa agrară, economică a românilor din Ardeal şi Ungaria. Documente contemporane, I (1508-1820) (Bucureşti 1921).

Meteş 1936: Ş. Meteş, Din istoria dreptului românesc din Transilvania. Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice, seria III, tomul XVII, 1935-1936, 87-118.

Mikołajczyk 1988: A. Mikołajczyk, Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens (Łódź 1988).

Monitorul Oficial 1930: Monitorul Oficial, nr. 24, vineri 31 ianuarie 1930.

Monitorul Oficial 1945: Monitorul Oficial, anul CXIII, nr. 114, miercuri 23 mai 1945.

Monitorul Oficial 1946: Monitorul Oficial, anul CXIV, nr. 130, vineri 7 iunie 1946.

Monitorul Oficial 1946a: Monitorul Oficial, anul CXIV, nr. 164, joi 18 iulie 1946.

Monitorul Oficial 1946b: Monitorul Oficial, anul CXIV, nr. 16, vineri 18 ianuarie 1946.

Munteanu, Mihailescu-Bîrliba, Oberlander-Tarnoveanu 2006: L. Munteanu, V. Mihailescu-Bîrliba, E. Oberlander-Tarnoveanu, The catalogue of the coin hoard. In: (Ed. V. Mihailescu-Bîrliba) The great medieval coin hoard of Iaşi (historical significance of the great medieval coin hoard) (Iaşi, 2006), 326-348.

Mureşanu 1944: Fl. Mureşanu, Cazania lui Varlaam (1643-1943). Prezentare în imagini (Cluj 1944).

Muşlea 1946: C. Muşlea, Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, vol. II (1743-1837) (Braşov 1946).

Panu 1910: G. Panu, Cercetări asupra stării ţăranilor în vremurile trecute (Bucureşti 1910).

Pap 1971: Fr. Pap, Un tezaur monetar din secolul XVII descoperit Cluj. Studii şi Cercetări de Numismatică V, 1971, 391-392.

Pap 2003: Fr. Pap, Dreipölkeri şi polturi în tezaure monetare din Transilvania. Buletinul Societăţii Numismatice Române XCII-XCVII, (1998-2003), 2003, 215-220.

Pap 2010: Fr. Papp, Tradiţie transilvană în moneda unică de circulaţie. Moneda poloneză în tezaurele monetare transilvane. Acta Musei Napocensis 47/II, 2010, 245-249.

Pap, Winkler 1966: Fr. Pap, I. Winkler, Monede poloneze din secolele XV-XVII în Transilvania. Acta Musei Napocensis III, 1966, 197-211.

Papiu-Ilarian 1848: Al. Papiu-Ilarian, Adresele din Mureş Oşorhei. Foaie pentru Minte, Inimă şi Literatură, XI, nr. 13, 29 martie 1848, 99-101.

Pisone 1865: J.D. Pisone, Dicţionariu romanescu, latinescu, germanescu şi francescu (Bucureşti 1865).

Pop 1932: Şt. Pop, La trecutul diocezei Caransebeşului. Foaia Diecezană. Organul eparhiei ortodoxe române a Caransebeşului, anul XLVII, nr. 13, 27 martie 1932, 2.

Porta 1726: N. de Porta, Notiţe privitoare la starea actuală a Olteniei (1726). In: (M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), Călători străini despre ţările române, IX (Bucureşti 1997), 107-127.

Potra 1961: G. Potra, Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1594-1821) (Bucureşti 1961).

Primăria 1941: Primăria Municipiului Bucureşti. Monitorul Oficial, anul LXVI, nr. 27, duminică 13 iulie 1941.

Rădulescu 2015: T. Rădulescu, Descoperiri monetare de pe teritoriul Olteniei în epoca brâncovenească şi speciile monetare care au circulat în această perioadă. Argesis XXIV, 2015, 179-214.

Rosler 1974: R. Rosler, Din istoria pescuitului şi a pisciculturii în judeţul Bistriţa Năsăud. File de Istorie 3, 1974, 334-355.

Rusu Abrudeanu 1928: I. Rusu Abrudeanu, Moţii. Calvarul unui popor eroic, dar nedreptăţit. Studiu istoric-politic (Bucureşti 1928).

Salmen 1934: N. Salmen, Scrisori vechi (comunicate de...). Ţara Bârsei, anul VI, nr. 3, 1934, 221.

Salmen 1934a: N. Salmen, Scrisori vechi (comunicate de...). Ţara Bârsei, anul VI, nr. 5, 1934, 453-454.

Salmen 1935: N. Salmen, Scrisori vechi (comunicate de....). Ţara Bârsei, anul VII, nr. 2, martie-aprilie 1935, 157-161.

Scriban 1939: A. Scriban, Dicţionaru Limbii româneşti (etimologii, înţelesuri, exemple, citaţiuni, arhaizme, neologizme, provincializme), ediţiunea întâia (Iaşi 1939).

Szádeczky 1911: I.B. Szádeczky, Apaffy Mihály fejedelem udvartartása, I, Bornemisza Anna gazdasági naplói (1667-1690) (Budapesta 1911).

Szilágyi 1882: S. Szilágyi (szerk.), Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae), VIII kötet (1621-1629) (Budapest 1882).

Szilágyi 1883: S. Szilágyi (szerk.), Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae), IX kötet (1629-1637) (Budapest 1883).

Şincai 1886: Gh. Şincai, Chronica românilor şi a mai multor neamuri, ediţia a II-a, tomul I (anii 84-1439) (Bucuresci 1886).

Şotropa 1937: V. Şotropa, Revolta districtului năsăudean 1775-1762. Arhiva Someşană. Revistă Istorică Culturală, nr. 22, iulie-septembrie 1937, 1-177.

Telegraful Român 1883: Probe de ştil în necălituri politice. Telegraful Român, nr. 76, anul XXXI, marţi 5/17 iulie 1883, 304.

Toma 2011: C. Toma, Un depozit de falsuri după monede poloneze şi maghiare din prima jumătate a secolului al XVII-lea descoperit la Oradea. Cercetări Numismatice XVII, 2011, 153-168.

Toma 2016: C. Toma, Tezaure monetare şi tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII (Oradea 2016).

Tribuna Poporului 1901: Tribuna Poporului, anul V, nr. 37, duminică 25 februarie / 10 martie 1901.

Ungureanu 2005: D. Ungureanu, Monedele aflate în circulaţie în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea – putere de achiziţie şi cursuri de schimb. Cercetări Numismatice IX-XI, 2003-2005, 455-468,

Velter 1994: A.M. Velter, Catalogul monedelor Principatului Transilvaniei. Colecţia „Ing. Constantin Orghidan" (Bucureşti 1994).

Velter, Dumitriu 2012: A-M. Velter, L. Dumitriu, Tezaurul de secol XVII de la Şopteriu. Studiu de orfevrărie şi numismatică (Cluj-Napoca 2012).

Vîrtosu 1939: I. Vîrtosu, Condica locuitorilor Brăilei la 1837. Analele Brăilei XI/2-3, 1939, 17-56.

Zöld 1767: P. Zöld, Călătorie în Moldova (1766-1767). In: (M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu) Călători străini despre ţările române, IX (Bucureşti 1997), 508-514.

Contribuţii la istoria lexicului românesc: nume de monede poloneze care au circulat în Moldova. II. *Poltorac / Polturac / Potor*

Cuvinte-cheie: poltorac, polturac, potor, vocabular, monedă poloneză, Moldova.

Rezumat: În această intervenţie autorul emite unele consideraţii privind denumirea unei monede care a făcut „carieră", în special în relaţiile comerciale şi în plata birurilor şi taxelor, vreme de aproape două veacuri. Prezenţa sa masivă – cum am arătat, legată mai ales de problemele politicii inflaţioniste – a făcut să fie adesea atestată documentar, nu şi fără confirmare prin descoperirile arheologice. De-a lungul perioadei în care a fost emis, acest nominal a cunoscut variaţii metrologice, reformele monetare din anii 1619 şi 1623 generând o devalorizare treptată a monedelor prin scăderea cantităţii de argint conţinute în ele. Rolul emisiunilor de *poltorac* în economia Poloniei a fost acela de numerar în cadrul micilor tranzacţii curente, astfel că pătrunderea acestor monede de proastă calitate, devalorizate (inflaţioniste), în ţările vecine a fost favorizată tocmai de lipsa unei monede mărunte locale.

Din punct de vedere fonetic, denumirea *polturac* este apropiată de *poltura*, monedă de bilon – imitaţie după cea poloneză – emisă pentru Ungaria şi Transilvania în secolele al XVII-lea - al XVIII-lea şi având, iniţial, aceeaşi valoare (denumirea acestui nominal este înscrisă în legenda de pe aversul piesei, alături de imaginea Fecioarei Maria cu Pruncul). Această apropiere a creat numeroase confuzii, datorate, fără îndoială, asemănării fonetice (o vreme, şi valorice) dintre termeni, iar disocierea între emisiunile poloneze şi cele ungureşti/trasilvănene sunt – în cele mai multe dintre cazuri – imposibile, în lipsa unor determinanţi, precum *polturac* împărătesc sau unguresc şi *polturac* polonez. Aluzia surselor la spaţiul în care sunt vehiculate piesele numismatice, Transilvania, respectiv Moldova, şi, uneori, Ţara Românească, nu constituie elemente de siguranţă absolută pentru atribuirea denumirii unuia sau altuia dintre „etnicele" monedelor.

Cu toate aceste probleme de documentare, autorul a consemnat principalele atestări ale monedei în diverse contexte, semnalând, totodată, variatele denumiri, antroponimele şi toponimele pe care le-a inspirat, respectiv câteva expresii construite în jurul acestui nume de monedă.

Вклад в историю румынской лексики: названия польских монет, бывших в обращении в Молдове. II. *Полторак / полтурак / потор*

Ключевые слова: полторак, полтурак, потор, словарь, польские монеты, Молдова.

Резюме: Статья посвящена названиям монеты, использовавшейся в торговых сделках и при уплате налогов в течение почти двух столетий. Ее широкое использование подтверждается многочисленными археологическими находками. Денежные реформы 1619 и 1623 годов привели к ее постепенной девальвации из-за уменьшения количества содержащегося в ней серебра. Роль *полторака* в польской экономике ограничилась использованием в мелких финансовых операциях, и проникновению этих обесцененных монет в соседние страны способствовало именно отсутствие там мелкой местной валюты.

Фонетически название *полтурак* близко к названию *полтуры* – билонной имитации польской монеты, чеканившейся для Венгрии и Трансильвании в XVII-XVIII веках и имеющей первоначально ту же ценность (этот номинал указан в надписи на аверсе, рядом с изображением Девы Марии с младенцем Иисусом). Это фонетическое (а одно время и номинальное) сходство вызывало много путаницы, а разделение польских и венгерских/трансильванских выпусков в большинстве случаев невозможно из-за отсутствия определений, таких как *полтурак императорский* или *венгерский* и *полтурак польский*. Ссылка источников на территории, где эти монеты были в обращении, – Трансильванию, Молдову и иногда Валахию – не является надежным основанием для определения «этнической принадлежности» монет.

Несмотря на все эти трудности, автор изучил упоминания этой монеты в различных контекстах, обратив внимание на связанные с ней антропонимы, топонимы и устойчивые выражения.

13.01.2020

Dr. Costin Croitoru, ”Carol I” Museum of Brăila, Piața Traian 3, Brăila, Romania; “Bogdan Petriceicu Hasdeu” State University, Piața Independenței 1, Cahul, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0002-4732-2301, e-mail: costin_croitoru1@yahoo.com

ВАЛАШСКИЙ РОД КОРБЯ (КОРБЕ) В УКРАИНЕ-ГЕТМАНЩИНЕ В XVIII СТОЛЕТИИ

Александр Пономарёв

Ключевые слова: Корбя, Корбе, Брынковяну, Пётр I, Валахия, Украина-Гетманщина, Лукьяновка, Круполье.

Тема молдавской политической эмиграции эпохи Д. Кантемира и Петра I традиционно глубоко утверждена в румыно- и русскоязычной историографии. Особое место в освещении этой тематики занимают труды доктора исторических наук, Чрезвычайного и Полномочного Посла Республики Молдова Виктора Ивановича Цвиркуна, стараниями которого множество ценнейших источников по истории молдавско-российских отношений было впервые введено в научный оборот.

Несколько иначе в историографии обстоит дело с освещением роли и места валашских политических эмигрантов, которые были активными участниками тайной дипломатии в российско-румынских отношениях начала XVIII века и чьи имена известны узкому кругу исследователей. Речь пойдет о старинном валашском роде Корбя (по-румынски «corb» – «ворон»). Представители этого рода относились к служилому румынскому боярству, корни которого происходят из Трансильвании. Представитель этого рода – Иоан Корбя (род. около 1645 г.) был священником церкви Св. Николая в Брашове, потом находился на службе у трансильванских князей Ракоци, а затем у валашских господарей Шербана Кантакузино и Константина Брынковяну. Сведения в Интернет-ресурсах о том, что Иоан Корбя был лично знаком с гетманом Иваном Мазепой, документально не подтверждены, хотя хронологически и топологически это знакомство могло иметь место.

Возвращаясь к упомянутым господарям, отметим, что они искали контактов сначала с правительством царевны Софьи Алексеевны, а затем с единолично правящим царем Петром I, в связи с чем в Киев, Батурин и дальше в Москву отправлялись чауши[1]. Для выполнения столь щепетильных заданий требовались проверенные и опытные дипломаты и царедворцы. Как показала практика, православные монахи, будто бы ехавшие в Киев для сбора милостыни, не совсем подходили для этой цели, несмотря на хорошее «прикрытие» своих поездок[2].

В конце XVII - начале XVIII веков валашскими правителями неоднократно посылались чауши, прежде всего, с целью вовлечения Московской державы в антиосманскую борьбу, оживление которой было непосредственно связано с созданием «Священной Лиги»[3]. В историографии зафиксированы различные имена чаушей и время их отправки в Киев, Батурин и далее в Москву. Это были Панайот Раду (1689 г.)[4], Георгий Кастриот (1697-1698, 1711 гг.), Петру Дамиан (1701 г.), Давид Корбя (1702-1705, 1707 гг.) и Фёдор Корбя (1707-1711 гг.) (Istoria României 2003, 258-259).

[1] Чауш (турец., румын.) – в данном значении: посол, посланник. Об эволюции этого понятия см. Ангели 2010, 134.

[2] Так, например, осенью 1689 г., в связи с австрийскими происками, от валашского господаря Шербана Кантакузино был отправлен архимандрит Исая (племянник иерусалимского патриарха Досифея II Нотары) с просьбой о подданстве или военной поддержке. В ответном письме московские царевичи просили полагаться на царскую милость, а присяги о подданстве никому не давать. В декабре 1689 г. на обратном пути из Москвы в Бухарест у архимандрита Исаи австрийскими властями были изъяты письма от царевичей, а его самого заточили в тюрьму. И лишь через 2,5 года пребывания в австрийской тюрьме архимандрита выкупили. Этот случай заставил правителей России и Валахии впредь быть более осторожными.

[3] О валашско-российских отношениях 1688-1700 гг., а также посреднической роли гетмана Ивана Мазепы: (Пономарьов 2013, 270-296; Пономарьов 2019, 79-94; Пономарьов 2019а, 172-187; Пономарёв 2019, 143-158).

[4] Румынский исследователь Г. Безвикони совершенно справедливо считал Панайота Раду первым постоянным представителем Валахии в Москве, но ошибочно относил время его пребывания в России к марту 1700 г. (Bezviconi 1962, 116).

Перед 1690 г. два старших сына Иоана Корбя переезжают из Брашова в Валахию, где со временем Давид (род. 1672 р.) поступает на службу к вел-спэтару Михаилу Кантакузино, а Фёдор (род. 1670 р.) становится логофетом при дворе господаря Константина Брынковяну (Панаитеску 1958, 239). Для Фёдора это было хорошим знаком, так как работа в господарской канцелярии давала значительные преимущества для карьеры, да и сам Брынковяну занял господарский престол, будучи перед этим вел-логофетом[5]. Благодаря знанию многих языков (русский, румынский, венгерский, немецкий, латынь) братья использовались своими правителями для различных дипломатических поручений. Так, по мнению П. Панаитеску, Давид Корбя был отправлен в Трансильванию с целью недопущения заключения румынской православной церковью католической унии (Панаитеску 1958, 239). Очевидно, речь может идти о 1697 г., когда в Трансильвании шла активная агитация за греко-католическую унию, которая всё же была объявлена в Алба-Юлии в октябре 1698 г. Позже, в 1701 г. австрийский император Леопольд I обещал, что униаты будут уравнены в правах с остальными слоями католического исповедания, но обещание так и останется только на бумаге.

Стоит отметить, что 1690-1700-е годы характеризуются усиливающимся время от времени давлением на Константина Брынковяну со стороны Леопольда I в связи с требованием принятия Валахией австрийского подданства и вхождения в унию с католической церковью. Первые активные действия по этому поводу были предприняты ещё осенью 1689 г. (Schwarcz, Spevak, Večeva 2004, 193-197).

Позже, в 1702-1707 гг. (по данным Панаитеску: с 1703 г.) Давида Корбя неоднократно отправляют с тайными дипломатическими поручениями в Москву (Панаитеску 1958, 239; Семёнова 2006, 267), где он, по сути, является постоянным представителем валашского господаря при русском дворе, да и сами посольства приобретают регулярный характер (Semionova 1962, 42; Семёнова 2006, 267). Первое посещение Москвы Давидом Корбя было весьма важным для балканских народов. Перед отправкой Давида Корбя в качестве чауша в Бухаресте состоялось тайное совещание господаря Константина Брынковяну, стольника Константина Кантакузино и спэтара Михаила Кантакузино при участии иерусалимского патриарха Досифея, на котором обсуждался вопрос о создании антитурецкой коалиции всех народов Балканского полуострова (Семёнова 2006, 268; ИСН 1970, 176-183).

Некоторые миссии были настолько растянуты во времени, что во время одной из них (осенью 1704 г.) Брынковяну, опасаясь, что слишком долгое отсутствие чауша может стать известным туркам, решает отозвать Давида назад. Пётр I медлил, но после настойчивых просьб господаря Давид Корбя был всё же отправлен в Валахию. Несмотря на принятые меры, весной 1706 г. Брынковяну был обвинён в связях с русским правительством и подстрекательстве к войне Московской державы с Портой. Виновником в этом случае оказался тот же Давид Корбя, который, «будучи в Москве, поступал в надлежащих ему делах неосторожно». Как только страсти улеглись, Брынковяну в 1707 г. снова отпускает Давида Корбя в Москву (Семёнова 2006, 271).

Проверенный в валашско-российских отношениях Давид Корбя использовался, учитывая его опыт и знание венгерского и румынского языков, для посылок в Венгрию. Так, 20 апреля 1707 г. Давид Корбя был принят на российскую службу в чине «надворного советника в делах молдавских и валашских» с жалованьем 70 рублей в месяц[6]. На следующий день отправлен в Венгрию для установления более тесных контактов с Ракоци Ференцем II, которого Пётр I предполагал возвести на польский престол после отречения от такового польского короля Августа II (ИСН 1970, 258). Также Давид Корбя, будто бы настолько хорошо знал украинский язык, что во время поездок между Батуриным и Бухарестом пользовался документами на имя купца Ивана Давида (Rendiuc

[5] Великий логофет – заведующий господарской канцелярией, которая кроме текущих внутренних дел занималась внешнеполитической деятельностью. Должность представляла собой аналог канцлера в независимых европейских странах. О истории возникновения этой должности и обязанностях логофета см.: Stoicesu 1968, 170-185.

[6] В патенте на чин на имя Давида Корбя говорилось о том, чтоб «приняти в нашу службу шляхетного Давыда Корбя, которой напредь сего служил у господаря мултянского, а в наших делах верные свои услуги являл, за которые и ради его достоинств в наши надворные советники... назначили и пожаловали» (ИСН 1970, Док. № 82 (20.04.1707 г.), 255-256).

2014, 88). Вторая миссия к Ракоци состоялась в июле того же года. После успешных переговоров, по пути в Киев, при невыясненных обстоятельствах Давид Корбя 11 августа 1707 г. умирает в Варшаве, позже тело Давида было перевезено и похоронено в Киево-Печерской Лавре (Семёнова 2006, 272).

Если Давид Корбя начал свою дипломатическую деятельность ещё в 1702 г., то Фёдор Корбя используется только в качестве посыльного, будучи постоянным курьером при переписке своего брата Давида с Брынковяну и братьями Кантакузино. Первые данные о прибытии Фёдора Корбя в Москву датируются 17 сентября 1703 г. (Семёнова 2006, 270). К тому времени их отец Иоан Корбя уже окончательно перебрался в Киев[7], приняв в 1700 г. российское подданство. По мнению советской исследовательницы Л.Е. Семёновой, эмиграция семейства Корбя в Россию была вызвана необходимостью избавиться от экономического и религиозного гнёта, который они испытывали в Брашове со стороны Габсбургов (Semionova 1962, 40), хотя в новых публикациях фигурирует только религиозный фактор (Семёнова 2006, 267). Отдавая дань Л.Е. Семёновой как основательному историку российско-валашских отношений, мы всё же считаем, что это была продуманная и целенаправленная акция со стороны господаря Брынковяну, а экономический и религиозный фактор служили больше поводом, нежели причиной, чтобы не вызвать подозрений. Однако внедрение своих чаушей в российские структуры закончилось для валашского правителя не так, как он планировал, а сам Брынковяну будет вынужден порвать всяческие отношения с Фёдором Корбя, о чём речь пойдёт ниже.

Как мы убедились, двое старших сыновей Иоана Корбя – Фёдор и Давид в начале XVIII века неоднократно посылались в различные страны с секретными поручениями. Так, например, связь Москвы с Бухарестом[8] шла двумя каналами: один через канцелярию киевского генерал-губернатора (имевшего право вести переписку с крымским ханом, молдавскими и валашскими господарями), а другой через украинского гетмана, резиденция которого была в столице Украины-Гетманщины – Батурине. Также чауши Брынковяну были активно задействованы в поддерживании переписки между русским послом в Стамбуле П.А. Толстым и Москвой. Валахия в этом случае выступала хорошо отлаженным каналом, через который корреспонденция шла в обоих направлениях. В сентябре 1705 г. иерусалимский патриарх Досифей II Нотара говорил о целесообразности посылки писем из Стамбула в Москву через Валахию, а в октябре 1705 г. Брынковяну дополнял эту картину тем, что считал опасным прямую пересылку корреспонденции из Порты в Россию (Семёнова 2006, 271). Также патриарх Досифей подчёркивал оперативность действий украинского гетмана Ивана Мазепы в логистических схемах при доставке корреспонденции из Стамбула. В марте 1704 г. он успокаивал русского посла П.А. Толстого: «… не скучайте о человеке, с кем письма послать, зане есть люди, что за неделю дважды ходят яко орлы, и мы пошлем с ними и пойдут в скорости и целости. И вы не поспешите токмо, напишите дела свои и нужные потребы довольно, едино по единому… дойдут и в скорости и в целости… да подпишите отдати в руки Мазепе» (Каптерев 1891, 227).

Учитывая посещение представителями рода Корбя по роду служебной деятельности Украины-Гетманщины и Московского царства, их, конечно же, нельзя считать политическими эмигрантами в полном смысле этих слов. По нашему мнению, Иоан Корбя вместе со своими сыновьями остался в Киеве не только по предложению русского правительства, которому нужны были люди, свободно владеющие европейскими языками, но и по настоянию самого валашского господаря Брынковяну, который хотел иметь своих людей в Украине-Гетманщине, чтобы быть в курсе не только внешне-, но и внутриполитических дел Московского государства. В начале XVIII века Киев был форпостом на юго-западных рубежах зарождающейся Российской империи, в направлении Дунайских княжеств и Крымского ханства, а значит работа в Киевской губернской канцелярии давала постоянно свежую и точную информацию, получаемую от иностранных купцов-христиан и запорожских

[7] По неподтверждённым данным Фёдор Корбя даже сумел, в своё время, получить образование в Киеве (Rendiuc 2014, 88).

[8] Впервые Бухарест стал центром Валахии во времена Влада Цепеша в конце XV в., а с 1698 г. город становится неизменной столицей Цара Ромыняскэ (Валахии). Роль предыдущей столицы – Тырговиште в связи с этим стала сходить на нет.

казаков. Не секрет, что и Брынковяну рассматривал Украину-Гетманщину как возможный плацдарм для отхода в случае изобличения своего участия в валашско-российской тайной дипломатии. Видно, при этом надежды на недвижимость в Трансильвании и счета в венецианских банках у валашского господаря было мало. Позже это, вместе с другими отягощающими факторами, легло в основу обвинения и смертного приговора для Брынковяну (Кантемир 1996, 92-100).

Нерешительный и в то же время весьма изворотливый и прагматичный политик Брынковяну, исходя из международной обстановки накануне подписания Константинопольского мирного договора 1700 г., решил подстраховаться и отправил Петру I письмо, в котором просил охранную грамоту для постоянного политического убежища, поскольку временное убежище в Трансильвании господаря не устраивало[9]. Исходя из необходимости дальнейшего политического сотрудничества, Петр I не стал показывать своего неудовольствия относительно нечёткой позиции господаря. Поэтому ответ царя не заставил себя долго ждать и не позднее 29 января 1701 г. русский царь подписал валашскому господарю охранную грамоту, которая давала ему право укрыться в Украине[10]. Кроме этого ранее Брынковяну стал одним из первых кавалеров ордена Андрея Первозванного[11].

В то же время переход Давида и Фёдора Корбя на российскую службу заставил валашского господаря отреагировать, на первый взгляд, довольно странным образом. Так, логофет Раду Гречану, который работал в канцелярии Брынковяну, дал весьма жёсткую и нелицеприятную оценку Фёдору Корбя (Давид как усопший становился в глазах Раду Гречану фигурой умолчания), которая не соответствует действительности. Фёдор Корбя, по мнению Раду Гречану, происходил из «весьма захудалого рода», будучи «варваром и человеком, преисполненным злобы» (Greceanu 1970, 181)[12]. Это была своеобразная «месть» со стороны господаря Брынковяну, который хотел оправдаться в глазах турок за переход его логофета на русскую службу. Одно дело было посылать своего логофета и чауша втайне от турок в Киев и Москву, а другое дело, чтобы в Стамбуле узнали о переходе бывших сотрудников господарской канцелярии на службу к русским. Очевидно, что подобная вставка в произведении Раду Гречану появилась после того, как деятельность Фёдора Корбя была дезавуирована турками, а сам господарь ещё питал иллюзии касательно того, что ему удастся избежать топора и плахи.

С другой стороны, неприязнь Брынковяну, вложенная в уста хрониста Раду Гречану в виде отрицательной характеристики, могла быть к 1711 г. уже довольно искренней, поскольку имела и другие корни. Пребывание Фёдора Корбя в 1711 г. возле вел-спэтара Тома Кантакузино, который открыто перешёл на сторону русских в отличие от колеблющегося Брынковяну, давало повод для размышлений. Более того, два румынских хрониста из проти-

[9] «И понеже противитися не может для того, что разорят государство, потому что нет ни крепости, ни иного какова места, где б мог ухоронитися. И как он такую нужду увидит, хотя ныне такого и нет опасения, потому что ныне поганцы ево слушают и волю ево творят, однако ж буде что случитца, к турком не пойдет, а пойдет в Седмиградскую землю, которая блиско. Но и там не станет жить, **но только хочет приютить на Украину под власть великого государя** (выделено нами – *А.П.*) и для православия... Сего ради прилежно молит, чтоб великий государь пожаловал ево своею государскою грамотою, которая была б в руках у него. Буде ему случится какое несчастие, чтоб великий государь принял ево под свою милость... » (ИСН 1970, Док. № 45 (1700 г.), 158).

[10] «объявляем сею нашего царского величества грамотою, кому где о том ведати належати будет, что служил нам, великому государю нашему царскому величеству, Мултянские земли владетель Костянтин в посылке писем наших к пребывающим у Порты Оттоманской посланником нашем неколикое время... И буде случится ему, мултянскому владетелю, какое несчастие, и поищет он нашие государские к себе милости, **и выедет из отечества своего под нашу великого государя высокодержавную руку в малороссийские городы на Украину, и мы великий государь наше царское величество, в малороссийские наши городы на Украину приняти тебя повелим и учнем жаловать нашею государскою милостию** (выделено нами – *А.П.*)» (ИСН 1970, Док. № 46, (не позднее 29.01.1701 г.), 162)

[11] Согласно исследованиям Л.Е. Семеновой, Брынковяну был награждён орденом Андрея Первозванного ещё в 1700 г., что указывает на высокий статус румынского господаря, несмотря на заметное охлаждение к этому времени между Петром I и Брынковяну (Семенова 2006, 267).

[12] Оценка Фёдора Корбя как «варвара», мягко говоря, не соответствует действительности, так как он является автором стихотворного перевода Псалтыри на румынский язык, созданного в 1700-1710 гг., а изданного впервые в Белграде в 1720 г, затем в Яссах в 1927 г. и в других местах (Corbea 2010), а также латинско-румынского словаря. Кроме этого Фёдору Корбя приписывают авторство первой части анонимной хроники времён Брынковяну, которую Корбя как сотрудник господарской канцелярии, имеющий доступ к документам и знающий языки, мог написать в той части, которая относилась до его отъезда в Россию.

воположных лагерей видели в действиях Тома Кантакузино стремление занять валашский престол, чего Брынковяну не мог простить ни Тома Кантакузино, ни его приближённому Фёдору Корбя (Семёнова 2006, 285). Подозрения летописцев в подобных инспирациях вел-спэтара были небезосновательны, поскольку Пётр I видел в нём альтернативу нерешительному Брынковяну. Так, накануне (30 июня 1711 г.) битвы под Станилешть вице-канцлер Пётр Шафиров писал адмиралу Фёдору Апраксину: «…ежели господарь тамошний (Брынковяну – *В.Ц.)*, как выше объявлено, противен тому явитца (т.е. не присоединится к царскому войску – *В.Ц.)*, то велено ему (Томе Кантакузино – *В.Ц.)* позволение дать народу обрать вместо его (Брынковяну – *В.Ц.*) иного господаря» (Цвиркун 2015, 34).

Однако вернёмся к братьям Корбя, которые после перехода на российскую службу стали именоваться Корбе, что касается прежде всего Фёдора Корбя (Корбе) и его потомков. Как уже указывалось, Фёдор Корбе на своей исторической родине был логофетом, т.е. секретарем в канцелярии валашского господаря Брынковяну. Перебравшись вместе с отцом и братьями в Киев, он с 1707 г. был принят на должность переводчика в Киевскую губернскую канцелярию с годовым жалованьем в 300 рублей (Семёнова 2006, 296). Невыясненным остаётся вопрос о дате окончательного возвращения Фёдора Корбе в Киев. Дело в том, что во время Прутского похода 1711 г. Фёдор Корбе был послан с письмом к молдавскому господарю Д. Кантемиру, затем он фигурирует при вел-спэтаре Тома Кантакузино и значится среди участников штурма Брэилы (Панаитеску 1958, 240). Бытующее в историографии мнение о том, что Фёдор Корбе вместе с Тома Кантакузино прибыл в Киев в 1711 г. не подтверждается документально. Учитывая, что вел-спэтар Тома Кантакузино в январе 1712 г. прибыл во Львов, а в феврале того же года – в Москву (Ţvircun 2016, 35), есть основания считать, что и Фёдор Корбе прибыл во Львов вместе с Тома Кантакузино, в свите которого он тогда состоял. Если Фёдор Корбе и был в Киеве в 1711 г., то это могло быть вызвано служебной необходимостью, передачей писем киевскому генерал-губернатору и т. д. На это косвенно указывает грамота Екатерины II, в которой говорится, что «Фёдор Корбе в 1711-м году выехал из Мултянской земли», однако время его прибытия в Киев не указано (Семенча 2017, 10).

По мнению исследовательницы Л.Е. Семёновой, в 1712 г. Фёдор Корбе получает от Пётра I в собственность маетности: сёла Лукьяновку, Круполье и хутор Бурки, ранее принадлежавшие представителю молдавской политической эмиграции в Украине Родиону Думитрашко-Райче (Семёнова 2006, 296). После смерти бездетного Родиона Думитрашко-Райчи в 1705 г. маетности ненадолго переходят к его вдове, которая в 1715 г. ещё была жива. Однако, согласно подтвердительной грамоте Екатерины II от 3 августа 1765 г. на право владения Фёдором Корбе и его потомками сёлами Круполье и Лукьяновкой, пожалованных ещё Петром I, пожалование произошло не в 1712, а в 1719 году[13]. Вопрос этот, особенно относительно Лукьяновки, требует уточнения, однако можно предположить, что 1712 г. могли быть датированы просительные письма и, соответственно, обещания дать маетности во владение.

Касательно Круполья можно уверенно сказать, что выявленные нами совсем недавно (август 2020 г.) документы более-менее проясняют картину. Речь идёт о купчих «крепостях на грунты», первая из которых, совершённая Фёдором Корбе, относится к 29 января 1708 г., где он уже именуется «крупольским державцем», то есть собственником села (или его значительной части)[14]. После чего следует временной перерыв, а с 12 декабря 1717 г. по 3 сентября 1729 г. Фёдором Корбе было совершено 30 сделок по поводу купли земель, в ходе которых было приобретено весьма внушительное количество крупольских грунтов[15]. Указанные документы позволяют говорить, что владение

[13] «отцу его Фёдору Корбе в Малороссийском Переяславском полку маетностей Лукояновки и Круполья со всеми к ним принадлежностми, объявляя при том, что в данной помянутому отцу его в 1719-м году на владение теми маетностями жалованной грамате не включено: о владении оными потомками его, а написано толко: владеть ему Фёдору Корбе, жене его и детям, а в помянутой жалованной грамате явствует, что тот Фёдор Корбе в 1711-м году выехал из Мултянской земли по особливому усердию и по Указу Государя императора Петра Великого определён был в Киеве для пограничных дел переводчиком, а ради иностранства его и за усердие к Империи здешней пожалованы ему вышеозначенные местности и сверх того для жилья в Киеве двор с хоромным строением» (Семенча 2017, 9-10).

[14] Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (далее: ЦГИАК), Ф. 57, оп. 1, д. 338, л. 48.

[15] ЦГИАК, Ф. 57, оп. 1, д. 338, л. 3468.

Крупольем начинается как минимум начиная с 29 января 1708 г., а фактически – раньше, когда Фёдор Корбе вступил в должность переводчика Киевской губернской канцелярии в 1707 году. К этому выводу нас привела синтагма «крупольский державец», употреблённая в купчей крепости от 29 января 1708 г., потому что если бы это была первая сделка по покупке земли, тем более особы, которая никакого отношения к Круполью не имела, то таковое устойчивое выражение, как «крупольский державец», не употреблялось бы.

Сомнение может вызывать лишь дата – 1719 г., указанная в подтвердительной грамоте. Однако поздние даты подтверждения владений в петровскую эпоху были не в диковинку, в частности факты передачи недвижимого имущества без дачи жалованных грамот отмечаются современными исследователями молдавской политической эмиграции (Цвиркун 2008, 45). Так что, по нашему мнению, владение Фёдором Корбе селом Круполье начинается в 1707 г., когда он был принят на работу переводчиком в губернскую канцелярию, в 1719 г. на это село (и на Лукьяновку) дана жалованная грамота, а в 1765 г. его потомки получают подтвердительную грамоту. Кроме этого, как переводчик киевской губернской канцелярии Фёдор Корбе получил в Киеве для жительства «двор с хоромным строением», расположенный возле Свято-Вознесенского Флоровского женского монастыря на Подоле. Ранее двор принадлежал одному из сторонников гетмана Ивана Мазепы чигиринскому, а затем киевскому полковнику Константину Мокиевскому (Семенча 2017, 8)[16]. Родственница опального полковника (по разным версиям: его жена или сестра Мария-Магдалина Мокиевская) стала игуменьей Свято-Вознесенского Флоровского монастыря, где вместе с ней находилась её дочь – Памфилия (Павленко 2004, 84).

В административно-территориальном отношении Лукьяновка относилась к Березанской сотне, Круполье и хутор Бурки – к Басанской сотне Переяславского полка[17]. Такой разброс в административном подчинении этих населённых пунктов сохраняется и поныне, хотя они все находятся между собой на расстоянии до 10–15 км. Отметим, что Украина-Гетманщина состояла из 10 полков, которые на правах автономии входили в состав России, а значит, имели двойное подчинение – царю и гетману. По иронии судьбы Фёдор Корбе берёт в жёны Ирину – представительницу рода Мировичей, которые, будучи сторонниками Мазепы, также пострадали от царских репрессий. От брака с Ириной Фёдоровной Мирович у семейства Корбе рождается сын Михаил (род. около 1718 г.). Свою карьеру он будет делать, продолжая дело отца, в качестве переводчика в Киевской губернской канцелярии. До этого Михаил Корбе работает в Переяславской полковой канцелярии на различных мелких должностях.

Михаил Фёдорович Корбе, кроме «двора с хоромным строением» в Киеве, доставшимися ему в наследство, владеет упомянутыми сёлами и хутором, причём последний был, очевидно, приобретён. По количеству посполитых (т.е. крестьян) Михаила Корбе нельзя было отнести к крупным феодалам, но кроме этого он начинает владеть (не позднее 1739 г.) ещё прибыльным бизнесом. Так, по ревизии 1737 г. у Михаила Корбе ни в одном из сёл не фиксируется наличия какого-либо промысла или приезжего дома. Более того активный набор в армию на время русско-турецкой войны 1735-1739 гг. как казаков, так и посполитых (которые служили на форпостах и были погонщиками волов, поставляющих в регулярную армию провиант, амуницию и пр.) заставляет беднейшие слои крестьянства уклоняться от несения повинностей. В частности в Круполье из 30 дворов, принадлежащих Михаилу Корбе, восемь человек посполитых «сойшли безвестно» или перебрались в другие сёла по той причине, что «ониє вишєписанниє козаки и посполитиє сойшли з своихъ жилищь, что общєнародной должности за крайнимъ убожєством своимъ отбувать нє здолѣли»[18]. На протяжении всей войны 1735-1739 гг. и после неё «грунтовые» и «среднегрунтовые» посполитые постепенно переходят в категорию, соответственно, «малогрунтовых» и «нищетных и крайне убогих». В это время такая картина была свойственна не только для указанных сёл, но была характерным явлением для всей

[16] Этот факт документально подтверждается в экстракте универсала гетмана Ивана Скоропадского (ИР НБУВ, Ф. II, ед. хр. 1702, л. 1).

[17] Согласно современного административного деления Украины село Лукьяновка относится к Барышевскому району, село Великая Круполь к Згуровскому району Киевской области, а село Борки (бывший хутор Бурки) к Бобровицкому району Черниговской области.

[18] ЦГИАК, Ф. 51, оп. 3, д. 19374.

Украины-Гетманщины. Длительная война, забравшая в армию не только главу семьи, но и тягловую силу (волов, коней), попросту не давала возможности удержаться на прежнем экономическом уровне обитателям сёл, и они неизбежно скатывались всё в более маргинализованные слои населения: «подсуседки, питающиеся з зажону» и пр. Подобные тенденции отражены и современной российской историографии. Так, по мнению Н.Н. Петрухинцева, в период русско-турецкой войны 1735-1739 гг. «ситуация на Украине резко ухудшилась: чрезвычайная военная политика приводила к нарушению многих прав украинской автономии, к резкому росту повинностей украинского населения, которые (будучи в мирное время существенно ниже) в годы войны, несомненно, превысили нормы «мирного» подушного обложения крестьянства России», а «превращение украинской территории в тыловую операционную базу русской армии привело к экономическому истощению Украины» (Петрухинцев 2014, 381).

Несмотря на тяжёлую экономическую ситуацию в Гетманщине, у Михаила Корбе под конец войны, начиная с 1739 г. и по 1747 г., появляются шинки (питейные заведения). Так, шинки фиксируются в сотенном местечке Басань и селе Круполье, а в 1747 г. уже и в селе Лукьяновка. Стоит отметить, что центром жизненных интересов кроме Киева у Михаила Корбе было село Круполье Басанской сотни Переяславского полка. В Круполье кроме шинковых домов было подворье, где, очевидно, летом жили и сами Корбе. Так, ревизия 1739 г. указывает на существование в Круполье «двора пєрєводчика києвского Михайла Корбє»; ревизия 1740 г. отмечает «дворъ владѣлци Михайла Корбє, в которомъ жиєт матка єго [Ирина Фёдоровна Корбе][19]»; ревизия 1743 показывает также «дворъ пєрєводчика києво-кгубєрнскои канцєляріи Михаила Корбє». Следующая ревизия 1747 г. уточняет, что принадлежащие Михаилу Корбе дворы являются приезжими, где живут его управляющие. Также впервые фигурирует наличие такого двора в Круполье: «двор приєзнїй пєрєводчика києво-губєрнской канцєляріи Михайла Корби, а в ономъ живєт староста Їванъ Чєрнишовъ», а в Лукьяновке впервые отмечен «дворъ приезжїй переводчика Михайла Корби, а в ономъ живетъ Грицко Худолѣй». Фиксируют ревизии и наличие наемных служителей, которые несли определённую службу.

В заключение стоит отметить, что переводчик Киевской губернской канцелярии, коллежский асессор Михаил Корбе, несмотря на интенсивную интеграцию в местный социум в качестве чиновника и обрастание украинскими маетностями, не порывает духовных связей с румынскими земляками. Наоборот, как сотрудник губернской канцелярии Михаил Корбе знал, что за 1740-1760 гг. в Россию переселилось приблизительно 2600 румын. Подобные тенденции заставили его обратиться в Коллегию иностранных дел с Мемориалом от 9 мая 1762 г., в котором Михаил Корбе обосновывал целесообразность дальнейшего переселения румынских семей в Новую Сербию. Михаил Корбе выступал посредником в этом вопросе, считая, что поселение румын в этом районе отвечает государственным интересам России, предлагая назначить себя пограничным комиссаром, чтобы способствовать развитию румынских поселений (Vianu 1963, 59-60).

* * *

Как уже указывалось, живя в Украине-Гетманщине род Корбя меняет свою фамилию на Корбе, которая и ныне встречается на Левобережной Украине. Одним из известных представителей этого рода в XIX веке был генерал-майор Иван Корбе (1800-1868 гг.), приходившийся Михаилу Корбе праправнучатым племянником и владевший селом Вейзбаховка в Прилуцком полку. Иван Корбе состоял в приятельских отношениях с Тарасом Шевченко, причём продолжавшимися и после ссылки поэта (Дудко 2014, 14-17). Но, к сожалению, ни энциклопедические издания, ни исследователи жизни и творчества Кобзаря не идентифицируют его как потомка старинного дворянского рода Корбя из Брашова (Дудко 2014, 14-17; ШЕ 2013, 504). Об этом говорится лишь в работе краеведа из г. Днепр Галины Семенча (Семенча 2017, 12).

В заключение отметим, что представители валашского рода Корбя (Корбе) обрели в Украине-Гетманщине вторую родину, сделав при этом блестящую карьеру, а Фёдор Корбе был знаковой фигурой валашско-российских отношений начала XVIII века.

[19] Ирина Фёдоровна Корбиева, как сама она себя называет в июле 1740 г. была ещё жива. Смотрите её завещание от 9 июля 1740 г. (ЦГИАК, Ф. 57, оп. 1, д. 338, л. 31).

Приложения

Ревизия 1739 года

«Рєєстръ старшинский знатного товариства и служителєй полкових и сотєнних дворовъ, которие от сустєнтанции консистєнтовъ свободни
Мѣстєчка Басанѣ
Домъ шинковий Михайли Корбє, в нємъ жиєтъ Їван Божий
Домъ шинковий Михайли Корбє, в нємъ жиєтъ Корнѣй Ткачь
Сєла Круполя
Двор пєрєводчика києвского Михайла Корбє
Домъ шинковий Михайла Корбє, в нєм жиєтъ Пєтро Коникъ
Служитєли Михайла Корбє:
Грицко Пєтрухно
Павєлъ Овчаръ
Матвѣй Соломка
Василь Соломка
Хома Базарний //
Вдова Ушкалка
Сємєн Винникъ
Гарасим Коровникъ».

(ЦГИАК, Ф. 51, оп. 3, д. 19378)

Ревизия 1740 года

«Рєєстръ старшинский знатного товариства и служителєй полкових и сотєнних дворовъ, которие от сустєнтанции консистєнтовъ свободни
Мѣстєчка Басанѣ
Дворъ шинковий Михайла Корбє, в нємъ жиєтъ шинкарь єго Їванъ Божий
Сєла Круполя
Дворъ владѣлци Михайла Корбє, в которомъ жиєт матка єго
Домъ шинковий єго жъ Корбє, в нємъ жиєтъ Пєтро Коникъ».

(ЦГИАК, Ф. 51, оп. 3, д. 19334)

Ревизия 1743 года

«Рєєстр старшини знатного товариства и служителєй полъковихъ и сотєннихъ дворовъ, которіє от сустєнтанції консистєнтовъ свободни
Мѣстєчка Басани
Домъ шинковіи пєрєводчика Михаила Корбє, в нємъ жиєт шинкарь єго Їванъ Божіи
Сєла Крупполя
Дворъ пєрєводчика києво-кгубєрнскои канцєляріи Михаила Корбє
Пєрєводчика Михаила Корбє наємніи овчаръ Павєлъ
Пєрєводчика Михаила Корбє наємніи винникъ
Прикажчикъ пєрєводчика [Михайла] Корбє Василь Драпковский
Дворъ шинковіи Михаила Корбє, в нємъ живєтъ Дмитро Усєнко».

(ЦГИАК, Ф. 51, оп. 3, д. 19339)

Ревизия 1747 года

«Рєєстръ сколко по рєвизїи сочинєной нарочно опрєдѣлєннимы от воисковой Єнєралъной канцєлярїи на слѣдующїй 1748 годъ старшинских владѣлчєских ї протчиих обрѣтаючихся в сотнѣ Басанской всякого званїя обиватєлєй во услужєніи волних от дачи консистєнской дворовъ, а чиї їмєно и как у сєго явствуєтъ 1747 году октября 3 дня
Мѣстєчка Басани
Шинкъ пєрєводчика Михайла Корби, в которомъ шинкуєт Павєлъ Доброгоръскїй

Сєла Крупполя
Двор приєзнїй пєрєводчика києво-губєрнской канцєлярїи Михайла Корби, а в ономъ живєт староста Їванъ Чєрнишовъ
Шинокъ пєрєводчика Михайла Корби, в котором шинкуєтъ Їванъ Пєрєхристъ
Наємнїє служитєлѣ єго жъ Корби:
Сємєнъ Винникъ
Яковъ Куцєнко
Омєлко Школяръ
Василь Драпковскїй
Дємянъ Голикъ
Яковъ Касянъ
Кондрат Дурда».
«Сєла Лукьяновкы
Дворъ приєзжїй пєрєводчика Михайла Корби, а в ономъ живєтъ Грицко Худолѣй
Шинкъ Михайла Корби, а в ономъ живєтъ Сємєн Нєзнанко».

(ЦГИАК, Ф. 51, оп. 3, д. 19346)

Библиография

Ангели 2010: Ф. Ангели, Эпоха и новая трактовка родословия Кантемиров (Кишинёв 2010).

Дудко 2014: В. Дудко, Шевченків приятель Іван Корбе: матеріали до біографії. В: Пам'ятки України, № 1 (Київ 2014), 14-17.

ИСН: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII века. Документы и материалы в 3-х томах, редколлегия В.А. Костакел (отв. ред.) и др., т. 3. 1673-1711 (Москва 1970).

Кантемир 1996: Д. Кантемир, Краткое описания о изкоренении Бранкованової и Кантакузиных фамилии. Дивные революции праведнаго Божия отмщения на фамилию Бранкованову и Кантакузиных, в Мунтянской земли славных. В: D. Cantemir, Opere complete, vol. 6, t. 2 (Bucureşti 1996).

Каптерев 1891: Н. Каптерев, Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669-1707 гг.) (Москва 1891).

Пономарьов 2013: О. Пономарьов, Український аспект валасько-російських відносин 1688-1700 рр. В: Україна у Центрально-Східній Європі, вип. 12-13 (Київ 2013), 270-296.

Пономарьов 2019: О. Пономарьов, Політика посередництва гетьмана Івана Мазепи у контексті валасько-російських відносин восени 1688 р. В: Іван Мазепа та його епоха. Збірник наукових праць, редколегія О.В. Рудник (голова) та ін. (Київ 2019), 79-94.

Пономарьов 2019a: О. Пономарьов, Зовнішня політика валаського господаря Константина Бринковяну 1692-1700 рр. В: Церква-Наука-Суспільство: Питання взаємодії: Матеріали Сімнадцятої наукової конференції (28 травня - 1 червня 2019), редколегія О.В. Рудник (голова) та ін. (Київ 2019), 172-187.

Пономарёв 2019: А. Пономарёв, Миссия Георгия Кастриота в Москву в 1697 году в свете внешней политики Константина Брынковяну. В: HISTORIA EST MAGISTRA VITAE: In honorem Ion Eremia (Chişinău 2019), 143-158.

Павленко 2004: С.О. Павленко, Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники (Київ 2004).

Панаитеску 1958: П.П. Панаитеску, Культурные связи румынских государств с Россией в эпоху реформ Петра I-го. Новые данные. В: Romanoslavika, II (Bucureşti 1958), 235-247.

Петрухинцев 2014: Н.Н. Петрухинцев. Внутренняя политика Анны Иоановны. (1730-1740) (Москва 2014).

Семёнова 2006: Л.Е. Семёнова, Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV - начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории) (Москва 2006).

Семенча 2017: Г. Семенча, Род Корбе. Верходнепровская ветка (Днипро 2017).

Цвиркун 2008: В.И. Цвиркун, Димитрий Кантемир – жизнь и судьба. В: Эпистолярное наследие Димитрия Кантемира: Жизнь и судьба в письмах и бумагах (Chişinău 2008), 9-86.

Цвиркун 2015: В.И. Цвиркун, История жизни и деятельности Томы Кантакузино в письмах и документах (Санкт-Петербург 2015).

ШЕ 2013: Шевченківська енциклопедія, в 6-ти томах, редколегія М.Г. Жулинський (голова) та ін., т. 3. (Київ 2013).

Bezviconi 1962: Gh. Bezviconi, Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse (Bucureşti 1962).

Corbea 2010: T. Corbea, Psaltirea în versuri (édition, étude introductive et glossaire par Alin-Mihai Gherman) (Bucarest 2010).

Greceanu 1970: Radu logofătul Greceanu, Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncovenu voievod (1688-1714) (Bucureşti 1970).

Rendiuc 2014: T. Rendiuc, C. Brâncoveanu şi I. Mazepa: pagini inedite de istorie. În memoria remarcabilului domnitor al Munteniei Constantin Brâncoveanu şi ilustrului hatman al Ukrainei Ivan Mazepa (Bucureşti 2014).

Istoria României 2003: Istoria României, vol. V (Bucureşti 2003).

Schwarcz, Spevak, Večeva 2004: I. Schwarcz, S. Spevak, E. Večeva, Hoffnung auf Befreiung. Dokumente aus österreichischen Archiven zur Geschichte Bulgariens (1687-1690) (Wien 2004).

Semionova 1962: L.E. Semionova, Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Ţara Românească şi Rusia la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. In: Romanoslavika, V (Bucureşti 1962), 29-51.

Stoicesu 1968: N. Stoicesu, Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1968).

Ţvircun 2016: V. Ţvircun, Cucerirea cetăţii Brăila. In: V. Ţvircun, Toma Cantacuzino – ostaş şi demnitar: Istoria vieţii în scrisori şi documente (Chişinău 2016).

Vianu 1963: A. Vianu, Cîteva date privitoare la emigrarea românilor în sudul Rusiei în secolul al XVIII-lea. In: Studii privind relaţiile româno-ruse (Bucureşti 1963), 57-65.

Neamul valah al lui Corbea (Corbe) în Hetmanatul căzăcesc din Ucraina în secolul al XVIII-lea

Cuvinte-cheie: Corbea, Corbe, Brâncoveanu, Petru I, Valahia, Hetmanatul căzăcesc-Ucraina, Lukianovka, Krupolie.

Rezumat: În articol sunt abordate – ţinând cont de fonul istoric – circumstanţele şi cauzele mutării reprezentanţilor neamului valah Corbea în Hetmanatul căzăcesc din Ucraina. O atenţie deosebită se acordă activităţii diplomatice a fraţilor David şi Teodor Corbea. În special, sunt relevate oportunităţile de carieră ale lui Teodor şi ale fiului său Mihail Corbe, care posedau moşii în regimentul Pereiaslav.

The Wallachian family of Corbea (Korbe) in Ukraine-Hetmanate in the 18th century

Keywords: Corbea, Korbe, Brâncoveanu, Peter I, Wallachia, Ukraine-Hetmanate, Lukyanovka, Krupolye.

Abstract: The article considers, taking into account the historical background, the circumstances and reasons for the resettlement of representatives of the Wallachian family of Corbea to Ukraine-Hetmanate. Special attention is paid to the diplomatic activities of the brothers David and Feodor Corbea, and in particular to the new career opportunities of Feodor and his son Mikhail Korbe, who owned estates in the Pereyaslav Regiment.

12.08.2020

Др. Александр Пономарёв, Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев, ул. Соломенская 24, 03141, г. Киев, Украина https://orcid.org/0000-0001-5492-0804, e-mail: mihalych1878@gmail.com

ИСАКЧА И ПЕРЕПРАВА ЧЕРЕЗ ДУНАЙ В 1770-Х - 1870-Х ГОДАХ ПО ДАННЫМ КАРТОГРАФИИ И ИКОНОГРАФИИ

Игорь Сапожников

Что может быть лучше подробной, верной карты? ... Люблю окинуть одним взглядом поприще, на котором был, есть и буду!
А.Ф. Вельтман, роман «Странник»
(Вельтман 1978, 18)

Ключевые слова: Исакча, переправа через Дунай, 1770-е - 1870-е гг., русско-турецкие войны, боевые действия и разрушения, карты, планы, изображения, локализация оборонительных сооружений, мечетей, церквей и др. объектов.

Автору не раз приходилось писать об истории изучения и картографии оборонительных сооружений района переправы через Дунай у оз. Картал и местечка Исакчи в антично-римскую эпоху (Сапожников 2011; Сапожников 2017а; Дзиговский, Сапожников 2018; и др.) и Новое время (Сапожников 2013; Сапожников 2016; Сапожников 2017б; и др.). Однако во второй серии работ из-за дефицита материалов не затрагивались темы османского замка и планиграфии Исакчи, а также ряд общих моментов, касающихся топографии всего названого микрорегиона в 1770-х - 1850-х годах, которым и посвящена эта статья.

Основная сложность решения поставленных проблем состоит в том, что, по данным археологов, у Исакчи на правом берегу Дуная существовало не менее 8 разновременных объектов фортификации. Семь из них, иногда налагаясь друг на друга, располагались близ переправы на расстоянии более 4 км. Некоторые были каменными: османский замок, форт (старая крепость) Эски Кале и бастионная крепость, а другие – земляными табиями, в том числе укрепленный Визирский Курган или Мовила Маре (Stănică 2018, 570, 573-574, 577-578, fig. 1, 3). Актуальности данной статье добавляет то, что картография «забытых крепостей Добруджи» исследуется сейчас в основном на базе аэрофотосъемок с привлечением не аутентичных планов тех или иных объектов, а карт крупных масштабов. Если для полевых укреплений на открытой местности такой метод результативен, то на территории городской или промышленной застройки он малоэффективен.

Специфика источниковой базы поставленных тем заключается в том, что большая часть представлена картами, планами графическими материалами и иными документами, созданными в ходе русско-турецких войн с 1770 по 1879 гг. За это время Исакча становилась объектом нападения российских войск не менее 10 раз (Прил. 1; 2), но по своему значению эти походы и штурмы разнятся. Самым масштабным было преодоление Дуная армией в 1828 г., сопровождавшееся наведением наплавного моста и штурмом крепости. Названные события в той или иной мере обеспечены материалами, но планами и картами лучше освещены задунайские вылазки отрядов генерала О.И. Вейсмана[1] 1771 г. (Сапожников 2017б; и др.)[2].

Рассмотрим выявленные источники в хронологическом порядке, но исходя не из того, как они отражают ход военных операций, а с точки зрения их наполненности топо- и планиграфическими данными. При этом в статье не рассматриваются недостаточно информативные крупномасштабные карты дельты Дуная, в частности снятые военнослужащими Дунайской флотилии в 1770-1774 гг. (Сапожников 2019, 31, Прил. 1, № 1, 4, 9-10, 14-15).

[1] Отто Иванович Вейсман или Отто Адольф Вейсман фон Вейсенштейн (20.12.1726-22.06.1773).

[2] Автору не удалось ознакомиться с информативными документами: «План местности реки Дуная в районе озера Кагаргуй [Кугурлуй]» (ранее 1775 г.; Санкт-Петербургский архив Российской Академии наук, р. IX, оп. 1а, д. 309; Сапожников 2019, 33) и план замка Исакчи 1809 г. (Бендер 1905, 268).

Рис. 1. План преследования неприятеля корпусом генерала Бауера 1770 г.

Источники 1770-1774 гг.

Самое раннее изображение Исакчи не в виде точки на карте, а с обозначением ряда элементов топографии, находим на гравюре «План преследования за неприятелем корпусом господина генерала квартермистра Бауера до реки Дуная...», относящейся к концу июля 1770 г. (Прил. 3). Хотя он весьма схематичен, мы видим на нем местечко и турецкую паромную переправу в полуразрушенном состоянии. Последняя выполнена не в одну, а в две параллельные линии, направленные от противоположных берегов реки к острову, расположенному к востоку от Исакчи, причем крупных островов показано несколько. В центре местечка стоит замок с четырьмя угловыми башнями (рис. 1). Из объектов археологии впервые отмечены римский кастель Орловка и оборонительный вал Картальского городища (Сапожников 2011, 217, фото 4).

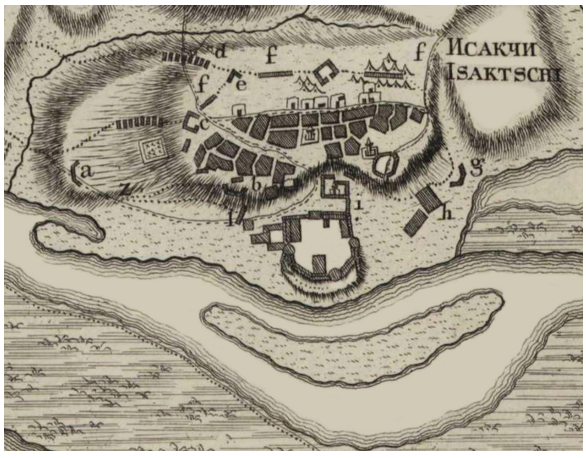

Рис. 2. План экспедиции в Исакчу генерал-майора О.И. Вейсмана 16/27 апреля 1771 г.

Рис. 3. План поиска неприятеля при Дунае в городе Исакча генерал-майора О.И. фон Вейсмана 16 апреля 1771 г.

Рис. 4. План предприятий генерал-майора О.И. Вейсмана за Дунаем на неприятельские лагери при Сомове, Тульче, Исакче и при Бабадаге с 20 по 27 октября 1771 г.

Первое нападение российских войск на Исакчу в ноябре 1770 г. (Прил. 1-2) не обеспечено картографией, в отличие от последующих походов. Так, второй из них отражен на трех (рис. 2; 3, 18), а третий – на двух (рис. 4-5) планах и схемах, часть которых известна, так как была опубликована еще в ходе второй русско-турецкой войны в виде гравюр работы Штрикера (Сапожников 2011, 232). Копии двух оригинальных планов 1771 г. (Прил. 3) были получены автором недавно и приводятся в этой статье впервые (рис. 3; 5[3]). Очевидно, оба они частично легли в основу более поздних планов (рис. 2; 4), но другие их источники остаются неизвестными.

Что касается этих гравюр, то на них с разной степенью полноты присутствует общая топо- и гидрографическая ситуация района переправы через Дунай у оз. Картала, а также названные памятники археологии (Сапожников 2011, 217-218, фото 6). Дополнительное изучение «Плана предприятий генерала майора Вейсмана… с 20 по 27 число октября месяца 1771 г.» позволило выявить в его экспликации отметку «z – болотный мыс, который прокопан, дабы на прамах [поромах] из Ренна к Измаилу скрытно мимо Исакчи проехать», которая на самом плане от-

[3] Черновик и чистовик «Плана замка в местечке Исакчи» не датирован, но 1771 год четко определяется, исходя из описаний действий российских войск (Прил 1; 2). Полная публикация документа готовится совместно с А.-Д. Стэникой.

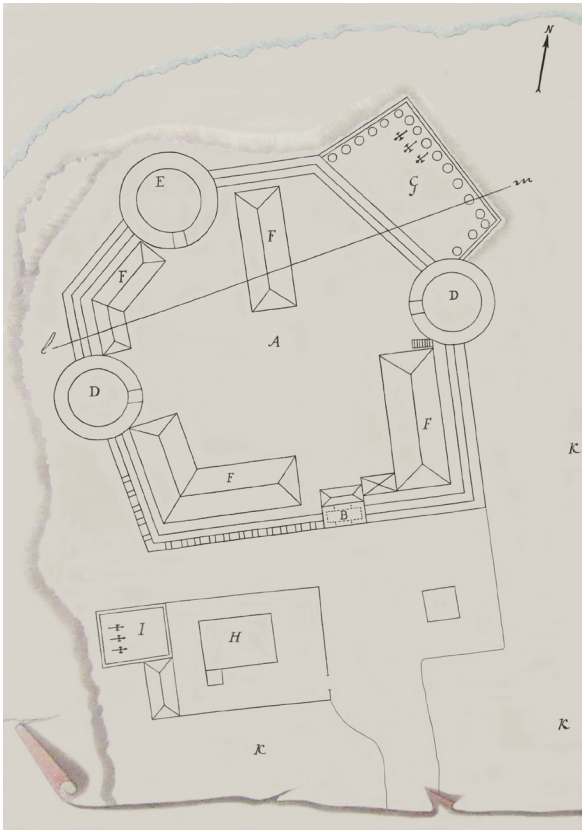

Рис. 5. План замка Исакчи до подрыва. Октябрь 1771 г.

сутствует. Нет сомнения в том, что речь идет о крайней северной части Новосельского полуострова, где мог быть выкопан канал (ерик), соединяющий протоку Картал (Таир, вытекающую из оз. Кагул) с проткой Табачел (Эмир, связывающую Дунай с оз. Кугурлуй – южной частью оз. Ялпуга). Далее, до Дуная и места Измаильской крепости можно было доплыть по оз. Кугурлуй и протоке Большая Репида (рис. 4). Понятно, что такой удобный путь был актуальнее при движении против течения Дуная. Любая дата его устройства будет заведомо спорной, но вряд ли можно сомневаться, что такая идея могла прийти в голову еще древним римлянам, которые провели колоссальные по объему работы по созданию переправы и ее обороны (Сапожников 2017а).

На обеих гравюрах впервые представлена реальная планиграфия Исакчи. На первой из них она детализирована лучше – отмечены турецкие батареи, сожженный «большой магазин» (склад) и «большая мечеть, которую он [генерал-майор О.И. Вейсман] взял приступом и там стоял до самого походу». Графически изображены также: укрепление с тремя круглыми башнями на правом берегу гирла Исакча, еще два культовых здания и один склад, городская застройка, огороженное кладбище на восточной окраине, а также крупный курган к северо-востоку от местечка (рис. 2; 4).

Если недавно некая «лубочность» гравюр могла вызывать сомнения в их правдивости, то теперь появилась возможность соотнести ее с аутентичными источниками. Общая ситуация хорошо видна на «Плане бывшего поиска неприятеля, находящегося при Дунае в городе Исакча…», выполненном лейтенантом флота И.Л. Ломаном. На нем отмечены недвижимые объекты: «B, C – батареи с пушками; K – мост через ручей; L – турецкое кладбище; M – форштадт; N – молдавская церковь; O – турецкая мечеть каменная; P – магазины; R – каменный замок; Y – караульная для моста; a – высокий курган, на котором стояла визирская ставка в прошлом 1770 году[4]; а также движимые предметы: D – турецкие лодки; E – сделанные суда для моста; F – полугалера; G – турецкие понтоны; H – плетень около виноградного сада; Q – малые лодки; S – перевозные шайки; i – начатый строиться мост через реку Дунай» (рис. 3).

Нетрудно заметить, что после событий 1770 года понтонная переправа оставалась почти полностью разрушенной или разобранной, а находилась она не в районе острова, а гораздо восточнее. Следует отметить, что с предмостного сооружения на левом берегу Дуная на коренной берег вел один путь, подписанный как «дорога в сел.[ение] Картал», с которой поворот на Новосельский полуостров отсутствовал из-за наличия двух проток (рис. 3). Это говорит о том, что османы использовали переправу иначе, чем римляне. По сути, они просто забросили вторую (восточную) из ведущих к ней дорог, содержание которой требовало как минимум поддержания в готовности достаточно протяженных деревянных мостовых переходов на сваях, которые были проложены над гирлами и топкими местами (Сапожников 2017а).

[4] Речь идет о высокой могильной насыпи, которая позже в российских источниках называлась Визирским Курганом или Могилой (Липранди 1827, 5), а в западных – Султан-тепе (Султанский холм; рис. 14; сравн. с рис. 16).

Важно, что на этом плане в Исакче локализуются еще два культовых здания: молдавская церковь и вторая каменная мечеть, расположенные на определенном расстоянии к югу и юго-западу от замка (рис. 3, N и M), но не показана первая мечеть, примыкавшая к южной стене этого оборонительного сооружения (рис. 2/I).

Этот вывод подтверждает «План замку в местечке Исакчи с показанием в каком положении до разрыву состоял»[5] (Прил. 3). На нем видно, что «возле замка каменная мечеть, которая с фундамента вся разорена» стоит к юго-западу от входа в замок, а к ней позднее с запада пристроена артиллерийская батарея (8,4×5,55 м). Размеры мечети показаны как 8,4×5,9 м при ориентации по линии восток – северо-восток – запад – юго-запад, а минарет располагался у юго-западного угла здания (рис. 5).

В целом же перед нами предстает довольно архаичный каменный замок неправильной шестиугольной формы с тремя круглыми – северо-западной (с пороховым погребом) диаметром 10,25 м, восточной и западной диаметром по 8,2 м – и прямоугольной надвратной башнями. Его размеры (по внешним сторонам) составляли примерно 45,9×43,5 м, а высота стен, на которых местами сохранялись зубцы (мерлоны), – 12,8 м (на северо-востоке) и 10,0 м (на юго-западе). С северо-востока к укреплению позже была пристроена батарея с турами, имевшая размеры 20,7×10,9 м. Очевидно, что эту батарею устроили для ведения огня по основному руслу Дуная, а упоминавшуюся выше – для контроля движения по гирлу Исакча (рис. 6).

Источники 1790 г.

Хотя для этого времени картографические материалы по теме редки, автору удалось получить копию «Плана взятия замка Исакчи ноября 13-го дня 1790 г.» (Прил. 3). На нем замок стоит на своем месте, к югу – юго-западу от него появилось крупное здание (E – дом паши)[6], далее – греческая (молдавская) церковь (H) и мечеть (G)[7]. Примерно к западу от замка были арсенал и провиантский магазин (F), состоящие из 7 больших зданий (рис. 6).

Рис. 6. План взятия замка Исакчи 13-го ноября 1790 г.

Поскольку к планиграфии Исакчи того времени добавить нечего, а ход ее штурма известен (Прил. 1; 2), приведу несколько фактов о трофеях российских войск. Всего 13 ноября 1790 г. при овладении Исакчей, кроме 16 крепостных пушек, было захвачено: «бомб разного калибра – 1500; гранат разных – более 10000; ядер разного калибра – около 20000; ракет – 1000; картечи и книпелей [цепных ядер корабельной артиллерии] – более 1000; каменных ядер – 100; пороху – 300 бочек; пуль ружейных – более 20000; свинцу – примерно 20000 пудов; медных казанов, кострюлек, чумичек [больших разливных ложек или ковшей], сеток, кувшинов, чашек, решеточных – премножество; железных материалов в ящиках но-

[5] В РГВИА хранится «План замку, находяшемуся в местечке Исакчи, с показанием в каком оный положении до подрывания состоял», год создания которого также не указан (Бендер 1905, с. 189, №601, шифры 13478 и 2059).

[6] Примерно на его месте в 1771 г. стояло квадратное в плане строение меньших размеров (рис. 5).

[7] По сравнению с 1771 г. (рис. 3) объекты H и G как бы поменялись местами, возможно, при копировании. Кстати, скажу о еще одной явной ошибке. В экспликации к плану есть слово «мечети», а нанесена на него лишь одна из них (рис. 6), то есть отсутствует мечеть у замка (рис. 5). Кроме того, на плане нет сторон света, что затрудняет более точную привязку объектов.

вых как-то: кирок, кос, топоров, цепей, гвоздей, буравов, разных пил, пик, игол парусных, ломов, подков конных всякого рода – очень много; корабельных перленей [швартовых концов] – 20; веревок разных – 1000 пудов; смолы, серы, к судовым украшениям разных красок, ведер кожаных, войлоков, хомутов, мешков шерстяных, полотна подкладочного, лафетов под полевую артиллерию по их обыкновению и разных деревянных штук – немалое количество; съестных и питейных припасов, вина рейнскаго – чрезвычайно много; пшеницы, масла, ячменю и разной бакалеи – довольно» (Орлов 1890, 127; см. также 23-24).

Об этих трофеях столичная газета «Ведомости» написала: «Взято также 7 флагов ординарных и 1 сераскерский. При столь важном происшествии милость к нам господня тем более видима, что у нас не было ни одного ни убитого, ни раненого. Количество снарядов и припасов всякого рода как сухопутных, так и флотских, приобретенных в Исакче, превосходит вероятность. Сие место наполнено магазинами, из которых всегда армия турецкая, Измаил и прочие крепости имели свое снабжение» (Грибовский 1791, 60, см. также 71).

На мой взгляд, приведенные факты позволяют нам взглянуть на османскую Исакчу не только как на часть переправы через Дунай и системы ее укреплений, но и как на крупнейшие склады и арсенал, созданные для обеспечения военного флота на Дунае и гарнизонов крупных крепостей – Измаила, Килии, Браилова, а возможно, и Аккермана с Бендерами. В целом же, картографические материалы времен первой и второй российско-турецкой войн позволили достаточно полно восстановить конструкцию первого османского замка в Исакче, а также планиграфию местечка и прилегающего района переправы через Дунай во второй половине XVIII в.

Источники 1828-1829 гг.

Единственный известный мне подробный российский план переправы армии через Дунай опубликован (Прил. 3, 8), как и его западноевропейский вариант (Прил. 3, 7). К сожалению, изображения новой и значительной по площади бастионной крепости, возведенной турками в западной части Исакчи в 1826 г., на них почти не детализированы (рис. 7; 8), что отчасти компенсируется наличием ряда профессиональных описаний этого объекта. Два из них сделаны с натуры И.П. Липранди в 1826 г. (Липранди 1827, 20-26) и российскими агентами в 1827 г. (Епанчин 1905, 145-147). Любопытны замечания о конструкции Исакчинской крепости немецкого военачальника Х. Мольтке 1835-1839 годов (Епанчин 1905, 146-147), но к ним надо относиться критически, так как в 1828-1829 гг. эту крепость активно разбирали на камень[8]. Поэтому здесь нет смысла вдаваться в детали ее конструкции, тем более что эти описания републикованы (Сапожников 2017б, 300-302, 323-326).

Однако нас не может не занимать вопрос, где именно располагалась эта крепость и как ее объекты соотносились с более ранними сооружениями Исакчи, описанными выше. Поэтому здесь будет приведен некий реферативный конспект из детального описания И.П. Липранди, но с уточнениями:

Исакча. Крепость на правом берегу Дуная около 3 верст [реально 2,7-2,8 км] выше [по течению от] старой [крепости или форта Эскикале], коей завалившиеся рвы еще видны [см. рис. 15-16]; новая же окончена совершенно только весною сего 1826 года. Крепость расположена по косогору, склоняющемуся книзу Дуная, и имеющему до 20 градусов покатости, которая оканчивается каменным обрывом к реке сей.

Крепость состоит из одного большого бастиона при самом береге, на коем поставлено 14 орудий; в середине оного возвышается кавальер на 7 орудий, из коих 3 действуют вниз по Дунаю, обороняя также часть к сей стороне лежащую; другие 3 действуют вверх и одно поперек Дуная через остров, в 70 саженях от крепости лежащий и имеющий в длину около 2 верст. На кавальере сем построена беседка, где командующий паша часто имеет свое пребывание... Крепость вообще состоит из 7 бастионов различной фигуры – и изнутри усажена вся палисадами. Четверо ворот: 1-е в куртине к Дунаю без моста; 2-е к Тульче с подъемным мостом; 3-е к Бабадагу с таковым же мостом, и 4-е недалеко от берега без моста. Во рве находятся также четверо ворот: 1-е в верхнем бастионе к стороне Браилова; 2-е

[8] См. дело РГВИА «О разрушении турецких крепостей Браилова, Тульчи и Исакчи и о перевозке из двух последних в Измаил камня» (Бендер 1905, 386).

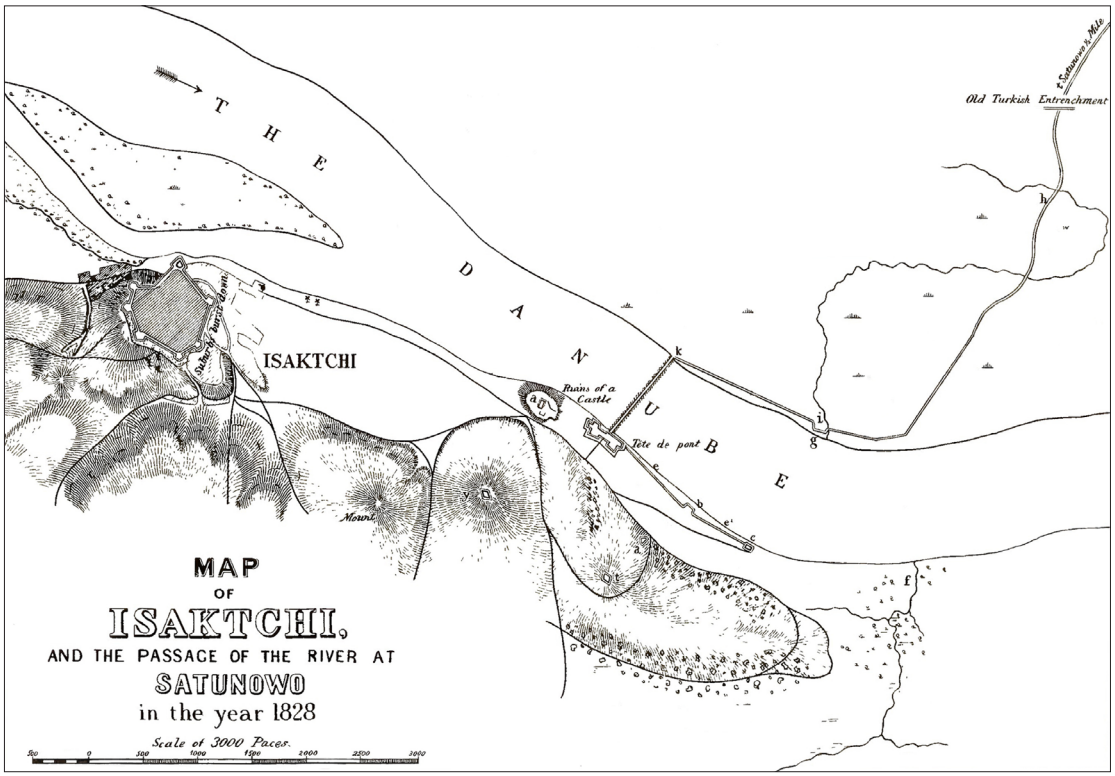

Рис. 7. «План Исакчи и переправы у Сатунова в 1828 г.».

Рис. 8. «План переправы через Дунай российских войск 27 мая 1828 г.».

к лесу к стороне Бабадага; 3-е влево от Бабадагских ворот, и 4-е вправо, выходя из ворот в Тульчу; все с двойными дверьми, окованными железом…

Два хлебных магазина, каменные, крытые черепицей: один к Дунаю, другой кверху крепости; первый из них больше и оба могут вместить до 7000 четвертей. Близ Дунайского магазина есть две лошадиные деревянные мельницы… Каменный, черепицей крытый амбар, в коем хранятся: ружья, ядра, до 150 ручных мельниц и другие снаряды – построен к стороне Дуная.

Большой каменный двухэтажный дом командующего паши, крытый черепицей, находится близ Дунайских ворот и весьма заметен от Дуная. Каменная большая мечеть с высоким минаретом в середине крепости – и одна деревянная, близ базара книзу Дуная. – Между оной и домом паши видны развалины старой мечети и замка.

Около 300 мазаных домов и лавок, крытых камышом и черепицей. Молдаванская магала или предместье, имеющее до 60 домов к стороне Бабадага, а влево от оных ворот около 20 домов турецкой магалы. Близ берега, где я приставал у большого бастиона, есть несколько кофейных домов… Гарнизону всегда не более было в крепости 400 человек; на сих же днях усилен и находится до 1200 человек и до 50 орудий разного калибра. Там учреждено училище для артиллеристов…

Колодцы, находящиеся в крепости, имеют достаточное количество воды для жителей, которые однако же берут оную по большей части из Дуная, что можно будет затруднить, если займут противолежащий остров, покрытый лозником и фруктовыми деревьями (Липранди 1827, 20-25, рис 7; 8).

К этой характеристике Исакчи вы вернемся ниже, а сейчас продолжим анализ планов 1828 г. На обоих показан путь от стрелки Новосельского мыса к месту наведения переправы, расположенного примерно в 0,8-0,9 км ниже прибрежного форта Эски-кале (рис. 7; 8). Ширина Дуная составляла здесь в 1826 г. 250-280 сажень или 540-605 м[9] (Липранди 1827, 7). Однако чтобы попасть в заданную точку со стрелки Новосельского мыса[10], следовало трижды преодолеть протоку Табачель и расстояние в 3,3-3,4 км. Большая часть этого пути совпадала с трассой еще римской насыпной дороги, но на расстоянии около 0,9-1,0 км проходила по заболоченной заливной пойме, которая из-за мощного паводка была залита водами Дуная (рис. 7; 15). Н.А. Лукьянович записал тогда, что плотина шла зигзагами, вдоль нее кучами лежали туры, фашины, а в камышах – тела убитых (Лукьянович 1833, 3).

Наведение трех мостов и строительство гатей, которые показаны на одном из планов (рис. 8), отняло немало времени и сил, из-за чего переправа и штурм крепости Исакча задержались. Однако после наведения понтонного моста и перехода основных сил строительство дамбы и дороги продолжалось силами военных частей и привлеченного местного населения[11], так как армия должна была вернуться по ней из заграничного похода. Примечательно, что материалы для этой дамбы, особенно камень, брались на правом берегу Дуная.

Вот что писал об этом 26 июля 1828 г. военный инженер и генерал-адъютант от артиллерии И.О. Сухозанет императору Николаю I: «Памятник Вашей личной славы, Государь! Плотина несправедливо с 27 мая называемая *Сатуновской* требует скорых и больших мер для возведения ее вольным наймом до того размера ширины и высоты, чтобы обезпечив совершенно комуникацию армии против предстоящего осеннего разлития [Дуная] осталась для отдаленнейшего потомства доводом вашего величия. *Императорская плотина Николая I* – славнее Траянового вала. Разрушенные Брайловские стены могут туда пойти на шоссе и для каменных мостов» (Квадри, Шенк 1908, 131)[12].

В отличие от предыдущих событий в районе Исакчи, переправа 27 мая, штурм крепости и его последствия были зафиксированы в графике. Читатели наверняка слышали о том,

[9] В настоящее время около 750-770 м.

[10] На одном плане севернее оконечности мыса отмечена линия «Старого турецкого окопа» (рис. 7), которая является оборонительным валом римского кастеля Новосельское (рис. 4).

[11] Жители болгарской колонии Сатунова Михайло Сербинов и Паццо Калаян «за устройство плотины были награждены серебряными медалями на Анненской ленте» (Шишкина 2013).

[12] Приведенные факты объясняют, как в дамбу могли попасть османские древности (рис. 17).

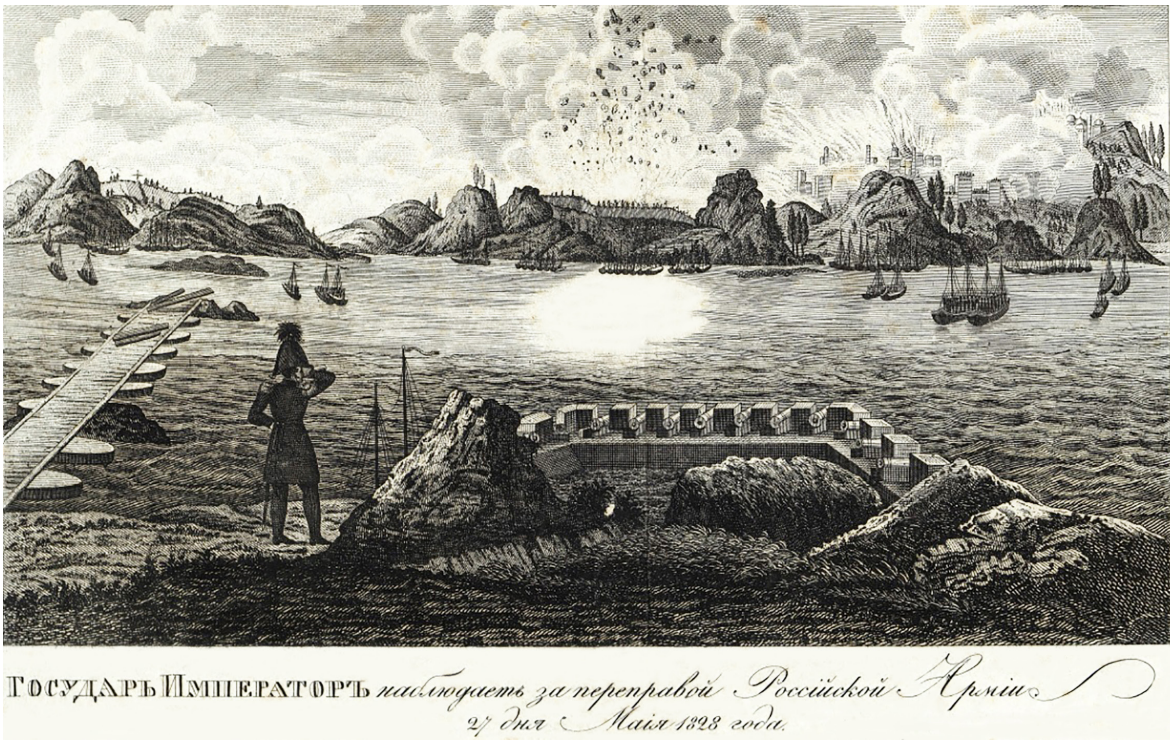

Рис. 9. Лубочная картинка «Государь император наблюдает за переправой российской армии 27 мая 1828 г.»

что тогда Николай I пересек Дунай на военной лодке задунайских запорожцев, а некоторые видели лубочные картинки на эту тему. Мне же удалось найти копию лубка, на котором император изображен незадолго до своего вояжа на противоположный берег. На нем реальная ситуация сильно приукрашена, особенно размеры и мощность укреплений Исакчи, но довольно точно отображены место и конструкция строительства понтонного моста (рис. 9). В этом можно легко убедиться, сравнив полуфантастическую картинку с реальными планами (рис. 7; 8).

Саму переправу красочно описал ее участник, позже историк Бессарабии А.Ф. Вельтман: «Воин! Если ты был при переходе через Дунай, то вспомни, как перебежал ты чрез понтонный мост, взглянул налево в окоп турецкий, направо в оставленный неприятелем редут с безобразными орудиями; как спешил на гору, задыхаясь, взобрался на Визирский страшный курган; сел, отдохнул, и потом стал смотреть кругом себя...» (Вельтман 1978, 88).

Сразу после капитуляции гарнизона Исакчинской крепости 30 мая 1828 года прапорщик 7-й артиллерийской бригады П.Н. Глебов (будущий генерал-лейтенант и военный историк) записал в своем дневнике: «Вот и Исакча, жалкая и ничтожная крепостица на правом берегу Дуная, в которой не с большим [не более] одна мечеть с высоким минаретом для провозглашения правоверным, что Бог един и пора им спешить к молитве, и с небольшим одна кофейня для распространения между неверных умственной лени и веры в фатализм, этой чудной тишины души, известной у нас под названием кефа» (Глебов 1839, 329-230).

Эти слова прекрасно иллюстрирует литография «Исакча» французского военного атташе при российской армии и художника-любителя Гектора де Беарна (Oprescu 1926, 18-21)[13]. На фоне вида в сторону долины Дуная изображены: небольшая одноэтажная мечеть с портиком, у юго-западного угла которой стоит высокий минарет; развалины двухэтажного здания и мусульманское кладбище с каменными надгробиями, увенчанными чалмами. Грусти картине добавляют две крупные птицы, которые почему-то ассоциируются со стервятниками (рис. 10).

[13] Луи-Гектор, граф Галар де Брассак, граф и принц де Беарн (1802-1871) – дипломат, политик, сенатор Второй империи, кавалер ордена Святого Владимира за взятие Варны, который в кампании 1828 года сопровождал посла Франции герцога К. де Мортемара.

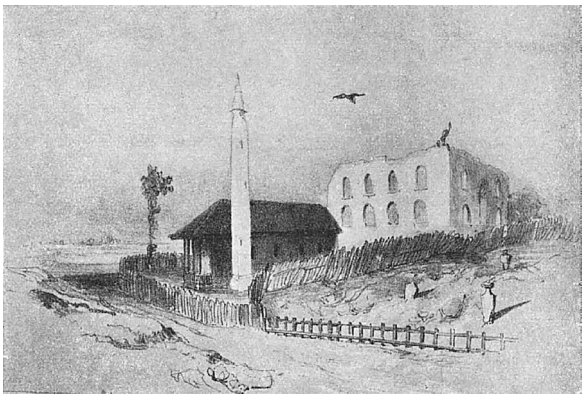

Рис. 10. Литография Г. де Беарна «Исакча» 1828 г.

Эта картинка опубликована в альбоме «Некоторые воспоминания о кампании в Турции в 1828 году» (Béarn 1839), посвященном походу российской армии на Балканы (Béarn 1839, №13). В нем же есть литографии: «Лагерь у Сатунова» (№10), с дорогой по Новосельскому полуострову к Дунаю и Исакче, где уже идут активные бои, «Переправа через Дунай» (№11), нарисованная с высоты правого берега, а также «Курган Визиря», с окружающим его лагерем российских войск (рис. 11). Пейзажи отличаются высоким качеством, но некоторые объекты преувеличены (высота берегов у Сатунова, размеры Визирского кургана и др.).

Прежде чем перейти к анализу литографии Г. де Беарна «Исакча», скажу, что в некоторых статьях «Исакча» на Википедии, например, на английском[14], приведено изображение мечети того же автора, но находившейся не в Исакче, а в населенном пункте Stackaoul. Мне не удалось его определить, но, судя по месту в альбоме, он мог находиться южнее Бабадага (Béarn 1839, №16; сравн.: Oprescu 1926, tabl. XI).

А теперь определим, что именно Г. де Беарн изобразил в Исакче, использовав охарактеризованные планы и описание И.П. Липранди. Исходя из планов 1771 и 1790 гг., перед нами наверняка мечеть и дом паши (рис. 10), которые располагались к югу от замка (рис. 2; 5; 6), но внутри стен бастионной крепости (рис. 7; 8; Stănică 2018, 583, fig. 3). Фраза И.П. Липранди о расположении «большого каменного двухэтажного дома командующего паши, крытого черепицей, ...близ Дунайских ворот и весьма заметного с Дуная» этому выводу не противоречит, хотя удивляет, что внутри нового укрепления сохранилось кладбище (рис. 10). «Каменная большая мечеть с высоким минаретом [та называемая *Мраморная* постройки конца XVI в.]», по данным И.П. Липранди, тоже была «в середине крепости», но к западу от предыдущей, а еще «одна деревянная – близ базара книзу Дуная» за ее стенами. «Между оной [деревянной мечетью] и домом паши видны развалины старой мечети и замка» (Липранди 1827, 23), которые и были изображены Г. де Беарном.

Напрашивается вывод, что художник рисовал мечеть, минарет и дом паши с юго-запада, причем храм был явно восстановлен после 1790 г. (рис. 6), а вот дворец паши к 1828 году долгое время лежал в руинах. Думаю, что не будет большим риском связать храм на литографии с сохранившейся до настоящего времени мечетью «Махмуд Язичи» (Mahmud Yazîcî), которая имеет такую же ориентацию (рис. 5), снабжена портиком с короткой стороны и имеет минарет в том же месте (рис. 10). Что касается молдавской (греческой) церкви, отмеченной на опубликованных планах (рис. 3; 6), то она находилась к югу – юго-востоку от дома паши, возможно, в районе нынешнего Свято-Георгиевского храма Исакчи.

Возвращаясь к литографии Г. де Беарна «Курган Визиря», замечу, его тогда же описал Н.А. Лукьянович: «переправясь через Дунай, полк расположился лагерем близ кургана, называемого *Визирским*, на вершине коего... разбита была палатка государя императора. Предание говорит, будто один несчастный визирь, проигравший сражение, по приказанию султана, на этом самом месте зарыт в землю живой, верхом на коне» (Лукьянович 1833, 1). Примечательно, что на рисунке палатка отсутствует, а вот нарисованный на ней спиралевидный подъем или заезд (рис. 11) виден до сих пор, и вершина насыпи стесана. Судя по топографическим картам середины XX в., высоту этой могилы топографы оценивали от 11-12 до 15 м (рис. 15-16). С учетом утраченной вершины его высота могла достигать 16 м, и надо сказать, что во всем Пруто-Днестровском междуречье есть только один курган таких размеров – это известная могила Мэгура близ с. Петросу в районе Унгень Республики Молдова (Сапожников, Кашуба 2019, 125-126).

[14] https://en.wikipedia.org/wiki/Isaccea

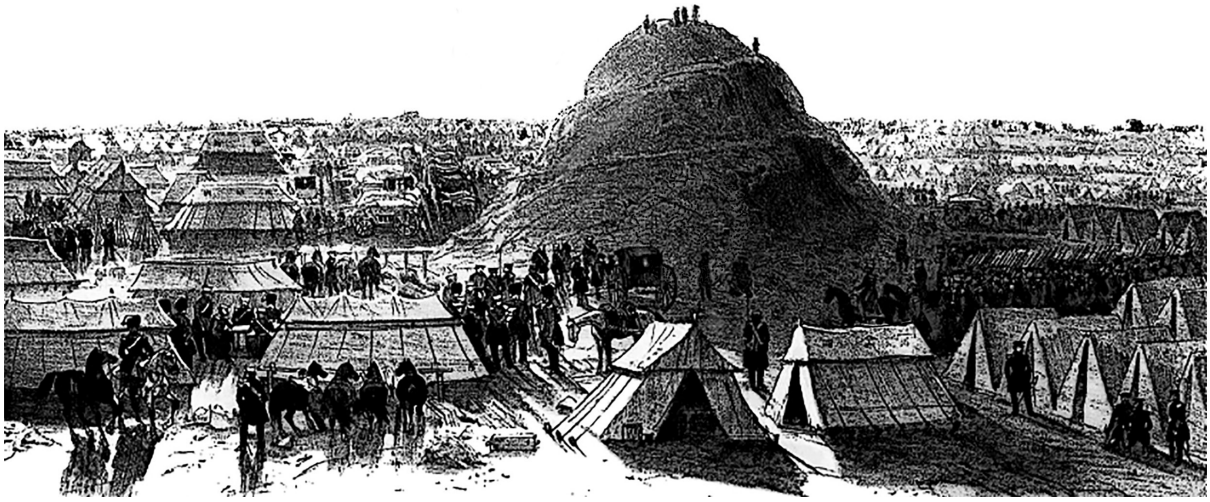

Рис. 11. Литография Г. де Беарна «Курган Визиря» 1828 г.

Рис. 12. «Прорыв русских канонерских лодок мимо турецкой крепости Исакчи на Дунае 11 октября 1853 г.» (А.П. Боголюбов, ок. 1859 г.).

Источники 1853-1854 гг.

Самым известным документом по теме этого времени является литография «Действие 8 канонирских лодок на буксире пароходов «Ординарец» и «Прут» против турецкой крепости Исакчи». Оригинал картины А.П. Боголюбова (1824-1896), написанный со слов капитан-лейтенанта, позже контр-адмирала Н.П. Повало-Швыйковского, входил в альбом великого князя Константина Николаевича о Восточной войне и был опубликован в «Русском художественном листке В. Тимма (№ 12 за 1854 г.).

Поиски показали, что, кроме двух вариантов этой картины, известному маринисту принадлежат еще два полотна на тему «Прорыв рус-

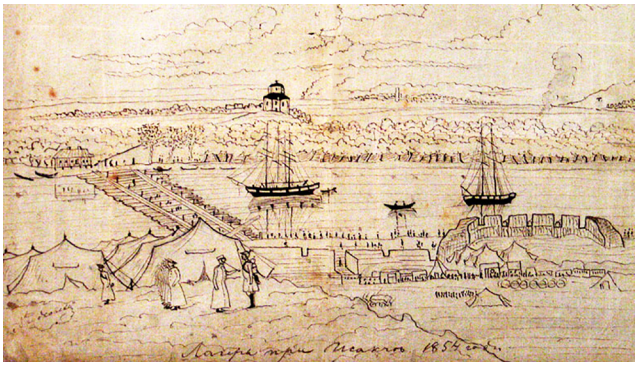

Рис. 13. «Лагерь у Исакчи в 1854 г.» (рисунок юнкера А.А. Рудковского).

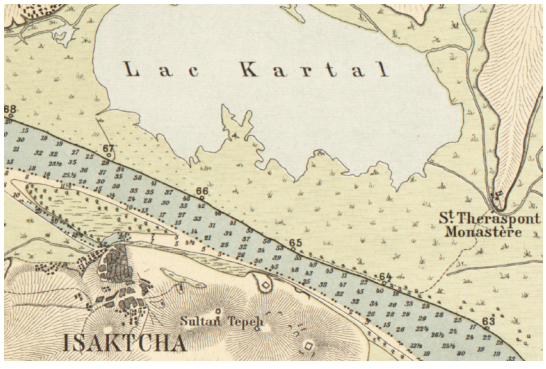

Рис. 14. «Carte du Danube et de ses embranchements entre Braïla et la mer». 1886.

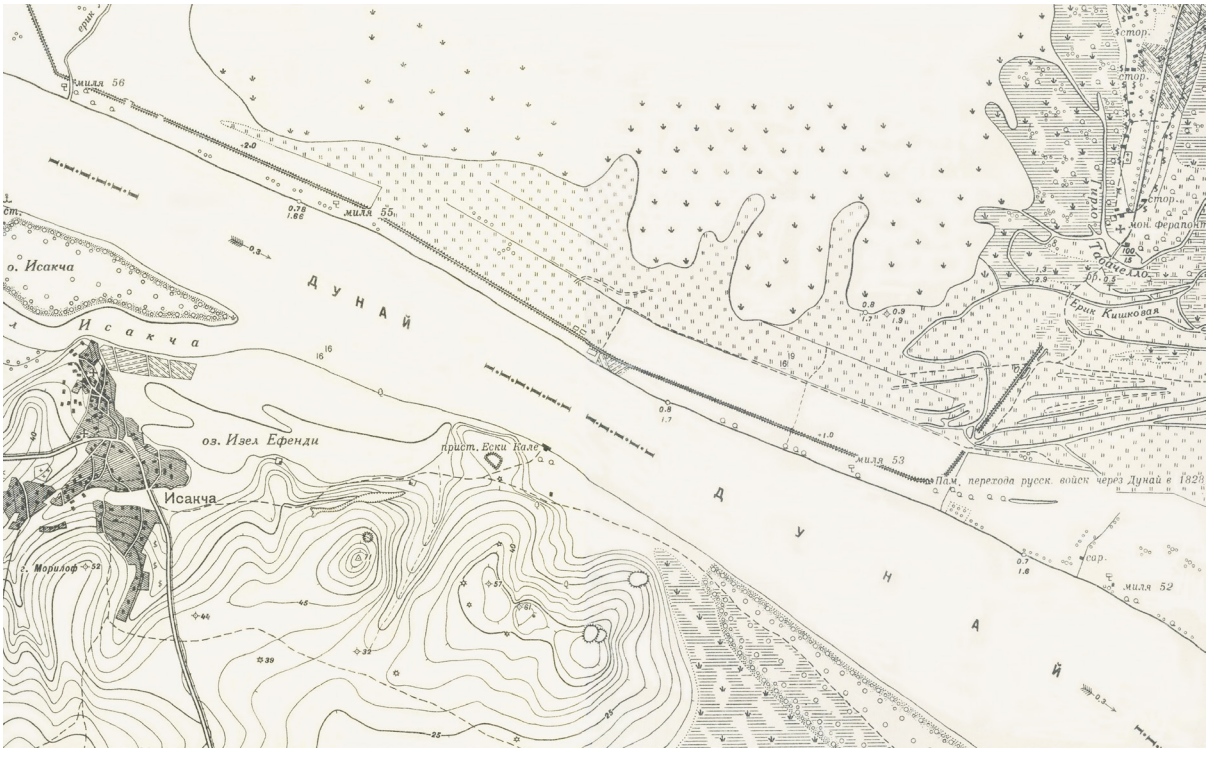

Рис. 15. Исакча и переправа через Дунай (карта 1941 г.).

ских канонерских лодок мимо турецкого укрепления у Исакчи на Дунае 11 октября 1853 г.» (Прил. 2). Они изображают те же события: с востока в начале боя и с запада, когда прорыв уже состоялся (Морской корпус 2012).

Здесь мы ограничимся публикацией того варианта первой картины, который был литографирован (рис. 12). На нем справа частично показана бастионная крепость Исакчи. Внутри ее укреплений видно крупную мечеть с высоким минаретом, а перед стенами – палаточный лагерь турецких войск. Слева вдали просматриваются строения Ферапонтиевского монастыря (мужского скита), устроенного на стрелке Новосельского мыса там, где, по преданию, вблизи императора Николая I и его свиты упала турецкая бомба, не причинив вреда никому, так как не взорвалась. В 1835 г. «собственным иждивением государя императора Николая I» в нем была построена церковь «длиною и шириною 10 саженей [21,3 м], высотою от цоколя до крыши фонаря 10 сажень и 10 вершков [21,8 м]» (Шишкина 2013).

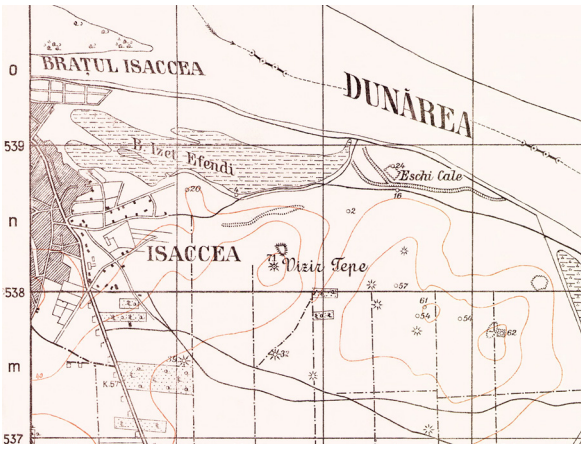

Рис. 16. Карта «Planul director de tragere» 1950 г. (Лист 5553 «Isaccea»).

И под конец скажу несколько слов о рисунке с натуры юнкера Подольского пехотного полка А.А. Рудковского «Лагерь при Исакче 1854 года», выставленном недавно на сайте «Руниверс». Он отражает малоизвестные до сих пор события наведения российскими войсками в 1854 г. запасной переправы у Исакчи. Судя по рисунку, она располагалась на месте переправы 1828 года, с использованием старого предмостного укрепления (tête de pont). На левом берегу Дуная видно дорогу к Новосельскому мысу и церковь Ферапонтьевского скита (рис. 14), которая легко узнается по высокому восьмигранному барабану с низким куполом (Шишкина 2013, фото). Вдали просматривается с. Сатул Ноу (Новосельское), а справа плес оз. Кугурлуй.

Источник 1877 г.

Речь пойдет о неординарном артефакте, а именно о каменном надгробии с довольно грубой надписью «1877 год Топалов». В начале 1990-х годов В.М. Кожокару нашел его в с. Новосельское, но попало оно туда из района бывшего Ферапонтьевского скита, где, скорее всего, стояло на могиле человека, возможно, погибшего в ходе боевых действий, может быть, в ходе боев в Добрудже в июне 1877 г.[15] (Прил. 2). Долгое время предмет хранился в краеведческом музее, созданном В.М. Кожокару в бывшем монастырском здании, но после его смерти в 2010 артефакт затерялся. В 2020 г. памятник неожиданно «всплыл» в Измаиле, но благодаря В.В. Левчуку его удалось передать на хранение в Измаильский исторический музей А.В. Суворова, где он хранится на берегу Дуная недалеко от здания Малой мечети.

Предварительное обследование надгробия показало, что основой для него послужил фрагмент архитектурной детали из сероватого мрамора хорошего качества размерами 76х73 см, толщиной 25-35 см. Однако, судя по профилю, и эта деталь является куском блока из какой-то еще более ранней (римской (?)) постройки. Лицевая сторона детали украшена шестью параллельными линиями и резной розеткой диаметром около 60 см (рис. 17).

Поиски аналогий показали, что, скорее всего, перед нами не плита облицовки стены, а часть сборного саркофага или пьедестал, на котором была установлена могильная плита с надписью. Подобные предметы с похожими розетками хранятся в лапидарии г. Пловдива,

Рис. 17. В. Кожокару и И. Сапожников у мраморной плиты с розеткой (2007 г.).

[15] Камень происходит из Исакчи, но взяли его, скорее всего, из Сатуновской дамбы.

а похожие розетки, но на облицовочных плитах, были найдены в Исакче (хранятся в археологическом музее Тульчи). Как считает М. Тютюнджи, данный памятник можно ориентировочно отнести ко второй половине XVIII в., но возможен его более ранний возраст, если он окажется деталью надгробия.

Так или иначе, этот музейный экспонат демонстрирует тесную связь между правым и левым берегами Дуная, которая существовала на протяжении многих столетий, благодаря и переправе у Исакчи.

Заключение

Подводя итоги, обращу внимание на то, что в этой статье впервые удалось собрать значительный объем уникальных картографических и иконографических исторических документов по поставленной теме, которые ранее чаще использовались как иллюстрации к фундаментальным научным трудам, а нередко просто как красивые картинки для оживления скучных текстов. Еще одной особенностью этой подборки является то, что ее источники объединяет не конкретный исторический период или событие, а сравнительно узкий микрорегион и его история на протяжении одного века. Впрочем, не следует забывать, что место это по-настоящему уникально и на протяжении тысячелетий привлекало к себе разные народы, пытавшиеся прорваться через величайшую реку континента в Европу.

Если обратиться к сути статьи, то за время с 1770 по 1787 г. российская армия не менее 10 раз штурмовала, сжигала и взрывала Исакчу, ее укрепления и храмы, а также не менее двух раз наводила понтонные мосты через Дунай (в 1828 и 1854 гг.). В ходе нашего исследования удалось раскрыть многие моменты планиграфии как самого местечка, так и разновременных укреплений и других объектов прилегающего района. Это важно потому, что, как было показано выше, фортификационные сооружения неоднократно срывались здесь российскими войсками вплоть до 1829 года. Однако позднее все крепости от Железных Ворот до устьев Дуная были приговорены к полному уничтожению согласно Берлинскому трактату от 13 июля 1878 г.: «Для увеличения гарантий, обеспечивающих свободу судоходства по Дунаю..., высокие договаривающиеся стороны постановляют, что *все крепости и укрепления* по течению реки от Железных Ворот до ее устьев *будут срыты и что новых возводимо не будет*»[16] (Сборник 1952, 202-203, ст. LII; Сапожников, Аргатюк 2016, 168).

Благодарности. Автор высказывает искреннюю признательность за профессиональные консультации и фотографии неопубликованных материалов из личных архивов профессору М. Тютюнджи и знатоку археологии и истории Исакчи А.-Д. Стэнике.

А еще здесь хочется вспомнить о том, что 40 лет назад, летним днем 1980 года в центре с. Новосельское у экспедиционного «ГАЗ-66» я первым из археологов познакомился с неутомимым краеведом Валерием Кожокару – светлая ему память!

Приложение 1

О взятиях Исакчи российскими войсками в XVIII в.

(Новоселов 1857, 190-191).

Исакча была взята несколько раз. По разбитии турецкой армии при Кагуле, в 1770 году, и по удалении главных сил с берегов Дуная в Яссы, генерал Вейсман с частью войск остался между озерами Ялпухом и Кагулом для наблюдения за действиями верховного визиря Халиля-паши, расположившегося у Исакчи.

[1] 14-го ноября [1770 г.] Вейсман послал за Дунай отряд из 350 егерей под командой храброго майора Мекноба, и эта горсть людей быстрым и неожиданным появлением так встревожила визиря, что он поспешно бросился в Бабадаг, оставив Исакчу на произвол судьбы. 18-го ноября русские заняли крепость, захватили найденные в ней пушки и возвратились на левый берег. Это был первый успех за Дунаем...

[16] Курсив мой (И.С.)

[2] 23-го марта 1771 г. генерал Вейсман снова /191/ переправился с малочисленным отрядом через Дунай для поисков и, по взятии Тульчи, 14-го апреля вторично занял Исакчу, истребил там значительные магазины и, захватив всю артиллерию, опять возвратился в Измаил.

[3] Наконец, пользуясь ужасом, наведенным на турок его нападением на Бабадаг, произведенным столь нечаянно, что верховный визирь с санджак-шарифом едва успели спастись бегством в Базарджик, он в третий раз обратился на Исакчу, взял ее 20-го октября и взорвал замок.

[4] В 1790 году, по возобновлении войны с Турцией, де Рибас, разбив при впадении рукава Сулинского в море турецкую флотилию, преграждавшую ему вход в Дунай, занял Исакчу и тем самым ускорил взятие Измаила.

Приложение 2

Исакча (Исакча 1913, 34-35)

Местечко на правом берегу Нижнего Дуная; известно военными действиями в рус.-тур. войнах.

Во время войны 1769-74 гг., в кампанию 1771 г., [2] в апреле было произведено удачное нападение на И. генерал-майором Вейсманом. 14 апр. отряд (1400 гренадер, 40 артиллеристов и 200 мушкетер для прикрытия судов, при 2 пушках) отплыл из Измаила к И. Грести против течения при сильном встречном ветре было затруднительно, почему к 11 ч. вечера флотилия достигла лишь мыса Чатала, в 22 верстах от И.; сделать нападение до рассвета являлось невозможным; Вейсман оставил при Чатале авангард секунд-майора Иохемсена (206 гренадер), а сам с остальной флотилией спустился по реке на 9 верст и укрылся за островом. В 4 часа дня 15-го Вейсман поплыл снова к Чаталу; здесь флотилия выждала заката солнца, после чего, захватив с собою половину авангарда, поплыла дальше и в 4 часа ночи остановилась в версте от турецкого лагеря. Высадив отряд (см. схему. А [рис. 18]), Вейсман построил его в 2 колонны по 700 гренадер; левую он повел сам по горам, а правую, генерал-майора Озерова, двинул за авангардом Иохемсена, который направился на неприятельскую батарею (Б) из 5 пушек. Движение было совершено так скрытно, что турки заметили его лишь тогда, когда авангард подошел к батарее; турки скоро очистили ее, как и другую батарею (В) в 3 пушки. Приведя в порядок людей, Иохемсен продолжал по берегу движение к крепости. Рассвет обнаружил движение; турецкая конница двинулась в горы, а янычары заняли виноградники (Г). Все усилия авангарда и прибывших на помощь 100 гренадер очистить их оставались безрезультатны, пока не подошла колонна Озерова; только тогда штыками янычары были выбиты и укрылись на кладбище. Для дальнейшего движения колонна опять разделилась: Озеров овладел батареей (Д) и кладбищем, а Иохемсен – двумя

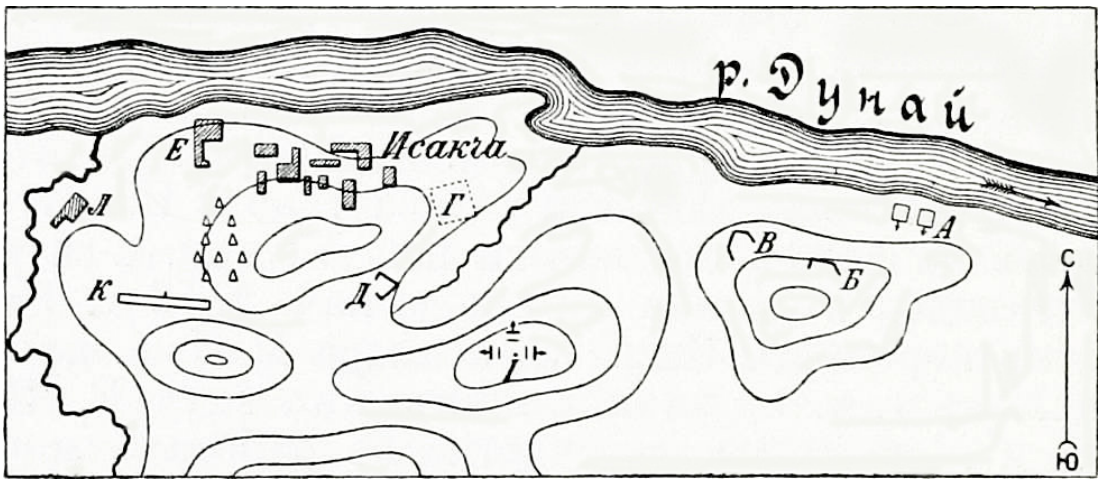

Рис. 18. План операции против крепости Исакча 16 апреля 1771.

батареями, прикрывавшими замок (Е). Между тем, колонна Вейсмана, подходя к городу, была встречена конницей: атака турок с фронта, тыла и левого фланга была так стремительна, что Вейсман вынужден был построить каре на 3 фаса (I) и, отбив атаки, двинулся вперед и огнем принудил неприятеля очистить две батареи и лагерь. У батарей обе колонны соединились и заняли позицию (К). Отразив здесь несколько атак конницы, Вейсман выслал сек.-майора Кафтырева (160 гренадер) овладеть магазином (Л), прикрытым батареей в 5 пуш. Кафтырев быстро овладел батареей и выбил неприятеля из магазина, мечети и молдаванской церкви, неприятель укрылся в замке (Е). Затем тщетно Иохемсен, Кафтырев и подпол. Блюхер (180 грен.), высланный в подкрепление, делали попытки взять замок: губительный огонь янычар и батарей у замка поражал всех пытавшихся приблизиться; тогда огонь гренадер был сосредоточен по батарее, и она замолчала; но овладеть замком не /35/ удалось. Пока колонны Вейсмана и Озерова действовали в городе, премьер-майор Циглер с мушкетерами поднялся по Дунаю, высадился на берег, сжег 44 мелких судна, после чего с частью команды вошел в город, истребил несколько магазинов, захватил несколько пушек и отступил обратно, отбивая, как при движении к городу, так и обратно, нападения конницы. В 5 часов, уничтожив магазины, отряд сел на суда и отплыл к Измаилу. И. защищалась 6 тысячами человек при 51 пушке, почему поиск Вейсмана должен быть признан выдающимся подвигом. Наши потери: убито 14, ранено 6 офицеров и 83 нижних чинов.

[3] В том же году Вейсману пришлось еще раз действовать против И. 23 октября он выступил от Бабадага к И., выслав на Мачинскую дорогу отряд подпол. Блюхера и кавалерию генерал-майора Энгельгарда. Неприятель знал о занятии Бабадага и имел намерение отступить к Мачину, о падении которого сведения им не были еще получены; вышедшая из крепости конница была разбита Блюхером и Энгельгардом, но часть ее успела выйти на Мачинскою дорогу. В это время к крепости подходил Вейсман; турки артил. огнем старались задержать движение, давая возможность пехоте очистить крепость. Между тем, пехота, видя Мачинскую дорогу занятой нашими войсками, свернула быстро к лежавшему в стороне лесу, но Блюхер успел ее настичь на опушке и нанес урон в 48 человек. К сожалению, Энгельгард в это время увлекся преследованием конницы, а потому запоздал к делу и настиг лишь хвост колонны, изрубив 80 и взяв в плен 15 человек; Вейсман вступил в И. и, обратив 25-го город в груду пепла, 26 октября выступил в Тульчу.

Во время войны 1787-91 гг., [4] в кампанию 1790 г., после занятая Тульчи была отправлена флотилия подполковника Рибаса и капитан-лейтенента Литке для овладения И. Приближение 14 ноября флотилии вызвало тревогу в населении, часть которого искала спасения на судах; 30 лансонов и 2 больших судна, стоявшие близ замка, а равно и батареи крепости встретили флотилию огнем; ответными выстрелами часть судов была зажжена, а в это же время несколько наших судов обогнули остров против И. и неожиданно появились в тылу. Турки побросали суда, батареи и замок и бежали.

[5] При начале кампании 1791 г. был произведен поиск к И. князем Голицыным на судах Дунайской флотилии. Хотя укрепления были разорены, но все же там находился неприятельский отряд, который не оказал в сущности никакого сопротивления, так что 26 марта отряд почти беспрепятственно нагрузил на суда найденные в И. и окрестностях снаряды и разные материалы.

[6 – см.: Прил. 1][17]

В войну 1828-29 гг., [7] по переправе 27 мая 1828 г. частей III корпуса на правый берег Дуная при с. Сатунове, к И. был выслан для рекогносцировки отряд генерала Рудзевича (5 батальонов, 1 сотня казаков, 6 орудий). Обменявшись несколькими выстрелами с крепостью, отряд вернулся в лагерь, куда вслед за тем явились 3 турецких чиновника для переговоров о сдаче. Несмотря на это, И. 29 мая была обложена отрядом генерала-лейтенанта князя Мадатова. 30 мая кончились переговоры и гарнизон сдался на капитуляцию: взято 18 знамен, 75 орудий, 13600 снарядов, 20 тыс. пудов зернового хлеба.

В Восточную войну 1853-56 гг., [8] 27 сентября 1853 г. кн. Горчаков получил от турецкого главнокомандующего Омера-паши письмо с предложением очистить в течение 15 дней Дунайские

[17] 31 июля 1809 г. генерал Засс без выстрела взял Исакчу, оставленную турками при появлении россиян (Бутурлин 1829, 60).

княжества, грозя в противном случае открыть военные действия. Горчаков отвечал, что он не уполномочен вести переговоры и выводить из княжеств войска. Вместе с тем, для усиления обороны Браилова и Галаца Горчаков приказал пароходам «Прут» и «Ординарец», с 8 канонерскими лодками, подняться вверх по Дунаю от Измаила к Галацу, предписывая пройти мимо И. ночью, но как начальник экспедиции, кап. 2 ранга Варпаховский, так равно все офицеры просили разрешения совершить плавание днем. 11 октября в 8½ часов утра флотилия подошла к И. и была встречена огнем; командовавший в Измаиле ген. Линдерс для отвлечения внимания турок от флотилии приказал выдвинуть 4 орудия из Сатунова на берег и открыть по крепости огонь. До 10¼ часов, когда флотилия вышла из-под выстрелов, неприятель громил ее из 27 орудий большого калибра, причем Варпаховский и 14 нижних чинов были убиты, а 5 офицеров и 55 нижних чинов ранены. Огнем флотилии, а также береговыми орудиями и штуцерными Житомирского егерского полка город был зажжен в нескольких местах, лагерь под крепостью почти истреблен и покинут разбежавшимися войсками.

[9] В 1854 г., после поражения турок при Тульче, казаки Сатуновского отряда генерал-майора Толстого беспрепятственно вошли 12 марта в И., покинутую турками.

В войну 1877-78 гг., после занятия Буджака, [10] Мачина и Гирсова, из первого был выслан 14 июня [1877 г.] отряд генерал-майора Янова (8 сот. донских, 4 орудия) для занятия И. и Тульчи, а также для обезоружения местного мусульманского населения. Черкесские поселки на всем пути Янова оказались покинутыми, и он, встреченный радостно местным христианским населением, занял беспрепятственно оба города, в которых оставил около 2 сотен, и 16-го возвратился в Мачин.

Приложение 3

Описание использованных планов и карт

Рис. 1. «План преследования за неприятелем корпусом господина генерала квартермистра Бауера до реки Дуная 21 июля с четвертого часу по полудни из занятого лагеря по победе над неприятелем при речке Кагуле, на котором позначен и прежний ретрашемент неприятельский 1770 году июля 23 дня» (E – расположение неприятельское для переправы через Дунай; H – батареи для разбития неприятельских переправляющихся судов; I – фрегаты, которые поизводили пальбу в корпус генерала-квартирмистра Бауера, прикрывая суда, на коих турки за Дунай перевозилися; K – множество турок бросились в воду; между тем остальные отдались в плен; L – сломанный мост против местечка Исакчи; M – турецкий лагерь по ту сторону Дуная); север слева; фрагмент).

Рис. 2. «План экспедициям, которые производил генерал майор Вейсман по приказанию г. генерала фельдмаршала графа Румяцева 24/4 марта при Тульче и 16/27 апреля [1771 г.] при Исакче по ту сторону Дуная; a, b, c, e – неприятельские батареи; g – батарея, которую майор Кафтырев взял; h – большой магазейн, который он зажег; i – большая мечеть, которую он взял приступом и там стоял до самого походу» (M 1 верста в дюйме; север снизу; фрагмент).

Рис. 3. «План бывшего поиска неприятеля, находящегося при Дунае в городе Исакча, с российской стороны Измаила под предводительством его превосходительства генерала майора и кавалера Отто Ивановича фон Вейсмана 16 апреля 1771 года. Гренадер при той атаке было 1700 чел., а турок 10 000 чел. Сочинил бывший при той атаке флота лейтенант Ломан». «Экспликация: A – место, где пристали наши лодки и сошли солдаты на берег; B, C – батареи с пушками; D – турецкие лодки; E – сделанные суда для моста; F – полугалера; G – турецкие понтоны; H – плетень около виноградного сада; I – [неразборчиво]; K – мост через ручей; L – турецкое кладбище; M – форштадт; N – молдаванская церковь; O – турецкая мечеть каменная; P – магазины; Q – малые лодки; S – перевозные шайки; R – каменный замок; T – места, по которым неприятель бежал по разбитии; Y – караульная для моста; a – высокий курган, на котором стояла визирская ставка в прошлом 1770 году...; i – начатый строиться мост через реку Дунай; поставленные по реке Дунае цифры значат глубину в саженях...» (M 250 саж. в дюйме; РО РНБ, ф. 885, д. 232, л. 21-2; фрагмент).

Рис. 4. «План предприятий генерала майора [О.И.] Вейсмана за Дунаем на неприятельские лагери при Сомове, Тульче, Исакче и на визирский лагерь при Бабадах с 20 по 27 число октября месяца 1771 года. D – неприятельский лагерь при Исакче; z – болотный мыс, который прокопан, дабы на прамах из Ренна к Измаилу скрытно мимо Исакчи проехать» (М 1 верста в дюйме; север снизу; фрагмент).

Рис. 5. «План замку в местечке Исакчи с показанием в каком положении до разрыву состоял. А – замок; В – ворота и над оными четвероугольная башня; С – калитка к реке; D – круглые башни, в которых были магазины; Е – в башне пороховой погреб; F – магазины; G – с турами батарея и от оной калитки палисад; Н – возле замка каменная мечеть, которая с фундамента вся разорена; I – возле мечети батарея; К – обывательское строение, которое все сожжено». Октябрь 1771 г. (М 20 саж. в дюйме; РНБ РО, ф.885, д.243/2, л.41-2; фрагмент).

Рис. 6. «План взятия замка Исакши ноября 13-го дня 1790 году. Изъяснение: А – российский флот, заняв проход, атакует неприятеля; Б – турецкий флот по большей части сожжен; С – десант и марш наших войск для овладения крепости; D – томбазы, байдаки, шлюпки и пр.; Е – дом паши; G – греческая церковь; F – арсенал, провиантский магазин; Н – мечети; I – российский пост». Входит в рукописный «Атлас, содержащий карты и планы последней турецкой войны, верно снятые полковником, комендантом и кавалером бароном фон Тизенгаузеном» (на 61 листе размерами 23х35 см; М 100 саж в дюйме; РО РНБ, ф. 885, д. 287, л. XXXXVII; фрагмент; север снизу).

Рис. 7. «План Исакчи и переправы у Сатунова в 1828 г.» (a - турецкие редуты; в, c, d - турецкие траншеи; g - российская батарея; f - точка высадки десанта; h, i, k - насыпная дамба; t, y - российские (новые) редуты; Moltke 1854, pl. №1; нем. оригинал см.: Moltke 1845, Pl. №М 500 шагов или 381 м в дюйме; север сверху; 1).

Рис. 8. «План переправы российских войск 27 мая 1828 года на правый берег Дуная, защищаемый турками» (d - неприятельские укрепления; i, k - путь, по которому переправлялись первые войска; f - турецкий лагерь; h - укрепления, сделанные российскими войсками по переправе; l - Визирский курган; Заблоцкий 1882; Сапожников 2017б, рис. 3; М 1 : 42 000; фрагмент; вариант см.: Лукьянович 1844, пл. №4, опис. С. 3).

Рис. 9. Лубочная картинка «Государь император наблюдает за переправой российской армии 27 мая 1828 г.»

Рис. 10. Литография Г. де Беарна «Исакча» 1828 г. (Béarn 1839, № 13).

Рис. 11. Литография Г. де Беарна «Курган Визиря» 1828 г. (Béarn 1839, № 12).

Рис. 12. «Прорыв русских канонерских лодок мимо турецкого укрепления у Исакчи на Дунае 11 октября 1853 г.» (Художник А.П. Боголюбов, около 1859 г.).

Рис. 13. «Лагерь у Исакчи в 1854 г.» (рис. юнкера А.А. Рудковского), сайт «Рууниверс»: https://runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6751&CENTER_ELEMENT_ID=147057&PORTAL_ID=6751

Рис. 14. «Carte du Danube et de ses embranchements entre Braïla et la mer. Levée en 1870-1871 par R. Hansford et Ch. A. Hartley. Corrections en 1886. Commission Européenne du Danube». Pl. I. (М 1 мор. миля в дюйме или 1 : 73 000; фрагмент).

Рис. 15. Район Исакчи и переправы через Дунай на карте Генштаба РККА 1941 г. (фрагмент склейки листов L-35-Б-б «Картал» и L-35-105-А-а «Сатунов»; М 1 : 25 000; сост. мест. 1938-1940 гг.).

Рис. 16. Карта «Planul director de tragere» 1950 г. (Лист 5553 «Isaccea»; М 1 : 20 000; сост. мест. 1941 г.; фрагмент).

Рис. 17. В. Кожокару и И. Сапожников у мраморной плиты с розеткой, найденной у переправы на левом берегу Дуная (2007 г.).

Рис. 18. План операции против крепости Исакча 16 апреля 1771 г. А - место высадки; Б, С, Д - турецкие батареи; Г - виноградники; Е - замок; I - каре с тремя фасами (I); К - позиция российских войск; Л - магазин (Прил. 1; Исакча 1913, с. 34; Первая публикация: Петров 1874, план №3).

Библиография

Бендер 1905: [М.О.] Бендер, Каталог Военно-ученого архива Главного штаба, т. I (Санкт-Петербург 1905).

Бутурлин 1829: Д.П. Бутурлин, Картина войн России с Турцией в царствования императрицы Екатерины II и императора Александра I, ч. 2 (Санкт-Петербург 1829).

Вельтман 1978: А.Ф. Вельтман, Странник (Москва 1978).

Глебов 1839: П.Н. Глебов, Воспоминания армейского офицера. Отечественные записки, т. 4, №7, 1839, 211-240.

Грибовский 1791: А.М. Грибовский, Собрание разных полученных от главнокомандующих армиями и флотами ко двору донесений: с подлинников присылаемых в Имп. Академию наук для напечатания в «Ведомостях», ч. 2 (Санктпетербург 1791).

Дзиговский, Сапожников 2018: А.Н. Дзиговский, И.В. Сапожников, Древние оборонительные сооружения переправы через Дунай у озера Картал. Археологія і давня історія України 1 (26), 2018, 175-187.

Епанчин 1905: Н.А. Епанчин, Очерк похода 1829 года в Европейской Турции, ч. 1 (Санкт-Петербург 1905).

Заблоцкий 1882: А.П. Заблоцкий-Десятовский, Граф П.Д. Киселев и его время, т. 1 (Санкт-Петербург 1882).

Исакча 1913: Исакча. В.: (ред.: В.Ф. Новицкий, А.В. Шварц и др.) Военная энциклопедия, т. 11: Инкерман – Кальмар-Зунд (Санкт-Петербург 1913), 34-35.

Квадри, Шенк 1908: В.В. Квадри, В.К. Шенк, Столетие Военного министерства. 1802-1902. Императорская главная квартира: История государевой свиты, кн. 3: Царствование Императора Николая I (Санкт-Петербург 1908).

Липранди 1827: [И.П]. Липранди, Некоторые сведения о правом береге Дуная, собранные в 1826 году (Санкт-Петербург 1827).

Лукьянович 1833: [Н.А. Лукьянович],Три месяца за Дунаем в 1828 году (Санкт-Петербург 1833).

Лукьянович 1844: Н.А. Лукьянович, Карты и планы к описанию Турецкой войны 1828 и 1829 годов (Санкт-Петербург 1844).

Морской корпус 2012: Морской корпус Петра Великого: Боголюбов А.П. Штурманская книжка. 2012: http://shturman-tof.ru/Morskay/morskie_musei/bogolubov.html

Новоселов 1857: С.К. Новоселов, Описание кафедрального собора во имя святых первоверховных апостол Петра и Павла в Санкт-Петербургской крепости (Санкт-Петербург 1857).

Орлов 1890: Н.А. Орлов, Штурм Измаила Суворовым в 1790 году (Санкт-Петербург 1890).

Петров 1874: А. Петров, Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1869-1774 год, т. III: Год 1771 (Санкт-Петербург 1874).

Сапожников 2011: И.В. Сапожников, Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. МАСП 12, 2011, 206-236.

Сапожников 2013: И. Сапожников, Новые картографические материалы о древних валах Бессарабии. Tyragetia s.n. VII/1, 2013, 345-354.

Сапожников 2016: И. Сапожников, Материалы для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов. Tyragetia s.n. X/2, 2016, 97-116.

Сапожников 2017а: И. Сапожников, Древние валы и дороги района переправы через Дунай у озера Картал: опыт картографической стратиграфии. Tyragetia s.n. XI/1, 2017, 213-225.

Сапожников 2017б: И. Сапожников, Османские крепости Добруджи: описания и обзор источников 1820-х годов. Scriptorium nostrum 1 (7), 2017, 291-341.

Сапожников 2019: И. Сапожников, Хаджибей и прилегающее побережье Черного моря в годы Первой российско-турецкой войны. Емінак I/2(26), 2019, 28-34.

Сапожников, Аргатюк 2017: И. Сапожников, С. Аргатюк, Конец эпохи крепостей в Северо-Западном Причерноморье: вторая половина 1820-х – начало 1860-х годов. Scriptorium nostrum 1(7), 2017, 158-195.

Сапожников, Кашуба 2019: И. Сапожников, М. Кашуба, «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянского и Я. Эбергарда. Tyragetia s.n. XIII/1, 2019, 121-148.

Сборник 1952: Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 (Москва 1952).

Шишкина 2013: Р. Шишкина, Монастырь Святого Ферапонта. Информ. портал «Курьер». 22 и 29.07.2013 // http://www.izmail.es/article/14985/

Béarn 1839: Hector de Béarn, Quelques souvenirs d'une campagne en Turqui, en 1828 (Paris 1839).

Moltke 1845: H.K.B. von Moltke, Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829 (Berlin 1845).

Moltke 1854: H.C.B. Moltke, The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829; during the campaigns of the Danube, the sieges of Brailow, Varna, Silistria, Shumla, and the passage of the Balkan by Marshall Diebitch (London 1854).

Oprescu 1926: G. Oprescu, Ţările Române văzute de artişti francezi (sec. XVIII şi XIX) (Bucureşti 1926).

Stănică 2018: A.-D. Stănică, Cartography of the missing fortresses in Dobrogea: a case study of the Turkish fortifications. In: (Eds. M. Bernardini, A. Taddei) 15th International Congress of Turkish Art. Proceedings (Ankara 2018), 569-586.

Isaccea şi trecerea peste Dunăre în anii 1770 - 1870, conform datelor cartografiei şi iconografiei

Cuvinte-cheie: Isaccea, trecerea peste Dunăre, aa. 1770-1870, războaiele ruso-turce, operaţiuni militare şi distrugeri, cărţi, planuri, imagini, localizarea fortificaţiilor, a moscheielor, bisericilor şi a altor obiective.

Rezumat: Articolul vizează publicarea şi analiza surselor icono- şi cartografice referitoare la topografia şi planografia localităţii Isaccea şi a regiunii învecinate cu trecerea peste Dunăre din anii 1770-1870. Cea mai mare parte din ele se referă la acţiunile militare din timpul războaielor ruso-turce şi al celui de Răsărit (al Crimeii) şi se păstrează, în temei, în arhivele şi bibliotecile din Federaţia Rusă. În perioada respectivă, armata rusă a construit aici de două ori un pod plutitor peste Dunăre (în 1828 şi 1854), iar Isaccea şi cetăţile ei au fost supuse unor atacuri nu mai puţin de 10 ori. Aproape fiecare atac se solda cu distrugeri, explozii şi incendii, iar pietrele din fortificaţiile dărâmate erau folosite pentru edificarea digului din Satu Nou şi a cetăţii Ismail. Cetatea Isaccea a fost năruită definitiv după semnarea tratatului de la Berlin, la 13 iulie 1878 (art. LII). Însă materialele colectate şi analizate în articol au permis să caracterizăm multe aspecte ale topografiei acestei microregiuni, inclusiv să localizăm un şir întreg de obiective – un castel osman, trei moscheie, o casă a unui paşă şi o biserică moldovenească (grecească).

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Planul urmăririi inamicului de către corpul de armată al generalului Bauer în a. 1770.
Fig. 2. Planul expediţiei în Isaccea a general-maiorului O.I. Weisman la 16/27 aprilie 1771.
Fig. 3. Planul general-maiorului O.I. von Weisman din 16 aprilie 1771 privind căutarea inamicului la Dunăre, în orăşelul Isaccea.
Fig. 4. Planul de acţiuni al general-maiorului O. I. Weisman dincolo de Dunăre, la Somova, Tulcea, Isaccea şi Babadag, de la 20 până la 27 octombrie 1771.
Fig. 5. Planul castelului Isaccea până la aruncarea lui în aer. Octombrie 1771.
Fig. 6. Planul cuceririi castelului Isaccea la 13 noiembrie 1790.
Fig. 7. „Planul Isaccei şi a trecerii de la Satu Nou din 1828”.
Fig. 8. „Planul trecerii peste Dunăre a armatelor ruse la 27 mai 1828”.
Fig. 9. Gravură tip Lubok „Măria Sa împăratul urmăreşte trecerea armatei ruse la 27 mai 1828”.
Fig. 10. G. de Bearn „Isaccea, 1828”. Litografie.
Fig. 11. G. de Bearn „Movila Vizirului, 1828”. Litografie.
Fig. 12. „Răzbirea canonierelor ruseşti pe lângă cetatea turcă Isaccea pe Dunăre, la 11 octombrie 1853” (A.P. Bogoliubov, aprox. 1859).
Fig. 13. „Tabăra de la Isaccea în 1854”(desen al iuncherului A.A. Rudkovskii).
Fig. 14. „Harta Dunării şi a braţelor ei între Brăila şi mare”, 1886.
Fig. 15. Isaccea şi trecerea peste Dunăre (hartă din anul 1941).
Fig. 16. Harta „Planul director de tragere”, 1950 (Fila 5553 „Isaccea”).
Fig. 17. V. Cojocaru şi I. Sapozhnikov lângă placa de marmură cu rozetă (a. 2007).
Fig. 18. Planul operaţiunii împotriva cetăţii Isaccea din 16 aprilie 1771 (Anexa 2).

Isaccea and ferry across the Danube in the 1770s - 1870s according to cartography and iconography

Keywords: Isaccea, ferry across the Danube, 1770s - 1870s, Russian-Turkish wars, military operations and destruction, maps, plans, images, localization of defensive structures, mosques, churches, and other objects.

Abstract: The article is devoted to the publication and analysis of iconographic and cartographic sources on the topography and planography of the town of Isaccea and the adjacent area of the Danube crossing in the 1770s - 1870s. Most of them are associated with hostilities during the Russian-Turkish and Eastern (Crimean) wars, and are stored mainly in the archives and libraries of the Russian Federation. At the indicated time, the Russian army

twice sent a ferry across the Danube (1828 and 1854), and Isaccea and its fortresses were attacked at least 10 times. Almost each of them ended in destruction, explosions and fires, and stones from dismantled fortifications were used to build the Satunovsky dam and fortress and Ismail. Finally, the Isaccea fortress was demolished after the signing of the Berlin Treaty on July 13, 1878 (Article LII). However, the materials collected and analyzed in the article made it possible to characterize many aspects of the topography of this micro-region, including localizing a number of objects – the Ottoman castle, three mosques, the Pasha's house and the Moldavian (Greek) church.

List of illustrations:

Fig. 1. Plan for the pursuit of the enemy by the corps of General Bauer, 1770.

Fig. 2. Plan of expeditions conducted by Major General O.I. Weisman at Tulcea on and at Isaccea on April 16/27, 1771.

Fig. 3. Plan of reconnaissance operation against the enemy, located at Isaccea on the Danube, led by Major General O.I. von Weisman on April 16, 1771.

Fig. 4. Plan of military operations undertaken by Major General O.I. Weisman on the Danube against enemy camps at Somov, Tulcea, Isaccea and Babadag from October 20 to 27, 1771.

Fig. 5. Plan of the Isaccea Castle before the demolition. October 1771.

Fig. 6. Plan of the capture of Isaccea Castle on November 13, 1790.

Fig. 7. Plan of Isaccea and the river crossing at Satunov in 1828.

Fig. 8. Plan of the Russian troops crossing to the right bank of the Danube, defended by the Turks, on May 27, 1828.

Fig. 9. The popular print "The Emperor watches the river crossing of the Russian army on May 27, 1828".

Fig. 10. Lithograph by G. de Bearn "Isaccea", 1828.

Fig. 11. Lithograph by G. de Bearn "The Vizier's burial mound", 1828.

Fig. 12. "The breakthrough of Russian gunboats past the Turkish fortress of Isaccea on the Danube on October 11, 1853" (painting by A.P. Bogolyubov, about 1859).

Fig. 13. "The camp at Isaccea in 1854" (drawing by junker A.A. Rudkovsky).

Fig. 14. Map of the Danube and its branches between Braila and the sea. Compiled in 1870-1871 by R. Hansford and Ch. A. Hartley. Corrections in 1886. European Danube Commission.

Fig. 15. Isaccea and the Danube River crossing area on the map of the General Staff of the Red Army, 1941.

Fig. 16. Shooting master plan, 1950 (Sheet 5553 "Isaccea").

Fig. 17. V. Cojocaru and I. Sapozhnykov near the marble slab with a rosette (2007).

Fig. 18. Plan of the operation against the fortress of Isaccea on April 16, 1771.

29.03.2020

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua

STATUTUL BOIERNAŞILOR DIN BASARABIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA*

Valentin Tomuleţ

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, stare socială, boiernaşi, mazil, privilegiaţi.

Formularea problemei

Despre istoria anumitor categorii sociale ale populaţiei din Basarabia după anexarea ei la Imperiul Rus în 1812, în special a ţărănimii, s-a scris în repetate rânduri. Destul de bogată, în acest sens, este istoriografia sovietică[1]. Deşi scrise prin prisma paradigmei marxiste şi a ideologiei totalitar-comuniste, lucrările respective şi-au adus totuşi, într-o anumită măsură, contribuţia la studierea temei în cauză. În pofida acestui fapt, unele aspecte ale temei au rămas necercetate, altele au fost trecute conştient cu vederea, altele poartă un caracter unilateral şi tendenţios, încât necesită o nouă abordare.

În afara cercetării au rămas stările sociale intermediare, privilegiate ale societăţii – boiernaşii, mazilii şi ruptaşii. Necesitatea studierii în continuare a unei asemenea tematici este dictată de faptul că numai o cunoaştere profundă a tuturor categoriilor sociale ale populaţiei şi poziţia pe care au avut-o autorităţile imperiale faţă de susnumitele stări, permite cercetătorului să pătrundă în logica lor internă şi în sistemul ierarhizat al instituţiilor. Totodată, o cunoaştere detaliată a istoriei categoriilor sociale din Basarabia, în special a celor *privilegiate*, în primele decenii de după anexare, când în Basarabia au fost păstrate unele particularităţi locale, dar şi pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, permite să subliniem convingător unitatea de structură şi de dezvoltare istorică moştenită din Principatul Moldova (cel puţin, în prima jumătate de secol) şi să evidenţiem acele schimbări structurale care au parvenit pe parcurs în cadrul acestor categorii sociale sub regim de dominaţie ţaristă.

Şi încă. Prin abordarea acestei teme, ne-am străduit să trezim interesul celor de astăzi, dar poate şi celor de mâine – atât din mediul rural, cât şi din cel urban, unii plecaţi, pribegi prin lume, iar alţii rămaşi – pentru destinul satului basarabean şi oamenii lui, pentru istoria moşilor şi strămoşilor lor, care cândva au fost «talpa» ţării, clasa de mijloc a ţărănimii – boiernaşii, mazilii şi răzeşii, ca să nu se piardă identitatea lor socială şi etnică.

Pentru a pătrunde în esenţa problemei examinate, în special pentru a înţelege ce prezintă categoria boiernaşilor, în comparaţie cu stările sociale avantajate, din scara ierarhică de sus, şi cu cele neavantajate, din scara ierarhică de jos, la început, să facem o caracteristică succintă a noţiunii de *privilegiat*.

Statutul de *privilegiat*

Chiar de la bun început, trebuie să constatăm că, în pofida unei bibliografii relativ bogate despre istoria diferitor categorii sociale ale populaţiei din Basarabia în epoca modernă, până în prezent, lipseşte un studiu special, care ar pune în discuţie categoria socială a *boiernaşilor, mazililor, ruptaşilor* şi *odnodvorţilor*, într-un cuvânt a stărilor sociale/fiscale privilegiate ale populaţiei. Fiind neînsemnate numeric şi nejucând un rol esenţial în viaţa politică şi activitatea instituţiilor administrative, acestea, până în prezent, nu au atras atenţia cercetătorilor. În plus, nici izvoarele de arhivă şi cele publicate nu abundă în informaţii, ca în cazul altor categorii sociale, cum ar fi, spre exemplu, cel al boierilor/nobililor sau al *ţăranilor* şi *orăşenilor*. Moştenire din Principatul Moldova, boiernaşii, mazilii şi ruptaşii, într-un cuvânt cei *privilegiaţi*, au existat, cu anumite schimbări, o anumită perioadă de timp şi în Basarabia, iar altele, după schimbarea statutului social, au fost prezente pe întreg parcursul secolului al XIX-lea.

În actele vechi moldoveneşti sau mai noi, din secolul al XIX-lea, din Principatul Moldova (catagrafiile anilor 1831, 1838 sau 1845), în catego-

* Articol realizat în cadrul proiectului de cercetare „Evoluţia istorică a Moldovei din antichitate până în epoca modernă în contextul civilizaţiei europene. Basarabia în cadrul Imperiului Rus. Sinteză academică, studii, documente şi materiale". Partea I, cifrul 20.80009.0807.36.

[1] În acest sens, *a se consulta*: Istoria 1973, 100-105, 111-118; Istoria 1982, 121-124, 127-131; Madan 1996, 384-395; Madan 2001, 186-198; Ţurcanu 2005, passim.

ria *privilegiaţilor* îi întâlnim pe cei încadraţi în grupul neamuri, vel căpitani, căpitani, vornici de poartă, porușnici (ofiţeri), postelnicei, polcovnicei, ispravnici de aprozi sau de copii de casă, vătavii moșiilor boierești și cei apărați de cărțile Ocârmuirii. În plus, în această categorie îi mai regăsim pe mazili, ruptași și ruptele vistieriei, pe negustori și tagma bisericească. Apartenenţa la starea *privilegiaţilor* era de natură ereditară. Prin înseși numele lor, boiernașii, ca și mazilii, păstrau „amintirea boieriei" și luptau mereu pentru menţinerea privilegiilor strămoșești, precum au procedat și ceilalţi privilegiaţi; plăteau birul în dajdie (dajdia mazilească) individual, precum boierii, nu în cislă, ca țăranii, deseatina (dijma) la stupi, mascuri sau sfini (porci), apoi și la vin, o plăteau redus, adică „boierește" (redusă), nu „țărănește" (în întregime), erau scutiţi de beilicuri[2]; erau judecaţi de divanul domnesc etc. (Instituţii 1988, 304; Lefter 2013, 43).

În Basarabia, ca și în Moldova de peste Prut, sub noţiunea generică de „privilegiaţi" îi regăsim, în secolul al XIX-lea, pe toţi acei ce se aflau pe diferite „trepte privilegiate", care includea pe micii boieri de țară sau boiernași, mazilii și ruptașii, ruptele de vistierie și de cămară, scutiţi, în diferite perioade de timp, de obligaţii fiscale, fixate în diverse acte de danie, emise de domnii Moldovei pe parcursul secolelor/anilor[3].

[2] ***Beilic*** – termen de oricine turcă, cu mai multe înţelesuri: domnie, stăpânire, ceea ce aparţine fiscului (statului); casă în care erau găzduiţi trimișii oficiali, sosiţi de la Poartă în Țările Române; oficialii otomani în Țările Române; muncă gratuită în folosul statului (Documente 1996, 373).

[3] Privilegiile pot fi împărţite în următoarele categorii distincte: ***1.* Privilegii fiscale** – satele mănăstirilor și cele atribuite boierilor erau „slobode de muncile, dările și veniturile domniei"; marii dregători beneficiau de scutiri, cu excepţia birului, iar uneori erau scutiţi de plata acestui impozit; clerul nu plătea darea posluşnicilor străini, era scutit uneori de dijmărit, de deseatină și goștină, ori de totalitatea dărilor; slujitorii statului, ostașii ori civilii, beneficiau – drept echivalent al serviciilor prestate – de anumite ușurări fiscale; curtenii, în Moldova, plăteau „dajdia curtenească", un impozit de favoare; călărașii plăteau „dajdia călărășească", iar anumite sate de margine plăteau numai bir; slujitorii civili, organizaţi în cete (bresle) plăteau o sumă unică, nu „cu satul" („țărănia" în Moldova), ci „cu breasla", sau ceata respectivă. Privilegiile fiscale se acordau și din anumite considerente economice unor *categorii profesionale*, negustori și meșteșugari, care plăteau dările cu breasla, sub forma unei contribuţii forfetare, *rupta*. Negustorii străini – armenii, brașovenii, evreii – care aduceau folos statului și locuitorilor, se bucurau, de asemenea, de privilegii fiscale și de scutiri vamale. De anumite privilegii au beneficiat coloniștii și ruptașii (străini sau pământeni). ***2.* Privilegiile judiciare** constau, pe de o parte, în existenţa unui regim jurisdicţional de favoare – atât din punct de vedere formal, cât și material – pentru boieri și dregători, pentru slujitori și bresle, pentru anumite

În satele vechi răzășești din Moldova, după cum constată cercetătorul Lucian-Valeriu Lefter, în care locuiau descendenţii mai mult sau mai puţin pauperizaţi ai vechii boierimi, răzeșimea, din care făceau parte mazilii (în cazul nostru, și boiernașii – *V.T.*) sau treptele „privilegiate", idealul fiecărui tânăr căsătorit era urmărirea unui *cursus honorum*, prin urcarea treptelor spre vârful piramidei sociale sau păstrarea acelor privilegii și scutiri fiscale, moștenite de la părinţi. Toate năzuinţele și eforturile erau menite să slujească acestui scop (Lefter 2013, 43). Din această cauză, constată autorul, mulţi din aceste categorii ar fi vrut să beneficieze de privilegii, motiv pentru care Alexandru vodă Ipsilanti (1786-1788) a stipulat „să rămâie mazili și neamuri numai cei ce să trag din mazili și neamuri", condiţie menţinută și de Regulamentele Organice, mazili fiind numai „cei care vor fi cu adevărat drepţi feciori de mazili și de ruptași" (Lefter 2013, 43).

Pentru a intra în prima treaptă a ierarhiei *privilegiaţilor*, categorie socială rezervată doar pentru „ficiorii de privilegiaţi, mazilo-ruptași, rupte a vistieriei, preoţi și diaconi căsătoriţi și neintraţi la nici o rânduială", era valabilă nu numai proprietatea funciară și dovada descendenţei boierești, ci și faptul deţinerii „costumului" aferent acestei stări sociale: anteriul de cutnie – haină boierească lungă până la glezne, confecţionată dintr-o ţesătură de mătase cu urzeală de bumbac; contășul – haină luxoasă de iarnă, lungă, îmblănită cu piei scumpe, purtată de boieri; tacâmul sau harnașamentul calului cu cele necesare, și, desigur, calul (Lefter 2013, 44). În Basarabia, această trăsătură specifică vestimentaţiei privilegiaţilor s-a pierdut, luând alte forme și alt colorit, rămânând mai mult în amintirea boiernașilor și mazililor, fapt ce denotă schimbarea statutului, limitarea privilegiilor, sărăcirea și decăderea acestor stări sociale.

orașe și târguri; pe de altă parte, în atribuirea dreptului de jurisdicţie locală sau profesională stăpânilor de moșii, marilor dregători, agenţilor administrativi locali și organelor de conducere a breslelor. ***3.* Privilegiile administrative** constau în dregătorii și slujbe, la care nu aveau acces decât boierii și boiernașii. Odată cu organizarea breslelor – de negustori și meșteșugari –, anumite sarcini administrative au fost atribuite și organelor de conducere ale acestora. ***4.*** Un număr impunător de **alte privilegii** se refereau la: dreptul de vânătoare, de pescuit, de vânzare a vinului și a cărnii, de a întreţine mori, teascuri etc. În Moldova de peste Prut, privilegiile fiscale au existat până la Convenţia de la Paris (1858), care le-a abolit pe deplin (Instituţii 1988, 384-385).

Timpul a intervenit în statutul social-economic şi politic al privilegiaţilor. Şi mai mult, acest proces a fost observat în Basarabia, după 1812, când regiunea a intrat sub dominaţie imperială rusă.

Ange Bally, moşier, doctor în jurisprudenţă, om destul de cărturar pentru acele timpuri (a studiat în Italia şi în Franţa, cunoştea greaca veche şi elina/neogreaca, latina, germana)[4], familiarizat cu situaţia din Basarabia, într-un studiu al său, publicat de Nicolai Iorga în limba franceză, *O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ţinut moldovenesc* (Bally 1940), scria, la câţiva ani după anexarea teritoriului dintre Prut şi Nistru la Imperiul Rus: „[...] în intervalul de aproximativ 500 de ani care s-au scurs de la descălecatul lui Dragoş, vedem aici cel puţin un exemplu aproape unic în istorie: cel al unui lung şir de domnitori care, aproape toţi, au plătit cu preţul vieţii tristul onor al voievodatului. Ambiţioşii care şi-l doresc cu ardoare ajung să piară unii de sabie, spânzuraţi sau otrăviţi, alţii mor în captivitate, în exil, în umilinţă, iar un mic număr al celor care reuşesc să evite acest trist destin duc cu ei în mormânt regretul de a fi lăsat drept moştenire generaţiilor viitoare doar sărăcie şi mizerie. Descendenţii lor, aceia care provin din familiile cele mai celebre din istoria ţinutului, se consideră în zilele noastre (în secolul al XIX-lea – *V.T.*) foarte norocoşi dacă pot *să figureze încă în categoria mazililor, a ruptaşilor şi a altor privilegiaţi* (subl. n.), care se bucură doar de distincţia de a nu fi confundaţi cu ţăranii la repartizarea funcţiilor publice" (Bally 2016, 47-48). Bally descrie o situaţie reală, în care s-au pomenit stările privilegiate ale societăţii româneşti, care, pe parcursul secolelor, în condiţiile diferitor împrejurări istorice, au pierdut din drepturile şi privilegiile lor de altădată. Autorul estimează, în Basarabia, un număr de 9297 de privilegiaţi, inclusiv: 2059 de mazili, 4039 de ruptaşi, 1294 de rupţi de la vistierie şi de la cămară, 1905 de postelnici şi alţi privilegiaţi (Bally 2016, 124), care „[...] plătesc doar tributul legal şi se bucură de scutirea integrală în corvoadă, a căror masă constituie una dintre taxele cele mai grele din ţinut" (Bally 2016, 126).

Această constatare a lui Ange Bally o putem deduce şi din listele recensămintelor fiscale, efectuate în Basarabia în anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea, în care boiernaşii, mazilii şi ruptaşii, ca şi categoria ruptelor, erau incluşi, de multe ori, într-un compartiment unic, cel de „*clasa privilegiată / привилегированного класса*", iar stările neprivilegiate ale ţăranilor – în cel al „*stărilor de rând / простого состояния*"[5].

Drept exemplu elocvent, în acest sens, ne servesc listele generale ale recensământului fiscal din 1835, prezentate de administraţia judeţeană Orhei Administraţiei Regionale, în care stările sociale/fiscale privilegiate – boiernaşii, mazilii şi ruptaşii – nu sunt indicaţi separat, ca în celelalte judeţe ale Basarabiei, ci sunt incluşi într-o singură listă, într-un compartiment unic/comun, cel al ***privilegiaţilor***[6].

Şi raportul *Despre drepturile diferitor clase ale populaţiei din Basarabia*, datat cu anul 1843, îi include pe boiernaşi, mazili şi ruptaşi în categoria stărilor sociale privilegiate (Права 1843, 62).

Statutul boiernaşilor în Moldova

Puţinele informaţii cu privire la această categorie socială le întâlnim doar fragmentar în dicţionare (Instituţii 1988, 54) sau în lucrările de sinteză, dedicate dezvoltării social-economice a Ţării Moldovei în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea, în care, tangenţial, se fac referiri şi la categoriile privilegiate ale populaţiei (Onciul 1914; Giurescu 1946; Xenopol 1975 etc.).

Spre exemplu, Petre Strihan, unul din autorii cunoscutului dicţionar dedicat *Instituţiilor feudale în Ţările Române,* vede în boiernaşi categoria cea mai de jos a boierimii. Ea era formată fie din boieri mai săraci sau decăzuţi, fie prin ascensiunea unor moşeni[7] înstăriţi, care ajungeau să capete o slujbă sau o mică dregătorie (Instituţii 1988, 304). Folosind un document din 1818, întocmit la Iaşi, autorul scrie că prin boiernaşi se înţeleg cei care nu se trag din boieri şi „au dobândit cinuri mai mici, ce sunt de la vel-şătrar în gios" (Instituţii 1988, 54). Cam aceeaşi informaţie o oferă şi documentele de arhivă, care constată că boiernaşii s-au format, în fond, din boierii mai săraci sau

[4] Mai detaliat, despre Ange Bally şi lucrarea sa, *a se vedea*: Danilov 2013, 99-108.

[5] *A se vedea*, spre exemplu, listele populaţiei, conform recensământului fiscal din 1835, pentru ţinutul Orhei (ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23-57).

[6] *A se vedea* mai detaliat: ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23, 24-57.

[7] ***Moşnean*** – termen folosit în Ţara Românească, pentru a-i desemna pe locuitorii satelor libere, echivalând cu termenul moldovenesc de ***răzeş*** şi contrastând cu termenii care-i desemnau pe ţăranii dependenţi (rumânii, vecinii). Despre diverse teorii asupra originii moşnenilor *a se vedea* în amănunte: Instituţii 1988, 304-305; Panaitescu 1964, 34.

decăzuţi sau prin ascensiunea unor mici stăpâni de pământ, care ajungeau să capete o slujbă sau o dregătorie inferioară – de la polcovnici, postelnici, vel-căpitani până la vel-şătrari[8].

Prin urmare, în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale veacului următor, în Principatul Moldova, iar după 1812, și în Basarabia, postelniceii, precum și unii locuitori ce aveau „cărţi gospod de neamuri și de iertare", nu făceau parte din categoriile de contribuabili și erau liberi de obligaţiunile fiscale. Postelniceii constituiau o tagmă a boiernaşilor, scutirea lor de plata birului și a dajdiei[9] făcându-se prin cărţi oficiale, semnate de domn.

Dicţionarele moderne ne dau mai multe definiţii cu referire la noţiunea de *boiernaş*, dar care au, în fond, acelaşi înţeles: *1.* boier de rang inferior; *2.* agricultor care face pe boierul; *3.* boier de rang mai mic, care ocupa dregătorii inferioare; *4.* boier de rang mai mic, cu o situaţie inferioară marilor latifundiari; *5.* boier de rang mai mic, având avere mai puţină și ocupând (în organizarea veche a Principatelor) dregătorii inferioare; *6.* boier de rangul cel mai de jos; *7.* boier de la ţară; *8.* boier mai mic, cum erau odinioară cămăraşii, cuparii, ciohodarii, aprozii ș.a.; *9.* proprietar rural mai mic (Boiernaş f.a.1; Oprea et al. 2007, 169; Dicţionarul 1996, 105).

Cam aceeaşi constatare o întâlnim și la călătorii străini, care au vizitat Ţările Române în diferite perioade de timp. Spre exemplu, căpitanul croat Radisitz, folosindu-se de materialul informativ, cules de comisiile topometrice în anii 1789-1791, și cunoscând personal situaţia din Principate, scria, în 1822, că nobilimea din Ţările Române se împarte în trei clase[10]: „***1.*** Mazil, mici boiernaş de ţară; ***2.*** Răzeş, pe jumătate ţăran; aceştia sunt proprietarii mai mici. După moartea tatălui, fiul se înapoiază în pătura ţărănească. Mazilii se numesc „domnule", răzeşii: „stăpâne". Nobilii din clasa a ***3-a*** sunt cei mai de sus, care ocupă funcţii de curte, deţinând pentru scoborâtori titlul de Măria Ta. Un prim drept al nobililor este portul bărbii; prin aceasta au dreptul de locuinţă în curtea domnului. Limba curţii este greaca" (Călători 2005, 76-77). Diplomatul rus, de ascendenţă suedeză și germană, Nikolai Karlovici Giers (1820-1895), după prima sa călătorie în Moldova (septembrie-octombrie 1841), scria: „În Moldova toţi cei de la *logofăt* la *aga* [...] aparţin boierilor mari. Toate celelalte persoane cu titluri erau numite *boiernaşi* [...]" (Călători 2007, 72). Diplomatul german C.A. Kuch, fost ofiţer la Breslau și consulul Prusiei la Iaşi, între 1826-1842, analizând prejudecăţile românilor, datorate mentalităţii încă retrograde, scria: „Cea mai mare parte din familiile boiereşti nu-și lasă copiii să meargă la şcolile publice, fiind prea mândri, pentru a-i pune alături de copiii boiernaşilor sau ai negustorilor, într-o intimitate prea mare, după cum se stabileşte, de obicei, între camarazii din aceeaşi şcoală. Din această cauză ei ţin, de obicei, câte un profesor francez în casă, de la care însă elevii, în afara limbii materne, arareori învaţă alta, vorbită doar papagaliceşte pe dinafară" (Călători 2007, 230).

Neagu Djuvara (1916-2018), fost diplomat, filosof, istoric, jurnalist și romancier român, aduce și alt exemplu, de altă natură, când boiernaşii locuiau și învăţau în familiile marilor boieri. Autorul scria: „Se ştie că până și un boier de o zgârcenie proverbială, cum era Costache Conachi (1777-1849), mare logofăt al Moldovei[11], veşnic în judecată cu ţăranii proprietari din vecinătatea moşiei sale, ţinea tot timpul în casa lui şase-şapte fii de boieri de rang mai mic și înzestra toate fetele din sat, când preotul spunea că sunt fete sărace; la nunta fetei sale cu caimacamul Nicolae Vogoridi, a înzestrat douăsprezece perechi de tineri ţărani, căsătoriţi tot atunci, cu câte o pereche de boi, o vacă și o mie de lei. Chiar în casa boierului trăiau, pe lângă guvernanta nemţoaică și preceptorul francez sau neamţ, câţiva membri ai unor familii de boiernaşi, care aveau câte o slujbă; copiii lor primeau aceeaşi educaţie ca și copiii stăpânului, lucrul acesta fiind pentru ei cel mai sigur mijloc de a ajunge cândva, cu sprijinul „patronului", la

[8] ANRM, F. 2. inv. 1, d. 1199, f. 14.

[9] ***Dajdie*** –dare fixă către stat, la care erau impuşi în Basarabia, până în anul 1825, doar mazilii, ruptaşii și ţiganii: fiecare familie de mazil plătea câte 14 lei anual, ruptaşii și ţiganii – 15 lei anual; până în 1839 – câte 9 rub. 35 cop. asignate. Burlacii plăteau jumătate din sumă (AISR, F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso).

[10] De fapt, prin reforma lui C. Mavrocordat, boierimea din Moldova a fost împărţită în două trepte, ţinându-se cont de vechimea neamului și de dregătorie: ***boieri de treapta întâi*** (de la mare logofăt la treti logofăt) și ***boieri mazili***; iar în Ţara Românească în: ***mari boieri*** (boieri veliţi) cu urmaţii lor (neamurile) și ***boieri mici*** cu urmaşii lor (mazili). Astfel, prin reforma din 1740 din Ţara Românească și din 1742 din Moldova au fost consideraţi drept boieri numai acei care ocupau o dregătorie și descendenţii lor. Cei ce deţineau primele 19 dregătorii au intrat în categoria boirilor mari (veliţi), iar urmaşii lor se numeau neamuri, restul dregătoriilor erau ocupate de boieri de clasa a doua, iar descendenţii lor numindu-se ***mazili*** (Rădescu 2009, 137).

[11] Despre Costache Conace scrie și Radu Rosetti. *A se vedea:* Rosetti 2017, 112-115, 131, 548, 580.

vreo slujbă în administraţie" (Djuvara 1995, 118). Această afirmaţie o întâlnim şi în alte izvoare.

În casa boierului, boiernaşii erau trataţi cu cinste şi respect. Memorialistul Radu Rosetti scria în amintirile sale că „boierănaşii care se aflau în serviciul marilor boieri erau trataţi cu cinste şi, spre exemplu, când erau în vârstă matură, copiii boierilor li ziceau nu pe nume: Neculai, Gheorghe, Iancule, Costache, Marghioală, Ileană etc., ci *moşu* Neculai, *moşu* Gheorghe, *moşu* Iancule, *moşu* Costache, *mamă* Marghioală, *mamă* Ileană etc." (Rosetti 2017, 66). Şi mai frumos autorul scrie despre anturajul de la curtea lui Grigore Ghica Vodă (mai 1849 - octombrie 1853, octombrie 1854 - 3 iunie 1856): „Curtea lui era bine ţinută, masa lui bogată şi-i plăcea să vadă numeroşi oaspeţi în jurul ei. Deosebit de bine ţinuţi erau *copiii de casă*, cărora li se mai dădea acuma şi denumirea de *paji*; toţi erau fii de boierănaşi sau de alţi *privileghieţi*, îmbrăcaţi în frace roşii, în pantaloni negri şi purtau în cap pălării bicorne, împodobite cu pene" (Rosetti 2017, 234).

Prin reforma fiscală a lui Constantin Mavrocordat noţiunea de *boiernaşi* includea şi alte categorii sociale fiscale. În urma acestei reforme, boierii care ocupau o funcţie în sistemul administrativ erau numiţi *veliţi*, iar cei care nu mai erau în funcţie trebuiau numiţi *biv-vel* (foşti boieri mari), iar cei ce erau descendenţi din neam boieresc, dar nu ocupaseră dregătorii, erau numiţi *mazili*. Daniela Rădescu, citându-l pe Dinică Ciobotea, constată că, mai târziu, istoricii i-au aşezat pe mazili în rândul burgheziei, alături de categoriile sociale fiscale ale „neamurilor", „postelniceilor", „armăşeilor", „ruptaşilor" şi „ruptelor", categorii ce reprezentau pe negustorii săteşti şi stăpânii de pământ. În studiile de specialitate, această categorie de plătitori de capitaţie sunt atestaţi cu denumirea de „boiernaşi" sau chiar de „boier", în realitate însă, pentru că locuiesc în sat, fac parte şi constituie burghezia rurală (Rădescu 2009, 137-138).

Şi O.G. Lecca, autorul *Dicţionarului istoric, arheologic şi geografic al României*, îi include pe boiernaşi în noţiunea generică de mazili: „prin extensiune, se numeau mazili boierii fără funcţie, şi boierii mici de ţară, boierinaşii, care formau o categorie între boieri şi moşneni" (Lecca 1937, 325).

O altă interpretare a noţiunii de *boiernaş* o prezintă hotărârea Divanului din 1776 privitoare la hotarnici, înţelegând pin boiernaşi „cei ce n-au îmbrăcat caftan". Autorul termenului *boiernaşi* din dicţionarul *Instituţii feudale în Ţările Române,* Petre Strihan, consideră că cele relatate nu constituiau un criteriu, „deoarece nu toţi boierii aveau drept la caftan. Apartenenţa boiernaşilor la clasa boierească este neîndoielnică" (*apud:* Instituţii 1988, 54).

În Ţările Române, boiernaşii (sau *micii boieri*) ocupau diferite funcţii în armată sau în sistemul administrativ. Fiecare cap de familie de boiernaş avea diplomă domnească ce confirma statutul acestei stări sociale. Întreaga familie de boiernaş se bucura de numeroase privilegii. Nicolae Grigoraş, care s-a ocupat de studierea instituţiilor feudale din Moldova, scrie că, în secolul al XVI-lea, hânsarii[12] se recrutau dintre micii proprietari funciari sau dintre boiernaşi ; ei îşi îndeplineau serviciul în schimbul unor privilegii fiscale şi, ierarhic, ca pătură socială, urmau după boieri şi curteni (Grigoraş 1971, 200). Boiernaşii sunt amintiţi de cronicarul Alexandru Amiraş, când, în timpul primei sale domnii, domnul Moldovei Grigore al II-lea Matei Ghica (septembrie 1726 - aprilie 1733) a adunat, pentru potolirea revoltei tătarilor din Buceag, cea mai mare armată pe care a avut-o Moldova în secolul al XVIII-lea – peste 7000 de oameni. Boiernaşii erau incluşi după slujitorii de curte, dărăbanţii ageşti[13], vânătorii[14] şi panţirii[15], ce făceau serviciul cu leafă şi călărime, după care urmau copiii de casă[16], armăşeii[17], aprozii[18] şi „alte

[12] ***Hânsar*** – corp de oaste călăreaţă, al cărui nume derivă din *cursores* („care aleargă"). Ei sunt atestaţi cu numele de *husari* sau *hânsar* şi în Peninsula Balcanică, în secolele al X-lea – al XIV-lea, iar mai târziu în Ungaria şi Polonia, unde alcătuiau trupele regulate de cavalerie uşoară. Mai detaliat *a se vedea:* Instituţii 1988, 220.

[13] ***Dărăbanţi/dorobanţ*** – soldat infanterist.

[14] ***Vânători*** – corp de ostaşi, redus ca număr, grupaţi în steaguri, scutiţi de dări şi îmbrăcaţi de domnie, apărut la începutul secolului al XVIII-lea (Instituţii 1988, 505).

[15] ***Panţiri*** – corp de mercenari localnici, înfiinţat de domnul Moldovei Grigore al II-lea Ghica la 1725-1728. Numele a fost împrumutat din Polonia. Ulterior, panţirii au fost repartizaţi ca slujitori la isprăvniciile ţinuturilor (Instituţii 1988, 351).

[16] ***Copii de casă*** – categorie de slujitori ai domniei, asemănătoare cu aprozii. Locuiau la curtea domnească, unde îndeplineau diverse slujbe. D. Cantemir scria că exista un vechi obicei ca toţi tinerii nobili să fie trimişi la curtea domnească, unde făceau ucenicia de paji, învăţau obiceiurile curţii şi dobândeau deprinderi mai elegante, după care erau avansaţi în funcţii mai înalte (Instituţii 1988, 125).

[17] ***Armaş*** – persoană încadrată în disciplina militară, fiind comandat de un vătaf de armaşi sau de un căpitan de armaşi. Armaşii erau constituiţi în cete şi participau uneori la război. În afară de armaşii aflaţi la centru, erau armaşi răspândiţi pe la fiecare ţinut, numiţi armăşei (Instituţii 1988, 25).

[18] ***Aprod*** – persoană recrutată din tinerii fii de boieri, în aşteptarea unei dregătorii. Aprozii erau organizaţi milităreşte şi îmbrăcaţi în uniforme luxoase. Atribuţiile aprozilor erau: **1.** paza la palatul domnesc; **2.** curier; **3.** agent de executare, aducând, la nevoie, cu forţa, la Divan pe împricinaţi şi executând silit datoriile civile şi fiscale (Instituţii 1988, 17).

bresle", apoi „slujitorimea hătmăniei"[19], împreună cu alţi slujitori de ţară ce-şi făceau serviciul cu leafă, mazili și călărimea (Grigoraş 1971, 205).

Istoricul Vladimir Morozan, autorul mai multor studii dedicate nobilimii din Basarabia, analizând structura socială din Principatul Moldovei, scrie: „Încheiau cercul celor mai privilegiate stări sociale din Principat persoanele numite *boiernaşi*, care, conform statutului lor social, erau aproape de categoria nobililor personali. Ei ocupau diferite funcţii mai mici pe lângă Domn, cum ar fi: cămăraş, vătav, cupar și altele" (Морозан 1014, 27-28).

În cadrul adunărilor elective, desfăşurate în împrejurări deosebite, de criză politică sau dinastică, alături de marii boieri, participau boiernaşii și curtenii. Asemenea adunare se numea deja „marea adunare electivă" sau „marea adunare a ţării". Evenimente de acest fel au avut loc însă destul de rar. La o adunare similară, pe timp de criză (1522), a fost ales domn în Ţara Românească Radu de la Afumaţi (prima domnie – decembrie 1522 - aprilie 1523). O altă „mare adunare a ţării", cu participarea boiernaşilor, alături de marii boieri, a mai avut loc în Ţara Românească cu prilejul schimbării în fapt a dinastiei, în anul 1602, când, tot din raţiuni militare și politice imperioase, la Cârstienești, judeţul Argeş, unde se afla oastea boierilor proimperiali, a trebuit să fie ales Radu Şerban, din familia Craioveştilor, primul domn care nu făcea parte din neamul domnesc al urmaşilor lui Basarab I (Boiernaş f.a.2).

În plus, boiernaşii erau implicaţi și în evenimentele politice interne, în special, în intrigile de la curtea domnească, care aveau loc în ţară. Cercetătorul N.Grigoraş relevă, în acest sens, un izvod din 11 martie 1586, care aminteşte de doi boiernaşi răzvrătiţi împotriva lui Petru Şchiopul (a patra domnie: septembrie 1582 - august 1591), nevoiţi să pribegească „în Ţara Leşească la cazaci", de unde au „ridicat un oarecare lotru ca domnitor ce au venit cu sabia asupra domniei și asupra ţării". P. Şchiopul, domnul Moldovei, s-a ridicat cu oastea împotriva lor, i-a prins de vii și, după un simulacru de judecată, i-a ucis, considerându-i „ca duşmani ai domniei" și „ai întregii ţări", le-a confiscat proprietăţile, pe care, împreună cu altele, preluate tot pentru viclenie, de la alţi boieri, le-a dăruit pârcălabului de Neamţ, Andrei (Grigoraş 1971, 65). Un alt caz este cel în care Ştefan Tomşa, care, în cea de-a doua domnie (septembrie 1621 - august 1623), având instrucţiuni de la turci să încerce pacificarea boierimii, care scăpase cu viaţă din luptele de la Cornul lui Sas (19 iulie 1612) și de la Fântâna lui Păcurar (septembrie 1615), să le rejudece procesele și să le restituie proprietăţile confiscate, „a rejudecat și procesele unor boiernaşi, restituindu-le proprietăţile acaparate de boierimea Movileştilor" (Grigoraş 1971, 74).

Şi mai semnificativ este cazul boiernaşului Vasile Brahă, pomenit într-un document din 16 iunie 1686, care, fiind învinuit de Divan în înaltă trădare și condamnat la moarte, fără confiscarea proprietăţilor funciare, a fost graţiat, la insistenţa pârcălabului de Neamţ, care s-a rugat în genunchi la domnul Moldovei Constantin Cantemir (25 iunie 1685 - 13 martie 1693), dar și-a pierdut ocinile pe care le avea în satele Vlădeni, Culiceni și Rugăşeşti, acestea revenindu-i pârcălabului pentru obţinerea graţierii (Grigoraş 1971, 86-87). Un alt caz este cel al boiernaşului moldovean Ştefan Darie, judecat la 15 aprilie 1692, pentru înaltă trădare, pentru că s-a dus în Polonia, unde, cum scrie izvorul, n-a căutat „să se hrănească cu slujba", dar s-a întors cu un corp expediţionar polon și, apropiindu-se de locul unde se aflau „ocinile sale", a jefuit oamenii. Domnul a dispus să fie confiscate proprietăţile funciare ale lui Ştefan Darie și să fie date celor care au fost păgubiţi, precizând că trebuie pedepsiţi cei „ce-și lasă pământul [...] și se duc prin alte ţări străine și apoi vin cu sabia asupra ţării și fac jafuri și tâlhării" (Grigoraş 1971, 87).

N.Grigoraş, care examinează aceste, dar și alte cazuri, din timpul domniei lui Mihail Racoviţă (domn în Moldova de trei ori: septembrie 1703 - 23 februarie 1705, 31 iulie 1707 - 28 octombrie 1709 și 5 ianuarie 1716 - octombrie 1726), constată că mulţi din cei consideraţi vicleni erau din rândurile ţăranilor și boiernaşilor, considerent din care „[...] nu s-au făcut confiscări de proprietăţi funciare, chiar atunci când, prin acţiunile lor, au păgubit vistieria domnească, probabil, fiindcă nu aveau pământuri sau alte bunuri care să valoreze ceva" (Grigoraş 1971, 90).

Unii boiernaşi se angajau în armatele statelor vecine (Polonia, Rusia, Suedia etc.), unde obţineau grade militare și primeau solde bănești mari. Ion Neculce scrie că mulţi moldoveni, în special,

[19] ***Hătmănie*** – dregătorie specifică Moldovei, cu caracter predominant militar (atribuţia de a comanda întreaga armată) (Instituţii 1988, 216-217).

„boiernaşi şi slugi boiereşti şi slujitori" (Neculce 1958, 160), se angajau în armata polonă din considerentul că polonezii plăteau solde ridicate.

Cele câteva exemple descrise *supra* ne permit să concluzionăm că boiernaşii erau o categorie socială importantă în Moldova medievală; ei au jucat un rol major în viaţa politică a ţării, fiind încadraţi de domnie în diferite slujbe, cu caracter diferit, iar pe timp de război – în operaţii militare. Boiernaşii erau atraşi de marea boierime în confruntările politice interne sau în diferite activităţi de ordin militar în statele vecine, pentru a obţine grade militare şi a-şi redresa situaţia financiară.

Dimitrie Cantemir deosebea două categorii de boiernaşi: ***1.*** tinerii, feciori de boieri care îşi făceau noviciatul în vederea promovării lor într-o dregătorie şi îndeplineau „slujbe de taină ale curţii" şi ***2.*** dregătorii de la curtea domnului, care îndeplineau sarcini în interesul personal al domnului, precum: marele cămăraş, vătavul de aprozi, cuparul etc. Aceşti dregători se recrutau nu numai dintre boieri, ci şi din „oamenii cei mai de jos" şi chiar dintre prizonieri (*apud:* Instituţii 1988, 54). Uneori, boiernaşii făceau parte din suita unui mare dregător, care însoţea un demnitar străin, sau chiar dintr-o ambasadă; alteori aveau sarcini minore. În unele cazuri, domnul îi rânduia, ca şi pe boierii cei mari, să cerceteze pricini judecătoreşti.

În plus, diferite izvoare medievale atestă că numeroşi darabani, o parte din ofiţeri, ca hotnogii şi căpitanii, se recrutau din rândurile boiernaşilor, boierimii mijlocii, fapt pentru care erau remuneraţi de domnie. Spre exemplu, căpitanului de darabani, denumit boiernaş Ion Stroescul, i s-a acordat, la 14 iunie 1700, „dreptul de a lua a zecea din ţarină, din pâine, din fânaţ, din grădini şi din prisăci, din satul Stroieşti, care-i erau de moşie" (Grigoraş 1971, 168).

Boiernaşii, alături de boieri, erau antrenaţi la paza curţii domneşti. Despre aceasta aflăm din documentele ce descriu viaţa vitregă a uneia din cele mai frumoase fete din Moldova – domniţa Ruxanda, ruptă (în urma căsătoriei din 1 septembrie 1652) de la una din cele mai luxoase curţi, care amintea pe cea din Stambul, sau, mai degrabă, pe cea din Bizanţ: „Ca şi la serai, pentru a pătrunde la Curte, trebuia să treci întâi printr-o primă împrejmuire, păzită de 500 de puşcaşi, apoi, pe a doua poartă, intrai în altă ogradă, păzită de 100 de pedeştri, şi de acolo abia în ograda a treia, unde stăteau de strajă 250 de purtători de steaguri. Când intrai în sfârşit în palat, 50 de paznici la uşă şi o armată de boieri şi de boiernaşi, foind prin coridoare şi prin anticamere, duceau pe străini la marele logofăt care-i introducea la Vodă (Bulat 2000, 38).

Boiernaşii erau folosiţi de instituţiile administrative şi în alte misiuni de încredere. Spre exemplu, diplomatul francez, baronul Charles de Bois le Comte (1796-1863), însărcinat de cabinetul din Paris cu o misiune itinerantă în Egipt, Siria şi Balcani, a studiat situaţia din Principate si prin deplasări efectuate în afara celor două capitale. Astfel, în Tara Românească, el a fost însoţit, în vizita făcută în judeţul Mehedinţi, de boiernaşul Mihalache Lăpuşneanu, rânduit în această atribuţie de Departamentul de Interne la 5 mai 1834 (Călători 2004, 21).

Anumite informaţii cu privire la statutul boiernaşilor se conţin în lucrările călătorilor străini, care au vizitat Principatele Române în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea. Spre exemplu, călătorul rus Ignati Iakovenko (?-1870), membru al cancelariei lui C.I. Bulgakov, prim-secretar al conferinţei în timpul tratativelor de pace ruso-turce din 1812, funcţionar la consulatul rus de la Bucureşti (1820-1833), iar după aceea – director al Serviciului poştelor din Ţara Românească, cunoscând bine situaţia din Principate şi referindu-se la structura socială din Ţara Românească, scria, în cunoscutele sale scrisori, că după boieri „[...] urmează boiernaşii, adică „neamuri", postelniceii şi mazilii. Neamurile sunt considerate nobili de origine, dar se găsesc între ei şi dintre celea care au o origine simplă, dar obţin, pe diferite motive, acest privilegiu. Ei, ca şi boierii, nu plătesc niciun fel de dări, beneficiază de asemenea şi de privilegiul conform căruia sunt scutiţi de plata vinăriciului şi dijmăritului. Postelnicieii sunt aceia care se află în slujba domnului, sub comanda marelui postelnic [...] După eliberarea lor din slujbă, îndeplinesc numai unele obligaţii, dar dări ca vinăriciul sau dijmăritul nu dau, acest privilegiu fiind dat lor ca semn al recunoaşterii slujbei drepte" (Călători 2004, 861). Aceeaşi constatare o face autorul, când caracterizează sistemul de dări: dijmăritul şi vinăriciul, adăugând la stările sociale enunţate *supra* mănăstirile, boierii şi mazilii (Călători 2004, 844).

Unii din boiernaşi, pe parcursul vieţii, graţie serviciului, dar şi influenţei, adunau averi şi proprietăţi funciare impresionante. Spre exemplu, în 1812, la doar 30 de ani, boiernaşul Tudor Vladi-

mirescu poseda o avere impresionantă, îşi permitea să cumpere şi apoi să vândă peste Dunăre câteva sute de mii de ocale de porumb la un singur transport (aprox. 10 vagoane), să cumpere, la o singură comandă, 1000 de vite, să semneze plăţi de 3000 lei (echivalentul a zeci de mii de dolari astăzi). Averea sa imobiliară era şi ea consistentă: case, moşii cultivate, în mare parte, cu viţă-de-vie avea în Cerneţi, în câmpia Severinului, la Dălboaca şi Cloşani, Calnic, Hălânga din Mehedinţi şi la Purcari, în judeţul Gorj. Avea, de asemenea, mori la Severin, Topolniţa, Pleşuva, Păducel, Baia de Aramă sau Tismana, avea cârciumă la Balta-Mehedinţi (Ionescu f.a.; Tudor f.a.).

Boiernaşii, alături de alte categorii sociale (panduri, târgoveţi şi negustori, mazili căminari, vătafi de vistierie, ţărani moşneni, ţărani clăcaşi), au fost promovaţi în funcţii de răspundere în timpul revoluţiei lui Tudor Vladimirescu de la 1821 (Ciobotea, Osiac 2009, 150).

În categoria boiernaşilor ajungeau şi o parte din răzeşi, graţie serviciului şi devotamentului faţă de domnie. Spre exemplu, Constantin (Costache) Negruzzi, născut în 1808, în satul Trifeştii Vechi (astăzi Hermeziu), din apropierea Prutului, lângă Iaşi, fost om politic şi scriitor român din perioada paşoptistă, era fiul lui Dinu Negruzzi (şi al Sofiei Hermeziu), de origine răzăşească, ajuns boiernaş în rang de paharnic. Odată cu începutul revoluţiei din 1821, se refugiază împreună cu tatăl său în Basarabia, fiind cunoscut prin activitatea sa literară (Afteni f.a.).

Statutul boiernaşilor din Basarabia sub dominaţie ţaristă

După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, autorităţile imperiale i-au egalat pe boiernaşi în drepturi cu nobilii personali[20] ruşi, acordându-le diferite înlesniri şi privilegii. Majoritatea izvoarelor constată că boiernaşii prezentau o categorie socială din Moldova medievală cu o situaţie inferioară marilor boieri. În *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818* se menţiona că „sub denumirea de boiernaşi[21] se subînţelege nu clasa de provenienţă nobiliară şi care nu a ajuns la cele mai de sus ranguri boiereşti, dar cei care au dobândit funcţii mai mici până la vel-şătrar. Ei vor beneficia de drepturi de nobleţe personale, iar urmaşii lor vor intra în categoria mazililor”[22], „[...] care nu mai beneficiau de aceste privilegii”[23]. În cazul în care văduvii boiernaşi sau copiii de boiernaşi se vor căsători cu reprezentanţi ai altor categorii sociale, comisiile urmează să-i înscrie în categoria mazililor. În felul acesta se va proceda şi cu copiii protoiereilor, care urmau să fie incluşi în categoria ruptaşilor[24].

Această constatare generală o face şi I.C. Filitti, care scria, în 1923: „Când Rusia anexează Basarabia, aplică aici principiile *dvoreanstvo*-ului rusesc. În Rusia, anumite cinuri inferioare conferă numai nobleţe personală; în Basarabia, boiernaşii (de la vel-şătrar în jos) dobândesc evghenie personală, iar urmaşii lor sunt puşi în clasa mazililor” (Filitti 1823, 19).

Boiernaşilor li se acorda dreptul de a se angaja la serviciu în instituţiile de stat; erau scutiţi de pedeapsa corporală şi eliberaţi de plata impozitelor şi îndeplinirea prestaţiilor (în baza cărţilor de danie emise de domni sau a obiceiului pământului, erau scutiţi de o parte din goştină[25] şi deseatină[26]

[20] Titlul de ***nobil personal*** (instituit pe timpul domniei lui Petru cel Mare) nu putea fi transmis prin ereditate, nu dădea dreptul de a moşteni moşiile părinţilor împreună cu ţăranii aflaţi pe aceste pământuri, de a se înscrie în societăţi nobiliare şi a participa la adunările nobiliare. Începând cu 1832, copiii de nobili personali au primit drepturi cetăţeneşti onorabile de moştenire. Până în 1845, titlul de nobil personal îl primeau toţi funcţionarii de gradul al XIV-lea – al IX-lea, potrivit „Condicii rangurilor”, adoptate în 1722 de Petru cel Mare. În cazul în care bunicul sau tatăl erau înscrişi în categoria nobililor personali, atunci urmaşii, la atingerea majoratului (17 ani) şi dacă deţineau o slujbă, puteau pretinde la titlul de nobil personal. Începând cu 1845, titlul de nobil personal îl primeau toţi funcţionarii de clasa a XIV-a - a IX-a, încadraţi în serviciul militar şi cei de clasa a IX-a - a VI-a încadraţi în serviciul civil; din 1856 – respectiv, de clasa a VIII-a - a VII-a şi a VIII-a - a V-a (Лурье 1998, 227).

[21] În actele vechi moldoveneşti/basarabene, boiernaşii erau cunoscuţi cu denumirea de **boierinaşi**. *A se vedea:* (ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 92, 78, 81-81 verso, 82, 87, 89 verso, 129, 131 verso-133, 137 verso, 138 verso-139, 142, 144 verso, 148 verso-150 verso, 151 verso, 154, 158, 161-161 verso; Mihail, Mihail 1993, 35, 36, 38, 40, 121, 170, 171) sau **boirănaş** (319).

[22] ANRM, F. 2. inv.1, d. 1199, f. 14; *Устав 1818*, 17.

[23] ANRM, F. 5, inv. 3, d. 747, f. 22 verso-23.

[24] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 429, f. 109 verso-111; F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35-40

[25] ***Goştină*** – dare (taxă) anuală percepută în Ţările Române asupra oilor, caprelor şi porcilor. Goştina a continuat să existe şi în Basarabia până în 1825, după obiceiul moldovenesc, şi constituia câte 41/3 parale pentru fiecare oaie sau capră, la care erau impuşi toţi locuitorii (AISR, F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso).

[26] ***Desetină*** – termen cunoscut în Moldova, la început cu sensul originar de zecime (Din bg., scr. *desetina* „a zecea”), dijmă, desemnând cota-parte dintr-un produs, prelevată cu titlul de dare. La început, desetina şi-a păstrat sensul etimologic de 1/10 din produsul impozabil. Mai târziu, termenul şi-a lărgit sensul, indicând orice dare, indiferent de cuantumul ei. Ulterior, domeniul desetinei se restrânge la stupi şi porci (Instituţii 1988, 149). În Basarabia, desetina este

de pe oi, albine şi porcine; în egală măsură, de vădrărit[27] asupra unui număr stabilit de vedre de vin, iar pentru un număr mai mare de oi, albine şi porcine erau obligaţi să plătească în baza legilor stabilite de guvernul moldovenesc) (Устав 1818, 17-18); aveau dreptul să dispună de proprietăţi funciare şi chiar de ţigani şerbi[28].

Istoricul Alexei Agachi, făcând referinţă la *Regulamentul din 29 aprilie 1818,* ajunge la aceeaşi constatare: „Boiernaşi erau consideraţi persoanele care nu aveau origine nobiliară, dar care aveau ranguri inferioare, până la vel şătrar. Ei beneficiau de dreptul nobleţei personale, însă urmaşii lor erau trecuţi în rândurile mazililor, fără a beneficia de privilegiile părinţilor. Aceştia nu puteau fi pedepsiţi corporal, fiind eliberaţi, potrivit hrisoavelor domneşti, de plata tuturor impozitelor, de prestaţiile obşteşti şi, parţial, de plata goştinii şi desetinei pentru oi, porci şi stupi de albine şi de o anumită cotă de vădrărit, iar pentru numărul şi cantităţile ce depăşeau cotele scutite, ei plăteau în conformitate cu prevederile legislaţiei Moldovei" (Agachi 2014, 134-135).

În plus, *Regulamentul din 29 aprilie 1818* permitea boiernaşilor care „locuiau pe pământurile proprii, pământurile statului sau cele moşiereşti, să-şi păstreze dreptul de altădată de a obţine proprietăţi imobiliare, cum ar fi: moşii populate şi nepopulate şi alte acareturi" (Устав 1818, 15)[29]. Boiernaşii, care nu deţineau un lot de pământ până la 300 de desetine nu aveau dreptul să participe la alegerile în Adunarea Deputaţilor nobilimii din Basarabia, dar puteau fi aleşi doar în diferite funcţii în instituţiile ţinutale (Устав 1818, 24-25) (cum indica izvorul: „puteau fi aleşi în *dregătorii* la locurile de pe la ţinuturi") (Mihail, Mihail 1993, 40). Istoricul Alexandru Boldur numeşte acest drept – drept *pasiv*, prin care „[...] nobilii, boiernaşii şi mazilii pot fi numiţi numai în posturile ţinutale" (Boldur 1929, 51).

Deşi boiernaşii nu aveau dreptul de a participa la alegeri în Adunarea Deputaţilor nobilimii din Basarabia, respectiv şi la alte alegeri, aceştia, prin dispoziţia din 29 februarie 1820, dată Cârmuirii Regionale a Basarabiei de către rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei A.N. Bahmetev, în legătură cu intenţia nobilimii de a trimite deputaţi la Sankt Petersburg, ei au primit dreptul, alături de alte categorii sociale şi fiscale – mazili, ruptaşi şi negustori – de a participa la alegeri, înaintând din rândurile lor deputaţi, pentru a fi reprezentaţi în capitală sau, după cum se menţiona în dispoziţie: „[...] de a alegi şi din treptele lor deputaţie" (Mihail, Mihail 1993, 170). Acest drept, la solicitarea lui A.N. Bahmetev, a fost negociat de contele Capo d'Istria cu împăratul Alexandru I şi prezentat rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei în dispoziţia din 17 martie 1820. Prin această decizie, boiernaşii, ruptaşii şi negustorii primeau dreptul, în baza privilegiilor de care beneficiau, de a participa la alegeri şi de a-şi înainta reprezentanţii săi. Prin dispoziţia din 2 aprilie 1820, emisă de acelaşi A.N. Bahmetev Cârmuirii regionale a Basarabiei, boiernaşii şi ruptaşii urmau să se unească cu mazilii pentru a avea dreptul de a alege, mai întâi, candidaţii din sate, iar ulterior, împreună cu ţăranii, candidaţii în cadrul oraşului ţinutal. Negustorii urmau să se unească cu târgoveţii, pentru a-şi alege doi deputaţi de la întreaga regiune (Mihail, Mihail 1993, 171-172)[30].

cunoscută ca dare neregulată, încasată doar de la persoanele care au stupi de albine şi porcine. Supuşii ruşi – clerul şi slujitorii cultului, nobilii, funcţionarii aflaţi în exerciţiul funcţiei în instituţiile administrative regionale, raznocinţii moldoveni, numiţi căpitani de dorobanţi şi căpitani de lefegii –, conform obiceiului moldovenesc, erau scutiţi de această dare (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2011, f. 178, 179-180).

[27] ***Vădrărit*** – dare asupra vinului în Moldova (secolele al XVIII-lea – al XIX-lea), înfiinţată de Antioh Cantemir (1705-1707). În Basarabia, vădrăritul era o dare asupra vinului, egală cu 4 parale de la fiecare vadră şi câte o para pentru etichetă de la fiecare poloboc. Scutiţi de această dare, în afară de categoriile sociale şi persoanele nominalizate în scutirea de goştină şi desetină, mai erau logofeţii şi diaconii de vistierie. Celelalte persoane care posedau plantaţii de viţă-de-vie pe pământurile statului şi moşiereşti plăteau în vistierie de la fiecare vadră de vin anual câte 12 aspri, iar pentru fiecare etichetă încleiată pe fiecare poloboc – câte 3 aspri (AISR, F. 379, inv. 2, d. 12, f. 21 verso; ANRM, F. 3, inv. 1, d. 129, f. 169; d. 1320, f. 5 verso-6; F. 4, inv. 1, d. 44, p. a II-a, f. 332; F. 5, inv. 3, d. 747, f. 27).

[28] Ţiganii erau împărţiţi în două categorii: ţiganii care aparţineau statului, aceştia fiind supravegheaţi nemijlocit de către Guvernul Regional, şi ţiganii şerbi, care aparţineau clerului, nobilimii, boiernaşilor, mazililor şi negustorilor şi care depindeau direct de aceste categorii sociale. Ţiganii de stat plăteau în vistieria statului impozitul denumit dajdia, în baza hrisoavelor pe care le deţineau. Ţiganii care aparţineau persoanelor particulare erau scutiţi de toate impozitele,prestaţiile şi dările – atât de cele de stat, cât şi de cele obşteşti (Устав 1818 , 20-21).

[29] ***Acaret*** – construcţie auxiliară care ţine de o clădire, de o gospodărie moşierească sau ţărănească. Într-o scrisoare din 31 iulie 1843, adresată de Guvernul Regional guvernatorului militar al Basarabiei P.I. Fiodorov, se lămureşte destul de explicit că noţiunea de *acaret* include toate construcţiile auxiliare, inclusiv toate serviciile din cadrul conacului moşieresc (Mihail, Mihail 1993, 36, 38, 49, 154, 166, 168, 263, 281).

[30] Condiţiile de alegere a deputaţilor, *a se vedea* detaliat: Mihail, Mihail 1993, 171-172.

Boiernașii figurează și în raportul prezentat la 3 mai 1822 de administrația Financiară a Basarabiei privind perfectarea statisticii militare a regiunii, în care se menționa: „Populația Basarabiei este alcătuită din diferite categorii, cum ar fi: nobili (dvoreni), boiernași, mazili, ruptași și oameni simpli, atât autohtoni basarabeni, cât și veniți de peste hotare, în timpul războiului cu turcii (1806-1812 – *V.T.*), cât și după, dar și din persoane venite pe acest teritoriu de mai mult timp din guberniile interne rusești și ucrainene, care s-au așezat pe pământurile statului și cele moșierești; negustori ruși și mic-burghezi *(мещане)*, ce locuiesc în baza pașapoartelor și în număr mare de persoane din diferite țări și de diferite etnii – unii care locuiesc aici de mai mult timp, iar alții – temporar; evrei și țigani de stat și moșierești”[31]. Autoritățile regionale defineau categorie boiernașilor în felul următor: „cu numele de boiernași se subînțelege nu clasa de proveniență nobiliară și care a ajuns la cele mai înalte ranguri boierești, dar cei care au primit funcții mai mici, până la vel-șătrar. Ei beneficiază de dreptul nobililor personali, dar urmașii lor intră deja în categoria mazililor”[32]. Din același raport mai aflăm că „locuitorii de aici, în afară de nobili, boiernași, mazili și ruptași, se împart în stări, conform provenienței sau originii lor: velicoruși, ucraineni, lipoveni, băștinași moldoveni, greci, armeni, bulgari, înzestrați conform dispoziției imperiale din 1822 cu drepturi de coloniști și care locuiau pe pământurile acordate lor. Coloniștii din Varșovia, la fel, beneficiau de drepturi și privilegii speciale, acordate de instituțiile imperiale anume pentru ei. Țiganii și evreii, ca și în cazul guberniilor interne rusești, nu erau divizați în clase, ca negustorii și mic-burghezii”[33]. Prin urmare, schimbări cardinale în statutul boiernașilor din Basarabia, în legislația rusă din primele decenii de după anexare, nu a avut loc. Legislația rusă doar a confirmat statutul boiernașilor, deținut în principatul Moldova până la anexare, deși nu i-a agreat și a întreprins toate măsurile, ca și în cazul mazililor, de a-i lichida ca stare socială.

Și *Regulamentul privind administrarea Basarabiei* din 29 februarie 1828 stipula că locuitorii Basarabiei de toate stările sociale – clerul, nobilimea, boiernașii, mazilii, ruptașii, negustorii și mica burghezie, țăranii, sau locuitorii agricoli, țiganii, care aparțin Coroanei și moșierilor, și evreii – își păstrează toate drepturile și privilegiile de care au beneficiat până acum (Mihail, Mihail 1993, 121)[34]. De fapt, *Regulamentul din 29 februarie 1828* l-a repetat pe cel din 1818, fără a face schimbări esențiale.

Majoritatea izvoarelor de arhivă atestă că boiernașii constituiau categoria cea mai de jos a boierimii. Ei s-au format, în fond, din boierii mai săraci sau decăzuți sau prin ascensiunea unor mici stăpâni de pământ, care ajungeau să capete o slujbă sau o dregătorie inferioară – de la polcovnici, postelnici, vel-căpitani și până la vel-șătrari[35].

În descrierea prezentată de viceguvernatorul Golubițki și funcționarul de clasa a VII-a Climșa organelor imperiale privind administrarea financiară în Basarabia, datată cu anul 1829, boiernașii (în izvor *боярынашей*) nu figurează în compartiment aparte, ca celelalte stări sociale, dar sunt incluși în compartimentul categoriilor sociale privilegiate, alături de mazili și ruptași, figurând după mazili. Autorii scriu că boiernașii și-au obținut anumite slujbe/ranguri din partea domnilor Moldovei până la vel-șătrar. Ei și neamul lor nu puteau fi pedepsiți fără sentința judecății[36].

Într-un document cu privire la starea diferitor clase ale populației din Basarabia, datat cu 1843, se stipula: „După boieri urmează clasa așa-numiților *boiernași*. Această clasă era alcătuită în Principate din funcționari de rang inferior: în Moldova, spre exemplu, din așa-numiții polcovnicei, postelnicei, vel-căpitani și vel-șătrari. Guvernul rus i-a inclus în categoria nobililor personali – atât pe cei pe care i-a primit în supușenia sa, cât și pe urmașii lor, în baza documentelor autentice, care demonstrau proveniența lor socială, scutindu-i de pedeapsa corporală, de impozitele personale și de celelalte dări de stat, obștești, în bani și în natură” (Права 1843, 56).

În Basarabia, boiernașii se bucurau de privilegii boierești, dar numai ei personal. Urmașii lor intrau în categoria mazililor. Respectiv, acest drept a contribuit direct la micșorarea numărului boiernașilor în anii următori. În conformitate cu Regulamentul privind drepturile de apartenență la stările sociale ale locuitorilor Basarabiei din 10 martie 1847, autoritățile țariste i-au egalat în drepturi pe boiernașii din Basarabia cu nobilii

[31] ANRM, F. 5, inv. 1, d. 7497, f. 21, 22-22 verso.
[32] ANRM, F. 5, inv. 1, d. 7497, f. 22 verso-23.
[33] ANRM, F. 5, inv. 1, d. 7497, f. 23-24 verso.
[34] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1197, f. 5; d. 1852, f. 13 verso-14.
[35] ANRM, F. 2. inv.1, d. 1199, f. 14.
[36] AISR, F. 560, inv. 6, d. 575, f. 3. Documentul integral *a se vedea*: Tomuleț 2002, 305-339.

personali din Rusia, numindu-i în continuare nobili personali *(личные дворяне)*[37].

Fiind o categorie socială privilegiată, boiernaşii s-au încadrat activ în viaţa economică şi socială a Basarabiei. Pe unii din boiernaşi în întâlnim ca arendaşi de moşii la marii proprietari funciari sau ocupând diferite funcţii în instituţiile ţinutale sau locale, în dependenţă de studii, cunoaşterea limbii ruse şi influenţa pe care o aveau părinţii sau una din rude. Dumitru C. Moruzi (1850-1914), scriitor, romancier social, memorialist, publicist şi folclorist român/basarabean, care a cunoscut personal asemenea familii de nobili din Basarabia, ca Andrieş, Bodescu, Bantoş, Cantacuzino, Catargiu, Catacazi, Crupenschi, Cazimir, Cuşu, Ciolac, Calmuţki, Cruşovanu, Cuţilă, Caso, Cafegi, Dabija, Dicescu, Donici, Frunzetea, Gafenco, Glavcea, Gusti, Hăjdău, Harting, Keşku, Kiriak, Leonard, Leondariu, Lazo, Mazaraki, Melega, Moraru, Nacu, Roseti, Rusu, Rali (Arbore), Râşcanu, Scrivanu, Sinnescu, Teodosiu, Tomuleţ, Vrabie, Zota ş.a., scria în această privinţă că boierii moldoveni „aveau întinse moşii peste Prut, dar nu trăiau pe ele, ci le arendau, având reşedinţele lor în Iaşi sau în interiorul ţării. Puţini, foarte puţini din ei, după ce s-a închis Prutul[38], legaţi de interese politice sau materiale, se strămutară la Chişinău. Ceilalţi urmară a-şi arenda moşiile pe la mici boiernaşi, pe la greci, armeni, bulgari" (Moruzi 2014, 440-441).

Dumitru C. Moruzi scrie că erau şi alte împrejurări şi situaţii care au schimbat situaţia nobilimii şi boiernaşilor din Basarabia: „[...] neavând încotro, unii îşi trimiseră copiii pe la universităţile de la Kiev şi Odesa, care nici acelea nu erau ceva grozav pe acele vremuri, alţii îi înrolau ca corneţi pe la vreun regiment de cavalerie. Ei înşişi se alegeau după influenţe şi averi, unul mareşal al nobleţei întregii provincii, alţii mareşali de districte, schimbându-se astfel între ei ca toţi să poată spune că au slujit împărăţia. Boiernaşii mai mici se prenumerau în cancelariile mareşalilor, dar bineînţeles că nici nu călcau prin ele, cei mai mulţi neştiind decât carte moldovenească" (Moruzi 2014, 440-441).

Cercetătorul român Zamfir Arbure, referindu-se la diferite categorii sociale din Basarabia, constată că după anexare „unele din vechile ranguri şi deosebiri de clasă s-au păstrat, contopindu-se cu rangurile ruseşti sau prefăcându-se în anumite ranguri analoage din Imperiul Rus", aducând ca exemplu boierii, boiernaşii, mazilii, răzeşii, rupta de cămară, rupta de vistierie şi breslaşii (Arbure 2001, 121). Autorul constată că atât boiernaşii, cât şi ruptaşii n-au fost luaţi în considerare de administraţia imperială rusă în timpul perfectării listelor pentru confirmarea privilegiilor (Arbure 2001, 122). Această remarcă o atestăm şi în documentele de arhivă, când în statisticile privind numărul populaţiei şi listele prezentate pentru confirmarea statutului social, din primele decenii după anexare, boiernaşii lipseau.

Nicolai Iorga, analizând *Regulamentul din 1818*, constată că în Basarabia erau următoarele stări sociale: „clerul, dvorenii (nobilii), boiernaşii («de la vel şătrar în jos»), mazilii (în care se pierd urmaşii clasei precedente), «stare de locuitori cu privilegii», ruptaşii (şi «urmaşii părţii duhovniceşti»), negustorii cu târgoveţii ceilalţi, ţăranii, ţiganii şi jidovii" (Iorga 1912, 163-164). Prin urmare, N. Iorga, formulând starea socială a mazililor, constată corect că anume în această stare socială se pierd urmele boiernaşilor, până la dispariţia lor completă. În acelaşi timp, după cum vom constata analizând recensământul fiscal din 1835 pentru judeţul Orhei, în «starea de locuitori cu privilegii» îi vom regăsi pe boiernaşi, mazili şi ruptaşi, pentru unele ţinuturi, fapt neobservat de N. Iorga.

Alexandru Boldur, referindu-se la această tagmă, scrie: „Boiernaşii sunt o stare socială care nu au o obârşie nobilă şi care nu au ajuns până la funcţii înalte boiereşti. Ei se bucură de drepturile nobilimii personale, dar moştenitorii lor nu păstrează acest drept, intrând în starea mazililor. Boiernaşii sunt scutiţi de pedeapsa corporală şi, pe baza hrisoavelor domneşti, de toate impozitele către stat în genere. Afară de aceasta, pe baza foilor de punere în disponibilitate, date de Domnii Moldovei, sau pe baza obiceiurilor, ei sunt scutiţi de unele impozite agricole" (Boldur 1929, 52). Boiernaşii, alături de mazili, ruptaşi, mic-burghezi şi ţărani, păstrau dreptul de a cumpăra averi imobile: locuri populate şi nepopulate şi pământuri arabile (Boldur 1929, 52).

Ion Nistor, analizând statutul mazililor şi ruptaşilor, constată că administraţia imperială a recu-

[37] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1216, f. 3.

[38] Termenul de 18 luni, stabilit pentru schimbarea sau vinderea moşiilor în Basarabia şi închiderea hotarului la Prut şi Dunăre, a expirat la 2 ianuarie 1814 (ANRM, F. 4, inv. 1, d. 47, f. 49 verso). Despre instituirea cordonului sanitar-vamal la Prut şi Dunăre în 1817, *a se vedea* mai detaliat: Tomuleţ 2004, 82-100.

noscut privilegiile lor de altădată, care nu se deosebeau prea mult de cele ale boiernașilor: formau o tagmă deosebită a lor, în frunte cu un căpitan, și erau încadrați în clasa nobililor săraci, cu o singură curte, din Basarabia (Nistor 1991, 182).

Istoriografia sovietică a analizat categoriile sociale și fiscale din Basarabia de pe poziții de clasă. Academicianul Ya.S. Grosul, referindu-se la categoriile sociale din Basarabia din prima jumătate a secolului al XIX-lea, constată: „O situație intermediară între clasa dominantă a feudalilor și stările fiscale exploatate ale țăranilor și mic-burghezilor ocupa starea caracteristică pentru Basarabia a boiernașilor, mazililor și ruptașilor. Primii, în fond, și-au păstrat unele trăsături specifice stărilor privilegiate, mazilii și ruptașii însă treptat au coborât până la treapta categoriilor superioare ale țăranilor. Beneficiind de unele privilegii, dispunând de mici proprietăți funciare, ei însă s-au ruinat și s-au dizolvat în alte categorii sociale" (Гросул, Будак 1967, 86).

Și cercetătorii Andrei Cușco și Victor Taki văd în boiernași o categorie socială care, alături de mazili, răzeși sau ruptași, arăta o nepotrivire flagrantă cu harta spațiului social imperial rus (Кушко, Таки 2012, 195). Ulterior țarismul va căuta să lichideze această discrepanță sau nepotrivire cu sistemul social rus, uniformizând o parte din categoriile sociale basarabene cu cele imperiale ruse, proces care va fi observat și în alte țări.

Analiza stării sociale a boiernașilor, din start, impune o greutate de ordin obiectiv în depistarea izvoarelor, legată de faptul că, fiind o categorie socială privilegiată, ea nu a fost inclusă în listele contribuabililor – atât în statistica de epocă, cât și în listele recensămintelor populației sau cele fiscale.

Spre exemplu, extrasul recensământului populației, efectuat în Basarabia în 1817, conținea următoarele compartimente: **1.** denumirea ocoalelor și localităților; **2.** situația economică a satelor conform categoriei: **a)** stare bună / înfloritoare, **b)** stare mijlocie (satisfăcătoare), **c)** stare neîndestulătoare / proastă (insuficientă); **3.** statistica tagmei bisericești: preoți, văduvele lor, diaconi, văduvele lor, dieci, văduvele lor, dascăli, văduvele lor, paracliseri, văduvele lor; **4.** mazili, văduvele lor; **5.** ruptași, văduvele lor; **6.** statistica stărilor sociale inferioare (starea de jos): țărani (gospodarii sau „birnicii gospodari"), văduvele lor, burlaci și argații, iertații sau scutelnicii (aici au fost trecuți și „slugile și vătavii, morarii, prisăcarii, lisnicii, păstorii și slugile din gospodăriile stăpânilor de moșii"); **7.** numărul total al gospodăriilor bărbătești; **8.** numărul total al gospodăriilor feminine (văduvelor); **9.** informații suplimentare (dar care nu totdeauna au fost completate): cui aparținea moșia satului (numele proprietarului moșiei), suprafața ei în fălci, după cum era folosită – fânaț, loc de arat, imaș ce aparținea proprietarului moșiei și imaș ce aparținea satului, apărătură[39] și, în cele din urmă, acareturile aducătoare de folos, mai găsim pe alocuri seliști[40] vechi, ulterior inexistente și uitate, precum și distanța între satele vecine în verste (Халиппа 1907, 7)[41]. Prin urmare, în listele recensământului populației boiernașii lipseau, din considerentul că erau categorie socială privilegiată, similar nobilimii.

Același lucru îl constatăm și mai târziu, când la sfârșitul anului 1823 a apărut problema legată de instituirea Comisiei pentru pregătirea unui recensământ fiscal al populației, unde putem găsi răspuns privind cauza pentru care boiernașii nu figurează în aceste liste. Instituirea Comisiei a fost precedată de dispoziția din 27 noiembrie 1823 a guvernatorului general al Novorosiei și rezidentului plenipotențiar al Basarabiei M.S. Voronțov, adresată Cârmuirii Regionale a Basarabiei, în care era stipulat că, în baza *Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 29 aprilie 1818*, Administrația Financiară a Basarabiei trebuie să dețină registrele și listele tuturor locuitorilor regiunii pentru fiecare oraș, târg și sat, cu compartimentarea locuitorilor în clase (stări sociale) conform nivelului de avere, cu indicarea privilegiilor de care beneficiază fiecare categorie socială în parte. Deși scopul efectuării recensământului era unul fiscal și viza mărirea încasărilor în buget, M.S. Voronțov argumenta necesitatea unui asemenea recensământ prin faptul că informațiile obținute vor fi utile pentru asigurarea bunăstării poporului, astfel încât nimeni să nu fie supus unor încasări suplimentare și inechitabile. Consiliul Suprem al Basarabiei urma să instituie

[39] ***Apărătură*** – localitate (pășune, pădure) oprită pentru accesul lumii (Porucic 1930, 315).

[40] ***Selește*** – loc unde a fost undeva un sat și, din diferite motive, s-a risipit sau un loc vândut sau dăruit, în vederea întemeierii unui sat, în cadrul politicii domnești de a valorifica solul pe cale demo-economică. Miron Costin folosește termenul în sensul de sat risipit, părăsit de localnici, care au fugit în urma năvălirilor (Instituții 1988, 433).

[41] ***Verstă*** – unitate de măsură rusească pentru distanțe folosită în trecut în Rusia, egală cu 1,067 km (Breban 1992, 1114).

comisii ţinutale, alcătuite din nobili şi funcţionari, care aveau să se preocupe de organizarea şi desfăşurarea unui asemenea recensământ fiscal la faţa locului, fără a-i sustrage pe locuitori de la muncile lor cotidiene[42].

La 30 ianuarie 1824, la şedinţa consultativă a Consiliului Suprem al Basarabiei, este examinată dispoziţia lui M.S. Voronţov, conform căreia „[...] cauza principală a dezordinii în timpul încasării dărilor este că până în prezent nu se cunoaşte numărul exact al locuitorilor acestei regiuni, care plătesc dări, dajdie, bir şi prestaţii locale, cum ar fi: numărul de mazili, ruptaşi, ţărani, armeni, evrei etc., iar încasarea nefondată a dărilor a contribuit, în cele din urmă, la creşterea datoriilor faţă de stat”[43]. Din această constatare se observă că în Consiliul Suprem nu se ţinea cont de categoria boiernaşilor sau ea era echivalată cu cea a nobililor şi nu se preconiza să fie inclusă în aceste liste. M.S. Voronţov aducea drept argument şi scăderea numărului populaţiei de la 81982 de familii (în 1823) la 79455 familii (în 1824), reducere care, în opinia sa, nu putea să se producă atât de brusc în decursul doar a unui an[44].

La 21 februarie 1824 Consiliul Suprem al Basarabiei a confirmat dispoziţia lui M.S. Voronţov de a fi instituită, în oraşul Chişinău, pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, Comisia Regională pentru desfăşurarea unui recensământ fiscal al populaţiei[45].

La 1 martie 1824, dispoziţia Consiliului Suprem al Basarabiei este examinată şi confirmată la şedinţa Guvernului Regional al Basarabiei. S-a hotărât a li se da dispoziţie tuturor şefilor de poliţie şi ispravnicilor, în oraşe – funcţionarilor poliţieneşti, în ţinuturi – ocolaşilor[46] şi vorniceilor[47], în moşii – proprietarilor şi administratorilor de moşii ca aceştia să ajute şi să susţină activitatea comisiilor[48].

Documentele de arhivă ne dau posibilitatea să urmărim activitatea acestei comisii. Din demersul din 5 martie 1824, adresat Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, privind alcătuirea recensământului fiscal al populaţiei, aflăm că „[...] în 1816, în urma relaţiilor rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei I.M. Hartingh cu ministrul de Finanţe al Rusiei, a fost instituit un Comitet pentru alcătuirea recensământului populaţiei regiunii Basarabia, care a activat până la sosirea în regiune a fostului rezident plenipotenţiar, general-locotenentului A.N. Bahmetev, însă nu se cunoaşte ce măsuri a întreprins acest Comitet”[49].

Considerând că aceste documente se află în arhiva Guvernului Regional al Basarabiei, comisia nou-instituită a cerut să-i fie puse cât mai urgent la dispoziţie listele recensământului precedent al populaţiei. Investigaţiile au demonstrat că listele boiernaşilor în arhiva guvernului n-au fost depistate. În 1823, în urma unei circulare a Guvernului Regional al Basarabiei, poliţiile orăşeneşti şi cele locale au prezentat listele contribuabililor pentru anul 1823 (în afară de ţinutul Bender) şi listele mazililor şi ruptaşilor (în afară de ţinuturile Ismail şi Iaşi)[50]. Respectiv, toate aceste liste au fost puse la dispoziţia Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, pentru întocmirea noului recensământ fiscal[51].

La 16 martie 1824 Comisia Regională, în baza dispoziţiei Consiliului Suprem al Basarabiei, a început pregătirea unei instrucţiuni pentru comisiile ţinutale, care urmau să se ocupe de organizarea noului recensământ fiscal al populaţiei[52]. Instrucţiunea prevedea că aceste Comisii ţinutale urmau să alcătuiască listele contribuabililor conform unor formulare speciale tipărite, care erau puse la dispoziţie de direcţia executivă a Guvernului Regional. Listele erau alcătuite separat pentru fiecare sat, pentru fiecare stare socială: separat pentru mazili, separat pentru ruptaşi, separat pentru ruptaşii de cămară, separat pentru negustori, se-

[42] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 1-1 verso.
[43] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 4.
[44] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 4 verso.
[45] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 8.
[46] ***Ocolaş*** – în Moldova, în sec. al XVIII-lea, slujbaş însărcinat cu strângerea dărilor. În Basarabia – conducătorul administrativ al unui ocol. Regulamentul privind administrarea Basarabiei din 29 aprilie 1818 prevedea că fiecare ţinut se va împărţi în ocoale, în care era ales, din rândurile locuitorilor care dispun de proprietate, câte un ocolaş, iar în sate – câte un vornic (Tomuleţ 2014, 412).
[47] ***Vornicel*** – persoană de rang inferior, subordonată vornicului, însărcinat de obicei cu judecarea pricinilor mai mici din ţinuturi şi sate. În Basarabia – cu înţeles de primar al unui sat sau târg (Tomuleţ 2014, 616).
[48] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 10.
[49] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 27-27 verso.
[50] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 28-29.
[51] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 29-29 verso. Conform datelor privind componenţa etnică şi socială a populaţiei oraşului Chişinău, prezentate de Duma orăşenească în anii 1820 şi 1823, în oraş nu erau înregistrate familii de boiernaşi, iar în listele recensământului fiscal din 17 iunie 1824 - 14 ianuarie 1825, în oraş erau înregistraţi doar 18 burlaci şi o familie de boiernaşi, înscrisă în liste speciale (ANRM, F. 88, inv. 1, d. 100, f. 198-199).
[52] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35.

Tabelul 1

Numărul familiilor de locuitori din Basarabia, din diferite categorii sociale, conform datelor recensământului fiscal al populaţiei din 1824*

Oraşele, judeţele	Categoriile sociale ale populaţiei									
	Birnici creştini	Birnici evrei	Mazili	Ruptaşi	Rupta de vistierie	Rupta de cămară	Burlaci	Neînscrişi	Numărul total	Raportul, în %
Oraşele**										
Bălţi	401	387	-	-	-	-	-	-	**788**	**6,6**
Hotin	487	624	-	-	-	-	-	-	**1111**	**9,3**
Bender	1079	235	-	-	-	-	73	80	**1467**	**12,3**
Ismail	1722	147	-	-	-	-	685	109	**2663**	**22,3**
Reni	348	26	-	2	-	-	165	202	**743**	**6,2**
Akkerman	1667	117	-	3	-	-	1902	364	**4053**	**33,9**
Chilia	834	62	-	-	-	-	225	6	**1127**	**9,4**
În total	**6538**	**1598**	**-**	**5**	**-**	**-**	**3050**	**761**	**11952**	**100,0**
În %	**54,7**	**13,4**	**-**	**0,04**	**-**	**-**	**25,5**	**6,4**	**100,0**	**-**
Judeţele										
Orhei	23476	676	1490	619	274	12	-	287	**26834**	**29,7**
Iaşi	20178	1134	639	490	177	-	-	214	**22832**	**25,3**
Hotin	21029	1950	110	133	-	-	-	149	**23371**	**25,9**
Bender	8241	154	125	12	43	-	440	708	**9723**	**10,8**
Ismail	1878	-	6	17	-	-	290	334	**2525**	**2,8**
Akkerman	3222	-	3	4	-	-	1485	267	**4981**	**5,5**
În total	**78024**	**3914**	**2373**	**1275**	**494**	**12**	**2215**	**1959**	**90266**	**100,0**
În %	**86,4**	**4,3**	**2,6**	**1,4**	**0,5**	**0,01**	**2,5**	**2,2**	**100,0**	**-**
Numărul total	**84562**	**5512**	**2373**	**1280**	**494**	**12**	**5265**	**2720**	**102218**	**-**
Raportul, în %	**82,7**	**5,4**	**2,3**	**1,3**	**0,5**	**0,01**	**5,2**	**2,7**	**100,0**	**-**

* ANRM, F. 88, inv. 1, d. 100, f. 184-185.
** În raport lipsesc datele pentru oraşul Chişinău, care au fost prezentate mai târziu.

parat pentru mic-burghezi, separat pentru ţărani, separat pentru armeni, separat pentru evrei etc. Deci şi în acest punct al instrucţiunii,boiernaşii lipsesc.

Instrucţiunea mai prevedea că, în baza *Regulamentului din 29 aprilie 1818*, categoria boiernaşilor beneficiază de dreptul nobililor personali şi sunt scutiţi de plata impozitelor. În cazul în care văduvii boiernaşi sau copiii de boiernaşi se vor căsători cu reprezentanţi ai altor categorii sociale, comisiile urmează să-i înscrie în categoria mazililor. În felul acesta, se va proceda şi cu copiii protoiereilor, care urmau să fie incluşi în categoria ruptaşilor. Acest punct al instrucţiunii demonstrează lipsa informaţiilor cu referinţă la boiernaşi în listele recensământului fiscal din 1824.

La şedinţa din 10 februarie 1825, Consiliul Suprem al Basarabiei a constatat că o parte din comisiile ţinutale au finalizat lucrul şi au prezentat listele în Comisia Regională, dar aceasta încă nu le-a prezentat Direcţiei economico-financiare a Guvernului Regional[53].

Activitatea comisiilor ţinutale şi a Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia a rezultat cu întocmirea recensământului fiscal din Basarabia din 1824[54].

Datele privind numărul populaţiei care urma să fie supusă dărilor, conform recensământului fiscal din Basarabia din 1824, sunt sistematizate în Tabelul 1.

[53] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 568, p. I, f. 171 verso.
[54] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 780, p. I-IV, passim.

Datele Tabelului 1 atestă că în oraşele Basarabiei erau concentrate 11952 (11,7%) familii, iar în judeţe – 90266 (88,3%) familii, ceea ce denotă totuşi o creştere încă destul de slabă a nivelului de urbanizare a provinciei. Chiar şi fără numărul populaţiei orăşeneşti, în 1824 majoritatea populaţiei rurale era concentrată în cele 3 ţinuturi de centru şi nord ale Basarabiei: în Orhei – 26834 (29,7%) familii, în Hotin – 23371 (25,9%) şi în ţinutul Iaşi – 22832 (25,3%) familii, ceea ce constituie 80,9% din numărul total al întregii populaţii din mediul rural. Din datele tabelului se vede destul de clar că informaţiile despre boiernaşi lipsesc, similar nobililor, care, fiind categorii sociale privilegiate de prim rang, nu erau incluse în listele contribuabililor.

Între timp, erau recunoscute toate categoriile privilegiate ale societăţii, cum ar fi: slujbaşii moldoveni care au primit funcţii inferioare până la vel-şătrar, în baza *Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818* şi documentelor prezentate în Consiliul Suprem al Basarabiei, erau confirmaţi în rangul de boiernaşi, iar mazilii şi ruptaşii care provin din rândurile clerului şi care au fost omişi în timpul recensământului fiscal din 1824 şi nu s-au prezentat, din diferite motive, în Comitetul Regional Provizoriu, pentru a-şi demonstra apartenenţa la această tagmă şi a beneficia de privilegii, urmau a fi recunoscuţi în această categorie socială sau transferaţi în cea a ţăranilor birnici[55].

Reieşind din considerentul că mazilii şi ruptaşii, care proveneau din rândurile clerului, nu se prezentau în Consiliul Suprem al Basarabiei, pentru a-şi confirma privilegiile, şi ţinând cont de faptul că în conformitate cu informaţiile rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei, în categoria mazililor şi ruptaşilor din regiune sunt unii „care se folosesc de această denumire fără documente, doar din motivul că în anii precedenţi au fost înscrişi în listele recensământului în categoria mazililor şi ruptaşilor", Consiliul Suprem al Basarabiei a decis de a se ocupa în mod special de examinarea documentelor pentru acordarea privilegiilor de mazili şi ruptaşi şi celor de boiernaşi[56]. Informaţiile necesare despre aceste categorii de populaţie trebuiau prezentate Consiliului Suprem al Basarabiei de către poliţiile orăşeneşti şi săteşti.

Boiernaşii, mazilii şi ruptaşii urmau a fi înştiinţaţi să depună în Consiliul Suprem al Basarabiei documentele de rigoare, prezentate, la timpul său, de Comitetul Regional Provizoriu pentru decizia finală. Termenul-limită pentru depunerea acestor documente a fost fixat 1 decembrie 1826. Pentru ca aceste persoane să fie identificate mai uşor, listele personale ale boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor trebuiau direcţionate Departamentului Executiv al Guvernului Regional pentru a fi perfectate, iar cei vizaţi urmau a fi înştiinţaţi personal, sub semnătură, că, în caz de neprezentare a actelor respective până la data fixată, ei vor fi transferaţi în categoria ţăranilor birnici, după care cererile lor de a fi confirmaţi în categoria privilegiaţilor nu vor mai fi examinate[57].

Dificultăţile legate de identificarea numărului de boiernaşi, după cum constatam *supra*, erau şi de alt ordin. Deseori, boiernaşii erau incluşi, alături de mazili şi ruptaşi, în noţiunea generică de ***răzeşi***[58]. Autorul studiului *Despre drepturile diferitor clase ale populaţiei din Basarabia*, datat cu anul 1843, scria, în acest sens: „Ţăranii care deţineau în proprietate loturi de pământ, la fel, mazilii şi ruptaşii şi chiar mica nobilime în persoana boiernaşilor, sunt numiţi în Basarabia cu numele generic de *răzeşi*. Din această cauză, această denumire (categorie – *V.T.*) nu prezintă o stare socială deosebită. Răzeşii locuiesc uneori toţi pe loturile ce le aparţin în hotarul unui sat, deseori în unul şi acelaşi sat sau cătun. Alteori, ei au casele proprii în satele moşiereşti sau târguri, alături de ţărani" (Права 1843, 61-62).

Prezintă interes discuţiile din cadrul cercurilor regionale şi imperiale privind statutul boiernaşilor, comparativ cu cel al mazililor, când, înce-

[55] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1191, p. II, f. 276-276 verso.

[56] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1191, p. II, f. 279-279 verso.

[57] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1191, p. II, f. 279 verso (1).

[58] **Răzeş** – mic proprietar de pământ stăpânit în devălmăşie. Potrivit unui document vechi moldovenesc, „stăpânire răzeşească este aceea unde o bucată de loc înconjurată cu hotară o stăpânesc multe obrază împreună, stăpânitori cu toţii, însă fără să fie partea nemărui despărţită cu hotară. Izvoarele ruseşti de epocă îi considerau pe răzeşi ţărani care aveau în proprietate loturi mici de pământ, asemeni odnodvorţilor din Rusia. Ei plăteau în favoarea vistieriei impozit, potrivit stării la care aparţineau. În decizia Consiliului Suprem al Basarabiei, din 29 aprilie 1819, cu privire la modalitatea de stabilire a hotarelor pământurilor răzeşeşti din Basarabia, se menţiona că răzeşii sunt „[...] acei care împreună deţin de-a valma loturi mici în limitele unei ocini". Răzeşii au apărut în urma trecerii moşiei de la un proprietar la mai mulţi moştenitori, iar odată cu mărirea numărului moştenitorilor, s-a micşorat, respectiv, şi partea de pământ până într-atât, încât, potrivit unor acte de proprietate, unora din moştenitori le-au revenit loturi destul de mici (Tomuleţ 2014, 460-461).

până cu anul 1827, fără voia acestor instituţii, a apărut problema privind statutul mazililor. În demersul mareşalului regional al Basarabiei, adresat guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, contelui M.S. Voronţov, se menţiona: „Aceste două clase de oameni, fiind privilegiate, beneficiază: primii – de dreptul nobililor personali, iar cei din urmă – de plata impozitului numit *dajdie* şi a dreptului de a-i îndemna pe locuitori în timpul încasării dărilor în natură. Reieşind din considerentul că, până în prezent, nu există nici un regulament despre tutela văduvelor şi a copiilor minori orfani ai celor două clase şi nu se respectă nivelarea ordinii celor din urmă (a mazililor – *V.T.*), rugăm Majestatea Voastră de a lua în considerare părerea noastră în această problemă: *în primul rând*, ca boiernaşii să se afle în subordinea directă a mareşalilor judeţeni ai nobilimii; *în al doilea rând*, mazililor să li se permită să-şi aleagă un administrator propriu, în grija căruia ar fi tutela văduvelor şi a copiilor minori orfani, alcătuind pentru aceasta registrele genealogice, în baza cărora s-ar urmări respectarea uniformizării şi ordinii în angajarea lor la serviciu şi, în cele din urmă, *în al treilea rând*, să se adopte pentru totdeauna un regulament, care să prevadă în baza căror drepturi şi temeiuri copiii lor (ai boiernaşilor şi mazililor – *V.T.*) pot fi angajaţi în serviciul militar şi civil”[59].

Este sugestiv şi faptul că în compartimentul al doilea al demersului se sublinia că „boiernaşii nu trebuie identificaţi cu mazilii. *Primii* beneficiază de drepturile nobililor personali, însă nu pot transmite aceste drepturi copiilor săi, din care considerent şi titlul respectiv în curând urmează să dispară, din cauză că la noi nobilii personali se numesc *raznocinţi*[60] şi copiii lor urmează singuri să avanseze până la gradul respectiv; *cei de-ai doilea*, adică mazilii, reprezintă o clasă privilegiată, ca cea a odnodvorţilor, a căror provenienţă este aproape aceeaşi ca a mazililor. Toate privilegiile lor faţă de ceilalţi locuitori/săteni sau foştii ţărani constau doar în faptul că ei plătesc dările cu un leu mai puţin”[61].

Adresându-se guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, contelui M.S. Voronţov, mareşalul regional al Basarabiei formulează trei doleanţe ale nobilimii din Basarabia cu referinţă la aceste stări sociale: ***1.*** Dosarele orfanilor boiernaşi urmează, în baza legii, să fie în competenţa Epitropiei Nobilimii (compusă din mareşalul judeţean al nobilimii, ales de către nobili şi asesori din partea nobilimii, din cadrul Judecătoriei judeţene[62]); boiernaşii însă au dreptul de a beneficia de apărarea legitimă de care dispun raznocinţii, nefiind impuşi suplimentar la alte obligaţii din partea poliţiei. ***2.*** Mazilii pot să-şi aleagă din rândul lor deputaţi, conform demersului reprezentanţilor nobilimii. ***3.*** Copiii boiernaşilor urmează să beneficieze de dreptul de a se angaja la serviciu similar raznocinţilor, iar mazilii – similar persoanelor libere[63].

De menţionat că pe marginea documentului, în partea dreaptă, în rândul punctelor/doleanţelor 1 şi 3 era notat cu creionul: „contele (M.S. Voronţov – *V.T.*) este de acord”. În rândul punctului 2 era notat: „deputaţii vor, probabil, altceva şi e puţin probabil ca această doleanţă să fie satisfăcută”[64].

Boiernaşii, alături de mazili, erau folosiţi de administraţia locală pentru rezolvarea diferitor probleme de ordin administrativ, ceea ce provoca, de cele mai multe ori, nemulţumirea şi protestul acestora, fapt pentru care s-au plâns de nenumărate ori administraţiei regionale şi guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei. În rezultat, în urma demersului lui M.S. Voronţov din august 1825, în februarie 1826 a urmat dispoziţia lui C.A. Catacazi, prin care se interzicea judecătoriilor locale de a-i mai folosi de acum înainte pe mazili şi boiernaşi în misiuni de serviciu, din considerentul că judecătoriile dispun de slujitorii poliţieneşti locali proprii, care sunt antrenaţi în aceste servicii. În caz de necesităţi stringente, în baza dispoziţiei din 30 septembrie 1827, judecătoriile locale puteau apela la mareşalii regionali ai nobilimii, în

[59] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 82 verso-83.

[60] ***Raznocinţi*** – grup de populaţie din Imperiul Rus, din secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, neconstituită juridic, care avea studii, se ocupa, în fond, cu munca intelectuală şi nu era inclusă în niciuna din categoriile sociale; raznocinţii nu beneficiau de dreptul de nobili personali. Apariţia raznocinţilor în Rusia, implicit în Basarabia după 1812, a fost generată de nepotrivirea între statutul social şi funcţia socială, existentă mai ales în oraşe, unde statutul contribuabilului avea o legătură neclară cu funcţia sa economică şi unde nivelul de instruire îi scotea pe mulţi indivizi dintr-o anumită categorie socială, fără a-i plasa, neapărat, în alta. Aceştia, provenind din stări sociale diferite, se numeau raznocinţi (ANRM, F. 2, inv. 1, d 1199, f. 3 verso; F. 3, inv. 1, d 429, f. 168).

[61] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 83.

[62] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1197, f. 6 verso.

[63] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 83, 84.

[64] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 83, 84.

subordinea cărora erau boiernaşii, mazilii şi ruptaşii, pentru a se folosi de serviciile lor[65].

Guvernul Regional explica, la rândul său, că în *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818*, în compartimentul dedicat alegerilor în Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia, punctul 4, se stipula că nobilii care nu dispuneau de proprietăţi funciare până la 300 de desetine sau care, în general, nu dispuneau de proprietăţi funciare, la fel boiernaşii şi mazilii, cu sau fără moşii, nu dispun de dreptul de vot, dar în timpul alegerilor puteau fi aleşi în diferite funcţii ale administraţiei ţinutale, iar în punctul 36, cu referire la Tribunalele ţinutale, se indica explicit dreptul de a-i folosi pe mazili pentru transmiterea citaţiilor emise de Tribunale, dar nu se preciza nimic referitor la subordonarea boiernaşilor şi mazililor Mareşalului regional al nobilimii din Basarabia[66].

Erau aduse şi alte argumente. În dispoziţia Consiliului Suprem al Basarabiei din 11 iulie 1827, adresată Guvernului Regional, se stipula că, din insuficienţă de nobili, prin dispoziţia dată ispravnicilor la 19 ianuarie 1826, aceştia urmau să-i folosească pe boiernaşi şi mazili în combaterea lăcustei. Ispravnicii urmau să prezinte Mareşalului regional al Basarabiei listele boiernaşilor şi mazililor, cu indicarea locului de reşedinţă. Concomitent, se arăta ca, ulterior, ispravnicii nu mai puteau folosi aceste persoane în diferite servicii, ca fiind privilegiate, din considerentul că pentru aceasta ei au slujitori poliţieneşti, iar, în caz de urgenţă, să ceară permisiunea Guvernului Regional. În demersul său din 20 martie 1826, Mareşalul regional al nobilimii din Basarabia scria despre măsura abuzivă a Guvernului Regional, estimând că boiernaşii şi mazilii sunt în jurisdicţia lui personală, şi ruga să fie emise, în acest sens, dispoziţiile de rigoare[67].

Totuşi isprăvniciile, din lipsă de funcţionari pentru misiuni speciale, având nevoie de sprijinul boiernaşilor şi mazililor, care se bucurau de autoritate şi respect în rândurile ţăranilor, încălcau aceste dispoziţii. Spre exemplu, isprăvnicia Iaşi, în raportul din 21 martie 1827, solicita permisiunea de a-i folosi pe boiernaşi şi mazili în supravegherea drumurilor şi staţiunilor de poştă. Drept rezultat, Guvernul Regional, în dispoziţia din 30 iunie 1827, adresată isprăvniciei Iaşi, scria că în soluţionarea acestei probleme este necesar de a primi consimţământul Mareşalului regional al nobilimii. În răspunsul Mareşalului se preciza că „[...] de acum înainte de a nu-i mai folosi pe mazili şi boiernaşi în niciun fel de serviciu, iar în caz de necesităţi iminente în aceste persoane, isprăvniciile Orhei, Iaşi şi Hotin să ceară permisiunea Mareşalului regional al nobilimii din Basarabia, iar în ţinuturile Bender, Akkerman şi Ismail – de la persoanele numite sau care vor fi numite de către Mareşalul regional al nobilimii pentru a supraveghea activitatea mazililor şi boiernaşilor”[68].

Având nevoie stringentă de aceste persoane, Guvernul Regional al Basarabiei cerea de la Mareşalul regional al nobilimii informaţii suplimentare cu privire la dispoziţiile date sau care urmează a fi date referitor la boiernaşi şi mazili; în ce ţinuturi vor fi numite persoane responsabile de activitatea boiernaşilor şi mazililor, „[...] care va fi competenţa acestor persoane, în ce va consta subordonarea mazililor şi boiernaşilor faţă de mareşalii regionali ai nobilimii şi care va fi competenţa poliţiilor orăşeneşti şi locale faţă de aceste persoane”[69]. Dar din partea Mareşalului regional al nobilimii din Basarabia nu a urmat niciun răspuns.

Reieşind din considerentul că Mareşalul regional al nobilimii n-a dat niciun răspuns la demersul Administraţiei Financiare a Basarabiei din 27 septembrie 1827, fără de care aceasta nu putea da dispoziţiile de rigoare, în soluţionarea dispoziţiei viceguvernatorului Novorosiei şi Basarabiei F.P. Palen din 5 iunie 1827, viceguvernatorul Basarabiei Firsov şi consilierii Kozminski şi Jdanov, în demersul din 26 noiembrie 1827, îl rugau pe F.P. Palen să-i ceară Mareşalului regional al nobilimii din Basarabia să dea lămuririle de rigoare în problema boiernaşilor şi mazililor, pusă în discuţie[70].

În raportul din 26 noiembrie 1827, adresat guvernatorului general interimar al Novorosiei şi regiunii Basarabia F.P. Palen, vice-guvernatorul Basarabiei Firsov şi consilierii din partea coroanei Kozminski şi Jdanov (Jadalov) scriau că în demersul Mareşalului regional al Basarabiei se insista de a înştiinţa instituţiile ţinutale că boiernaşii şi mazilii sunt subordonaţi lui şi cerea de a-i prezenta listele boiernaşilor şi mazililor, cu indicarea locului de trai, solicitând emiterea unei

[65] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1852, f. 12 verso-13 verso.
[66] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 22 verso.
[67] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 23-23 verso.
[68] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 24-25.
[69] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 25 verso.
[70] ASRO, F. 1, a. 1825, inv. 214, d. 16, f. 26 verso.

dispoziţii din partea Guvernului Regional pe problema în cauză[71].

Problema referitoare la folosirea boiernaşilor de către judecătoriile judeţene a apărut şi la 24 decembrie 1830, când a fost emisă dispoziţia Consiliului Suprem, confirmată de împărat, prin care numărul călăraşilor de pe lângă instituţiile judiciare urma a fi micşorat[72]. La 3 martie 1831 a urmat dispoziţia guvernatorului civil al Basarabiei Sorokunski, potrivit căreia Cârmuirea Regională urma să stabilească numărul de călăraşi din cadrul judecătoriilor regionale, ţinând cont de suma alocată de 15 mii rub. din contul prestaţiilor locale[73]. Din aceste dispoziţii se poate constata că doleanţele mareşalului regional al nobilimii ca boiernaşii şi mazilii să nu fie folosiţi de instituţiile judiciare judeţene era încălcată. În plus, odată cu lichidarea în regiune a funcţiei de ocolaşi, guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei M.S. Voronţov, prin dispoziţia din 30 martie 1831, a propus Cârmuirii Regionale a Basarabiei ca instituirea administraţiei poliţieneşti rurale în târguşoarele şi satele ce aparţin proprietarilor funciari şi alegerea acestor persoane în funcţii să fie lăsată la discreţia moşierilor, iar în cazul absenţei acestora – a administratorilor de moşii, fără implicarea judecătoriilor locale, similar practicii deja existente în guberniile interne ruseşti. La 23 aprilie 1831, Cârmuirea Regională a Basarabiei cere judecătoriilor judeţene să raporteze despre îndeplinirea dispoziţiei contelui M.S. Voronţov. Mareşalul regional al nobilimii îl informează pe guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei M.S. Voronţov că boiernaşii erau folosiţi de judecătoriile judeţene în diferite scopuri – străine şi nedemne categoriei lor sociale, iar mazilii, ale căror obligaţii constau, conform legilor vechi moldoveneşti, în a însoţi transporturile de stat, în calitate de şefi de poliţie (приставы) şi în a îndemna sătenii să îndeplinească la timp şi cu exactitate îndatoririle faţă de moşieri, sunt folosiţi de aceste judecătorii în diferite scopuri pe termene nelimitate şi la distanţe mari. În plus, ei îndeplinesc prestaţiile de mazili, prestaţiile personale şi achită, alături de ţăranii birnici, toate dările[74]. În dispoziţia din 22 mai 1831, guvernatorul civil al Basarabiei cere ca poliţiile judeţene să nu mai implice boiernaşii, mazilii şi ruptaşii în alte misiuni, în afară de cele stipulate în actele vechi. La 30 mai 1831, a mai urmat o dispoziţie a guvernatorului civil, iar la 7 iunie 1831 – dispoziţia Cârmuirii Regionale a Basarabiei, prin care judecătoriile judeţene erau informate despre dispoziţiile adoptate[75].

Greutăţile la care erau impuşi boiernaşii şi mazilii erau într-adevăr destul de mari. Această situaţie este confirmată de dispoziţia guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei M.S. Voronţov din 22 mai 1833, adresată guvernatorului civil al Basarabiei, în care se menţiona, în baza informaţiilor prezentate de mareşalul regional al nobilimii, că „boiernaşii sunt folosiţi de judecătoriile locale în diferite însărcinări nespecifice şi nedemne stării sociale din care ei fac parte, iar mazilii, a căror prestaţii personale, conform vechilor obiceiuri, constau în însoţirea transporturilor în calitate de şefi de poliţie şi îndemnarea populaţiei de a îndeplini exact şi la timp îndatoririle faţă de moşieri, sunt folosiţi de aceleaşi judecătorii locale, neţinând cont de vârstă şi de starea lor de sănătate, sunt trimişi de urgenţă la distanţe mari. În plus, ei deseori sunt chemaţi la corvoadă, îndeplinesc toate prestaţiile personale şi achită toate impozitele de rând cu birnicii”[76]. În continuare M.S. Voronţov scria că „[...] luând în consideraţie faptul că deja de câteva ori a fost confirmat de către administraţia regională din Basarabia faptul că oamenii din stările sociale amintite sunt împovăraţi de prestaţii necuviincioase stării lor sociale, solicităm [...] de a da dispoziţiile de rigoare, ca poliţiile locale de acum înainte să nu-i mai deranjeze pe boiernaşi, mazili şi ruptaşi cu însărcinări care sunt în contradicţie cu privilegiile seculare, de care aceştia beneficiază. Argumentele bazate pe observaţiile proprii ale mareşalului regional al nobilimii din Basarabia confirmă că unii mazili de odinioară, care, după cantitatea producţiei lor agricole, se egalau cu moşierii, acum, din cauza celor expuse mai sus, şi-au pierdut completamente curajul, au sărăcit şi au ajuns într-o situaţie jalnică”[77].

Urmează să constatăm că funcţionarii care au alcătuit adresa privind situaţia boiernaşilor şi mazililor din Basarabia au intuit corect că tagma boiernaşilor în curând urmează să dispară. Această idee poate fi uşor observată analizând recensămintele fiscale, care s-au petrecut în Basarabia în

[71] ASRO, F. 1, inv. 214, d. 12, f. 22.
[72] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 659, f. 26 verso-27, 32 verso.
[73] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 659, f. 27, 32 verso.
[74] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 659, f. 27, 32 verso.
[75] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 659, f. 32 verso
[76] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1852, f. 8-8 verso.
[77] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1852, f. 8 verso.

anii '30-'50 ai secolului al XIX-lea. Dacă în timpul recensământului al VIII-lea (1835) în Basarabia erau înregistraţi 199 de boiernaşi moldoveni, în timpul recensământului al IX-lea (1850) erau 116, apoi în timpul recensământului al X-lea (1859) boiernaşii nu mai figurează ca stare socială în cadrul acestui izvor fiscal[78].

Dificultatea depistării, în cadrul izvoarelor de arhivă, a boiernaşilor, dar şi a mazililor şi ruptaşilor, constă în faptul că aceştia deseori erau incluşi în listele ţăranilor de stat. Spre exemplu, conform statisticii din 1828, în Basarabia existau 92480 familii de ţărani, inclusiv: 85252 (92,1%) familii de ţărani de stat (moşiereşti – *V.T.*), 1774 (1,9) familii de burlaci, 5454 (5,6%) familii de ţărani moşiereşti (răzeşi – *V.T.*)[79], 7365 familii de colonişti, care, adăugaţi la numărul total al ţăranilor, constituiau 7,7% şi 411 de oameni săraci. În tagma ţăranilor de stat intrau ţăranii liberi, care plăteau impozite în folosul statului. În această categorie socială mai era inclusă clasa privilegiată a boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor, care constituiau 3464 familii: în ţinutul Orhei – 2078 familii, Iaşi – 965, Hotin – 222, Bender – 164, Ismail – 26 şi în ţinutul Akkerman – 9 familii[80]. Prin urmare, a-i depista pe boiernaşi în numărul ţăranilor liberi, făcând o delimitare între boiernaşi, mazili şi ruptaşi, este imposibil.

Pentru diferite instituţii regionale ce aveau interes de a se folosi de serviciile boiernaşilor şi mazililor, situaţia acestor stări sociale mult timp nu a fost clară. Spre exemplu, la 12 ianuarie 1833, administraţia regională a înaintat un demers Adunării regionale a nobilimii din Basarabia, pentru a afla de ce drepturi şi privilegii beneficiază mazilii şi boiernaşii. În răspunsul prezentat, Adunarea regională a nobilimii din Basarabia confirma că boiernaşii beneficiază de dreptul nobililor personali, iar rangurile lor se egalează cu primele ranguri în serviciul civil al ofiţerilor superiori *(оберофицеров)*, că ei nu pot fi supuşi pedepselor corporale fără sentinţa judecăţii şi sunt eliberaţi, în baza cărţilor de danii, de orice fel de prestaţii, iar mazilii sunt o categorie privilegiată, păstrează, împreună cu urmaşii lor, pe veci, privilegiile acordate de domnii Moldovei, că ei şi neamul lor nu pot fi supuşi pedepselor corporale fără sentinţa judecăţii, plătesc în vistieria statului darea denumită *dajdie* şi participă la îndeplinirea prestaţiilor locale după vechiul obicei moldovenesc, adică separat de poporul simplu[81]. În pofida acestui fapt, judecătoriile locale nu respectau aceste dispoziţii.

Categoriile privilegiate ale populaţiei din Basarabia erau permanent în vizorul şi tutela mareşalului regional al nobilimii, care, în repetate rânduri, a întreprins demersuri instituţiilor imperiale, pentru a apăra interesele acestor categorii de populaţie. Asta din considerentul că pe parcursul anilor, administraţia imperială a adoptat mai multe decizii referitor la boiernaşi, mazili şi ruptaşi, care, la rândul lor, au provocat confuzii şi neînţelegeri din partea funcţionarilor instituţiilor regionale referitor la modalitatea de aplicare a acestor decizii în practică. Astfel, la 3 noiembrie 1843, în raportul *Despre drepturile boiernaşilor şi mazililor moldoveni,* adresat ministrului de Interne, generalului de infanterie D.G. Bibikov, mareşalul regional al nobilimii scria că „în 1843 a fost emisă o lege[82], în care era stipulat că toate persoanele venite din Moldova după 1812 şi altele care urmează să mai vină, indiferent de apartenenţa lor socială, pot beneficia de cetăţenia rusă doar în baza prevederilor generale, acordate cetăţenilor străini. În schimb, persoanele venite din Moldova chiar şi după 1812, dar care au prezentat documentele de rigoare şi, în baza dispoziţiilor Guvernului Regional, au fost deja înscrise în categoria boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor, până la emiterea dispoziţiei Consiliului Suprem din 8 martie 1843, rămân înscrise în aceste categorii sociale şi în continuare, de rând cu populaţia autohtonă din Basarabia"[83].

Această dispoziţie referitor la *drepturile boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor*, ce fac parte din categoria privilegiată, dar nenobiliară a societăţii, adoptată la insistenţa administraţiei regionale, a creat confuzie, nefiind clar faţă de care din aceste categorii urmează a fi aplicată dispoziţia în cauză: doar faţă de cei transferaţi din Principatul Moldova după 1812 sau şi faţă de cei autohtoni, care

[78] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 50, f. 24-25; d. 76, f. 4-5, 66-67.

[79] Datele ce vizează ţăranii moşiereşti sunt departe de a fi veridice, din simplul considerent că asemenea categorii de ţărani existau şi în celelalte ţinuturi ale Basarabiei. Probabil, autorul i-a confundat cu ţăranii răzeşi. Cât priveşte ţăranii de stat, aceştia erau nu altcineva decât ţăranii moşiereşti. În ţinuturile din centrul şi nordul Basarabiei ei constituiau majoritatea populaţiei. Ţăranii de stat era concentraţi masiv în ţinuturile de sud ale Basarabiei – Akkerman şi Ismail şi figurau, în cazul dat, ca colonişti străini.

[80] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 14-14 verso.

[81] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1852, f. 14.

[82] Despre decizia Consiliului Suprem din 18 martie 1843, *a se vedea*: ПСЗРИ 1844, 119-120.

[83] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1142, f. 204, 206-206 verso.

au depus jurământ de credință Rusiei în 1817, mai târziu sau, în general, încă n-au depus jurământul de credință. Această dispoziție a creat anumite probleme și în Senatul Guvernant, în special în Departamentul de Heraldică, când, din diferite motive, nu erau confirmați în rangul nobiliar și unii boieri[84].

Problema impunerii fiscale a mazililor și ruptașilor a apărut din nou în primăvara anului 1847, odată cu cea a impunerii locuitorilor Basarabiei impozitului bănesc, în locul serviciului militar. La 27 februarie 1847, mareșalul regional al nobilimii scria în adresa Consiliului Regional al Basarabiei[85] că „printre locuitorii Basarabiei se află și categoria boiernașilor, mazililor și ruptașilor. Conform vechilor obiceiuri moldovenești, care și-au găsit reflectare în *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabiei din 1818*, în compartimentul despre drepturile și privilegiile locuitorilor, toți ei au fost separați de populația contribuabilă, cu acordarea, celor dintâi, a drepturilor specifice nobililor personali, iar celor din urmă – a obligației de a plăti impozitul de mazil și ruptași, cunoscut din cele mai vechi timpuri cu denumirea de *dajdie*. Acest privilegiu, confirmat prin decizie imperială și în 1828, a rămas în vigoare până în prezent”[86]. Reieșind din acest considerent, mareșalul regional al nobilimii scria că boiernașii, mazilii și ruptașii nu pot fi incluși în categoria populației contribuabile, din simplul considerent că ei „[...] constituie o categorie socială privilegiată și, respectiv, urmează a fi scutită de impozitul bănesc în locul serviciului militar, despre punerea în aplicare a căruia a urmat deja decizia imperială”[87].

Analiza recensămintelor fiscale din anii ’30-’50 ai secolului al XIX-lea atestă mai multe familii de boiernași, care la început și-au mai păstrat statutul de privilegiați, ulterior însă au intrat în categoria birnicilor. Spre exemplu, unul dintre boiernașii și postelniceii de la Mateuți, ținutul Soroca, a fost Dimitrie Hîncu[88], născut prin anii ’30-’40 ai secolului al XVIII-lea. Fiul său Teodor Hîncu (născut prin anii 1768 sau 1775 și decedat la 1851) moștenește rangul social, foarte probabil, de la tatăl său Dimitrie. Teodor a avut trei feciori – Costache (Constantin) (născut la 1805, de la prima soție) și încă doi feciori (de la a doua soție Xenia) – Ion (Ianache) (1822) și Petrea (1827). Costache Hîncu a putut să-și mențină, un timp, privilegiile sociale și fiscale, de care s-a bucurat tatăl său, probabil, grație serviciului, purtând și el rangurile de boiernaș și postelnicel. Însă, către anul 1850, când s-a efectuat al doilea recensământ fiscal, Costache Hîncu nu se mai regăsește în lista privilegiaților, intrase în rândul birnicilor, nemaifiindu-i acordate scutirile de dări (Tabuncic 2011, 313-314).

În târgul Telenești, conform recensământului fiscal din 29 iulie 1835, erau înregistrați următorii boiernași:

a) Procopie Alexandru Ciugureanu (1792-1838). Necăsătorit. A fost registrator gubernial. Deținea un atestat, eliberat la 23 februarie 1832, de către judecătoria civilă gubernială.

b) Văduva postelnicelului Ion Popa: Ana (născută la 1795). Avea 5 fii: Alexandru (1812); Manoil (1815); Constantin (1818); Egor (1821) și Zamfir (1823). Documentele care confirmă statutul social de boiernași au fost prezentate pentru examinare Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia. La 23 septembrie 1841, văduva Ana Popa și feciorii ei sunt trecuți din categoria boiernașilor în categoria mazililor.

Comitetul Provizoriu Regional al Basarabiei constată că Enache (Ion) Popa este grec străin. A fost un apropiat al spătarului Panait Cazimir. A exercitat diferite însărcinări și a îndeplinit chiar unele funcții. Este trecut, la 28 iulie 1817, în rândul postelniceilor. La 4 mai 1812, este scutit de plata goștinei pentru 100 de oi, iar la 26 iunie 1812 – de plata pentru 150 de stupi și pentru un anumit număr de porcine.

c) Văduva postelnicelului Vasile Stati, Parascovia (1795). Documentele ce atestă statutul de boiernaș se aflau la fiul ei, Alexandru, angajat la Judecătoria județeană Iași.

d) Văduva boiernașului (postelnicelului) Nichita Stoianov, Eudochia (1775). Postelniceasa Eudochia Stoianov avea 2 fii: Mihail (1809), funcționar de clasa a XIV-a, și Ion (1812), registrator gubernial. Eudochia mai avea și 2 nepoți: Grigore

[84] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1142, f. 206 verso-207 verso.

[85] Conform legilor din 10 ianuarie și 11 februarie 1846, Consiliul Regional al Basarabiei avea jurisdicția de a examina și soluționa probleme legate de dreptul stărilor sociale privilegiate ale populației (boiernași, mazili, ruptași, rupta de vistierie și rupta de cămara) (Boldur 1940, 127).

[86] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1142, f. 13.

[87] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1142 f. 13-13 verso.

[88] Este vorba de strămoșii cunoscutului arheolog și istoric medievist din Republica Moldova, doctor în istorie, Ion Hîncu (1931-2003).

(1821) şi Constantin (1823), fiii decedatului boiernaş Simion Stoianov, fratele lui Nichita Stoianov. În anul 1825, domnul Moldovei Ioan Sturza emite un document, prin care fraţii Nichita şi Simion Stoianov sunt recunoscuţi drept boiernaşi. Însă, ulterior, fiii lor au fost trecuţi în categoria mazililor (Furtună 2012, 104-105).

Aşadar, recensământul fiscal din 1835 atestă în târgul Teleneşti următoarele categorii sociale: ***1.*** nobili (pretinşi) – 3 persoane (2 de sex masculin şi 1 de sex feminin); ***2.*** boiernaşi – 13 persoane (10 de sex masculin şi 3 de sex feminin); ***3.*** mazili – 34 de persoane (20 de sex masculin şi 14 de sex feminin); ***4.*** ruptaşi – 15 persoane (11 de sex masculin şi 4 de sex feminin); ***5.*** mic-burghezi moldoveni – 276 de persoane (137 de sex masculin şi 139 de sex feminin); ***6.*** mic-burghezi ruşi (lipoveni) – 95 de persoane (47 de sex masculin şi 48 de sex feminin); ***7.*** ţărani liberi – 316 persoane (168 de sex masculin şi 148 de sex feminin); ***8.*** cetăţeni străini – 17 persoane (13 de sex masculin şi 4 de sex feminin); ***9.*** armeni – 126 de persoane (70 de sex masculin şi 56 de sex feminin); ***10.*** evrei – 1510 persoane (760 de sex masculin şi 750 de sex feminin); ***11.*** feţe bisericeşti şi membrii familiilor lor – 29 de persoane (12 de sex masculin şi 17 de sex feminin); ***12.*** locuitori al căror statut social nu se cunoştea – 8 persoane (3 de sex masculin şi 5 de sex feminin). Numărul total al populaţiei constituia 2442 locuitori (1253 de sex masculin şi 1189 de sex feminin).

Numai peste 23 de ani, categoriile privilegiate ale populaţiei din târgul Teleneşti au dispărut. În urma recensământului fiscal din 1858, în târgul Teleneşti au fost înregistraţi următorii locuitori: ***1.*** mic-burghezi moldoveni – 270 de persoane (141 de sex masculin şi 129 de sex feminin); ***2.*** mic-burghezi ruşi (lipoveni) – 121 de persoane (62 de sex masculin şi 59 de sex feminin); ***3.*** ţărani liberi – 243 de persoane (127 de sex masculin şi 116 de sex feminin); **4**. armeni – 120 de persoane (63 de sex masculin şi 57 de sex feminin), sau în total (fără evrei şi feţe bisericeşti): 754 de persoane (393 de sex masculin şi 361 de sex feminin) (Furtună 2012, 127). Toate familiile boiernaşilor au fost transferate în categoria ţăranilor birnici. Prin urmare, schimbările sociale şi economice, întreprinse de administraţia imperială rusă în Basarabia, explică impasul în care intraseră aceste şi alte neamuri de ţară, odinioară privilegiate; în timp ce unele coborau, altele se înălţau, după cum decidea soarta şi timpul.

Deşi marea majoritate a boiernaşilor din Basarabia nu aveau studii seroase, ei erau oameni cărturari, cu studii elementare şi de familie, iar alţii – şi cu studii gimnaziale sau universitare, fapt ce denotă încadrarea lor în diferite funcţii administrative. Călătorul şi geograful german Johan Georg Kohl (1808-1878), care a vizitat Basarabia în 1838 şi a surprins regiunea în plin proces de transformare economică şi socială, descriind procesul de învăţământ în care erau încadrate diferite categorii sociale, scria: „Moldovenii învaţă greu limba rusă, după spusele profesorilor, ceea ce, de fapt, nu înseamnă nimic; căci se apără de aceasta ca oricare alt neam care trebuie să înveţe ruseşte. [...] De obicei, moldovenii învaţă greu şi nu sunt nici silitori, nici la fel de isteţi ca şi colegii ruşi amestecaţi cu ei. La aceeaşi şcoală merg, fără deosebire, copii de oameni de rând şi de nobili. Copiii boiernaşilor de ţară nu învaţă acasă la părinţi decât moldoveneşte, cei ai orăşenilor – şi ceva rusă, pentru că în oraşe locuiesc mulţi ruşi. Copiii marilor nobili (boieri) învaţă acasă greceşte, moldoveneşte şi două vorbe franţuzeşti" (Călători 2007, 111).

A stabili numărul boiernaşilor din Basarabia, cum constatam *supra*, este dificil. Izvorul cel mai sigur şi mai veridic în soluţionarea acestei probleme sunt recensămintele fiscale din anii ’30-’50 ai secolului al XIX-lea. Izvoarele de arhivă păstrează informaţii detaliate despre categoriile sociale privilegiate din Basarabia pentru mijlocul anilor ’30, când s-a petrecut în Basarabia, în mod oficial, primul recensământ fiscal al populaţiei, deşi izvorul nu totdeauna indică separat numărul tuturor categoriilor sociale. Datele pentru judeţele Hotin, Leova şi Iaşi sunt sistematizate în Tabelul 2.

Datele Tabelului 2 atestă că în cele trei judeţe ale Basarabiei erau înregistrate 77 gospodării de boiernaşi, care alcătuiau 374 de persoane, inclusiv: 127 – de sex masculin şi 168 – de sex feminin. Din acest număr, cele mai multe gospodării de boiernaşi erau înregistrate în judeţul Iaşi: 44 (57,1%) de gospodării, ceea ce constituia un număr de 224 (59,9%) de persoane, inclusiv: 206 (61,7%) – de sex masculin şi 168 (57,7%) – de sex feminin.

Judeţul Iaşi era urmat de judeţul Hotin, în care erau înregistrate 26 (33,8%) de gospodării, ce constituiau 126 (33,7%) de persoane, inclusiv: 62 (30,1%) – de sex masculin şi 64 (38,1%) – de sex feminin.

Tabelul 2

Numărul boiernaşilor (familii şi persoane) din judeţele Hotin, Leova şi Iaşi, înscrişi în listele recensământului fiscal din 1 septembrie 1835*

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
Judeţul Hotin							
1.	556	Braicău	Mănăstirea din Moldova Pângăraţi	**2**	6	2	**8**
2.	560	Rughi din Deal	Moşierul, nobilul Moise Nicolae Titade şi răzeşii	**2**	2	3	**5**
3.	946	Plopi	Moşierul Iordache Stamati	**4**	9	14	**23**
4.	950	Tătărăuca Nouă	Aceiaşi boiernaşi	**4**	17	13	**30**
5.	1197	Bădragi	Proprietarii Mirzoi şi alţii	**4**	7	12	**19**
6.	1200	*Târgul* Lipcani	Moşiereasa Ghica	**1**	1	1	**2**
7.	1216	Horodişte	Moşierul, nobilul Ioan Stroescu	**1**	4	3	**7**
8.	1219	Dumeni	Familia de proprietari Bosâi	**3**	6	8	**14**
9.	1228	Pererita	Moşierii Dumitrache şi Tudorache Gheorghiu	**2**	2	-	**2**
10.	1230	Şirăuţi din Jos	Moşierul Dicescu	**1**	4	2	**6**
11.	1233	Grimeşti	Proprietarul Mihalache Voloşenco şi alţii	**1**	3	2	**5**
12.	1234	Hlinoaia	Moşiereasa Zoiţa Flondor	**1**	1	4	**5**
Numărul total în judeţul Hotin				**26**	**62**	**64**	**126**
Judeţul Leova							
1.	7	*Oraşul* Leova	Mare logofăt, supus moldovean, Alexandru Ghica	**1**	1	1	**2**
2.	28	Hănăsenii Noi	Mănăstirea de peste Prut Sf. Sava	**1**	2	2	**4**
3.	32	*Ocina* Broscoşeşti	Supusul rus, boiernaşul Mătăsar	**2**	8	3	**11**
4.	141	Şamailia	Supusul rus, Grigore Codreanu	**1**	3	-	**3**
5.	129	Baimaclia Mare	Boierul, supus moldovean, Grigore Ghica	**1**	2	1	**3**
6.	87	Tigheci	Mare logofăt, supus moldovean, A.C. Ghica	**1**	1	-	**1**
Numărul total în judeţul Leova				**7**	**17**	**7**	**24**
Judeţul Iaşi							
1.	260	Şofrâncani	Mazilii şi răzeşii	**1**	4	2	**6**
2.	488	*Slobozia* Buteşti	Răzeşii	**2**	2	4	**6**
3.	304	Cerepcău	Cneazul Ioan Sturza	**1**	3	2	**5**
4.	313	Corlăteni	Cneazul Mihail Sturza	**2**	4	2	**6**
5.	441	Văscăuţi	Moşierul Ioan Străjescu	**1**	1	2	**3**
6.	427	Bogheni	Răzeşii	**2**	5	2	**7**
7.	432	Pogora Sergheev	Moşierul Manolache Calmuţchi	**1**	2	2	**4**
8.	463	Tomeşti răzeşi	Răzeşii	**3**	9	7	**16**
9.	471	Ciuciuleni	Moşierul Ştefan Bocancea	**1**	2	2	**4**
10.	478	Buteşti Velicico	Răzeşii	**1**	3	2	**5**
11.	491	Bisericani	Răzeşii	**1**	3	2	**5**
12.	547	Ghindeşti	Moşierul Ivan Kruşevan	**1**	3	3	**6**
13.	555	Cremenciug	Unii ofiţeri în rezervă	**1**	1	3	**4**
14.	627	*Slobozia* Ţipordei	Răzeşii	**1**	1	4	**5**
15.	632	Şistaci	Răzeşii	**11**	45	35	**80**
16.	641	Cerlina	Mănăstirea Vatoped	**4**	12	4	**16**
17.	738	Stoicani	Răzeşii	**2**	8	4	**12**
18.	570	*Târgul* Teleneşti	Moşierul Feodosiu	**4**	12	4	**16**
19.	93	Ciutuleşti	Moşierul Ştefan Calo	**1**	1	4	**5**
20.	135	Condrateşti	Răzeşii şi boiernaşii Ciogureanu	**2**	5	5	**10**
21.	145	Roşieci	Boierul Nicolae Roseti	**1**	1	2	**3**
Numărul total în judeţul Iaşi				**44**	**127**	**97**	**224**
Numărul total în cele 3 judeţe				**77**	**206**	**168**	**374**
Raportul, în % pe judeţe:			**Hotin**	**33,8**	**30,1**	**38,1**	**33,7**
			Leova	**9,1**	**8,3**	**4,2**	**6,4**
			Iaşi	**57,1**	**61,7**	**57,7**	**59,9**

* ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f., 78, 81-81 verso, 82, 87, 89 verso, 92, 129, 131 verso-133, 137 verso, 138 verso-139, 142, 144 verso, 148 verso-150 verso, 151 verso, 154, 158, 161-161 verso.

Tabelul 3

Numărul *privilegiaţilor* (familii şi persoane) din oraşele şi târgurile judeţului Orhei, reflectat în recensământul fiscal din 1 septembrie 1835*

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
1.	991	*Oraşul* Chişinău	-**	**162**	334	287	**621**
2.	548	*Târgul* Orhei	-**	**11**	24	23	**47**
3.	553	*Târgul* Criuleni	-**	**27**	68	55	**123**
4.	789	*Târgul* Hânceşti	-**	**1**	1	1	**2**
5.	782	*Târgul* Tuzora	-**	**1**	1	2	**3**
Numărul total al privilegiaţilor				**202**	**428**	**368**	**796**
Numărul total al privilegiaţilor din judeţ				**2986**	**6760**	**6308**	**13068**
Numărul total al populaţiei din judeţ				**42998**	**89542**	**80860**	**170402**

* ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23-24.
** Izvorul nu indică proprietarul

Cel mai mic număr de gospodării de boiernaşi erau înregistrate în judeţul Leova – doar 7 (9,1%) gospodării, ceea ce constituia 24 (6,4%) de persoane, inclusiv: 17 (8,3%) – de sex masculin şi 7 (4,2%)– de sex feminin.

Numărul gospodăriilor de boiernaşi nu era repartizat omogen în fiecare judeţ. Spre exemplu, în judeţul Iaşi, unde a fost înregistrat cel mai mare număr de gospodării (77), doar în trei localităţi – Şistaci, Cerlina şi târgul Teleneşti – erau înregistrate 19 (43,2%) gospodării, ce întruneau 112 (50%) persoane, inclusiv: 69 (54,3%) – de sex masculin şi 43 (44,3%) – de sex feminin.

Un interes deosebit prezintă lista boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor din judeţul Orhei, uniţi într-un singur compartiment, cel al *privilegiaţilor*, înscrişi în recensământul fiscal din 1 septembrie 1835.

La început să analizăm numărul privilegiaţilor, concentraţi în oraşul regional Chişinău şi cele patru târguri ale judeţului Orhei (Tabelul 3).

Datele Tabelului 3 atestă că în judeţul Orhei, cel mai mare şi populat judeţ al Basarabiei, erau înregistrate 2986 gospodării de privilegiaţi (boiernaşi, mazili şi ruptaşi), care alcătuiau 13068 de persoane, inclusiv: 6760 – de sex masculin şi 6308 – de sex feminin. Din acest număr, în oraşul Chişinău şi târgurile Criuleni, Orhei, Hânceşti şi Tuzora erau înregistrate 202 (6,8%) gospodării, ce constituiau un număr de 796 (6,1%) persoane, inclusiv: 428 (6,3%) – de sex masculin şi 368 (5,8%) – de sex feminin. Însă cel mai mare număr de privilegiaţi din cadrul oraşelor şi târgurilor din judeţul Orhei era concentrat în oraşul regional Chişinău: 162 (80,2%) de gospodării, ce constituiau un număr de 621 (78%) persoane, inclusiv: 334 (53,8%) – de sex masculin şi 287 (46,2%) – de sex feminin.

O analiză comparativă a numărului privilegiaţilor din oraşele şi târgurile judeţului Orhei cu cele ale privilegiaţilor din întreg judeţul ne prezintă următorul tablou: celor 202 de gospodării şi celor 796 de persoane, înregistrate în oraşul Chişinău şi cele patru târguri, le revenea doar câte 0,5%, comparativ cu numărul total al gospodăriilor judeţului (42998) şi al populaţiei (170402). Aceste cifre demonstrează, cu lux de amănunte, ponderea încă destul de mică a populaţiei urbane, în comparaţie cu cea rurală, respectiv si procesul scăzut de urbanizare în Basarabia.

Izvorul atestă un număr relativ mare de *privilegiaţi* în judeţul Orhei în raport cu alte judeţe ale Basarabiei. Datele privind gospodăriile cu un număr între 30 şi 100, înregistrate în judeţul Orhei în urma recensământului fiscal din 1835, sunt sistematizate în Tabelul 4.

Tabelul 4

Numărul *privilegiaţilor* (familii şi persoane) din judeţul Orhei, reflectat în recensământul fiscal din 1 septembrie 1835, cu un număr între 30 şi 100 de gospodării*

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
1.	629	Sipoteni	O parte răzeşii, alta – funcţ. Iordache Donici	**34**	75	71	**146**
2.	752	Hodjineşti	Răzeşii	**42**	85	88	**173**
3.	613	Vâprova	Răzeşii	**47**	89	92	**181**
4.	784	Cuiuzăuca	Răzeşii	**34**	71	75	**146**
5.	771	Călăraş	Răzeşii	**36**	75	72	**147**
6.	539	Durleşti	Răzeşii	**46**	92	104	**196**
7.	646	Mereni	Răzeşii	**32**	69	58	**127**
8.	873	Ciuhureni	Răzeşii	**48**	99	111	**210**
9.	679	Hirişeni	Răzeşi	**31**	73	67	**140**
10.	661	Costeşti	Răzeşii	**30**	79	73	**152**
11.	554	Bulboca	Răzeşii	**36**	92	79	**171**
12.	528	Mileşti	Răzeşii	**54**	102	96	**198**
13.	568	Chipirceni	Răzeşii	**84**	199	197	**396**
14.	647	Cornova	Răzeşii	**51**	115	102	**217**
15.	450	Suruceni	Răzeşii	**34**	65	64	**129**
16.	472	Ciocâlteni	Răzeşii	**48**	104	106	**210**
17.	870	Scorţeni	Răzeşii	**38**	85	80	**165**
18.	493	Bălăneşti	Răzeşii	**38**	94	99	**193**
19.	638	Peresecina	Răzeşii	**98**	214	213	**427**
20.	535	Onişcani	Răzeşii	**55**	122	128	**250**
21.	592	Ciuteşti	Răzeşii	**33**	79	73	**152**
22.	611	Chiştelniţa	Răzeşii	**51**	141	107	**248**
23.	704	Sireţi	Răzeşii	**31**	71	66	**137**
24.	821	Truşeni	Răzeşii	**34**	64	62	**126**
25.	750	Rădeni	Răzeşii	**58**	123	125	**248**
26.	742	Cojuşna	Răzeşii	**63**	144	149	**293**
27.	894	Bravicea	Răzeşii	**68**	143	148	**291**
28.	761	Isacova	Răzeşii	**67**	136	144	**280**
29.	797	Clişova	Răzeşii	**59**	141	130	**271**
30.	748	Dereneu	Răzeşii	**82**	176	152	**328**
31.	795	Olişcani	Răzeşii	**51**	127	114	**241**
32	849	Nişcani	Răzeşii	**42**	114	85	**199**
Numărul total al privilegiaţilor				**1555**	**3458**	**3330**	**6788**
Numărul total al privilegiaţilor din judeţ				**2986**	**6760**	**6308**	**13068**
Numărul total al populaţiei din judeţ				**42998**	**89542**	**80860**	**170402**

* ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23, 24-57.

Datele Tabelului 4 atestă că din numărul total de 175 de localităţi şi 13068 de locuitori, unde erau înregistrate gospodării de *privilegiaţi*, 32 (18,3%) de localităţi aveau un număr între 30 şi 100 de gospodării cu un număr de 1555 (52,1%) de gospodării, ce constituiau 6788 (51,9%) persoane, inclusiv: 3458 (50,9%) – de sex masculin şi 3330 (49,1%) – de sex feminin. Este semnificativ faptul că toate aceste localităţi erau sate răzeşeşti, doar satul Sipoteni era o parte proprietatea răzeşilor, alta – a funcţionarului Iordache Donici.

Tabelul 5

Numărul *privilegiaţilor* (familii şi persoane) din judeţul Orhei, reflectat în recensământul fiscal din 1 septembrie 1835, cu un număr între 20 şi 29 de gospodării*

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
1.	665	Hârtopul Mare	Răzeşii	**25**	63	52	**121**
2.	149	Găleşti	Răzeşii	**22**	54	50	**104**
3.	759	Pituşca	Răzeşii	**21**	41	38	**79**
4.	948	Chipeşca	Răzeşii	**20**	52	38	**90**
5.	867	Iurceni	Răzeşii	**28**	62	58	**120**
6.	914	Hirova	Răzeşii	**23**	51	54	**105**
7.	573	Coropceni/Sogoluceni	Răzeşii	**25**	65	59	**124**
8.	777	Recea	Răzeşii	**28**	77	69	**146**
9.	648	*Slobozia* Hodorogea	Răzeşii	**20**	48	41	**89**
10.	728	Bieşti	Răzeşii	**24**	49	46	**95**
11.	524	Văsieni	Răzeşii	**25**	40	37	**77**
12.	489	Budei	Răzeşii	**21**	43	44	**87**
13.	572	Zubreşti	Răzeşii	**20**	52	49	**101**
14.	568	Dănceni	Răzeşii	**26**	54	56	**110**
15.	590	Ruseşti	Răzeşii	**24**	47	48	**95**
16.	640	Ciuciuleni	Răzeşii	**22**	48	43	**91**
17.	694	Sadova	Mănăstirea Căpriana	**21**	55	45	**100**
18.	698	Bogzeşti	Răzeşii	**26**	53	54	**107**
19.	866	Cobâlca	Răzeşii	**21**	52	48	**100**
20.	760	Horodişte	O parte – funcţ. de cl. a VII-a Pruncul, alta – răzeşii	**21**	48	47	**95**
21.	796	Horodişte	Răzeşii	**13**	32	32	**64**
Numărul total al privilegiaţilor				**476**	**1086**	**1008**	**2100**
Numărul total al privilegiaţilor din judeţ				**2986**	**6760**	**6308**	**13068**
Numărul total al populaţiei din judeţ				**42998**	**89542**	**80860**	**170402**

* ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23, 24-57.

O analiză similară, dar comparativă cu numărul total al populaţiei din judeţ ne prezintă următorul tablou: celor 1555 de gospodării le reveneau doar 3,6%, iar celor 6788 de persoane înregistrate în aceste localităţi – doar 4%, inclusiv: 3,9% de sex masculin şi 4,1% de sex feminin.

Şi în acest caz, cifrele ne demonstrează ponderea destul de mică a *privilegiaţilor*, comparativ cu numărul total al populaţiei din judeţ.

Şi mai mic era numărul privilegiaţilor din sate cu un număr între 1 şi 20 de gospodării (Tabelul 5).

Datele sistematizate în Tabelul 5 atestă că din numărul total de 175 de localităţi, cu 2986 de gospodării şi 13068 de locuitori unde erau înregistrate gospodării de *privilegiaţi*, 21 (12%) de localităţi aveau un număr între 20 şi 29 de gospodării ce însumau un număr de 476 (15,9%) de gospodării şi care constituiau un număr de 2100 (16,1%) persoane, inclusiv: 1086 (16,1%) – de sex masculin şi 1008 (16%) – de sex feminin. Ca şi în cazul precedent, aceste localităţi erau, în fond, sate răzeşeşti, doar satul Sadova era proprietatea mănăstirii Căpriana şi satul Horodişte – o parte era proprietatea răzeşilor, altă parte – a funcţionarului de clasa a VII-a Pruncul.

Şi de această dată o analiză comparativă a numărului *privilegiaţilor* din cadrul localităţilor res-

pective, cu numărul total al populaţiei din întreg judeţul Orhei, ne prezintă următorul tablou: celor 476 de gospodării de privilegiaţi, comparativ cu numărul total al gospodăriilor din judeţ (42998), le revenea 1,1%, iar celor 2100 de persoane de ambele sexe înregistrate în aceste localităţi, comparativ cu numărul total al populaţiei judeţului (170402) le revenea 1,2%, inclusiv: 1086 (1,2%) de sex masculin şi 1008 (1,3%).

Şi în cazul precedent, aceste cifre demonstrează ponderea destul de mică a *privilegiaţilor*, comparativ cu numărul total al întregii populaţii din judeţ.

Mult mai mare era numărul satelor cu un număr între 1 şi 19 gospodării ce aparţineau privilegiaţilor (Tabelul 6).

Tabelul 6

Numărul *privilegiaţilor* (familii şi persoane) din judeţul Orhei, reflectat în recensământul fiscal din 1 septembrie 1835, cu un număr între 1 şi 19 gospodării*

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
1.	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**
1.	566	Străşeni	Mănăstirea din Iaşi Sf. Parascheva	**14**	30	32	**62**
2.	838	Pănăşeşti	O parte – răzeşii, alta – moşierul Carl Hartingh	**3**	4	1	**5**
3.	83	Dişcova	Funcţ. de clasa a XII-a Constantin Millo	**5**	9	13	**22**
4.	624	Mateuţi	Mănăstirea din Iaşi Sf. Parascheva	**5**	8	14	**22**
5.	980	Băţeni	Moşierul Ioan Botezatu	**1**	4	3	**7**
6.	603	Ulmu	Răzeşii	**16**	35	30	**65**
7.	703	Mănoileşti	Răzeşii	**7**	19	13	**32**
8.	596	Răculeşti	Răzeşii	**3**	8	5	**13**
9.	716	Dolna	Răzeşii	**4**	7	4	**11**
10.	537	Cioreşti	Mănăstirea Căpriana	**2**	9	3	**12**
11.	600	Butuceni	Răzeşii	**6**	16	19	**35**
12.	66	Breanova	Răzeşii	**13**	28	25	**53**
13.	649	Bardar	Răzeşii	**1**	4	1	**5**
14.	475	Mileşti	Răzeşii	**5**	15	16	**31**
15.	927	Păpăuţi**	Mănăstirea Căpriana	**1**	1	1	**2**
16.	625	Puţuntei	Răzeşii	**18**	41	42	**83**
17.	772	Sârcova	Moşiereasa Casuca Ioan Paladi	**1**	3	3	**6**
18.	666	Brăneşti	Moşierul Constantin Donici	**1**	1	6	**7**
19.	604	Işnovăţ	Moşiereasa Ana Ştefan Donici	**1**	1	3	**4**
20.	778	Horodişte	Mănăstirea Căpriana	**4**	12	6	**18**
21.	637	Ţibirica	Boierul moldovean Dumitru Jora	**4**	4	5	**9**
22.	569	Boghiceni	Serdarul Toader Măcărescu	**9**	17	19	**36**
23.	687	Trebujeni	Mănăstirea din Moldova Golia	**5**	9	11	**20**
24.	531	Săseni	Răzeşii	**12**	34	19	**53**
25.	473	Tătăreşti	Moşierul Ştefan Ruset	**1**	1	2	**3**
26.	676	Bălăşeşti	Răzeşii	**9**	20	18	**38**
27.	802	Nisporeni	Răzeşii	**8**	13	14	**27**
28.	910	Ignăţei	Răzeşii	**17**	53	37	**90**
29.	892	Glinjeni	Sfântul Mormânt	**2**	5	6	**11**
30.	699	Volcineţ	Mănăstirea din Moldova Frumoasa	**7**	24	26	**50**
31.	609	Paşcani	Serdarul Toader Măcărescu	**1**	1	3	**4**
32.	633	Micleuşeni	Mănăstirea Căpriana	**10**	19	18	**37**

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
33.	828	Oneşti	Răzeşii	**13**	32	34	**66**
34.	690	Drăsliceni	Răzeşii	**4**	11	12	**23**
35.	864	Crăsnăşeni	Moşierul Nicolae Demi	**1**	4	3	**7**
36.	783	Gârla	Răzeşii	**8**	22	16	**38**
37.	820	Izvoare	Răzeşii	**15**	30	25	**55**
38.	708	Rezeni	Răzeşii	**14**	38	26	**64**
39.	675	Căpriana	Mănăstirea Căpriana	**4**	6	4	**10**
40.	632	Zahoreni	Răzeşii	**18**	45	42	**87**
41.	930	Ustia	Sfântul Mormânt	**1**	3	1	**4**
42.	677	Cruglic	Răzeşii	**12**	29	21	**50**
43.	745	Ţipala	Răzeşii	**18**	49	46	**95**
44.	811	Pojăreni	Moşiereasa Ecaterina Suruceanu	**1**	3	1	**4**
45.	560	Ghidighici	Răzeşii	**19**	53	37	**90**
46.	557	Cobâlea/Cobâleni	Funcţ. de clasa a VII-a Ioan Pruncul	**1**	3	3	**6**
47.	548	Hârtopul Mic	Răzeşii	**3**	6	6	**12**
48.	725	Vărzăreşti	O parte – moştenitorii lui Z. Ralli, alta – răzeşii	**11**	20	20	**40**
49.	483	Jăvreni	O parte – răzeşii, alta – boierul mold. Iancu Jurji	**4**	11	13	**24**
50.	740	Zahaicani	Funcţ. de clasa a X-a Vasile Anghel	**4**	9	9	**18**
51.	580	Secăreni	Moşierul, general-maiorul Ceremisinov	**3**	5	2	**7**
52.	638	Curleni	Răzeşii	**18**	48	47	**95**
53.	839	Tânjăleşti	Moştenitorii funcţ. de clasa a VIII-a Ralli	**2**	4	2	**6**
54.	667	Mihuleni	Moşierul Moisei Milkunov	**4**	13	5	**18**
55.	770	Bălăureşti	Răzeşii	**3**	7	12	**19**
56.	610	Malcoci	Mănăstirea Căpriana	**2**	5	4	**9**
57.	763	Ţareuca	Răzeşii	**6**	14	9	**23**
58.	862	Zahaicani	Răzeşii	**1**	5	2	**7**
59.	847	Holercani	Mănăstirea din Moldova Sf. Sava	**6**	13	18	**31**
60.	704	Cruzeşti	Răzeşii	**6**	16	12	**28**
61.	546	Ghetlova	Răzeşii	**13**	37	26	**63**
62.	916	Ohrincea	Boierul moldovean, spătarul Grigore Codreanu	**3**	6	7	**13**
63.	561	Vărzăreşti	Răzeşii	**13**	27	31	**58**
64.	447	Furceni	Prima parte – Nobila Ecaterina Russo	**2**	5	2	**7**
65.	633	Molovata	Mănăstirea din Moldova Golia	**4**	10	10	**20**
66.	643	Mirceşti	Răzeşii	**11**	27	24	**51**
67.	466	Ialoveni	Răzeşii	**12**	24	26	**50**
68.	442	Selişte	Boierul moldovean, spătarul Andrei Pavli	**4**	5	5	**10**
69.	766	Dahnovici	Răzeşii	**1**	1	5	**6**
70.	459	Stolniceni	Familia răposatului Manuc Bei	**1**	1	2	**3**
71.	461	Zâmbreni	Răzeşii	**4**	11	13	**24**
72.	462	Voroteţ	Moşierul, nobilul Nicolae Donici	**3**	8	6	**14**
73.	468	Văsieni	Moşierul Teodor Crupenschi, funcţ. de clasa a IX-a	**10**	21	24	**45**
74.	477	Malotogatin	Moşiereasa Laura Sinardo	**8**	21	17	**38**
75.	478	Echimăuţi	Moşierul Enache Lazo	**2**	4	7	**11**
76.	734	Cricova	Boierul moldovean Alexandru Voinescu	**1**	2	2	**4**
77.	490	Brăila/Negreşti	1/2 – moşierul Şcerbinache Bostan, ½ – răzeşii	**3**	4	7	**11**

Numărul c/o	Numărul în condica de înregistrare	Denumirea localităţilor	Numele proprietarului	Numătul de gospodării	Numărul de persoane		
					Sex masculin	Sex feminin	Numărul total
78.	496	Sociteni	Răzeşii	**10**	27	17	**44**
79.	502	Braviceni	Căminarul Spiridon Pavli	**8**	22	17	**39**
80.	507	Berezlogi	Supusul austriac, moşierul Alexandru Vladov	**7**	16	15	**31**
81.	872	Sărăteni	Cneazul Alexandru A. Moruzi	**2**	7	6	**13**
82.	488	Boldureşti	Moşierul, Comisul Vasile Pogora	**1**	4	1	**5**
83.	525	Drăguşenii Vechi	Răzeşii	**6**	12	14	**26**
84.	571	Şendreni	Răzeşii	**14**	34	38	**72**
85.	574	Călărăşeni	Mănăstirea de peste hotare Golia	**2**	8	9	**17**
86.	575	Micleşti	Moşierul, căminarul Spiridon Pavli	**3**	6	4	**10**
87.	790	Maşcăuţi	O parte – moşierului Iancu Jurji, alta – răzeşii	**14**	43	28	**71**
88.	779	Oniţcani	Răzeşii	**7**	14	19	**33**
89.	597	Bărboieni	Mănăstirea de peste hotare Bărboieni	**1**	1	1	**2**
90.	608	Leuşeni	Răzeşii	**10**	23	18	**41**
91.	616	Lozova	Mănăstirea Căpriana	**11**	29	34	**63**
92.	623	Marinici	Răzeşii	**2**	4	2	**6**
93.	751	Oxentea	Mănăstirea de peste hotare Golia	**1**	5	1	**6**
94.	636	Cotul Morii	Episcopia din Moldova Huşi	**1**	1	2	**3**
95.	653	Pocşeşti	Nicolae Dumitru Ciolac Zugra	**2**	3	2	**5**
96.	663	Ciopleni	Răzeşii	**1**	2	6	**8**
97.	685	Ghermăneşti	Moşierul, nobilul Iordache Chirica	**9**	11	13	**24**
98.	686	Vorniceni	Mănăstirea Căpriana	**13**	32	26	**58**
99.	688	*Slobozia* Duşca	Moşierul, funcţ. de clasa a IX-a Ioan Ianov	**2**	6	4	**10**
100.	702	Măcăreşti	Cneazul din Moldova Mihail Grigore Sturdza	**8**	15	20	**35**
101.	710	Morozeni	Răzeşii	**14**	32	30	**62**
102.	712	Meleşeni	Răzeşii	**14**	31	27	**58**
103.	755	Visterniceni	Moşierul, nobilul Constantin Râşcan	**1**	1	2	**3**
104.	741	Ţânţăreni	Răzeşii	**11**	38	28	**66**
105.	753	Trifeşti	Sfântul Mormânt	**2**	5	4	**9**
106.	840	Fundul Galbinei	Răzeşii	**2**	3	3	**6**
107.	775	Găureni	Moşierul Emanuil Kalmuţki	**2**	5	5	**10**
108.	791	Vâşcăuţi	Moşierul Iordache Crupenschi	**5**	12	18	**30**
109.	794	Alcedar	Răzeşii	**10**	27	23	**50**
110.	810	Sămăşcani de Sus	Răzeşii	**13**	35	31	**66**
111.	812	Rădeni	Nobilul Enache Russo	**1**	3	-	**3**
112.	816	Micăuţi	Moşierul, nobilul Alexandru Russo	**1**	3	3	**6**
113.	833	Sipoteni/Sipoti	Moşierul, nobilul Iordache Dimitriu	**1**	1	3	**4**
114.	932	Băcioi	Răzeşii	**13**	33	25	**58**
115.	570	Ruseni	Răzeşii	**17**	52	36	**88**
116.	971	Roşcana	Răzeşii	**1**	3	2	**5**
117.	598	Frăsâneşti	Răzeşii	**17**	45	48	**93**
Numărul total al privilegiaţilor				**753**	**1827**	**1649**	**3476**
Numărul total al privilegiaţilor din judeţ				**2986**	**6760**	**6308**	**13068**
Numărul total al populaţiei din judeţ				**42998**	**89542**	**80860**	**170402**

* ANRM, F. 134, inv. 2, d. 834, f. 23, 24-57.
** Iertaţi de la plata impozitelor.

Datele Tabelului 6 atestă că din numărul total de 175 de localităţi, cu 2986 de gospodării şi 13068 de locuitori, unde erau înregistrate gospodării de *privilegiaţi*, 117 (66,9%) localităţi aveau un număr între 1 şi 19 gospodării, ce însumau 1827 (27%) de gospodării cu un număr de 3476 (26,6%) de persoane, inclusiv: 1827 (27%) – de sex masculin şi 1649 (26,1%) – de sex feminin. Spre deosebire de cazul precedent, când majoritatea satelor erau răzeşeşti, în cazul prezentat doar 51 (43,6%) de localităţi erau răzeşeşti, 6 (5,1%) localităţi erau stăpânite de răzeşi şi alţi proprietari funciari, 21 (17,9%) de localităţi aparţineau mănăstirilor (8 – mănăstirii Căpriana, 4 – mănăstirii din Moldova Golia, 3 – Sfântului Mormânt, 2 – mănăstirii Sfintei Parascheva şi câte o localitate – mănăstirilor Frumoasa, Sfântul Sava, Bărboieni din Moldova şi Episcopiei Huşi), 35 (29,9%) – moşierilor şi 4 (3,4%) – funcţionarilor de diferit rang.

O analiză comparativă a numărului *privilegiaţilor* din cadrul acestor localităţi cu numărul total al populaţiei din judeţ ne prezintă următorul tablou: celor 753 de gospodării le reveneau doar 1,8%, iar celor 3476 de persoane înregistrate în aceste localităţi – doar 2%.

Ca şi în cazul precedent, aceste cifre demonstrează o pondere destul de mică a *privilegiaţilor*, comparativ cu numărul total al întregii populaţii din judeţ.

În lista proprietarilor funciari ai acestor localităţi figurează moşierii: Carl Hartingh, Ioan Botezatu, Constantin Donici, Dumitru Jora, Toader Măcărescu, Nicolae Demi, Ştefan Ruset, Ecaterina Suruceanu, Zamfirache Ralli, Moisei Milkunov, Grigore Codreanu, Ecaterina Russo, Andrei şi Spiridon Pavli, Nicolae Donici, Teodor şi Iordache Crupenschi, Enache Lazo, Şcerbinache Bostan, Alexandru A. Moruzi, Vasile Pogora, Iordache Chirica, Ioan Ianov, Mihail Grigore Sturdza, Constantin Râşcan, Emanuil Kalmuţki, Enache şi Alexandru Russo, Iordache Dimitriu ş.a., care erau proprietari şi ai altor moşii din acest şi alte judeţe ale Basarabiei; precum şi funcţionari de diferit rang – proprietari funciari: Constantin Millo, Ioan Pruncul, Vasile Anghel ş.a.

Informaţii preţioase, deşi controversate, privind numărul boiernaşilor, dar şi al altor categorii de privilegiaţi din Basarabia, conţine statistica din 1842 (Tabelul 7).

Datele statistice, sistematizate în Tabelul 7, atestă, în Basarabia, la 1842: 133516 de familii, inclusiv: cca 40 (0,03%) ce aparţineau boiernaşilor, 2872 (2,2%) – mazililor, 1059 (0,8%) – ruptaşilor, 63 (0,05%) – ruptelor, 115805 (86,7%) – ţăranilor creştini, 9639 (7,2%) – ţăranilor evrei, 3038 (2,3%) – ţiganilor şerbi şi 1000 (0,7%) – ţiganilor liberi sedentari.

Tabelul 7

Numărul boiernaşilor, mazililor şi ruptaşilor din Basarabia, în raport cu alte categorii sociale ale populaţiei, conform statisticii oficiale din 1842*

Categoriile sociale ale populaţiei	Numărul total					
	Familii	În %	Persoane	În %	Burlaci	În %
Boiernaşi	40***	**0,03**	202	**0,07**	-	-
Mazili	2872	**2,2**	6630	**2,2**	223	**0,8**
Ruptaşi	1059	**0,8**	2392	**0,8**	248	**0,9**
Rupta de vistieria**	63	**0,05**	172	**0,06**	7	**0,02**
Ţărani creştini	115805	**86,7**	261582	**87,2**	26759	**94,4**
Ţărani evrei	9639	**7,2**	20772	**6,9**	1106	**3,9**
Ţigani şerbi	3038	**2,3**	6900	**2,3**	-	-
Ţigani liberi sedentari	1000	**0,7**	2500	**0,8**	-	-
Numărul total	**133516**	**100,0**	**301150**	**100,0**	**28343**	**100,0**

* *Права* 1843, 63.
** În categoria rupta de vistieria intrau şi rupta de cămară.
*** Izvorul nu indică numărul familiilor de boiernaşi. Dacă reieşim din considerentul că, în medie, fiecare familie era alcătuită din 5 persoane, în Basarabia erau cca 40 familii de boiernaşi.

Îndoielile legate de veridicitatea acestor date sunt legate de numărul total de persoane, care, în opinia noastră, este mult micșorat, constituind, în mediu, câte 2-3 persoane în fiecare familie, pe când media pentru această perioadă, recunoscută și acceptată de majoritatea cercetătorilor, era de 5 persoane. Din diferite surse mai știm că în 1842 în Basarabia au fost înregistrate 691294 persoane de ambele sexe (Гросул, Будак 1967, 70), deci de peste două ori mai mult decât cele incluse în tabel. Credem că datele sumare privind numărul de persoane indicate în Tabelul 7 reflectă doar populația de sex masculin, populația contribuabilă, și nu populația de ambele sexe, cum se indică în statistici, de obicei.

O problemă majoră privind categoriile sociale privilegiate din Basarabia în primele trei decenii după anexare – a boiernașilor, mazililor și ruptașilor – era cea legată de recunoașterea statutului lor social. Procedura era de durată, cerea investigații migăloase din partea autorităților, iar din partea privilegiaților –prezentarea actelor care ar confirma statutul de privilegiat și care, de multe ori, s-au pierdut (pentru că deseori era nevoie de deplasări la Iași) sau se aflau la alte persoane din familie, deja căsătorite, sau erau depuse în instituțiile regionale pentru examinare. Doar un singur exemplu. La 14 decembrie 1846, Cârmuirea Regională a Basarabiei arăta că boiernașii din satul Cerlina, ținutul Iași, reprezentați de Maftei, Trofim, Vasile și Iordache, fiii lui Nani Bulat, cu familiile lor, aveau certificat de confirmare a statutului lor social, eliberat la 14 decembrie 1834 de Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia. Totodată, se menționa că documentele privind originea lor nobilă erau încă în proces de examinare în cadrul acestei instituții (Bacalov 2016, 775). Lipsa sau insuficiența documentelor pe care urmau să le prezinte aceste categorii sociale, în timpul efectuării recensămintelor fiscale din anii 1835, 1850 și 1858, se solda cu transferarea lor în categoria birnicilor.

În cele din urmă, administrația imperială a purces la uniformizarea acestor categorii sociale cu cele din imperiu. Regulamentul privind drepturile de apartenență la stările sociale ale locuitorilor Basarabiei din 10 martie 1847 i-a egalat în drepturi pe boiernașii din Basarabia cu nobilii personali din Rusia, numindu-i în continuare nobili personali *(личные дворяне),* iar pe mazili și ruptași i-a transferat în categoria odnodvorților[89]. Ștefan Purice scrie că „la sfârșitul deceniului cinci al secolului al XIX-lea, autoritățile țariste au desființat categoria micii nobilimi, care era alcătuită din boiernași, mazili și ruptași. Aceștia au fost integrați în structurile sociale rusești ca nobili pe viață (personali – *V.T;* boiernașii) și țărani liberi (odnodvorții – *V.T.;* mazilii și ruptașii) (Purici 2011, 34-35).

Concluzii

După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, odată cu respectarea, până în 1828, a autonomiei limitate și provizorii, autoritățile imperiale au fost nevoite să păstreze intacte și categoriile sociale privilegiate, acordându-le diferite înlesniri și privilegii. *Regulamentul organizării administrative a regiunii Basarabia din 29 aprilie 1818* stipula că prin boiernași se subînțelege nu clasa de proveniență nobiliară și care nu a ajuns la ranguri boierești mari, dar cei care au obținut funcții până la vel-șătrar, ei fiind egalați în drepturi cu nobilii personali ruși.

Punând accent nu doar pe deținerea unor dregătorii, dar și pe importanța acestora în instituțiile administrative ale regiunii, autoritățile imperiale rusești de la bun început n-au agreat această stare socială: chiar dacă boiernașii nu deținuseră până atunci funcții mari administrative, totuși unii din ei se trăgeau din neamuri foarte vechi. În conformitate cu *Regulamentul privind drepturile de apartenență la stările sociale a locuitorilor Basarabiei din 10 martie 1847*, autoritățile țariste i-au egalat în drepturi pe boiernașii din Basarabia cu nobilii personali din Rusia, numindu-i în continuare nobili personali. Respectiv, numărul boiernașilor, treptat, s-a micșorat. În cazul în care boiernașii nu dețineau funcții administrative, treceau, în mod obligatoriu, în categoria mazililor.

Micii boiernași erau văzuți adesea ca un fel de patriarhi ai obștilor țărănești. Însă, odată cu dispariția generațiilor care au fost martorii anexării Basarabiei la Imperiul Rus, copiii acestora au completat rândurile mazililor, iar după lichidarea, în 1847, a mazililor ca stare socială și a ruptașilor ca o categorie fiscală, aceștia au completat rândurile odnodvorților. Prin urmare, țarismul a căutat să lichideze această discrepanță sau nepotrivire cu sistemul social rusesc, uniformizând o parte din categoriile sociale basarabene cu cele imperiale

[89] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1216, f. 3.

ruse, proces care a dus, în cele din urmă, la dispariţia boiernaşilor ca stare socială.

Cu timpul, statutul de privilegiat pe care-l deţineau boiernaşii îşi pierde din valoarea de altădată. Izvoarele de epocă constată: „Boierii mari aveau repulsie de ideea încuscririi cu familiile de boiernaşi; poporul, care venea mai des în contact cu boiernaşii decât cu boierii, îi ridiculiza, definindu-i *mai mare peste cei mici, staroste peste calici*" (Instituţii 1988, 54).

Bibliografie

Afteni f.a.: V. Afteni, Constantin Negruzzi, biografie (1808-1868). http://www.istoria.md/articol/553/Constantin_ Negruzzi, _biografie (accesat: 21.11.2019).

Agachi 2014: A. Agachi, Aşezământul de organizare administrativă a Basarabiei din 29 aprilie 1818. Akademos. Revistă de ştiinţă, inovare, cultură şi artă 3 (34), 2014, 134-135.

Arbure 2001: Z.C. Arbure, Basarabia în secolul XIX (Chişinău 2001).

Bacalov 1916: S. Bacalov, Dispersarea teritorială a răzăşimii în secolul al XIX-lea. Cazul neamului de dvoreni basarabeni Bulat. In: Orizonturi medievale şi moderne în istoria românilor: (economie, societate, politică, cultură, istoria ştiinţei): în onoarea profesorului Demir Dragnev (Chişinău 2016), 746-808.

Bally 1940: A. Bally, Un ouvrage d'il y a un siècle sur la Bassarabie comme pays Moldave. Publié par N. Iorga (Vălenii-de-Munte 1940).

Bally 2016: A. Bally, O lucrare de acum un secol despre Basarabia ca ţinut moldovenesc. Publicată de N. Iorga. Ediţie îngrijită, studiu, note şi comentarii de Maria Danilov. Traducere de Lucia Arnăut (Bucureşti 2016).

Boiernaş f.a.1: Boiernaş. http://www.dexx.ro/index.php?a=term&d=Dictionar+explicativ+roman&t=boiernaş (accesat: 01.05.2019).

Boiernaş f.a.2: Boiernaş. https://ro.wikipedia.org/wiki/Boiernaş (accesat: 01.05.2019).

Boldur 1929: A. Boldur, Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească (Chişinău 1929).

Boldur 1940: A.V. Boldur, Contribuţii la studiul Istoriei Românilor. Istoria Basarabiei. Vol. III. Sub dominaţiunea rusească. Politica. Ideologia. Administraţia (Chişinău 1940).

Breban 1992: V. Breban, Dicţionar general al limbii române, vol. II (Bucureşti 1992).

Bulat 2000: N. Bulat, Judeţul Soroca: file de istorie (Chişinău 2000).

Călători 2004: Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă. Volumul I (1801-1821). Volum îngrijit de: G. Filitti, B. Marinescu, Ş. Rădulescu-Zoner, M. Stroia (Bucureşti 2004).

Călători 2005: Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă. Volumul II (1822-1830). Coord. P. Cernovodeanu, D. Buşă (Bucureşti 2005).

Călători 2007: Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea. Serie nouă. Volumul IV (1841-1846). Coord. Paul Cernovodeanu, D. Buşă (Bucureşti 2007).

Ciobotea, Osiac 2009: D. Ciobotea, V. Osiac, 1821. Tabăra pandurilor de la Ţânţăreni. In: Analele Universităţii din Craiova, Seria Istorie, Anul XIV, nr. 2 (16), 2009, 144-154.

Danilov 2013: M. Danilov, O istorie a Basarabiei de Ange Bally. Inventarierea surselor (primele trei decenii ale sec. XIX). In: Studii de arhondologie şi genealogie (Chişinău 2013), 99-108.

Dicţionarul 1996: Dicţionarul explicativ al limbii române. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan", Editura Univers Enciclopedic, Ediţia a II-a (Bucureşti 1996).

Djuvara 1995: N. Djuvara, Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne (1800-1848) (Bucureşti 1995).

Documente 1996: Documente turceşti privind istoria României. Vol. III. 1791-1812. Întocmite de Mustafa A. Mehmet (Bucureşti 1996).

Filitti 1823: I.C. Filitti, Originile democraţiei române. In: Viaţa Românească, 1 ianuarie 1823, anul XV, nr. 1, 19.

Furtună 2014: A. Furtună, Populaţia satului şi târgului Teleneşti (sf. sec. XVIII - încep. sec. XX). In: Anuarul Institutului de Istorie, Stat şi Drept: Materialele sesiunii ştiinţifice anuale, 27 decembrie 2012 (Chişinău 2014), 99-129.

Giurescu 1946: C.C. Giurescu, Istoria Românilor. III. Partea a doua. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocii fanariote (1601-1821) (Bucureşti 1946).

Grigoraş 1971: N. Grigoraş, Instituţii feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea (Bucureşti 1971).

Instituţii 1988: Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar. Coord. O. Sachelarie şi N. Stoicescu (Bucureşti 1988).

Ionescu f.a.: C. Ionescu, Tudor Vladimirescu – boierul în slujba Rusiei. https://atacdeconstanta.com/tudor-vladimirescu-boierul-oltean-din-slujba-rusiei/ (accesat: 21.11.2019);

Iorga 1912: N. Iorga, Basarabia noastră. Scrisă după 100 de ani de la răpirea ei de către Ruşi (Vălenii-de-Munte 1912).

Istoria 1973: Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice. Vol. I. 1918-1968 (Chişinău 1973).

Istoria 1982: Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice. Vol. II. 1969-1980 (Chişinău 1982).

Lecca 1937: O.G. Lecca, Dicţionar istoric, arheologic şi geografic al României (Bucureşti 1937).

Lefter 2013: L-V. Lefter, Cum deveneai „privilegiat". Despre statutul social în secolul al XIX-lea. In: Prutul. Revistă de cultură, Serie nouă, anul III (XII), nr. 1-2 (51-52), Huşi, 2013, 43.

Madan 1996: I. Madan, Cercetări în domeniul ştiinţelor umanistice la Universitatea de Stat din Moldova (1974-1995). Contribuţii bibliografice (Chişinău 1996).

Madan 2001: I. Madan, Istorie, arheologie, etnografie. 1981-2001. Contribuţii bibliografice (Chişinău 2001).

Mihail, Mihail 1993: P. Mihail, Z. Mihail, Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812-1830 (Bucureşti 1993).

Moruzi 2001: D.C. Moruzi, Ruşii şi românii. În: Scrieri. Ediţie în două volume. Vol. II (Chişinău 2014).

Neculce 1959: I. Neculce, Letopiseţul ţării Moldovei, ed. a II-a, publ. de Iorgu Iordan (Bucureşti 1959).

Nistor 1991: I. Nistor, Istoria Basarabiei (Chişinău 1991).

Onciul 1914: D. Onciul, Din istoria României. Ediţia a doua (Bucureşti 1914).

Oprea et al. 2007: I. Oprea, C-G. Pamfil, R. Radu, V. Zăstroiu, Noul dicţionar universal al limbii române (Bucureşti-Chişinău 2007).

Panaitescu 1964: P.P. Panaitescu, Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova (Bucureşti 1964).

Porucic 1930: T. Porucic, Lexiconul termenilor entopici din limba română din Basarabia. In: Arhivele Basarabiei. Revistă de istorie şi geografie a Moldovei dintre Prut şi Nistru. Anul II, 1930, nr. 3, aprilie-iunie (Chişinău 1930), 312-328.

Purici 2011: Ş. Purici, Istoria Basarabiei (Bucureşti 2011).

Rădescu 2009: D. Rădescu, Mazilii – categorie socială distinctă în epoca regulamentară. Analele Universităţii din Craiova, Seria Istorie XIV/2(16), 2009, 135-142.

Rosetti 2017: R. Rosetti, Amintiri. Ce am auzit de la alţii. Din copilărie. Din prima tinereţe (Bucureşti 2017).

Tabuncic 2011: S. Tabuncic, Contribuţii la genealogia familiei profesorului Ion Hâncu. Revista Arheologică s.n. VII/1-2, 2011, 313-314.

Tomuleţ 2002: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei şi Republicii Moldova (Chişinău 2002).

Tomuleţ 2004: V. Tomuleţ, Măsurile întreprinse de administraţia imperială rusă în vederea instituirii cordonului sanitaro-vamal la hotarele de apus ale Basarabiei (anii 1812-1818). In: Analele Universităţii Libere Internaţionale. Istorie, vol. II (Chişinău 2004), 82-100.

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni). Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2014).

Tudor f.a.: Tudor Vladimirescu, un boiernaş în slujba Rusiei. http://avram-marius.blogspot.com/2013/07/tudor-vladimirescu-un-in-slujba-rusiei.html (accesat: 21.11.2019).

Ţurcanu 2005: I. Ţurcanu, Bibliografia istorică a Basarabiei şi Transnistriei (Chişinău 2005).

Xenopol 1975: A.D. Xenopol, Istoria românilor din Dacia Traiană. Ediţia a III-a. Vol. X: Istoria Ţărilor Române de la Pacea de la Bucureşti până la răsturnarea fanarioţilor (1812-1821) (Bucureşti 1975).

Гросул, Будак 1657: Я.С. Гросул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии 1812-1861 (Кишинев 1967).

Кушко, Таки 2012: А. Кушко, В. Таки (при участии О. Громова), Бессарабия в составе Российской империи (Москва 2012).

Лурье 1998: Ф.М. Лурье, Российская история и культура в таблицах (Санкт-Петербург 1998).

Морозан 2014: В. Морозан, Организация дворянского общества в Бессарабской области в 1812-1823. В: Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета, №19, (Санкт-Петербург 2014), 26-57.

Положение 1962: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 годы). Сборник документов. Составители И.А. Анцупов, К.П. Крыжановская. Том III, часть I (Кишинев 1962).

Права 1843: Права состояния разных классов народонаселения Бессарабской области. В: Журнал Министерства внутренних дел, ч. III (Санкт-Петербург 1843), 48-64.

ПСЗРИ 1844: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XVIII, 1843, отд. 1, №16597 (Санкт-Петербург 1844), 119-120.

Устав 1818: Устав образования Бессарабской области 1818 г. (Кишинев 1818).

Халиппа 1907: И. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В: ТБГУАК, т. III (Кишинев 1907), 3-229.

The social status of Bessarabian boierinaşi in the first half of the 19th century

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, social status, privileged estates, boierinaşi, mazili.

Abstract: In this study, the author explores the issue of the social status of boierinaşi in Bessarabia under Tsarist rule. The author notes that after the annexation of Bessarabia to the Russian Empire, the imperial authorities equated the boierinaşi with Russian personal nobles, granting them various privileges. *The Regulations of the administrative organization of the Bessarabian region* of April 29, 1818 says that "under the name of boierinaşi is meant a social class that is not of noble origin and has not reached the highest boyar posts, but who received the lowest ranks below the *vel şătrar*".

Paying attention not only to holding senior positions, but also to the role in the administrative institutions of the region, the Russian authorities from the very beginning did not approve of this social status, despite the fact that although the boierinaşi had not performed important administrative functions until that time, some of them belonged to very old families. In accordance with the *Regulation on social status rights of the inhabitants of Bessarabia* of March 10, 1847, the tsarist authorities equated the Bessarabian boierinaşi with the personal nobles of the Russian Empire, later calling them personal nobles. Consequently, the number of Bessarabian boierinaşi gradually began to decrease. If they did not perform any administrative functions, they were required to enter the category of mazili.

Small boierinaşi were often seen as a kind of patriarchs of the peasant community. However, with the disappearance of the generations that witnessed the annexation of Bessarabia to the Russian Empire, their descendants replenished the ranks of mazili, and after the elimination of mazili as a social stratum and rutaşi as a fiscal category in 1847, they were considered odnodvortsy. Thus, the tsarist authorities, trying to eliminate the dissimilarity or inconsistency with the Russian social system, unified part of the Bessarabian social categories with the Russian ones, which led to the disappearance of the boyars as a social category.

Социальный статус бессарабских бояринашей в первой половине XIX века

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, социальный статус, привилегированные сословия, бояринаши, мазылы.

Резюме: В данной статье автор исследует вопрос о социальном статусе бессарабских бояринашей под царским господством. Автор отмечает, что после аннексии Бессарабии Российской империей царские власти приравнивали бессарабских бояринашей к русским личным дворянам, предоставив им различные услуги и привилегии. В *Уставе образования Бессарабской области от 29 апреля 1818 года* сказано, что «под именем бояринашей разумеется класс не дворянского происхождения и не достигших высших боярских должностей, но получивших низшие чины до вел-шатраря».

Обращая внимание не только на обладание сановными должностями, но и на роль в административных учреждениях края, российские власти с самого начала относились критически к этой социальной группе, хотя если до того времени бояринаши и не исполняли важные административные функции, некоторые из них принадлежали к очень старым родам. В соответствии с *Положением о правах принадлежности к социальному статусу жителей Бессарабии от 10 марта 1847 года* царские власти приравнивали бессарабских бояринашей к личным дворянам Российской империи, называя их впоследствии личными дворянами. Следовательно, количество бессарабских бояринашей постепенно стало уменьшаться. В случае, если они не выполняли никаких административных функций, они были обязаны перейти в категорию мазилов.

Мелкие бояринаши часто рассматривались как своего рода патриархи крестьянской общины. Однако с исчезновением поколений, бывших свидетелями присоединения Бессарабии к Российской империи, их потомки пополняли ряды мазилов, а после ликвидации в 1847 году мазилов как социальной прослойки и рупташей как фискальной категории они стали считаться однодворцами. Следовательно, царские власти, стремясь устранить несходство или несоответствие с российской социальной системой, унифицировали часть бессарабских социальных категорий с российскими, что привело к исчезновению бояринашей как социальной категории.

27.03.2020

Dr. hab. Valentin Tomuleț, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-4696-2064, e-mail: tomuletvalentin@yahoo.ro

НЕМЕЦКИЕ НАЗВАНИЯ КУРГАНОВ БУДЖАКА В XIX - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

Игорь Сапожников, Майя Кашуба[1]

Ключевые слова: XIX-XX вв., Буджак, Бессарабия, Республика Молдова, Украина, курганы, немецкие названия, «Пушечные холмы или бугры», И.Г. Коль, Ф.И. Кнауэр, учителя Ф. и В. Вагнеры, планы Сараты, воспоминания немецких колонистов.

Известно, что древние могильные насыпи, раскинувшиеся по степным просторам юга Восточной Европы, – наиболее яркие и широко распространенные элементы природно-культурных ландшафтов этого обширного региона. Чаще всего они называются *курганами*[2], что значит: «холм, горка; насыпной холм, древняя могила[3]...», или *могилами* – «яма для погребения покойника; место, где он погребен, с насыпью; большая древняя насыпь, курган, где по преданью погребены могутники, богатыри; (юж.) курган или холм вообще» (Даль 1865, ст. 825 и 933). По многолетним наблюдениям И. Сапожникова, в рассматриваемой части Днестровско–Дунай-Прутского междуречья[4] используются одинаковые названия, а региональная специфика заключается в том, что термин *могила* часто звучит в молдавской лингвистической среде как *мовиле* или *можиле*[5].

Отметим, что до сих пор отсутствуют специальные исследования местных названий археологических памятников Буджака. Едва ли не единственным исключением является сделанное более века тому назад замечание Я.М. Эбергарда: «Большинство бессарабских курганов не имеет особых названий; их просто называют курганами, могилами или по-молдавски “можилы”. В Аккерманском уезде встречается еще одно название: *кучугуры*[6]. Форма курганов обыкновенно напоминает полушарие; редко встречаются остроконечные, которые можно было бы отнести к позднейшим временам. Вышина их бывает разная, но чаще всего от 2 до 5 саж.» (Эбергард 1916, 14-16; см. также: Сапожников, Кашуба 2019, 130, 134-135). Добавим – он же обратил внимание на значение курганов в формировании *региональных* культурно-исторических ландшафтов: «Характерно отметить, что о большинстве более или менее видных курганов у местного населения существует масса рассказов и легенд. Непременно под курганом или недалеко от него зарыт какой-нибудь клад, какое-нибудь огромное богатство. Эти рассказы нередко пестрят самой удивительной фантазией и невероятно таинственными прикрасами, но также нередко они базируются и на твердом фундаменте – на действительных находках» (Эбергард 1916, 14-16).

История изучения курганов и других археологических памятников Буджака, а также вклад в их исследования ученых и других граждан немецкого происхождения Ф.И. Кнауэра, Э.Р. фон Штерна, Я.М. Эбергарда и др. (Сапожников 2018; Сапожников 2019а; Сапожников, Кашуба 2019; Кашуба, Сапожников 2019; Кашуба, Сапожников 2020; и др.) порой дают неожиданные и весьма любопытные сюжеты. Выяснилось, что немецкими переселенцами ландшафт Буджака был освоен во всех сферах их жизни и культуры, о чем свидетельствуют малоизвестные немецкие *оронимы*[7].

---

[1] М. Кашуба провела исследования в рамках выполнения программы ФНИ ГАН по теме государственной работы № 0184-2019-0004 «Взаимодействие древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV тыс. до н.э. - I тыс. до н.э.)».

[2] Здесь и далее курсив наш. – И.С., М.К.

[3] А.Д. Михельсон обратил внимание на форму этих объектов: «Могильный старинный холм в виде шара, в южной России и Сибири» (Михельсон 1865, 361).

[4] Территория Буджака ограничена с севера Верхним Траяновым валом.

[5] Этот же термин преобладает в болгарской и гагаузской лингвистической среде, хотя в этих языках имеются свои слова для названия курганов – тарга и üük.

[6] Данным термином называются песчаные бугры (дюны), известные в Буджаке на части правого берега Днестровского лимана, между сс. Вилково и Приморское (Жебрияны), а также у с. Бородино. Они имеют естественное происхождение, за исключением нескольких песчаных курганов в первом из названных районов.

[7] Оронимы – поднятые формы рельефа: горы, хребты, вершины, холмы и пр. В отличие от ойконимов Южной Бессарабии (Головіна 2014) они здесь практически не изучались.

Рис. 1. Йоханн Георг Коль (1808-1878).

Наиболее ранний факт использования немецкими колонистами специальных терминов по отношению к курганам Северо-Западного Причерноморья зафиксировал в 1837 или 1838 гг. известный немецкий путешественник Йоханн Георг Коль (28.04.1808, Бремен – 28.10.1878, Бремен; рис. 1). По его словам, «Эти гробницы не превышали 3-4 футов в высоту и имели окружность до 150 футов. Все они были одинаковой правильной конусовидной формы и стояли близко друг к другу. Каменные статуи, подобно известным на Азовском море, на этих холмах нигде не найдены. Уроженцы большой [Центральной] России и сибиряки называют их “курганы” (Kurgane). В малороссийских степях они именуются “могилы” (Mogilis). Немецкие колонисты придумали для них собственное имя. Они называют их “Пушечными буграми” (Kanonenbuckel), потому что считают, что на каждом из этих холмов (Hügel) [или] бугров (Buckel) во время войны стояли пушки. Это должны были быть странные пушки, по сути, потерянные орудия, одиноко гремящие посреди степи. Могилы эти до сих пор служат для погребений. Поэтому там, где стоит небольшая малороссийская деревня, рядом имеются захоронения [кладбища]. Между прочим, известно, что их чаще всего копают, чтобы отыскать сокровища, которые, как полагают, в них погребены. В любом случае они служат путевыми сигналами [маяками] и зимой путники всегда следят за расположением могил, чтобы не сбиться с дороги, как рыбаки наблюдают [в море] за звездами. Кроме того, в монотонной [однообразной] местности они являются единственными традиционными местами для встреч. Большую часть времени на них просиживали пастухи, потому что легко могли охватить взором все свое стадо. Во время войны могилы в степях всегда играли важную роль как места для наблюдения и шпионажа» (Kohl 1841a, 142).

Й. Коль назвал два термина *Пушечные бугры* (Kanonenbuckel) и *Пушечные холмы* (Kanonenhügel), но вопрос заключается в том, что неясно, в каком именно регионе эти термины были в ходу. Приведенные выше строки содержатся в части «Экскурсии и по степи», разделе «Немецкие колонии» и параграфе «Монгольские могильные холмы», которые входят в первый том его книги «Путешествия по Южной России». В этом томе описаны наблюдения автора в 1837 и 1838 гг. в основном в ближайших окрестностях Одессы. В 1837 г. из колонии Люстдорф[8] всего на один день он съездил в бессарабский Аккерман (Kohl 1841a, 166-184).

В следующем 1838 г. Й. Коль вернулся в Одессу из Крыма и оттуда поехал в Бессарабию, описанию которой посвятил почти весь второй том цитируемой книги[9]. В ней курганы упоминаются намного чаще, чем в первом томе, с использованием терминов *Kurganen*, *Mogilos*, *Grabhügel* (могильные холмы), *Todtenhügel* (холмы мертвых) и даже *Mongolenhügel* (монгольские холмы) (Kohl 1841b, 8, 12, 16, 28, 51, 71, 79, 80, 117, 126, 187, 270 и др.)[10], но, во-первых, нет никакой уверенности в том, что все эти термины были записаны именно в немецкоязычной среде, во-вторых, *Пушечные бугры* или *холмы* в этом перечне напрочь отсутствуют[11].

[8] Один из авторов уже использовал описание курганов у немецкой колонии Люстдорф под г. Одесса И.Г. Коля (Сапожников 2019б, 8, 12).

[9] Заметим, что рассматриваемая книга И.Г. Коля не является обычными путевыми записками (дневником), а хронология событий в ней часто нарушается.

[10] И.Г. Коль собрал и привел в двух названных томах солидный объем информации о курганах Северо-Западного Причерноморья, их внешнем виде и топографии. Однако публикация и анализ этого массива данных требуют отдельного углубленного исследования.

[11] В этом же томе упомянуты курганы за пределами Буджака. Например, на разрезе побережья от Днестровского лимана до Одесского залива, на четырех участках водораздельного плато отмечены холмы мертвых – Todtenhügel (Kohl 1841a, 80).

Из сказанного можно было бы заключить, что два последних термина находились в обиходе у немцев-колонистов окрестностей Одессы, но примерно в то же время географ Людвиг Георгий в авторитетом справочнике сообщил, что «в Бессарабии и Молдове, ближе к Карпатам, вы найдете такие курганы (tumuli), которые немецкие колонисты Причерноморья называют *Пушечными буграми* (Kanonenbuckel)» (Georgii 1840, 297).

Выяснив, какие термины бытовали у немецкого населения Буджака уже в 1830-х гг., отметим, что в источниках второй половины XIX - начала XX вв. мы их пока не нашли. Более того, известный ученый, профессор и уроженец немецкой колонии Ф.И. Кнауэр (03/15.08.1849, Сарата Аккерманского уезда Бессарабской губ. – 22.12.1917, Томск; рис. 2) – автор первых научных раскопок бессарабских курганов – в своих публикациях их не использовал, ограничившись более научным (?) термином *курганы* (см. Кашуба, Сапожников 2019; Сапожников 2019а; и др.).

Тем не менее факты использования термина *Пушечный курган* (*холм* или *бугор*) снова фиксируются с 1920-30-х гг., но не в специальной археологической литературе, а главным образом в книгах, статьях и воспоминаниях немцев – бывших жителей Буджака и всей Бессарабии, увидевших свет до 1970-80-х гг. включительно и даже позднее. Они касаются как отдельных колоний (Suckut 1986, 7), так и рассматриваемого региона в целом (Schmidt 2008, 41), но в большинстве случаев не содержат никакой конкретики и не объясняют происхождения и сути этого термина.

Поэтому далее мы сосредоточимся на конкретных фактах, в основном связанных с колонией Сарата и ее окрестностями и собранных в фундаментальном справочнике «Книга Родины Сараты 1822-1940» (Fiss 1979). Важную информацию по рассматриваемой теме содержат: информация составителя книги Кристиана Фиса «Раскопки некоторых курганов – “Пушечных холмов” – профессором Фридрихом Кнауэром»[12] (Fiss 1979, 571), заметка Фердинанда Вагнера «История о могильных холмах» (Wagner 1979) и два плана, помещенные на форзацах этого тома: «Границы общин-

Рис. 2. Профессор Федор Иванович Кнауэр (1849-1917; по Fiss 1979, Abb. 223).

Рис. 3. Огромный Пушечный холм у Сараты в 1920-1930-х гг. (по Fiss 1979, Abb. 222).

Рис. 4. Курган № 1 у Сараты, исследованный Ф.И. Кнауэром в 1888 г. (фотография И. Сапожникова, 2018 г.).

[12] «Ausgrabungen einiger Kurgane – “Kanonenhügel” – durch Professor Friedrich Knauer».

ных угодий Сараты» В. Вагнера и «Сарата и окрестности во время переселения», который снимал он же, а рисовал Гюнтер Курц.

В первом из этих источников приведены уже известные факты о раскопках Ф.И. Кнауэра возле Сараты (Сапожников 2019а, 398-407, рис. 1; 2). Здесь же впервые находим две фотографии: «Огромный Пушечный холм» (рис. 3) и портрет проф. Ф.И. Кнауэра (рис. 2), ориентировочно датированный 1880-ми гг., когда он проводил раскопки у Сараты (Fiss 1979, Abb. 222; 223). Позже изображение кургана публиковалось в иллюстрированном календаре на 1986 год «Бессарабия: Родина в иллюстрациях» (Bildkalendar 1986, November Fotos)[13]. Сохранился этот курган и до сегодняшнего дня (рис. 4; Сапожников 2019а, рис. 10).

Что касается Ф. Вагнера, то согласно «Списку жителей Сараты» он родился 17.02.1887 г. и был местным учителем (Fiss 1979, 760). Упомянутую выше статью он написал после 1922 г., о чем сам и сообщил. Мы приводим ее текст полностью, так как он демонстрирует отношение и степень информированности населения Сараты о раскопках Ф.И. Кнаура, имевших место почти за полвека до этого (прил. 1). Важно и то, что Ф. Вагнер – еще один учитель, как и Йоханн Крэенбринг из Бородино, интересовавшийся и популяризировавший археологические находки, сделанные в окрестностях немецких поселений Буджака (Кашуба, Сапожников 2020). В свете темы настоящей статьи заметка Ф. Вагнера интересна еще и тем, что он сделал первую попытку объяснения термина *Пушечные холмы*. Более того, ссылаясь на проф. Ф.И. Кнауэра, учитель из Сараты написал о том, что часть раскопанных курганов могла быть сооружена гуннами (прил. 1), но не связывал это предположение с происхождением данного термина.

Однако это сделал его однофамилец, а может быть и родственник, Вильгельм Вагнер (рис. 5). По счастливому совпадению, он также был учителем, родился 17.05.1902 г. в с. Теплиц (Teplitz; совр. с. Теплица Арцизского р-на Одесской обл.), с 1926 года жил и работал в Сарате, а с 1941 г. – в Германии, где также учительствовал (Fiss 1979, 450, 763). Свой взгляд на интерпретацию местных немецких названий курганов В. Вагнер изложил не в статье, а на первом из упомянутых выше планов. Один из авторов этих строк дважды републиковал его, датировав 1920-ми гг. на основании наличия надписи «Neu aus geteilte (1925)» (Сапожников 2018, рис. 6; Сапожников 2019а, рис. 9).

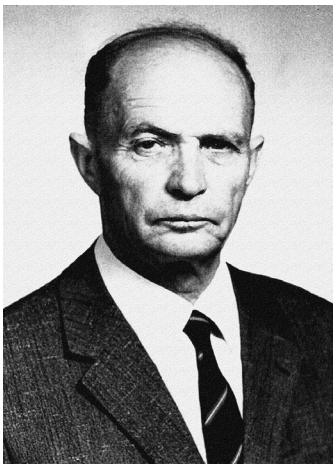

Рис. 5. Учитель Вильгельм Вагнер (1902–??; по Fiss 1979, Abb. 241).

На этом плане В. Вагнера (рис. 6), основой которого наверняка был план Ф.И. Кнауэра «План с. Сараты и саратской земли» 1889 г. (Кнауэр 1889; Сапожников 2019а, рис. 1), нанесено 13 курганов, названных «Пушечными буграми» (Kanonenbuckel). Подчеркнем, что один из них подписан как *раскопанный* (ausgegraben) – упомянутый Ф. Вагнером (прил. 1), а второй как *огромный* (рис. 3; 4). Но самая важная информация плана та, что в легенде термин Kanonenbuckel имеет второе значение «*Hunnengrab*», т. е. «*Гуннская могила*» (рис. 6). Кстати, точное указание на то, что второй из планов В. Вагнера относится к 1940 г. (рис. 7)[14], позволяет отнести только что описанный план (рис. 6) к этому же времени.

Опираясь на слова своего предшественника, Вильгельм Вагнер, по сути, согласился с приведенным Фердинандом Вагнером гипотетическим предположением Ф.И. Кнауэра, который в своих опубликованных научных статьях

[13] В англоязычной рекламе календаря термин «Kanonenhügel» переведен напрямую, как «*Gunboat Hill*» – «Канонерский холм» (https://library.ndsu.edu/grhc/order/german_language/86info.html).

[14] Мы решили опубликовать план «Сарата и окрестности во время переселения», несмотря на то, что он приведен в книге Х. Фиса не полностью и без легенды. На этом фрагменте можно рассмотреть 8 из 13 саратских курганов – все они обозначены цифрой 3 (рис. 7).

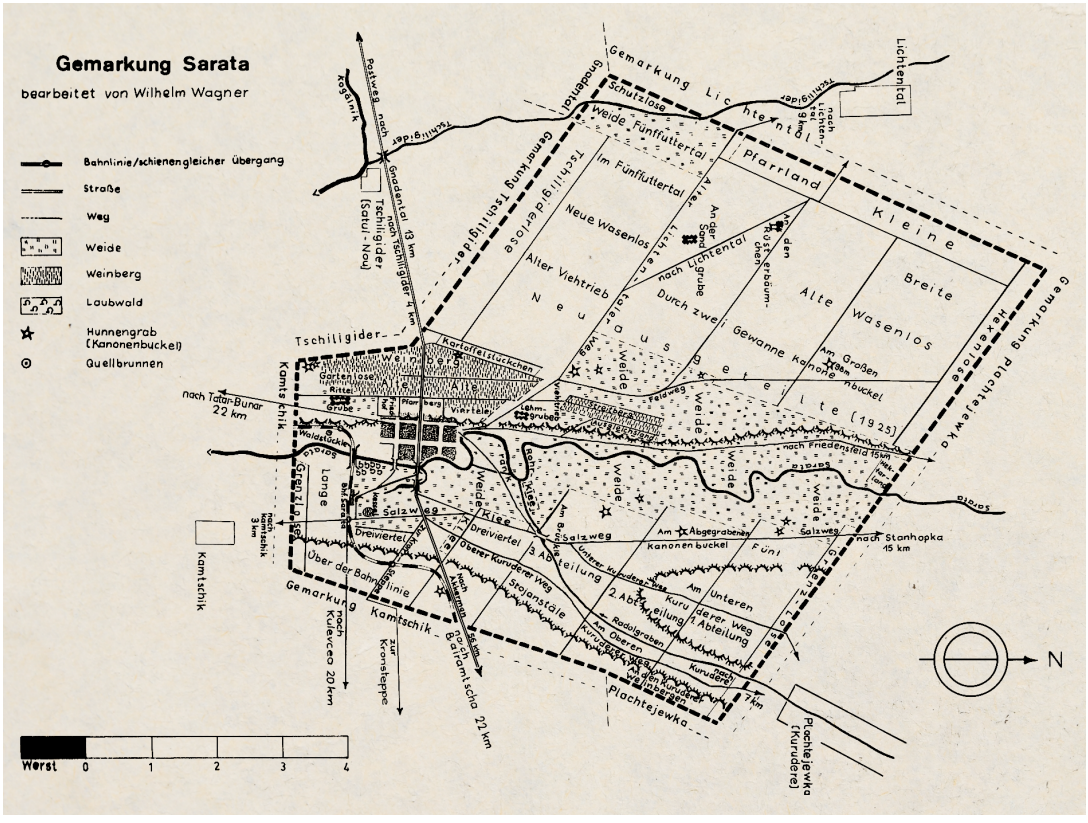

Рис. 6. «Границы общинных угодий Сараты» В. Вагнера 1926-1940-х гг. (по Fiss 1979, форзац).

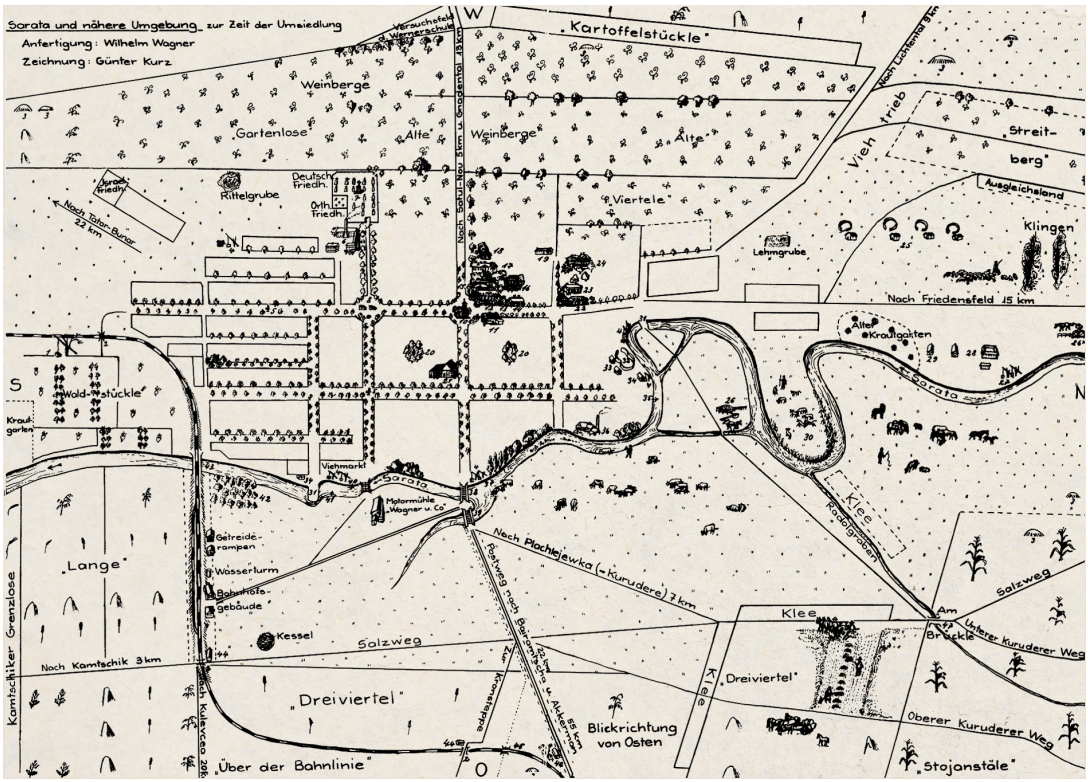

Рис. 7. План «Сарата и окрестности во время переселения» В. Вагнера и Г. Курца, 1940 г. (по Fiss 1979, форзац).

Рис. 8. Курган Бриеннская Пушечная Гора в 2018 г. (фотография И. Сапожникова).

его не применял[15]. Объяснение удалось найти в рукописи «Отчет Ф.И. Кнауэра о раскопках курганов у с. Фриденсфельд [Мирнополье Саратского р-на]», написанной в Киеве 11.07.1899 и отправленной в Санкт-Петербург – в Императорскую Археологическую комиссию. Предоставим слово уважаемому профессору: «Во всех бессарабских курганах, открытых мною, был обнаружен такой же погребальный тип, как здесь. Я отношу его к эпохе переселения народов; я даже считаю не слишком рискованным *отнести его прямо к эпохе гуннов*»[16] (ср. прил. 1). Таким образом на одном из планов поселений на территории Буджака появилось более дюжины «Гуннских могил».

Любопытные отголоски изустной традиции, связанной с «Пушечными курганами», отыскались на страницах бюллетеня Ассоциации бессарабских немцев. Воспоминания уроженца колонии Бриенн (совр. Глинка – часть г. Арциза Одесской обл. Украины) Герберта Остера (1918-2012) записала Эрика Фогель, с которой он дружил и долгое время трудился в Ассоциации. Эрика отметила его бесценный вклад в подготовку и издание в 1991 г. иллюстрированного альбома по Бриенн.

Гербер Остер вспоминал (Oster 2013), что среди многочисленных курганов на юге Бессарабии один из самых больших, если не наибольший, находился на холме Бриенн [Бриеннской Горе]. Самый выдающийся курган, известный в народе как «Пушечный холм» (Kanonenhügel), был виден издалека во всей округе (рис. 8). Женщина из Бриенна, переехавшая в Калочевку [с. Калчева Болградского р-на Одесской обл.], сообщала, что она могла ясно видеть этот холм на расстоянии 50 км и всегда скучала по дому своего любимого места рождения. Фердинанд Вагнер, который в течение одного года в 1907 г. был учителем в Бриенне, написал замечательную сагу о большом холме[17]. Подробную информацию можно найти в книге Фридриха Фихтнера «Родина в степи» (Fiechtner 1964). Другая легенда гласила, что ночью из холма выходят маленькие человечки и танцуют вокруг, а с наступлением дня снова прячутся в него.

Он также поведал историю поисков сокровищ в кургане в 1873 г. Длинным зимним вечером три молодых бурсака сидели и рассказывали страшные истории о легендарном холме. В холме должно быть спрятано сокровище. Если бы они имели это сокровище, то стали бы богатыми. Они жаждали добыть сокровище. Под покровом ночи зачинщик «Ханнесле» вместе с бурсаками подкрались к холму с лопатами и тачкой и сначала снесли верхушку холма, скинув всю землю на его южную сторону. Сверху они вырыли вертикальный ход во

[15] Что позволяет предположить, что существует какая-то неизвестная нам работа Ф.И. Кнауэра, возможно, популярного характера, с которой был знаком Ф. Вагнер.

[16] Рукописное отделение Научного архива Института истории материальной культуры РАН, ф. 1, оп. 1, д. 11, л. 27,7.

[17] Можно с уверенностью предположить, что это было первое место работы вышеупомянутого Ф. Вагнера, родившегося в 1887 г.

внутреннюю часть холма. Поскольку работ на полях и на виноградниках зимой не было, наверняка они оставались незамеченными. При свете фонарей была вырыта шахта на несколько метров в глубину. Они часто подсчитывали, сколько ночей им придется копать, чтобы найти желанное сокровище. Однако их происки каким-то образом стали заметными. Деревенский староста и судебный пристав узнали об этом и были удивлены ночной работой охотников за сокровищами. Разгневанный староста под страхом наказания приказал немедленно прекратить раскопки. За одну ночь ход должен был быть зарыт вместе с веревками и блоками. Несмотря на все усилия, бурсакам за одну ночь не удалось полностью зарыть шахту. Воронка еще долго оставалась доказательством этой истории. Только 60 лет спустя, когда бывший бюргер Йоханнес Хойзер праздновал свое 80-летие, он рассказал своим потомкам эту историю охотников за сокровищами, закончив ее словами «... в то время я и был [тем] Ханнесле» (Fiechtner 1964).

Остер писал, что холм был популярным местом для молодых и старых. В 1930 г. румыны провели в этом районе геодезические работы, и с тех пор на его вершине стояла деревянная пирамида высотой около 8 метров[18].

Он также рассказывал, что в 1940 г., когда этническая группа бессарабских немцев переехала в Германский рейх, на высоком плато степного Бриенна после войны Красная армия построила большой военно-транспортный аэропорт. Однако при строительстве препятствием стал этот «Бриеннский Пушечный курган», который должен был быть снесен. С большим удивлением в его подошве обнаружили сокровище из золота, серебра и драгоценных камней. Эти ценные произведения искусств под официальным надзором были изъяты, сейчас они находятся в Археологическом музее в Одессе. Самые ценные вещи лежат за стеклом на зеленом бархате[19]. В 1992 г. в составе туристической группы они посетили музей. Из 7 курганов, которые когда-то находились около Бриенна, сохранился только тот, который стоит на краю горы над школой. Во время второго визита в Бриенн в 1994 г. туристическая группа снова поднялась на него... (Fiechtner 1964).

Подводя итоги, изложим некоторые соображения относительно выявленного в Буджаке немецкого термина *Пушечные холмы (бугры)*. Во-первых, он был распространен не только в Буджаке, но и по всей территории Бессарабии; во-вторых, в одних селах (колониях) так назывались все курганы (как в Сарате), а в других, и их было большинство, – самые крупные и значимые насыпи, стоявшие на господствующих высотах (как в Бриенне); в-третьих, этим термином не пользовались представители иных национальных групп края, как, впрочем, и немецкие ученые местного происхождения (Ф.И. Кнауэр); в-четвертых, этот *ороним* является куда *более национальными* и традиционными, чем так называемые *немецкие ойконимы* края (Головіна 2014) – последние российская имперская власть централизованно присваивала колониям, перенося сюда названия городов, местечек и сел России и Западной Европы, возле которых в 1812-1815 гг. произошли разные по значимости битвы с наполеоновскими войсками. Наконец, подчеркнем, что это название навсегда исчезло из Буджака в 1940 г. вместе с репатриированными немцами, но еще остается жить в среде потомков бессарабских немцев.

Рассмотренный немецкий *ороним* стал историей, в том числе частью историографии археологической науки, будучи зафиксированным

[18] Курган, который теперь можно называть Бриеннская Пушечная гора, находится на мысу плато 100-метровой высоты, примыкающего к правому берега долины р. Когильник, напротив центра г. Арциз, в 0,7 км на юг от его района Глинка (Бриенн), на север от пос. Городок (Арциз-2). Насыпь имеет конусную форму высотой 9,1-9,7 м, диаметр 80-100 м, вокруг видны следы циркульного углубления, сформированного в ходе выемки грунта для создания кургана. Курган вытянут по линии север-юг, с севера более крутой, не распахивается (рис. 8). В наши дни тут существует геодезический пункт 3-го класса «Бриень» с абсолютной отметкой +116 м, координатами 45.96 восточной долготы и 29.42 северной широты. Гора занимает четвертое место в «рейтинге» самых высоких курганов Буджака после двух парных курганов Могила и Мангитская Гора (Сапожников, Присяжнюк 2018).

[19] По публикациям и рассказу автора раскопок И.Л. Алексеевой известно, что в 1972 г. в меньшей по высоте (3-4 м), но наполовину срытой могильной насыпи, которая находилась в 50-90 м к востоку от Бриеннского Пушечного кургана, раскопаны две богатые скифские могилы (воин и конь) конца V в. до н.э. Найдено оружие, сбруя и другой погребальный инвентарь (в том числе золотые изделия, а также еще 21 более раннее погребение (Алексеева 1973; Алексеева и др. 1997). Отвалы от раскопанной насыпи до сих пор видны, а Бриеннская Пушечная гора стоит на своем месте.

в опубликованных записях и воспоминаниях, на планах и картах. Полагаем, что этимологию и происхождение термина *Пушечный холм (бугор)* для курганов Бессарабии можно искать в тех районах Германии, откуда в Буджак пришли первые немецкие колонисты.

Благодарности: авторы искренне благодарят за консультации и предоставленные материалы заведующую Саратским районным историко-краеведческим музеем Л.М. Клим.

Приложение 1

Ф. Вагнер

История о могильных холмах
(Wagner 1979, 571-572)

Степь южной Бессарабии характеризуется конусообразными холмами, которые в основном отмечены на плоских возвышенностях, но также характерны и для широких долин. Когда сто и более лет назад немцы пришли на эти земли, первоначально они поверили, что это были насыпи военного времени, откуда [можно] высматривать врага, или что на них можно поставить пушки, /572/ чтобы сверху безопасно его поразить. Окружающими народами эти холмы названы «курганы» или «мовилы/могилы»; наши предки дали им название «Пушечные холмы» (Kanonenhügel). На немецком языке термин «могильный холм» (Hügelgräb) был бы более правильным, так как раскопки показали, что в каждом из этих холмов похоронены один или несколько человек.

В 1888 и 1889 гг. наш соотечественник, профессор Киевского университета Ф. Кнауэр раскопал несколько курганов около Сараты. В то время как в невысоких холмах находился только один человеческий скелет, в более крупных встречались скелеты или их части, находящиеся в разных местах холма в неправильном скорченном положении.

Так, профессор Кнауэр в одном холме к северу от Сараты, в долине, теперь называемой «Раскопанный холм» (Abgegräbener Hügel)[20], раскрыл 18 человеческих скелетов. Как правило, в центре холма на земной поверхности или в небольшой впадине можно найти каменные скопления, остатки деревянного каркаса и скелет человека, и рядом с ним – кости лошади, тогда как остальные скелеты расположены в разных слоях насыпи. В любом случае, это лидер своего клана или группы, который здесь был похоронен со своими родственниками или подчиненными. Странно, что эти кости частично или полностью окрашены в красный цвет, что должно следовать из похоронного обычая. Иногда при этом можно найти бронзовые, реже серебряные или золотые предметы плохой работы, такие как кольца, спирали, пластины [бляшки]. В погребении также имеются глиняные сосуды или их фрагменты, часто необожженные. Железное оружие встречается очень редко, и оно чрезвычайно грубое. Земля, из которой насыпан холм, имеет ту же природу, что и почва в его непосредственной близости.

Такие курганы можно найти по всему Черноморскому региону, на Волыни, в Средней Азии и в Западной Сибири. У нас они, наверное, самые распространенные в районе Татар-Бунар, Сараты и Арциза. Профессор Кнауэр полагал, что эти курганы могли быть оставлены гуннами, которые около 400 г. н.э. в степях между Днестром, Прутом, Дунаем и Черным морем имели защищенную базу. У них здесь был постоянный лагерь, называемый «Гунивар» (*var* – окруженный, огороженный, укрепленный; Hunivar – огороженное место, укрепленный лагерь гуннов).

Дальнейшие исследования нового поколения ученых показали, что курганы более древнего происхождения. На основании находок из погребений было установлено, что они датируются бронзовым веком. Сегодня ясно, что безмолвные степные холмы являются свидетелями темного прошлого и возведены кочевыми всадниками – киммерийцами – которые в 8. в. до н. э. скифами были изгнаны из своих домов на северном побережье Черного моря, откуда они затем вторглись в Малую Азию. Считается, что некоторым курганам около 3000 лет.

[20] Речь идет о кургане № 6 (10) у с. Сараты, исследованном в 1889 г. (Сапожников 2019, 402-407, рис. 2).

Библиография

Алексеева 1973: И.Л. Алексеева, Раскопки курганов в междуречье Дуная–Днестра. В: Археологические открытия 1972 года (Москва 1973), 252-253.

Алексеева и др. 1997: И.Л. Алексеева, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина, Скифское погребение у г. Арциз. В: (Отв. ред. Е.В. Яровой) Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н.э. - IV в. н.э.). Материалы полевого семинара (Тирасполь 1997), 48-55.

Головіна 2014: Н.Б. Головіна, Топоніміка німецьких колоній у Південній Бессарабії (1814/1940): лінгвокультурологія ойконімів. Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство 2, 2014, 29-35.

Даль 1865: В.И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. Ч. II: И-О (Москва 1865), 629-1351 ст.

Кашуба, Сапожников 2019: М.Т. Кашуба, И.В. Сапожников, Факты биографии Ф.И. Кнауэра из архива Императорской археологической комиссии. Археологические вести 25, 2019, 291-300.

Кашуба, Сапожников 2020: М. Кашуба, И. Сапожников, История находки Бородинского (Бессарабского) клада. Revista Arheologică s.n. XVI/1, 2020, 21-47.

Кнауэр 1889: Чтение Ф.И. Кнауэра о произведенной им раскопке курганов в Южной Бессарабии (О курганах, раскопанных в южной Бессарабии). Чтения Исторического общества Нестора-летописца, кн. 3, отд. I, 1889, 32-49.

Кнауэр 1890: Ф.И. Кнауэр, Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии; курган № 10). Чтения Исторического общества Нестора-летописца, кн. 4, отд. 2, 30-41.

Михельсон 1883: А.Д. Михельсон, Объяснительный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с объяснением их корней. 9-е изд. (Москва 1883).

Сапожников 2018: И. Сапожников, Начала изучения курганов Буджака: историография и картография. Tyragetia s.n. XII/1, 2018, 121-139.

Сапожников 2019а: И.В. Сапожников, Курганы Буджака, исследованные Ф.И. Кнауэром: история раскопок, картография и нынешнее состояние. Археологія і давня історія України 4 (33), 2019, 39-422.

Сапожников 2019б: И. Сапожников, Курганы Хаджибея – Одессы на картах, планах и в описаниях конца XVIII - начала XX вв. Південний захід. Одесика 27 (Одеса 2019), 8-36.

Сапожников, Кашуба 2019: И. Сапожников, М. Кашуба, «Свод памятников старины и археологических находок В Бессарабии» Н. Могилянского и Я. Эбергарда. Tyragetia s.n. XIII/1, 2019, 121-148.

Сапожников, Присяжнюк 2018: І. Сапожников, О. Присяжнюк, Кургани Ф.І. Кнауера та найбільші могили епохи бронзи Буджака і України. В: І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей (Київ 2018), 95.

Эбергардт 1916: Я. Эбергардт, Памятники старины и археологические находки в Бессарабии (Кишинев 1916).

Bildkalendar 1986: Bildkalender 1986. Bessarabien: Heimat im Bild.

Fiss 1979: Chr. Fiss (Hrsg.), Heimatbuch Sarata 1822-1940 (Stuttgart 1979).

Fiechtner 1964: F. Fiechtner, Heimat in der Steppe. Aus dem Schriftentum der Bessarabiendeutschen (Stuttgart 1964).

Georgii 1840: L.[udwig] Georgii, Alte Geographie, beleuchtet durch Geschichte, Sitten, Sagen der Völker und mit vergleichenden Beziehungen auf die neuere Länder- und Völkerkunde. Abtheilung II: Europa (Stuttgart 1840).

Kohl 1841a: J.G. Kohl, Reisen in Südrußland. T. I (Dresden, Leipzig 1841).

Kohl 1841b: J.G. Kohl, Reisen in Südrußland. T. II (Dresden, Leipzig 1841).

Oster 2013: H. Oster, Die Kurganhügel in Bessarabien. Mitteilungblatt des Bessarabiendeutschen Vereins e.V., H. 3: März, 2013, 12-13.

Schmidt 2008: U. Schmidt, Bessarabien: deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer (Potsdam 2008).

Suckut 1986: A. Suckut, Paris in Bessarabien: Chronik der Gemeinden Paris und Neu-Paris in Bessarabien (Waiblingen-Hegnach 1986).

Wagner 1979: F. Wagner, Geschichtliches über die Hügelgräber. In: (Hrsg. Chr. Fiss), Heimatbuch Sarata 1822-1940 (Stuttgart 1979), 571-572.

Denumiri germane ale movilelor din Bugeac în sec. al XIX-lea - prima jumătate a sec. al XX-lea

Cuvinte-cheie: sec. XIX-XX, Bugeac, Basarabia, Republica Moldova, Ucraina, movile, denumiri germane, „Colinele sau muscelele de tun", I.G. Kohl, F.I. Knauer, F. şi V. Vagner, planurile Saratei, amintirile coloniştilor germani.

Rezumat: Articolul este consacrat unor *oronime* (denumiri de forme ridicate de relief) germane unice – *Colinele sau muscelele de tun* (movile). Conform datelor identificate de autorii articolului, asemenea denumiri erau

răspândite în sec. al XIX-lea - prima jumătate a sec. al XX-lea în toată Basarabia, în special în partea de sud a acesteia (Bugeac). Pentru prima dată, ele au fost remarcate aici la sfârşitul anilor 1830 de către călătorii şi geografii germani, iar în anii 1920-30 aşa erau numite toate movilele din unele localităţi (Sarata) sau doar unele – cele mai înalte şi mai semnificative terasamente – din împrejurimile localităţilor germane din Bugeac. Deşi etimologia şi originea acestui termen rămâne necunoscută, el circula pe larg în mediul lingvistic german. Denumirea *Colinele sau muscelele de tun* reprezintă o probă elocventă privind valorificarea de către coloniştii germani a landşafturilor cultural-istorice ale noii lor patrii din Basarabia, pe care au trebuit s-o părăsească.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Iohann Georg Kohl (1808-1878).

Fig. 2. Profesorul F.I. Knauer (1849-1917, după Fiss 1979, Abb. 223).

Fig. 3. Movila uriaşă de tun de lângă Sarata, din anii 1920-1930 (după Fiss 1979, Abb. 222).

Fig. 4. Movila nr. 1 de lângă Sarata, cercetată de F.I. Knauer în anul 1888 (fotografie de I. Sapozhnikov, 2018).

Fig. 5. Învăţătorul Vilhelm Vagner (a. 1902 -??; după Fiss 1979, Abb. 241).

Fig. 6. „Hotarele moşiilor obştii din Sarata" de V. Vagner, aa. 1926-40 (după Fiss 1979, forzaţ).

Fig.7. Planul „Sarata şi împrejurimile în timpul strămutării" de V. Vagner şi G. Kurz, a. 1940 (după Fiss 1979, forzaţ). La numărul „3" în descifrarea semnăturilor e scris „Movila de tun" (Kanonenbuckel) (după Fiss 1979, 779).

Fig. 8. Movila de tun Brienn în a. 2018 (fotografie de I. Sapozhnikov).

German names of the burial mounds of Budjak in the 19th and first half of 20th century

Keywords: 19th-20th centuries, Budjak, Bessarabia, Republic of Moldova, Ukraine, burial mounds, German names, "Cannon hills or hillocks", J.G. Kohl, F.I. Knauer, teachers F. and W. Wagner, plans of Sarata, memories of German colonists.

Abstract: The article is devoted to the unique German *oronyms* (names of elevated landforms) named *Cannon hills or hillocks* (burial mounds). According to the data discovered by the authors of the article, such names were common in the 19th and the first half of the 20th century throughout Bessarabia, especially in its southern part (Budjak). They were first mentioned here in the late 1830s by German travelers and geographers. It's what they called all the burial mounds in the 1920-1930s in some settlements (Sarata). Individual, the highest and most significant mound hillocks in the vicinity of the German settlements of Budjak were also called Cannon hills or hillocks. Although the etymology and origin of this term remains in question, it was widely used in German linguistic circles. The names *Cannon hills or hillocks* are vivid examples of the German colonists' reclamation of the cultural and historical landscapes of their new homeland in Bessarabia, which they had to leave.

List of illustrations:

Fig. 1. Johann Georg Kohl (1808-1878).

Fig. 2. Professor Fedor Ivanovich Knauer (1849-1917; after Fiss 1979, Abb. 223).

Fig. 3. Giant Cannon hill near Sarata in 1920-1930s (after Fiss 1979, Abb. 222).

Fig. 4. Burial mound no. 1 near Sarata, researched by F.I. Knauer in 1888 (photo by I. Sapozhnykov 2018).

Fig. 5. Teacher Wilhelm Wagner (1902–??; after Fiss 1979, Abb. 241).

Fig. 6. "Borders of communally owned land of Sarata" by W. Wagner 1926-1940s (after Fiss 1979, flyleaf).

Fig. 7. Plan "Sarata and its vicinities during migration" by W. Wagner and G. Kurz, 1940 (after Fiss 1979, flyleaf). Cannon hill (Kanonenbuckel) has number 3 in the detailed breakdown of the caption text (after Fiss 1979, 779).

Fig. 8. Burial mound Brienna Cannon Mountain in 2018 (photo by I. Sapozhnykov).

21.01.2020

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua

Др. Майя Кашуба, Отдел археологии Центральной Азии и Кавказа Института истории материальной культуры, Российская Академия наук, Дворцовая наб., 18, 191186, Санкт-Петербург, Россия, https://orcid.org/0000-0001-8901-8116, e-mail: mirra-k@yandex.ru

REPREZENTANȚI AI BASARABIEI LA EXPOZIȚIILE DE MĂRFURI DIN IMPERIUL RUS ȘI EUROPA OCCIDENTALĂ (1829-1869)

Andrei Emilciuc

Cuvinte-cheie: expoziție, Basarabia, Chișinău, Imperiul Rus, produse agricole și manufacturiere, medalii și distincții, piața europeană.

Tematica expozițiilor din secolul al XIX-lea este abordată în istoriografie în general din perspectiva politicilor economice ale guvernului (Чугунов 1858; Пузанов 1864; Плаксин, Юрьева 2012; Миронов 2015). De aceea considerăm necesar de a face o scurtă analiză a instrumentelor la care a apelat guvernul rus, în special în domeniul agrar, care, într-o măsură mai mare, au vizat și Basarabia. Din punct de vedere cronologic, perioada aleasă în acest studiu are repere certe, care vor fi punctate pe parcurs. De asemenea, perioada în cauză, practic, coincide cu perioada de la punerea în aplicare a Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 29 februarie 1828 și până la extinderea în provincie a reformei zemstvei, conform legii din 28 octombrie 1868[1].

Pentru a ține pasul cu economia occidentală, imperativul dezvoltării economice rapide devine unul prioritar pentru Imperiul Rus pe parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Pe lângă politica expansionistă de înglobare a noi teritorii, obiectivele prevăzute în portofoliul guvernului țarist încep a include și politici de încurajare a producției și competitivității produselor proprii pe piața internă și cea externă. În cele mai dese cazuri aceste politici constau din instrumente legislative și instituționale împrumutate din Occident, unde deja își demonstrau funcționalitatea. Totodată, pe lângă împrumuturile de ordin legislativ și instituțional, se realizează și un implant direct al experiențelor occidentale, printr-o colonizare activă cu etnici germani, elvețieni etc., în special a teritoriilor recent anexate. Coloniștii urmau a propaga în rândul populației practicile moderne de gospodărire prin exemplul propriu.

Politicile de încurajare internă a producției și competitivității au prevăzut pentru început crearea unor societăți care studiau din punct de vedere științific necesitățile dezvoltării unor ramuri economice sau a economiei ruse, în general, și promovau cunoștințele obținute în rândul producătorilor sau al mediului de afaceri. Ulterior, pentru promovarea cunoștințelor acumulate și pregătirea cadrelor necesare pentru diverse ramuri economice, au început a fi instituite școli profesionale pentru pregătirea cadrelor necesare diferitor ramuri economice. Rezultatele activității acestor instituții vor fi completate de autoritățile țariste prin deschiderea în cuprinsul imperiului a unor gospodării și ferme model, precum și organizarea sistematică a expozițiilor de mărfuri. Acestea vor avea scopul de a stimula deschiderea producătorilor agricoli și industriali spre avansurile tehnico-științifice și încadrarea lor în relațiile de piață.

Societățile economice și-au făcut prima apariție în Insulele Britanice. În 1723, un grup mic de nobili moșieri, mici nobili rurali și profesori s-au reunit la Edinburgh pentru a forma „Onorabila societate a amelioratorilor". Intensificarea rivalităților naționale după 1750 a determinat o proliferarea remarcabilă a societăților economice în Europa și continentul american. Războiul de șapte ani, în speță, a motivat guvernele de pretutindeni să folosească aceste societăți pentru consolidarea economiilor proprii. Înainte de încheierea războiului, în 1763, Franța se lăuda cu nouă societăți economice regionale, precum și una centrală la Paris. Monarhia spaniolă i-a urmat rapid exemplul, instituind până la sfârșitul secolului aproape 100 de astfel de instituții în Spania și în coloniile sale americane. Sute de societăți de acest gen au apărut în Olanda, Danemarca, Suedia (inclusiv Finlanda), Elveția, Austria și statele germane între 1755 și 1774 (Leckey 2011, 17-18).

Prima societate de acest gen în Imperiul Rus fusese creată în baza rescriptului Ecaterinei a II-a

[1] Publicată la 15 noiembrie 1868.

din 31 octombrie 1765, fiind denumită *Societatea Imperială Liberă Economică*. Aceasta avea fixat drept scop primar „utilizarea practică a realizărilor ştiinţei în interesul dezvoltării societăţii" (ПСЗРИ 1765, №12502, 369). Aportul acestei instituţii la dezvoltarea economică a teritoriului dintre Prut şi Nistru, anexat de Imperiul Rus conform Tratatului de Pace de la Bucureşti din 16/28 mai 1812, este necercetat şi încă urmează a fi stabilit. Documentele de arhivă depistate de noi sugerează o activitate care, cel puţin, nu poate fi neglijată. O direcţie importantă a reprezentat-o promovarea culturilor noi în rândurile agricultorilor, precum bumbacul, susanul, floarea-soarelui, orezul, muştarul, sorgul, a ierburilor pentru furaje (lucerna, trifoiul), cartofului, tutunului şi altele, dar şi a soiurilor noi ale culturilor tradiţionale, prin comandarea de peste hotare a seminţelor şi distribuirea acestora, precum şi a ghidurilor de cultivare eficientă a culturilor în cauză (Ходнев 1865, 160-188).

Activităţi similare vor fi întreprinse în cuprinsul Basarabiei mai cu seamă de Societatea Imperială pentru Agricultură din Rusia Meridională (SIARM). Instituită la Odesa prin Hotărârea Comitetului de Miniştri din 24 iulie 1828 (aprobată de împărat la 2 octombrie 1828) (ПСЗРИ 1828, №2320, 873), societatea urma a primi o finanţare anuală de la stat de 5000 ruble asignate (ПСЗРИ 1828, №2275, 821). Contele A. Sturdza, originar din Basarabia, a fost unul dintre fondatorii acestei societăţi şi chiar a ocupat funcţia de vicepreşedinte între anii 1833-1847. Pe lângă activitatea intensă de colectare a informaţiilor, societatea organiza concursuri, prezentări, promova noi soiuri de plante, rase de animale şi utilaje agricole, îi premia pe cei mai buni agricultori, efectua experimente pe terenurile pe care le gestiona. În publicaţiile periodice sau ocazionale ale Societăţii erau distribuite instrucţiuni practice privind cultivarea anumitor culturi agricole, metodele de combatere a dăunătorilor agricoli, a molimei la animalele domestice şi plantele agricole. La sfârşitul anilor '30 ai sec. al XIX-lea, SIARM a început să organizeze la Odesa expoziţii-concursuri de grâu (Мысли 1843, 611). Societatea conlucra activ în acest sens cu Societatea Imperială Liberă Economică. Spre exemplu, în anul 1839 aceasta a remis SIARM seminţe de orez cultivat în mediu uscat şi alune de pământ şi a dispus a i se remite diferite soiuri de tutun american. De altfel, în ianuarie 1846 la Chişinău îşi deschisese activitatea un comitet subsidiar al SIARM, fiind condus de mareşalul regional al nobilimii din Basarabia I.M. Sturdza. Din rapoartele de activitate reiese că comitetul a asistat societatea în distribuirea seminţelor de tutun turcesc, a distribuit informaţii şi publicaţii ale societăţii, a contribuit la organizarea în provincie a expoziţiilor agricole, a colectat informaţii pentru statistica agricolă, precum şi date privind cantitatea de mătase produsă, cultivarea şi comerţul de cereale etc. În anul 1854 pe lângă comitet a fost instituit chiar un muzeu de inventar agricol modern, însă fie din cauza războiului Crimeii, fie din cauza morţii lui I.M. Sturdza, comitetul nu şi-a mai continuat activitatea (Боровский 1878, 237).

Pe lângă această societate finanţată parţial de stat şi care avea o orientare ştiinţifico-practică, guvernul rus permite organizarea unor societăţi cu orientare pur practică sub formă de antrepriză. Astfel, la Odesa a luat fiinţă în anul 1835 o societate de încurajare a oieritului, care, de fapt, reprezenta o afacere privată a viceconsulului Prusiei la Odesa. În baza unui capital statutar de 800 de mii de ruble asignate, societatea primea dreptul de a importa între 6000 şi 7000 de berbeci şi oi de cea mai bună rasă din Silezia şi Saxonia şi de a achiziţiona terenuri pentru menţinerea acestui şeptel. Ulterior aceasta urma să le comercializeze moşierilor la preţuri moderate în numărul necesar pentru reproducerea proprie şi să-i consulte cu privire la metodele de spălare şi sortare a lânii etc. (ПСЗРИ 1835, №8730, 1265). În anul următor împăratul rus a admis înfiinţarea la Sankt Petersburg a încă unei societăţi similare, denumită de această dată *Companie pe acţiuni pentru încurajarea oieritului în Novorosia şi Basarabia*, cu un capital statutar de 500000 ruble (ПСЗРИ 1836, №9027, 235-236).

Autorităţile ţariste înseşi întreprindeau activităţi de încurajare a agriculturii. Înfiinţarea în 1837 a Ministerului Domeniilor Statului, în fruntea căruia a fost numit contele P.D. Kisseleff, avea printre obiective implicarea mai activă a statului în dezvoltarea ramurii agricole în Imperiul Rus. Chiar dacă în anul 1844 în cadrul Ministerului Domeniilor Statului a fost creat Departamentul pentru Agricultură, ministerul continua a duce lipsa unor structuri competente în teritoriu, confruntându-se cu o insuficienţă acută de specialişti în agricultură (Плаксин, Юрьева 2012, 44). În cazul Basarabiei, singura astfel de structură o reprezenta Inspectoratul agricol al guberniilor meridionale, cu sediul la Simferopol. Această

instituţie a fost creată la 28 mai 1841 prin reorganizarea Inspectoratului de sericicultură din Rusia Meridională. Activitatea acestui inspectorat urma să contribuie la răspândirea mijloacelor perfecţionate horticole şi de prelucrare a pământului, aclimatizarea diferitor plante utile, pomi fructiferi, rase de vite şi oi în guberniile Herson, Ekaterinoslav, Taurida, Stavropol, Poltava şi în Basarabia (Перечень 1850, 92). În fruntea acestei instituţii a fost numit în calitate de inspector principal membrul corespondent (din 1849 – membru titular) al Academiei ruse, botanistul Christian von Steven, care va ocupa funcţia respectivă până în anul 1850. Documentele atestă o implicare activă a acestuia în răspândirea unor culturi agricole în Basarabia. Spre exemplu, la 14 august 1844 instituţia remitea mareşalului nobilimii din Basarabia invitaţia pentru moşierii din provincie de a solicita seminţe de tutun, susan şi agriş[2]. Activitatea acestei structuri nu va fi suficientă totuşi pentru a acoperi necesităţile provinciei, întrucât zona aflată sub jurisdicţia sa se extindea de la Dunăre până la Volga şi Marea Caspică. Ministerul Domeniilor Statului se va implica el însuşi direct în astfel de activităţi pentru a compensa capacităţile reduse ale structurilor sale regionale.

Treptat, în vederea sporirii promovării cunoştinţelor acumulate în dezvoltarea diverselor ramuri economice, guvernul rus va purcede şi la crearea şcolilor cu profil profesional. În 1797, prin decretul lui Paul I, a fost înfiinţată în Imperiul Rus „Şcoala de stat pentru agricultură practică" în apropierea capitalei Sankt Petersburg, prima instituţie de învăţământ agricol din Rusia. Este adevărat că deja la sfârşitul anului 1803 şcoala a fost închisă. Totuşi în locul ei, în scurt timp, în Rusia au apărut alte instituţii specializate în diverse ramuri agricole, care pregăteau specialişti cu calificare primară (Плаксин, Юрьева 2012, 38-39). În Basarabia, prima şcoală de acest gen va fi fondată, în baza Hotărârii Comitetului de Miniştri aprobată de împărat la 21 iunie 1832, pe lângă plantaţiile de vii de la Akkerman (ПСЗРИ 1832, №5448, 369). Primii elevi ai acestei instituţii, numită Şcoală de Horticultură, au sosit la studii pe 11 ianuarie 1833, însă, cum statul nu a dorit să-şi asume niciun fel de cheltuieli pentru întreţinerea şcolii, doar doi elevi au dorit să-şi continue studiile şi au rămas să muncească pe plantaţiile de vii şi livezi, date în arendă lui Louis-Vincent Tardent[3], fondatorul coloniei elveţiene Şaba. Întrucât nici acesta n-a fost de acord să le asigure întreţinerea pe mult timp, elevii în cauză au fost trecuţi în supravegherea ex-şefului Administraţiei Domeniilor Statului din judeţul Akkerman O. Kriniţki, iar şcoala la modul practic şi-a sistat activitatea la 23 decembrie 1833 (Danilov 2016, 44).

În pofida închiderii acestei prime şcoli cu profil agricol în Basarabia, autorităţile nu şi-au asumat eşecul conceptului de funcţionare a unor astfel de şcoli prin finanţare privată. În condiţiile creşterii necesităţilor de pregătire a cadrelor profesionale în domeniul agricol, în special pentru necesităţile domeniilor statului, în adresa din 12 martie 1838, guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M. Voronţov, a solicitat administraţiei regionale informaţii referitoare la locul unde putea fi deschisă în Basarabia o astfel de şcoală, sumele necesare şi posibile surse de acoperire ale acestora (Danilov 2017, 36). Însă doar după ce autorităţile imperiale vor conştientiza necesitatea implicării financiare proprii, la Chişinău avea să fie deschisă la 1 octombrie 1844 o nouă Şcoala de Horticultură, în baza deciziei Comitetului de Miniştri din 2 iulie 1842[4]. Cheltuielile de întreţinere a instituţiei urmau a fi acoperite în jumătate de către Ministerul Domeniilor Statului şi din contul capitalului de 10% al provinciei (ПСЗРИ 1842-I, №15709, 409).

Primele plantaţii de pomi au fost făcute în cadrul şcolii în anul 1845. Din 1852, s-a experimentat, după metode noi, prima uscare a fructelor în uscătoria şcolii care ocupa o încăpere destul de modestă. Au fost iniţiate încercări de aclimatizare a unor specii noi de arbori şi arbuşti în Basarabia (Danilov 2017, 39). Şcoala a furnizat populaţiei şi diferitor gospodării (până la 1867) – 117 mii puieţi de plante pomicole şi decorative, inclusiv arbori şi arbuşti decorativi – 35028 unităţi, plante floricole – 4247 unităţi. Pomii fructiferi, crescuţi pe terenurile experimentale ale şcolii erau distribuiţi atât locuitorilor din Basarabia, cât şi din alte gubernii ale Rusiei. Au fost semnalate solicitări din Principatul Moldovei şi chiar din cantoanele elveţiene. Totuşi, după cum constata istoricul Maria Danilov, „din 1844 până în 1867, ea a dat doar 87 de absolvenţi. Or, numărul absolvenţilor Şcolii de Horticultură din Chişinău a fost foarte scăzut, în

[2] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1130, f. 49.

[3] Rus. Иван Карлович Тардан (1787-1836).

[4] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3659, f. 40.

raport cu necesitățile reale ale gospodăriilor agricole din provincie" (Danilov 2017, 45-46).

Un rol important în promovarea activității acestor instituții va reveni expozițiilor de mărfuri, o practică la fel împrumutată din Occident. Apărute în Europa în a doua jumătate secolului al XVIII-lea, expozițiile de mărfuri își aveau originile în târgurile și iarmaroacele care aveau loc în mai multe orașe ale Europei în Evul Mediu. Acestea au căpătat o alură modernă, din considerentul că au vizat promovarea producției industriale, într-o epocă a revoluțiilor industriale. Primele expoziții industriale au fost organizate la Londra în 1761 și 1767, Paris în 1763, Dresden în 1765, Berlin – 1786, München – 1788. În 1798 la Paris a fost organizată o primă expoziție națională de anvergură, menită să promoveze mărfurile industriale produse în Prima Republică Franceză, într-o perioadă în care Franța era angajată în războaie externe și încă era cuprinsă de revoluție. Ideea unei expoziții industriale a apărut în urma discuțiilor conduse de ministrul de interne, François de Neufchâteau, cu privire la modul de a sărbători aniversarea fondării Republicii. Indiferent de faptul că au fost inițiate din considerente departe de cele economice, expozițiile au obținut rapid recunoașterea mediului de afaceri francez, fiind organizate repetat, în pofida mutațiilor de ordin politic, în anii 1801, 1802, 1806, 1819, 1823, 1827, 1834, 1839, 1844, 1849. Până la mijlocul secolului al XIX-lea au fost organizate, în total, 11 expoziții de acest gen. Punctul culminant al popularității acestora a cuprins anii '50-'60, în 1855, 1861, 1867, fiind organizate la Paris și Metz expozițiile internaționale denumite *Exposition Universelle* (Выставка 1860, 2).

La mijlocul secolului al XIX-lea, expozițiile de mărfuri au căpătat deja o răspândire foarte largă pe întreg Vechiul Continent și chiar în afară lui, devenind un atribut de nelipsit al vieții mondene și desfășurându-se practic anual, atingându-și punctul culminant al popularității lor. Organizate de stat cu menirea de a contribui la dezvoltarea pieței interne și externe, ele au devenit rapid și o modalitate de a etala puterea economică a statului. Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei va disputa activ cu Franța întâietatea la acest capitol, organizând o serie notorie de expoziții, în 1848, 1849, 1851 – Prima expoziție mondială, 1852, 1853, 1857, 1862 – o nouă expoziție mondială (Danvers 1867, 493-494).

Sub influența popularității în creștere în plan european, și în Imperiul Rus încep să fie organizate în mod regulat expoziții industriale, care urmăreau de a promova produsele industriei ruse. Prima expoziție de acest fel a fost organizată la inițiativa Ministerului Finanțelor la Sankt Petersburg în 1829, cu titlul *Expoziție de produse manufacturiere ruse*. În anii '30 au fost organizate încă patru expoziții de acest gen: la Moscova – în 1831 și 1835 și la Sankt Petersburg în 1833 și 1839 (Яновский 1892, 557). Regulamentele de organizare a acestor expoziții vor include o prevedere-cheie. Mărfurile urmau a avea fixat prețul normal de comercializare la care produsele erau comercializate angro și cu amănuntul, iar comisia de jurizare lua în considerare acest aspect la alcătuirea listei câștigătorilor. Vizitatorii puteau cumpăra mărfurile expuse și încheia contracte de achiziționare direct în cadrul expoziției la prețul specificat, marfa urmând a fi livrată după încheierea expoziției. În cadrul primelor expoziții, mulți expozanți se eschivau de a prezenta prețurile, deoarece negustorii angrosiști cu care colaborau nu doreau ca vizitatorii să afle profitul pe care îl realizau (СПВ 1838, 769-770; КГ 1831, 93).

Cu ocazia călătoriei sale prin imperiu, Nicolae I a dispus, prin rescriptul din 25 august 1836, organizarea în orașele guberniale a unor expoziții ce ar fi reflectat producția industrială a fiecărei regiuni în parte (ПСЗРИ 1836, №9485, 888-889). În acest context, în scurt timp, fusese deschisă la Chișinău prima expoziție de mărfuri confecționate în Basarabia. În virtutea caracterului agrar al economiei provinciei, la această expoziție au ieșit în prim-plan produsele meșteșugăritului rural, precum covoarele și alte țesături din lână de oaie[5]. Totuși această primă practică expozițională va determina industriașii din Basarabia să iasă din anonimat și să participe la expozițiile ce se desfășurau în capitalele imperiului, Sankt Petersburg și Moscova. Spre exemplu, la expoziția de produse manufacturiere din 1839 de la Sankt Petersburg, din 1003 de participanți, doi proveneau din Basarabia. Industriașul Karl August Iani a participat la secțiunea produse chimice cu vopsea din șofrănel îmbunătățită, pentru care a obținut medalia de aur mică, iar Mark Popovici din Chișinău a obținut medalia de argint pentru pături și șaluri din stambă (Указатель 1839, 66, 170, 256; О наградах 1839, 38, 67).

[5] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2435, f. 128-132.

Începând cu a doua jumătate a anilor '30, documentele de arhivă încep a atesta prin târgurile şi oraşele provinciei numeroase expoziţii de vânzare a vinurilor. Conform Regulamentului din 21 iunie 1834 de dare în concesiune a vânzării băuturilor spirtoase în Basarabia şi Novorosia pentru anii 1835-1838 (ПСЗРИ 1834, №7208, 582), dar şi a celor ulterioare care au vizat Basarabia: din 22 aprilie 1837, pentru anii 1839-1842 (ПСЗРИ 1837, №10169, 254), din 16 iunie 1842, pentru anii 1843-1846 (ПСЗРИ 1842-I, №15754, 652), din 11 martie 1846 pentru anii 1847-1848 (ПСЗРИ 1846, №19812, 320), din 23 aprilie 1848 pentru anii 1849-1850 (ПСЗРИ 1848, №22205, 273), din 6 aprilie 1850, pentru anii 1851-1854 (ПСЗРИ 1850, №24059, 314), din 2 aprilie 1854 pentru anii 1855-1858 (ПСЗРИ 1854, №28120, 349), concesionarul avea dreptul să organizeze expoziţii temporare de vânzare a băuturilor tari. Organizarea expoziţiilor de acest gen era admisă în oraşe şi târguri în zilele de piaţă, în cadrul iarmaroacelor (cu două zile până la deschidere şi două după), la festivităţile publice prilejuite de sărbători, precum şi în satele în care nu funcţionau localuri de consum, şi doar în zilele de sărbători (de hram, de Crăciun etc.) şi de odihnă. Ele puteau fi organizate prin contract cu autorităţile locale, în care erau stipulate locaţia şi zilele de organizare. Întrucât s-a răspândit practica transformării cârciumilor în expoziţii, în vederea eschivării de la plata taxelor cuvenite, treptat au fost impuse mai multe restricţii. Expoziţiile de vinuri puteau fi organizate în perioada 1 aprilie - 1 octombrie doar în corturi şi construcţii temporare, iar de la 1 octombrie până la 1 aprilie – în spaţii arendate. La intrarea în expoziţie urma în mod obligatoriu să fie plasată denumirea acesteia şi perioada de desfăşurare. În anul 1843 la Chişinău fuseseră deschise, spre exemplu, 21 de expoziţii de acest tip (Город 1845, 259-260).

Pentru a dezvolta practica expoziţională în domeniul agrar, guvernul imperial rus a încercat iniţial să facă uz de potenţialul instituţiilor ştiinţifico-practice şi profesionale pe care le subvenţiona. Începând din anii '30 ai secolului al XIX-lea, societăţile agricole din Rusia organizează în diferite gubernii spectacole publice ale cailor de diverse selecţii (Плаксин, Юрьева 2012, 44). Totuşi, succesele modeste determină autorităţile ţariste să ia în mâinile proprii această direcţie. În anul 1842, contele P.D. Kiselev, ministrul Domeniilor Statului, i-a transmis împăratului o propunere de organizare în guberniile şi provinciile imperiului a expoziţiilor de produse agricole, animale şi meşteşuguri rurale. El a sugerat ca experimentul să înceapă în guberniile Novorosiei cu expoziţii de animale. Nicolae I a aprobat propunerea ministrului la 9 decembrie (ПСЗРИ 1842-II, №16307, 196). Ca urmare, SIARM organizează la Odesa, între 14-16 septembrie 1843, prima expoziţie de animale din Novorosia (Выставка 1843, 617-620). În 1844 au fost deschise încă două expoziţii de acest gen, una în localitatea Velikoe din gubernia Iaroslav, iar cealaltă – din nou la Odesa (Историческое 1888, 194). La această ultimă expoziţie, care s-a desfăşurat în perioada 14-17 septembrie, semnalăm prezenţa târgoveţului din oraşul Akkerman Pavel Ivaşcenko, cu şapte berbeci de rasa *Ciunduc*, pentru care a obţinut un premiu bănesc de 20 ruble de argint (Вторая 1844, 683)[6].

Prin rescriptul imperial din 23 martie 1845, s-a dispus ca la expoziţiile din Novorosia să fie expuse nu doar animale, ci şi produse agricole de tot genul, iar practica în cauză să fie extinsă în întreg imperiul. La expoziţii urmau să fie acceptate toate categoriile sociale. Totuşi medaliile de aur şi argint puteau fi adjudecate doar de nobili şi orăşeni. Pentru ţărani erau prevăzute medalia mică de argint, premii băneşti şi cadouri. Pentru organizarea expoziţiilor urma să funcţioneze un comitet organizatoric, alcătuit din şeful administraţiei guberniale/regionale, mareşalul gubernial/regional al nobilimii, şeful Administraţiei Domeniilor Statului, câţiva moşieri la discreţia ministrului Domeniilor statului, funcţionari din instituţiile agricole, membri titulari sau corespondenţi ai Comitetului Ştiinţific de pe lângă Ministerul Domeniilor Statului. Pentru organizarea expoziţiilor se alocau câte 1000 de ruble argint şi un număr de medalii convenit în prealabil pentru fiecare expoziţie în parte (ПСЗРИ 1845, №18859, 294-295). Ca urmare, în scurt timp, avea să fie organizată la Chişinău şi prima expoziţie agricolă din Basarabia.

Deschisă la 28 septembrie 1847, expoziţia a durat până la 3 octombrie şi a adunat 201 participanţi (Извлечение 1855, 6), inclusiv 9 moşieri şi funcţionari, 2 negustori, 2 străini, 2 târgoveţi, Şcoala de Horticultură şi 185 de ţărani de stat, în totali-

[6] Ciunduc (чюндук)– rasă de oi simplă, autohtonă, folosită pentru lapte şi carne. Oile de această rasă aveau lâna lungă, lucitoare şi pufoasă.

tate din Basarabia. Comitetul de organizare a fost alcătuit din viceguvernatorul P.P. Proteikinski, mareşalul regional al nobilimii I.M. Sturdza, şeful Administraţiei Domeniilor Statului din Basarabia, N.K. Ber, asistenţii inspectorului pentru agricultură din guberniile meridionale D.N. Strukov şi D.S. Obnisski; moşierul din gubernia Ekaterinoslav A.M. Ivanenko, moşierii din Basarabia – K.I. Botezat, V.M. Zoloti şi N.M. Zoloti – în calitate de comisari (Обзор 1850, 59). Guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei în exerciţiu, general-maiorul P.I. Fiodorov[7], a insistat să fie prezent personal, deplasându-se de la Odesa la Chişinău, şi să participe la aprobarea distincţiilor şi premiilor acordate de comitetul de organizare (Выставки 1847, 14).

În cadrul expoziţiei au fost prezentate 427 de produse: cereale, legume şi fructe, vinuri, mătăsuri, miere, animale şi articole ale meşteşugăritului casnic. În rândul cerealelor au fost prezentate 160 de soiuri, inclusiv 116 de spicoase şi 44 foioase. Dintre spicoase: 1) 39 de soiuri de grâu arnăut, 2) 20 de soiuri de grâu de toamnă, 3) 20 de soiuri de ghirca, 4) secară, 5) orz şi 6) ovăz. Din foioase: 1) porumb de două soiuri, 2) mei galben şi alb, 3) in, 4) mazăre, 5) năut (boabe turceşti), 6) linte, 7) cânepă, 8) mei indian. În secţiunea produselor horticole, agricultorul din judeţul Akkerman Charles Tardent (1812-1856)[8], fiul lui Louis-Vincent Tardent, a prezentat 63 de soiuri de struguri, 4 soiuri de mere, 11 soiuri de pere, 2 soiuri de piersice şi două de gutuie. Acesta a fost urmat de moşierul S.C. Rosseti din împrejurimile Chişinăului, cu pere şi mere, care, potrivit organizatorilor, „nu cedau la gust şi calitate celor din Akkerman". Diverse soiuri de struguri au fost prezentate de locuitorul oraşului Chişinău locotenent-colonelul Landsberg, care creştea cu succes struguri Isabelle, cunoscute pentru gustul de căpşună (КГ 1848-I, 330-331).

Printre vinuri au fost evidenţiate cele obţinute de producătorii din Akkerman Nesselrode, Olofson şi alţii. Din păcate, doar foarte puţini dintre aceştia maturau vinurile produse, majoritatea vânzându-l imediat. Şi la acest capitol au fost remarcate vinurile lui Charles Tardent, care a prezentat 8 tipuri de vin cu anii de producţie 1845-1846, dintre care 6 tipuri de masă, unul de desert şi un spumant „de o calitate foarte bună". Pe locul doi s-au plasat vinurile contelui Nesselrode, cu anii de producţie 1840, 1844 şi 1845, bine maturate. Cel de-al treilea asortiment de vinuri, „bine maturate şi limpezi", a fost apreciat a fi al locuitoarei oraşului Akkerman Teofilia Belikovici[9], cel mai maturat vin al căreia era de producţia anului 1839. Patisierul chişinăuian Iuliu Peters şi locuitorul la fel din Chişinău Vartic au fost medaliaţi de Comitetul de organizare pentru dulceţurile din gutuie, caise şi piersice, care după calitate „le depăşeau pe cele din Kiev". Au lipsit prunele uscate, care reprezentau un articol important al exportului. La capitolul mătăsuri a fost apreciată Şcoala de Horticultură, pentru care lucru i-a fost eliberat un certificat. La capitolul tutun, comitetul de organizare a considerat necesar a-i premia pe toţi participanţii (КГ 1848-II, 334).

În total au fost acordate două medalii de aur (locuitorului oraşului Akkerman Charles Tardent şi ţăranului de stat Cassian-Boleac), zece de argint (de două categorii, mari: contelui Nesselrode, moşierului din jud. Chişinău S.C. Rosseti, moşieresei T. Belikovici şi ţăranului de stat Petru Bulatovici, şi mici: moşierului D.S. Vartic, negustorului de ghilda a treia Peters, grecului Stavri-Gheorghi-Ghiagci-Oglu şi ţăranilor de stat Zaharia Oleinic, Petru Muntean şi Ion Cojocari), 81 de premii băneşti şi 6 menţiuni de onoare (Извлечение 1848, 5-6). Revista Ministerului Domeniilor Statului consemna că „Impresiile de la expoziţie, ca o practică inedită, au fost puternice şi benefice: mulţi, în special moşierii, care nu s-au aşteptat la un asemenea triumf al muncii săteşti, deja sperau că până la noua expoziţie de peste patru ani vor reuşi să pregătească diverse produse, preocupându-se de horticultură, vinificaţie, sericicultură: toţi aveau un singur gând – buna gospodărire este încurajată, deci trebuie să fii gospodar bun, mai

[7] General-maiorul P.I. Fiodorov s-a aflat iniţial (din 28 august 1834) în funcţia de guvernator civil al Basarabiei, iar din 28 ianuarie 1836 şi până la 29 mai 1854, în cea de guvernator militar al Basarabiei, şef al Administraţiei civile şi al Administraţiei Speciale a oraşului Ismail. În absenţa guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei, de patru ori a exercitat temporar funcţia acestuia (între 18 septembrie 1838 - 14 octombrie 1839, între 22 iulie - 22 septembrie 1840, între 3 iulie 1843 - 26 octombrie 1844 şi, în cele din urmă, între 27 decembrie 1844 - 1 martie 1854, când M.S. Voronţov este desemnat rezident imperial în Caucaz, cu menţinerea funcţiei precedente).

[8] Rus. Карл Тардан.

[9] Soţia nobilului de origine poloneză A.K. Belikovici (1793-1857), care în perioada 1824-1848 a ocupat funcţia de şef al Poliţiei din Akkerman. Purta cinul soţului de asesor de colegiu, pe care acesta l-a obţinut în 1826 (Морозан 2018, 47-48).

ales că buna gospodărire va produce şi profituri mari. În virtutea caracterului sudic impresionabil, influenţa expoziţiei va rămâne pe mult timp în memoria gospodarilor de aici, ceea ce poate servi drept garanţie a unei dezvoltări rapide" (Выставки 1847, 13-14).

Doi ani mai târziu, în 1849, era organizată la Sankt-Petersburg cea de-a IX expoziţie de produse manufacturiere, denumită de organizatori *Prima expoziţie de produse ale Industriei Imperiului Rus, Regatului Polonez şi Marelui Ducat al Finlandei,* din dorinţa de a ridica expoziţiile în cauză la nivelul întregului imperiu. Ulterior, o dată la patru ani, astfel de expoziţii aveau să fie organizate pe rând în fiecare din cele trei oraşe mari ale imperiului: Sankt Petersburg, Moscova şi Varşovia (Яновский 1892, 557). Participarea reprezentanţilor Basarabiei la expoziţiile de manufactură din Imperiul Rus era însă una destul de slabă, fapt care reprezintă un indicator elocvent al situaţiei ramurii în cauză în provincie. Astfel, la expoziţia industrială din Sankt Petersburg din 1849 a participat din provincie doar Şcoala de Horticultură din Chişinău. Este totuşi necesar de menţionat faptul că mătasea produsă în cadrul instituţiei a fost mult apreciată de Consiliul manufacturier (Указатель 1849, 17)[10], conform reglementărilor ce acţionau la acel moment, şcoala în calitate de instituţie de stat era exclusă din procedura de premiere, alegându-se doar cu menţiuni ale juriului (ПСЗРИ 1842-II, №16307, 196).

La propunerea Consiliului de Stat, aprobată de împăratul Nicolae I la 10 ianuarie 1849, la expoziţiile agricole au început a fi admise şi produsele manufacturiere şi meşteşugăreşti, cu condiţia ca acestea să fie de fabricaţie locală, din gubernia/regiunea în care se organiza expoziţia (ПСЗРИ 1849, №22906, 22-23). În acelaşi an, Ministerul Domeniilor Statului a decis că e nevoie de o implicare egală a guberniilor ruse în organizarea unor astfel de expoziţii, pentru care lucru partea europeană a imperiului a fost împărţită în şapte circumscripţii, din câteva gubernii fiecare, în care, cu respectarea unei anumite rânduieli, urmau să fie organizate anual expoziţii de acest gen. Astfel, următoarea expoziţie agricolă a fost preconizată de a fi organizată în Basarabia în 1852 (КГ 1849, 385-387).

În anul 1850, Ministerul a adoptat Regulile Normale pentru expoziţiile guberniale de produse agricole, document care a inclus şi noul calendar de organizare a expoziţiilor în cauză. Potrivit regulamentului, organizarea fiecărei expoziţii era pusă în responsabilitatea unui Comitet special, alcătuit din şeful guberniei (regiunii) în care se desfăşura expoziţia, mareşalul gubernial al nobilimii, şeful Administraţiei Domeniilor Statului şi alţi funcţionari, precum şi nişte comisari din rândul moşierilor, la invitaţia mareşalului nobilimii, şi candidaţi supleanţi pentru înlocuirea primilor în caz de lipsă. În rândul membrilor puteau fi aleşi şi alţi demnitari de stat, la propunerea guvernatorului. Ministerul Domeniilor Statului şi cel de Finanţe delegau membri speciali din comitetele ştiinţifice specializate. Puteau fi invitaţi în calitate de experţi şi persoane terţe. Pentru fiecare expoziţie Ministerul Domeniilor statului aloca, prin dispoziţie specială, suma necesară. Comitetul prezenta un raport asupra cheltuielilor după închiderea expoziţiei. Dacă până în 1850 expoziţiile erau organizate în diferite locuri în perioade nedeterminate, conform noilor reguli, era întocmit un calendar multianual de organizare a acestor expoziţii. Guberniile europene au fost împărţite în şapte circumscripţii, iar Basarabia, alături de guberniile Ekaterinoslav, Taurida, Herson şi Podolia, a fost inclusă în prima circumscripţie. La expoziţiile organizate în Basarabia urmau a fi invitaţi şi gospodarii din Podolia. Organizarea anuală a expoziţiilor se făcea cu respectarea rânduirii unităţilor administrative din fiecare circumscripţie. La încheierea fiecărei expoziţii gospodarii erau anunţaţi despre localitatea în care urma a fi organizată următoarea expoziţie, de regulă, centrul administrativ al guberniei sau regiunii. Guvernatorul fixa perioada de desfăşurare a expoziţiei, care era aprobată de Ministrul Domeniilor Statului. Se recomanda organizarea expoziţiilor toamna, dar era admisă şi organizarea în perioada de vară, dacă circumstanţele locale făceau acest lucru mai convenabil. Localul de organizare a expoziţiei era ales de Comitetul de organizare. Dacă era posibil, era preferată o clădire a statului, sau una publică, în caz contrar, urma a se închiria o casă a unei persoane particulare (Нормальные 1851, 305-308).

[10] Consiliul manufacturier funcţiona în cadrul Departamentului pentru manufactură şi comerţ interior al Ministerului de Finanţe şi era alcătuit din industriaşi recunoscuţi (cel puţin câte şase din rândul nobilimii şi negustorilor), doi profesori în chimie şi mecanică şi un tehnolog. Atribuţiile acestui consiliu constau în eliberarea patentelor de invenţie, ce ofereau deţinătorului privilegiul exclusiv de folosire a noilor descoperiri tehnologice în activitatea de producţie.

Între timp, producătorii agricoli din provincie, familiarizaţi cu practica expoziţională, participă la expoziţii din afara provinciei, inclusiv din afara imperiului. La Prima Expoziţie agricolă a întregii Rusii, deschisă pe 4 septembrie 1850 la Sankt Petersburg de Societatea Imperială Economică Liberă, agricultorul Charles Tardent reuşeşte să obţină medalia de argint mare pentru porumbul şi vinul expus (Список 1851, 60), iar A.D. Denking, directorul Şcolii de Horticultură,– medalia de argint mică, pentru porumbul cultivat în cadrul instituţiei (Список 1851, 62). Pe lângă porumb şi vin, la expoziţie au fost prezentate din provincie două soiuri de boabe, un soi de măzăriche, sare de la lacurile sărate din judeţul Akkerman, răşină (Преображенский 1851, ст. 1, 19-20, ст. 2, 55, 59). Expoziţia a durat zece zile şi a coincis cu perioada în care erau în toi pregătirile pentru expedierea exponatelor la prima expoziţie mondială de la Londra.

Marea Expoziţie a Lucrărilor de Industrie a tuturor naţiunilor, sau Marea Expoziţie, s-a desfăşurat în perioada 1 mai - 15 octombrie 1851, fiind prima dintr-o serie de expoziţii mondiale de mărfuri, care aveau să devină o caracteristică populară a secolului al XIX-lea. Şase milioane de oameni din diferite colţuri ale Europei au vizitat această expoziţie, fiind considerată un succes extraordinar. Se impune a menţiona faptul că şi Principatele Române au fost prezente la expoziţie în cadrul delegaţiei otomane cu o serie de produse agricole şi industriale (Dumitrescu 2011, 121).

Ca răspuns la invitaţia britanică, împăratul Nicolae I a cerut miniştrilor săi de afaceri externe, ai domeniilor statului şi de finanţe să se expună cu privire la oportunitatea participării. Cei trei miniştri au înţeles că obiectivul fundamental al expoziţiei era promovarea comerţului liber şi celebrarea progresului industrial într-o competiţie a evoluţiilor în sfera maşinăriilor şi industriei. Tarifele protecţioniste din Rusia şi industria relativ nedezvoltată contrastau puternic cu scopul expoziţiei. Cu toate acestea, demnitarii au văzut în această expoziţie o oportunitate de a influenţa opinia publică din Marea Britanie şi Europa în general, precum şi de a promova interesele economice ale agricultorilor şi producătorilor ruşi. Împăratul rus a acceptat recomandarea celor trei miniştri şi a înfiinţat o comisie imperială pentru organizarea participării Rusiei la Marea Expoziţie. Această comisie a fost însărcinată să promoveze expoziţia în Rusia, să selecteze cele mai bune exponate trimise din diverse zone ale imperiului şi să organizeze expedierea lor la Londra, instalarea şi întreţinerea pavilionului rus în cadrul expoziţiei. Apelurile de participare din presa rusă promovau ideea că obiectivul Rusiei de la Londra nu era să concureze cu alte ţări, ci „să corecteze prejudecăţile neadevărate despre starea industriei noastre" care persistau în Europa. Comisia imperială a publicat o serie de reguli cu privire la participare. Expozanţii erau invitaţi să trimită materiale la Sankt Petersburg sau Odesa din cont propriu, iar guvernul a fost de acord să plătească costurile de transport, instalare şi întreţinere a exponatelor la Londra (Fisher 2008, 125-126).

În sudul Imperiului Rus a fost formată o comisie locală de selecţie pentru trimiterea produselor la Expoziţia de la Londra din 1851. În această comisie au fost incluşi membrii SIARM: G.I. Sokolov, M.T. Makrevich, N.A. Raiko, baronul P.F. Mestmacher, K. Ya. Desmet, I.A. Demol, G.F. Loghinov, A.G. Troitsky, baronul F.F. Rosen şi D.S. Obnissky (Боровский 1878, 220). La sfârşitul toamnei anului 1850 exponatele expediate din Odesa deja ajunseseră la Londra. Delegaţia includea şi doi reprezentanţi ai Basarabiei (Official 1851, 297-298), ambii fiind mult apreciaţi de juriul londonez. Astfel, Teodor Gamalia a primit o menţiune pentru lâna obţinută pe moşia sa din judeţul Akkerman (Обозрение 1852, 209), iar Şcoala de Horticultură din Basarabia a obţinut o menţiune şi o medalie pentru diverse produse agricole (Денгинк 1868, 166-167).

Şcoala de Horticultură participă sistematic şi destoinic aproape la toate expoziţiile la care are posibilitate, atât în plan intern, cât şi extern. În anul 1852 instituţia participă la expoziţia agricolă din Moscova, expunând rădăcini de roibă, două soiuri de mazăre, fructe uscate, mătase şi coconi de viermi de mătase (Каталог 1852, отд. 1, разр. A, №1, разр. B, №368, отд. III, №28). Consiliul Societăţii imperiale pentru agricultură din Moscova, care a organizat expoziţia, a apreciat instituţia cu medalia de argint pentru fructele uscate prezentate. La expoziţia agricolă a Novorosiei din 1853, găzduită de oraşul Herson, comitetul de organizare a apreciat cu menţiune mătasea-brută Sorrento, coconii de soi Novi şi Sorrento, specimenele de orz egiptean, tutun turcesc, boabe de grădină *Imperial* şi diferite soiuri de porumb (de Astrahan, american, de zahăr şi chinez) expuse

de Şcoala de Horticultură din Chişinău (Денгинк 1868, 166-167). Pe lângă aceasta, instituţia a expus publicului vizitator mostre de vişine bine uscate şi dulceaţă de piersice, seminţe de *Dolichos sesquipedali*[11], un soi nou de fasole galbenă, şi rădăcini de roibă (Херсонская 1854, 43, 46, 48)[12]. La expoziţia de produse manufacturiere organizată la Moscova în anul 1853 din provincie a participat doar Şcoala de Horticultură, care a expus mătase toarsă de elevii şcolii şi roibă, folosită la vopsirea acesteia, cultivată în cadrul instituţiei (Указатель 1853, 15).

La expoziţia agricolă din Moscova din 1852 şi cea din Herson din 1853 a mai participat şi un alt reprezentant de vază al Basarabiei, agricultorul Charles Tardent din colonia Şaba din judeţul Akkerman. La prima, Charles Tardent a prezentat specimene de sol, porumb, o colecţie de plante sălbatice şi 15 tipuri de vin (Каталог 1852, отд. 1, разр. C, №926, разр. D, №1215, отд. III, №28, отд. IV, №46, отд. VIII, разр. S, №956). La cea de-a doua, Charles Tardent a participat cu 72 de asortimente de struguri, pe care le cultiva în viile proprii, fapt care a provocat un interes sporit din partea publicului. În plus, acesta a expus 12 tipuri de vin: Traminer, Bordeaux, Malbec, Hongrie blanc, Pineau flebveri, Oporto, Chasselas doré, Lacrima rouge, Riesling, Pinot gris, Pedro Ximenes et Bordelais, cu vârsta de maturare între 2,5 şi 8,5 ani. Cele mai bune au fost recunoscute vinurile Hongrie blanc şi Pinot gris. Vinul spumant de asemenea a fost mult apreciat. Pentru strugurii, vinul şi fructele expuse la expoziţia din Herson, Charles Tradent a fost decorat cu medalia mică de argint. Acesta a mai prezentat la expoziţie fasole neagră de Brazilia şi porumb de soiul *Mais accroche* (Херсонская 1854, 39, 46, 49-50, 62).

Ambele expoziţii, trebuie să recunoaştem, s-au limitat doar la aceşti doi reprezentanţi din Basarabia. Participarea modestă la expoziţia din Herson este cu atât mai nesatisfăcătoare, dacă luăm în considerare că expoziţia fusese concepută special pentru guberniile Herson, Taurida, Ekaterinoslav şi Basarabia. Din totalul de 408 participanţi, 318 au reprezentat gubernia Herson, 85 – gubernia Taurida, 3 – gubernia Ekaterinoslav şi 2 – Basarabia (Херсонская 1854, 26). Este adevărat totuşi că anumite produse din Basarabia au fost prezentate în cadrul expoziţiei de reprezentanţi din afara provinciei. Astfel, cetăţeanul de onoare din Odesa Isnar a expus la expoziţie 16 sticle de vin roşu şi alb din Basarabia, maturate de el, cu anul de producţie 1849, 1850 şi 1851, şi câteva sticle de spumant, care au fost apreciate destul de mult de public. Acesta a făcut o afacere cu vinurile din Basarabia, pe care le matura şi le îmbutelia, apoi comercializându-le la Odesa cu 1,9 ruble argint (Херсонская 1854, 50).

După cum avea să constate şi Departamentul pentru Agricultură al Ministerului Domeniilor Statului, expoziţiile agricole din această perioadă nu au avut vreo influenţă asupra succeselor gospodăriilor agricole moşiereşti, deoarece marea majoritate a participanţilor o alcătuiau ţăranii de stat, ca urmare a dispoziţiilor pe care le primeau de la organele administraţiei locale, în virtutea faptului că iniţiativă organizării lor venea de la Ministerul Domeniilor Statului. Astfel, în perioada 1843-1853, în expoziţiile organizate în 26 de gubernii din cele 38, au participat 12819 persoane, dintre care 9433 – ţărani de stat, 1274 – ţărani moşiereşti, 470 – nobili şi funcţionari. Însuşi ministerul a ajuns la concluzia că populaţia considera expoziţiile o activitate organizată special pentru ţăranii de stat (Обзор 1850, 68). Mai mult, funcţionarii din cadrul acestui minister aveau să afirme că, de fapt, toate măsurile luate vizând perfecţionarea agriculturii, precum organizarea expoziţiilor agricole, instituirea societăţilor economice etc. nu au avut în perioada respectivă succese solide (Историческое 1888, 32). Acest lucru era cu atât mai adevărat pentru Basarabia, unde măsurile de încurajare a ramurii agricole vor fi mult mai limitate şi mai întârziate decât în alte gubernii. Astfel, spre exemplu, abia la 7 februarie 1849 împăratul Nicolae I a încuviinţat alocarea a 25 mii de ruble pentru necesităţile creditării agricultorilor din Basarabia din capitalul distribuit pentru acest scop guberniei Ekaterinoslav (ПСЗРИ 1849, №22993, 77-78). Proprietarii de pământ puteau contracta credite din acest capital doar pentru operarea îmbunătăţirilor necesare în vederea creşterii producţiei în gospodăriile proprii. Capitalul în cauză pentru necesităţile agricultorilor din guberniile Novorosiei fusese instituit încă prin rescriptul din 16 august 1815 şi constituia la acel moment 500000 ruble. Din acest capital urma să se asigure creditarea agricultori-

[11] Gen de plantă leguminoasă, recoltată pentru păstăile late cu marginile bombate (Fasole japoneză).

[12] Róibă, roibe, s. f. Plantă erbacee cu frunze lanceolate şi cu flori albe-gălbui, a cărei rădăcină conţine o materie colorantă roşie cu care se vopsesc fibrele textile (Rubia tinctorum). – Lat. robia.

lor la o dobândă mică de 4%, în comparaţie cu cea de 5%, practicată de alte instituţii (Обзор 1850, 79). Chiar dacă în Basarabia acest regim de creditare agricolă preferenţială va fi extins cu mult mai târziu decât în restul Novorosiei, autorităţile ruse, după cum putem observa, vor repartiza provinciei simbolic doar 5% din sumele alocate. Mai exista și o altă problemă majoră. Terenurile agricole din Basarabia erau acceptate drept gaj la un preţ mult mai jos decât în alte regiuni. Serviciul de Asistenţă Publică din Basarabia, care gestiona acest capital, putea să acorde credite sub gajul terenurilor agricole, respectând plafonul de 5-10 ruble pentru o desetină de pământ, pe când în alte regiuni acest plafon se ridica la 10-20 ruble[13]. Instituţia, în toată perioada existenţei sale din 1834 și până 1870, a reușit să elibereze credite care au însumat doar aproximativ 6000 de ruble. Este de notat că serviciul în cauză a reușit să atragă în aceeași perioadă depozite în sumă totală de aproximativ 1 milion de ruble, în special de la instituţiile statului, dar și de la persoane particulare, sume pe care le depozita, la rândul său, în cadrul instituţiei similare din Odesa, mult mai prodigioasă în activitatea de creditare (Морозан 2014, 84-85).

Fiind într-o regiune de hotar, agricultura Basarabiei avea să sufere și din cauza conflictelor militare, pe durata cărora agricultorii din provincie erau supuși unor prestaţii extraordinare pentru necesităţile armatei ruse, fapt care le ruina gospodăriile și îi descuraja de a-și dezvolta producţia. În timpul Războiului Crimeii (1853-1856), guvernul rus a decis a acorda pentru necesităţile armatei din magaziile de rezervă din zona de dislocare a armatelor toate rezervele ce depășeau 1 cetvert pe cap de locuitor impozabil. În consecinţă, în anul 1854 doar din magaziile de rezervă din localităţile de stat ale Basarabiei au fost alocate pentru hrana militarilor 103292 *cetverturi* de cereale (Извлечение 1855, 5). În plus, potrivit calculelor istoricului Valentin Tomuleţ, pe durata războiului, populaţia Basarabiei a asigurat armata rusă cu 1287853 lucrători, 711340 care, 25656 cai și 144 bărci, iar locuitorii Basarabiei au pierdut în total în timpul războiului, circa 10-11 milioane zile-muncă (Tomuleţ 2015, 308).

Aflată în plin război cu forţele aliate anglo-franco-sardine, Rusia nu a participat la Expoziţia Universală din 1855 de la Paris (Мезенин 1990). Războiul Crimeii va determina Rusia să iniţieze o serie de reforme, care aveau drept scop declarat modernizarea imperiului, inclusiv în plan social-economic. Ca urmare a Tratatului de Pace de la Paris din 18/30 martie 1856, doar o parte din sudul Basarabiei va reveni în corpul Principatului Moldova, restul rămânând în continuare în stăpânirea Imperiului Rus. Acest lucru va însemna diminuarea potenţialului economic al provinciei și creșterea dependenţei comerciale a acesteia de guberniile de peste Nistru, în general, și a orașului-port Odesa, în particular.

Sfârșitul anilor ’50 va aduce în practica expoziţională o tendinţă de specializare mai îngustă, pe anumite ramuri agricole. Una dintre aceste specializări va viza viticultura și vinificaţia. Producţia vinurilor în Basarabia va cunoaște o dezvoltare exponenţială, doar în guberniile ucrainene și ruse exportul acestora va crește de la 55-150 mii vedre în anii ’20, până la 400-500 mii vedre în anii ’40-’50 (Tomuleţ 2012, 353). Însă producerea spirtului de struguri, deosebit de important pentru întărirea vinurilor, în Basarabia era supusă unui acciz ridicat, spre deosebire de Crimeea, din care motiv vinurile basarabene erau cotate cu mult mai slab pe piaţă. Producătorii vinicoli din Basarabia, pe tot parcursul perioadei, insistau asupra anulării acestui acciz, dar rezolvarea pozitivă a acestui demers a survenit abia în anul 1854 (Гроссул, Будак 1967, 238-239). Totuși, procesele modernizatoare cuprind mai greu sfera de producţie a vinului. Potrivit opiniei secretarul SIARM, în urma vizitei pe care a întreprins-o în Basarabia în anul 1857, una din cauzele situaţiei nesatisfăcătoare în domeniul vinificaţiei o constituia lipsa pieţei de desfacere. Ca urmare, la iniţiativa SIARM, în anul 1858 la Odesa este organizată o expoziţie de vinuri din Basarabia. Ministerul Domeniilor Statului a alocat pentru fondul de premiere 300 ruble de argint și două medalii de aur, două medalii mari și patru mici de argint, precum și patru cupe de argint. Societatea a completat fondul de premiere în baza donaţiilor membrilor cu două cupe de argint mari și două vaze de argint, donate de vicepreședintele societăţii, contele M.D. Tolstoi. Expoziţia a fost deschisă la 27 noiembrie, la ea participând doar 10 vinificatori, care au expus 54 de tipuri de vin. Comisia de jurizare a identificat mai multe neajunsuri ale vinurilor expuse: creșterea alăturată a diferitor soiuri de poamă, maturarea slabă și preţul ridicat al acestora. Comisia a hotărât a nu premia vinurile al căror preţ depășea preţul vinului de același tip din import. Ca urmare, aceasta a

[13] ANRM, F. 3, inv. 2, d. 696, f. 25-25 verso.

decis a nu acorda niciunui participant distincţiile supreme. Medaliile mici de argint au fost acordate moşieresei T. Belikovici, pentru vinul alb cu anul de producţie 1846 şi 1848, şi agricultorului din colonia elveţiană Şaba I.V. Korre pentru vinul Muscat şi Riesling, cu anul de producţie 1853, şi cel de Burgundia cu anul de producţie 1855, precum şi agricultorului Tardent (probabil, o rudă a lui Charles Tardent, decedat în 1856) – pentru vinul roşu cu anul de producţie 1856 şi cel alb cu anul de producţie 1853. Vinul de Burgundia al lui I.V. Korre a primit laude deosebite din partea comisiei (Боровский 1878, 218-219).

La 28 septembrie 1860 Societatea Imperială Liberă Economică deschidea la Sankt Petersburg o expoziţie de produse agricole şi industriale ale întregii Rusii. Locuitorul coloniei Sărata din judeţul Akkerman, Karl Baiş, a fost apreciat de juriu cu menţiune pentru mătasea brută toarsă de el, Filip Romandin din Chişinău[14] – cu menţiune pentru porumbul american degenerat, Şcoala de Horticultură a fost apreciată pentru fructele uscate cu medalia mică de argint (Общий 1861, 27, 75), iar directorului Şcolii de Horticultură din Basarabia A.D. Denghink i-a fost exprimată recunoştinţă particulară pentru prezentarea la expoziţie a exemplarelor de muştar chinezesc, linte, seminţe de schinduf şi alte cinci tipuri de plante (Отчет 1861, 22, 24). Prezenţa slabă la această expoziţie poate fi explicată prin faptul că programul ei a coincis practic cu deschiderea la Chişinău a celei de-a doua expoziţii agricole a Basarabiei.

Deschisă la 1 octombrie 1860, în pofida calendarului trasat de autorităţile ţariste, expoziţia a adunat 265 de participanţi, 204 ţărani de stat, dar şi 12 moşieri, 8 funcţionari, 10 negustori şi 16 târgoveţi, precum şi Şcoala de Horticultură. Au fost prezentate 630 de produse, sub 85 de denumiri. Spre deosebire de expoziţia din 1847, au fost prezenţi şi doi reprezentanţi din Podolia, dar au lipsit cei din guberniile Ekaterinoslav, Taurida şi Herson. În virtutea recoltei proaste din anul precedent, din cauza invaziei de lăcuste, participarea la expoziţie a fost destul de slabă. Din cauza numărului sub aşteptări al participanţilor, durata expoziţiei a fost extinsă de la 7 octombrie, data prevăzută iniţial, până la 16 octombrie, iar produsele au fost acceptate pe toată durata desfăşurării. Circa 12000 persoane au vizitat cele 15 secţiuni ale expoziţiei: 1) produse ale lucrării câmpului; 2) produse ale grădinăritului; 3) produse ale pomiculturii; 4) vinificaţie; 5) tutungerie; 6) instrumente agricole; 7) creşterea bovinelor; 8) sericicultură; 9) albinărit; 10) articole din lână; 11) articole din in; 12) piei şi cojoace din piele de oaie; 13) articole de lemnărie; 14) articole din lut; 15) diverse articole ale industriei urbane, meşteşuguri şi artă (Выставка 1861a, 67-68).

La secţiunea de produse ale lucrării câmpului au participat 58 de reprezentanţi, care au expus grâu de toamnă şi de primăvară, orz, ovăz, porumb de soi basarabean, de Astrahan şi american, mei, hrişcă, boru (mei italian). Dintre aceste exponate doar moşierul Victor Dicescul a prezentat 2 cetvericuri de ghircă de toamnă şi un cetveric de primăvară, în rest, produsele expuse au aparţinut ţăranilor de stat, care şi-au adjudecat două medalii de argint (Matvei Sergheev – pentru grâu de toamnă şi Ivan Bocancea – pentru porumb şi grâu de toamnă) şi patru premii băneşti (Выставка 1861a, 68). La secţiunea vinicolă au participat opt vinificatori, cele mai bune fiind recunoscute vinul roşu al colonelului E. Ponse (moşia Leontievo, jud. Bender), vinul alb şi roşu al moşierului Feodosiu – medalia de argint, vinul alb şi roşu al negustorului de ghilda a doua din Akkerman Petru Russo – menţiune, vinul roşu al nobilului Dubinski – menţiune, vinul roşu şi alb al nobilului Alexandru Ralli – menţiune (Выставка 1861a, 70). La secţiunea Tutungerie au participat şase expozanţi, care au prezentat 28 de mostre de tutun: moşierul Alexandru Inglezi – 2 (medalia de aur), moşierul Victor Dicescul – 3 (medalia de argint mare), Filip Romandin – 5, porucicul în rezervă Gaghen – 5, nobilul Dubinski – 4, târgoveţul din Chişinău Lindcvist – 1, Şcoala de Horticultură – 6 (Выставка 1861b, 86). În celelalte secţiuni au fost acordate următoarele distincţii: medalia de argint mare – Filip Romandin, în cumul, pentru porumbul, produsele pomicole şi viticole, tutunul expus în cadrul expoziţiei, precum şi pentru metodele de gospodărire, medalia de argint mică – negustorilor de ghilda a treia din Chişinău Anfilie Kulajca, pentru articolele de iconostas, aurite, pictură, sculptură şi mobilier, Vasilie Nedov, pentru dulciurile şi dulceţurile din fructe, Ivan Levandovski, pentru gazul fotogen pentru iluminatul public, farmacistului Iacov Bongardt, pentru 20 de tipuri de lichior de producţie proprie (ЗГ 1860, 811).

[14] Filip Romandin – membru corespondent al Societăţii Imperiale Libere Economice din 1852 (Общий 1869, Приложение III, 189). Deţinea cinul de asesor de colegiu, conform Tabelului rangurilor.

În anul 1860 guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei a făcut o interpelare SIARM în privinţa oportunităţii organizării la Odesa în format anual a expoziţiilor agricole. Societatea a căzut de acord că expoziţiile deschise alternativ în guberniile Herson, Taurida, Ekaterinoslav și în Basarabia, erau prost completate cu exponate și nu stimulau interesul populaţiei, neproducând rezultate nici pentru agricultură, nici pentru comerţ. Cauzele erau: 1) lipsa de varietate a produselor, care nu încuraja concurenţa; 2) organizarea expoziţiilor aflându-se în gestiunea organelor administrative, era supusă anumitor formalităţi, uneori destul de stânjenitoare; 3) lipsa specialiștilor-experţi pentru aprecierea produselor, ca urmare aprecierea neconformă meritelor. SIARM propunea ca timp de șase ani, în calitate de experiment, să se organizeze la Odesa în fiecare doi ani, expoziţii pentru produse agricole și industriale din întreaga Rusie Meridională. Acestea puteau fi combinate cu expoziţiile de vinuri și tutun organizate de SIARM. Guvernatorul general P.E. Kotzebue a căzut de acord cu propunerile SIARM, solicitând date cu privire la numărul de medalii și cheltuielile necesare pentru organizarea acestor expoziţii și sursele posibile de acoperire, la care SIARM a răspuns că acestea nu trebuiau să depășească pe acelea alocate pentru organizarea expoziţiilor ordinare alternante în guberniile Novorosiei. Această propunere a fost înaintată ministrului Domeniilor Statului, care nu a avizat organizarea expoziţiilor centralizate la Odesa, deoarece chiar la expoziţiile organizate în mod alternativ în guberniile Novorosiei și în Basarabia participau aproape exclusiv reprezentanţi ai guberniei în care se desfășura expoziţia. Ca urmare, ministerul a hotărât continuarea organizării anuale a expoziţiilor agricole alternativ în cele trei gubernii ale Novorosiei și în Basarabia, iar în al cincilea an – să fie organizată o expoziţie centralizată pentru toate regiunile Novorosiei și Basarabia. Ministerul a respins posibilitatea finanţării expoziţiei centralizate pentru Rusia Meridională la Odesa, dar a lăsat SIARM dreptul căutării resurselor financiare proprii pentru astfel de expoziţii (Боровский 1878, 219-220). De altfel, după demararea în Imperiul Rus a reformei agrare în anul 1861, guvernul rus va renunţa la organizarea expoziţiilor cu forţele proprii și implicarea administraţiilor guberniale. În schimb, va aloca sume de la 5 până la 10 mii ruble diferitor societăţi economice, care își asumau organizarea unor astfel de expoziţii (Яновский 1892, 559).

Expoziţiile din anul 1860 de la Sankt Petersburg și Chișinău au reprezentat o platformă de pregătire și selecţie pentru Marea expoziţie de la Londra din 1862. Organizată în perioada 1 mai – 1 noiembrie, expoziţia a fost vizitată de circa 6,1 milioane de persoane din cele 11 milioane așteptate. Ea a adunat circa 28000 de participanţi din 36 de state ale lumii, cu excepţia SUA, care era cuprinsă de război civil, inclusiv 659 de reprezentanţi din Imperiul Rus. În ciuda lipsei de originalitate și a unei oarecare uniformităţi a mărfurilor prezentate, delegaţia rusă a primit 177 de medalii (din care 98 pentru materii prime) și 128 de menţiuni onorifice ale juriului. Directorul Școlii de Horticultură din Basarabia A.D. Denghink participă și la această expoziţie cu cereale, seminţe oleaginoase, seminţe de roibă, prune, pere și mere uscate, tutun, mătase și coconi ș.a., B.I. Charenton, de la vinăriile din Akkerman și Șaba – cu vinuri albe și roșii, A. Inglezi din satul Tătărești, judeţul Orhei – cu frunze de tutun, Filip Romandin din Chișinău – cu boabe franceze și porumb, tutun, vinuri albe și roșii, Corai Tn. și Tb. (probabil e vorba de Korre) din jud. Akkerman – cu vinuri albe și roșii, V. Dicescul – din satul Găleşti, jud. Orhei – cu mostre de tutun (International 1862a, 375, 377, 386). Cerealele, mătasea și coconii, prezentate de Școala de Horticultură, boabele franceze ale lui F. Romandin, tutunul lui V. Dicescul și A. Inglezi au fost mult apreciate de juriul internaţional al expoziţiei cu medalii (International 1862b, 51, 60, 87, 108).

Din păcate, după cum se poate observa, vinurile din Basarabia nu au primit distincţii. Dar dezvoltarea ramurii în cauză cunoaște succese importante. Exportul vinurilor din Basarabia în guberniile ucrainene și ruse ajunge la începutul anilor ’60 la 650 mii vedre (Tomuleţ 2012, 353), iar numărul de expoziţii locale de vinuri, conform datelor pentru 1861, atinge cifra de 66. Astfel de expoziţii sunt organizate la Chișinău – 21, la Bălţi – 24, la Hotin – 6, la Akkerman – 4, la Soroca – 2, Bender – 1. În afara oraşelor, asemenea expoziţii sunt organizate în judeţul Akkerman – 7, iar în judeţul Orhei – 1[15]. De asemenea, la Odesa este organizată în anul 1862 cea de-a doua expoziţie de vinuri din Basarabia. În darea de seamă prezentată de organizatori se menţiona că „vinurile din Basarabia an de la an capătă calităţi supe-

[15] Arhiva de Stat din Regiunea Odesa, F. 3, inv. 1, d. 66, f. 3 verso-4.

rioare". Medaliile de argint mari au fost acordate: moşieresei T. Belikovici – pentru vinul roşu cu anul de producţie 1862 şi moşierului Egunov – pentru vinul alb cu anul de producţie 1857 şi 1858; medaliile mici de argint au fost acordate lui B.I. Charenton – pentru vinurile roşii cu anii de producţie 1860 şi 1862, precum şi lui I.V. Korre – pentru vinul Riesling cu anul de producţie 1860 şi vinul roşu cu anul de producţie 1862 (Боровский 1870, 137-138). În anul 1864, SIARM va organiza şi cea de-a treia expoziţie de vinuri din Basarabia. Marea medalie de argint a fost acordată din nou moşieresei T. Belikovici (pentru vinul alb), cea mică de argint – lui V.P. Dubeţki – pentru vinul alb, cupă preşedintelui – la fel lui V.P. Dubeţki, pentru vinul roşu. După cum se menţiona în darea de seamă a societăţii pentru 50 de ani, aceste expoziţii, chiar dacă promovau doar vinurile din Basarabia, au contribuit la popularizarea vinurilor din întreaga regiune nu doar în interiorul, ci şi peste hotarele imperiului (Боровский 1870, 138). Creşterea strugurilor şi vinificaţia vor ajunge, după cum afirmau I.S. Grosu şi I.G. Budak, una dintre ramurile cele mai orientate spre piaţă, fiind depăşită doar de ramura cultivării tutunului (Гроссул, Будак 1967, 240).

Marea expoziţie de la Londra din 1862 va scoate, de altfel, în prim-plan succesele ramurii cultivării tutunului în Basarabia. Un merit deosebit în promovarea cultivării tutunului în provincie l-au avut înseşi autorităţile imperiale, inclusiv prin intermediul societăţilor economice. Astfel, după cum ne mărturisesc documentele de arhivă, SIARM iniţia la 2 iunie 1844 o corespondenţă cu mareşalul regional al nobilimii din Basarabia, în privinţa cantităţilor şi tipurilor de tutun ce se cultivau în cuprinsul Novorosiei, pentru alcătuirea unei evidenţe statistice. La 12 iunie mareşalul regional al nobilimii solicita informaţiile respective de la mareşalii judeţeni ai nobilimii, însă informaţiile primite indicau o dezvoltare slabă a acestei ramuri[16]. De altfel, potrivit datelor oficiale, chiar dacă tutunul era cultivat în teritoriul dintre Prut şi Nistru încă până la anexarea la Imperiul Rus, producţia de tutun era de circa 10 mii de puduri, iar calitatea acestuia era foarte joasă (Мунтян 1971, 109). Ca urmare, la 4 noiembrie 1847, guvernatorul general interimar al Novorosiei şi Basarabiei, P.I. Fiodorov, îi scria mareşalului regional al nobilimii din Basarabia, I.M. Sturdza, că ministrul Afacerilor Interne i-a remis din partea Societăţii Imperiale Libere Economice 10 exemplare ale unui ghid de cultivare a tutunului, pentru a fi distribuite gospodarilor care practicau cultivarea acestuia din cuprinsul regiunilor din subordine, dintre care două exemplare i le remitea acestuia. Pe marginea scrisorii I.M. Sturdza nota că, din cauza că a primit doar două exemplare nu le putea remite mareşalilor judeţeni pentru distribuire, ci doar le cerea să informeze moşierii, pentru ca cei interesaţi să solicite personal ghidul respectiv. În schimb, solicitanţii urmau să informeze despre reuşitele implementării practicilor expuse în ghid[17]. Ulterior, la 30 decembrie 1850, ministrul Domeniilor Statului remitea mareşalului regional al nobilimii un lot de seminţe de tutun cubanez pentru a fi distribuite moşierilor dornici de a cultiva această cultură, cu condiţia de a prezenta rapoarte detailate despre reuşite şi câte o mostră de plantă (păpuşă). La 27 martie 1851 mareşalul nobilimii din judeţul Hotin îl informa pe I.M. Sturdza că în cuprinsul judeţului nu se găseau plantatori de tutun şi nu se cunosc metodele de cultivare. Dar seminţele de tutun de Cuba primite de la acesta au fost transmise pentru cultivare nobililor Melnikov, A. Cazimir, locotenent-coloneilor Gheevski, Druganov şi moşierului C. Stamati. La 21 decembrie 1851, mareşalul regional al nobilimii se adresa Societăţii Imperiale Libere Economice cu rugămintea de a mai remite seminţe de tutun cubanez, datorită reuşitelor experimentului pentru necesităţile plantării din acel an, deoarece seminţele obţinute de ei înşişi nu erau de calitate. Răspunsul societăţii din 7 februarie 1852 informa că Consiliul societăţii a dat dispoziţia de a i se remite o anumită cantitate de seminţe[18]. Între timp, la 31 ianuarie 1852, ministrul Domeniilor Statului îi scria şi el mareşalului nobilimii din Basarabia E.A. Balş că a comandat din Salonic cele mai bune tipuri de tutun turcesc şi-i remitea acestuia 6 soiuri (fiecare numerotat), pentru a fi plantate pe moşia acestuia, cu condiţia de a se remite un raport cu rezultatele plantării fiecărui soi şi păpuşile cele mai reuşite. La 30 martie 1853 ministrul îi remitea un exemplar al unui nou ghid de cultivare a trei tipuri de tutun în Siria, potrivit promisiunii făcute inspectorului agricol din Rusia meridională[19]. Vom menţiona, de asemenea, că din anul 1853, în cadrul Şcolii de

[16] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1128, f. 2-3.

[17] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1128, f. 7.

[18] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1128, f. 9-11.

[19] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1128, f. 13-14.

Horticultură din Basarabia este inițiată cultivarea tutunului în baza unor tehnologii științifice moderne și pe suprafețe extinse. În acest scop a fost invitat de la Salonic „un specialist turc", care timp de doi ani a învățat elevii școlii să cultive tutunul pe plantații. Semințele erau distribuite agricultorilor care le solicitau (Danilov 2017, 39). Deja în anul 1861, Ziarul Agricol ținea să menționeze că „în prezent, la dispoziția Ministerului Domeniului Statului, cultivarea tutunului în cadrul Școlii de Horticultură a fost diminuată substanțial, din motiv că moșierii și agricultorii locali cunosc deja bine această ramură agricolă" (Выставка 1861b, 86). De altfel, în a doua jumătate a anilor '60, producătorii de tutun din Basarabia participă activ la expozițiile specializate organizate de SIARM în anii 1865, 1867, 1868, 1870 și se învrednicesc de înalte aprecieri. Cele mai bune mostre sunt expediate Departamentului pentru Agricultură din cadrul Ministerului Domeniilor Statului, Societatea Imperială Economică Liberă, la Kiev, Harkov și peste hotare (Боровский 1878, 218-219).

Producția celor 11 fabrici proprii de tutungerie, înregistrate în Basarabia la începutul anilor '60, nu depășea însă nici 3000 de puduri (Статистические 1864, 262, 267). Tutunul din Basarabia, în schimb, devine materia primă pentru mulți fabricanți de tutun din Odesa. Spre exemplu, fabrica de tutun din Odesa a cetățeanul de onoare Creon Papanicolaou avea în aceeași perioadă vânzări de 22 mii puduri de tutun turcesc și rusesc (din Crimeea și Basarabia), cu o cifră de afaceri de până la 700 mii ruble și impozite achitate până la 230 mii ruble, fiind unul dintre cei mai mari producători din întreg imperiul. La expoziția de produse manufacturiere din Sankt Petersburg din 1861 fabricantul din Odesa a obținut dreptul de folosire a stemei de stat pe produsele sale și pe materialele promoționale, iar la expoziția de produse manufacturiere din Moscova din anul 1865, acest drept i-a fost reconfirmat (О выставке 1867, 184, 192). O altă fabrică din afara Basarabiei care folosea tutunul cultivat în provincie și îl expunea în cadrul diferitor expoziții era cea a lui V.I. Asmolov, din orașul Rostov pe Don din gubernia Ekaterinoslav. Producția anuală a acesteia se ridica la 5 mii puduri, iar cifra de afaceri – la 150 mii ruble anual (Указатель 1867, 156).

Tutunul din Basarabia a fost mult apreciat și la Expoziția agricolă de la Moscova din 1864, V. Dicescul a luat marea medalie de aur, iar M.F. Rozenbaum – o mențiune (Денгинк 1867, 189). În cadrul altor secțiuni ale expoziției, cele mai reprezentate au fost vinurile din Basarabia: Egunov a prezentat câteva sticle de vin de Akkerman, de tip Riesling (a.p. 1859), care a fost recunoscut ca destul de bun și exemplar; moșiereasa T. Belikovici a expus vinuri de Akkerman cu ani diferiți de producție, inclusiv 1839; moșierul Ponse din satul Leontivo, jud. Bender, a prezentat vinuri albe și roșii cu ani diferiți de producție (Денгинк 1867, 189, 192). Școala de Horticultură a expus mostre de ierburi de furaje, mere, pere, prune și vișine uscate, dulcețuri de piersici și agriș, mătase brută și gogoașe de viermi de mătase de Florența, Sorrento și chinezi, un model îmbunătățit al mașinăriei Ianson de toarcere a mătăsii, o colecție dendrologică de pomi fructiferi, câte trei tipuri de porumb și orz, două tipuri de ovăz, camelină, ridiche chineză, un herbar de frunze de 100 de tipuri diferite de viță-de-vie, care erau crescute în cadrul instituției. Instituția a fost apreciată cu Medalia de aur, care a fost decernată directorului A.D. Denghink de către Societatea Agricolă Imperială din Moscova „Pentru merite deosebite în prezentarea utilajelor tehnice utilizate în horticultură" (Денгинк 1867, 178-179, 183, 190, 192, 193). A.D. Denghink publica cu această ocazie un material pe paginile *Însemnărilor Comitetului de Statistică din Basarabia*, al cărui membru titular devine odată cu reorganizarea instituției în anul 1862. El se arăta indignat de slaba prezență nu doar din Basarabia, ci din alte regiuni la expoziție, consemnând „Cine altcineva ar fi mai vinovat, decât înșiși agricultorii, care în mare parte nu au participat deloc la expoziție, nesusținând astfel importanța ei. [...]. Unii spun direct: *ce beneficii ne-ar aduce faptul că am expedia produsele noastre la expoziție?* [...] Alții se plâng pe inconvenienta căilor de comunicație ..." (Денгинк 1867, 178).

Delegația din Basarabia a fost mult mai numeroasă, în schimb, la *Expoziția Universală de Artă și de Industrii,* deschisă la Paris la 1 aprilie 1867, care a adunat peste 52 mii de participanți din 42 de țări, inclusiv 1302 din Rusia. Școala de Horticultură participă în mod tradițional cu diverse produce cultivate în cadrul instituției (semințe de floarea soarelui, semințe de muștar, grâu, orz, porumb, linte, prune și pere uscate, divers instrumentar agricol. A.D. Denghink a prezentat din nume propriu mătase și coconi, iar Henrietta Denghink – dulceață și compot din piersici

(Указатель 1867, 85, 157, 174, 213, 237, 256, 261). Karl Gaghen, V.H. Dmitriev şi M.F. Rozenbaum din oraşul Chişinău au participat cu mostre de tutun (Указатель 1867, 159, 162, 174), Carp Cotruţă[20] din s. Chirca, jud. Chişinău – cu grâu de toamnă şi mazăre italiană (Указатель 1867, 242). De asemenea, negustorul din Odesa Otton Triten a prezentat la expoziţie grâu de toamnă şi ghircă de pe moşia lui Iordache Catargi din s. Cobâlnea, jud. Soroca, pe care le exporta (Указатель 1867, 249). La secţiunea de vinuri au participat Karl Gaghen din Chişinău şi Constantin Cazimir din s. Mileşti, jud. Chişinău – cu vin alb şi roşu (a.p. 1862) şi vin alb (a.p. 1863), Nicolae Artinov din Chişinău – cu vin alb (a.p. 1862), Teofilia Belikovici din Akkerman – cu vin alb Aidji şi Alvarna (a.p. 1850), Kabasma şi Bellerdji (a.p. 1860), Kabasia şi Surecţia (a.p. 1863 şi 1866) , Alexandru Inglezi din Chişinău – cu vin roşu (a.p. 1858) şi vin alb (a.p. 1862), Ion Cristi din s. Teleşova, jud. Orhei – cu vin roşu (a.p. 1862) (Указатель 1867, 268-271).

Studiul nostru îl încheiem cu anul 1869, atunci când în perioada 5-18 mai, la Sankt Petersburg are loc prima expoziţie internaţională din Rusia, organizată de Societatea Imperială Rusă de Horticultură. Erau marcaţi astfel simbolic 40 de ani de la prima expoziţie de mărfuri organizată în imperiu. La expoziţie au participat expozanţi din 11 ţări, inclusiv din Anglia, Belgia, Germania, Olanda, Grecia. În cadrul acesteia au fost prezentate plante cu flori şi foioase, legume şi fructe, atât în stare proaspătă, cât şi în conserve, obiecte decorative de grădinărit, unelte şi instrumente de grădinărit, precum şi proiecte de grădini şi sere – în total 750 de obiecte. Basarabia a fost din nou reprezentată de Şcoala de Horticultură şi directorul acesteia A.D. Denghink. Instituţia a fost premiată cu medalia mică de aur pentru colecţia de fructe conservate, cu medalia mică de aur pentru colecţia de fructe uscate, cu medalia medie de argint – pentru planul şi modelul de uscătorie de fructe şi legume, cu medalia de argint mică – pentru speciile de arbori (Международная 1870, 39, 41, 100, 101, 103).

Tot începând cu anul 1869, în Basarabia este extinsă reforma administrativă rusă din 1864, care venea să acopere lacunele din sistemul instituţional de stat prin instituirea *zemstvelor* – organe elective locale ale puterii de stat, care urmau a asigura controlul asupra sferelor vieţii obşteşti (ПСЗРИ 1868, №46404, 386)[21]. Organizarea expoziţiilor de mărfuri în cuprinsul teritoriului din subordine intră mai nou în preocupările acestei instituţii. Anume *zemstva* avea să organizeze următoarea expoziţie agricolă din Basarabia, 20 de ani mai târziu.

În concluzie, menţionăm că expoziţiile de mărfuri au reprezentat un instrument important în cadrul politicilor economice ale autorităţilor ţariste pentru promovarea industriei şi agriculturii ruse în cuprinsul imperiului şi în plan extern, dar şi pentru protejarea ei de concurenţa celei occidentale. Implicarea directă a statutului rus în organizarea expoziţiilor interne şi formarea delegaţiilor pentru expoziţiile de peste hotare urmărea de asemenea stimularea propriilor producători să se adaptează la cerinţele pieţei. Chiar dacă efectele benefice ale expoziţiilor în cauză asupra dezvoltării economice nu pot fi negate, ele au avut un caracter destul de limitat, fapt recunoscut chiar de autorităţile imperiale ruse în rapoartele oficiale. Astfel, participarea la expoziţiile agricole a unui număr foarte redus de reprezentanţi ai altor categorii sociale decât cea a ţăranilor de stat, în special în Basarabia, demonstrează elocvent acest lucru. Abia din anii ’60 situaţia va începe să se schimbe treptat, iar expoziţiile vor deveni o platformă reală de diseminare a inovaţiilor în sfera producţiei agrare din regiune.

Bibliografie

Danilov 2016: M. Danilov, Şcoala de pomicultură şi viticultură de la Akkerman (Cetatea Albă). 1832-1833. Revista de Istorie a Moldovei 3 (107), 2016, 36-47.

Danilov 2017: M. Danilov, Şcoala de pomicultură din Chişinău: proiecte, experienţe şi realizări (1842-1867). Revista de Istorie a Moldovei 3 (111), 2017, 35-46.

Danvers 1867: F.C. Danvers International Exhibitions. The Quarterly Journal of Science IV/4, 1867, 488-499.

[20] Carp Cotruţă (1821-1893) – fratele lui Alexandru Matei Cotruţă.
[21] În conformitate cu Decizia Consiliului de Stat din 28 octombrie 1868.

Dumitrescu 2011: H. Dumitrescu, Vrancea şi Expoziţia Universală de la Londra din anul 1862. In: (Coord. Gh. Buzatu, S. Cheptea, M. Cîrstea) Istorie şi societate, vol. III (Bucureşti 2011).

Fisher 2008: D.C. Fisher, Russia and the Crystal Palace in 1851. In: (Eds. J.A. Auerbach, P.H. Hoffenberg) Britain, the empire, and the world at the Great Exhibition of 1851 (Hampshire 2008), 123-145.

International 1862a: International Exhibition 1862. Official Catalogue of the Industrial Department, Third Edition (London 1862).

International 1862b: International Exhibition 1862. Medals and Honourable Mentions awarded by the International Juries, Second Edition (London 1862).

Leckey 2011: C. Leckey, Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia (Rowman & Littlefield 2011).

Official 1851: Official Catalogue of the Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations, 1851, Corrected Edition (London 1851).

Tomuleţ 2012: V. Tomulet, Unele probleme de discuţie privind includerea Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse (anii 1812-1868). In: V. Tomuleţ, Basarabia în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus (1812-1868). Studii (Chişinău 2012).

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi influenţa ei asupra constituirii burgheziei comerciale. Ediţia a II-a (Chişinău 2015)

Боровский 1878: М.П. Боровский, Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России, с 1828 по 1878 год (Одесса 1878).

Вторая 1844: Вторая выставка скота в Одессе, Земледельческая газета, 27 октября 1844, №86.

Выставка 1843: Выставка скота в Одессе, Земледельческая газета, 22 октября 1843, №85.

Выставка 1860: Выставка Императорского Вольного Экономического Общества 1860 года, Извлечено из №213-го Северной Пчелы (Санкт-Петербург 1860).

Выставка 1861a: Выставка сельских произведений в г. Кишиневе, в 1860 году, Земледельческая газета, №5, 4 февраля 1861.

Выставка 1861b: Выставка сельских произведений в г. Кишиневе, в 1860 году, Земледельческая газета, №6, 11 февраля 1861.

Выставки 1847: Выставки сельских произведений в России, Журнал Министерства Государственных Имуществ, 1847, ч. XI.

Город 1845: Город Кишинев, Журнал Министерства Внутренних дел, 1845, часть девятая.

Гроссул, Будак 1967: Я.С. Гроссул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) (Кишинев 1967).

Денгинк 1867: А. Денгинк, Заметки по поводу Всероссийской выставки. В сб.: (Ред. А.Н. Егунов) Записки Бессарабского Статистического Комитета, том второй (Кишинев 1867).

Денгинк 1868: А. Денгинк, Историко-технический обзор действий Бессарабского Училища садоводства за 25 лет (1842-1867). В сб.: (Ред. А.Н. Егунов) Записки Бессарабского Статистического Комитета, том третий (Кишинев 1868).

ЗГ 1860: Земледельческая газета, №51, 1860, 17 декабря 1860.

Извлечение 1848: Извлечение из Отчета Министра Государственных Имуществ за 1847 год, Приложение №19, О распространений улучшенного сельского хозяйства вообще (Санкт-Петербург 1848).

Извлечение 1855: Извлечение из отчета Министра Государственных Имуществ за 1854 год (Санкт-Петербург 1855).

Историческое 1888: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства Государственных Имуществ 1837-1887, часть IV (Санкт-Петербург 1888).

Каталог 1852: Каталог предметов выставки сельских произведении в Москве 1852 года (Москва 1852).

КГ 1831: Коммерческая газета, №13, 14 февраля 1831.

КГ 1848-I: Коммерческая газета, №83, 13 июля 1848.

КГ 1848-II: Коммерческая газета, №84, 15 июля 1848.

КГ 1849: Коммерческая газета, №97, 18 августа 1849.

Международная 1870: Международная выставка Садоводства в Санкт-Петербурге, 5-18 мая 1869 (Санкт-Петербург 1870).

Мезенин 1990: Н.А. Мезенин, 1855 год, Париж. Без России. В сб.: Парад всемирных выставок (Москва 1990).

Миронов 2015: Б.Н. Миронов, Российская империя от традиции к модерну, т. 2 (Санкт-Петербург 2015).

Морозан 2014: В.В. Морозан, Деловая жизнь на Юге России в XIX - начале XX века (Санкт-Петербург 2014).

Морозан 2018: В.В. Морозан, Бессарабия и её дворянство в XIX - начале XX в. (Санкт-Петербург 2018).

Мунтян 1971: М.П. Мунтян, Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. Ученые записки Кишиневского университета, т. 117 (ист.), 1971.

Мысли 1843: Мысли Новороссиянина по поводу последней выставки в Одессе домашнего скота и о пользе состязаний по сельскому хозяйству. Земледельческая газета, №84, 19 октября 1843.

Нормальные 1851: Нормальные правила для губернских выставок сельских произведений, Земледельческая газета, №39, 15 мая 1851.

О выставке 1867: О выставке мануфактурных произведении в Москве в 1865 году (Из журнала Мануфактур и торговли) (Санкт-Петербург 1867).

О наградах 1839: О наградах фабрикантам по бывшей в С. Петербурге выставке отечественных изделий. Журнал мануфактур и торговли, 1839, ч. III, кн. 1.

Обзор 1850: Обзор действий Департамента Сельского Хозяйства в течений пяти лет, с 1844 по 1849 год (Санкт-Петербург 1850).

Обозрение 1852: Обозрение Лондонской Всемирной выставки по главнейшим отраслям мануфактурной промышленности (Санкт-Петербург 1852).

Общий 1861: Общий список наград, присужденных по бывшей в С.-Петербурге, в сентябре 1860 года, выставке произведений сельского хозяйства и промышленности. Труды Императорского вольного экономического Общества, 1861, т. 4, Приложения.

Общий 1869: Общий список гг. сотрудников (корреспондентов) Императорского Вольного Экономического Общества (по март 1869). Труды Императорского Вольного Экономического Общества, т. 2, 1869.

Отчет 1861: Отчет экспертов первого Отделения выставки сельских произведении и промышленности, открытой Императорским Вольным Экономическим Обществом 28-го сентября 1860 года, Труды Императорского вольного экономического Общества, т. 3, 1861, Приложения.

Перечень 1850: Перечень обществ, служащих к развитию и поощрению в России сельского хозяйства, Труды Императорского вольного экономического Общества, т. 3, №9 Санкт-Петербург, 1850, (Сентябрь).

Плаксин, Юрьева 2012: В.Н. Плаксин, А.А. Юрьева, Сельскохозяйственный выставочный показ в аграрных преобразованиях и модернизационных процессах в России XIX - начало XX вв. (Воронеж 2012).

Преображенский 1851: П.М. Преображенский, Обозрение Петербургской Выставки сельских произведении. Труды Императорского вольного экономического Общества, т. 1, отд. II, 1851.

ПСЗРИ 1765: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XVII, 1765-1766 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1828: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том III, 1828, (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1832: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том VII, 1832, (Санкт-Петербург 1832).

ПСЗРИ 1834: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том IX, 1834, отд. 1 (Санкт-Петербург 1835).

ПСЗРИ 1835: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том X, 1835, отд. 2 (Санкт-Петербург 1836)

ПСЗРИ 1836: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XI, 1836, отд. 1 (Санкт-Петербург 1837).

ПСЗРИ 1837: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XII, 1837, отд. 1 (Санкт-Петербург 1838).

ПСЗРИ 1842-I: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XVII, 1842, отд. 1 (Санкт-Петербург 1843).

ПСЗРИ 1842-II: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XVII, 1842, отд. 2 (Санкт-Петербург 1843).

ПСЗРИ 1845: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XX, 1845, отд. 1 (Санкт-Петербург 1846).

ПСЗРИ 1846: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXI, 1846, отд. 1 (Санкт-Петербург 1847).

ПСЗРИ 1848: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXIII, 1848, отд. 1 (Санкт-Петербург 1849).

ПСЗРИ 1849: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXIV, 1849, отд. 1 (Санкт-Петербург 1850).

ПСЗРИ 1850: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXV, 1850, отд. 1 (Санкт-Петербург 1851).

ПСЗРИ 1854: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XXIX, 1854, отд. 1 (Санкт-Петербург 1855).

ПСЗРИ 1868: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), том XLIII, 1868, отд. 2 (Санкт-Петербург 1873).

Пузанов 1864: М.А. Пузанов, О сельскохозяйственных выставках в России как о могущественном рычаге общенародного преуспеяния, Труды Императорского Вольного Экономического Общества, т. 3, вып. 4, 1864.

СПВ 1838: Санкт Петербургские Ведомости, № 167, 27 июля 1838.

Список 1851: Список лиц, удостоенных наград по бывшей в С. Петербурге первой выставки сельских произведений всей России, Труды Императорского вольного экономического Общества, т. 1, отд. 1, 1851.

Статистические 1864: Статистические сведения о табачной промышленности Бессарабской области за 1862 и 1863 годы. В сб.: (Ред. А.Н. Егунов) Записки Бессарабского Статистического Комитета, том первый (Кишинев 1864).

Указатель 1839: Указатель выставки Российских мануфактурных изделии бывшей в С. Петербурге в 1839 году (Санкт-Петербург 1839).

Указатель 1849: Указатель С.-Петербургской выставки изделий промышленности Российской империи, Царства Польского и В.Кн. Финляндского в 1849 году (Санкт-Петербург 1849).

Указатель 1853: Указатель Московской выставки Мануфактурных изделий Российской Империи, Царства Польского и Княжества Финляндского (Москва 1853).

Указатель 1867: Указатель Русского отдела Парижской выставки 1867 г. (Санкт-Петербург 1867).

Херсонская 1854: Херсонская выставка сельских произведений, в 1853 г., Журнал Министерства Государственных Имуществ, ч. 51 (апрель, май, июнь 1854).

Ходнев 1865: А.И. Ходнев, История императорского вольного экономического общества с 1765 до 1865 года (Санкт-Петербург 1865).

Чугунов 1858: А. Чугунов, Исторический обзор мер Правительства к развитию земледелия в России (Казань 1858).

Яновский 1892: А.Е. Яновский, Выставки, Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. VIIa (Санкт-Петербург 1892).

Representatives of Bessarabia at commodity exhibitions in the Russian Empire and in Western Europe (1829-1869)

Keywords: exhibition, Bessarabia, Chişinău, Russian Empire, agricultural and industrial products, medals and distinctions, European market.

Abstract: In this study we analyze the participation of the representatives of Bessarabia in the commodity exhibitions within the Russian Empire and in Europe during the period 1829-1869. As the problem of the 19th century exhibitions is addressed in Russian historiography from the perspective of the economic policies of the Tsarist government, we insisted primarily on a brief analysis of the instruments Russian officials appealed to, especially in the field of agriculture, which targeted Bessarabia in a greater extent than in the field of industry. From the chronological point of view, the period chosen in this study has been determined on one hand by the organization of the first national industrial exhibition in 1829 and on the other hand, the first international exhibition organized in the Russian Empire in 1869. Also, the period in question practically coincides with the period from the implementation of the Regulation on the Administration of Bessarabia of February 29, 1828 and until the extension in the province of the Zemstvo reform according to the law of October 28, 1868.

Our conclusions indicate that commodity exhibitions were an important instrument in the economic policies of the Tsarist authorities for promoting the products of Russian industry and agriculture within the Empire and abroad, and helping them to stand the competition of imported goods. Direct involvement of the Russian state in the organization of internal exhibitions and the selection of delegations for exhibitions abroad also aimed at stimulating domestic producers to adapt to market requirements. Even though the beneficial effects of the commodity exhibitions on the economic development cannot be denied, they still had a rather limited character, a fact acknowledged even by the Russian imperial authorities in the official reports. Thus, the participation in agricultural exhibitions of a very small number of representatives of social categories other than that of the state peasants, especially in Bessarabia, eloquently demonstrates this. Only in the 1860s did the situation begin to change gradually, and the exhibitions become a real platform for the dissemination of innovations in the sphere of agricultural production in the region.

Представители Бессарабии на товарных выставках в Российской империи и в Западной Европе (1829-1869)

Ключевые слова: выставка, Бессарабия, Кишинев, Российская империя, сельскохозяйственная и производственная продукция, медали и отличия, европейский рынок.

Резюме: В данном исследовании освещается участие представителей Бессарабии в товарных выставках, организованных на территории Российской империи и других европейских стран с 1829 по 1869 год. Поскольку вопрос выставок XIX века рассматривается в российской историографии с точки зрения экономической политики царского правительства, мы в первую очередь вкратце проанализируем инструменты экономической политики, к которым прибегали российские чиновники, в частности в сфере сельского хозяйства, так как речь идет о Бессарабии. С хронологической точки зрения выбранный нами период определен, с одной стороны, организацией первой российской промышленной выставки в 1829 году, а с другой – первой международной выставки, организованной в Российской империи в 1869 году. Кроме того, он практически совпадает с периодом от введения в действие Постановления об администрации Бессарабии от 29 февраля 1828 года и до распространения в области земской реформы согласно закону от 28 октября 1868 года.

Наши выводы указывают на то, что товарные выставки были важным инструментом экономической политики царских властей, предназначенным для продвижения товаров российской промышленности и сельского хозяйства на внутреннем рынке и за рубежом и для повышения их конкурентоспособности. Непосредственное участие российского государства в организации внутренних выставок и отборе делегаций на зарубежные выставки также было направлено на стимулирование отечественных производителей к адаптации к требованиям рынка. Несмотря на то, что нельзя отрицать благотворное влияние товарных выставок на экономическое развитие, в исследуемый период их использование было ограниченным, что признавалось даже российскими имперскими властями в официальных отчетах. Красноречиво свидетельствует об этом участие в сельскохозяйственных выставках очень небольшого числа представителей других социальных категорий, кроме государственных крестьян, особенно в Бессарабии. Только в 1860-х годах ситуация начинает постепенно меняться и выставки становиться реальной площадкой для распространения инноваций в сфере сельскохозяйственного производства в регионе.

28.02.2020

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-0634-5002, e-mail: emilan@live.com

EMIGRAȚIA POPULAȚIEI DIN BASARABIA ÎN CAUCAZ, CRIMEEA ȘI NORDUL MĂRII NEGRE (ANII '70-'90 AI SECOLULUI AL XIX-LEA)

Viorel Bolduma

Cuvinte-cheie: Basarabia, Crimeea, Caucaz, Kuban, Nordul Mării Negre, Dobrogea, emigrație, răzeși, mic-burghezi, colonişti.

Formularea problemei

Din momentul anexării, în 1812, a Basarabiei la Imperiul Rus, interesul pentru istoria provinciei, în general, și pentru problemele majore ce țin de politica social-economică a țarismului la periferiile naționale ale Imperiului, în special, constituie un subiect actual și necesar de cercetare.

Subiectul pus în discuție are tangență cu înțelegerea problemelor majore, legate de aplicarea în Basarabia a politicii de colonizare, a reformei agrare din 14 iulie 1868 și efectele ei asupra diferitor categorii de țărani din Basarabia. În acest context, vom analiza migrația populației din Basarabia în Caucaz, Crimeea și nordul Mării Negre prin prisma acestor aspecte, luând ca bază documente care n-au fost puse în circuitul științific până în prezent.

Astfel, după anexarea Basarabiei de către Rusia, o parte a populației a fost forțată să emigreze peste Prut, în Principatul Moldovei, de teama transformării țăranilor liberi în țărani iobagi (Poștarencu 2003, 93-99; Tomuleț 2012, 55-78). Situația economică a țăranilor s-a înrăutățit și mai mult, odată cu implementarea, la începutul secolului al XIX-lea, a politicii de colonizare cu populație alogenă (bulgari, găgăuzi, germani, elvețieni, evrei etc.), care s-a bucurat de diverse înlesniri și privilegii din partea autorităților imperiale.

Problema emigrației[1] populației din Basarabia în Caucaz, Crimeea și nordul Mării Negre, în perioada de timp studiată, a fost elucidată sporadic atât în literatura de specialitate din perioada țaristă (Батюшков 1892, 15-161; Крушеван 1903, 41-71; Лашков 1912, 2-63) și sovietică – rusă și moldovenească (Istoria 1984, 208-235; Анцупов 1966, passim; Гросул 1949, 79-115; Гросул, Будак 1956, 37-104; Гросул, Будак 1972, 92-96; Гросул 1956, 330-350; Зеленчук 1979, 121; Мунтян 1971, 3-385), cât și în literatura de specialitate din Republica Moldova, editată după obținerea independenței (Ciubotaru 2012, 58-64; Jarcuțchi 2005, 96-109; Poștarencu 2005, *passim*; Poștarencu 2009, passim; Scutelnic 2007a, 115-132; Tomuleț 2014, *passim*).

În pofida acestui fapt, mai multe aspecte ale subiectului pus în discuție au continuat să rămână neelucidate (antecedentele și consecințele reformelor agrare din 1868, procesele sociale din satul basarabean de după reformă, migrările populației în afara guberniei etc.), necesitând o abordare specială și detaliată, iar altele, sub impactul factorilor ideologici, au fost cercetate tendențios și unilateral (tulburările țărănești în anii implementării reformelor agrare și în perioada post-reformă), impunând o reexaminare, o abordare critică și obiectivă, în baza unor noi izvoare inedite, ceea ce ne permite să punem în discuție tema în cauză.

Reperul cronologic în elucidarea procesului de emigrare a populației din Basarabia în Crimeea, Caucaz și Nordul Mării Negre îl constituie data de 14 iulie 1868, când a fost realizată Reforma agrară în Basarabia, și de 13 iulie 1889, când autoritățile țariste au adoptat legea *Despre migrarea locuitorilor rurali și mic-burghezilor pe pământurile domeniale,* după care procesele migraționiste din Basarabia cresc în intensitate, dar și se diversifică geografic, ajungând până în Siberia.

[1] ***Migrațiune/emigrațiune de populație*** – deplasarea în masă, de pe un teritoriu pe altul, dintr-o regiune în alta, a unor popoare sau a unor grupuri de populație, determinată de diverși factori: economici, sociali, politici, confesionali etc. În legătură cu anexarea Basarabiei la imperiul Rus, pot fi delimitate mai multe tipuri de migrație: ***1.*** migrația spontană a populației, care se petrecea în taină, fără acordul și susținerea instituțiilor guvernamentale; ***2.*** migrația organizată, susținută de administrația imperială sau regională; ***3.*** migrația, sau colonizarea, moșierească (Зеленчук 1979, 114-115).

Tentative de strămutare a populaţiei

Documentele depozitate în Arhiva Naţională a Republicii Moldova (Fondul 2, *Cancelaria guvernatorului Basarabiei* şi Fondul 8, *Oficiul gubernial pe probleme ţărăneşti din Basarabia*) ne oferă posibilitatea să afirmăm că primele manifestări ale emigraţiei populaţiei din Basarabia s-au produs încă în anii '40 ai secolului al XIX-lea, atunci când sunt atestate primele cereri ale populaţiei din provincie de a emigra în Crimeea şi Caucaz.

În acest context, sunt concludente circularele expediate de către Ministerul Afacerilor Interne al Rusiei către guvernatorul Basarabiei şi Administraţia proprietăţilor statului din Basarabia, în perioada 27-31 ianuarie 1833, referitoare la interzicerea strămutărilor „samavolnice" ale ţăranilor de stat în gubernia Orenburg[2] şi în alte gubernii ale Rusiei, fără a avea pentru aceasta permisiunea organelor administraţiei regionale sau guberniale[3]. Prin urmare, putem deduce că au existat încercări de emigrare şi în anii precedenţi.

La 18 ianuarie 1833, şeful Administraţiei regionale a Caucazului, cu reşedinţa în oraşul Stavropol, s-a adresat guvernatorului Basarabiei cu solicitarea de a interzice evreilor să emigreze în regiunile caucaziene. În adresare, autorităţile caucaziene au făcut referinţă la Legea din 3 februarie 1825, emisă de Ministerul de Interne al Rusiei, prin care li se interzicea evreilor să se stabilească cu traiul în localităţile unde există secte ale subotnicilor şi iudeilor. Întrucât astfel de secte existau în Caucaz, pentru a nu mări numărul lor, evreii amintiţi mai sus nu au primit dreptul să se stabilească în această regiune. Totodată, se menţiona că evreii ajunşi în Caucaz vor fi deportaţi în localităţile din care au plecat. Respectiv, în perioada următoare, guvernatorul Basarabiei a emis o circulară, adresată administraţiei regionale şi judeţene, prin care cerea să nu permită asemenea strămutări[4]. Menţionăm aici şi circularele Ministerului Afacerilor Interne al Rusiei, emise în perioada 23 aprilie - 11 iunie 1833, către Administraţia proprietăţilor statului din Basarabia, prin care se cerea întreprinderea de măsuri în vederea interzicerii populaţiei evreieşti de a emigra în guberniile siberiene, fie şi temporar[5].

La 5 iunie 1848, Administraţia Regională a Basarabiei aduce la cunoştinţă guvernatorului Basarabiei că au fost acceptate cererile de strămutare, de bunăvoie, a 9 mic-burghezi[6] din Bender (6 cu vârsta cuprinsă între 59 şi 72 de ani şi 3 cu vârsta de 39-43 de ani) în oraşul Anapa, regiunea Caucaz a Mării Negre[7] (Scutelnic 2007a, 118). Ajunşi la destinaţie, aceştia erau obligaţi să se înregistreze la administraţia locală a oraşului Anapa. Persoanele în cauză erau, probabil, rascolnici, deoarece încă la 5 august 1842, guvernatorul Basarabiei primise o circulară de la Ministerul Afacerilor Interne al Rusiei, prin care se solicita să fie deportaţi în regiunea indicată toţi rascolnicii, fie de bunăvoie, fie forţaţi[8].

Un an mai târziu, la 19 mai 1849, Ministerul Afacerilor Interne adresa o notă *Administraţiei proprietăţilor statului din Basarabia*, în care se stipula că aceasta nu trebuie să pună piedici ţăranilor de stat din Basarabia, care doresc să se stabilească în oraşele caucaziene Anapa, Novorosiisk şi Suhum-Kale, deoarece Ministerul de Interne permite o asemenea strămutare, iar interdicţia anunţată anul trecut de autorităţile imperiale nu se referă la oraşele indicate *supra*[9] (Scutelnic 2007a, 118). Ulterior, la 19 ianuarie 1850, într-o scrisoare primită de către *Administraţia proprietăţilor statului din Basarabia* de la şeful districtului Mării Negre se stipulau condiţiile pe care urmau să le îndeplinească ţăranii de stat, pentru

[2] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1860, f. 1.
[3] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1860, f. 3-6.
[4] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1841, f. 1-24.
[5] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1840, f. 1-7.

[6] ***Mic-burghezi*** – categorie socială, formată în cea mai mare parte din mici producători şi mici comercianţi (cunoscuţi în Ţările Române ca *târgoveţi*), şi răspândită [în Rusia] cu denumirea generică *meşciane* (rus. *мещане*); ei formau al treilea grup social (după intelectualitate şi negustori), în care era împărţită populaţia urbană din Rusia. Mic-burghezii constituiau un grup social ierarhic inferior din cadrul populaţiei urbane, instituit în Basarabia, conform Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818, şi supus impozitului pe cap de locuitor (capitaţiei), prestaţiilor şi recrutării; aveau dreptul să se angajeze în calitate de salariaţi, să practice meşteşugăritul şi comerţul cu amănuntul. Alexandru Boldur numeşte această categorie socială simplu – *burghezi*. În documentele de epocă, termenul *meşceanin* era identic cu termenul *târgoveţ*, dar, după cum constată istoricul V. Tomuleţ, analogia este una pur convenţională, deoarece ea se referă la perioada medievală (prin *orăşeni* şi *târgoveţi* se subînţeleg locuitorii oraşelor şi târgurilor), şi nu la cea modernă, în care se afla Basarabia la acel moment. După aplicarea, la 26 septembrie 1830, a Regulamentului ghildelor, stările sociale burgheze din Basarabia au fost legiferate juridic şi includeau negustorii de 3 ghilde (burghezia comercială), ***mica burghezie*** *(мещане)*, ţărănimea comercială de patru categorii şi vânzătorii de două clase (Tomuleţ 2018, 69).
[7] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5096, f. 1-3, 4-5.
[8] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5096, f. 6-9.
[9] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5303, f. 3-4, f. 7-7 verso.

a obţine permisiunea de a se stabili în oraşele caucaziene Anapa, Novorosiisk şi Suhum-Kale. Astfel, după cum remarca şeful districtului Mării Negre, cu toate că dispoziţia autorităţilor imperiale din 15 decembrie 1846, cu privire la popularea regiunii respective, se referea doar la muncitori şi mic-burghezi, au parvenit multiple cereri de strămutare încoace şi de la ţăranii de stat. Prin urmare, se solicita ca acestor persoane să li se acorde permisiunea de emigrare doar după ce vor fi informate că nu au teren agricol şi datorii faţă de autorităţi (obşte, moşier etc.)[10].

Cauze şi zvonuri despre permisiunea de emigrare a populaţiei

Una din cauzele emigraţiei populaţiei Basarabiei în Crimeea şi Caucaz a fost şi izbucnirea, la 4/16 octombrie 1853, a unui nou război ruso-turc, cunoscut ca Războiul Crimeii. Prin decretul imperial din 19 noiembrie 1853, în Basarabia, alături de guberniile Taurida şi Herson, a fost instituită starea de război, care a cauzat prejudicii serioase şi diverse populaţiei din regiune (Emilciuc 2019, 166). Potrivit calculelor istoricului Valentin Tomuleţ, pe durata Războiului Crimeii, populaţia Basarabiei a asigurat armata rusă cu 1287853 de lucrători, 711340 de care, 25656 de cai şi 144 de bărci. Una dintre cele mai grele prestaţii a constituit-o asigurarea cu forţă de muncă pentru repararea drumurilor, a podurilor şi a cetăţilor, care, după durata timpului de muncă, varia de la 1:4 până la 1:15 zile. În medie, locuitorii Basarabiei au pierdut 2932385 de zile-muncă, dar, dacă ţinem cont de faptul că războiul a fost îndelungat şi destul de greu, iar Rusia a suferit înfrângere, constatăm că locuitorii Basarabiei au îndeplinit nu un număr mediu de zile-muncă, ci unul maxim – mai mult de 5 milioane de zile-muncă. Cifra vizează numai sus-numita categorie de prestaţii, în care au fost implicaţi ceva mai mult de jumătate (52,3%) din numărul total al lucrătorilor. Dacă însă vom lua în calcul şi ceilalţi 614127 de lucrători, constatăm că locuitorii Basarabiei au pierdut, în total, în timpul războiului – având în vedere doar acest sistem de prestaţii – cca 10-11 milioane de zile-muncă. În afară de aceasta, pe toată perioadă de război, locuitorii Basarabiei au pus la dispoziţie pentru magazinul mobil de provizii al armatei ruse până la 600 de care cu căruţaşi, boi şi celelalte necesare (Tomuleţ 2015, 308). Prin urmare, doar acest exemplu denotă faptul că ţăranii au fost distraşi de la muncile lor agricole cotidiene, pierzând mai multe milioane zile-muncă, a fost istovită forţa de tracţiune, au scăzut veniturile şi a sporit sărăcia, ceea ce, în rezultat, a generat nemulţămiri şi revolte ale ţăranilor.

În decursul perioadei 1857-1877, Basarabia a cunoscut o mortalitate înaltă. Cele mai numeroase decese au fost înregistrate în anii 1860 (27165 de morţi), 1863-1867 (cu indicele maxim în 1866 – 34500) şi 1872-1877 (îndeosebi, în anii 1872 şi 1877 – respectiv, 44975 şi 44446 de persoane decedate) (Poştarencu 2013, 16). Subliniem că majorarea deceselor, în 1877, a fost cauzată de efectele nocive ale Războiului ruso-româno-turc din 1877-1878, când, pe teritoriul Basarabiei, au fost concentrate numeroase trupe ruseşti, din cauza cărora, dar şi a difteriei, au suferit îndeosebi judeţele Hotin, Iaşi şi Soroca (Poştarencu 2013 19).

La criza de mortalitate au contribuit recoltele proaste din anii precedenţi, care au diminuat puterea de rezistenţă a individului, dar, mai cu seamă, epidemia de holeră, care a bântuit în Basarabia de la 4 aprilie 1866 până la sfârşitul lunii octombrie 1866 şi care a secerat 6836 de vieţi, inclusiv 2885 de locuitori ai oraşelor (187 – în Hotin, 626 – în Bender, 251 – în Bălţi, 937 – în Chişinău, 678 – în Akkerman şi 206 – în Soroca (Poştarencu 2013 17-19).

Prin urmare, la scurt timp după încheierea Războiului Crimeii şi în anii ce au urmat, din cauza politicii de colonizare, a prezenţei armatei ruse în provincie, a sărăciei, epidemiilor, secetelor, atestăm un flux de cereri ale ţăranilor din judeţele Hotin, Iaşi, Bender, Chişinău, Akkerman etc. de a li se permite emigrarea în Crimeea, Caucaz şi în nordul Mării Negre.

Astfel, ţărani şi răzeşi din satul Cimişeni, plasa Mereni, judeţul Chişinău, printr-o adresare către M. Fonton de Verrayon, guvernatorul Basarabiei, din 10 decembrie 1860, cer să li se concretizeze dacă este adevărat că există permisiunea din partea autorităţilor imperiale centrale de a se strămuta în Crimeea. O cerere asemănătoare a parvenit la 5 ianuarie 1861 şi din partea unui grup de 30 de familii de ţărani şi răzeşi din satul Ţânţăreni, judeţul Bender, care cer confirmarea zvonului şi întreabă care sunt condiţiile pentru a emigra în Crimeea şi Caucaz, pe pământul statului, în locurile ramase libere după expulzarea tătarilor. La 9 ianuarie 1861, o cerere similară este înaintată de alţi 28 de ţărani din satul Malotogatin, plasa

[10] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5476, f. 1-3 verso.

Mereni, judeţul Chişinău[11]. Drept urmare, la 11 ianuarie 1861, guvernatorul Basarabiei, M. Fonton de Verrayon, emite o circulară, prin care recunoaşte că a primit mai multe cereri de la ţărani din diverse judeţe ale Basarabiei, pentru a le permite strămutarea în Crimeea, Georgia şi Caucaz, dar a respins aceste solicitări, argumentând că sunt doar zvonuri. În circulara emisă, guvernatorul a dispus ispravnicilor de judeţe să infirme aceste zvonuri şi să identifice cine provoacă populaţia să emigreze (История 1964, 17). Prin urmare, zvonurile răspândite în timpul şi după încheierea războiului Crimeii i-au provocat pe o parte din ţărani şi orăşeni să emigreze pe pământurile statului, în speranţa unei vieţi mai bune.

Într-un raport din 28 ianuarie 1861, adresat guvernatorului şi ispravnicului judeţului Chişinău, asesorul Suvak scria că mai mulţi locuitori ai satelor Nemţeni şi Călimăneşti şi-au manifestat dorinţa de a se strămută în Crimeea şi Caucaz. Drept motiv al solicitării a servit lansarea zvonului că ţăranii care vor emigra în Crimeea şi Caucaz vor primi, pentru fiecare gospodărie, câte 60 de desetine de pământ, utilaj agricol, animale, inclusiv pentru tracţiune, scutiri de impozite pentru 25 de ani şi nu se vor supune niciunui moşier în perioada indicată. Desigur, aceste promisiuni, în contextul în care criza de pământ arabil era evidentă, îi determinau pe ţărani să vândă toată averea, să distrugă viţa-de-vie, să lase loturile neprelucrate, în aşteptarea permisiunii de a emigra în Caucaz şi Crimeea[12]. Amintim că de privilegii asemănătoare s-au bucurat, în mare măsură, coloniştii germani, bulgari, găgăuzi, sosiţi în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Ca răspuns la solicitarea guvernatorului din 11 ianuarie 1861, ispravnicul judeţului Chişinău, Botean raporta, la 23 februarie 1861, că printre locuitorii plasei Hânceşti, satele Logăneşti, Pulbereni, Stolniceni, Spărieţi este lansat zvonul că guvernul ţarist îndeamnă ţăranii la emigrare în Crimeea, Caucaz şi în regiunea Amur. Ispravnicul menţiona că acest zvon este lansat de fostul funcţionar de birou Evsevi Hrşjonstovski, stabilit la Chişinău din gubernia Podolia (История 1964, 18-20). Totodată, un ex-funcţionar rus din oraşul Hotin, Kubarkin, este învinuit că instigă, prin promisiuni false, ţăranii satelor Babin, Rucşin, din judeţul Hotin, să-şi vândă averea şi să emigreze în Crimeea, Amur şi în Extremul Orient (История 1964, 20).

Menţionăm că, în perioada anilor 1861-1872, în Basarabia au avut loc 122 de răscoale, tulburări şi răzvrătiri ţărăneşti: în anii 1861-1868, au fost înregistrate 46 de răscoale, iar în patru ani ce au urmat după implementarea reformei agrare din 14 iulie 1868 au avut loc 76 de tulburări ţărăneşti. Aceasta se explică prin implementarea nereuşită a prevederilor Regulamentului agrar din 14 iulie 1868 (Гросул 1957, 174).

Din cauza conflictelor cu moşierii, dar şi a impozitelor mari, a lipsei acute de pământ, pentru mulţi ţărani din judeţele Basarabiei unica ieşire din situaţia precară în care s-au pomenit era emigrarea în Crimeea şi Caucaz. Astfel, ţăranii din satele Logăneşti, Stolniceni, Pulbereni, din cauza conflictului cu moşierii, au înaintat cereri de strămutare în Crimeea şi Caucaz. O cerere asemănătoare a parvenit şi de la ţăranii satului Băneşti, judeţul Orhei, care au refuzat să-şi onoreze obligaţiile către moşierul A. Feodosiu. La 28 aprilie 1861, ţăranii satului Călimăneşti, judeţul Chişinău, din cauza conflictului cu moşierul Bodescu, s-au adresat guvernatorului Basarabiei, pentru a li se permite emigrarea în Crimeea (История 1964, 21-27).

Din raportul Administraţiei proprietăţilor statului din Basarabia, din 10 noiembrie 1861, adresat guvernatorului Basarabiei, aflăm că răzeşilor din judeţele Chişinău şi Bender li se interzicea să se strămute în Crimeea, din cauza insuficienţei de pământ. În dispoziţie se menţiona că o asemenea permisiune o au doar ţăranii de stat din Imperiu, bulgarii, în general, populaţia de origine slavă, şi nu ţăranii răzeşi din Basarabia, care nu intră în categoria ţăranilor cărora li se permite strămutarea în Crimeea. În total, în lista respinsă, se regăsesc 177 de ţărani răzeşi din judeţele Chişinău şi Bender[13] (История 1964, 37-38). Lipsa pământului liber disponibil, pentru a fi repartizat ţăranilor din Basarabia, este menţionată şi în răspunsul autorităţilor regionale din 30 octombrie 1861, la solicitarea turcului Panait Mitro din oraşul Bender de a i se permite să se stabilească în una din coloniile bulgare şi de a fi înzestrat cu teren agricol. În răspunsul lor, autorităţile regionale subliniau faptul că nu-i pot accepta cererea, deoarece în Basarabia nu există terenuri agricole libere, din care cauză înşişi coloniştii bulgari se adresează cu

[11] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7142, f. 6-7, 9-10.
[12] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7142, f. 14-15.
[13] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7142, f. 287-291, 308-310.

cereri pentru a li se permite să se strămute în Crimeea, din cauza insuficienţei de pământ[14]. Prin urmare, problema insuficienţei de pământ apare şi în rândurile coloniştilor bulgari.

Zvonurile respective nu erau lipsite de temei. Perioada de după ocuparea peninsulei de Rusia ţaristă, urmată de perioada Războiului Crimeii (1853-1856) şi a Războiului ruso-turc din 1877-1878, au determinat emigrarea în masă a populaţiei turcotătare din ţara natală (Crimeea). Prezenţa ruşilor în regiunea locuită de tătari şi condiţiile opresive ale regimului ţarist au fost doi factori ce i-au determinat pe tătari să părăsească peninsula. Legăturile lingvistice, religioase şi culturale cu Imperiul Otoman au reprezentat un stimulent pentru tătarii din Crimeea de a părăsi aceste locuri şi a se stabili în diferite teritorii otomane. O parte a tătarilor s-au refugiat în Dobrogea, în sate musulmane, în alte locuri care, în urma Tratatului de la Berlin, au devenit teritorii şi aşezări ce aparţineau altor state – România şi Bulgaria. Ei s-au stabilit pe meleagurile dobrogene, pentru că au găsit aici aşezări şi şcoli musulmane, un loc stabil şi prielnic pentru practicarea religiei lor, dar şi în virtutea deprinderilor legate de creşterea animalelor şi a agriculturii (Ismail 2015, 153).

Amintim că numai în perioada anilor 1860-1863 au fost siliţi să emigreze din Crimeea în Imperiul Otoman circa 200000 de tătari, ceea ce constituiau 2/3 din numărul total de populaţie în Crimeea. Aici mai trebuie să adăugăm că o bună parte au emigrat ilegal, fără a fi incluşi într-o evidenţă oarecare. Prin urmare, numărul celor plecaţi era mult mai mare, mult teren agricol rămânând neprelucrat. Astfel, din acest motiv, în Crimeea a şi căzut preţul unei desetine de pământ de la 20 ruble la 6-3 ruble (Алиев 2014, 11).

În schimb, creştini din Imperiul Otoman, în principal greci, sârbi şi bulgari, se stabiliseră în Crimeea şi în regiunea de coastă a Mării Negre. Pentru a reglementa imigrarea acestora, autorităţile ţariste, la 8 noiembrie 1860 au adoptat *Regulamentul privind popularea pământurilor aflate în posesiune din Crimeea de către imigranţi străini.*

Conform acestui Regulament, imigranţii se bucurau de un şir de privilegii, printre care scutirea de serviciul militar pe viaţă şi de impozite pe un termen între 5 şi 20 de ani (ПСЗРИ, 1862, 224-226).

Practic, aceeaşi politică autorităţile ţariste au promovat-o şi în Caucaz. Ca urmare, în anii ’60 ai secolului al XIX-lea, din Caucaz au fost siliţi să plece circa 500000 de băştinaşi (adâghei, cerchezi, tătari nogai etc.), prioritar în Imperiul Otoman. În această regiune, autorităţile ţariste au aşezat populaţie de diverse etnii: ruşi, ucraineni, greci, cehi, armeni, estonieni, moldoveni etc. (Зейналова 2010, 40-41).

Menţionăm că imigrarea populaţiei în Caucaz se realiza în conformitate cu *Regulamentul din 10 mai 1862 privind aşezarea în faţa de vest muntoasă caucaziană a cazacilor din Kuban şi alţi imigranţi din Rusia”* (ПСЗРИ 1865, 406-425), iar imigraţia populaţiei în districtul Cernomorsk era stabilită prin *Regulamentul privind popularea districtului Mării Negre şi gestionarea acestuia din 10 martie 1866* (ПСЗРИ 1868, 237-241).

Prin urmare, scopul autorităţilor era de a popula şi a valorifica aceste pământuri sudice bogate şi a-şi crea o bază socială solidă, formată din populaţie alogenă, la fel cum a procedat în Basarabia, după anexarea acesteia la Rusia.

Desfăşurarea emigraţiei populaţiei

Analiza documentelor edite, supuse reevaluării, şi a celor inedite, de arhivă, ne permite să constatăm că, odată cu aplicarea în Basarabia a reformei agrare din 14 iulie 1868, care a agravat şi mai mult situaţia economică a ţărănimii, insuficienţa de pământ, dar şi secetele frecvente şi creşterea impozitelor au constituit cauzele principale, care au generat emigrarea populaţiei din Basarabia în Caucaz, Crimeea şi în nordul Mării Negre.

Acest proces a fost reglementat prin circulara nr. 5347 din 24 mai 1868, emisă de guvernatorul Basarabiei, care stabilea regulile de emigrare a populaţiei din Basarabia. În conformitate cu aceasta, ţăranii care doreau să emigreze trebuiau să aibă permisiunea obştii ţărăneşti, a autorităţilor centrale, să nu aibă datorii şi să dispună de permisiunea administraţiei locale/regionale din regiunile unde urmau să emigreze. Ispravnicii de judeţe şi administraţia locală erau obligaţi să explice această circulară ţăranilor care manifestau dorinţa să emigreze[15].

Prin circulara nr. 5079 din 10 iulie 1868, emisă de guvernatorul Basarabiei şi adresată administraţiei locale, se stabilea modalitatea de emigrare a ţă-

[14] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 7142, f. 296.

[15] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8148. f. 9-12.

ranilor de stat, a răzeșilor și mic-burghezilor care au primit permisiunea să emigreze în Caucaz și în districtul de nord al Mării Negre. Conform acesteia, emigranții trebuiau să respecte un traseu bine stabilit de autorități. Astfel, ei urmau să se deplaseze în Caucaz sau în nordul Mării Negre pe traseul Herson - Ekaterinoslav – pământurile Armatei căzăcești de pe Don și regiunea Kuban, până la destinație. Cei care alegeau să se deplaseze pe cale maritimă, trebuiau să ajungă la Odesa, de unde, cu vaporul, urmau să parcurgă calea până la Novorosiisk, în districtul Mării Negre. Țăranii erau obligați să se asigure cu suficiente alimente sau bani pentru hrană. În circulară se menționa că, ținând cont de faptul că au de parcurs un drum lung până la destinație, li se recomanda țăranilor să pornească la drum nu mai târziu de 1 august, ca până la sosirea iernii să reușească să se aranjeze la locurile noi de trai. În document se mai stipula interzicerea pentru țărani de a emigra de pe domeniile mănăstirești și cele moșierești[16].

Remarcăm faptul că, în perioada 1868-1877, un număr mare de cereri ale țăranilor de a emigra în Caucaz, Crimeea și nordul Mării Negre parvin din județele Bender, Akkerman, Chișinău, Orhei și Soroca. Aceasta se explică prin faptul că, în urma aplicării reformei agrare din 14 iulie 1868, mai mulți țărani au primit mai puțin pământ decât aveau în folosință până la reformă, ceea ce, în rezultat, a agravat situația lor materială.

Amintim, că, în conformitate cu Regulamentul din 14 iulie 1868, suprafața lotului de împroprietărire a variat între 8 și 13,5 desetine, așadar, în medie, țăranii au primit câte 7,39 desetine. Mărimea lotului depindea de așezarea geografică și de fertilitatea solului. Pentru județele Hotin, Soroca, Chișinău și Bender au fost stabilite două categorii de loturi, iar pentru județele Iași, Orhei și Akkerman – o singură categorie. Cele mai mari loturi de pământ au primit țăranii din județul Bender – 10,5-11,5 desetine și din județul Akkerman – 13,5 desetine, iar cele mai mici loturi (8-8,5 desetine) – țăranii din județul Hotin (Гросул, Будак 1956, 60, 198-222; Tomuleț 2014, 502-503; Scutelnic 2007b, 60-78). După reforma agrară, situația majorității țăranilor a rămas, practic, neschimbată. Nu toți țăranii au primit pământul care li se cuvenea conform legii. În general, peste 100000 țărani din Basarabia aveau cel mult câte un hectar de pământ în posesie, 200000 de țărani posedau câte 3,5 hectare și numai 150000 – peste 8 hectare de pământ (Purici 2011, 104-105).

La 31 ianuarie 1871, administrația plasei Tatarbunar, județul Akkerman, anunță pe guvernatorul general al Basarabiei despre dorința a 27 de familii de țărani de stat (72 de persoane de sex masculin și 67 de sex feminin) din satul Tașlâc de a se strămuta în Caucaz, unde urmau să fie înscrișii în categoria socială a mic-burghezilor din orașul Novorosiisk (Scutelnic 2007a, 119)[17]. Se cerea și permisiunea ca aceștia să poată vinde averea ce le aparținea și ca în primăvara aceluiași an să se poată deplasa la noua destinație. În document sunt indicate toate actele necesare pentru strămutare, inclusiv permisiunea obștii sătești, acceptul din partea autorităților orașului Novorosiisk etc. Remarcăm că, inițial, aici erau indicate 45 de familii, iar în liste au fost înscrise numai 27 de familii[18]. Probabil, ceilalți țărani s-au dezis de ideea de a se strămuta sau nu au primit permisiunea.

La 11 februarie 1872, locuitorii din satul Mileşti, plasa Ialoveni, județul Chișinău, Dumitru Mâță, Vasile și Ion Țurcan și Isaia Popov au adresat o cerere autorităților locale, în care scriau că „[...] arendează pământ de la moșierul satului în care locuiesc, achită câte 12 ruble pentru o falce[19], iar venitul obținut în urma prelucrării acestui lot abia de le mai ajunge pentru întreținerea familiilor și plata impozitelor; prin urmare, starea lor materială este destul de precară; din motivele invocate, roagă să li se permită să se strămute în regiunea Caucaz, unde vor locui cu frații lor și cu alte rude, care au emigrat acolo ceva timp înainte" (Scutelnic 2007a, 119)[20]. Așadar, acest demers denotă că, până la acel moment, din satul Mileşti au mai emigrat în Caucaz și alte familii, cu ceva ani în urmă.

La 14 martie 1875, țăranul Dănilă Pârov, din numele mai multor țărani, cere șefului districtului Cernomorsk să fie acceptați să se strămute în această regiune, împreună cu încă 24 de familii de țărani (în total, 86 de persoane), locuitori ai satelor moldovenești Lăpușna, Cărpineni și Șișcani, județul Chișinău, cu vârste destul de tine-

[16] ARNM, F. 2, inv. 1, d. 8388, f. 22-22 verso.

[17] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8148, f. 1-1verso.

[18] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8148, f. 9-10 verso, 13-16.

[19] ***Falce*** – veche unitate de măsură a suprafețelor, echivalând cu aproximativ 1½ hectar sau 3 pogoane. După alte surse, falcea este o unitate obișnuită de măsură moldovenească, folosită la măsurarea pământului. În Basarabia, 3 fălci constituiau 4 desetine domnești (Tomuleț 2014, 304).

[20] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 496, f. 1-3.

re, inclusiv copii minori (Scutelnic 2007a, 119)[21]. Totodată, în adresare se subliniază că au primit toate actele necesare încă la 24 martie 1871 – permisiunea obştilor săteşti şi administraţiei centrale –, dar au fost împiedicaţi să emigreze, din cauza datoriilor faţă de moşierul local[22]. Dar cererea ţăranilor nu a fost satisfăcută. La 30 martie 1875, şeful districtului Cernomorsk înştiinţează pe guvernatorul Basarabiei că terenul agricol rezervat anterior pentru 100 de familii de ţărani basarabeni, din cauza întârzierii sosirii acestora cu 4 ani în urmă, a fost repartizat altor persoane, dar confirmă că terenuri agricole libere, pentru noii veniţi, sunt numai în zona montană, greu accesibilă, din care cauză cheamă să se deplaseze acolo delegaţii lor, pentru a lua cunoştinţă de terenurile agricole destinate pentru ei[23]. Prin urmare, din această scrisoare aflăm că se preconiza emigrarea, în perioada indicată, a 100 de familii de ţărani din diverse judeţe ale Basarabiei.

Un demers asemănător a fost prezentat şi de ţăranii din satele Topala şi Beştemac din judeţul Bender, datat cu 26 iunie 1875. În raportul ispravnicului judeţean, adresat guvernatorului Basarabiei, se menţionează că, în urma deplasării, la 27 iunie, în satele menţionate, s-a constatat că cel care îndeamnă ţăranii şi răzeşii să emigreze în Caucaz este ţăranul Ivan Reabâi din satul Beştemac. Din cauza insuficienţei de pământ agricol, Ivan Reabâi sublinia că doreşte să se strămute în Caucaz şi va depune cerere pentru aceasta numai în condiţiile în care va primi permisiunea obştii şi autorităţilor. Totodată, mic-burghezii din Chişinău, care locuiau în satul Topala, Gheorghe Postolachi, Tudor Niculescu, Tudor Baranov, Constantin Pleşca, Roman Pleşca, Ivan Mihailov Kamerzan, Tudor Lungu şi Tudose Gudumac scriau că din cauza insuficienţei de pământ, după ce vor strânge recolta, vor depune demersurile necesare, pentru a primi permisiunea autorităţilor locale de a emigra în Caucaz, având ca argument faptul că unii dintre ei anterior au fost în acele locuri şi au identificat pământuri libere pentru agricultură[24].

Într-o altă scrisoare, din 25 iulie 1875, adresată autorităţilor guberniale şi semnată de Vasilie Grigorie Manică, din partea a 56 de familii de ţărani din satul Bălceana, judeţul Chişinău, se solicită ca autorităţile să le permită să-şi vândă averea şi să emigreze în districtul Mării Negre[25]. O cerere similară de a emigra în ţinutul Novorosia sau Caucaz, districtul Cernomorsk, a parvenit, la 23 august 1875, din partea întregii obşti a ţăranilor din satul Bocani, plasa Corneşti, judeţul Iaşi, semnată de către Ion Procopciuc şi Vasile Bulancea. Drept motiv pentru emigrare este invocată insuficienţa de terenuri agricole şi fertilitatea proastă a solului aflat în proprietate[26]. Ca urmare, la 25 iulie 1876, şeful districtului Cernomorsk anunţă autorităţile guberniale din Basarabia că 64 de familii din satele Bocani şi Negureni, judeţul Chişinău au obţinut permisiunea din partea autorităţilor să se strămute în districtul Cernomorsk, unde au şi primit teren agricol[27]. La 20 august 1876, un alt grup de ţărani din satul Ciolacu, judeţul Iaşi a primit de la autorităţi permisiunea să emigreze în districtul Cernomorsk[28]. Remarcăm că, anterior, în anul 1860, ţăranilor din satul Ciolacu, judeţul Iaşi, care au refuzat să-şi îndeplinească obligaţiunile faţă de moşier, le-au fost intentate dosare penale (Будак 1954, 31). Prin urmare, unica soluţie pentru aceştia a fost emigrarea în districtul Cernomorsk.

Existau cazuri când ţăranii ajunşi la noua destinaţie, din cauza condiţiilor proaste, se întorceau înapoi. Astfel, printr-o scrisoare din 30 septembrie 1876, şeful districtului Cernomorsk îl anunţă pe guvernatorul Basarabiei despre cererea a 5 familii din satul Bocani şi a alteia din satul Chişcăreni, judeţul Iaşi, să li se permită să se întoarcă la baştină, cerere ce a fost satisfăcută de autorităţi[29].

Într-o altă adresare, ţăranii Ivan Şoltoian, Eremia Şoltoian, Ştefan Şoltoian, Simion Maximciuc, Grigorie Râmbu, Pintilie Cojocari, Tudor Solomon, din satul Sărata-Galbenă, judeţul Bender, cer permisiunea ca, împreună cu familiile lor, să se strămute şi ei în Caucaz[30].

Alegerea ca destinaţie de emigrare a districtului Cernomorsk de către populaţia din Basarabia nu era întâmplătoare. După strămutarea forţată a etniei băştinaşe, adâghei, în Imperiul Otoman, litoralul caucazian al Mării Negre a devenit slab populat. În conformitate cu *Regulamentul privind popularea districtului Mării Negre şi gestionarea acestuia din 10 martie 1866*, adoptat

[21] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8332, f. 1 verso-3 verso.
[22] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8332, f. 5-5 verso.
[23] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8332, f. 6-6verso, 7.
[24] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8333, f. 1-3 verso.
[25] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 937, f. 1-2.
[26] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 959, f. 1-10.
[27] ARNM, F. 2, inv. 1, d. 8388, f. 19-21.
[28] ARNM, F. 2, inv. 1, d. 8388, f. 24.
[29] ARNM, F. 2, inv. 1, d. 8388, f. 26-27.
[30] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 960, f. 1-5.

de Alexandru al II-lea, se preconiza ca districtul să fie populat cu persoane provenite din diverse categorii sociale, inclusiv străini, dar trebuiau să fie în exclusivitate creștini. Emigranții erau așezați între râurile Tuapse și Psebe. Noilor veniți le-au fost acordate un șir de privilegii și câte 30 de desetine de pământ (ПСЗРИ 1868, 237-241; Бурыкина 2005, 58-64).

În perioada de referință, atestăm un număr mare de cereri ale populației din Basarabia de emigrare în regiunea Kuban. Astfel, în scrisoarea șefului regiunii Kuban, adresată *Administrației proprietăților statului din Basarabia,* se menționează că, în 1868, au sosit în Caucaz 33 de familii de țărani din satul Ciuciuleni, județul Chișinău, iar în 1871 – încă 10 familii de țărani din același sat. Primii s-au stabilit cu traiul în regiunea situată între râurile Ghecepsin și Kudako, iar cei din urmă – lângă râul Mahadâr[31].

La 2 februarie 1872, răzeșul Alexandru Bumbu, împreună cu familia (2 persoane de sex masculin și 2 de sex feminin), din satul Căinari, județul Bender, a primit permisiunea să se strămute între râurile Ghecepsin și Kudako, fiind împroprietăriți cu câte 5 desetine de pământ de cap de familie și supuși, ca și ceilalți locuitori, să achite toate impozitele cuvenite, cerând să fie excluși deja din lista obștii sătești din Basarabia[32]. Șeful regiunii Kuban informa *Administrația proprietăților statului din Basarabia* că, la 27 mai 1872, au fost acceptate cererile răzeșilor Ivan Constantin Pisica, Ion Fiodor Pisica, Gheorghie Ivanov Dolghier, Manolache Sidorov, Ivan Morar, Simion Sava, din județul Chișinău, plasa Văsieni, satul Bardar, iar din plasa Costești, satul Pojăreni a fost acceptată și cererea lui Trofim Filip Colița, care, împreună cu familiile lor (11 persoane de sex masculin și 15 persoane de sex feminin), urmau să se stabilească cu traiul, începând cu 1 ianuarie 1873, între râurile Kudako și Ghecepsin, fiind împroprietăriți, la fel, cu câte 5 desetine de pământ pentru fiecare cap de familie și egalați în drepturi și supuși la plata impozitelor de rând cu ceilalți țărani ai Guberniei Stavropol. Totodată, s-a cerut ca familiile date să fie excluse din lista obștilor sătești din Basarabia[33].

Ulterior, administrația regiunii Kuban aduce la cunoștința autorităților regionale din Basarabia că, la 8, 15, 26 iunie și 12 august 1872, au fost acceptate cererile răzeșilor din satele Costești, județul Chișinău (Nicolai Stepanov Miron cu familia, compusă din 5 persoane de sex masculin și 2 de sex feminin), Hânceşti, plasa Hânceşti, judeţul Chişinău (5 familii), Spărieți, plasa Hânceşti, judeţul Chişinău (27 de familii)[34]; Dahnovici și Ulmu, judeţul Chişinău; Ruseşti, plasa Văsieni, judeţul Chişinău; Olăneşti (Toma Stoian), plasa Palanca, judeţul Akkerman. În perioada 1871-1873, alți țărani din judeţul Chişinău: din satul Buțeni (8 familii), plasa Costești, din satul Ruseşti (13 familii), plasa Văsieni, din satul Manoilești (3 familii), plasa Văsieni, din satul Drăguşenii Noi (5 familii), din satul Cărpineni (30 de familii), din satul Chicera (2 familii), plasa Lăpușna, din satul Ialoveni (2 familii), din satul Mileşti (2 familii), plasa Ialoveni, din satul Nimoreni (1 familie), din satul Vărzăreşti (3 familii), plasa Nisporeni, plasa Zberoaia, din satul Grozeşti (32 de familii), din satul Marinici (7 familii) pentru strămutare în regiunea Kuban, stabilindu-li-se, de asemenea, câte 5 desetine de pământ pentru fiecare cap de familie[35]. Din aceste cereri, putem observa că țăranii care emigrau primeau numai 5 desetine de pământ la noua destinație. Prin urmare, în Basarabia, aceștia deținеau cu mult mai puțin, insuficient pentru întreținerea familiilor și achitarea impozitelor.

La 8 martie 1875, 23 de țărani din satul Cărpineni, judeţul Chişinău (lista include numai bărbați; deci putem presupune că fiecare a emigrat împreună cu familia, respectiv numărul era cu mult mai mare) cereau permisiunea guvernatorului Basarabiei de a se stabili cu traiul în Caucaz, regiunea Kuban[36]. Ca urmare, la 9 aprilie 1875, șeful regiunii Kuban a expediat o adresare guvernatorului Basarabiei, prin care accepta strămutarea acestor țărani, specificând că terenuri agricole libere sunt numai în zona montană, greu accesibilă și cu fertilitate proastă. Din acest motiv, sunt greu de prelucrat; totodată, clima este nefavorabilă. Se mai menționa că toți cei care au primit, anterior, terenuri agricole acolo, ulterior, au plecat. Din acest motiv, solicită ca, înainte de emigrare, să vină delegați ai țăranilor, să vadă terenurile agricole destinate lor, apoi să se decidă la emigrare[37].

[31] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 533, f. 3, 88.
[32] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 533, f. 5-5 verso, 8.
[33] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 533, f. 6-6 verso, 88.
[34] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 533, f. 10-10 verso, 11, 78, 12-19, 35, 63, 71.
[35] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 533, f. 81-83, 88-90, 103.
[36] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8334, f. 1-2 verso.
[37] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8334, f. 4-5 verso.

Despre necesitatea respectării cu stricteţe a circularei din 24 mai 1868, privind modul de emigrare a ţăranilor basarabeni în Caucaz, este atenţionat ispravnicul judeţului Orhei. Astfel, acesta, într-un raport către guvernatorul Basarabiei, din 25 mai 1876, informează despre solicitările în creştere a ţăranilor din judeţ de a primi permisiunea de emigrare în Caucaz. La aceasta, guvernatorul îl atenţionează că, înainte de a acorda permisiunea, este obligatoriu ca delegaţi ai obştii să facă deplasarea la destinaţie, pentru a obţine acceptul de la autorităţile din Caucaz, că aceştia dispun de pământ liber pentru ţăranii dornici de strămutare[38].

Pe cursul superior al râului Psebe, unde, anterior, staţionase regimentul cazacilor din Kuban, s-au aşezat, iniţial, ţărani din Basarabia, apoi soseau în continuu ţărani şi foşti soldaţi din diverse regiuni ale Rusiei. Deja în adresarea din 22 decembrie 1877 a şefului regiunii Kuban către guvernatorul Basarabiei se menţiona că, dacă la 12 august 1869 în regiune erau doar 16 familii, la 30 septembrie al aceluiaşi an erau deja 56 de familii, iar în anul 1874 numărul familiilor venite din diverse regiuni, atât ale Basarabiei, cât şi ale Rusiei, a ajuns la 119 familii. Subliniem că o parte din acestea a obţinut anterior permisiunea autorităţilor din Basarabia să se strămute în districtul Cernomorsk al Mării Negre, dar s-au aşezat pe cursul superior al râului Psebe în mod samavolnic. Încercările autorităţilor de a-i alunga pe ţăranii care au ocupat acest pământ abuziv au fost zadarnice. Ei nu se supuneau autorităţilor, nu doreau să achite impozitele şi alte dări către stat; cei apţi se eschivau şi de la serviciul militar, ducând un mod de viaţă dezordonat. Totodată, se menţionează că unii dintre ei au încercat să se întoarcă la baştină, dar, ţinând cont de faptul că au fost excluşi din obştile săteşti, atunci când au plecat, nu au mai fost acceptaţi de a se întoarce înapoi. În asemenea condiţii, pentru soluţionarea problemei create, autorităţile locale au propus ca aceştia să fie repartizaţi în alte locuri libere din regiunea Kuban, eliberându-le în acest scop actele necesare. Acţiunea respectivă, după cum se sublinia în document, era în interesul statului, deoarece urma să se ţină o evidenţă a acestor persoane, impuse să achite impozitele de stat şi supuse serviciului militar. În vederea realizării acestui obiectiv, au fost întocmite liste ale persoanelor aşezate în regiunea Kuban. Listele au fost expediate autorităţilor din localităţile din care au emigrat ţăranii, pentru a fi verificaţi dacă nu au datorii faţă de obştile săteşti şi a li se elibera noi permisiuni[39]. Astfel, către anul 1879, din judeţele Basarabiei erau stabiliţi în regiunea Kuban, pe cursul superior al râului Psebe, ţărani, răzeşi şi mic-burghezi din judeţele: Chişinău – 24 de familii (110 persoane), la care se mai adaugă încă 3 familii de mic-burghezi (13 persoane) din oraşul Chişinău[40], Orhei – 14 (72 de persoane), Bender – 5 (22 de persoane), Akkerman – 19 (101 persoane). Numărul total al celor veniţi din Basarabia constituia 65 de familii (318 persoane). O parte din ţărani n-a primit permisiunea de a pleca, din cauza datoriilor. Spre exemplu, la 26 de familii din plasa Ialoveni, satele Ialoveni şi Mileşti, până la achitarea datoriilor faţă de obşte (443 de ruble), li s-a interzis eliberarea permisiunilor[41].

Menţionăm că şi un număr mare de ţărani şi răzeşi din judeţul Orhei şi-au manifestat dorinţa de a emigra în Caucaz. Despre aceasta ne relatează ispravnicul judeţului în raportul său către guvernatorul Basarabiei din 15 martie 1883. Cauzele invocate erau diverse: lipsurile pe care le suportau răzeşii, insuficienţa terenurilor agricole primite în proprietate etc. (Scutelnic 2007a, 121). Totodată, după cum au constatat autorităţile, ţăranii stabiliţi anterior în Caucaz îi ademeneau pe aceştia să emigreze. Unul dintre ei era Vasile Gherman, din satul Sloboda-Horghineşti, stabilit în Caucaz şi întors după 3 ani să-şi ia şi familia, care îi invita pe ţărani să se strămute în Caucaz. Această informaţie s-a răspândit în satele limitrofe şi, ca rezultat, unele familii de răzeşi îşi vindeau averea la un preţ mic, cât mai rapid, pentru a acumula banii necesari pentru strămutarea în Caucaz. Unele date ne vorbesc despre numărul de familii care doreau să plece în Caucaz şi despre averea vândută: din satul Bravicea – 12 familii, din satul Răciula – 3, din satul Braviceni – 3, din satul Mândra – 3, din satul Frumoasa – 5, din satele Sloboda şi Horghineşti – 15, din satul Onişcani – 5, din satul Dereneu – 1, din satul Bularda – 1, din satul Hirova – 3, din satul Ghermăneşti – 1, din satul Ciocâlteni – 1[42], ceea ce constituia, în total, 53 de familii (Scutelnic 2007a, 121).

Ispravnicul judeţului Orhei, în urma inspectării judeţului aflat în subordinea sa, într-un raport adresat guvernatorului Basarabiei, din 8 martie

[38] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8389, f. 1-3.

[39] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 1116, f. 1-2

[40] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 1116, f. 51-53, 60, 65.

[41] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 1116, f. 102-103, 81-82, 37, 3-14, 67.

[42] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8633, f. 13, 15-16, 26-27 verso, 28.

1883, menționează că a constatat că un număr mare de răzeşi, dar şi alţi locuitori, în mod special, din plasele Tuzora, Braviceni, Teleneşti, şi-au manifestat dorinţa de a emigra în regiunea Caucaz. Aceştia au început să-şi vândă toate bunurile, pornind la drum, fără a avea o destinaţie concretă şi fără a avea permisiunea necesară a autorităţilor locale şi a celor care urmau să-i primească. Totodată, ispravnicul atenţionează autorităţile centrale că, dacă ţăranii vor continua să emigreze în continuare, fără a deţine permisiunile necesare, ulterior nu va avea cine să achite impozitele, să prelucreze pământul şi să satisfacă serviciul militar. Ca să prevină acest fenomen, inclusiv ruinarea ţăranilor, ispravnicul a cerut guvernatorului Basarabiei să întreprindă măsurile necesare, în vederea stopării emigraţiei ilegale a ţăranilor răzeşi[43].

Ţăranii plecaţi în Caucaz, care nu deţineau actele necesare acordate de autorităţile locale, erau siliţi să se întoarcă în Basarabia, pentru a obţine permisiunile respective. Astfel, ţăranii Manoilă Fărâmă şi Vasile Mereuţă, din satul Ţibirica, judeţul Orhei, s-au întors din regiunea Suhumi, unde au emigrat fără acte, pentru a obţine permisiunile necesare din partea obştii săteşti şi a autorităţilor centrale.

În data de 19 martie 1883, 94 de familii din diverse judeţe ale Basarabiei, care se porniseră în Caucaz, neavând actele necesare, au fost reţinute de autorităţi la Chişinău. Poliţmaistrul oraşului Chişinău raporta, la 25 martie 1883, că din judeţele Soroca, Iaşi şi Orhei au sosit 42 de familii, care au fost expediate în Caucaz, însoţite de un funcţionar al poliţiei, cu trenul, alte 14 familii urmau să fie expediate mai târziu, iar 11 familii au fost reţinute la Chişinău, deoarece nu deţineau toate actele necesare. Dumitru Stratu şi Andrei Căldare, reprezentanţii a 18 familii din satul Bravicea, care anterior au încercat să emigreze în mod ilegal în Caucaz şi fuseseră întoarse înapoi, au cerut şi au primit, la 2 aprilie 1883, permisiunea autorităţilor centrale să se deplaseze în Caucaz, pentru a identifica teren agricol, unde mai apoi urmau să se strămute. Într-o telegramă adresată guvernatorului Basarabiei se menţiona că 82 de familii care se îndreptau spre oraşul caucazian Suhumi au avut aceeaşi soartă – au fost reţinute şi trimise înapoi în Basarabia (Scutelnic 2007a, 121)[44]. După cum observăm, autorităţile ţariste se străduiau să împiedice emigrările neautorizate de administraţia regională şi de cea gubernială. Totodată, se cerea ca cei care vor să emigreze să deţină toate actele necesare, înainte de a porni la drum, permisiunile autorităţilor centrale şi locale ale Basarabiei, precum şi acceptul autorităţilor din localităţile în care doreau să se stabilească.

La 1 februarie anul 1885, prin adresarea către guvernatorul Basarabiei, răzeşii Sebastian Tudor Ştirbu şi Luca Simion Cebotarenco, din satul Ciocâlteni, judeţul Orhei, delegaţi ai 21 de familii, din cauza insuficienţei de pământ agricol, din care motiv nu-şi pot întreţine familiile, solicită să li se acorde permisiunea de a emigra în Caucaz, Novorosia, cu rugămintea să fie incluşi în categoria mic-burghezilor. Ei au primit acordul şefului districtului Cernomorsk (Mării Negre) ca, până la finele anului, să se stabilească cu traiul în această regiune, cu condiţia achitării tuturor datoriilor acumulate pe numele lor în Basarabia, lista datornicilor fiind anexată. Totodată, printr-o altă scrisoare, aceştia rugau să fie anunţaţi dacă vor fi înscrişi în rândurile mic-burghezilor din Novorosiisk, fără a primi nicio îndemnizaţie din partea vistieriei statului şi fără a li se repartiza teren agricol gratis[45].

Cereri de emigrare în districtul Cernomorsk, în care erau invocate motive similare, la 1 martie 1885, au depus răzeşii Ivan Vasilie Grec, ca reprezentant al 33 de familii din satul Chiştelniţa, şi Andrei Laşco, din partea a 11 familii din satul Scorţeni, judeţul Orhei. Totodată, aceştia cereau să fie înscrişi în categoria mic-burghezilor din Novorosiisk, cerere satisfăcută de autorităţi, cu condiţia achitării unei taxe de 10 ruble de fiecare familie, pentru a fi înscrişi în registru. Ca şi ceilalţi mic-burghezi locali, ei au fost anunţaţi că nu se vor bucura de niciun privilegiu din partea statului şi nu vor fi înzestraţi cu teren agricol gratis, se mai specifică în document. Cereri pentru strămutare în regiunea Kuban au mai depus şi ţărani din satele Ţareuca şi Ţahnăuţi, plasa Rezina, judeţul Orhei.

Din raportul ispravnicului judeţului Orhei către guvernatorul Basarabiei aflăm că, la 14 februarie 1885, ţăranii din satul Beeşti, judeţul Orhei, Ion

[43] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8633, f. 3-3b.

[44] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8633, f. 18-18 verso, 21, 45, 65-65 verso, f. 69.

[45] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8662, f. 1-3, 18-27, 34 verso-36, 8, 14-15, 11-11 verso.

Nicolaev, Dumitru Todiţa şi Vasile Gacina, în numele a 30 de familii, au depus cerere pentru a li se permite emigrarea în localitatea Dikii Hutor, gubernia Herson, unde, în 1876, au mai emigrat 13 familii de ţărani din acest sat. Din spusele ţăranilor stabiliţi anterior, acolo există mult pământ liber, la un preţ de 2 ruble desetina[46].

Alegerea guberniei Herson nu era întâmplătoare. Anularea, în 1861, a şerbiei în Rusia ţaristă a permis emigrarea din alte gubernii ale Rusiei a ţăranilor nemulţumiţi de rezultatul reformei din 1861. Printre destinaţii erau regiunile de sud ale imperiului, devenite slab populate, după trecerea acestora, în urma războaielor ruso-turce, la Imperiul Rus şi impunerea forţată a populaţiei băştinaşe să se strămute, în special, în Imperiul Otoman. Astfel, în anii '60-'90 ai secolului al XIX-lea, din guberniile Rusiei în guberniile Ekaterinoslav, Herson, Taurida au sosit 822000 ţărani (inclusiv din Basarabia), dintre care 357000 s-au aşezat numai în gubernia Herson (43%) (Boiko 2007, 8-9).

Numărul mare de cereri pentru emigrare, depuse în special de răzeşi, în afară de cauzele expuse mai sus, se mai explică şi prin consecinţele Regulamentului din 4 februarie 1875. Deoarece regulamentul din 14 iulie 1868 nu conţinea nicio prevedere referitoare la răzeşi, prin Regulamentul de la 4 februarie 1875 s-a încercat a soluţiona şi problema răzeşilor. Însă această categorie socială a fost cea mai dezavantajată în urma sus-numitei reforme, primind pământ mai puţin decât ţăranii la 1868, dar cu aceeaşi sumă de răscumpărare. Răzeşii au primit între 3,3 şi 8 desetine de fiecare familie (ţăranii primiseră între 8 şi 13,5 desetine de familie) (Гросул, Будак 1956, 37-104).

La 1 aprilie 1889, 20 de familii de ţărani (65 de persoane) din plasa Susleni, satul Furceni, judeţul Orhei, reprezentaţi de Nicolae Bordeian şi Vasile Andrievski, argumentau într-o cerere că, din cauza insuficienţei de pământ, a creşterii numărului populaţiei, ei doresc să emigreze în regiunea râului Sibzir, situat în partea sudică a Caucazului. În urma acestui demers, autorităţile au evaluat situaţia materială a fiecărei familii incluse în lista doritorilor să emigreze şi au constatat că majoritatea dintre ei nu deţineau în proprietate teren agricol, nu aveau nici locuinţe proprii, locuiau cu chirie, nu dispuneau de utilaj agricol, nu erau în stare să achite impozitele etc.[47]

O cerere cu un conţinut similar au depus-o, la 1 martie 1891, ţăranii Alexei şi Mitrofan Şempereda, reprezentând 27 de persoane din satul Fuzăuca, plasa Cineşeuţi, judeţul Orhei, care cereau permisiunea să emigreze în Caucaz, localitatea Egorovsk, unde au şi identificat teren agricol. Aceştia scriau că, în anul 1885, au mai depus o asemenea cerere, dar ea a rămas fără răspuns. Ţăranii atenţionau că, din 1884, au rămas fără pământ, vânzând totul, ca să emigreze, şi n-au cu ce-şi hrăni deja familiile. Respectiv, ei roagă pe guvernatorul Basarabiei să le ofere suport, ca să se strămute în Caucaz pe cale maritimă sau terestră (feroviară)[48].

Menţionăm că în procesul de emigrare erau atraşi nu numai ţărani români din Basarabia, ci şi alte etnii/colonişti conlocuitoare.

Astfel, în decembrie 1867 coloniştii germani din judeţul Akkerman au emigrat în gubernia Stavropol, unde au fost aşezaţi pe pământurile ce aparţineau moşierului, funcţionarului de clasa a V-a Martânov, care le-a acordat coloniştilor în arendă 200 de desetine de pământ pentru o perioadă de 15 ani. Ulterior, în anul 1868, aceştia au fondat aici colonia Martinsfeld. În anul 1868, din Basarabia în regiunea Kuban au emigrat 80 de familii de colonişti germani (majoritatea fiind din judeţul Akkerman). Ei au întemeiat aici colonia Eigenfeld pe un teritoriu ce cuprindea 1506 desetine de teren agricol. Alte 50 de familii de colonişti germani, sosiţi în anul 1869 din Basarabia, au fost aşezaţi pe un teritoriu ce dispunea de 1018 desetine de teren agricol si au fondat colonia Rosenfeld, iar către anul 1871 a sosit un nou val de coloniştii germani din Basarabia, care au fondat colonia Alexanderfeld (Parep 2018, 36; Плохотнюк 1997 118-119).

Dacă, iniţial, pentru fiecare familie de colonişti germani se acorda între 30-65 desetine de teren agricol, ulterior, din cauza densităţii populaţiei, mărimea lotului s-a redus la 10-12 desetine de cap de familie. Autorităţile i-au considerat pe coloniştii germani un model pentru rezidenţii locali în ceea ce ţine de practicarea unei agriculturi dezvoltate şi creşterea animalelor corespunzătoare şi, prin urmare, coloniile lor ar trebui promovate în

[46] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8662, f. 16-16 verso, 44-48, 51-52.

[47] ANRM, F. 8, inv. 2, d. 2087, f. 16, 20-29, 31-36.

[48] ANRM, F. 8, inv. 2, d. 2087, f. 60-61.

diferite părţi ale regiunii. Colonia de succes a fost un fel de carte de vizită, o demonstraţie a poziţiei puternice a noilor colonişti şi a ajutat la atragerea de noi colonişti în aceste teritorii (Зубариев 2019, 141-145).

În 1871, odată cu implementarea *Regulamentului privind relaţiile agrare ale coloniştilor regiunii Basarabia,* a fost lichidată structura instituţiilor specifice din colonii. În conformitate cu prevederile Regulamentului sus-menţionat, coloniştii germani au fost subordonaţi din punct de vedere administrativ, la fel ca şi ţăranii, structurilor guberniale, de judeţ şi locale. Transformarea coloniştilor germani în ţărani proprietari, conform Regulamentului amintit, a determinat emigrarea lor în alte gubernii ale Rusiei (în jur de 4500 persoane) şi peste hotare (circa 1000 oameni), cu preponderenţă în SUA (Chirtoagă 2018, 51-52).

Procesul de emigrare a fost catalizat, mai ales, de introducerea stagiului militar şi a marcat perioada de după 1874, când Basarabia devine o simplă gubernie rusească[49]. Din anul 1874, foştii colonişti germani sunt obligaţi să-şi satisfacă serviciul militar, care dura 4-6 ani. Familiile care aveau feciori apţi de serviciul militar nu primeau permisiunea de a emigra peste hotare. Guvernul ţarist a anticipat un eventual val de nemulţumiri din motivul lichidării vechilor privilegii, din care cauză a inclus în Regulament un articol prin care se acorda, timp de 10 ani, dreptul de a renunţa la cetăţenia rusă şi de a pleca peste hotare cu averea şi capitalul acumulat (Chirtoagă 2018, 90).

În rezultat, sunt atestate cazuri de strămutare masivă a populaţiei. Astfel, în 1879, 14 familii (47 persoane) de colonişti germani din sudul Basarabiei s-au stabilit cu traiul în gubernia Stavropol. Comunitatea din Kulm a pierdut, în 1879, 58 de familii (351 de persoane), care au emigrat peste hotarele Imperiului, şi 3 familii (15 persoane), care s-au strămutat în gubernia Stavropol (Chirtoagă 2018, 52).

La data de 20 februarie 1880, *Administraţia proprietăţilor statului din Stavropol,* într-o adresare către guvernatorul Basarabiei, solicită acordarea permisiunii coloniştilor germani din satul Teplitz şi Arţiz, judeţul Akkerman (14 persoane) de a se stabili în aşezarea *Michelfeld,* localitate întemeiată de ei în judeţul Temriukovsk, regiunea Kuban, pe pământul acordat de autorităţi. *Administraţia proprietăţilor statului din Stavropol,* în adresarea sa către guvernatorul Basarabiei, menţiona că nu vede nicio piedică pentru emigrarea acestor persoane, că aceştia au achitat, la începutul anului 1880, toate restanţele la impozit pentru anul 1879[50]. Cereri similare de emigrare a coloniştilor germani din Basarabia în regiunea Stavropol au parvenit şi în anii 1883-1884, din coloniile Katzbach, Sarata şi Tarutino[51]. În 1885, alte 5 familii din Leipzig (24 persoane) au părăsit satul natal, plecând peste hotarele Imperiului (Chirtoagă 2018, 52).

Daca, iniţial, locuitorii noilor colonii, fondate de coloniştii germani din Basarabia, se bucurau de privilegii, după anul 1871 acestea au fost anulate, beneficiind în continuare doar de autonomie. În urma introducerii serviciului militar obligatoriu, o bună parte dintre coloniştii germani, stabiliţi în Gubernia Stavropol, au preferat să emigreze din Rusia ţaristă în SUA şi Canada (Зубариев 2019, 146).

Cazuri de emigrare a populaţiei din Basarabia erau atestate nu doar în guberniile interne ruseşti, ci şi peste hotarele imperiului. Astfel, din raportul şefului Poliţiei judeţene din Akkerman, adresat guvernatorului Basarabiei, aflăm că, în anul 1882, 11 familii de ţărani din satul Taşlâc s-au strămutat cu traiul în Bulgaria şi România. Aceştia, prin corespondenţa purtată cu consătenii lor, îi îndemnau şi pe ei să se strămute în aceste ţări, deoarece acolo solul este mai fertil pentru agricultură şi sunt condiţii mult mai bune de trai. Ca urmare, 20 de familii şi-au vândut averea şi s-au adresat să li se elibereze paşapoarte pentru străinătate, pentru a se putea strămuta peste hotare[52].

Într-un alt raport din 23 martie 1883, ispravnicul judeţului Ismail informează pe guvernatorul Basarabiei că, un an în urmă (1882), câtorva familii din guberniile Herson şi Basarabia le-au fost eliberate paşapoartele de străinătate, pentru a se strămuta în Dobrogea, în căutarea de teren agricol liber. Dar fără succes. Ţăranii, ruinându-se, cheltuind banii obţinuţi din vânzarea bunurilor

[49] La 22 noiembrie 1873, ministrul de Interne înaintează în Senatul Guvernant raportul despre lichidarea Consiliului regional al Basarabiei şi transformarea regiunii în gubernie rusească, propunere susţinută de Consiliul de Stat al Rusiei şi aprobată la 7 decembrie 1873 de împăratul Alexandru al II-lea (ПСЗРИ 1876, 370).

[50] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 1432, f. 1, 5, 12.

[51] ANRM, F. 8, inv. 1, d. 1782, f. 22, 1-7, 18, 19.

[52] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8633, f. 66-66 verso.

lor, neavând surse de existenţă, s-au adresat consulatului Imperiului Rus din Tulcea cu rugămintea de a fi ajutaţi să se reîntoarcă în Basarabia şi a fi aşezaţi pe domeniul statului în satul Babele, în apropierea oraşului Ismail. Prin urmare, autorităţile au trimis resursele necesare consulului rus O. Sorokin, din Tulcea, ca ţăranii să poată să se reîntoarcă, în Basarabia[53].

Ulterior, într-o notă informativă secretă, din 8 aprilie 1883, emisă de şeful jandarmeriei din Basarabia şi adresată guvernatorului Basarabiei, se menţiona că, începând cu anul 1880, coloniştii germani din judeţele Akkerman şi Bender au început să emigreze în masă în Dobrogea. Drept motiv le-a servit, se specifica în document, acordarea gratuită de către guvernul României a terenurilor agricole şi scutirea de serviciul militar[54]. După coloniştii germani, se menţionează în document, începând cu anul 1882, un număr mare de ţărani din judeţul Ismail şi mic-burghezi din oraşul Akkerman, vânzându-şi toate bunurile şi crezând că vor primi şi ei teren agricol gratuit, ca şi coloniştii germani, au emigrat în Dobrogea. Dar, întrucât n-au găsit teren agricol convenabil gratuit, aproape toţi etnici ruşi (ţăranii ruşi), ruinaţi, nemulţumiţi şi deja fără case, cu sprijinul financiar al consulatului din Tulcea, s-au întors înapoi. Nicio familie care s-a reîntors nu avea surse de existenţă, deoarece au vândut toate bunurile la emigrarea în Dobrogea. Adresarea lor către autorităţi să le fie acordat teren agricol, din cele 80000 desetine de pământ de stat (domenial), nu s-a încununat cu succes. Dar, în pofida experienţei nereuşite, se remarcă în document, tot mai mulţi ţărani din judeţul Ismail, care nu au primit teren agricol, îşi vând bunurile şi continuă să emigreze în Dobrogea[55].

Printr-o scrisoare din 18 iunie 1883, emisă de consulatul Imperiului Rus de la Ruşciuk (Bulgaria) către guvernatorul Basarabiei, acesta este informat că 60 de familii de ţărani de etnie rusă din Basarabia, judeţul Akkerman, au emigrat în Bulgaria şi s-au aşezat în apropiere de oraşul Silistra, majoritatea dintre ei fiind fără pământ sau cu puţin pământ. Aceştia au vândut toate bunurile sale şi au venit cu caii, cu căruţele încărcate cu tot ce le-a mai rămas. Ţăranii ruşi din Basarabia, aflând că populaţia turcă din Dobrogea s-a strămutat în Asia Mică şi că terenurile agricole au rămas libere şi sunt repartizate doritorilor, au luat calea spre Dobrogea. O parte dintre ei sosiră în Dobrogea încă în luna septembrie 1882. În urma intervenţiei consulului rus, majoritatea dintre cei sosiţi au fost aşezaţi în fostele localităţi rămase libere după plecarea populaţiei cercheze în Imperiul Otoman. O altă parte de ţărani basarabeni, ruinându-se, s-au reîntors în Basarabia. Acestora, ţinând cont că nu au putut fi aşezaţi cu toţii într-o singură localitate, iniţial, li s-a propus să se aşeze în satele populate cu etnici turci, dar ţăranii au refuzat.

Pe de altă parte, etnicii turci continuau să părăsească Bulgaria şi România (probabil, se are în vedere Dobrogea), provocând o criză a braţelor de muncă, terenurile agricole rămânând neprelucrate. Din câte se cunoaşte, consulul rus estima că un număr mare de locuitori ai Dobrogei îl alcătuiau etnicii turci (Dobrogea a fost raia turcească între anii 1417-1877). Aceştia nu acceptau să se supună noilor reguli, stabilite după revenirea Dobrogei în componenţa României şi Bulgariei, după războiul ruso-turc din 1877-1878, şi, în opinia consulului, constituiau un pericol pentru stat, din care cauză ar trebui expulzaţi din Bulgaria (Dobrogea). Prin urmare, guvernul bulgar este dispus să repartizeze terenul agricol rămas liber ţăranilor nou-veniţi, de etnie rusă, care erau paşnici şi muncitori.

Ca pe viitor să nu apară asemenea situaţii, cum a fost cu cele 60 de familii sosite din Basarabia, consulul îi recomandă guvernatorului Basarabiei, ca, înainte de a permite emigrarea ţăranilor din Basarabia în Bulgaria (Dobrogea), să se ia legătura cu guvernul bulgar, ca acesta să fie la curent cu numărul de ţărani care vor veni, pentru a fi pregătit să le pună la dispoziţie terenuri agricole libere şi să le acorde tot suportul necesar pentru întemeiere de noi gospodării[56].

Considerăm că această „grijă" a consulului rus se explică prin faptul că Războiul ruso-turc din 1877-1878 a favorizat dezvoltarea naţionalismului în Balcani, oferind condiţii suplimentare Rusiei ţariste pentru recuperarea teritoriilor pierdute în timpul Războiului Crimeii, pentru restabilirea controlului în Marea Neagră şi promovarea naţionalismului prin sprijinirea mişcării social-politice din Balcani şi susţinerea independenţei naţiunilor balcanice.

[53] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8644, f. 1-1b.

[54] Practic, privilegiile pe care le-au avut aceştia în Basarabia şi au fost anulate prin Regulamentul din 1871.

[55] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8644, f. 8-9b.

[56] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8644, f. 10-11.

Concluzii

După anexarea, în 1812, a Basarabiei la Rusia, o parte a populației a fost forțată să emigreze peste Prut, în Principatul Moldovei, de teama transformării țăranilor liberi în țărani iobagi. Situația economică a țăranilor s-a înrăutățit și mai mult, odată cu implementarea, pe parcursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, a politicii de deznaționalizare și de colonizare cu populație alogenă (ruși, ucraineni, bulgari, găgăuzi, germani, elvețieni, evrei etc.), care a beneficiat de anumite înlesniri și privilegii din partea autorităților imperiale.

Cauza principală a emigrației populației din Basarabia, în anii '70-'90 ai secolului al XIX-lea, urmează a fi identificată în procesele demografice care s-au produs în provincie în prima jumătate de secol, în politica de colonizare și de deznaționalizare promovată de administrația colonială rusă, în consecințele reformei agrare din 1868, care a înrăutățit situația populației din mediul rural și urban.

Primele manifestări ale emigrației populației din Basarabia s-au remarcat încă în anii '40 ai secolului al XIX-lea, atunci când sunt atestate primele cereri ale țăranilor din regiune de a emigra în Crimeea și Caucaz. Asemenea solicitări au urmat să parvină în anii 1860 și 1861 de la țăranii din județele Hotin, Bălți și Chișinău.

După aplicarea, în Basarabia, a reformei agrare din 14 iulie 1868, procesul de emigrare se intensifică. Majoritatea țăranilor au rămas decepționați de modul în care a fost pusă în aplicare reforma agrară. Astfel, în perioada 1868-1885, se înregistrează un număr mare de cereri ale țăranilor din județele Akkerman, Chișinău, Bender, Orhei și Soroca de a emigra în Caucaz, Crimeea și în nordul Mării Negre.

Analiza documentelor de arhivă ne permite să constatăm că, din cauza insuficienței de pământ, țăranii acceptau să emigreze chiar și pentru 5 desetine de pământ. În procesul de emigrare au fost implicate majoritatea categoriilor sociale din mediul rural și urban: țărani răzeși, țărani de stat, mic-burghezi și coloniști.

Alegerea Crimeii, Caucazului și nordului Mării Negre ca destinație de emigrare a populației din Basarabia nu era întâmplătoare. După Războiul Crimeii, autoritățile țariste au inițiat o campanie de populare a acestor regiuni cu populație alogenă din Imperiu și din alte state, în detrimentul etniilor băștinașe.

Pentru a reglementa emigrarea în regiunile indicate, autoritățile au adoptat actele normative corespunzătoare. Ca urmare, Basarabia era inclusă și ea în acest circuit, împreună cu celelalte gubernii.

În anii '90 ai secolului XIX atestăm și migrația populației basarabene peste hotarele Imperiului țarist, în Dobrogea. Aceasta se explică prin faptul că, după războiul ruso-turc din 1877-1878, Dobrogea a revenit în componența României și Bulgariei. Prin urmare, în urma emigrării populației tătare în Imperiul Otoman, au rămas terenuri agricole libere.

Autoritățile imperiale, practic, nu puneau piedici în acordarea permisiunii pentru emigrarea populației. Condiția principală era să se respecte circularele și regulamentele emise, conform cărora era permisă emigrarea.

Bibliografie

Ciubotaru 2012: N. Ciubotaru, Fenomenul migrației țăranilor basarabeni în regiunile îndepărtate ale Rusiei în secolul XIX - încep. secolului XX. In: Probleme ale științelor socio-umane și modernizării învățământului, vol. 3 (Chișinău 2012), 58-64.

Chirtoagă 2018: V. Chirtoagă, Etnicii germani din Basarabia: evoluție demografică, social-economică și cultural-spirituală (1814-1917). Teză de doctorat (Chișinău 2018). http://www.cnaa.md/ files/theses/2018/ 53810/ valentina_chirtoaga_thesis.pdf (accesat: 20.02.20).

Emilciuc 2019: A. Emilciuc, Restricționarea administrativă a activităților comerciale din Basarabia în perioadele de război și epidemii (1806-1856). Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Științe umanistice" 4 (124), 2019, 159-168.

Ismail 2015: N. Ismail, Identitatea istorică a comunității turco-tătare din România. In: (Ed. Ad. Cupcea) Turcii și tătarii din Dobrogea (Cluj-Napoca 2015), 151-169.

Istoria 1984: Istoria RSS Moldovenești din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre (Chișinău 1984), 208-235.

Jarcuţchi 2005: I. Jarcuţchi, Unele considerente privind migrarea ţăranilor din judeţul Tiraspol în Siberia la finele secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea. Revista de Istorie a Moldovei 4, 2005, 96-109.

Purici 2011: Şt. Purici, Istoria Basarabiei (Bucureşti 2011).

Poştarencu 2003: D. Poştarencu, Exodul populaţiei peste Prut după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus. Revista de istorie a Moldovei 1-2, 2003, 93-99.

Poştarencu 2005: D. Poştarencu, Contribuţii la istoria modernă a Basarabiei (Chişinău 2005).

Poştarencu 2009: D. Poştarencu, Contribuţii la istoria modernă a Basarabiei, II (Chişinău 2009).

Poştarencu 2013: D. Poştarencu, Mişcarea naturală a populaţiei basarabene în perioada ţaristă. Revista de Istorie a Moldovei 4, 2013, 7-34.

Scutelnic 2007a: V. Scutelnic, Migraţiunea ţăranilor din Basarabia în Caucaz, Kuban, Siberia şi Extremul Orient (a doua jumătate a secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea). Destin Românesc 3-4, 2007, 115-132.

Scutelnic 2007b: V. Scutelnic, Regulamentul despre relaţiile agrare ale ţăranilor regiunii Basarabia. Revista de istorie a Moldovei 1, 2007, 60-78.

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Exodul populaţiei din Basarabia în Moldova de peste Prut (anii 1812-1828). Revista de Istorie a Moldovei 2, 2012, 55-78.

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni). Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2014).

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi influenţa ei asupra constituirii burgheziei comerciale, ediţia a II-a (Chişinău 2015).

Tomuleţ 2018: V. Tomuleţ, Ţinutul Hotin în surse statistice ruseşti din prima jumătate a secolului al XIX-lea (Chişinău 2018).

Анцупов 1966: И. Анцупов, Государственная деревня Бессарабии (1812-1870) (Кишинев 1966).

Алиев 2014: Р. Алиев, Последствия эмиграции крымских татар 60-х гг. XIX века: Постановка проблемы. В сб.: Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки», т. 27 (66), №2 (Симферополь 2014), 10-16.

Батюшков 1892: П. Батюшков, Бессарабия. Историческое описание (Санкт-Петербург 1892).

Бойко 2007: Я. Бойко, Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII - начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1 (Черкассы 2007), 3-46.

Будак 1954: И. Будак, Развитие капитализма в сельском хозяйстве Бессарабии в пореформенный период (Кишинев 1954).

Бурыкина 2005: Л. Бурыкина, Крестьянская миграция на Северо-Западный Кавказ в пореформенный период. В: Вестник Адыгейского государственного университета, вып. 1 (Майкоп 2005), 58-64. https://cyberleninka. ru/article/n/krestyanskaya-migratsiya-na-severo-zapadnyy-kavkaz-v-poreformennyy-period (accesat: 21.02.2020).

Гросул 1949: Я. Гросул, Крестьянская реформа 1868 г. и ее особенности. В: Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета, т. II (Кишинев 1949), 79-115.

Гросул 1956: Я. Гросул, Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) (Кишинев 1956).

Гросул 1957: Я. Гросул, Массовое крестьянское движение в Бессарабии в 60-70-х гг. XIX века. В: Ученые записки Института истории языка и литературы Молдавского филиала АН СССР, т. 6 (Кишинев 1957), 151-180.

Гросул, Будак 1956: Я. Гросул, И. Будак, Крестьянская реформа 60-70 годов XIX века в Бессарабии (Кишинев 1956).

Гросул, Будак 1972: Я. Гросул, И. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905) (Кишинев 1972).

Зейналова 2010: С. Зейналова, Формирование европейских этнических общин на Кавказе (XIX - первая половина XX вв.) (Баку 2010).

Зеленчук 1979: В. Зеленчук, Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) (Кишинев 1979).

Зубариев 2019: Б. Зубариев, Колонизационно-переселенческие процессы на Северном Кавказе во второй половине XIX века и их политические, экономические и демографические последствия. Teză de doctor (Пятигорск 2019). http://www.ncfu.ru/export/uploads/dokumenty-dissertacii/disser_zubariev.pdf (accesat: 25.03.2020).

История 1964: История Молдавии. Документы и материалы. Т. 4: Положение крестьян и общественное движение в Бессарабии (1861-1895 годы). Сост.: И.Г. Будак. Отв. ред. Я.Г. Гросул и др. (Кишинев 1964).

Крушеван 1903: П. Крушеван, Бессарабия. Географический, исторический, статистический, экономический, этнографический, литературный справочник (Москва 1903).

Лашков 1912: Н. Лашков, Бессарабия – к столетию присоединения к России 1812-1912 гг. Географический и историко-статистический обзор состояния края (Кишинев 1912).

Мунтян 1971: М. Мунтян, Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. В: Ученые записки Кишиневского университета, т. 117 (Ист.) (Кишинев 1971), 3-385.

Плохотнюк 1998: Т. Плохотнюк, Образование немецких колоний на Северном Кавказе. В: Российские немцы. Историография и источниковедение. Материалы международной научной конференции Анапа, 26-30 сентября 1997 г. (Москва 1998), 109-134.

ПСЗРИ 1862: Полное собрание законов Российской Империи (собрание II), т. XXXV, 1860, отд. 2, №36298 (Санкт-Петербург 1862), 224-226.

ПСЗРИ 1865: Полное собрание законов Российской Империи (собрание II), т. XXXVII, 1862, отд. 1, №58256 (Санкт-Петербург 1865), 406-425.

ПСЗРИ 1868: Полное собрание законов Российской Империи (собрание II), т. XLI, 1868, отд. 1, №45093 (Санкт-Петербург 1868), 237-241.

ПСЗРИ 1876: Полное собрание законов Российской Империи (собрание II), т. XLVIII, 1873, отд. 2, №52721 (Санкт-Петербург 1876), 370.

Рагер 2018: Ю. Рагер, История национальных отношений: немцы – колонисты на Кубани. В: Вестник Калмыцкого Университета, №38(2) (Елиста 2018), 36-50.

Emigration of the population from Bassarabia to the Caucasus, the Crimea and the Northern Black Sea Region (1870s-1890s)

Keywords: Bessarabia, Crimea, Caucasus, Kuban, Northern Black Sea Region, Dobrudja, emigration, răzeşi peasants, townspeople, colonists.

Abstract: In this article, based on archival and published sources, the author considers the issue of population emigration from Bessarabia to the Caucasus, Crimea, the Northern Black Sea Region and Dobrudja in 1870s-1890s. The sources used allow the author to conclude that the main causes of emigration were the negative consequences of the Crimean War (1853-1856), the Russo-Turkish War (1877-1878), epidemics, droughts, the policy of colonization and denationalization pursued by the tsarist authorities, and the consequences of agrarian reform in Bessarabia, approved on July 14, 1868. This process affected the main social categories of the population of Bessarabia: răzeşi peasants, townspeople, state peasants and colonists.

Эмиграция населения Бессарабии на Кавказ, в Крым и Северное Причерноморье (70-90-е годы XIX века)

Ключевые слова: Бессарабия, Крым, Кавказ, Кубань, Северное Причерноморье, Добруджа, эмиграция, крестьяне-резеши, мещане, колонисты.

Резюме: В данной статье на основе архивных и опубликованных источников автор рассматривает вопрос эмиграции населения из Бессарабии на Кавказ, в Крым, в Северное Причерноморье и Добруджу в 70-90-е годы XIX века. Используемые источники позволяют автору сделать вывод, что основными причинами эмиграции были негативные последствия Крымской войны (1853-1856), Русско-турецкая война (1877-1878), эпидемии, засухи, политика колонизации и денационализации, проводимая царскими властями, и последствия аграрной реформы в Бессарабии, утвержденной 14 июля 1868 года. Этот процесс затронул основные социальные категории населения Бессарабии: крестьян-резешей, горожан, государственных крестьян и колонистов.

02.04.2020

Viorel Bolduma, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chişinău, str. Ion Creangă nr. 1, MD-2069, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2111-3701, e-mail: bviorel@yandex.ru

LES «PARISIENNES D'ODESSA» ET L'ART DE L'EMIGRATION RUSSE EN FRANCE (AUTOURNANT DU XXE SIÈCLE)

Francis Conte

Mots-clés: émigration russe, femmes parisiennes, Odessa, Bessarabie, France, Montparnasse, Annina Gagarina-Stourdza.

Notre thématique concerne les artistes d'Odessa qui ont émigré en France au tournant du XXe siècle. Elle s'articulera autour de deux axes – le contexte puis les études de cas. Notre approche va se focaliser plus précisément sur un petit groupe de femmes peintres de la «*Russie du Sud*» comme on disait à l'époque.

I. Le contexte

Après la révolution d'octobre 1917 et à la fin de la Guerre civile (1919-1921), une partie des habitants d'Odessa était composée de personnes venues de différentes régions de l'empire russe: elles avaient choisi cette grande ville portuaire pour prendre le bateau de l'exil, si cela s'avérait nécessaire en raison de l'avancée de l'Armée rouge vers le sud (Bounine 1988). Avant même l'arrivée définitive des bolchéviks à Odessa, en février 1921, beaucoup pensaient partiren France, avec laquelle s'étaient souvent crées des liens plus ou moins étroits. Parmi eux, plusieurs jeunes odessites voulaient surtout terminer leurs études à Paris, sans s'imaginer qu'ils y passeraient leur vie. Ils y furent contraints essentiellement par l'impossibilité de revenir dans ce pays nouveau qui se construisait – l'Union soviétique – qui les considéra officiellement comme des traîtres dès le lendemain de leur émigration. Néanmoins leur intégration en France allait être facilitée par le fait qu'ils avaient grandi dans le creuset cosmopolite d'Odessa, à une époque où le Paris artistique était devenu une ville dans la ville, essentiellement multiculturelle. Ils se sont alors plongés dans la vie parisienne, ou plus précisément dans le milieu cosmopolitedu Montparnasse des «*années folles*» (1920-1930).

Effectivement ce quartier de Paris était alors perçu comme une «*planètedes arts*», qui se voulait exceptionnelle sinon unique. Comme le disait l'écrivain Alejo Carpentier en 1926, elle était devenue « *la république internationale des artistes*». En trois mots, ilavait synthétisél'analyse contextuelle développée cinq ans plus tôt par le rédacteur en chef de la revue *Montparnasse*:

«*Nous nous situons au-dessus de toutes les frontières et un camarade peut être juif, noir, russe, chinois ou français, est-ce que cela nous pose problème? L'originalité de Montparnasse est qu'elle attire tous les artistes du monde vers la grande communauté française. De plus, leurs camarades français se font d'euxla meilleure idée. Montparnasse est peut-être le seul endroit au monde où il existe une véritable République internationale de la littérature et des arts…*»[1].

Quant à l'émigration russe, son hétérogénéité sociale, politique et culturelle lui permit de s'adapter, à sa façon, aux nouvelles conditions de vie. Son spectre allait de l'autarcie presque complète de certains groupes jusqu'à une assimilation rapide et réussie (Berberova 1989; Berberova 1992). Pour sa part, l'intelligentsia, qui représentait une partie importante de cette émigration, avait très vite proclaméqu'elle se donnait pour mission de préserver la culture russe en renforçant à la fois sa créativité et sa visibilité.

Le cadre de notre sujet concerne donc celui des migrations massives, au sein de l'Europe et au-delà, au début du XXe siècle. Environ deux millions et demi à trois millions de personnes ont alors quitté la Russie, entre la révolution et les pogroms de 1905 et la révolution d'octobre 1917 puis la guerre civile qui suivit. Ce fut le casplus rarement après 1921 à partir des rives de la mer Noire, pour les deux premières vagues de l'émigration.

[1] Cette revue (1914-1930) peut être consultée en ligne et intégralement sur le site Aghora de l'Institut national d'histoire de l'art (INHA Paris): https://agorha.inha.fr/inhaprod/ark:/54721/003131781.

Notre thème concerne ainsi l'histoire sociale – celle des émigrés russes et leur place en France; celle de la présence russe dans la vie littéraire et artistique dans notre pays, tandis que certains étaient partis vers d'autres pays d'Europe mais aussi d'Asie, des Amériques et jusqu'en Australie (O'Callaghan 2018)[2].

Nous ne pouvons ici que préciser en quelques lignes le contenu historique et social de la première vague de l'émigration russe en France. On sait qu'il n'a fallu que quinze ans (1905-1920) pour que l'Empire des tsars s'effondre définitivement. Il a d'abord succombé à l'avalanche des premiers grands troubles – la révolution de 1905, la Première guerre mondiale et les révolutions de février et d'octobre 1917. Cette succession de destructions et de troubles continus, et plus encore l'idéologie brutalisante des bolcheviksa conduit à une violence extrême à la fin de 1917, qui s'est poursuivie avec la guerre civile russo-russe de 1918-1920. Comm el'exprimait farouchementune tchastouchka:

Нет ни плугов, нет ни борон,
На березе кличет ворон.
Живем мы в ленинском раю
У могилы на краю.

Pas de herses ni de charrues,
Sur le bouleau croasse le corbeau.
Dans le paradis de Lénine, nous vivons
Près de la tombe tout au bout (Конт 2005).

Ce cataclysme a été rapidement perçu par des millions de Russes comme un danger pour leur vie et pour toutes les valeurs qu'ils représentaient. Il ne s'agissait plus d'une question de degré des changements qui étaient entrepris parles dirigeants soviétiques mais de l'essence même de ces bouleversements, radicaux et agressifs. C'est à ce problème crucial de survie, à la fois morale et physique, auquel la grande majorité des Russes devaient maintenant faire face (Конт 1994).

Народ Лениным гордился,
Хоть в своей крови топился.
De Lénine le peuple était fier,
Mais il s'est noyé dans son sang.

Il faut garder en mémoire l'intensité deces traumatismes pour comprendre l'impact de ces transformations socioculturelles dans la «*Russie nouvelle*», puis en Europe occidentale au lendemain de l'émigration. Alexandre (Sandro) Fasini – le frère de l'écrivain Ilf – nous en donne une juste idée dans la lettre qu'il envoya à son oncle au début de 1922 pour lui demander de l'aider à partir en Amérique:

«Malheureusement, maintenant nous n'avons plus le choix, et choisir de rester en Russie signifie choisir la mort. Se représenter ce qu'est la Russie aujourd'hui n'est pas possible à l'esprit humain. Il faut le voir de ses propres yeux, et c'est alors seulement que l'on peut comprendre».

Mais il ne put partir en Amérique faute d'invitation et s'installa en France – la Mecque desartistes (Фазини 2004).

De toute façon, le plus souvent, l'exil signifiait souvent la pauvreté et le manque d'avenir tangible en raison de nombreux facteurs: pour les hommes, la difficulté de trouver du travail, pour la majorité des femmes, l'absence d'expérience du travail si elles avaient appartenuaux couches privilégiées de la société russe. De même les restrictions de la législation sur le travail et la citoyenneté dans le pays de l'exil posaient de nombreux problèmes aux émigrés. Ceci dit, les pays occidentaux n'ont pas fermé leurs portes aux migrants, en particulier la France, qui avait un besoin urgent de main-d'œuvre en raison du nombre dramatique de jeunes Français morts pendant la Première guerre mondiale.

À cette époque, la France était perçue pour les émigrés russes comme un refuge – d'abord à cause de la langue, que beaucoup pratiquaient déjà régulièrement entre eux, en Russie comme à Paris. Il existe aussi une autre langue de l'intelligentsia – celle de la culture – musique, peinture et littérature, qu'elle soit en traduction ou dans la langue d'origine. Pour maintenir cette capacité à parler une autre langue que le russe, une grand-mère qui était restée en Russie en raison de son âge, avait choisi d'écrire régulièrement à ses petits-enfants partis en exil: chaque fois elle le faisait dans une langue différente, qu'elle par-

[2] L'arrivée en France a eu lieu parfois plus tardivement, lorsque la première étape des émigrés s'est faite selon les cas en Finlande, Allemagne ou en République tchèque, en Italie, dans les Balkans ou même en Asie (par exemple lorsqu'ils ont dû fuir par la Sibérie, après un arrêt plus ou moins prolongé dans la ville chinoise de Kharbin). Sur ce dernier point, voir par exemple l'article O'Callaghan 2018: on a compté à Kharbin entre 40 000 et 120 000 Russes au cours de la guerre civile (pour 80.000 à Paris).
Site: https://fr.rbth.com/histoire/81357-chine-ville-harbin-heritage-russe

lait et écrivait elle-même parfaitement – en français, en italien, en anglais ou en allemand – et ils devaient répondre dans la même langue. Les étudiants russes en France perfectionnaient aussi leurs talents de traducteurs et/ou d'interprètes dans des écoles spécialisées. D'autres intégraient la Sorbonne dans les départements de langue ou d'histoire par exemple, et contribuaient aux publications russes qui paraissaient dans la capitale française, tandis que d'autres se formaient dans des écoles d'ingénieurs ou de chimistes, plus encore qu'aux Beaux-arts.

Il est clair cependant que la grande majorité des émigrés russe (surtout ceuxd'un certain âge) avaient dû accepter uneforte déclassification. A Paris, beaucoup d'hommes avaient signé un contrat d'ouvrier dans les usines Renault ou Citroën (les Russes se démarquaient d'ailleurs des autres ouvriers en portant souvent la cravate…); certainss'étaient transformés en restaurateurs, maîtres d'hôtel, guitaristes, chanteurs, ou encore chauffeurs de taxi (c'était là retrouver paradoxalement une forme d'indépendance qui plaisait particulièrement aux anciens militaires). Quant aux femmes, ellesétaient devenues chanteuses dans des cabarets russes, ou bien couturières, mannequins, artistes, traductrices ou/et interprètes.

Il faut aussi rappeler un point important qui aida à l'intégration: depuis le tout début du XX° siècle, la mode était au «*style russe*», en particulier grâce aux «*Ballets russes*» de Serge Diaghilev. Pendant 20 ans (1909-1929), il organisaavec un talent exceptionnel des tournées internationales qui ont beaucoup marqué Paris par leur originalité singulière. Le ballet «*à la russe*» aimait le spectaculaire et s'articulait sur une duréesouvent supérieure à deux heures. Y figuraient les meilleurs éléments du théâtre Marinski de Saint-Pétersboug – notamment Vaslav Nikjinski, Anna Pavlova et Tamara Karsavina – avec des chorégraphies exceptionnelles héritées du marseillais Marius Petitpa, mais largement renouvelées par Michel Fokine puis Léonide Massine. Les décors ont souvent étécréés par Natalia Gontacharova et Michel Larionov (et même à Picasso), tandis que les costumes de Léon Bakst, par leur aspect flamboyant, s'accordaient parfaitement à la musique de Stravinski et de Prokofiev. Paris ne pouvait mieux être imprégné de «*russisme*» que par les «*Saisons*» de Diaghilev.

Par ailleurs, avant la grande crise de 1929, même dans la haute aristocratie qui avait émigré, on trouvait des hommes et des femmes d'affaires qui donnaient l'exemple. Pensons par exemple au Prince Felix Youssoupov, à ses restaurants de luxe, à son Institut artistique et industriel, mais aussi à la maison de mode IRFE (Youssoupov 1990), qu'il avait créée avec son épouse – la princesse Irina Romanova – nièce de Nicolas II. Pensons aussi à la grande-duchesse Maria Pavlovna, avec son atelier de broderie *Kitmir* (Белоэмиграция 2018), et à plusieurs autres. A tous les niveaux de l'émigration, les solidarités ont joué leur rôle; l'esprit d'équipe a bien souvent prévalu, y compris le patronage et le mécénat, par-delà une concurrence qui était inévitable.

La géographie sociale de la diaspora nous montre que le «*Paris russe*» – celui du monde des écrivains et des artistes reconnus (par exemple l'écrivain Ivan Bounineou le peintre Pëtr Nilous) se trouvait sur la rive droite de la Seine, où se situaient les théâtres et les principaux salons d'art. A l'opposé, les Russes plus modestes vivaient à Boulogne-Billancourt et aux alentours, qu'ils fussent ouvriers ou intellectuels sans grandes ressources financières. Plusieurs philosophes (comme Nicolas Berdiaiev et Lev Karsavine) s'étaient regroupés à Clamart et aux environs, tandis que les artistes d'avant-garde s'étaient attachés à Montparnasse (ainsi Natalia Gontcharova et Michel Larionov), avec la partie la plus jeune de l'intelligentsia russe, ses journaux et ses revues.

C'est au début du XXe siècleque Montparnasse était devenu un centre d'art «alternatif» qui avait aussi attiré plusieurs artistesvenusde Montmartre: Modigliani dès 1909, Picasso en 1911 et plusieurs autres investissent alors ce nouveau quartier qui s'étend du carrefour Vavin à la Porte de Versailles; de nouveaux venus (Soutine, Foujita, Man Ray, etc.) ont aussi élu domicile non loin de la Ruche, phalanstère qui abrita Chagall, Brancusi, Léger, Archipenko, Zadkine (Lambert 2014).

A cette époque, vivre sur la rive gauche de la Seine, encore provinciale et peu construite, était bon marché et plein d'attraits. Les jeunes artistes venus de différents pays y trouvaient des ateliers mais passaient au moins autant de temps aux tables des cafés (la Rotonde, la Coupole, la Closerie des lilas…) qui devenaient des forum, des-

clubs de discussion – une sorte de carrefour nouveau des courants les plus novateurs (Обухова-Зелиньска 2003, 264-306).

C'est dans cette atmosphère de camaraderie créatrice que vont se retrouverdes femmes artistes originaires d'Odessa, qui sont aujourd'hui quasiment tombées dans l'oubli. Or elles sont à l'origine d'une triple émancipation – en tant que femmes, en tant qu'artistes mais aussi, pour plusieurs d'entre elles, en tant que juives. Ces dernières avaient aussi à se libérer d'un dictat du Talmud – le refus catégorique de la représentation des créatures vivantes, sur terre, sous terre et au-dessus, tout particulièrement l'apparence humaine. En s'éloignant de la religion familiale, elles faisaient un choix personnel, décisif, qui les emmenaient à repousserce commandement majeur des croyances ancestrales.

Les recherches actuelles montrent que sur les quelques 80 000 émigrés russes qui vivaient à Paris dans les années 1920, plus de 1/10 étaient des artistes ou des sculpteurs. Sur 750 artistes, il y avait 72 femmes peintres, 21 femmes peintres d'icônes (qui étaient souvent des religieuses) et 17 femmes sculptrices – un total de 110 femmes avec un ratio de 1/7 par apport aux hommes (Российское зарубежье 2000).

Ces chiffres sont significatifs: ils montrent que jusqu'aux années 1880, le nombre des femmes artistes était relativement limité au sein de l'émigration. Il est vrai que dans leur pays d'origine – l'empire russe – les femmes n'étaient que peu ou pas admises dans les écoles de peinture. Et même si les jeunes femmes de l'élite sociale suivaient souvent des cours de dessin à domicile, elles ne pouvaient pas en faire un travail professionnel puisqu'il leur était interdit de vendre leurs œuvres. C'est pourquoi, depuis le tout début du XX° siècle, certaines jeunes femmes plus ou moins fortunées étaient déjà venues à Paris où plusieurs Académies de peinture privées les accueillaient à Montparnasse.

Essayons maintenant de préciser le nombre de femmes artistes qui avaient émigré à Paris, non pas des capitales russes – Saint-Pétersbourg et Moscou, ce qui était le cas le plus fréquent – mais d'Odessa, qui se considérait alors comme la troisième capitale – celle de la «*Russiedu Sud*», une ville dynamique mais très récente, créée par la volonté de Catherine II en 1794.

Un siècle plus tard, le nombre d'artistes masculins d'Odessa avait considérablement augmenté, surtout en raison de la communauté juive en forte croissance à Odessa – une cité qui était alors la plus grande «*ville juive*» d'Europe, même par rapport à Varsovie[3]. Les raisons de ce développement important sont évidentes: il s'agit d'abord du caractère ouvert et relativement tolérant d'Odessa (surtout par rapport aux autres villes de l'Empire russe), mais aussi de l'importance du courant des «*Lumières*» juives à Odessa (la *Haskala*), à laquelle les Juifs traditionalistes étaient radicalement opposés.

Parmi les quelques 70 artistes d'Odessa venus dans la capitale française, il semble qu'il n'y ait pas eu plus de six femmes artistes et une seule femme sculptrice (Olga Metchnikova – la deuxième épouse du célèbre biologiste Ilya Metchnikov). Parmi ces jeunes femmes, il n'y avait pas une seule iconographe.

A Paris, deux peintres de renom – Jean-Jacques Henner et Carolus-Duran – avaient créé le premier *Studio pour dames* (1874-1889). Cet atelier avait été spécialement organisé pour les jeunes femmes (le plus souvent étrangères) qui voulaient devenir des artistes professionnelles. En effet les portes de l'École Nationale des beaux-arts étaient encore fermées en France aux «*personnes du sexe*» (pour reprendre la curieuse expression de l'époque). De fait il fallut trente ans d'efforts acharnés – en particulier ceux d'une sculptrice (Hélène Bertaux) pour en obtenir l'ouverture.

Par ailleurs (et ce jusqu'au milieu du XIX° siècle) les rares femmes qui sculptaient avaient l'obligation d'utiliser le nom de leur mari si elles voulaient exposer leurs oeuvres. Devant les difficultés que rencontraient les jeunes femmes qui voulaient se destiner à ce domaine artistique, Hélène Bertauxouvrit un atelier de dessin et de modelage en 1873, au 233 rue du Faubourg Saint-Honoré. Quelques années plus tard (en 1879-1880), elle fit construire avenue de Villiers un immeuble d'ateliers pour les femmes artistes.

Les années 1870-1880 représentent donc une étape importante pour l'émancipation des femmes en France. C'est l'époque où la Sorbonne admit les femmes comme étudiantes, tan-

[3] D'après les données d'une excellente carte produite pat le Musée juif d'Odessa.

dis qu'Hélène Bertaux créa *l'Union des femmes peintres et sculpteurs,* qui fut rapidement reconnue par l'État français comme une réalisation d'importance nationale. D'autres réseaux de femmes, des cercles de femmes artistes, un *Syndicat de femmes artistes et sculptrices* et la *Société des femmes artistes contemporaines* se sont rapidement organisés. Dans le même temps, des femmes galeristes ont fait leur apparition, les artistes commençant alors à exposer dans des galeries privées autant que dans les grands Salons d'exposition. La solidarité entre femmes s'alliait ainsi à la recherche du professionnalisme. Il fallut pourtant attendre 1937 pour qu'ait lieu la grande exposition parisienne regroupant «*Les femmes artistes en Europe*». Là encore, la notion de groupe était alors moins celle d'un courant artistique que celle de mouvements féministes singulièrement actifs (Gonnard, Lebovici 2009).

Si les années 1880 avaient vu s'ouvrirà Paris plusieurs *Sudios pour dames*, les *Académies privées* avaient encore maintenu des ateliers séparés pour les hommes d'une part, pour les femmes de l'autre. Face à l'interpellation de jeunes femmes artistes à ce sujet, les organisateurs avaient répondu qu'elles «*pourraient trop facilement divertir les jeunes peintres*» qui devaient «*se concentrer…*». Cette séparation fut d'abord abolie dans les Académies Julian (1866-1940), Colarossi (1870-1930), Vitti (1889-1914), mais aussi celle de Marie Vassiliev (1911-1914). Il faudra attendre la fin des années 1920 pour voir se généraliser des ateliers communs. C'est alors que le célèbre sculpteur Antoine Bourdelle, qui réunissait étudiantes et étudiants dans son atelier, crut bon de prévenirces derniers en disant: «*Messieurs, soyez vigilants, les femmes qui sont ici sont très fortes*[4]».

Pourtant, il restait un petit problème à résoudre pour les femmes peintres: recevoir l'autorisation officielle de dessiner des modèles nus, qu'il s'agissede femmes ou d'hommes, ce qui était encore considéré officiellement comme indécent (Zola 1886)[5]. L'autorisation concernant la nudité des femmes modèles ne fut accordée qu'au début du XXe siècle, et pour les modèles hommes à la fin des années 1920. Avant cela, les femmes devaient se contenter de copies en plâtre de sculptures grecques ou romaines qui représentaient des dieux ou des athlètes nus. Il y avait là d'autant plus d'hypocrisie que les étudiantes de ces studios de dames devenaient souvent, disons par euphémisme, les modèles les plus proches de leurs professeurs (il n'est que de penser par exemple au sculpteur Rodin).

Précisons maintenant qu'une des premières (sinon la première) étudiante russe de l'Académie Julian fut la jeune Maria Bachkirtseva, dont la famille était issue de la noblesse fortunée de Poltava. En 1881, elle peint un tableau maintenant célèbre – «*Le Studio*» – qui représentait l'Académie Julian. Elle y recrée l'atmosphère qui y régnait et montre les œuvres de ces jeunes femmes peintres (le plus souvent étrangères) peignant un jeune berger à moitié nu. Au cours de ces dix dernières années, ce tableau a participé par trois fois à des expositions internationales. Très récemment, il a de nouveau été demandé pour un grand projet de la Fédération américaine des arts, dédié aux femmes peintres qui ont travaillé à Paris dans le dernier tiers du XIXe siècle[6]. Il faut aussi rappeler qu'en l'an 2000, les peintures de nombreuses femmes artistes ont été montrées à l'exposition des peintres de Montparnasse intitulée «*Elles de Montparnasse*» (Gonnard, Lebovici 2009).

Parmi les premières «*Parisiennes d'Odessa*» qui sont devenues des artistes professionnelles,

[4] *Journée sur les femmes artistes et les Académies parisiennes* (22 mai 2019), Fondation Giacometti: elles furent nombreuses à venir d'horizons sociaux et géographiques très divers – Américaines, Roumaines, Brésiliennes, Chinoises, Portugaises, Japonaises, Polonaises, Grecques, Russes, Suisse set Suédoises.

[5] Voir à ce sujet le roman d'Émile Zola, *L'œuvre* (1886), le quatorzième volume de la série Les Rougon-Macquart. L'ouvrage nous entraîne dans le monde de l'art et des artistes: dans le chapitre IV la jeune Christine finit par accepter de poser dénudée pour le peintre Claude Lantier. Lorsque la toile est exposée au Salon des Refusés, une foule considérable ricane devant ce qu'elle considère comme une vulgarité sans nom, tandis que les jeunes peintres fidèles à ce Salon fustigent leur incompréhension (chapitre V).
On ne peut que penser là au scandale qu'avait soulevé en son temps le tableau de d'Édouard Manet «*Le déjeuner sur l'herbe*», exposé lui aussi au Salon des Refusés, en 1863 (maintenant au Musée d'Orsay). Certains s'en étaient moqués en l'intitulant «La partie à quatre». En fait, il marqua la première grande rupture avec le style académique: une jeune femme nue pique-nique dans la forêt, entourée de deux hommes en habits noirs; elle regarde le spectateur dans les yeux, parfaitement sereine, comme pour lui dire de venir les /rejoindre). On sait que Zola considérait cette œuvre comme «*la plus grande toile d'Édouard Manet*».

[6] В поисках единства: http://www.isunity.com/картина-марии-башкирцевой-в-студии

nous n'avons trouvé à ce jour que quatre femmes auxquelles nous ajouterons la galeriste Katia Granoff/Granova.

Mais d'abordil nous faut préciser de quelles artistes d'Odessa nous ne parlerons pas et pourquoi. De loin la plus célèbre des artistes nées à Odessa et émigrées à Paris est Sonia (Sarah) Stern-Terk-Delaunay (1885-1980). Elle est effectivement née à Odessa, et non à Gradijsk comme on peut le lire dans la plupart des livres et des encyclopédies. En fait, il y a quelques années déjà, dans les archives rabbiniques d'Odessa, on a trouvé l'indication précise de sa naissance qui impose cette correction. Cependant, nous ne parlerons pas d'elle, car si sa naissance à Odessa représente (comme pour Anna Akhmatova une réalité), elle n'a pas apporté de conséquences significatives, car elles y ont vécu très peu de temps.

Ceci dit nous connaissons l'engouement de Sonia Delaunay pour le soleil et les couleurs ardentes du village ukrainien (Marcadé 2016, 279-295). Elles ont eu une grande influence sur son travail, en particulier si on la compare à celle de Saint-Pétersbourg, où elle a vécu depuis l'âge de cinq ans. Nous ne parlerons pas non plus d'Alexandra Ekster, bien qu'elle ait eu un Studio à Odessa et de nombreux élèves, mais seulement avant de partir pour Paris.

II. Les études de cas

Nous allons maintenant nous attacher plus précisément au destin de quatre femmes artistes d'Odessa. Elles méritent d'être mieux connues, car leurs parcours furent à la fois proche set spécifiques tout au long de leur vie. Dès l'origine, ils diffèrenten raison de leur origine sociale et confessionnelle, ce qui les rend représentatives de la société multinationale d'Odessa à cette l'époque. Nous évoquerons:

– une aristocrate russo-moldave – la princesse Annina Gagarina-Stourdza (1868-1918);
– une Russe d'origine gréco-italienne – Mania Mavro (1889-1969);
– - une spécialiste de la miniature, Sonia Routchine-Vitry, venue d'une famille juive devenue très pauvre à la mort prématurée du père;
– une artiste étonnante issue aussi d'un milieu juif très modeste – Assia Granaturova – qui fut une artiste et une actrice, mais qui est surtout connue comme le modèle absolu des plus grands photographes, peintres et sculpteurs qui ont vécu à Paris dans les années 1920-1930;
– enfin Katia Granoff/Granova – née dans le milieu aisé des Juifs odessites qui fut à Paris une galeriste de renom, poétesse et traductrice.

Cestrès jeunes femmes ont quitté Odessa au tournant du XX° siècle pour se rendre à Paris – la capitale cosmopolite du monde artistique de l'époque, où deuxd'entre elles poursuivirent des études artistiques. Elles y ont travaillé et exposé leurs œuvres dans de nombreux salons et galeries privées, et elles y ont vécu jusqu'à leur mort, réunies par leur passion pour l'art qui a guidé leurs vies.

La **princesse Annina Grigorievna Gagagine-Stourdza,** née à Odessa en 1868 est morte à Cannes en 1918 à l'âge de 49 ans (Sturdza 1983). Elle est issue de la branche odessite de la haute noblesse russo-moldave, dont le nom peut être clairement retracé dans la toponymie de la ville (plateau Gagarine, palais du Prince Gagarine – l'actuel musée Littéraire –, etc.). Le prince Pavel Ivanovitch Gagarine a fondé à Odessa le premier théâtre russe en janvier 1846 (Губарь 2018), alors que l'opéra italien y avait triomphé quasiment seul jusque là. Après avoir passé son enfance en Italie, le grand-père d'Annina Grigorievna – le prince Evgueni Grigorievitch – avait été élevé en Suisse, avant de devenir diplomate et d'épouser la riche princesse Maria Alexandrovna Stourdza. Grands bienfaiteurs d'Odessa, c'est ensemble qu'ils y ont fondé l'hospice Stourdza des Sœurs de la Miséricorde. L'objectif de la nouvelle institution était de soigner les femmes malades et de former celles qui souhaitaient s'occuper d'elles.

Son fils aîné – Grigori Evguenevitch (1840-1921) étaitle père d'Annina Grigorievna, qui, entre autres choses, héritad'une grande et belle propriété – «Manzyr» (dans un village du même nom qui se situe maintenant dans la région d'Odessa). Annina elle-même s'était passionnée très tôt pour la musique, la composition musicale et la peinture. Elle avait poursuivi ses études artistiques en France auprès de peintrestrès connus à l'époque – Jean-Jacques Henner et Carolus-Durand.

On peut encore préciser que quelques années après Marie Bachkirtseva, la princesse Annina Gagarine-Stourdza fut également étudiante à l'Académie Julian et que la nudité masculine n'embarrassait pas la famille Gagarine. On peut se souvenir, en souriant, d'un tableauque Karl Brioullov peignit en 1827: il représente le Prince Alexandre Georgievitch Gagarine non pas à moitié nu (comme le jeune berger dont nous venons

1. Annina Grigorievna Gagarina-Stourdza (Odessa 1868 - Cannes 1918).

2. Buste – œuvre de son mari sculpteur Denys-Pierre Puech (Bozouls 1854 - Rodez 1942).

3. Prince Gagarine-Stourdza (1840-1921), conseiller d'État, membre du zemstvo de Bender.

de parler), mais complètement nu dans unebassine. Il est vrai qu'il n'avait alors que 2 ans et que ce fut la seule et unique peinture de ce genre dans l'art russe.

Quant à notre princesse, elle n'a pas hésité à peindre en 1908 un tableau étonnant – à la fois pour une femme artiste, pour l'époque et pour son sujet: elle montre une belle jeune femme entièrement nue, allongée sur la fourrure d'un grand ours brun. L'œuvre est intitulée modestement «*Le sommeil*».

Il faut aussi savoir que ce grand tableau d'Annina Grigorievna ne faisait que réinterpréter une célèbre (et tout aussi grande peinture) de son professeur de peinture – Jean-Jacques Henner. Effectivement, il avait lui-même peint à plusieurs reprises ce genre d'œuvre – avec les mêmes jeunes femmes, dans la même posture voluptueuse, mais chaque fois dotées d'un signe distinctif – une débordante chevelure rousse.

Le 3 juin 1913 vit l'exposition de ce tableau de la princesse Gagarine-Stourdza à Cannes. En observant le tableau, le journaliste qui rapporta sa visite dans la publication locale – *Le littoral* – nota avec une certaine surprise que ce genre de

Maria Dmitrievna / Mania de Mavro-Biazi eut au contraire une longue vie: née à Odessa en 1889, elle mourut à Paris à l'âge de 80 ans en 1969.

Mania Mavro a vu le jour dans une famille noble d'origine gréco-italienne, connue depuis la fin du XVIIIe siècle. En 1825 plusieurs de ses membres quittèrent l'île grecque de Paros et trouvèrent refuge à Odessa car ils étaient des membres actifs de la «*Société des amis*» qui luttait contre le joug ottoman. À Odessa comme à Nikolaev, ils purent prospérer tout au long du XIXe siècle, en particulier grâce à l'exportation de céréales et plus encore grâce à des mariages qui leur étaient favorables. Ils ont alors organisé sans tarder des réseaux de commerce familiaux qui allaient de Vienneà Livourne en passant par Leipzig, Londres et Marseille.

Dans cette dernière ville, un membre de la famille dirigeait la banque «Mavros, neveux et C°». En outre, l'une des tantes de Mania Mavro était la femme d'un marchand français à Odessa. Comme tous les grands commerçants grecs d'Odessa (par exempleles Mavrocordato, Ralli ou Rodokanaki), la famille Mavro(s) avait aussi de nombreuses maisons de rapport dans la ville et plusieurs navires de commerce qui transportaient leurs cargaisons de blé vers l'Europe occidentale.

Au début des années 1910, lorsque Mania eut 20 ans, ses parentslui offrirent la possibilité de poursuivre des études d'art à Paris où elle commença très tôt à exposer. Après ses études, elle retourna à Odessa avant de revenir en France en 1920, après la victoire finale de l'Armée rouge à Odessa et la nationalisation de tous les biens familiaux.

De retour à Paris, elle épousa un dessinateur de renom – Jean Saurel – dont elle eut une fille, mais il mourut prématurément en 1922. Dès lors, elle dut constamment réaliser des peintures, des dessins, des lithographies et même des vitraux pour vivre, au lieu seulement de survivre en exil. Grâce à son ardeur au travail et à son talent (qui fut vite reconnu), elle put voyager en France, en Belgique, en Italie (surtout à Venise et en Sicile), et ramener des peintures de qualité qu'elle exposait régulièrement au salon d'Automne, au salon des Tuilleries et dans des galeries privées (Искусство 2008).

C'est ainsi que Mania Mavro a constamment oeuvré jusqu'à la fin de sa vie dans un expressionnisme singulier qui est proche du fauvisme. Elle a également dessiné de nombreux nus féminins (souvent à la sanguine), caractéristiques de cette génération de femmes peintres qui souhaitaient se poser en s'opposant. Ses dessinsse sont toujours bien vendus au même titre que ses peintures. A l'heure actuelle, ses œuvres, ont encore une bonne côteen France, en Angleterre, en Allemagne, en Italie et aux Etats-Unis, comme le confirme par exemple la revue *Art Business*.

Une autre «*Parisienne d'Odessa*» – **Sonia Markovna Routchine-Vitry** (1878-1931) doit aussi être signalée (Vitry étant le nom de son mari français). Elle est née le 29 septembre 1878 dans une famille juive d'artisans d'Odessa. Son père, Marc Routchine, était ébéniste et ses qualités professionnelles lui avaient valu d'être un des fournisseurs de *Sa majesté l'Empereur*. Sonia fut orpheline très jeune et c'est elle qui éleva sa sœur Hania, – une future cantatrice. La volonté de Sonia de devenir peintre et d'étudier à Paris semble avoir poussé la famille à s'y installer bien avant octobre 1917, en fait au tout début du XX° siècle. Elle s'inscrivit alors à l'Académie Julian où elle suivit les cours de Jules Adler – surnommé «*le peintre des humbles*» pour son attention au monde des artisans, des ouvriers etdes pauvres gens. Sonia fréquenta aussi l'atelier de Ferdinand Humbert qui avait fondé son Académie à la fin des années 1890, en reprenant l'ancien Atelier Cormon au n° 104, boulevard de Clichy, (en association avec le Henri Gervex). L'atelier de Humbert à l'École des Beaux-Arts était aussi ouvert aux femmes, et il semble même qu'aucun homme n'y ait été admis.

L'Etat français acheta très tôt deux toiles à Sonia Routchina:[7] en 1902 *Les bergères lorraines* (qui se trouve actuellement à la Préfecture de Belfort), et en 1906, *La lecture*. D'autre part le tableau «*La jeune fille au châle de dentelle*» a été acheté par le Musée du Luxembourg.

[7] Puis Routchina-Vitry après 1914 lorsqu'elle se maria. Rappelons ici que Théophile Fraerman – un peintre «*Parisien d'Odessa*» – a séjourné dans la capitale française de 1903 à 1914 puis à Londres de 1914 à 1917. A Paris il a activement travaillé pour le Musée du Luxembourg où il a organisé différentes expositions et contribué à faire acheter plusieur sœuvres des peintres de sa ville natale. Ce fut le cas en particulier de Léonide Pasternak dont ce musée acheta le grand tableau réaliste «*La nuit avant l'examen*» (peint en 1895); ce fut aussi le cas de Pëtr Nilous avec deux œuvres: une aquarelle – (*Le concert)* en 1922 (ou 1924 selon les sources), et une huile *Nature morte sur la table*. Quant au département des arts graphiques du Louvre, il fit l'acquisition d'une de ses aquarelle en 1932 – *Nature morte à la pipe*.

Pendant toute sa carrière de peintre, Sonia Routchine-Vitry développa un style rappelant le XVIII° siècle, avec des scènes de genre et des natures mortes. Elle eut surtout beaucoup de succès en peignant sur ivoire des miniatures à la fois vivantes et raffinées (en particulier de jeunes femmes et d'adolescents), qui firent son succès auprès de la bourgeoisie parisienne.

Avant son mariage, Sonia exposa ses œuvres en Angleterre (à l'Académie royale de Londres en 1912 et en 1914), puis surtout à Paris, à la Société des artistes français en 1923, au Salon d'automne en 1926, et régulièrement dans des expositions collectives. C'est à la galerie Jean Charpentier qu'elle participa en 1924 à l'exposition «*La femme aujourd'hui* » et au Salon d'automne en 1926. En 1924 et 1929 ses travaux reçurent une médaille d'argent, avant sa mort à Paris le 29 mars 1931.

Nous allons maintenant nous tourner vers une jeune femme tout aussi injustement oubliée – **Assia Granatourova**.

A Montparnasse, pendant l'entre-deux-guerres, on l'appelait simplement par son prénom –Assia. Elle était née en 1911 dans une famille juive pauvre qui vivait dans le sud de l'Ukraine actuelle (plus précisément à Bogopol, autrefois Oviopol, maintenant Pervomaïsk).

En 1921, après une année d'errance douloureuse, sa mère et ses deux enfants (Assiaet son jeune frère Hersch) partirent pour Paris retrouver leur père, qui avait choisi initialement d'aller aux États-Unis. On doit inclureAssia dans cette brève étude, non seulement parce qu'elle fut toute sa vie une artiste véritable, mais surtout parce qu'elle joua un rôle déterminant dans un art qui s'affirmait de plus en plus à cette époque – la photographie. Elle quitta le domicile familial à 16 ans (Bouqueret 1993), etgagné sa vie en dessinant des motifs floraux pour des industriels du textile. Elle habitait alors rue de Rennes, où sa beauté sereine en fit bientôt un modèle pour les artistes de Montparnasse. En quelques années, elle fut considérée commele «*sublime modèle*», qui posa dénudée, naturelle et spontanée. Ce fut d'abord avec les photographes de la «*Nouvelle Vision*» – Roger Schall, qui l'a «découverte», Emmanuel Sougez, Rémy Duval, mais aussi beaucoup de femmes photographes – Dora Maar (l'une des célèbres muses de Picasso), Germaine Krull et Ergy Landau, Laure Albin-Guillot et Rogi André. Comme le nota non sans humour Frédérique Franchette dans son article d'avril 2006 – *Assia «portée au nu»*:

«*Pas de pose académique ici, ni nymphe, ni déesse, la blonde Assia se meut devant l'objectif avec une grande liberté de mouvement. Elle incarne l'idéal moderne des années 30, celui d'un corps sain, libre, en harmonie avec la nature. Camping, sports en plein air, voire nudisme sont alors en vogue. Et Assia Granatouroff est fille de son temps*» (Fanchette 2006).

Le talent novateur des photographes et l'art dont Assia faisait preuve en sa qualité de modèle exceptionnel a été parfaitement saisi en une phrase: «*Le corps d'Assia a beau être un objet, le support d'un travail visuel, c'est bien une personne qui surgit au fil des pages, le souvenir d'un être vivant ayant impressionné la plaquesensible*» (Fanchette 2006).

Assia a posé également pour des sculpteurs célèbres des années 1930 – Aristide Maillol, Charles Despiau (sa sculpture d'Assia, qui date de 1937, se trouve à Rotterdam), mais aussi Paul Belmondo et Chana Orloff. Les artistes peintres se sont aussi succédés – Suzanne Valadon, André Derain, Moïse Kisling, Kies Van Dongen, Marcel Gromaire, pour ne citer que les plus représentatifs.

A la fin des années 1930, Assia a entaméune carrière d'actrice au théâtre de l'Atelier avec Charles Dullin, mais aussi au cinéma où elle tourna dans 9 films entre 1929 et 1939[8]. Il nous faut donner ici quelques précisions à ce sujet, car cet aspect de sa vie est longtemps resté méconnu.

En 1929 elle tourne dans le film de Julien Duvivier *Maman Colibri*, dans le rôle de Florence Baron (le film sort en février 1930).

En 1935 elle joue dans deux films: *Les yeux noirs* de Viktor Tourjanski (réalisateur et scénariste) avec Jean-Pierre Feydeau (le fils du célèbre dramaturge Georges Feydeau), où elleincarne Lucie (au générique elle porte de nom de Nine Assia); toujours en 1935 (pour une sortie en 1936) elle incarne Irma Marchaux dans le film *Jeunesse d'abord* sur un scénario de Jacques Prévert et de Jean Stelli.

[8] Avec des noms quelque peu différents comme on peut le voir dans les différents génériques: Assia Granatouroff, Assia Grenay (le nom de son mari) ou encore Nine Assia; après la guerre elle signait ses œuvres d'artiste – Assia Granatour.

En 1936 elle tourne à nouveau dans deux films: *Mayerling* d'Anatole Litvak dans le rôle de Cousine Marie, aux côtés de Danielle Darrieux (dont le film lance la carrière) et de Charles Boyer; puis dans *Haut comme trois pommes* dans le rôle de Janine (film de Ladislav Vajda et Pierre Ramelot, qui écrit aussi le scénario).

On la revoit dans trois films en 1937: *Mes tantes et moi* dans le rôle de Simone Darmont (réalisateur Yvan Noe); *Police mondaine*, un film de Michel Bernheim et Christian Chamborant, où elle côtoie les grands acteurs Charles Vanel et Jean-Louis Barrault; elle yjoue le rôle de Dolly Darmont; puis *Monsieur Bégonia*, un long métrage de André Hugon – metteur en scène et producteur (sorti en décembre 1937).

Enfin en 1938-1939 elle interprète le rôle de Ginette dans *Le grand élan* de Christian-Jaque, un film tourné dans un palace de Chamonix – lieu central du scénario (elle apparaît aussi avec le nom Nine Assia dans le générique).

La seconde guerre mondiale arrive alors très vite. Ce fut la mort du «*cosmopolitisme parisien*» (Gonnard, Lebovici 2007), bientôt la chasse aux Juifs (Assia est dénoncée par une collègue jalouse); elle fuit vers le sud de la France avant d'être arrêtée par la Gestapo à Marseille en 1941. Une fois de plus, elleréussit à s'échapper, et entre courageusement dans le mouvement de la Résistance, comme beaucoup d'émigrants russes – hommes et femmes.

Après la guerre, dans les années 1950-1970, elle crée notamment des tapisseries sur des thèmes mystiques et religieux et présente ses œuvres dans plusieurs salons et galeries. Cette évolution – du modèle à l'artiste – a été plusieurs fois illustrée à Paris par la vie d'autres femmes artistes: c'est le cas, par exemple, de l'artiste anglaise Nina Hammett, et pour certains membres de l'Académie d'art créée par Cesare Vitti. Il est d'autant plus intéressant de s'en souvenir que, la plupart du temps, il est difficile de mettre ne serait-cequ'un nom sur les modèles: il est clair que ces jeunes femmes tenaient à rester anonymes en raison de la réputation sulfureuse qu'on leur faisait endosser[9].

Cette brève étudeva se terminer par l'évocation d'une forte personnalité aux multiples facettes – **Katia Granova/Granoff** (1896-1989) – galeriste, poétesse et traductrice de poètes russes en français. Elle est née à Nikolaiev dans une famille juive aisée, mais passe son enfance à Odessa, où son grand-père est un avocat renommé, son oncle ingénieur de formation et industriel. Grâce à sa famille, Katia eut la possibilité d'étudier la littérature et les sciences sociales pendant plusieurs années en Suisse. Après la guerre civile russe et la ruine de sa famille, elle arrive à Paris en 1924. Cette jeune femme énergique, élégante et talentueuse devient rapidement la secrétaire du grand Salon artistique des Tuileries, avant d'ouvrir sa première galerie d'art deux ans plus tard sur le boulevard Haussmann. En 1931, elle la transfère sur le très chic Quai Conti, au bord de la Seine, près de la coupole de l'Académie Française.

Dès le début, Katia Granoff a défendu de jeunes artistes talentueux et exposé entre autres ses compatriotes, à commencer par Chagall. Nombre d'entre eux étaient déjà membres de «*l'École de Paris*» – pour reprendre le nom que lui a donné le critique d'art André Warnoden 1924 (Warnod 1925). Il est vrai que cette locution est assez élastiquecar extrêmement plurielle. Les spécialistes ont même calculé que l'on peut inclure dans cette École jusqu'à 900 artistes, venus de toute l'Europe, dont la grande majorité était formée par des jeunes Juifs venus d'Europe orientale. D'ailleurs, lorsqu'un peintre encore inconnu de Montparnasse s'est présenté à une artiste anglaise – Miss Nina Hammett – il utilisa simplement son nom et deux qualificatifs: «*Modigliani – artiste et juif*» Après la guerre, Katia Granoff a également exposé des œuvres de la sculptrice Chana/Hana Orloff.

Au plan littéraire, Katia Granoff a publié un recueil de poèmes, et plus tard les souvenirs de ses rencontres artistiques sous le titre «*Poètes et peintres maudits*». Ses brillantes traductions de poètes russes reçurent un prix de l'Académie française (Granoff 1975). C'est dans la préface de ce livre qu'elle précise son vœux essentiel:

«J'espère que les trésors de la poésie russe trouveront leur place dans l'univers poétique de la Frances. En tant qu'ambassadrice et traductrice, j'aimerais que ces traductions françaises de poèmes russes soient à la fois textuelles et lyriques.»

A l'évidence, elle a su atteindre le but qu'elle s'était fixé.

[9] On cite souvent l'irruption violente que fit la mère de la célèbre Kiki de Montparnasse dans l'atelier où elle posait, et où sa mère la renia en la traitant de «*putain*».

Cette étude de cas a donc été centrée sur la contribution des femmes peintres d'Odessa à la vie artistique de Paris, plus particulièrement à la planète multiculturelle de Montparnasse. Une fois la problématique replacée dans son contexte, une série d'études de cas a permis de préciser leur apport dans la création artistique comme dans l'histoire de l'art, en particulier au cours de la première moitié du XX° siècle, qui s'est révélée décisive.

Bibliographie

Bouqueret 1993: Ch. Bouqueret, Assia sublime modèle: catalogue de l'exposition. Musée Despiau-Wlérick (Mont-de-Marsan, 1993).

Berberova 1989: N. Berberova, C'est moi qui souligne, Actes Sud (Arles 1989).

Berberova 1992: N. Berberova, Chroniques de Billancourt, Actes Sud (Arles 1992).

Bounine 1988: I. Bounine, Jours maudits, Paris, Lausanne, 1988. Première édition, «Возрождение», 1925-1927 (Paris 1988).

Fanchette 2006: F. Fanchette, Libération (hebdomadaire) 27 avril (Paris 2006).

Gonnard, Lebovici 2007: C. Gonnard Catherine, É. Lebovici, Femmes artistes, artistes femmes de 1880 à nos jours (Paris-Hazan 2007).

Gousseff 1996: C. Gousseff, Immigrés russes en France (1900-1950). Contribution à l'histoire politique et sociale des réfugiés, thèse (Paris 1996).

Granoff 1961: K. Granoff, Anthologie de la poésie russe (Paris 1961).

Granoff 1975: K. Granoff, Poètes et peintres maudits, collection 10/18 (Paris 1975).

Lambert 2014: J. Lambert, De Montmartre à Montparnasse. La vraie vie de bohême (1900-1939) (Paris 2014).

Institut Giacometti 2019: Le destin des femmes artistes à la période moderne. Artistes femmes passées par les Académies d'art à Paris au début du XX° siècle (Paris 2019).

Marcadé 2016: J.-C. Marcadé, Quelques remarques sur les traits distinctifs de l'École ukrainienne de peinture dans le premier quart du XX° siècle. Cahiers slaves 14, 2016, 279-295.

O'Callaghan 2018: T. O'Callaghan, Harbin, étonnante ville chinoise construite par les Russes et refuge des tsaristes, Russia Beyond, 17 août 2018 (Moscou 2018). https://fr.rbth.com › histoire › 81357-chine-ville-harbin-heritage-russe

Sturdza 1983: M.-D. Sturdza, Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople (Paris 1983).

Susak 2010: V. Vita, Ukrainian Artists in Paris, 1900-1939 (Kiev 2010).

Villemur 2009: F. Villemur, Compte-rendu du livre de Catherine Gonnard et Élisabeth Lebovici, Femmes artistes, artistes femmes. Paris de 1880 à nos jours, Clio. Histoire, Femmes et sociétés (Paris 2009).

Warnod 1925: A. Warnod André, Les berceaux de la jeune peinture: Montmartre, Montparnasse, Albin Michel (Paris 1925).

Youssoupov 1990: F. Youssoupov Félix, Mémoires. 1953, Deuxième édition révisée par Félix Bonafé (Paris 1990).

Zola 1886: É. Zola, L'œuvre (Paris 1886).

Бакина 2005: Н.Е. Бакина, Российские художники-эмигранты во Франции: аспекты адаптации (1918-1939 гг.). Автореферат диссертации (Воронеж 2005).

Губарь 2018: О. Губарь, Павел Гагарин и история русского драматического театра в Одессе, Таймер, Одесса, 11 января 2018 (Одесса 2018). http://timer-odessa.net/statji/odesskaya_jzl_pavel_gagarin_606.html

Зимина 2015-2018: Н. Зимина, В поисках единства: http://www.isunity.com/картина-марии-башкирцевой-в-студии/

Белоэмиграция 2018: Белоэмиграция и высокая мода: дом вышивки «Китмир» великой княгини. Марии Павловны, Ярмарка мастеров (Омск 2018). https://www.livemaster.ru/topic/2971531-beloemigratsiya-i-vysokaya-moda-dom-vyshivki-velikoj-knyagini-marii-romanovoj

Искусство 2008: Искусство и архитектура русского зарубежья (Санкт-Петербург 2008).

Конт 1994: Ф. Конт, Хронология российской истории (Москва 1994).

Конт 2005: Ф. Конт, Страх в зеркале советской политической частушки. Семиотика страха (Москва-Париж 2005).

Обухова-Зелиньска 2003: И. Обухова-Зелиньска, Русско-еврейские художники в Париже (1870-1940). Русское еврейство в зарубежье, Т. 5 [10] (Варшава-Москва 2003), 264-306.

Парижская школа 2011: Парижская школа (1905-1932). Каталог и видео выставки Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Москва 2011).

Российское зарубежье 2000: Российское зарубежье во Франции, 1919-2000. Биографический словарь в 4 томах. Под общей редакцией Л. Мнухина, М. Авриль, В. Лосской. Издательство: Наука; Дом-музей Марины Цветаевой (Москва 2008). https://www.dommuseum.ru/museum/nauka/slovar/

Русский Париж 2003: Русский Париж (1910-1960). Каталог выставки в Русском музее (Санкт-Петербург 2003).

Русское зарубежье 1997: Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. Ответственный редактор Н.И. Канищев, Руководители проекта: А.К. Сорокин, В.В. Шелохае (Москва 1997).

Толстой 2002: А.В. Толстой, Русская художественная эмиграция в Европе, первая половина XX в. Автореферат диссертации (Москва 2002). https://www.dissercat.com/content/russkaya-khudozhestvennaya-emigratsiya-v-evrope-pervaya-polovina-khkh-v

Фазини 2004: С. Фазини, Фотографии художника-кубиста. Одесские новости 1 (53), март 2004.

„Parizienele din Odesa" şi arta emigraţei ruse în Franţa (la începutul secolului al XX-lea)

Cuvinte-cheie: emigraţie rusă, femei pariziene, Odesa, Basarabia, Franţa, Montparnasse, Annina Gagarina-Stourdza.

Rezumat: Acest articol evocă viaţa a cinci tinere artiste din Odesa, care au emigrat în Franţa la începutul secolului al XX-lea. Se discută în perspectiva a două axe: contextul istoric, social şi artistic, urmat de cinci studii de caz referitoare la aceste artiste talentate, care acum sunt aproape uitate.

Contribuţia acestor „Pariziene din Odesa" la creaţia estetică a Montparnasse-ului din anii 1920-1930 va oferi câteva elemente care să demonstreze cum au reuşit aceste femei să-şi găsească locul în creaţia artistică, apoi în istoria artei – în Franţa şi în afara ei.

Lista ilustraţiilor:

1. Annina Grigorievna Gagarina-Stourdza (Odesa 1868 - Cannes 1918).
2. Bust – opera soţului său, sculptorului Denys-Pierre Puech (Bozouls 1854 - Rodez 1942).
3. Contele Gagarine-Stourdza (1840-1921), consilier de Stat, membru al zemstvei din Bender.

Одесские парижанки и княжна А.Г. Гагарина-Стурдза (на рубеже XIX-XX вв.)

Ключевые слова: русская эмиграция, парижанки, Одесса, Бессарабия, Франция, Монпарнас, Анина Гагарина Стурдза.

Резюме: В статье рассказывается о жизни пяти молодых художниц из Одессы, иммигрировавших во Францию на рубеже XIX-XX веков. Приведен исторический, социальный и художественный контекст той эпохи и представлено пять тематических исследований, посвященных жизни и творчеству полузабытых, но талантливых художниц. Вклад этих «парижанок из Одессы» в эстетическое наследие Монпарнаса 20-30-х годов XX века свидетельствует о том, что им удалось найти свое место в художественном творчестве, а затем и в истории искусства Франции.

Список иллюстраций:

1. Анина Григорьевна Гагарина-Стурдза (Одесса, 1868 – Канны, 1918).
2. Бюст работы ее мужа, скульптора Дени Пьера Пюэша (Бозуль, 1854 – Родез, 1942).
3. Князь Григорий Евгеньевич Гагарин-Стурдза (1840-1921), действительный статский советник, гласный Бендерского уездного земства.

02.06.2020

Prof. dr. Francis Conte, Université Sorbonne, Paris, France, https://orcid.org/0000-0003-2263-615X, e-mail: francis.conte6@gmail.com

VITICULTURA BASARABEANĂ DIN ANII 1924-1931, REFLECTATĂ ÎN RAPOARTELE CONSULARE POLONEZE

Marius Tărîţă

Cuvinte-cheie: viticultură, Basarabia, Polonia, interbelic, rapoarte consulare, comerţ.

În fondul 487 al Arhivei Documentelor Noi (pol. *Archiwum Akt Nowych*) din Varşovia se păstrează mai multe rapoarte economice, întocmite de lucrătorii Consulatului Republicii Polone de la Chişinău în anii 1924-1931[1]. Informaţiile cele mai timpurii ce includ date despre viticultura din Basarabia apar într-un raport de la 15 februarie 1924, „Starea economică a Basarabiei în anul 1923"[2], iar cele mai târzii vin dintr-un raport din 11 ianuarie 1931.

În studiul de faţă vom trece în revistă rapoartele consulare poloneze în care apar referiri la viticultura basarabeană şi vom semnala principalele aspecte ce prezentau interes pentru lucrătorii Consulatului Republicii Polone de la Chişinău. Acest consulat îşi desfăşura activitatea la Chişinău din lunile septembrie-octombrie 1919.

Primele referiri la vinurile basarabene

Deşi cele mai vechi documente despre vinurile basarabene sunt din 1924, informaţii despre începutul anilor 1920 apar în cartea consulului Antoni Świerzbiński, editată în 1929. Este posibil că acesta a avut la îndemână şi rapoarte mai vechi decât cele asupra cărora ne vom opri mai jos. După Świerzbiński, până la 1921 relaţiile comerciale polono-române au fost foarte bune („perioadă de aur"). Deteriorarea acestora ar fi avut loc ca urmare a semnării tratatului comercial polono-român din 1921, care a introdus restricţii pentru „exportul de vinuri, nuci şi prune, ceea ce a lovit în interesele negustorilor basarabeni" (Bessarabja 1929, 59). Acesta afirma că cei din sfera comercial-industrială din Basarabia spuneau că încetarea exportului de fructe şi struguri, dar în special de vinuri, ar pricinui o pierdere anuală de 800.000.000 de lei[3].

În ce priveşte documentele de arhivă consultate, acestea arată că în prima etapă referenţii Consulatului au avut o abordare generală. Au încercat să informeze factorii interesaţi de la Varşovia cu privire la aspectele tehnice ce ţineau de domeniul viticulturii. Astfel, în raportul de la 15 februarie 1924, semnat de viceconsulul Bronisław Ossoliński[4], era notat: „o sferă nu mai puţin importantă la compartimentul economia ţinutului, în Basarabia este ocupată de producţia vinului. Arealul de pământ care revine în Basarabia viţei de vie se ridică la 39.470 ha. Dacă în anul 1922 producţia de vin a fost de 51.182.470 litri, în anul trecut, adică în 1923, a fost de 54.913.600 litri, deci mai mare cu aproape 4.000.000 litri faţă de anul 1922. Basarabia produce prevalent vinuri uşoare"[5].

Mai jos autorul raportului făcea, în baza informaţiilor ce-i erau disponibile, o analiză a evoluţiei viticulturii basarabene şi lăuda organizarea congreselor vinului şi tendinţele pozitive:

„Deşi producţia de vin din Basarabia nu a fost până acum folosită în mod corespunzător, s-a conturat o tendinţă destul de clară, ce indică aspiraţia de îmbunătăţire. Această tendinţă datează la propriu din anul 1921, când a avut loc primul congres al producătorilor de vin basarabeni. Din acel moment au loc anual congrese de degustare [a vinului]. Ultimul congres s-a ţinut la Chişinău în luna decembrie 1923. Aceste congrese nu sunt de neglijat pentru apropierea reciprocă şi pentru a face cunoştinţă cu producătorii şi specialiştii de vin basarabeni, cu specialiştii din alte provincii ale României. Printre rezultatele palpabile ale acestor congrese se poate enumera cumpăra-

[1] Am consultat aceste documente în timpul stagierii finanţate de Departamentul „Artes Liberales" al Universităţii din Varşovia, 1 septembrie - 30 noiembrie 2013.

[2] Arhiva Documentelor Noi din Varşovia (în continuare: ADNV), F. 487, d. 71, f. 3-4.

[3] ADNV, F. 487, d. 71, f. 3-4.

[4] Conducea Consulatul din Chişinău în calitate de viceconsul. La moment, încă nu avem o explicaţie de ce diplomaţia poloneză nu a avut un consul la Chişinău în 1923-1924.

[5] ADNV, F. 487, d. 71, f. 3.

rea unei cantităţi importante de vin basarabean pentru alte provincii ale României. Unul din postulatele cele mai importante, adoptate de participanţii congresului producătorilor de vinuri, a fost necesitatea obţinerii de la guvernul român a implementării prevederii despre managementul viţei de vie în Basarabia şi, de asemenea, eliminarea formalităţilor birocratice netrebuincioase, care jenează şi îngreunează exportul producătorilor basarabeni. Un raport exhaustiv în problema gestionării viţei de vie a fost trimis la data de 27 octombrie 1923 cu nr. 2720/23"[6].

Raportul cu nr. 2720/23, la care făcea referinţă viceconsulul, nu s-a păstrat în arhivă. Însă e posibil să existe anumite indicii în altă scrisoare, din 15 februarie 1924, privind expoziţia agrar-industrială de la Iaşi din octombrie 1923, la care au fost şi producătorii basarabeni. Era semnalat faptul că la expoziţie au fost prezente 250 de feluri de vinuri şi 150 de soiuri de struguri. Autorul lăuda prestanţa producătorilor basarabeni. „În special, specialiştii basarabeni au arătat dovada pregătirii profesioniste la capitolul vinuri, reuşind să obţină, datorită cunoaşterii profesioniste fundamentale, o poziţie importantă în rândul sferelor agronomice. Sub aspectul calităţii înalte, s-au evidenţiat butucii cultivatorului basarabean Zaporoşcenko, specimenele căruia cuprindeau un spaţiu de circa 300 de desetine de pământ. Mai încolo erau butucii lui Kirkorov, Aivar, Şerer şi Balaban, toţi din Basarabia. Ei toţi au fost premiaţi cu medalii de aur"[7]. Viceconsulul nu a specificat ce tipuri de vin produceau aceştia şi ce caracteristici aveau. În acest sens, raportul a avut mai mult un caracter descriptiv-informativ, însă a reţinut detalii ce pot prezenta interes pentru cercetătorii şi cititorii de astăzi.

Următorul raport a fost adresat Legaţiei Republicii Polone de la Bucureşti, care l-a primit în 16 decembrie 1924. Stilul acestuia fusese întocmit de J. Knaflewski, era, pe de o parte, mai pragmatic, vizând direct locul şi importanţa importurilor basarabene în Polonia, iar pe de altă parte, avea note de criticism, dincolo de faptul că prezenta faptele mult mai detaliat.

Raportul nota că productivitatea strugurilor în acel an era considerată ca fiind peste medie. Pentru soiurile de struguri care erau exportate din Basarabia – „de Crimeea" şi „Muscat" – se plătea taxa vamală de 600 de lei pentru vagon. Strugurii erau plasaţi în coşuri de 2,0 sau 2,2 kg. Semnala că la sate erau cultivate mai mult soiurile americane, care cereau mai puţină îngrijire şi care erau sub aspectul calităţii cu mult mai slabe decât cele franceze[8]. Este posibil ca aceste informaţii să fie obţinute nu doar prin comunicarea cu exportatorii, dar şi prin vizitarea localităţilor rurale din Basarabia de către lucrătorii Consulatului polonez de la Chişinău.

În continuare, se trecea la subiectul vinurilor. Se menţiona că în respectivul an în vinul alb alcoolul constituia 12%, iar în cel roşu – 10%[9]. Una din problemele cu care se confrunta producătorul basarabean era legată de butoaie: „În general, se aud plângeri că preţurile pentru butoaie sunt ridicate: butoiul de stejar de 50-60 de vedre costă 1800-1900 de lei"[10] (pentru preţurile din epocă, vezi anexa 1). Pe de altă parte, pentru exportatori a fost un an extraordinar. Consulul nota: exportul strugurilor în Polonia a depăşit în acest an cele mai curajoase visuri ale negustorilor locali, iar veniturile exportatorilor sunt evaluate aici la sume înalte. După cum a fost informat discret Consulatul, au fost exportate nu doar speciile de desert, dar şi cele simple, pentru a fi prelucrate în vin în Polonia. În continuare, consulul dădea evaluarea costurilor exportului: astfel, la Chişinău, 1 kg de struguri costa 10 lei, transportul până la frontieră – 2,8, taxa de export – 0,06, diferite taxe – 2,14, în total, 1 kg franco la frontieră se ridica la 15 lei, care erau echivalenţi cu 38 de groşi polonezi. „Adăugând la aceasta taxa poloneză de la 25 de groşi pentru 1 kg şi, în mediu, 7 gr. de la frontieră, importatorul polonez achita pentru 1 kg de struguri în jur de 70 gr. Considerând că 1 kg de struguri dă în jur de 0,75 l de vin, e un fapt clar că aducerea strugurilor din Basarabia, în vederea prelucrării în vin în Polonia, se răscumpără în întregime"[11]. Acest raport pare să fi avut o importanţă sporită pentru diplomaţii polonezi, deoarece a fost trimis la şase instituţii din Varşovia – MAE, Ministerul Industriei şi Comerţului, Ministerul Agriculturii şi Bunurilor Statului, Oficiul Statistic Principal, Secretariatul Comitetului Economic General al Miniştrilor şi Oficiul pentru

[6] ADNV, F. 487, d. 71, f. 3-4.
[7] ADNV, F. 487, d. 71, f. 41.
[8] ADNV, F. 487, d. 71, f. 47.
[9] ADNV, F. 487, d. 71, f. 48.
[10] ADNV, F. 487, d. 71, f. 48.
[11] ADNV, F. 487, d. 71, f. 48.

Emigraţie al Ministerului Muncii şi Protecţiei Sociale[12].

Rapoartele lui Antoni Świerzbiński

Din ianuarie 1925, locul viceconsulului Ossoliński a fost luat – în postura deja de consul – de Antoni Świerzbiński. Acesta s-a dovedit a fi activ în timpul mandatului său, unul din rapoartele sale anuale materializându-se într-o carte editată la Varşovia în anul 1929 (Besarabja 1929).

La 15 mai 1925, Antoni Świerzbiński a trimis un raport cu date sumare privind viticultura. Starea viilor era estimată ca medie, iar arealul ocupat de viţa de vie era apreciat la circa 40.000 ha. Raportorul nota că arealul cu viţă de vie se afla preponderent în judeţele centrale şi sud-estice ale Basarabiei[13].

Un alt raport mai detaliat privind viticultura basarabeană datează din 1 decembrie 1927. Consulul făcea o analiză a problemelor viticultorilor, arătând impedimente – atât de ordin intern, cât şi de ordin extern – în privinţa dezvoltării comerţului cu vinuri. Această atmosferă era denumită generic ca „depreciere a bogăţiei". Pe piaţa internă a României exista o cerere (denumită de consul „deficit") a Transilvaniei şi Bucovinei, care era acoperită de Vechiul Regat ce producea mai mult vin decât consuma. Datorită acestui fapt, „Basarabiei nu-i rămâne o altă cale decât de a exporta"[14]. Însă în Europa existau anumite bariere de import, care împiedicau exportul vinurilor basarabene. Świerzbiński considera că doar vinurile franceze puteau pătrunde în Polonia, Austria şi Cehoslovacia. Cauza nu consta în aceea că soiurile franceze ar fi fost mai bune, ci se datora „convenţiilor comerciale speciale, pe care Franţa le-a încheiat cu aceste ţări"[15]. În cartea editată în 1929 Świerzbiński susţinea cu totul altceva: „Peste hotare, vinurile de aici nu se bucură de o opinie bună, iar aceasta e din cauza faptului că livrarea de vinuri nu e organizată eficient: nu [sunt exportate] cele mai bune soiuri, ba chiar din cele rele nu o singură dată erau falsificate" (Besarabja 1929, 43).

Greutăţile de pe piaţa externă influenţau nefavorabil preţul la vinuri, care astfel scădea. O vadră de vin de masă basarabean, adică un decalitru şi jumătate, costa 130-140 de lei, pe când acelaşi vin costa la Bucureşti 200 de lei pentru un decalitru, adică 300 de lei pentru o vadră. În această situaţie, conform informaţiilor pe care le avea Świerzbiński, unii producători au găsit o soluţie – „Rusia. Încolo se trimite prin contrabandă o cantitate mare de vinuri. Pe sub ochii autorităţilor şi în cunoştinţa lor de cauză. Şi deşi nu avem relaţii comerciale cu Rusia, cu toate acestea la frontieră este dus un comerţ intensiv, care nu figurează în statisticile oficiale, dar care ajută la menţinerea vinăriilor basarabene"[16].

În anul 1928, ca şi în cel precedent, după cum rezultă din raportul din 31 mai 1929, pe fundalul secetei care afecta majoritatea ramurilor agriculturii, recolta viticultorilor a fost una bună. De această dată, consulul nu a mai evaluat preţurile, ci a dat mai multe detalii privind viticultura basarabeană:

„Conform datelor oficiale ale Ministerului Agriculturii, arealul total ocupat de vii (nobile şi populare) în Basarabia, în anul 1928, a constituit 93.759 ha. Aceasta a dat 1.914.728 hectolitri de vin. Totuşi această stare de fapt în realitate arată un pic altfel, şi anume, în cifra de 93.759 ha ocupate de vii în 1928 intră, de asemenea, 52.061 ha de butuci populari, adică aşa-numiţii „producători direcţi" – hibrizi care, din cauza secetei din 1927 şi 1928, au suferit mult, în consecinţă recolta de facto a viilor este incomparabil mai mică decât dau datele statistice oficiale ale Ministerului şi constituie de la 6.000.000 până la 7.500.000 decalitri. În anul de referinţă, cele mai bune soiuri de vin erau în colonia elveţiană Szabo (jud. Cetatea Albă), în egală măsură erau bune soiurile din judeţele Chişinău, Orhei, Bender şi Cahul"[17]. Pe lângă aceste date, consulul raporta şi preţurile la vin, care erau mai mici, comparativ cu cele ce le semnalase pentru 1927. Un decalitru de vin alb costa 100-130 de lei, iar cel roşu – 90 de lei. Adăuga la aceasta că în Basarabia nu ar fi existat vinuri seci, iar de obicei în vânzare era vinul „tânăr" din anul în curs. Estima că în anul 1929 recolta urma să fie deosebită, mai ales în sudul Basarabiei[18]. Acest optimism era reluat pe scurt într-o scrisoare din 28 iunie 1929: „recolta de struguri

[12] ADNV, F. 487, d. 71, f. 49.
[13] ADNV, F. 487, d. 71, f. 51.
[14] ADNV, F. 487, d. 71, f. 115.
[15] ADNV, F. 487, d. 71, f. 115.
[16] ADNV, F. 487, d. 71, f. 116. Raportul a fost trimis Legaţiei Republicii Polone la Bucureşti, iar Ministerului de Externe de la Varşovia două copii – secţiilor P.III şi P.IV.
[17] ADNV, F. 487, d. 71, f. 226.
[18] ADNV, F. 487, d. 71, f. 226.

se anunţă a fi bună în acest an”[19], în același timp, era menționată starea nesatisfăcătoare a livezilor.

În raportul din 31 mai 1929, consulul descria comerţul din Basarabia și exportul în Polonia. Este posibil să fi existat interdicţii din partea statului polonez în ce privește produsele din mai multe sfere, deoarece în anul 1928 „Basarabia nu a exportat deloc ovăz, cereale; de asemenea nu a vândut pe piața externă vinuri și fructe uscate“[20] (prune și vișine)[21]. În schimb, a exportat 471.785 kg de struguri, în valoare de 3.774.250 lei.

Pentru comparaţie cu abordarea din 1929, vezi raportul din 30 iunie 1930, pe care l-am inclus în anexa 2. Consulul Uzdowski considera că vinurile basarabene erau mai slabe din punct de vedere al calităţii decât cele din Vechiul Regat și Transilvania.

Vizita lui Mickiewicz la Chișinău (24 noiembrie 1930)

În 24 noiembrie 1930 la Chișinău a sosit Mickiewicz[22], directorul Camerei de Comerţ Polono-Române de la Varșovia, cu scopul de a face cunoștinţă cu exportul fructelor și vinului în Polonia[23]. Consulul M. Uzdowski raporta despre această vizită în scrisoarea din 26 noiembrie 1930. Prima întâlnire a avut loc în incinta Consulatului[24], Uzdowski menţionând în raportul său că observaţiile lui Mickiewicz erau în consonanţă cu cele pe care le făcuse anterior Consulatul în rapoartele sale economice. Uzdowski deschidea paranteze mai largi în privinţa exporturilor poloneze în Basarabia: „principala cauză a concurenţei câștigătoare a Germaniei și Cehoslovaciei la capitolul textile, manufactură, vase, ustensile agricole ș.a. este lipsa din partea poloneză a reclamei și propagandei profesioniste pe piața basarabeană”[25]. De asemenea, în cadrul convorbirii a fost semnalată lipsa de încredere, care era reciprocă, a celor două pieţe – poloneză și română[26]. Tăietura din ziar, anexată raportului Consulatului, indică totuși omiterea unor momente de pe agenda lui Mickiewicz. În articolașul apărut în „Golos Bessarabii” la 25 noiembrie 1930, nr. 309, se menţiona: „Fiind însoţit de secretarul general al camerei [de comerţ] din Chișinău D. Popovici, oaspetele a vizitat directoratul, unde a avut o discuţie lungă cu Dl Florescu despre perspectivele exportului fructelor și vinului în Polonia”. După aceea „a vizitat pe primar și pe consulul polonez. Seara a avut loc ședinţa la care au fost invitaţi toţi exportatorii basarabeni”.

În seara aceleiași zile de 24 noiembrie, Camera de Comerţ din Chișinău a organizat o adunare generală a exportatorilor și reprezentanţilor negustorilor. Ședinţa a fost condusă de președintele Camerei, Sinadino. Mickiewicz a prezentat un referat, în care a abordat, în primul rând, problema exportului strugurilor în Polonia. Concluziile sale erau rezumate în felul următor de Consulat:

„În comparaţie cu anul precedent, importul strugurilor, datorită reducerii tarifelor vamale de către Polonia, se prezintă mai bine. Totuși importul în Polonia în privinţa strugurilor s-a mărit și din alte ţări, nu doar din România. Pe lângă aceasta, a fost remarcat că marfa românească /cu mici excepţii/ este bună și poate să concureze cu succes cu strugurii străini. Ar putea chiar să cucerească piața poloneză, dacă ar corespunde unor anumite condiţii, obligatorii pentru o astfel de intenţie.

Un impediment îl constituie, în primul rând, lipsa standardizării, ceea ce influenţează preţurile, care, în această privinţă, trebuie să fie în egală măsură aceleași atât pentru strugurii românești, cât și pentru cei străini, care sunt mai puţin calitativi. Importul strugurilor românești, sub aspectul calităţii, poate fi împărţit în trei categorii: 1) cele mai bune sunt din Basarabia, 2) un pic mai slabe din Moldova și din localităţile de pe Dunăre /Giurgiu/ și 3) cele mai slabe – din Vechiul Regat”[27].

Erau enumerate mai multe cauze ale preţului scăzut al strugurilor românești. Prima era că exportatorii, neavând cantitatea suficientă a unui soi de struguri, completau vagoanele cu alte soiuri. În al doilea rând, erau amestecaţi struguri culeși la date diferite, cei mai timpurii începând să se acopere cu mucegai, stricau și strugurii mai noi. O a treia critică era legată de lipsa etichetelor cu denumirea soiului pe cutii.

Mickiewicz ar mai fi notat că, spre deosebire de alte fructe, ca perele și merele, care puteau să fie

[19] ADNV, F. 487, d. 71, f. 245.
[20] ADNV, F. 487, d. 71, f. 231.
[21] ADNV, F. 487, d. 71, f. 230.
[22] În document nu e specificat prenumele.
[23] ADNV, F. 487, d. 71, f. 259.
[24] ADNV, F. 487, d. 71, f. 267.
[25] ADNV, F. 487, d. 71, f. 267.
[26] ADNV, F. 487, d. 71, f. 267.
[27] ADNV, F. 487, d. 71, f. 261-262. E posibil că Uzdowski folosea sintagma de Vechiul Regat doar pentru Muntenia sau poate că Moldova se referea doar la Bucovina.

lăsate să se mai coacă pe drum, strugurii trebuiau exportaţi doar copţi pe deplin. Au fost aduse detalii interesante referitoare la calitatea coşurilor pentru struguri. Cele mai bune, în opinia polonezului, ar fi fost cele maghiare, urmate de cele bulgăreşti. Însă remarca faptul că unii producători români aveau coşuri chiar mai bune decât cele maghiare[28].

Mickiewicz a avut pe parcursul discuţiei o atitudine accentuată de critică şi nu a acceptat plângerile pe care le-au înaintat producătorii basarabeni. Pentru mai multe detalii, vezi fragmentele ce le-am inclus în anexa 3 a prezentului studiu.

Finalul raportului era unul optimist pentru partea poloneză: „această adunare este prima dovadă vie şi importantă a aplicării propagandei reale, ce poate să influenţeze asupra neîncrederii, care este răspândită aici de către elementele dușmănoase nouă”[29]. Consulul Uzdowski a trimis raportul în original şi patru copii Ministerului Afacerilor Externe de la Varşovia, copia care ne-a servit ca sursă mai sus e cea trimisă Legaţiei Polone de la Bucureşti.

Raportului i-a fost anexat un articol publicat în „Golos Bessarabii” la data de 26 noiembrie 1930. În acest articol apare şi o informaţie omisă de Consulat. „Dl Uzdowski a indicat că guvernul român întreprinde paşi spre amenajarea la Varşovia a unui depozit pentru mărfurile româneşti, unde exportatorii vor putea păstra marfa, în cazul căderii preţurilor”[30].

O menţiune mai scurtă despre vinurile basarabene apare în raportul lui Uzdowski din 11 ianuarie 1931, trimis Legaţiei Republicii Polone la Bucureşti. Era notat volumul producţiei de vin ca fiind aproximativ egal cu cel din perioada de până la război. Rămâne neclar de ce compară datele din 1910 (2.200.000 hectolitri) cu cele din 1928 (1.959.292 hectolitri)[31]. E posibil să nu fi dispus de informaţiile statistice pentru anii 1929 şi 1930. Pe de altă parte, critica soiurile produse la acel moment ca unele care cedează în faţa celor antebelice. După aceasta, Uzdowski făcea un pronostic privind importanţa vinurilor basarabene. „Odată cu ajustarea la necesităţile cumpărătorilor şi menţinerea pe pieţele din străinătate, producţia de vin va avea o mare importanţă pentru piaţa agrară a Basarabiei şi, fără discuţii, va lărgi capacitatea sa pentru mărfuri industriale”[32].

Concluzii

În rapoartele economice ale Consulatului Republicii Polone de la Chişinău, un loc aparte îl ocupă cultivarea strugurilor în Basarabia, producţia de vin şi exportul acestora în Polonia. Această problema a fost abordată de viceconsulul Ossoliński, consulii Świerzbiński şi Uzdowski. Raportorii au menţionat date tehnice despre arealul cuprins de struguri, soiurile cultivate, preţurile, cei mai cunoscuţi producători, unele probleme cu care se confruntau aceştia, complexitatea exporturilor vinurilor basarabene, raportate la cele din alte regiuni româneşti şi la situaţia din acest domeniu în Europa Centrală. Vinurile basarabene aveau o concurenţă puternică pe pieţele din Austria, Cehoslovacia şi Polonia din partea vinurilor franceze, care erau protejate şi de înţelegeri comerciale încheiate de Franţa cu respectivele ţări. Opiniile consulilor polonezi privind calitatea vinurilor basarabene variau: Świerzbiński considera că nu cedează în faţa celor franceze, iar Uzdowski – că sunt mai slabe decât acestea din urmă. Şirul rapoartelor se întrerupe la începutul anilor 1930, ceea ce face imposibil de urmărit, cel puţin la stadiul actual al cercetărilor, evoluţiile din anii 1931-1939.

Bibliografie

Besarabja 1929: Besarabja współczesna. Sprawozdanie ekonomiczne z 1927/28 roku Konsulatu Generalnego Rzplitej Polskiej w Kiszyniowie w opracowaniu konsula generalnego A. Świerzbińskiego (Warszawa 1929).

[28] ADNV, F. 487, d. 71, f. 262.
[29] ADNV, F. 487, d. 71, f. 265.
[30] ADNV, F. 487, d. 71. Nenumerotat, lângă fila 267.
[31] ADNV, F. 487, d. 71, f. 303.
[32] ADNV, F. 487, d. 71, f. 303.

Anexa 1

Tabelul comparativ al creşterii preţurilor la mărfurile de uz comun 1923-1926 (raportat la 100, preţul la 1 august 1916)

Denumirea	20/I-1923	20/I-1924	20/XII-1924	20/XII-1925	20/VI-1926	20/XII-1926
Pâine simplă	1500	2500	4500	5500	7500	5500
Pâine albă	2000	3200	6040	7000	8800	6400
Făină porumb	3380	4700	6600	6600	6600	6600
Făină grâu	1875	2750	4000	5000	5000	5000
Cartofi	2000	2000	4000	2660	2660	3500
Carne	2000	2250	3750	4000	5250	5000
Grăsimi	4000	4370	5000	5250	5250	5000
Lapte	1750	2500	3000	3500	3500	3500
Unt	4500	5380	5400	7000	7200	7690
Caşcaval	2570	4000	4280	4280	5140	5143
Peşte	1875	2750	3500	5000	7500	6250
Fasole	3500	7000	8000	7000	8000	6000
Măsline	3000	5330	6500	7000	7000	7000
Orez	4000	4660	5330	6000	6000	6000
Sare	2000	2660	2660	2660	2660	4430
Zahăr	2500	5000	5000	6000	6000	6000
Ceai	2500	5000	5000	6000	6000	6000
Cafea	2900	3750	5000	6500	7500	7500
Vin	1750	2500	3000	3000	3000	3500
Vodcă de prune	1250	1500	1870	2000	2000	3000
Spirt	1560	1560	1750	1870	2187	4700

Sursă: ADNV, F. 487, d. 71, f. 101.

Anexa 2

Viile şi livezile basarabene conform raportului din 30 iunie 1930

Se anunţă că în acest an viile şi livezile vor da o producţie mare. Recolta de struguri se prevede a fi maximă /250 de căldări de vin de pe ha/. Viile ocupă în Basarabia arealul de 125.310 ha, iar livezile – 38.971 ha. Pe judeţe, această situaţie se prezintă astfel:

Judeţul	Vii, ha	Livezi, ha
Orhei	15.911-	2,849-
Lăpuşna	30.172-	12.058-
Bălţi	3.441-	4.910-
Soroca	1.020-	1.946-
Hotin	64.-	6.036-
Tighina	21.139-	8.413-
Cahul	18.296-	329-
Izmail	11.482-	212-
Cetatea Albă	23.791-	2.218-
În total	15.316-	38.971-

Strugurii şi fructele, în afară de cereale, sunt considerate în Basarabia drept cel mai important produs de export. Fiind dependentă, din clipa unirii cu România, de pieţele poloneză şi germană, Basarabia luptă de mai mulţi ani pentru reducerea de către Polonia a taxelor de import la fructe. Reducerile vamale la struguri şi fructe, pe care le-a obţinut România prin noul tratat comercial polono-român, sunt explicate, în cea mai mare parte, prin presiunile pe care le-au exercitat reprezentanţii Basarabiei asupra guvernului român.

În anul curent se prevede un export foarte important de fructe şi struguri în Polonia. În ce priveşte vinul, această problemă rămâne în continuare critică pentru Basarabia, sub două aspecte: lipsa completă a organizării şi preluarea completă a exportului de către Vechiul Regat. Încercările de a intra în contact cu exportatorii bucureşteni nu au dat până la acest moment niciun rezultat. În afară de simpla concurenţă, un rol important aici îl joacă faptul că vinurile basarabene (acrişoare), cu excepţia celor din judeţul Cetatea Albă, cedează în calitate celor regăţene şi transilvănene.

Merită atenţie hotărârea Parlamentului în vederea interzicerii cultivării aşa-numiţilor hibrizi /vie proprie/, cel mai simplu şi cel mai popular tip de butuci, cultivaţi exclusiv de sătenii basarabeni. Viile de acest tip ocupă în unele judeţe 2/3 din totalul viilor /Bălţi, Orhei, Tighina/. Hotărârea aceasta, faţă de care se aud proteste de peste tot, are ca scop lichidarea obţinerii alcoolului din vin (sic!) în favoarea alcoolului din cereale.

Sursă: *ADNV*, F. 487, d. 71, f. 252-253.

Anexa 3

Fragmente din raportul consular privind întâlnirea lui Mickiewicz cu producătorii basarabeni (24 noiembrie 1930)

Al treilea aspect important în exportul strugurilor din România este problema duratei lungi a transportului. Transportul din România durează nespus de mult, chiar mai mult decât din ţări mai îndepărtate. S-a constatat că în multe vagoane, din cauza drumului lung, strugurii se acoperă cu mucegai. Transportul din Basarabia e mai rapid decât din Vechiul Regat, iar aceasta din cauza distanţei mai mici, în general însă, transportul din România lasă mult de dorit.

În vagonul special amenajat pot încăpea 6000 kg, în cel simplu – 5000 kg.

Taxa vamală constituie 0,45 pentru kg, din care 10% sunt plăţi manipulatorii[33]. Se atrage atenţia exportatorilor asupra faptului că vămuirea la staţia Sniatân-Zaluce din Polonia este cu mult mai convenabilă decât la locul de destinaţie[34]. De exemplu, în vagonul destinat pentru Varşovia, dacă devamarea are loc la Varşovia, se pierde ca timp cel puţin cu 24 de ore mai mult, decât în cazul, când toate formalităţile vamale sunt îndeplinite la Sniatân. După ce ajunge la Varşovia, un astfel de transport este îndată la dispoziţia receptorului. La încărcarea a 5000 kg, luând în calcul Sniatân-Varşovia, cheltuielile de transport constituie în jur de 900 de zloţi. La mai mult de 5000 kg se percepe câte 0,18 pentru kg; în timp ce mai jos de 5000 kg – rămâne aceeaşi sumă. Plata pentru aducerea la antrepozitul vamal şi pentru hamali nu este dependentă de volumul încărcăturii şi, conform convenţiei Sindicatului Hamalilor, constituie 350 zloţi. Acest preţ este fixat prin înţelegere.

Firmele de expediere ridică plăţi relativ foarte mari, adică în medie câte 150 zloţi pentru vagon, pe când agenţia vamală – cu mult mai puţin, 20-30 zloţi. Exportatorii trebuie să atragă atenţia asupra acestui fapt.

În afară de plăţile amintite, mai este plata pentru supraveghetorul vagonului. Pe această poziţie de asemenea s-ar putea face economii prin trimiterea din start a unui număr mai mare de vagoane.

Ca orientare pentru exportatorii români, Mickiewicz dă preţurile la struguri în sezonul anului 1930 la Varşovia:

Alepo .... 2-3 zloţi
Alfons Alli ... „ „ „
Chasselas ..... 1,70-2 „ /calitatea I/ soiurile mai joase considerabil mai ieftin
Napoleon.....2-3 „
Alfons..... 2-2,50 „
Coarna..... 1,70-2 „
Asma..... „ „ „

După discursul Dlui Mickiewicz, un şir de negustori i-au adresat întrebări, care se refereau, în egală măsură, la transportarea strugurilor şi la posibilitatea realizării vinului basarabean în Polonia. Din aceste întrebări merită atenţie una, şi anume cea care abordează greutăţile pretinse, puse de autorităţile poloneze la introducerea vinului basarabean pe piaţa poloneză / discalificarea prin intermediul analizei a vinurilor care se află de mai mult timp în Polonia/.

Dl Mickiewicz, răspunzând la întrebarea de mai sus, a subliniat că toate plângerile negustorilor decurg în principiu din vina lor. Aceasta vine din incapacitatea de a se racorda la condiţiile de export general acceptate.

După discursul Dlui Mickiewicz, a luat cuvântul preşedintele camerei, Dl Sinadino, care le-a explicat exportatorilor că plângerile lor nu sunt justificate, pentru că esenţa problemei constă în atingerea unei mai bune organizări a exportului. Dl Sinadino a mulţumit Conducătorului Consulatului pentru prezenţă şi pentru interesul faţă de problemele exportului negustorilor de la faţa locului, iar ulterior a mulţumit şi Dlui Mickiewicz pentru referat şi sfaturile preţioase.

Conducătorul Consulatului, referindu-se la observaţiile făcute în timpul discuţiilor de către unii negustori, a menţionat, într-un discurs scurt, că toate zvonurile despre pretinsele greutăţi speciale, puse de către autorităţile poloneze exportatorilor basarabeni, se bazează pe neînţelegere, iar la concret – pe lipsa de înţelegere necesară a cerinţelor pieţei poloneze. I-a asigurat pe cei adunaţi că, în limitele înţelegerilor existente şi în vederea cooperării economice polono-române, exportatorii basarabeni pot să se aştepte întotdeauna la deschidere, ajutor şi facilităţi din partea autorităţilor poloneze.

[33] Nu este clar ce se are în vedere.
[34] Subliniat în text.

Ședința a fost închisă de Dl Sinadino la ora opt seara.

Presa locală a publicat un șir de menţiuni, note despre [adunare] și o relatare mai largă. Trebuie de subliniat că [publicaţia] antipoloneză „Bessarabskoie Slovo" a omis complet, prin tăcere, problema vizitei Dlui Mickiewicz.

„Golos Bessarabii", nr. 309 și 310, din zilele de 25 și 26 noiembrie a.c., a publicat o menţiune mai largă despre adunare, iar apoi o relatare mai extinsă. Respectivele texte Consulatul le trimite în anexă. Cât privește relatarea amintită, în aceasta a fost deformat discursul Conducătorului Consulatului. După cum rezultă din paragrafe anterioare ale ziarului de mai jos, Consulul aborda doar problemele greutăţilor pretinse pe care le-ar fi creat autorităţile poloneze [în articolul din nr. 310, menţiona că Uzdowski ar fi ţinut un mic discurs, după ce Mickiewicz a răspuns la întrebări, și ar fi promis „să acorde colaborarea deplină în vederea măririi exporturilor din Basarabia în Polonia" – n.n.].

Trebuie de menţionat că faptul venirii Dl. Mickiewicz la Chișinău, discursul său cald și folositor pentru Polonia, organizarea ulterioară a adunării și participarea largă la aceasta a celor mai remarcabili reprezentanţi ai negustorilor, iar înainte de toate explicarea exportatorilor că autorităţile poloneze nu au nicio prejudecată în raport cu ei va contribui, indiscutabil, într-o măsură oarecare la așezarea suplimentară a relaţiilor comerciale polono-basarabene de mai departe.

Această adunare este prima dovadă vie și importantă a aplicării propagandei reale, ce poate să influenţeze asupra neîncrederii, care este răspândită aici prin elementele dușmănoase nouă.

/-/ M[arjan]. Uzdowski, Consul

Sursă: *ADNV*, F. 487, d. 71, f. 263-266.

The wine industry of Besarabia as reflected in Polish consular reports (1924-1931)

Keywords: winemaking, Besarabia, Poland, interwar period, consular reports, trade.

Abstract: This article is based on materials from file no. 71, Fund no. 487 of the Central Archives of Modern Records in Warsaw. The file contains economic reports from the Polish Consulate in Chisinau, relating to the beginning of the interwar period. The authors of the reports wrote about the varieties and production of wines in Bessarabia, wine brands, their place in the Romanian wine market, their quality, as well as the export of Bessarabian wines to Poland and Central European countries, where they met competition from French wine producers.

The Polish consuls had different opinions about Bessarabian wines: A. Świerzbiński considered that they were not worse than French ones, and M. Uzdowski preferred French ones. The last surviving records date back to the early 1930s, so it is currently impossible to trace the development of Bessarabian viticulture and winemaking in 1931-1939 from the point of view of the Polish consulate.

Сведения о винодельческой промышленности Бессарабии в отчетах польского консульства (1924-1931 гг.)

Ключевые слова: виноделие, Бессарабия, Польша, межвоенный период, консульские отчеты, торговля.

Резюме: В данной статье использованы материалы дела № 71 из Фонда № 487 Архива новых актов в Варшаве. Дело содержит экономические отчеты польского консульства в Кишиневе, относящиеся к началу межвоенного периода. Авторы отчетов писали о сортах и производстве вин в Бессарабии, винных брендах, их месте на винном рынке Румынии, их качестве, а также об экспорте бессарабских вин в Польшу и страны Центральной Европы, где они встретили конкуренцию со стороны французских производителей.

Польские консулы придерживались разных мнений о бессарабских винах: А. Свежбинский считал, что молдавские вина не хуже французских, а М. Уздовский предпочитал французские. Последние сохранившиеся отчеты относятся к началу 1930-х годов, поэтому в настоящий момент невозможно проследить развитие бессарабского виноградарства и виноделия в 1931-1939 годах с точки зрения польского консульства.

24.08.2020

Dr. Marius Tărîţă, Institutul de Istorie, MECC, str. 31 August 1989, nr. 82, MD-2012, Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-1538-5292, e-mail: marius@nichita.org.

MOSCOVA – VATICANUL ORTODOX: UN PROIECT EȘUAT

Nicolae Fuștei

Cuvinte-cheie: Vaticanul ortodox, panortodox, comunitatea creștinilor ortodocși, Sinod, persecuții, statul sovietic, Biserica.

Dacă în anii 1936-1939 statul a curmat cu vehemență toate relațiile Bisericii Ortodoxe Ruse cu alte organizații religioase din lume, situația se schimbă odată cu începutul războiului. Astfel, la începutul anilor 1940 Patriarhia Moscovei joacă un rol tot mai importat în politica externă a statului sovietic.

Pentru punerea în aplicare a planurilor sale, sovieticii au avut la îndemână un instrument pe care nu întârzie să-l utilizeze ori de câte ori apărea necesitatea să alimenteze șovinismul imperial. Este vorba de ideea despre Moscova ca „cea de-a Treia Romă", idee care își are originea prin secolul al XV-lea.

Este cunoscut că după căderea Constantinopolului (1453), considerat a doua Romă, în spațiul statului rus se profilează ideea că Moscova ar fi „cea de-a treia Romă", după care a patra nu va mai fi.

În anul 1547, marele cneaz al Moscovei, Ivan al IV-lea, considerându-se urmaș al basileilor bizantini, și-a luat titlul de țar (caesar), convocând și primul sobor în anul 1549 și codificând legile prin vestitul Sudebnik din 1550. Este perioada în care se naște ideea celei de-a treia Rome. Ea își are obârșia în scrisoarea călugărului Filotei, starețul mănăstirii Eleazar din Pskov, din 1523, adresată diacului cneazului Vasile al III-lea, Misiurie Munehin, cu argumentarea ideii despre Moscova ca „cea de-a Treia Romă", în care spune: „Biserica vechii Rome s-a prăbușit din cauza ereziei sale; porțile celei de-a doua Rome, Constantinopolul, au fost doborâte de armele turcilor păgâni; dar Biserica Moscovei, noua Romă, luceşte mai strălucitor decât soarele deasupra întregului Univers. Tu eşti suveranul ecumenic, tu trebuie să ții frâiele stăpânirii, cu frică de Dumnezeu; teme-te de El, care ți le-a supus ție. Două Rome s-au prăbușit, dar a treia va dura; a patra nu poate fi. Regatul tău creştin nu va fi dăruit unui alt stăpânitor" (Ignat 2012, 276).

Ideea despre Moscova ca cea de-a Treia Romă apărută în teologia rusă, era fundamentată pe legenda lui Nestor Iskander (Alexandru), un contemporan cu evenimentele din 1453. „El ar fi văzut puterea imperială bizantină concentrându-se într-o flacără ce se ridică deasupra orașului, după care dispăru la cer" (Culianu 1995, 176-177).

Ideea despre „cea de-a Treia Romă" servea ca bază nu doar pentru pretenția Bisericii Ortodoxe Ruse la un rol deosebit în istoria țării, dar și pentru pretențiile Rusiei la un rol deosebit în întreaga lume. Totodată, teza despre Moscova, a Treia Romă, fundamenta posibilitatea și necesitatea alianței dintre Biserică și Stat. În conformitate cu această idee cnezii moscoviți se considerau urmași ai împăraților bizantini – Ioan al IV-lea (cel Groaznic), atribuindu-și titlul de țar, era văzut de către supușii săi ca urmaș al cezarilor romani, ca „uns al lui Dumnezeu" (Игнатов 2002, 72).

Conceptul se conturează tot mai mult, încât în anul 1589 țarul cere de la patriarhul ecumenic Ieremia II-lea ridicarea Bisericii Ortodoxe Ruse la rangul de patriarhie, cu pretenția de a-i conferi locul al treilea în pentarhia ortodoxă[1]. Deși pretenția rușilor a fost respinsă categoric (Смыслов 2012, 6), rușii convoacă la Moscova în 1589 un sobor unde, din propria inițiativă, își aleg ca patriarh pe mitropolitul Iov (Погасий 2009, 15). În același an, Patriarhia Ecumenică este nevoită să recunoască ridicarea Moscovei la rang de patriarhie. În timpul patriarhului Iov, pentru prima oară, ideea despre „Moscova, a Treia Romă" este stipulată în documentele de stat, astfel transformându-se într-o doctrină oficială (Скрынников 1989, 286).

Amintim că „una dintre ideile de bază ale conștiinței naționale ruse în perioada evului mediu o constituie convingerea unanimă că în afara Rusiei nu există creștinism, astfel fiind posibilă și sigu-

[1] **Pentarhia** este un sistem de organizare bisericească a Bisericii primului mileniu, cuprinzând cele cinci patriarhii zise tradiționale sau vechi: Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

ranţa naivă, dar marcată de naţionalism, că până şi sfinţii vorbeau ruseşte" (Скрынников 1989, 208)[2].

Se pare că şi realitatea istorică şi-a adus contribuţia la înrădăcinarea acestei idei în conştiinţa ruşilor.

Odată cu căderea Constantinopolului, a rămas o singură naţiune capabilă să-şi asume rolul conducător în cadrul creştinătăţii orientale. Mari părţi din Bulgaria, Serbia şi Ţările Române fuseseră deja cucerite de turci, iar restul vor fi absorbite în scurt timp. Metropola Kievului trecuse sub sceptrul regilor romano-catolici ai Poloniei şi Lituaniei. Rămăsese doar Moscova. Moscoviţilor nu li s-a părut o coincidenţă faptul că tocmai se eliberase de ultimele vestigii ale suveranităţii tătare exact când Imperiul Bizantin căzuse pradă turcilor. Era ca şi cum Dumnezeu le-ar fi dăruit libertatea, pentru că îi alesese să fie succesorii Bizanţului (Ware 1999, 106).

Slavii din Balcani priveau la Rusia ca la puterea armată care le putea salva fiinţa naţională, eliberându-i de sub jugul otoman. Rusiei i se oferise coroana tuturor slavilor, fiind considerată moştenitoarea ortodoxiei şi a teocraţiei bizantine. În misiunea sa universală, poporul rus nu uita pe fraţii săi slavi. Această misiune pentru o lungă perioadă de timp era înţeleasă ca fiind realizabilă prin credinţă şi cultură, dar au existat şi momente când s-a afirmat cu foarte multă putere rusofilismul, în sensul afirmării interesate a politicii ţariste în Balcani. Credinţa slavofililor în Sfânta Rusie, protectoare a Sfintei ortodoxii până la a doua venire a lui Hristos, se stinge odată cu utopiile lor în expansionismul imperialist ţarist, care nu se limita în nici un caz la protecţia slavilor (Ignat 2012, 232).

Conceptul nu a dispărut nici în perioada regimului comunist, doar că i s-a dat o altă interpretare. Moscova nu mai era cetatea eternă păzită de Dumnezeu, ci o mare capitală a lumii, în care avea reşedinţa o conducere dictatorială atee, un imperiu comunist care tinde să încorporeze o bună parte a popoarelor lumii.

Nu este de mirare că ideea despre Moscova ca a Treia Romă este preluată de bolşevici.

La etapa iniţială, bolşevicii au luat cursul spre revoluţia mondială. Un rol-cheie în acest deziderat îi aparţine Cominternului – o organizaţie unitară cu centrul la Moscova, cu filiale în toată lumea, „organul de luptă al proletariatului mondial" (Верт 2001, 150-151). La baza concepţiei Cominternului nu era pusă ideea protejării popoarelor ortodoxe, ca în concepţia despre „*Moscova – cea de-a treia Romă*", ci a proletariatului mondial. Drept platformă pentru unirea proletariatului servea comunismul, care presupunea eliberarea de superstiţiile religioase ale trecutului. Chiar dacă observăm această deosebire între esenţa Cominternului şi a treia Romă, ele totuşi au destule tangenţe. Cominternul lucra sub lozinca „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!", iar centrul acestei „uniri" era Moscova. Această imagine a Moscovei ca centru al unui spaţiu ideologic unic a fost împrumutat, conştient sau nu, de la Filotei. Însă ideea încorporării tuturor ţărilor ortodoxe în împărăţia Moscovei a fost înlocuită cu alta: unirea tuturor ţărilor comuniste în jurul Moscovei (Бердяев 2010, 359).

Printre altele, din punct de vedere geopolitic, activitatea Cominternului era îndreptată ca şi activitatea celei de-a treia Rome către „oecumena" postbizantină, adică Peninsula Balcanică (deşi nu se limita doar la aceasta): partide comuniste afiliate Moscovei instituite în Bulgaria, România, Grecia şi Iugoslavia. Cu alte cuvinte, Moscova a rezervat pentru Balcani rolul unuia dintre centrele revoluţionare (България 1998, 268, 303, 310). Comună pentru ambele concepţii era separarea de lumea străină din punct de vedere ideologic. Dacă a treia Romă era văzută ca ultima redută a ortodoxiei în condiţiile apostaziei spirituale a Europei şi Bizanţului, apoi Internaţionala a treia, mai bine zis, centrul acesteia, URSS, era văzut ca o cetate, un avanpost pentru toţi muncitorii în condiţiile mediului burghezo-capitalist (Зиновьев 1921, 28-29). Este cunoscut că Cominternul mai era numit şi a Treia Internaţională, la auz este foarte apropiată de sintagma „a Treia Romă".

Etapa a doua a geopoliticii sovietice este legată de consolidarea puterii lui I.V. Stalin, cu abaterea ţării sovietelor de la cursul spre revoluţia mondială (Шкаровский 2005, 95; Нарочницкая 2003, 117). La acea vreme apare nu doar posibilitatea de a face analogii cu concepţia „*Moscova – cea de-a*

[2] Această imagine este comună însă tuturor popoarelor creştine, fie ele ortodoxe sau catolice. Fiecare a crezut şi a dorit ca Dumnezeu să aibă o legătură mai specială cu poporul respectiv (chiar dacă nu era vorba despre un mesianism adevărat), pe care-l simpatiza şi care-l proteja în mod deosebit în clipele delicate.

treia Romă" (în cazul Internaţionalei a Treia), dar şi despre o încercare de a o reanima ţinând seama de ideologia comunistă şi de particularităţile situaţiei internaţionale din perioada interbelică.

Este greu de afirmat cu certitudine când anume a început perioada a doua. A.B. Martirosean consideră ce e vorba de începutul anilor '30, când L. Troţki a fost izgonit din URSS. M.V. Şkarovski consideră că este vorba de anii 1938-1939, când N. Ejov a fost demis de la conducerea NKVD-ului (Шкаровский 2005, 95). M.I. Odinţov şi V.I. Alexeev consideră că „noul curs" ar fi început în 1943, când a fost abolit Cominternul, iar Internaţionala a fost înlocuită cu un imn de proslăvire a Patriei şi a lui Stalin (Одинцов 1994, 26; Алексеев, Ставру 1981, 81).

Care ar fi argumentele pentru afirmaţia că în anii 1930-1940 are loc renaşterea ideii despre cea de-a Treia Romă?

În primul rând, de la sfârşitul anilor '30 până la sfârşitul anilor '40, se observă cursul către restabilirea „simfoniei" puterilor, care include consolidarea puterii personale a lui I.V. Stalin şi cooperarea cu Biserica Ortodoxă Rusă, chiar dacă această „simfonie" se interpreta în conformitate cu partitura scrisă de stat.

Consolidarea puterii lui I.V. Stalin presupunea concentrarea în mâinile lui atât a puterii civile, cât şi a celei militare. Cu mai puţin de o lună înainte de începutul războiului cu Germania, I.V. Stalin i-a luat locul lui V.M. Molotov la cârma Consiliului Comisarilor Poporului, unind în propria persoană conducerea de partid şi cea de stat. Odată cu începutul războiului a mai condus şi Comitetul Apărării de Stat, Comandamentul Suprem şi Comisariatul Apărării (Верт 2001, 321).

Avântul patriotismului sovietic în timpul războiului era în mare măsură personalizat. Caracteristice pentru timpul războiului, erau lozincile cu care mergeau la luptă ostaşii sovietici: „Pentru Patrie", „Pentru Stalin", ce ne amintesc de jurămintele de credinţă patriei şi împăratului în perioada de până la insurecţia bolşevică (Найда 2009, 301). Pe bună dreptate, cercetătorul A. A. Zinoviev consideră că monarhul sau Secretarul General al CC al PCUS – sunt „variaţiuni" şi că „în esenţă, Stalin, venind în fruntea statului, s-a transformat în împărat" (Зиновьев 1921, 36).

De fapt, autorităţile sovietice au folosit avântul patriotic din timpul războiului pentru a legitima renaşterea principiilor şi simbolurilor imperiale ale Rusiei ţariste. Charles de Gaulle menţiona despre I.V. Stalin: „Faţă în faţă cu Rusia, Stalin o vede enigmatică, mai puternică şi statornică, decât toate teoriile şi regimurile. Chiar o iubeşte în felul său, şi ***ea l-a acceptat ca pe un ţar*** (sublinierea noastră), până la sfârşitul timpurilor groaznice, susţine bolşevismul, pentru a-l folosi ca armă. Să-i unească pe slavi, să-i nimicească pe germani, să se întindă peste Asia, să obţină ieşire la mări – acestea erau visurile Patriei, acestea au devenit scopurile despotului" (Безансон 1998, 66). Ch. de Gaulle a intuit principalul: că în Rusia Sovietică a apărut ţarul comunist, croit după vechiul model. Încă în 1935, într-o convorbire cu ruda sa M. Svanidze, I.V. Stalin spunea: „... poporul are nevoie de ţar, adică omul, căruia i se vor închina şi în numele căruia vot trăi şi lucra" (Иосиф 1993, 176).

Arnold Toynbee în privinţa aceasta constata următoarele: „După cum sub semnul Răstignirii, şi sub semnul secerii şi ciocanului, Rusia este aceeaşi „Rusie sfântă", iar Moscova mai este încă „cea de-a Treia Romă" (Тойнби 1996, 114).

Referitor la restaurarea „simfoniei puterilor", încă la începutul anilor 1930, cercetătorul A.B. Martirosean consideră că I.V. Stalin a luat unele măsuri pentru susţinerea Bisericii Ortodoxe Ruse. Spre exemplu, fiind în funcţia de secretar al CC al PC(b), considera inadmisibilă proiectarea construcţiilor din contul distrugerii locaşurilor de cult, bisericilor, care trebuie considerate ca monumente de arhitectură veche (din procesul-verbal al şedinţei Biroului Politic al CC a PC(b) din 12 septembrie 1933) (Мартиросян 2008, 276).

Spre sfârşitul anilor 1930 vede lumina tiparului, în revista „Безбожник", un articol consacrat încreştinării Rusiei. În acest articol evenimentul este caracterizat pozitiv, pentru că a contribuit la dezvoltarea relaţiilor feudale, pătrunderii în Rusia a culturii elevate bizantine, iar mai târziu – şi a celei apusene, dezvoltarea meşteşugăritului şi artelor[3]. În ajunul războiului, cinematograful devine promotorul noii politici; în 1938 vede lumina ecranelor filmul „Alexandru Nevski", în care este redat chipul unui personaj cinstit de Biserică, care l-a şi trecut în rândul sfinţilor.

[3] Probabil, autorul până la urmă şi-a amintit că scrie pentru o revistă ateistă, astfel că la finele articolului spune că „de fapt, creştinismul în sine, ca şi oricare altă religie, este opiu pentru popor". Vezi: Грекулов 1938, 18-19.

Este interesant că în hotărârea Biroului Politic al CC al PC(b) al URSS din 11 noiembrie 1939, marcată „control special" în mape cu patru marcări suplimentare „secret", se stipula: 1. De considerat ca nepotrivită pentru viitor practica organelor NKVD al URSS în ceea ce ține de arestarea slujitorilor Bisericii, persecutarea credincioșilor. 2: „Nota tovarășului Lenin (Ulianov) din 1 mai 1919 cu nr. 13666/2 „Privind lupta împotriva preoților și religiei"... se anulează... și toate instrucțiunile respective ale VCK-OGPU-NKVD cu privire la urmărirea penală a slujitorilor Bisericii Ortodoxe Ruse și credincioșilor ortodocși". 3: „NKVD al URSS să realizeze o reevaluare a dosarelor persoanelor arestate pentru activități liturgice. Să fie eliberate din detenție și să li se schimbe pedeapsa, care nu e legată de privațiunea de libertate pentru motivele arătate, dacă activitatea acestora nu a provocat daune puterii sovietice" (Нарочницкая 2003, 280).

La începutul războiului, în adresarea sa către popor I.V. Stalin folosește niște cuvinte cu adevărat simbolice: „Tovarăși! Cetățeni! Frați și surori", astfel unind în mod clar biserica și statul, pe atei și credincioși, în fața dușmanului comun. Aceasta lăsa de bănuit că patriotismul urma să fie fundamentat nu atât pe ideologia marxist-leninistă, cât pe tradițiile cultural-civilizaționale, care dăinuiesc peste secole (Каппер 2010, 306-307; Шкаровский 2005, 196), iar naționalismul rusesc va înlocui, de facto, internaționalismul proletar (Curpan 2014, 89).

Teoria „Moscova cea de-a Treia Romă" devine foarte populară în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Pornind de la patosul acelor zile, pentru sovietici Moscova este inima țării, pierderea capitalei era de neconceput. Este pusă în funcțiune nu doar mașinăria militară, ci și cea ideologică. Teoria „Moscova cea de-a treia Romă" se regăsește și în operele de artă din acele timpuri. În acest context, trebuie amintit filmul lui S. Eisenstein „Ioan cel Groaznic" (Иван Грозный), realizat în 1944. Pentru confirmarea celor spuse, cred că este binevenit să prezentăm un fragment din acesta.

Scena „Catedrala Adormirii Maicii Domnului", Ioan cel Groznic strigă mulțimii adunate: „Două Rome au căzut, a treia – Moscova stă în picioare, iar a patra nu va mai fi! Și celei de-a treia Rome, pământului Moscovei îi voi fi doar eu singur stăpânitor" (Мутья 2006, 239).

I.V. Stalin nu s-ar fi mulțumit să fie „singur stăpânitor" asupra URSS, el dorea să conducă toate popoarele ortodoxe. De aceea pe data de 4 septembrie 1943 G.G. Karpov, președintele Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse de pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului din URSS, este convocat la I.V. Stalin, care i-a adresat o serie de întrebări referitoare la relațiile Bisericii Ortodoxe Ruse cu alte Biserici, în special ce ține de patriarhiile istorice (Ecumenic, Ierusalim, Antiohia, Alexandria), dar și cele din țările care mai apoi vor intra în lagărul socialist (Bulgaria, România, Iugoslavia) (Власть 2009, 11)[4]. În același timp, conducerea sovietică urma să promoveze imaginea Bisericii Ortodoxe Ruse în străinătate. Astfel, la sugestia lui I.V. Stalin și L.P. Beria, într-un tiraj de zeci de mii de exemplare au văzut lumina tiparului două cărți luxoase: „Правда о религии в России" (1942) și „Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война" (1943), destinate, în primul rând, cititorului de peste hotare, pentru a promova ideea că Biserica în URSS are o situație normală. În același an are loc încă un eveniment remarcabil – întâlnirea lui I.V. Stalin cu trei ierarhi ai Bisericii Ortodoxe Ruse: Mitropolitul Serghi – viitorul patriarh, Mitropolitul Alexie al Leningradului și Mitropolitul Nicolae al Kievului și Galiției. În tipul întrevederii, I.V. Stalin și-a expus dorința să ajute într-o anumită măsură Biserica (Карпов 2006, 103-109).

De ce s-a mizat pe Biserica Ortodoxă Rusă, și nu pe altă confesiune religioasă?

Se pare că răspunsul la această întrebare îl oferă președintele Consiliului pentru problemele cultelor religioase de pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului din URSS într-o scrisoare pe adresa Sectorului de propagandă și agitație al CC al PC(b) din 1 iunie 1947. În această scrisoare se stipulează că Biserica Ortodoxă Rusă propagă influența sovietică peste hotare, prin organizațiile sale păstrează identitatea rusească. Biserica Ortodoxă, spre deosebire de oricare alt cult religios, în unele privințe deține întâietatea în influența în țările Europei de Est, care se află într-o competiție politică acută. Istoria demonstrează că bunăstarea Bisericii Ortodoxe depinde în mare măsură de relațiile cu statul, de aceea ea poate fi ușor supusă schismelor, descompunerii, discreditării și

[4] Записка полковника государственной безопасности Г.Г. Карпова о приеме И.В. Сталина иерархов Русской Православной Церкви, 5 сентября 1943 г.

repede slăbeşte fiind lipsită de ajutorul statului (Власть 2009, 519)[5]. Structura ierarhico-organizatorică a Biserici Ortodoxe este mai desăvârşită decât a celorlalte culte, ceea ce permite să fie controlate şi reglementate mai flexibil şi mai eficient procesele interne (Власть 2009, 520).

Din aceste considerente, statul sovietic este interesat ca Patriarhia Moscovei să-şi restabilească sau chiar să-şi amplifice relaţiile cu forţele religios-clericale din ţările apusene, pentru a influenţa lupta antifascistă în ţările Europei de Răsărit. Drept răspuns la aspiraţiile statului, Patriarhia adresează câteva epistole (scrisori) creştinilor ortodocşi din Bulgaria, România, Grecia, Iugoslavia, Cehoslovacia ş.a. Astfel, pe 22 noiembrie 1942, Locotenentul Patriarhului Mitropolitul Serghie (Stargorodski) şi exarhul Ucrainei, Mitropolitul Nicolae (Iaruşevici) se adresează către ostaşii români cu chemarea să înceteze vărsarea sângelui poporului-frate rus (Русская 1943, 77-79). Pe data de 9 decembrie 1942 aceiaşi Mitropoliţi fac un apel „Către clerul şi creştinii români", în care se stipula: „Toată lumea creştină urmăreşte comportamentul păstorilor români. Cât de curând vor reuşi ei să convingă păstoriţii despre necesitatea încetării războiului cu fratele lor de credinţă poporul rus? Cât de repede creştinii ortodocşi români îşi vor îndrepta furia împotriva cotropitorilor din Europa Occidentală, inclusiv ai propriei lor ţări – bandiţilor hitlerişti? Fraţi români – arhipăstori, păstori şi toţi creştinii ortodocşi din România! Rupeţi acordul cu antropofagul şi luptătorul cu Dumnezeu Hitler şi împreună cu o singură gură să-L rugăm pe Dumnezeu să reîntoarcă ţărilor noastre pacea şi prosperarea, iar pe „lepădătura" de Hitler să-l pedepsească mâna Celui de Sus" (Русская 1943, 80-82).

După operaţia militară de la Stalingrad, Stalin se vede împărţind sferele de influenţă în Europa. El intuieşte că îi va fi mai uşor să depăşească bariera ideologică cu popoarele europene folosind canalele bisericeşti. Stalin presupunea ca, în primul rând, să folosească Bisericile Ortodoxe din Europa. Iar pentru Biserica Ortodoxă Rusă Stalin avea un plan şi mai grandios: să facă din ea un centru al ortodoxiei mondiale, ceva de felul „Vaticanului de la Moscova". Lucrul acesta putea fi facilitat şi de faptul că în Europa erau destule parohii care se supuneau juridic (canonic) Patriarhiei Moscovei.

Activitatea internaţională a Patriarhiei Moscovei se amplifică din septembrie 1943, după întâlnirea lui I. Stalin cu ierarhii ortodocşi. Unii dintre ierarhi erau interesaţi de restabilirea măreţiei Bisericii Ortodoxe Ruse pe plan internaţional, având nostalgii după „Marea Rusie". Cu toate acestea, ierarhia Bisericii Ortodoxe Ruse nu era gata să se preocupe doar cu promovarea acţiunilor pur politice ale autorităţilor sovietice.

Stalin stabileşte şi direcţiile principale în activitatea internaţională a Patriarhiei Moscovei în perioada menţionată mai sus: 1) readucerea tuturor parohiilor ruse din străinătate sub jurisdicţia sa; 2) asigurarea sprijinului confesiunilor creştine din Europa de Vest guvernelor „democraţiei populare"; 3) lupta cu Vaticanul; 4) dobândirea şi întărirea întâietăţii în lumea ortodoxă sau chiar şi toată lumea creştină.

Pentru aceasta, în 1945, delegaţiile Patriarhiei Moscovei au vizitat 25 de ţări. Drept rezultat, 20 de ierarhi ruşi şi 285 de parohii din Europa, care până la acel moment se aflau în jurisdicţia Bisericii Ortodoxe Ruse din emigraţie[6] au trecut în jurisdicţia Patriarhiei Moscovei[7].

Cu toate eforturile depuse, nu s-a reuşit aducerea în supunere canonică a Bisericii din America; Finlanda şi Exarhatul Europei Occidentale. Succesul cel mai sesizabil a fost obţinut în ţările „democraţiei populare" din Europa Orientală: Bulgaria, România, Serbia, Albania, Polonia Cehoslovacia, unde Bisericile Ortodoxe din aceste ţări au recunoscut şi susţinut guvernele „democraţiei populare".

Pentru a reda Bisericii Ortodoxe Ruse o greutate mai mare atât în plan intern, cât şi în plan extern, în perioada 1945 - prima jumătate a anului 1948 statul a făcut o serie de concesii în favoarea Bisericii, unele dintre care intrau în contrazicere cu legea din 1929 despre organizaţiile religioase,

[5] Din scrisoarea informativă a lui I.V. Polianski, către şeful Sectorului Propagandă şi Agitaţie al CC al PC(b) din URSS G.F. Alexandrov despre activitatea Consiliului pentru problemele cultelor religioase din 1 iunie 1947.

[6] Biserica Ortodoxă Rusă din emigraţie apare după războiul civil în baza comunităţilor ruse din emigraţie, care s-au rupt de la Patriarhia Moscovei în 1927. Biserica Rusă din Emigraţie avea un caracter pronunţat antisovietic, organele de conducere ale acesteia de la începutul anilor 1920 până în 1944 se aflau pe teritoriul Iugoslaviei, apoi în Germania, iar din 1948 – în SUA. În 2006-2007 o parte din Biserica Ortodoxă Rusă din Emigraţie a restabilit comuniunea canonică cu Patriarhia Moscovei, devenind o parte autonomă a acesteia.

[7] Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse (în continuare ASFR), F. 6991, inv. 1, d. 130, f. 552.

cum ar fi recunoașterea statutului de persoană juridică cu drepturi limitate, lărgirea împuternicirilor preoților parohi, permisiunea activităților economice ș.a.

Spre sfârșitul războiului au fost restabilite eparhiile, funcționau cursuri teologice, numărul bisericilor deschise a crescut de la 3732 în 1941 la 10200[8].

Despre renașterea „simfoniei" puterilor, autorizată de I.V. Stalin, vorbește activitatea desfășurată de Biserică în timpul războiului. Mitropolitul Serghii, chiar în prima zi de război, a scris o pastorală „Către păstori și păstoriții Bisericii Ortodoxe a lui Hristos" (*Послание пастырям и пасомым Христовой Православной Церкви*), care a fost trimisă în toate republicile unionale și era citită la finele serviciilor divine (Алексеев, Ставру 1981, 81). Tot în 1943 a fost adoptată Hotărârea Sinodului Arhieresc „Condamnarea trădătorilor credinței și patriei" (*Осуждение изменников вере и отечеству*), care egala trădarea de Patrie cu apostazia, lepădarea de credință. În numele Bisericii Ortodoxe Ruse era încurajată mișcarea de partizani; erau condamnați dezertorii, predarea în prizonierat, colaborarea cu ocupanții, era eliminat defetismul. Pe banii colectați de credincioșii ortodocși a fost creat escadronul „Alexandru Nevski" și coloana de tancuri „Dmitri Donskoi". Bisericile și mănăstirile organizau colectarea produselor alimentare, a îmbrăcămintei, în unele mănăstiri erau organizate spitale. Poporul în masă se reîntorcea la Biserică. Lucrul acesta este caracteristic în special teritoriilor ocupate (Алексеев, Ставру 1981, 79-80, 82, 91; Шкаровский 2005, 121-124, 137).

Pe lângă apropierea între Stat și Biserică pentru consolidarea patriotismului poporului, o altă manifestare a concepției *„Moscova – cea de-a treia Romă"* era sentimentul mesianic al poporului rus.

Totodată, se întreprindeau pași concreți pentru „adunarea pământurilor ortodoxe" în jurul Moscovei. Pentru început, se încerca încorporarea Bisericilor Ortodoxe din viitoarele țări socialiste în cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse. De aceea Biserica Rusă a refuzat să recunoască Autocefalia Bisericilor Ortodoxe din teritoriile care cândva făceau parte din Imperiul Rus (cazul Bisericii Ortodoxe din Polonia). Că „revenirea" Bisericii Ortodoxe a Poloniei la „Biserica mamă" Rusă a fost una impusă, este adeverit și prin faptul că actualul Mitropolit al Varșoviei, ÎPS Sava, duce numărarea anilor de independență a Bisericii pe care o conduce nu din 1948 (când i s-a oferit autocefalia de Biserica Ortodoxă Rusă), ci din 1925 (când Patriarhia Ecumenică a recunoscut autocefalia Bisericii Poloneze) (Sfințirea 2015, 8).

O altă manifestare a concepției *„Moscova – cea de-a treia Romă"* în geopolitica sovietică este recrearea conștientă a imaginii URSS ca centru al lumii ortodoxe în perioada postbelică (1945-1948), pentru care I.V. Stalin împreună cu Patriarhia Moscovei au lansat un proiect geopolitic-religios fără precedent. Acest proiect urma să fie realizat în câteva etape: unirea popoarelor din URSS în jurul poporului rus; unirea spațiului slav; unirea întregii „oecumene" ortodoxe în jurul Moscovei; unirea tuturor creștinilor (cu centrul la Moscova) împotriva Vaticanului.

Cel puțin timp înainte de începutul războiului cu Germania, I.V. Stalin nu era prea interesat de unitatea popoarelor slave în jurul URSS, fapt despre care ne vorbește dialogul dintre I.V. Stalin și ambasadorul englez în URSS St. Kripps în timpul unei întrevederi din 1940 (Сиполс 1992, 32-33). Însă miza lui A. Hitler pe nimicirea totală a slavilor (Poe 2003, 99)[9] a introdus corective în strategia sovietică în favoarea comunității etnice și confesionale. Într-un editorial al ziarului „Комсомольская правда" din 1942, sub un titlu simbolic „Slavilor, la arme" (*Славяне, к оружию*), iese la iveală fundamentul noii solidarități internaționale: „Prin voința istoriei, URSS este pusă în fruntea frontului unit al slavilor împotriva agresiunii germano-fasciste" (К оружию 1942, 1). În spatele acestui obiectiv secular se întrezărea necesitatea protejării spațiului slav (postbizantin) – sarcina de veacuri a celei de-a Treia Rome.

Pe 24 mai 1945 este sonorizată cuvântarea lui I. V. Stalin „Pentru poporul rus", în care rușii sunt numiți „cea mai remarcabilă națiune dintre toate națiunile din cadrul URSS", care merită „numele... de forță conducătoare a URSS între toate popoarele țării" (Клименко 2014, 114). Cercetătorul rus N. Vert consideră că discursul lui I.V. Stalin pune capăt concepției despre poporul rus ca egal între egali, în favoarea „concepției dominante din perioada prerevoluționară de popor luminător și protector" (Верт 2001, 340). Acest discurs mărturisește cursul spre unirea popoarelor sovietice

[8] ASFR, F. 6991, inv. 2, d. 4, f. 72-79.

[9] Polonia, Bielorusia, Ucraina și Rusia erau privite ca ținte prioritare pentru valorificarea spațiului vital german.

în jurul Rusiei, ce seamănă cu procesul „adunării pământurilor ruseşti" în jurul cnezatului Moscovei în secolul XVI-lea (Дугин 2013, 43-44).

Mizând pe potenţialul Bisericii Ortodoxe Ruse şi renaşterea ideii panslavismului (Верт 2001, 295-296), I.V. Stalin decide să facă din Biserica Ortodoxă Rusă un instrument de influenţă sovietică într-un spaţiu cât e posibil de mare. Pentru a sublinia importanţa colaborării cu Biserica în faţa aliaţilor şi ţărilor tradiţional ortodoxe, I.V. Stalin acordă o mare rezonanţă internaţională alegerii noului patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse (Alexii I). La Sinodul local al Bisericii Ortodoxe Ruse sunt invitaţi patriarhii din România, Bulgaria, Serbia, Georgia, Alexandria, Antiohia, Ierusalim. În 1946 în revista „Журнал Московской Патриархии" politica religioasă curentă în URSS este legată direct de ideea „Moscova – cea de-a Treia Romă", cu un accent anti-catolic marcant (Антоний 1946, 56). Printr-o unitate spirituală a lumii slave a început să se dezvolte „ideea geopolitică rusă sintetizată" în care se îmbină moştenirea lui Filotei şi a lui N. Ia. Danilevsky (Панарин 2004, 78).

Unele din ţările balcanice recunoşteau rolul conducător al Bisericii Ortodoxe Ruse în lumea ortodoxă. Aici pot fi amintite Biserica Bulgară, prin Mitropolitul Ştefan (Григорий 1945, 19); Română, prin patriarhul Nicodim (Шкаровский 2005, 289), Albania, prin Biserica Albaneză (Письма 2009, 231-232). Simţind predispoziţia lumii ortodoxe de a se uni în jurul Patriarhiei Moscovei, în 1947, Alexie I propune ideea unei mişcări internaţionale creştine în frunte cu Biserica Ortodoxă Rusă împotriva Vaticanului. La lupta cu Vaticanul sunt invitaţi toţi creştinii necatolici (ortodocşii din URSS şi din străinătate, luteranii, anglicanii ş.a.) (Шкаровский 2005, 300).

O componentă importantă a planului stalinist de organizare a unui centru religios mondial la Moscova era lupta cu Vaticanul. Planurile anticatolice au fost sonorizate pentru prima oară la Sinodul Local de la Moscova din 1945. În adresarea participanţilor, adoptată la 6 februarie, era respinsă propunerea Papei de la Roma referitor la o „pace moale"[10] faţă de Germania şi aliaţii acestei (А.Ш. 1945, 92).

[10] La sfârşitul războiului Vaticanul s-a pronunţat împotriva capitulării necondiţionate a Germaniei şi propunea iscălirea tratatelor de pace mai „moi" decât planifica coaliţia antihitleristă.

În conformitate cu indicaţiile adjunctului Preşedintelui Consiliului Comisarilor Poporului din 2 martie 1945, la 13 zile, Preşedintele Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse G.G. Karpov îi trimite lui I.V. Stalin o referinţă în care stipula: „Blocul politic cu fascismul a fortificat activitatea profascistă a Vaticanului, ceea ce s-a observat deosebit de clar în timpul războiului. Biserica Romano-catolică în tendinţa de dominaţie globală duce o luptă sistematică pentru înghiţirea ortodoxiei de către catolicism" (Одинцов 1994б, 93).

În urma campaniei împotriva Vaticanului, au avut de suferit, în primul rând, greco-catolicii din URSS, care constituiau mai bine de patru milioane. Aceştia, fiind uniţi într-o Biserică controlată de Vatican, nu erau pe placul lui I. Stalin.

În lupta cu Vaticanul a fost implicată şi Patriarhia Moscovei. Astfel, la 15 martie 1945 G.G. Karpov îi scrie lui Stalin că Biserica Ortodoxă „poate şi trebuie să joace un rol important în lupta cu Biserica Romano-catolică... Consiliul [pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse –n.a.] propune: a) să fie organizată la Lvov o eparhie ortodoxă... b) episcopului şi tuturor clericilor acestei eparhii să li se permită activitatea misionară... e) să se organizeze în interiorul Bisericii Unite a unui grup de iniţiativă care va declara ruperea relaţiilor cu Vaticanul şi revenirea uniţilor la ortodoxie" (Одинцов 1990, 21).

Pentru a atrage de partea sa Patriarhia, statul a mers în întâmpinarea acesteia în regiunile apusene ale URSS. Astfel, la 28 august 1945, Consiliul în frunte cu G.G. Karpov, aprobă proiectul Statutului frăţiilor ortodoxe, care urmau să fie organizate în Lvov, Minsk, Vilnius şi în alte oraşe. Potrivit Statutului, frăţiile aveau dreptul să editeze foi, broşurele, cărţi de rugăciune, li se permiteau şi activităţi de binefacere. Era încurajată Patriarhia Moscovei de către stat în politica de „deromânizare" a RSSM (Шкаровский 2009, 16).

Pentru început, episcopatului greco-catolic i s-a propus să se autolichideze. O perioadă de timp, capul greco-catolicilor Mitropolitul Iosif (Slipîi) purta discuţii cu Patriarhia Moscovei. Însă, după ce s-a constatat că toţi cei cinci ierarhi uniţi nu vor să adere la ortodoxie, au fost arestaţi în aprilie 1945. Peste o lună „apare" şi grupul de iniţiativă pentru aderare la ortodoxie, în frunte cu protopresviterul Grigori Kostelnik. În perioada

1-10 martie 1946 la „Soborul" de la Lvov al clerului greco-catolic şi mirenilor a fost luată hotărârea de revenire la Ortodoxie şi denunţarea uniei de la Brest din 1596. După cum s-a constatat mai târziu, acţiunea era controlată de către primul secretar al CC al PC(b) din Ucraina Nichita Hruşciov, cu acordul lui I.V. Stalin (Шкаровский 2009, 17). Acţiunea de la Lvov a prejudiciat greu poziţiile Vaticanului. Dar ofensiva împotriva acestuia nu s-a oprit aici. La 14 februarie 1947 G. Karpov propune un plan de luptă cu centrul mondial al catolicismului: a) să fie lichidată definitiv Biserica Unită în URSS; b) să fie pregătite acţiuni similare în unele ţări străine... d) să fie organizată o alianţă internaţională a bisericilor creştine, în frunte cu Biserica Ortodoxă Rusă, pentru lupta cu Vaticanul, la care să fie invitate şi alte confesiuni religioase" (Шкаровский 2009, 18).

Mai precis, acest plan a fost formulat în informaţia pregătită în comun de către conducătorii Consiliului pentru problemele Biserici Ortodoxe Ruse şi Consiliul pentru problemele cultelor religioase din 1 februarie 1947, în care se stipulează că Biserica romano-catolică ar putea fi tolerată, dacă vor fi eliminate elementele care dictează amestecul în lupta politică, va fi decentralizată şi împărţită în biserici naţionale („autocefale") (Шкаровский 2009, 17). La distrugerea Vaticanului URSS miza, în primul rând, pe crearea în Europa Răsăriteană a bisericilor independente de Roma. În realizarea acestui deziderat, sovieticii mizau foarte mult pe Patriarhia Moscovei. Aceasta urma să iniţieze o mişcare creştină internaţională şi primul pas în această direcţie a fost „Apelul către toţi creştinii lumii" (*Обращение ко всем христианам мира*), în care se menţiona că „datoria creştinilor din lumea întreagă este să-i ajute pe catolici să se „elibereze" de papism", iar pentru aceasta „trebuie să se unească forţele tuturor creştinilor, indiferent de confesiune" (Шкаровский 2009, 17). Sovieticii sperau că, după publicarea „apelului", la acesta vor adera şi alte biserici – atât din URSS cât şi din străinătate: ortodoxă, luterană, veterocatolică, coptă, baptistă, metodistă şi unii dintre catolicii din SUA, Polonia, Iugoslavia, Brazilia ş.a. Noua mişcare urma să fie apreciată la preconizata întâlnire a conducătorilor Bisericilor Ortodoxe din septembrie 1947, unde urma să fie ales un organ executiv cu sediul la Moscova. Acest organ urma să pregătească o conferinţă mondială a bisericilor creştine (plănuită încă în martie 1945) (Одинцов 1994б, 96). Astfel, luptând cu Vaticanul, Patriarhia Moscovei preconiza să ocupe locul de lider în lumea creştină şi din această poziţie să promoveze influenţa sovietică asupra majorităţii omenirii.

Concurenţa dintre cele două blocuri – ortodox şi catolic (Vatican) – s-a făcut observată şi în zonele de frontieră ale Europei de Răsărit. Lichidarea comunităţilor greco-catolice (unite) s-a realizat în toate ţările lagărului socialist (URSS, Polonia şi România). Cei care nu erau de acord să treacă la ortodoxie, clerici ori mireni, erau arestaţi (Шкаровский 2005, 308). Acest proces poate fi numit ca luptă pentru lărgirea spaţiului geopolitic sovietic cu suportul religiei. Acţiunile Vaticanului în zonele de frontieră „unite" – teritoriile din Europa de Răsărit erau similare acţiunilor Moscovei. Papa Pius al XII-lea chema la „cruciadă" împotriva comunismului, iar în 1949 Departamentul de Stat al SUA i-a transmis Vaticanului suma de 500 mii de dolari pentru propagandă anticomunistă, drept consecinţă Sfântul Scaun emite un decret prin care credincioşii care erau membri ai partidului comunist sau colaborau cu acest partid erau excomunicaţi (Лозинский 1986, 367).

Astfel cele două Biserici – Ortodoxă şi Romano-Catolică – acţionau în conformitate cu sarcinile politice şi ideologice ale ţărilor de origine. Ele s-au inclus în confruntarea geopolitică dintre cele două ideologii – comunistă şi capitalistă. Însă trebuie să înţelegem că concurenţa pe arena internaţională nu are nicio legătură cu învăţătura creştină, fără respectarea căreia Biserica îşi pierde sensul propriu. Creştinismul, dimpotrivă, denunţă dorinţa de preamărire şi dominare peste alţii, considerându-le ca ispită spirituală[11].

Planul organizării unei mişcări antiecumenice, anticatolice culminează cu organizarea Consfătuirii Panortodoxe la Moscova în 1948, la care au participat conducătorii a 11 din 13 Biserici Ortodoxe Autocefale, cu excepţia Patriarhiei Ierusalimului şi Bisericii Ciprului (Письма 2009, 223-226, 235-237). Alegerea Moscovei ca loc de întrunire a Consfătuirii intensifică sensul sacru al Moscovei în istoria Rusiei (Кригер 1998, 39).

Pregătirea Conferinţei

Mitropolitul Nicolae (Iaruşevici) în martie 1946 se adresează către Consiliul pentru problemele Bisericii Ruse cu propunerea de a organiza la Moscova un Sinod Ecumenic. Această idee a fost

[11] *Evanghelia după Matei*. 23, 11-12; 4, 8-10.

acceptată de I. Stalin, care avea planurile sale referitor la acest Sinod. La 13 ianuarie 1947, Patriarhul Alexei I îl informează pe G.G. Karpov că evenimentul ar putea avea loc în perioada 1-10 octombrie la Moscova. La Sinod urmau să participe întâistătătorii tuturor Bisericilor Ortodoxe, dar şi ai celei Siro-Haldeiene, Armeano-Grigoriene, Copte, care urmau să adere la ortodoxie. Pe data de 23 ianuarie îşi începe lucrările comisia pregătitoare care a alcătuit şi o agendă de lucru a viitoarei consfătuiri, cu nouă probleme, majoritatea dintre care aveau un caracter politic, în special cele ce ţineau de atitudinea faţă de „catolicismul militant" şi mişcarea ecumenică.

Pentru a „cointeresa" unele Biserici Ortodoxe, statul sovietic pregătea retrocedarea misiunilor acestora din Moscova, Kiev şi Leningrad, Bisericilor de Ierusalim, Sârbe, Antiohia şi Alexandria. Totodată, se pregăteau donaţii în valută pentru conducătorii Bisericilor din Cipru, Grecia, Albania, Serbia, se stipula că doar Biserica Ecumenică a primit 40 de mii de dolari. Urma să fie încurajată şi Patriarhia Moscovei căreia i s-a promis că îi vor fi retrocedate toate clădirile mănăstirii din Zagorsk (Serghiev Posad) şi catedrala de la mănăstirea „Novodevicii" din Moscova (Шкаровский 2009, 18).

În septembrie 1947 se preconiza organizarea unei conferinţe preconciliare, la care urma să se hotărască convocarea în 1948 a Sinodului Ecumenic „pentru acordarea Patriarhiei Moscovei a demnităţii de ecumenică" (Шкаровский 2009, 19). Astfel urma să se realizeze planul sovietic de formare a unui centru religios mondial cu sediul la Moscova, care s-ar fi aflat sub controlul autorităţilor statului sovietic.

Însă planurile sovieticilor nu au putut fi realizate întocmai cum ar fi dorit aceştia.

Încă în 1947 o boală grea l-a îndepărtat de la cârma Bisericii Constantinopolului pe patriarhul Maxim. Cei care l-au înlocuit la cârma Bisericii vedeau în persoana Patriarhiei Moscovei un concurent de temut, de aceea au luat o poziţie mai dură faţă de intenţiile Patriarhiei Moscovei. În această confruntare poziţia Constantinopolului a fost susţinută de Biserica Ciprului şi cea a Eladei (Greciei). Astfel, pe 29 iunie 1947, arhiepiscopul Leontie, întâistătătorul Bisericii Ciprului, trimite o telegramă la Moscova, în care comunica că „cu regret, nu poate accepta invitaţia de a participa la Sinodul Panortodox de la Moscova, deoarece prerogativa de a convoca un astfel de sinod îi aparţine doar Patriarhiei Ecumenice (de Constantinopol – n.a.)"[12]. În lupta împotriva Sinodului Panortodox de la Moscova s-a inclus şi Vaticanul.

Văzând că planul iniţial se prăbuşea, sovieticii au hotărât să se limiteze la convocarea în 1948 a unei consfătuiri a întâistătătorilor Bisericilor Autocefale, sub pretextul celebrării jubileului de 500 de ani de la acordarea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Ruse.

Conferinţa de la Moscova trebuia să statueze această proeminenţă a Patriarhiei Moscovei în Ortodoxie şi să traseze coordonatele diplomaţiei ecleziastice orientale faţă de Mişcarea Ecumenică şi Biserica Catolică. Patriarhia Ecumenică, a Alexandriei şi Biserica Greciei, aflate în umbra politicii anglo-americane, au refuzat această politică, iar patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Justinian, reprezentantul celei mai influente Ortodoxii în perioada interbelică, era nevoit să accepte coordonatele moscovite. Era începutul unei robii moscovite, de care Justinian va încerca să scape prin păstrarea relaţiilor cu Patriarhia Ecumenică.

Între 8 şi 18 iulie 1948, cu ocazia sărbătoririi a 500 de ani de la proclamarea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Ruse, la Moscova s-a întrunit o conferinţă panortodoxă. Conferinţa a dezbătut pe larg şi a adoptat rezoluţii cu privire la patru probleme contemporane, considerate mai importante: Vaticanul şi Biserica Ortodoxă; validitatea hirotoniilor anglicane; Biserica Ortodoxă şi mişcarea ecumenică; calendarul bisericesc.

Referitor la validitatea hirotoniilor anglicane, participanţii au ajuns la concluzia ca „Biserica Anglicană să-şi modifice credinţa (doctrina) din punct de vedere dogmatic, canonic şi ecleziologic şi în special interpretarea autentică a Sfintelor Taine, mai ales a Tainei Hirotoniei". „Noi hotărâm că ierarhia anglicană contemporană poate obţine din partea Bisericii Ortodoxe recunoaşterea caracterului harismatic al preoţiei acesteia, dacă în prealabil se va stabili în mod formal unitatea în credinţă şi în mărturisire între Biserica Ortodoxă şi cea Anglicană".

În rezoluţia „Mişcarea ecumenică şi Biserica Ortodoxă", s-a stabilit că Bisericile Ortodoxe nu pot participa la Adunarea generală de la Amsterdam, din 1948, în calitate de membri, întrucât programul ei actual se orientează după unele opinii politice străine Ortodoxiei şi este lipsit de principiul colaborării paşnice.

[12] ASFR, F. 6991, inv, 2, d. 16, f. 57.

Dintre cele patru probleme, cea mai discutată a fost problema uniformizării calendarului bisericesc. Referitor la acest subiect, conferinţa de la Moscova hotărăşte că pascalia alexandrină, stabilită după calendarul iulian, potrivit hotărârilor de la Niceea din 325, „satisface complet această exigenţă bisericească". „Până la elaborarea şi ratificarea celui mai perfect calendar, consfătuirea consideră că, în ceea ce priveşte sărbătorile fixe, fiecare Biserică autocefală poate să se folosească de calendarul ce a intrat în uzul Bisericii respective".

Despre problemele discutate de către reprezentanţii bisericilor, G.G. Karpov îl informa zilnic pe secretarul CC al PC(b) A. Jdanov şi pe G. Malenkov. Copiile referatelor de la consfătuire erau puse pe masa lui Stalin. Deciziile luate în cadrul consfătuirii erau influenţate de conducerea partidului. Astfel departamentul Propagandă şi Agitaţie al CC al PC(b) la 6 iulie propune ca în proiectul rezoluţiei „Vaticanul şi Biserica Ortodoxă" să se accentueze caracterul antipopular al activităţii Vaticanului şi papismului. Să se amintească şi despre susţinerea fascismului în lupta împotriva URSS (Шкаровский 2009, 20). Sugestia aceasta a fost luată în seamă.

Pe lângă rezoluţia amintită, în unanimitate au fost adoptate şi altele: „Mişcarea ecumenică şi Biserica Ortodoxă", îndreptată împotriva „cuibului protestant" din America şi „Adresarea către creştinii lumii întregi". În rezoluţia „Despre ierarhia anglicană", într-o formă mai moale, de fapt, nu se recunoştea succesiunea apostolică a acestei Biserici.

Din darea de seamă a lui G.G. Karpov către Consiliul de Miniştri al URSS şi CC al PC(b) cu privire la consfătuirea panortodoxă de la Moscova a reprezentanţilor Bisericilor Ortodoxe şi despre rezultatele şi perspectivele activităţii Patriarhiei Moscovei peste hotare, din 3 octombrie 1948, aflăm că la conferinţa panortodoxă de la Moscova (8.VII-18.VII) au participat reprezentanţii a 11 Biserici Ortodoxe din 13 câte erau (Власть 2009, 734)[13]. Dar şi dintre aceste 11, delegaţii a două nu au luat parte la lucrările conferinţei (Constantinopolul şi Elada), aceştia au participat doar la solemnităţile consacrate jubileului de 500 de ani ai autocefaliei Bisericii Ruse (Власть 2009, 735). Karpov consideră că reprezentantul Patriarhiei Constantinopolului, Maximos, şi cel al Bisericii Eladei, Hrisostomos, au venit la Moscova cu scopul de a elucida forţele adunate în jurul Bisericii Ortodoxe Ruse şi de a vedea dacă nu cumva conferinţa de la Moscova are de gând să confere Patriarhiei Moscovei prerogativele de Patriarhie Ecumenică" (Власть 2009, 742)[14].

Din punctul de vedere al conducerii statului sovietic, consfătuirea s-a încheiat cu succes.

Conferinţa (consfătuirea) panortodoxă a reprezentanţilor Bisericilor Ortodoxe din 1948, gândită de către autorităţile sovietice ca un pas important pe calea prefacerii Moscovei într-un centru al ortodoxiei ecumenice, un fel de Vatican al ortodoxiei, a fost un eşec. Planul de a preface Moscova în centru al ortodoxiei mondiale, sub controlul Kremlinului, a eşuat (Кострюков 2010, 52), lucru confirmat şi prin pierderea interesului statului sovietic faţă de Biserica Ortodoxă. După consfătuirea din 1948, în URSS nu a mai fost înregistrată nicio comunitate religioasă ortodoxă.

Sovieticii nu au fost în stare nici să solidarizeze ortodoxia împotriva Vaticanului.

Lucrurile au luat o altă întorsătură decât cea aşteptată de conducerea URSS. Pe data de 1 noiembrie 1948 este ales un nou patriarh la Constantinopol – fostul arhiepiscop de New York, Atenagora, considerat adept al „imperialismului american" cu vederi anticomuniste. În ziua intronizării, la 27 ianuarie 1949, noul patriarh cheamă creştinii şi musulmanii la colaborare în lupta cu comunismul.

Bibliografie

Culianu 1995: I.P. Culianu, Mircea Eliade (Bucureşti: Editura Nemira 1995).

Curpan 2014: V-S. Curpan, Istoria şi teoria relaţiilor internaţionale (Iaşi 2014).

Ignat 2012: A. Ignat, Cele trei Rome. Evoluţia istorico-politică şi cultural-bisericească a unui concept (Bucureşti: Editura Universitară 2012).

[13] Докладная записка Г.Г. Карпова в Совет министров СССР и ЦК ВКП(б) о совещании в Москве руководителей и представителей православных церквей, его итогах и перспективах зарубежной работы Московской патриархии, 3 августа 1948 г.

[14] Записка Г.Г. Карпова в МИД СССР от 31 августа 1948 г.

Olteanu 2004: A. Olteanu, Miturile Rusiei clasice (Bucureşti: Editura Paideia 2004).

Poe 2003: Marshall T. Poe, The Russian Moment in World History (Princeton and Oxford 2003).

Sfinţirea 2015: Sfinţirea pietrei de temelie a noi Catedrale Sfânta Sofia – Înţelepciunea lui Dumnezeu, din cartierul Ursynów al Varşoviei. Curierul Ortodox 12, 2015, 8.

Ware 1999: T: Ware, Istoria Bisericii Ortodoxe, traducere de Alexandra Petrea (Bucureşti: Editura Aldo Press 1999).

А.Ш. 1945: А.Ш., Торжество Русской Православной Церкви. Журнал Московской Патриархии 2, 1945, 86-92.

Алексеев, Ставру 1981: В.И. Алексеев, Ф. Ставру, Русская православная церковь на оккупированной немцами территории. Русское возрождение 13, 1981, 75-97.

Антоний 1946: Антоний (Марценко), архиеп., Мои впечатления при возвращении на Родину. Журнал Московской Патриархии 9, 1946, 54-57.

Безансон 1998: А. Безансон, Советское настоящее и русское прошлое (Москва 1998).

Бердяев 2010: Н.А. Бердяев, Истоки и смысл русского коммунизма. Избранные труды (Москва: РОССПЭН 2010).

България 1998: България сферата на съветските интереси (София 1998).

Верт 2001: Н. Верт, История Советского государства. 1900-1991 (Москва 2001).

Власть 2009: Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1953 гг. Документы российских архивов, в 2 т (Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) 2009). Т. 1. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944-1948 гг.

Грекулов 1938: Е.Ф. Грекулов, Крещение Руси. Безбожник 5, 1938, 18-19.

Григорий 1945: Григорий, архиеп., Московская церковная делегация в Болгарии. Журнал Московской Патриархии 5, 1945, 19-24.

Дугин 2013: А. Дугин, Третий путь и третья сила. Изборский клуб 4, 2013, 40-59.

Зиновьев 1921: Г. Зиновьев, Третий Коммунистический Интернационал. К истории международной организации пролетариата (Петербург 1921).

Зиновьев 2007: А.А. Зиновьев, Я мечтаю о новом человеке (Москва 2007).

Игнатов 2002: В.Г. Игнатов, История государственного управления России (Ростов на Дону 2002).

Иосиф 1993: Иосиф Сталин в объятиях семьи. Сборник документов (Берлин-Чикаго-Токио-Москва 1993).

К оружию 1942: К оружию, славяне! Комсомольская правда, № 80 (5175), 5 апреля 1942, 1.

Карпов 2006: В.В. Карпов, Генералиссимус, кн. 2 (Москва 2006).

Каррер 2010: д'Анкосс Э. Каррер, Евразийская империя: История Российской империи с 1552 г. до наших дней (Москва 2010).

Клименко 2014: А.Н. Клименко, Влияние идеи "Москва – Третий Рим" на российскую геополитику XIX-XX вв. (Москва 2014).

Кострюков 2010: А.А. Кострюков, Предпосылки участия архиепископа Серафима (Соболева) во Всеправославном Совещании 1948 года. Вестник ПСТГУ, История Русской Православной Церкви, выпуск II: 2 (35), 2010, 52-60.

Кригер 1998: М. Кригер, Всеправославное Совещание 1948 г. в Москве. Благодатный огонь 2, 1998, 35-54.

Лозинский 1986: С.Г. Лозинский, История папства (Москва 1986).

Мартиросян 2008: А.Б. Мартиросян, Сталин: биография вождя (Москва 2008).

Мутья 2006: Н.Н. Мутья, Теория «Москва – третий Рим» в художественной культре XX века. В: Гуманитарные проблемы современной цивилизации. VI международные Лихачевские научные чтения. 26-27 майя 2006 года (Санкт-Петербург 2006), 237-239.

Найда 2009: О.А. Найда, Эволюция идеологии советского патриотизма в период Великой Отечественной войны. В сб.: Вторая мировая война и послевоенная демократия (Волгоград 2009), 278-311.

Нарочницкая 2003: Н.А. Нарочницкая, Россия и русские в мировой истории (Москва 2003).

Одинцов 1990: М.И. Одинцов, Хождение по мукам. 1939-1954. Наука и религия 8, 1990, 19-21.

Одинцов 1994а: М.И. Одинцов, Письма и диалоги времен «хрущевской оттепели» (Десять лет из жизни патриарха Алексия. 1955-1964 гг.). Отечественные архивы 5, 1994, 25-83.

Одинцов 1994б: М.И. Одинцов, Русская православная церковь стала на правильный путь. Исторический архив 4, 1994, 90-112.

Панарин 2004: И.Н. Панарин, Информационная война и дипломатия (Москва 2004).

Письма 2009: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945-1963 гг., т. 1 (Москва 2009).

Погасий 2009: А. Погасий, Религия и право. Учебное пособие (Москва 2009).

Русская 1943: Русская Парвославная Церковь и Великая Отечественная война (Москва 1943).

Сиполс 1992: В.Я. Сиполс, Миссия Криппса в 1940 г. Беседа со Сталиным. Новая и новейшая история 5, 1992, 23-40.

Скрынников 1989: П. Скрынников, Далекий век (Лениград 1989).

Смыслов 2012: О.С. Смыслов, Богоборцы из НКВД (Москва 2012).

Тойнби 1996: А. Тойнби, Цивилизация перед судом истории (Москва 1996).

Шкаровский 2005: М.В. Шкаровский, Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) (Москва 2005).

Шкаровский 2009: М. Шкаровский, Православная Церковь в 1943-1953 годах. Acta Slavica Iaponica 27, 2009, 1-27.

Moscow – Orthodox Vatican: a failed project

Keywords: Orthodox Vatican, All-Orthodox Conference, community of Orthodox believers, Synod, persecution, Soviet state, religion, Church.

Abstract: The Soviet state struggling with religion did not cease to speculate with the authority of the Church in its own interest.

In order to influence the Orthodox world, the Soviet authorities tried to implement in Moscow the project of a world center, of an Orthodox Vatican.

To implement their plan, they revived the idea of Moscow as the third Rome, propagated in the time of tsarism. In the hope that the Russian Orthodox Church will receive primacy in the Orthodox world for the unification of Orthodox countries against the Vatican, in 1948 an All-Orthodox Conference was convened in Moscow. But out of 13 Orthodox churches, only 11 took part in the meeting, which called into question its pan-Orthodox character. Therefore, the conference could not make binding decisions for all Orthodoxy. The intention to form a movement against the Vatican failed. Moreover, in 1949, the new Patriarch of Constantinople called on Christians and Muslims to cooperate in the fight against communism.

The subsequent attitude of the Soviets towards the Orthodox Church (after 1948 no Orthodox parishes were registered, new persecutions began) shows that the plans of Soviets to subjugate the Orthodox world with the hands of the Russian Orthodox Church failed.

Москва – православный Ватикан: провальный проект

Ключевые слова: Православный Ватикан, Всеправославное совещание, община православных верующих, Синод, преследование, советское государство, религия, Церковь.

Резюме: Советское государство, борясь с религией, тем не менее не перестало спекулировать авторитетом Церкви в своих собственных интересах.

Для успешного влияния на православный мир советские руководители попытались основать всемирный центр в Москве, что-то наподобие Православного Ватикана.

Для осуществления своего плана они возродили идею о Москве – третьем Риме, широко распропагандированную еще во времена царизма. В надежде, что Русская православная церковь получит первенство в православном мире для объединения православных стран против Ватикана, в 1948 году в Москве было созвано Всеправославное совещание. Но из 13 православных церквей в совещании приняли участие только 11, что ставило под вопрос общеправославный характер совещания. Поэтому конференция не смогла принять обязательных решений для всего православия. Намерение сформировать движение против Ватикана провалилось. Более того, в 1949 году новый константинопольский патриарх призвал христиан и мусульман к сотрудничеству в борьбе с коммунизмом.

Последующее отношение Советов к Православной церкви (после 1948 года не было зарегистрировано ни одного православного прихода, начались новые гонения) показывает, что планы Советов подчинить себе православный мир руками Русской православной церкви потерпели неудачу.

03.03.2020

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012. Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2530-3852, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

FOAMETEA DIN ANII 1946-1947 DIN MOLDOVA ÎN DOCUMENTE OFICIALE ŞI MĂRTURII ALE SUPRAVIEŢUITORILOR

Elena Postică

Cuvinte-cheie: rechiziţii, foamete, distrofie, memorie.

Foametea din anii 1946-1947 a constituit unul dintre cele mai dramatice şi secretizate episoade din istoria RSS Moldoveneşti. Adevăratele proporţii ale foametei postbelice au devenit cunoscute abia după căderea comunismului. Primele interviuri, relatări autobiografice, memorii ce dezvăluiau dimensiunea flagelului şi drama umană care l-a însoţit au apărut în presa de la Chişinău la finele anilor 1980 ai secolului trecut, odată cu declanşarea mişcării de renaştere naţională şi prăbuşirea ireversibilă a imperiului sovietic.

Care erau raporturile dintre stat şi ţărănime, ce prevedea politica de impozitare, care au fost cauzele şi efectele foametei din anii 1946-1947, cum a fost, în genere, posibil un atare fenomen într-o regiune agricolă, care nu a suferit nicicând în trecut de foame, deşi seceta s-a manifestat aici foarte frecvent, cum s-a ajuns ca populaţia basarabeană să moară de foame, ce acţiuni au fost întreprinse, pentru a se ajunge la aceasta, şi ce măsuri nu au fost luate ca tragedia să nu aibă loc – acestea erau principalele întrebări, la care încercau să găsească răspuns şi cercetătorii, şi supravieţuitorii acelei tragedii.

Istoriografia sovietică a prezentat foametea din anii 1946-1947 ca pe o urmare a războiului şi a secetei, dar, de fapt, aceasta a fost o consecinţă a unui complex de cauze: distrugerile agriculturii provocate de război, seceta din anii 1945-1946, impactul determinant al politicii statului sovietic privind colectarea abuzivă a producţiei agricole, distrugerea modului de viaţă tradiţional ţărănesc, ascunderea adevărului despre situaţia reală şi lipsa de reacţie a statului faţă de nevoile oamenilor (Pasat 2012, 54).

Într-adevăr, vara anului 1946 a fost deosebit de secetoasă, o mare parte a recoltei a fost compromisă. Cu toate acestea, rezervele de grâne ale ţăranului basarabean îl asigurau, cu anumite dificultăţi, să iasă din iarnă. Nu a fost să fie aşa, deoarece, indiferent de recolta obţinută, agricultorii erau nevoiţi să predea la stat cotele obligatorii de cereale, stabilite prin două hotărâri ale Consiliului Comisarilor Poporului al RSSM şi Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic) din Moldova din 9 aprilie 1945. Pentru neexecutarea acestei prevederi ţăranul risca, cel puţin, o amendă şi confiscarea celor datorate, iar în cazul opunerii rezistenţei – ani grei de puşcărie (Taşcă 2010).

Într-o circulară, expediată la 16 iunie 1945 de către Procuratura RSSM procurorilor de teren, se cerea să fie luate cele mai drastice măsuri, pentru a asigura îndeplinirea legislaţiei cu privire la colectarea pâinii şi curmarea agitaţiei orientate spre tergiversarea planului de colectări.

Persoanele ce se eschivau în mod categoric de la îndeplinirea obligaţiilor de livrare a pâinii urmau a fi deferite Tribunalului militar în termen de 5 zile şi condamnate conform articolului 56-20 al Codului penal al RSSU, iar cele ce făceau agitaţie orientată spre zădărnicirea planului de colectare a pâinii erau trase la răspundere penală conform articolului 54-10, p. II al Codului penal al RSSU (Postică 1997, 72). Numai în anul 1946 au fost trase la răspundere penală 15 500 de persoane; în 1947 – 21 707, iar în prima jumătate a anului 1948 – 6 903 persoane (Moldovenii 2010, 43).

Colectările obligatorii erau dirijate de organele de partid şi de stat raionale şi judeţene. Adesea acestea au iniţiat, încurajat sau tolerat – de la caz la caz – crearea unor brigăzi ad-hoc de rechiziţionare forţată şi ilegală a cerealelor şi a altor produse agro-alimentare şi nu numai, în ideea îndeplinirii cu orice preţ a planului de livrări către stat, ceea ce a constituit una dintre cele mai importante cauze ale foametei (Caşu 2014, 232). Mai multe cazuri de constituire a unor astfel de brigăzi au fost în-

registrate în anul 1945 – începutul anului 1946 în județele Chișinău, Orhei și Cahul, dar ele se multiplică, mai ales începând cu vara anului 1946. Un asemenea caz s-a înregistrat în august 1946, când inițiativa creării unei brigăzi de rechiziționare a cerealelor i-a aparținut chiar prim-secretarului Comitetului Raional Olănești, județul Bender, pe nume Șarapov. Primul raid a fost organizat asupra satului Tudora din raionul Olănești în zilele de 2-3 august 1946, cu participarea în total a 15 activiști și oficiali de rang raional și sătesc. S-au efectuat percheziții și inventarierea averilor țăranilor, în unele cazuri înregistrându-se confiscarea hranei pregătite de țărani (carne, brânză, pâine) de către comsomoliștii din cadrul brigăzii de rechiziționare. Aceeași brigadă, sub conducerea prim-secretarului Șarapov, s-a deplasat în ziua de 6 august 1946 în satul Slobozia. De data aceasta, din componența brigăzii făceau parte reprezentantul secției raionale a Ministerului de Interne Novicov, adjunctul judecătorului poporului din raion, Russu, primul și al doilea secretar al Comsomolului din raion, Ceban și Bilâc, dar și un reprezentant al autorităților locale, președintele Sovietului Sătesc Slobozia, Palanciuc, adjunctul acestuia, precum și alți activiști de rang inferior. Au fost confiscate ilegal sute de kilograme de cereale de la țărani, care achitaseră toată cantitatea necesară sau chiar o depășiseră la data de 30 iulie. Mai mult ca atât, rechiziționarea forțată a fost operată de la diferite categorii de impozitare, atât de la țărani înstăriți, cât și de la cei săraci, inclusiv de la cei care erau scutiți prin lege de achitarea cotelor de cereale, întrucât aveau persoane căzute pe front, în timp ce își făceau serviciul în cadrul Armatei Roșii (Cașu 2014, 201-202).

La nivel local, agenți pentru colectări erau președinții sovietelor sătești, activiștii, împuterniciții etc. În afară de cereale, agricultorii livrau statului fân, floarea soarelui, cartofi, carne, lapte, brânză, lână, ouă. Indicii de plan erau stabiliți, indiferent dacă sătenii semănaseră sau nu culturile indicate, dacă posedau sau nu vite și păsări de curte.

Odată cu venirea toamnei, fără a se ține cont de secetă, responsabilii pentru colectări s-au apucat „de lucru", măturând toate produsele alimentare din podurile și hambarele cetățenilor, confiscând bunuri și animale în contul „postavkăi". Cu alte cuvinte – lăsând basarabeanul fără produsele minime de existență. În consecință, au apărut primele semne de foamete, care însă nu au fost luate în serios de conducerea RSS Moldovenești.

O serie de raioane ale județului Bălți au fost afectate de foamete încă la începutul verii anului 1946. Astfel, într-un raport al consilierului prim-secretarului comitetului de partid județean Bălți K. Plehanov către șeful său, datat cu 10 iunie 1946, erau menționate satele Slobozia-Recea, Sverdiac, Nicoreni, Boroseni, Sturzeni din raionul Râșcani; Hâjdieni, Sturzovca, Iabloana din raionul Glodeni; satele Măgura, Burghelea, Chetrosu și Moldovanca din raionul Florești; Bălăsinești, Beleavinți și Cotelea din raionul Lipcani; Medeleni din raionul Ungheni; Năpădeni, Condrătești, Măgurele și Țâghira din raionul Cornești; Ciuciulea, Colenești, Cuhnești, Tonești, Cobani din raionul Balatina; Copăceni, Petropavlovca, Biliceni, Crișcăuți, Coada Iazului din Sângerei, unde, în total, câteva mii de persoane sufereau deja de distrofie. Unii deja mureau de foame în vara anului 1946, din cauza lipsei de produse alimentare sau a alimentării cu ierburi otrăvitoare (Cașu 2014, 202).

La 19 decembrie 1946, ministrul de interne al RSSM, Tutușkin, relata superiorului său de la Moscova, Kruglov, următoarele: „... Ca urmare a ocupației române și a secetei anilor 1945-1946, situația alimentară a RSSM este extrem de grea – mai ales, la țăranii din raioanele Chișinău, Bender, Cahul și, parțial, Orhei și Bălți.... La 10 decembrie curent, printre locuitorii satelor se numărau 30 043 distrofici, din care 18 570 copii. Situația pe raioane: Chișinău: 13 717, Bender: 9 301, Cahul: 6 755, Orhei: 920... În sate, multe familii zac umflate din pricina malnutriției, fără să dispună de un kilogram de pâine... În satele Baimaclia și Sălcuța, raionul Bender, familii întregi – câte 3-5 persoane – suferă de edeme provocate de lipsa de albumină, gradul II și III. În raionul Leova, subnutriția și inaniția au doborât un mare număr de copii de vârstă preșcolară. În urma unui examen medical, efectuat în 19 localități, din totalul de 2 101 copii, suferă de subnutriție 1 113. Aceste cauze au sporit brusc mortalitatea populației: oamenii mor în sate, pe drumuri, în orașe. În octombrie 1945, au decedat 3 993 persoane, în octombrie 1946 – 5 714... În ultimul timp, organele de miliție din Chișinău ridică zilnic de pe străzi 8-12 cadavre... Cresc proporțiile vagabondajului. Copii orfani din sate pornesc la oraș în căutarea unei bucăți de pâine... Numai prin instituțiile specializate ale MAI au trecut, în 11 luni ale anului 1946, 3 411 vagabonzi" (Turea, Turea 2008, 14).

Agravarea continuă a situaţiei a determinat autorităţile de la Chişinău şi de la Moscova să reacţioneze. La 21 decembrie, F. Butov, preşedintele Biroului Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic) din URSS pentru Moldova, N. Coval, secretarul CC al PC (b)din RSSM, G. Rudi, preşedintele Consiliului de miniştri din RSSM, i-au adresat lui I. Stalin o scrisoare, în care solicitau ajutor alimentar pentru populaţia Moldovei (Голод 1993, 347-348). La sfârşitul aceleiaşi luni, Consiliul de Miniştri al URSS a luat o decizie în care statul se angaja să livreze locuitorilor RSSM, în perioada ianuarie 1946 – mai 1947, 1,4 milioane de puduri de cereale, distribuite egal pe luni, să deschidă cantine şi barăci pentru distrofici (Felea 2011, 472).

La începutul primăverii anului 1947, de împrumut alimentar beneficiau 1,2 mln de oameni, adică fiecare al doilea locuitor din republică. Cu scopul de a salva de la moarte copiii, a fost majorat numărul de internate şcolare, grădiniţe de copii. A fost organizată alimentarea gratuită a copiilor în şcoli. În satele republicii au fost trimişi sute de lucrători medicali, inclusiv de peste hotarele republicii. În ajutorul lor au fost trimişi studenţii Institutului de Medicină din Chişinău şi elevii de la Şcoala de felceri. Totuşi, o îmbunătăţire radicală a situaţiei nu a avut loc. Dovadă este numărul mare de decese, înregistrat în lunile de foamete ale anilor 1946-1947 (Ţaran 1989, 17).

Ajutorul alimentar acordat de stat a salvat multe vieţi. Dar cantitatea de cereale acordată sub formă de împrumut era insuficientă pentru a înlătura foametea. Mai mult ca atât, această cantitate nu a ajuns la destinaţie din mai multe motive, fiind vorba şi de furtul unor cantităţi importante de către administraţiile locale, dar şi de confiscarea acesteia în contul livrărilor de stat, ceea ce a agravat şi mai mult situaţia (Caşu 2014, 233).

În virtutea caracterului greoi şi corupt al aparatului de stat, se înregistrau pierderi considerabile în procesul de distribuire a ajutoarelor alimentare, precum şi delapidări de grâu de către speculanţii care scoteau profit din foamete (Pasat 2012, 45). Dovadă sunt numeroase cazuri de delapidări şi abuzuri la distribuirea împrumutului alimentar, înregistrate de organele Ministerului Securităţii de Stat. În afară de aceasta, după cum se menţiona într-unul din memoriile informative ale MSS în februarie 1947, „populaţia satelor cu un număr mare de distrofici şi mortalitate ridicată, ca urmare a lipsei de animale de tracţiune, nu este în stare să transporte împrumutul alimentar de la punctele de colectare a cerealelor" (Pasat 2012, 50). Nu poate fi neglijată nici cantitatea considerabilă de produse agricole, luată din colhozuri şi din gospodăriile ţărăneşti individuale, care a putrezit la punctele de recepţie şi în magazinele improvizate (Moldovenii 2010, 60).

Împrumutul oferit ţăranilor s-a înscris în limitele a trei-şase kilograme de cereale lunar. Pentru persoanele care se alimentau la cantine erau prevăzute 200 grame de pâine coaptă, oferită zilnic. Ţăranii, în general, preferau cerealele celor 200 grame de pâine primite la cantină – acestea erau măcinate, iar făina era amestecată cu miezul beţelor de răsărită sau de porumb, cu produsul rezultat din sfărâmarea ciocălăilor de porumb, cu seminţe de struguri etc. Sătenii se obligau în scris să restituie statului datoria din recolta anilor 1947-1948 (Felea 2011, 475).

La punctele de alimentare, înfiinţate în sate în iarna 1946-1947, norma de pâine se dădea, de regulă, numai în cazurile când aceste sate dăduseră în prealabil cotele de cereale cerute de către stat. Situaţia s-a agravat la începutul, dar mai ales, la mijlocul iernii anului 1947, când mai toată populaţia RSSM suferea de foamete, iar o bună parte – de distrofie.

Dacă la începutul anului 1947 sufereau de distrofie de la 10 până la 15 la sută din populaţia săteasca, apoi în decembrie 1947 în multe raioane distroficii alcătuiau de la un sfert până la 30 la sută din populaţie, iar în unele locuri această cifră se ridica până la 80 la sută. Statistica oficială a înregistrat 294.385 de cazuri de distrofie, în realitate însă nu se cunoaşte numărul real al celor care au suferit de foamete (Taşcă 2010).

Situaţia a fost deosebit de grea în partea de sud a republicii, unde atât seceta a fost mai puternică, cât şi recoltele mai mici.

Despre amploarea foametei în raionul Taraclia aflăm dintr-o scrisoare expediată CC al PC (b) al Uniunii Sovietice de către şeful Direcţiei Raionale pentru Ocrotirea Sănătăţii Mailer. Problemele cu alimentarea populaţiei din raion apăruseră încă la începutul lui octombrie 1946. Pe 1 februarie 1947, aproape 40 la sută din totalul populaţiei erau distrofici, adică 9 687 din 24 220 de persoane. Între 1 octombrie 1946 şi 1 februarie 1947 se născuseră 280 de copii, în timp ce muriseră 1661 de persoa-

ne, apogeul revenind lunii ianuarie 1947 cu 983 de decese. Majoritatea populației se alimenta din împrumutul de stat de cereale, ceea ce constituia 140 g de cereale pe zi, nefiind nici pe departe suficient. De aceea, în disperare de cauză, cantitatea infimă de cereale era amestecată cu ciocălăi fărâmițați, făină din tulpini de floarea-soarelui, tescovină, deșeuri rămase de la prelucrarea rapiței etc. Unele familii se alimentau cu pisici, câini, piele de animale sau chiar cu sandale vechi din piele, care erau fierte (Cașu 2014, 224).

O informație „strict secretă" a Ministerului Securității de Stat al RSSM, trimisă la 27 februarie 1947 lui A. Kosâghin, adjunctul președintelui Consiliului de Miniștri al URSS, relevă aceeași situație disperată în raioanele Congaz și Ceadâr-Lunga: „Starea de lucruri în aceste raioane ar trebui calificată ca o calamitate națională – foamete în masă... Din cauza lipsei ajutorului alimentar și a asistenței medicale în timp util, dinamica mortalității, cauzată de distrofie, nu scade... Un procent mare de mortalitate cade pe seama populației nevoiașe, mai ales, a bărbaților între 20 și 45 de ani... Lipsa acută de produse și normele mici de alimente primite au dus la aceea că populația adaugă în hrană rumeguș de lemn, strujeni și coceni de porumb, semințe de ciulini, tulpini de floarea-soarelui etc. Aceste adaosuri provoacă distroficilor boli intestinale acute, cu inflamarea ulterioară a peritoneului, duc la creșterea mortalității... Populația folosește în mâncare carne de câini, de pisici, hoituri de animale... e răspândit canibalismul..." (Pasat 2006, 156; Moldovenii 2010, 57).

Cazuri de canibalism sunt atestate într-un șir de documente oficiale strict secrete. Astfel, într-un document al Direcției pentru verificarea organelor de partid din 15 februarie 1947, adresat secretarului CC al PC (b)U Patolicev, se conținea o informație despre 32 de cazuri de canibalism în județele Bender, Cahul și Chișinău (16 – în județul Cahul). În realitate însă, aceste cazuri erau mult mai numeroase, fapt confirmat în documentul respectiv. În satul Baurci, în noaptea dinspre 7 spre 8 februarie au fost comise 4 omoruri: „Mâncarea cadavrelor umane a căpătat un caracter de masă", se spunea în document. Și, mai departe: „În același sat, la o razie din curte în curte au fost descoperite 72 de cadavre neînhumate. Majoritatea cadavrelor umane sunt ascunse în depozite, beciuri, poduri, în troiene de zăpadă. Se văd tăieturi pentru retezarea cărnii folosite ca hrană". În februarie-aprilie 1947, conform datelor incomplete, de la MSS al RSSM au fost trimise conducerii de partid a republicii cel puțin 20 de comunicate speciale cu fapte concrete de răspândire a canibalismului (Pasat 2012, 48).

Foametea cea mai dură a durat aproximativ 10 luni. Ieșirea din foamete se produce în lunile august-septembrie 1947, odată cu noua recoltă, și nu grație concursului autorităților, care nu a fost neglijabil, însă insuficient și ineficient (Cașu 2014, 226). Acest adevăr este confirmat și de relatările multor supraviețuitori ai foametei, care constată că sprijinul statului a venit târziu, abia în primăvară lui 1947, când mulți dintre cei aflați în stare avansată de inaniție n-au mai putut fi salvați.

„Desigur, din punct de vedere istoric, îi drept: am primit noi un ajutor, mărturisea Ion Stici din s. Văratec raionul Râșcani, dar când istoricii încep a trâmbița despre ajutorul cela, eu întotdeauna mă gândesc la nenorocita ceea de ciorbă vineție. Oare chiar ajutorul acesta trebuie strigat atât de mult prin cărțile de istorie, dacă el ajunsese la noi cu mare întârziere, într-o formă foarte denaturată și prea puțin, pentru a salva atâta lume muribundă?..." (Turea, Turea 2008, 32). Un alt supraviețuitor al foametei relata: „La noi în sat nu era bucătărie ca prin alte părți, da spre primăvară a început a ni se da câte oleacă de ajutor, „pe suflete" – câte două-trei kilograme de grâu sau de secară pentru o lună de zile. Oamenii erau deacum căzuți, mureau cu tăbuica ceea de grăunțe sub cap, n-aveau puteri, nu-i țineau baierele s-o ducă la moară. Erau vreo trei râșniți în tot satul, se duceau care mai puteau și o măcinau. O mărunțeau oleacă, făceau o fiertură și o împărțeau cu linguriţa la copii, câte oleacă, că dacă se scăpa un copilaș la strachină, putea s-o înghită pe toată" (Turea, Turea 1991, 99; Felea 2011, 485).

Potrivit unor cercetători, numărul victimelor foametei postbelice variază între 150 000 și 200 000 de oameni (Голод 1993, 10; Gribincea 1995, 64; Șișcanu 2012, 120), alte surse menționează cifra de 250.000 și 300.000, la aceștia adăugându-se alți 350.000 de oameni, care au fost afectați de subnutriție, dar care au supraviețuit (King 2000, 96).

Cele mai multe decese s-au înregistrat în satele Basarabiei, întrucât orașele, în care trăia și nomenclatura sovietică, erau ajutate mult mai bine cu produse alimentare. Elita conducătoare a republicii n-a simțit lipsurile cu care se confrunta

populaţia de rând, deoarece toate persoanele cu funcţii de răspundere, de la şeful organizaţiei primare de partid şi preşedintele sovietului sătesc până la şefii din organele superioare de partid şi sovietice, erau asigurate cu o raţie alimentară specială. De frica pierderii înlesnirilor de care se bucura, această elită privilegiată şi loială regimului a acţionat cu cruzime împotriva „sabotorilor", „chiaburilor" şi a tuturor celor care se opuneau într-un fel sau altul îndeplinirilor planului la produsele agro-alimentare (Caşu 2014, 229).

Foametea din anii 1946-1947 a provocat o creştere înspăimântătoare a criminalităţii. Furturile, mai întotdeauna de produse alimentare, deveniseră fenomenul cel mai obişnuit. Totodată, foametea a incitat stările de spirit antisovietice şi a condus la intensificarea tendinţelor emigraţioniste în mijlocul populaţiei. Ca urmare, a sporit numărul persoanelor, în special tineri şi adolescenţi, care încercau să treacă Prutul şi să plece în România şi, implicit, numărul persoanelor condamnate pentru acest „delict". Astfel, numai în 6 luni ale anului 1947, grănicerii sovietici au reţinut 366 de locuitori ai republicii, care încercaseră să plece în România: 250 dintre ei au declarat că au făcut aceasta din cauza dificultăţilor alimentare, iar 48 – din atitudine ostilă faţă de Puterea Sovietică (Postică 1997, 39).

În speranţa că vor fi ajutaţi să depăşească dificultăţile provocate de foamete şi de abuzurile funcţionarilor locali, basarabenii au trimis sute de plângeri şi scrisori în adresa autorităţilor de la Moscova, inclusiv „tătucului" Stalin.

„Dragă Iosif Visarionovici!

Scuzaţi-ne, dar ne adresăm Dumneavoastră ca unui tată, aşa îşi începeau scrisoarea trimisă lui Stalin, la 19 martie 1947, un grup de învăţători din Chişinău. Noi am supravieţuit războiul, suntem recunoscători şi acum, dar puterile ne părăsesc. Ne este incomod şi ruşine, ştim că şi fără noi aveţi multe griji, dar credeţi-ne, foamea ne impune. Muncitorii cu mulţi copii umblă ca umbrele, pâine ne ajunge doar pentru jumătate de lună, iar restul lunii copiii noştri mănâncă măcuc. Am vândut tot ce am avut, umblăm rupţi şi zdrenţuiţi..." (Turea, Turea 1991, 173; Ţăranu 2014, 57-58).

O altă locuitoare a capitalei, Dora Belaia, scria: „Bună ziua, mare conducător, învăţător şi tatăl nostru drag, vă salut din depărtare şi vă scriu, tovarăşe Stalin. Vă rugăm să ne acordaţi vreun ajutor. Poporul nostru muncitor moare de foame, noi vedem doar ceea ce trece printre degete. La noi toţi oamenii muncitori au murit, nici nu mai are cine semăna şi nici ce semăna. În aceste condiţii, vă rugăm să ne ajutaţi, tovarăşe Stalin, noi nu mai avem posibilitate să trăim" (Turea, Turea 1991, 173; Ţăranu 2014, 58)

Pline de disperare şi revoltă sunt şi scrisorile lui Nicolai Zaleski, locuitor al oraşului Bălţi, adresate organelor de partid locale şi unionale. Rus de naţionalitate, Nicolai Zalesski s-a stabilit în Moldova la finele anului 1944, fiind convins că situaţia economică de aici trebuia să fie mai bună decât în Rusia. Derutat de realitatea economică pe care a găsit-o şi înfometarea artificială a basarabenilor, scrie, în 1945, primele mesaje anonime cu caracter antisovietic. Trimite scrisori în adresa autorităţilor din Bălţi, responsabile de alimentaţie, dar şi secretarului comitetului orăşenesc de partid, în care le cere socoteală pentru subnutriţia populaţiei, informându-i, totodată, şi despre abuzurile comise de lucrătorii de partid la aprovizionarea cu pâine a propriilor familii (Taşcă 2012; Postică 2013, 348).

Astfel, în scrisoarea adresată şefului Secţiei comerţ din cadrul Consiliului orăşenesc Bălţi, Milov, relatează: „Vă informăm că în cantina de pe str. Libertăţii muncitorii şi funcţionarii sunt alimentaţi o dată pe zi. Ei primesc la felul întâi apă şi frunze, fără grăsimi, iar la felul doi – terci cu apă".

În plângerea adresată, la 26 decembrie 1946, secretarului comitetului orăşenesc de partid Bălţi, Cernâşev, Zalesski susţine: „...Niciodată, nici pe timpul românilor, nici pe când veniseră fasciştii, nu am mâncat pâine coaptă în aşa hal, cum o face brutarul sovietic. Pâinea nu este dospită, este grea şi, pe deasupra, eşti înşelat".

Tot lui Cernâşev îi scria: „La 1 ianuarie 1947, pe la ora 17.00, colaboratorul comitetului orăşenesc de partid Şeveakov a ieşit nestingherit din magazin cu două pâini albe. Asta în timp ce oamenii se sufocau la coadă pentru un kilogram de pâine neagră. Şi asta în timp ce în oraş sunt sute de persoane distrofice. [...] În baza cărei legi funcţionarii de partid au dreptul să li se elibereze câte două pâini albe ?".

În iarna anului 1947, pentru a atrage atenţia Moscovei asupra stării dezastruoase din RSS Moldovenească, Nicolai Zalesski trimite o scrisoare cu acelaşi conţinut ziarelor centrale „Pravda", „Trud"

și „Izvestia”, în care întreba : „De ce tac ziarele, când în Moldova mor de foame mii de oameni?”.

Ultima acțiune este întreprinsă de Zalesski la 17 februarie 1947, în ziua alegerilor în Sovietul Suprem al RSSM, când a introdus în urna de vot o foaie volantă pe care a scris „Jos miniștrii comuniști”. A urmat arestarea și opt ani de muncă forțată în lagărele sovietice (Postică 2013, 348).

În toiul foametei, în loc să-și orienteze eforturile la salvarea celor suferinzi, conducerea de vârf a republicii a purces la pregătirea alegerilor în Sovietul Suprem al RSSM din 17 februarie 1947. Atunci când autoritățile locale din raioane nu dispuneau de mijloace de transport și combustibil, pentru a transporta pâine înfometaților, mii de agitatori colindau republica în lung și-n lat, chemând populația să voteze pentru candidații blocului comuniștilor și al celor fără de partid. Pentru organizarea întâlnirilor electorale ale candidaților cu alegătorii aflați la un pas de moarte, se găseau și bani, și combustibil, și mijloace de transport.

Referindu-se la scopul urmărit de organizatorii alegerilor, locuitorul s. Hârbova, r-nul Otaci, Morguleț declara următoarele: „Noi înțelegem ce înseamnă aceste alegeri. Puterea Sovietică procedează foarte hâtru. Ne mână la votare ca pe vite. Poporul nu știe pentru cine votează, iar după alegeri Puterea Sovietică se va lăuda în fața altor state că întregul popor o iubește și o susține, că au obținut atâtea voturi” (Postică 1997, 83).

Evident că, în condițiile dezastrului economic, ale foametei și epidemiilor ce persistau în republică, „avântul politic și dispoziția de sărbătoare” a alegătorilor existau doar în imaginația funcționarilor de partid și de stat, care se grăbeau să raporteze superiorilor despre reușita alegerilor.

Astfel, la 17 februarie 1947, într-o informație cu privire la rezultatele alegerilor în raionul Drochia, expediată C.C. al P.C. (b)M., secretarul Comitetului raional de partid Makarov scria că, în pofida situației grave privind asigurarea populației raionului cu produse alimentare și a existenței unui mare număr de persoane ce au nevoie acută de alimente, a peste 3 mii de bolnavi de distrofie, „alegerile în întreg raionul au decurs bine, organizat, cu avânt politic și dispoziție de sărbătoare”. Către ora 20 votaseră 100% din alegători, nu s-a înregistrat vreun refuz de a participa la votare, la domiciliul bolnavilor și bătrânilor care nu au fost în stare să se prezinte la sectoarele de votare s-au deplasat membrii comisiei electorale cu urnele mobile de vot. În felul acesta, a fost asigurată participarea tuturor drochienilor la alegeri, dintre care 99,9% și-au dat votul pentru candidații blocului comuniștilor și al celor fără de partid, exprimându-și „dragostea și devotamentul pentru Puterea Sovietică, pentru Guvernul Sovietic și pentru tov. Stalin” (Postică 1997, 84).

Ce-i drept, demnitarul de partid de la Drochia recunoaște că, alături de inscripțiile patriotice de pe buletinele de vot, au fost depistate și inscripții cu „caracter antisovietic și contrarevoluționar”.

La sectorul nr. 5 din s. Antonovca, spre exemplu, pe unul din buletinele de vot era scris: „Tu, Stalin, cu capul mare, de ce nu ne dai de mâncare?”, iar la sectorul electoral nr. 21 din s. Căinari în urna de vot a fost găsit un buletin cu următorul text: „Jos antihriștii și comuniștii, care au murdărit lumea, noi am luptat și am rămas schilozi, acum umblăm cu traistele și murim de foame” (Postică 1997, 84).

După cum menționam anterior, adevăratele proporții ale foametei din anii 1946-1947 au devenit cunoscute abia după căderea comunismului, odată cu deschiderea arhivelor secrete și valorificarea documentelor de către cercetători.

Acest flagel cumplit, care a luat viețile unor oameni nevinovați, a marcat pentru totdeauna și destinele celor care au supraviețuit. După decenii de tăcere, aceștia și-au mărturisit povestea tristă a vieții, lăsând posterității pagini cutremurătoare de memorii – un izvor important de reconstituire a tragediei prin care a trecut satul moldovenesc în primii ani postbelici.

O colecție importantă de mărturii ale supraviețuitorilor foametei, înregistrate în anii 1990 ai secolului trecut, se păstrează în fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Detalii valoroase despre cauzele și proporțiile tragediei găsim în memoriile semnate de Maria Manole din Telenești, Tudor Covalciuc din s. Mărculești, r-nul Florești, Tudor Chiriac din Slobozia Mare, r-nul Cahul, Maria Mircoș din s. Mingir, r-nul Hâncești, Petru Ivașcu din r-nul Cahul și alți supraviețuitori.

Vina principală pentru dezastrul produs în Basarabia supraviețuitorii foametei o pun pe seama regimului sovietic și colectările abuzive de produse alimentare.

Petru Ivaşcu din jud. Cahul mărturiseşte:

„Tatăl meu, Petru Nicolae Ivaşcu, născut în anul 1898, era un om închis şi neştiutor de carte. Moştenise de la părinţi 3 ha de pământ. Trăiam ca şi orice ţăran. Aveam căruţă cu doi cai ce erau sprijinul familiei. Dar, odată cu venirea puterii sovietice, s-au început necazurile. Pentru a se stabili norma de predare obligatorie de cereale, a fost înfăptuită inventarierea pământului şi să vedeţi minune: de la 3 ha am ajuns la 10 ha. În aşa fel, „postavca" pentru o gospodărie de grupa a patra a fost destul de mare şi, în toamna anului 1945, ni s-au luat aproape toate grăunţele. În a. 1946 cu chiu cu vai am însămânţat 6 ha de grâu. Dar nu am luat nimic recoltă. Autorităţile insistau la îndeplinirea postăvcii. A urmat percheziţia, căutau gropile cu pâine pe care nu le aveam. Atunci tata a fost arestat şi dat în judecată. La judecată tatălui i-au lipit: „За невыполнение поставки и агитации против советской власти», cinci ani de închisoare şi confiscarea averii. Atunci ni s-au luat caii şi căruţa, 14 capete de oi, 5 butoaie, maşini de vânturat şi de bătut păpuşoaie şi alt inventar agricol.

Acasă a rămas mama cu trei copii. Muream de foame, fratele mai mare, Boris, a intrat la şcoala pedagogică. În vara lui 1946 eram într-o stare disperată. Eu am început să mă umflu. Adunam rădăcini de plante din baltă. Salvarea ne-a venit de la Văleni. Acolo trăia sora mamei şi ne-a luat pe toţi trei la dânsa. Cumnatul mamei Ion Spiridon Marian întâi a tăiat vaca, apoi calul, şi aşa am supravieţuit...

Dar tatăl... Sărmanul tata... S-a întors din puşcărie în anul 1951 grav bolnav, după ce în 1958 s-a stins din viaţă"[1].

„Era să reziste lumea, dar din cauza că ei au măturat totul şi a fost anul acela secetos, s-au întâmplat toate nenorocirile, susţine Vasile Ciobanu din Ciuciuleni, Hânceşti. Ne-au curăţat podurile nu ruşii, tot ai noştri. Umblau cu cârje din sârmă groasă şi borteleau şi prin pământ, şi prin poduri. Luau totul din pod ce găseau, nu iertau nimic.... Vroiau să stârpească cât mai mulţi români basarabeni. ...au murit oamenii ca muştele".

Veronica Popescu, din acelaşi sat, este convinsă că foametea a fost organizată de Stalin. „...A fost o foamete organizată, zice femeia, s-a luat totul de la ţărani, toate produsele, toate rezervele, pentru ca să creeze o foame şi după aceasta să i se dea omului două-trei grăunţe şi să fie mulţumit, şi să tacă, să suporte şi deja să considere că conducerea de atunci era foarte bună".

Din cei 9 membri ai familiei lui Tudor Chiriac din Slobozia Mare, Cahul, au supravieţuit foametei doar 3: mama, Tudor şi sora Agafia.

Acesta povesteşte cum familia i-a fost deposedată de toate sursele de existenţă: „În anul 1945, roada a fost bună, tata având 13 desetine de pământ, a fost clasat în grupa a 4-a. În aşa fel, „postavca" era destul de mare. Nu puteam să ne socotim cu statul, vechitură nu aveam. Ni s-au luat la carne toate 8 oi, toate grăunţele. Era mare bocluc. Care plângea, care protesta aşa cum putea. Tata se vede că se temea şi a „dat totul". El, sărmanul, mai spera, zicând, ca să ne potolească pe noi: „Lasă că nu vom muri de foame. Statul are să ne ajute". Şi ne-o ajutat, aducându-ne moartea.[2]"

„Primul care a cedat în faţa suferinţelor şi a neputinţei de a-şi întreţine familia a fost tatăl, care a căzut la pat şi, la 26 decembrie, a decedat. La moartea tatălui, familia a primit un pud de ciocane de păpuşoi. Ca să-şi lungească existenţa, au început să adune rădăcini de papură, miez de la beţele de răsărită (din anii trecuţi) pe care le râşneau împreună cu bulgăraşul de popuşoi. Şi-au stabilit şi o normă de hrană pe zi – o cutie de conserve de amestecătură (ca măsură). Primul a început să se umfle fratele Ghiţă şi, în ianuarie 1947, a murit, apoi a decedat fratele Andrei, în vârstă de 13 ani. Se întâmpla în ziua alegerilor locale, când mama şi Tudor au mers să voteze, iar la întoarcere l-au găsit fără suflare. A urmat sora Ecaterina de 11 ani. Prin mai 1947 s-a petrecut şi frăţiorul Petrache, cel mai mic dintre copii. În vara lui 47 a decedat şi sora Pachiţa de 20 de ani. Astfel, din cei 9 membri ai familiei în viaţă au rămas doar trei[3].

Un alt supravieţiutor al foametei din anii 1946-1947, Tudor Covalciuc, relatează în amintirile sale că în satul natal Mărculeşti, Floreşti, nu s-au înregistrat cazuri de deces din cauza foametei şi că mai multe persoane au murit de foame în satele Cubolta, Frumuşica, Putineşti, Ştefăneşti. „În fiecare sat erau aleşi câte 2 bărbaţi mai voinici, hrăniţi de sovietul sătesc (primeau „**poioc**"), ca să poată duce pe cei decedaţi de foame. Şi nu fă-

[1] MNIM, FA-12303, p. 140.

[2] MNIM, FA-12303, p. 142.

[3] MNIM, FA-12303, p. 143.

ceau morminte individuale, ci îngropau câte 5-6 în același mormânt”[4].

Tudor Covalciuc participase la Cel de-al Doilea Război Mondial în cadrul armatei române. După ce a revenit acasă, a dat „postavcă” timp de 5 ani, până a rămas fără nimic și, când n-au mai avut ce-i lua, l-au obligat să intre în colhoz cu tot cu pământ, căruță, cal. Astfel, după spusele lui, au fost obligate să procedeze și alte câteva familii din sat.

În ceea ce privește cauzele care au provocat foametea, Tudor Covalciuc spune că „foamea s-a produs din lipsă de recoltă și din cauza *mâncăilor*: grămădeai oleacă, să ai acasă pentru iarnă și veneau și ți-o luau și o împărțeau la oamenii lor (la oamenii de partid, că trebuiau hrăniți)”. „Am fost inclus în categoria a treia (culac). Mi-au inclus 50 ha pământ, 50 știubeie de albini, 1 ha livadă, în timp ce eu dispuneam doar de 3,5 ha de pământ. Însă mi-au adăugat hectare, pentru a-mi putea cere să dau postavcă mai mare. Aveam vacă, fiecare om dădea câte 60 litri de lapte de la o vacă, pe mine însă mă obligau să dau câte 160 de litri de la vacă”[5].

Tot despre acești *mâncăi* povestește și Maria Mircoș din s. Mingir, j. Lăpușna, care își amintește cu lux de amănunte și amărăciune de localnicii trimiși de sovietul sătesc să le mature podurile: „ Greu a fost pe foamete. Dacă nu dădeai „postavca”, veneau și-ți luau tot din casă. Nu se gândeau că eram 6 copii, că rămânem fără un gram de pâine. De la noi din sat veneau: Ion Dimitneț, Colea Mutu, Ion Zghibarță, Fănase Bletea. Toți erau trimiși de la primărie. Ei erau buni de gură, pârau pe cei care mai aveau ceva grăunțe în pod”[6].

Familia Mariei Mircoș se hrănea mai mult cu ciorbă din buruieni și ciocleje.

„Dacă nu mâncai măcar 1-2 grăunțe pe săptămână, picioarele ți se înmuiau. Atunci țineai un grăunte în gură, cum acum ții o bomboană”. Recunoaște că a furat de la moșul său Simion, fratele tatălui, o mână de grăunțe și le-a împărțit cu toți ai casei. „Atunci toți furau, unul de la altul”, afirmă Maria.

Timp de un an, i-au murit părinții și patru frați. A supraviețuit doar Maria, în vârstă de 14, și fratele de șase ani. „Când am rămas cu fratele orfani, căutam în orice colț de mâncare, mărturisea Maria Mircoș. Ne duceam prin pod, acolo șoarecii rosese răsărita și rămăsese moșoroaie de corji de răsărită. Noi le luam și le dădeam la râșniță și făceam făină. Apoi o puneam la fiert cu apă, aceasta era cașa noastră”[7].

În pofida tuturor greutăților, Maria Mircoș a reușit să-și crească și să-și educe fratele, acesta ajungând să fie profesor emerit al republicii.

Informații utile și detalii înfiorătoare despre calvarul prin care au trecut locuitorii Basarabiei, comportamentul reprezentanților puterii, care-i lipseau pe țărani de ultimele surse de existență, consecințele dramatice ale foametei, solidaritatea umană, dar și degradarea morală a multor înfometați, impuși de situație să comită acțiuni criminale pentru a supraviețui, găsim și în amintirile lui Petru Dobrea[8] din Slobozia Mare, Cahul, și a Mariei Manole[9] din or. Telenești.

„Moartea cosea în dreapta și în stânga, relata Maria Manole. În anul 1947, noi l-am pierdut pe tata, apoi pe fratele Gheorghiță. Peste un timp scurt și un alt frate a plecat, am rămas noi, trei surori și mama.

Mama ne hrănea cu turte din rădăcină de pădure uscată și dată la râșniță. Țin minte, în sat se spunea: „Până acum ne mâncau câinii pe noi, a venit timpul să-i mâncăm noi pe dânșii”. Și într-adevăr, au dispărut și mâțele, și câinii din sat. Noi n-am mâncat așa ceva, dar alții – da.

Pe la sfârșitul anului, au început să dea elevilor, la școală, câte o sută de grame de pâine pe zi. Atunci mama a vrut s-o înscrie la școală și pe sora mea de cinci anișori, motivând că tare se mai trage la școală, de fapt, voia s-o salveze de foame.

...Am avut o vițică și ne-a furat-o unul din familia Berioza. A dovedit s-o taie, dar a fost prins și dus la sovietul sătesc, la cercetări. Acela, ca să scape, unde zice: „Păi da, eu să mor de foame, dar ei să șadă cu groapa plină cu pâine”. Celor de la sovietul sătesc numai atât le-a trebuit. Au venit la noi și au prins să înfigă în grădină cu vergele de fier, poate vor da de saci. Pe mine m-au prins și au început să mă iscodească, mi-au dat chiar și o bucățică de zahăr, numai să le spun unde este pâinea ascunsă. Eu le-am spus că nu știu, nu avem pâine”[10].

Acestea au fost doar câteva fragmente din memoriile unor supraviețuitori ai foametei din anii 1946-1947, păstrate în fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

[4] MNIM, FA-12303, pp. 144-145.
[5] MNIM, FA-12303, p. 144.
[6] MNIM, FA-12303, p. 148.
[7] MNIM, FA-12303, p. 149.
[8] MNIM, FA-12303, pp. 146-147.
[9] MNIM, FA-12303, pp. 154-155.
[10] MNIM, FA-12303, pp. 154-155.

Desigur, memoria umană are limitele ei, odată cu scurgerea timpului, ea suportă anumite modificări. Din acest considerent, memoriile întotdeauna conţin şi o doză de subiectivism în interpretarea unor evenimente sau fapte. Este valabil acest lucru şi pentru memoriile la care ne-am referit. Totuşi sentimentele şi trăirile supravieţuitorilor foametei au rămas intacte şi peste ani, iar memoriile lor, dacă sunt corelate cu documentele de arhivă, rămân a fi o sursă importantă de reconstituire a adevărului despre foametea postbelică.

Chiar dacă nu există un document oficial care să conţină un ordin direct privind organizarea foametei în fosta Basarabie, documentele de arhivă valorificate de către cercetători şi mărturiile supravieţuitorilor probează această concluzie: foametea a fost un genocid organizat împotriva locuitorilor Moldovei.

Totodată, acestea au demonstrat că foametea nu a fost decât o faţetă a procesului istoric complicat, prin care trecea satul moldovenesc în acea perioadă.

La aceeaşi concluzie a ajuns şi Comisia pentru studierea şi aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova, constituită la 14 ianuarie 2010 prin decret prezidenţial.

În raportul final al Comisiei se menţionează: „Mortalitatea în masă de foamete nu a fost rezultatul secetei, ci al politicii economice şi sociale a regimului totalitar comunist faţă de populaţia din RSS Moldovenească, a sistemului sovietic de acces la produsele alimentare. Responsabilitatea principală pentru decesul sutelor de mii de oameni, locuitori ai RSSM, aparţine conducerii de la Moscova a Partidului Comunist (bolşevic), Biroului CC al PC(b) pentru RSS Moldovenească, conducerii de partid de la Chişinău şi structurilor bolşevice din judeţe şi raioane. Alături de I. Stalin şi conducerea de la Kremlin, vinovaţi de morbiditatea şi mortalitatea de foame sunt CC al PC(b) din Moldova şi prim-secretarul N. Salogor, Consiliul de Miniştri al RSSM şi preşedintele acestuia N. Coval, împuternicitul Moscovei pentru colectările de cereale în RSSM A. Sâci şi alţi demnitari, care decideau destinul cetăţenilor simpli. Conducerea Partidului Comunist de la Chişinău poartă vina pentru organizarea măsurilor pentru rechiziţionarea produselor agricole, care a constituit cauza principală a îmbolnăvirii şi decesului în masă" (Moldovenii 2010, 60; Şişcanu 2012, 122).

Bibliografie

Caşu 2014: I. Caşu, Duşmanul de clasă (Chişinău: Cartier 2014).

Ciocanu 1998: M. Ciocanu, Oare vânturile au adus foametea în Moldova?. Glasul naţiunii, 22 iulie 1998.

Felea 2011: A. Felea, Faţă în faţă: memorialistică şi surse oficiale despre foametea din Basarabia din anii 1946-1947. In: (coord. S. Musteaţă, Ig. Caşu) Fără termen de prescripţie. Aspecte ale investigării crimelor comunismului în Europa (Chişinău: Cartier 2011), 468-497.

Gribincea 1995: M. Gribincea, Basarabia în primii ani de ocupaţie sovietică (1944-1950) (Cluj-Napoca: Dacia 1995).

King 2000: Ch. King, The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture (Hoover Institution Press 2000).

Moldovenii 2010: Moldovenii sub teroarea bolşevică: Sinteze elaborate în baza materialelor Comisiei pentru studierea şi aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova (Chişinău: Serebia 2010).

Taşcă 2010: M. Taşcă, Foametea din 1947 şi statisticile oficiale. Timpul, 13 august 2010.

Taşcă 2012: M. Taşcă, De ce tac ziarele când moldovenii mor de foame?. Adevărul Moldova, nr. 33, 16 februarie 2012.

Turea, Turea 1991: L. Turea, V. Turea, Cartea foametei (Chişinău: Universitas 1991).

Turea, Turea 2008: L. Turea, V. Turea, Cartea foametei (Bucureşti: Curtea veche 2008).

Pasat 2006: V. Pasat, Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul RSS Moldoveneşti 1940-1950 (Moscova: Rosspen 2006).

Pasat 2012: V. Pasat, Foametea postbelică în RSS Moldovenească. Politica de stat în condiţiile catastrofei. Academos 2 (25), 2012, 45-54.

Postică 1997: E. Postică, Rezistenţa antisovietică în Basarabia (1944-1950) (Chişinău: Ştiinţa 1997).

Postică 2013: E. Postică, Expoziţia muzeală „Moldova Sovietică: între mituri şi Gulag". Tyragetia s.n. XIII/2, 345-356, 2013.

Şişcanu 2012: I. Şişcanu, Foametea din RSS Moldovenească in anii 1946-1947. Revista de Istorie a Moldovei 4(92), 2012, 112-122.

Ţaran 1989: A. Ţaran, Anii 1946-1947: învăţămintele foametei în Moldova (Chişinău 1989).

Ţăranu 2014: M.S. Ţăranu, Scrisori către Stalin sau Spovedaniile celor ocupaţi (1947-1953) (Chişinău: Pontos 2014).

Ţurcanu 1993: I. Ţurcanu, Foametea din Basarabia în anii 1946-1947 (Chişinău: Universitas 1993).

Голод 1993: Голод в Молдове 1946-1947. Сборник документов (Кишинев: Штиинца 1993).

The famine of 1946-1947 from Moldova in official documents and testimonies of survivors

Keywords: requisitions, famine, dystrophy, memory.

Abstract: The famine of 1946-1947 was one of the most dramatic and secreted episodes in the history of the Moldavian SSR. All information on the scale of this social calamity has been classified.

The true proportions of postwar famine became known only after the fall of communism. The first interviews, autobiographical stories, memoirs that revealed the size of the scourge and the human drama appeared in the mass media from Chişinău in the late 1980ies, with the beginning of the national rebirth movement and the irreversible collapse of the empire.

Even if there is no official document containing a direct order on the organization of the famine in the former Bessarabia, the archival documents discovered by the researchers and the testimonies of the survivors prove this conclusion, that the famine was an organized genocide against the inhabitants of Moldova.

Besides, these documentes have shown that the famine was only a facet of the complicated historical process which the Moldovan village experienced at that time.

An important source of reconstruction of the tragedy experienced by the Moldovan village in the first post-war years is made up of the testimonies of the survivors of the famine of 1946-1947 recorded in the beginning of the 90s of the 20th century and which are stored in the collections of the National Museum of History of Moldova.

Valuable details about the causes and proportions of the tragedy are found in the memoirs signed by Maria Manole from Teleneşti, Tudor Covalciuc from Mărculeşti village, Floreşti district, Tudor Chiriac from Slobozia Mare, Cahul district, Maria Mircoş from Mingir village, Hânceşti district, Petru Ivaşcu from Cahul and many others.

Голод 1946-1947 годов в Молдове в официальных документах и свидетельствах выживших

Ключевые слова: реквизиции, голод, дистрофия, память.

Резюме: Голод 1946-1947 годов был одним из самых драматичных и темных эпизодов в истории Молдавской ССР. Вся информация о размерах этого социального бедствия была засекречена. Истинные масштабы послевоенного голода стали известны только после падения коммунизма. Первые интервью, автобиографические истории, мемуары, раскрывающие размер бедствия и человеческую драму, сопровождавшую его, появились в кишиневской прессе в конце 80-х годов XX века, с началом движения национального возрождения и необратимого распада советской империи. Даже если нет официального документа, содержащего прямой приказ об организации голода в бывшей Бессарабии, архивные документы, изученные историками, и свидетельства оставшихся в живых подтверждают вывод о том, что голод был организованным геноцидом против жителей Молдовы. В то же время они показали, что голод был лишь гранью сложного исторического процесса, через который прошла молдавская деревня в то время.

Важным источником реконструкции трагедии, через которую прошла молдавская деревня в первые послевоенные годы, являются свидетельства оставшихся в живых после голода 1946-1947 годов, записанные в начале 90-х годов XX века и хранящиеся в фондах Национального музея истории Молдовы.

Ценные подробности о причинах и масштабах трагедии можно найти в мемуарах Марии Маноле из Теленешть, Тудора Ковальчука из села Мэркулешть Флорештского района, Тудора Кирияка из села Слобозия-Маре Кагульского района, Марии Миркош из села Минжир Хынчештского района, Петра Ивашку из Кагула и других.

08.05.2020

Dr. Elena Postică, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: epostica@yahoo.com

„EU ÎS DE PĂRERE CĂ FIINȚAZĂ O SÂNGURĂ LIMBĂ!”: CONTROVERSE LINGVISTICE LA INSTITUTUL PEDAGOGIC DIN CHIȘINĂU

Liliana Rotaru

Cuvinte-cheie: RSS Moldovenească, învățământ superior, Institutul Pedagogic de Stat din Chișinău, catedra de limbă și literatură „moldovenească”, identitate lingvistică, controverse lingvistice.

Problema identității limbii pe care o vorbesc autohtonii din Republica Moldova este una cu rădăcini coloniale, făcând parte din arsenalul instrumentelor imperialismului rus-sovietic-rus. În perioada sovietică, aceasta a fost una de maximă acuitate, stârnind controverse, discuții și bătălii pe frontul ideologic și științific mai mult decât în oricare altă formațiune politico-administrativă a statului comunist. Există astăzi mai multe studii științifice și cercetări, dedicate problemei etnolingvistice în RSS Moldovenească, istoriei originii și evoluțiilor teoriei „moldoveniste” țariste și sovietice, încercărilor de implementare a „limbii moldovenești”[1], precum și tentativelor, uneori subtile, alteori puerile, de a crea opoziție opiniei oficiale sovietice despre proiectul de creare a „limbii moldovenești” și politicii etnolingvistice a comuniștilor în RSS Moldovenească (Bruhis 1982; Beșleaga 1994, 89-102; Negru 2000; Cimpoi 2010; Cojocaru 2014; Negură 2014; Cașu 2014; Bahnaru 2015; et al.).

În acest studiu ne propunem să analizăm doar un moment din această „bătălie” etnolingvistică, în care au fost angajați (sau s-au angajat) profesorii de la catedra de limbă și literatură moldovenească a Institutului Pedagogic de Stat „Ion Creangă” din Chișinău în anul Congresului al XX-lea al PCUS, al avântului și entuziasmului „destalinizării”. Este importantă analiza implicării și poziției personalului didactic și științific din această instituție de învățământ superior pedagogic din Moldova Sovietică, precum și a impactului opiniilor lor în luarea deciziilor oficiale ale autorităților instituției, din mai multe considerente.

[1] În scopul evitării anacronismelor, în textul de mai jos se va utiliza sintagma „limba moldovenească”, termen cu care era numită limba română în RSS Moldovenească.

În primul rând, pentru că personalul didactic angajat la catedra de limbă și literatură moldovenească a Institutului pedagogic, filologi de profesie, pe lângă activitatea de predare în sălile de curs a disciplinelor de specialitate, erau angajați în cercetări științifice și metodice, dar și în discuțiile lingvistice care se purtau în mediile academice din RSS Moldovenească. Implicațiile științifice și pozițiile pe care le luau profesorii Institutului (în cadrul dezbaterilor științifice sau în sala de curs), în condițiile dictaturi ideologice și politice ale „moldovenismului pseudoștiințific” promovat de I.D. Ceban și acoliții lui, pot explica evoluția anumitor aspecte ale perpetuării românismului în mediile intelectuale moldovenești (și nu doar) pe toată perioada sovietică, pe de o parte, dar și anumite „succese” ale politicii de educare politico-ideologică comunistă și „moldovenistă” în republica sovietică, de modelare identitară și germinare a lui *Homo Moldovanus Sovietic*[2], pe de alta.

Cine erau persoanele care constituiau colectivul științifico-didactic al acestei catedre în anii ’50-’60?

Trebuie să menționăm de la început că procesul de formare a catedrei de limbă și literatură moldovenească la Institutul Pedagogic din Chișinău a fost unul de durată și destul de dificil. Fiind parte structurală a Facultății de Limbi și Literaturi,

[2] Homo Moldovanus Sovietic este definit în două ipostaze de către istoricul Octavian Țîcu. Pe de o parte, el trebuia să fie un „simplu om sovietic”, care era „ca toți ceilalți”, deindividualizat, opus la tot ce este elitar și original, „transparent”, adică accesibil controlului din partea autorităților, modest în cerințe, imposibil la schimbări și ușor de manipulat. Pe de altă parte, acesta trebuia să fie un antiromân, sau cel puțin refractar la tot ce este românesc, convins de faptul că nu este român și că a apărut înaintea românului, puțin educat, vorbitor de „limbă moldovenească” rusificată, antieuropean și antioccidental, predispus spre îndoctrinare, deznaționalizare, rusificare și sovietizare, preferând limba rusă ca mijloc de comunicare, pătruns de un complex de inferioritate față de ruși sau vorbitorii de limbă rusă, complex compensat prin adularea și acceptarea formelor imperiale și culturale de sorginte sovietică, mândru de ideea apartenenței la marea „supraputere” sovietică (Țîcu 2018, 12-13).

catedra a fost restabilită în anul 1944, după revenirea instituţiei din evacuarea impusă de războiul sovieto-german. Stefania Gavrilovna Melniţcaia, absolventă a secţiei fără frecvenţă (cu frecvenţă redusă) a Institutului Pedagogic din Tiraspol în anul 1937, era șefa catedrei și colegă cu Ana Grigorievna Iuraș, absolventa Facultăţii de Limbă Franceză a Universităţii din Iași[3]. Până în anul 1946, catedra a funcţionat în această componenţă (pentru comparaţie, catedrele de limbă și literatură rusă în același an numărau 8 membri), autorităţile susţinând că „în evacuare, acestor discipline (limba și literatura „moldovenească" – *n.n.*) li s-a acordat foarte puţină atenţie"[4], dar probabil deloc, or la Buguruslan, regiunea Orenburg, unde fusese evacuat Institutul Pedagogic, se coagulase un contingent de studenţi vorbitor de limbă rusă, însuși Institutul funcţionând într-un mediu rus și sovietic. Mai mult decât atât, în raportul de activitate al Institutului pentru anul de studii 1944-1945, catedra de limbă și literatură „moldovenească" nu este nici măcar menţionată ca parte structurală a instituţiei de învăţământ[5]. Cele două lectorițe de limba și literatura „moldovenească" reușeau să asigure predarea disciplinei, or aceasta din urmă se preda doar la anul I în volum de 30 de ore academice – studenţilor înscriși la specialităţile reale și 60 de ore celor înmatriculaţi la specialitatea Istorie (pentru comparaţie, limba rusă se studia 496 de ore academice, timp de doi ani (de ex. la geografie))[6]. Se impune de subliniat aici faptul că dintre cei 456 de studenţi care urmau studiile la Institutul Pedagogic în anul academic 1944-1945, doar 128 de studenţi cunoșteau limba „moldovenească", inclusiv cei 66 de studenţi „autohtoni-moldoveni". În ceea ce privește personalul didactic, situaţia era și mai puţin „naţională": din totalul de 51 de cadre didactice și științifice, angajate în acest an de învăţământ – doar șase persoane „cunoșteau limba moldovenească" în măsură să desfășoare un proces didactic în limba română[7].

Pe parcursul primului deceniu postbelic, catedra de limbă și literatură moldovenească a mai angajat personal didactico-științific, care, pe lângă misiunea imediată de a pregăti învăţători de „limbă și literatură moldovenească" pentru școala generală din RSS Moldovenească, asigurau predarea unui curs de „limbă moldovenească" la unele facultăţi non-filologice. După crearea Universităţii de Stat din Chișinău (1946), câteva cadre didactice au fost transferate la catedrele de acolo, Institutul trebuind mai mulţi ani să-i angajeze prin cumul, pentru a reuși să asigure procesul didactic în cadrul programului de limbă și literatură „moldovenească", pe de o parte, și să identifice printre propriii absolvenţi persoane care ar fi putut completa corpul științific și didactic al catedrei. Conform statelor de funcţiune, în anul academic 1956-1957, catedra de limbă și literatură avea angajate 11 persoane, inclusiv 3 doctori în științe filologice – I.D. Ceban, care deţinea și funcţia de șef al catedrei, R.E. Cornfeld și S.A. Pereva. Sub aspectul reprezentativităţii etnice, catedra era destul de tipică pentru societatea moldovenească postbelică, având în componenţa sa opt (72,7 la sută) persoane înscrise „moldoveni", un rus, un ucrainean și un evreu, deși această „reprezentativitate etnică" făcea discordanţă importantă cu situaţia instituţională generală, unde doar 44,4 la sută erau înscriși „moldoveni", 37,8 la sută – ruși, 6,7 la sută – ucraineni, 9,6 – evrei și 1,5 la sută – reprezentanţi ai altor etnii conlocuitoare[8]. Considerăm necesar să menţionăm faptul că printre angajaţii catedrei de limbă și literatură moldovenească a Institutului Pedagogic din Chișinău nu se regăsea nicio persoană care să-și fi făcut studiile în universităţi non-sovietice și, mai ales, din universităţile românești. Această stare de lucruri, explicabilă de altfel, face disonanţă mare cu realităţile din învăţământul superior moldovenesc în general, or lipsa de personal didactico-științific calificat a determinat regimul să admită angajarea absolvenţilor universităţilor „burgheze" și, mai ales, a celor românești în școlile superioare din RSS Moldovenească, chiar și la alte catedre ale Institutului Pedagogic din Chișinău, pe toată perioada postbelică (Rotaru 2018, 452-467). În așa mod, dintre cei 11 membri ai catedrei de limbă și literatură „moldovenească", cinci persoane absolviseră Institutul Pedagogic din Tiraspol înainte de anul 1940, iar ceilalţi șase erau absolvenţi „proaspeţi" ai secţiei limbă și literatură „moldovenească" a Institutului Pedagogic din Chișinău. Doar ucraineanul Avraam Petrovici Penzul, decanul facultăţii de Istorie și Filologie, era originar din afara RSS Moldovenești, fiind născut în regiunea Kirovograd din RSS Ucraineană. Alţi patru membri ai catedrei se născuseră în stânga Nistrului și șase – în Basarabia (*Tabelul 1*).

[3] În anul 1946, după fondarea Universităţii de Stat din Chișinău, A.Gr. Iuraș a fost transferată în calitate de șefă a catedrei de limba franceză a Universităţii. Vezi: ANRM, F. 3186, inv. 1, d. 15, f. 69-70, 213-214; ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 13.

[4] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 8, 56.

[5] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 8, 58.

[6] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 8, 76, 92.

[7] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 8, 69.

[8] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, ff. 1-9.

Tabelul 1.

Membrii catedrei de limbă și literatură moldovenească în anul de învățământ, 1 octombrie 1956*

Nume, prenume, patronimic	Anul nașterii	Locul nașterii	Nați on.	Partinitate	Studii, anul absolvirii	Experiența		Funcția	Data desemnării	Grad științific
						pedag.	în institut			
Ceban Ivan Dmitrievici	1910	st. Kulinoe, r-nul Cotovsc, reg. Odessa	mold.	membru PCUS, 1943	Institutul Pedagogic Tiraspol (1932)	11,5 ani	4 ani și 7 luni	șef de catedră	februarie 1952	dr. în științe filologice
Melnițcaia Stefania Gavrilovna	1895	Stulco, Gura-Gumansk, Bucovina	mold.	fără	Institutul Pedagogic Tiraspol (1937)	21	12	lector superior	septembrie 1944	-
Grancovsciaia Anna Trofimovna	1913	Chișinău	rus.	fără	Institutul Pedagogic Chișinău (1945)	10	10	lector superior	septembrie 1945	-
Penzul Avraam Petrovici	1915	s. Martonoșa, r-nul Mirogorodsk, reg. Kirovograd	ucr.	membru PCUS, 1950	Institutul Pedagogic Tiraspol (1937)	12,3	8,5	lector superior, decan	martie 1948	-
Bâhov Boris Moiseevici	1916	Chișinău	mold.	fără	Institutul Pedagogic Chișinău (1948)	7	7	lector superior	septembrie 1949	-
Cornfield Rozalia Efimovna	1912	s. Coșnița, r-nul Dubăsari	evr.	fără	Institutul Pedagogic Tiraspol	17	11,11	conf. interim.	septembrie 1944	dr. în științe filologice
Floca Tatiana Timofeevna	1918	Râbnița	mold.	fără	Institutul Pedagogic Tiraspol (1939)	7,7	5	lector	august 1951	-
Pereva Sofia Vasilevna	1921	Baimaclia	mold.	membru PCUS, 1946	Institutul Pedagogic Chișinău (1948)	3	3	conf. interim.	septembrie 1953	dr. în șt. filologice
Radauțan Ludmila Nicolaevna	1926	Chișinău	mold.	fără	Institutul Pedagogic Chișinău (1950)	5	5	lector superior	august 1954	-
Grinco Grigorii Vasilievici	1919	s. Tabora, r-nul Briceni	mold.	fără	Institutul Pedagogic Chișinău (1951)	3,2	3,2	lector	septembrie 1951	-
Dodiță Gheorghii Vasilevici	1931	s. Mihăileni, r-nul Râșcani	mold.	fără	Institutul Pedagogic Chișinău (1952)	-	-	lector	-	-

* ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, ff. 6-7

O parte a membrilor catedrei împărtășeau starea de spirit care domina societatea științifică din RSS Moldovenească după publicarea renumitului articol al lui Iosif Stalin „Marxismul și problemele lingvisticii" (1950) și se implicau în mod efectiv în dezbaterile pe problemele lingvisticii moldovenești, inițiate la începutul anilor '50, odată cu schimbarea paradigmei științei filologice sovietice prin „combaterea marrismului lingvistic"[9]. Discuțiile asupra originii și caracterului limbii vorbite de locuitorii-autohtoni ai RSS Moldovenești au erupt în comunitatea academică după o perioadă a unui adevărat *lingvicid*[10] (1946-1951), promovat de I.D. Ceban, director al Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Bazei Moldovenești de Cercetări Științifice a Academiei de Științe a URSS, și apreciat în perioada sovietică drept „teoretician și autor al „elaborării științifice a limbii moldovenești și a istoriei sale pe baza graiului viu și a împrumuturilor din limba rusă" (Codreanca 2016, 167). La începutul anilor '50, când se discutau cu ardoare problemele „lingvisticii moldovenești", cadrele didactice angajate la catedra de limbă și literatură moldovenească a Institutului Pedagogice erau foarte tinere: doi dintre aceștia având puțin peste 20 de ani, iar majoritatea absolută aveau prefixul trei la cifra vârstei – o vârsta, considerăm, destul de „fragedă" pentru afirmare, mai ales în științele umaniste. Cu toate acestea, unii membri ai catedrei reușiseră să susțină teze de doctor în filologie. Doar că la sesiunea comună a Institutului de Lingvistică a Academiei de Științe al URSS și a Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Filialei moldovenești a Academiei de Științe a URSS, organizată la Chișinău în perioada 3-7 decembrie 1951, pentru a „dezlega" cât mai grabnic „pe căi științifice" toate chestiunile lingvisticii moldovenești (Sarcinile 1951), au participat trei membri ai catedrei: lector superior S.G. Melnițcaia, doctor, conferențiar R.E. Cornfeld și doctor în științe filologice, lector G.V. Grinco[11] (Bahnaru 2015, 77-84).

Deși toți membrii catedrei de limbă și literatură moldovenească a Institutului Pedagogic obținuseră studii profesionale în școli superioare sovietice (*Tabelul 1*), cei trei participanți la sesiunea științifică amintită au enunțat păreri diferite în luările de cuvânt și dezbaterile la care au participat, reprezentând tocmai cele trei „poziții distincte" identificate de filologul Vasile Bahnaru în studiul introductiv la culegerea de documente ale sesiunii din decembrie 1951 (Bahnaru 2015, 46-47). În așa fel, Rozalia Cornfeld este inclusă, pe bună dreptate, de cercetătorul Vasile Bahnaru în gruparea „neaoșistă sau autohtonistă", reprezentată de I.D. Ceban, I.C. Varticean, A.N. Crăciun, N.A. Narțov, A.M. Lazarev și alții, care promovau „moldovenismul" în forma lui cea mai pseudoștiințifică (Bahnaru 2015, 46). În alocuțiunea ținută în ultima zi a sesiunii, Rozalia Cornfeld atacă cu ardoare pe unii „dintre tovarășii care au luat cuvântul aici" pentru faptul că, recunoscând „caracterul romanic al limbii moldovenești, reduc la zero influențele gramaticale care au pătruns în limba moldovenească din limba slavă", limitându-se „la două trei prefixe". În continuarea discursului, conferențiarul Cornfeld demonstra cu pasiune revoluționară și cu argumente pseudoștiințifice greșelile colegului său și, totodată, existența unei limbi „moldovenești" distincte, care „se deosebește de limbile romanice prin nuanța sa specifică slavă" (Bahnaru 2015, 296-297).

În cealaltă tabără, „cea românofilă, ușor camuflată", alături de Gh. Bogaci, V. Coroban, Em. Bucov, V. Comarnițchi, I. Kojevnikov, A. Evdoșenco, se regăsea Grigorii Grinco, lector la Institutul Pedagogic și colaborator științific al Institutului școlilor. Ușor oportunist, ca și colegii lui, prin acceptarea sintagmei „limba moldovenească" pentru limba română, Grigore Grinco încerca subtil să demonstreze, prin critica acerbă a „greșelilor mari de limbă" din presa moldovenească, exploatând probe și argumente științifice, incompetența științifică a grupării „neaoșiste", susținând că aceștia din urmă „nu vreu să știe de nimic altceva, decât de limba din satul lor" și acuzând-i de „sărăcire" a limbii moldovenești, care „este foarte bogată în sinonime" (Bahnaru 2015, 321-327).

Deși filologul Vasile Bahnaru nu s-a pronunțat cu privire la cel de-al treilea reprezentant al filologilor de la Institutul Pedagogic, care a participat la sesiune, așa cum reiese din conținutul scurt al discursului ținut în penultima zi a ședințelor, Stefania Melnițcaia (era unicul reprezentat al ca-

[9] Nikolay Yakovlevich Marr (1863-1934) – filolog și etnograf, controversat om de știință sovietic, care susținea că limba are un caracter de clasă. A elaborat, în 1924, teoria monogenetică a limbii (teoria iafetică), conform căreia toate limbile au evoluat dintr-un original format din patru elemente de bază (sal, ber, yon, rosh). Această teorie a constituit ideologia oficială a lingviștilor sovietici până în anul 1950, când Stalin a denunțat-o.

[10] Termenul a fost preluat din articolul Lidiei Codreanca (Codreanca 2016, 163-164).

[11] Vezi: Procesul-verbal și stenogramele sesiunii comune a Institutului de Lingvistică al Academiei de Științe al URSS și a Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Filialei moldovenești al Academiei de Științe a URSS.

tedrei, delegată la sesiune, dar nu deţinea titlu ştiinţific) poate fi atribuită grupării reprezentate de Nicolae Corlăteanu, L.I. Pankratiev, V.C. Panfil, A.P. Lupan, T.S. Dobândă şi numite „conciliantă, care nu se pronunţa categoric nici pentru neaoşismul lui I. D. Ceban, nici pentru românofilia lui Gheorghe Bogaci" (Bahnaru 2015, 46). Stefania Melniţcaia a evitat să ia vreo poziţie în problema care se discuta la sesiune, adresându-se însă autorităţilor ştiinţifice cu solicitarea de a elabora cât mai grabnic „istoria limbii, dicţionarul etimologic, gramatica teoretică, lexicologia, dialectologia şi alte lucrări teoretice în ramura limbii moldoveneşti", or profesorii care predau şi studenţii care studiază aceste discipline la facultăţile filologice nu au surse pentru predare şi învăţare. De asemenea, Stefania Melniţcaia a reiterat penuria de specialişti în domeniul ştiinţelor filologice, adresând-se, totodată, institutului „de Lingvistică a Academiei de ştiinţi" să susţină Institutul Pedagogic în pregătirea cadrelor, pentru că „numai atunci om lichida toate neajunsurile, care le avem în republica noastră în ramura ştiinţii filologice" (Bahnaru 2015, 272-273).

Situaţia, descrisă în rândurile de mai sus, ne determină să deducem şi să susţinem că eterogenitatea de opinii şi poziţii care exista în mediile filologice academice şi universitare se reflecta şi în procesul de pregătire a viitorilor cercetători în ştiinţele filologiei, a învăţătorilor de limbă şi literatură moldovenească, precum şi în general, a tuturor cadrelor didactice. Cei din urmă erau influenţaţi, inclusiv prin cursul practic de limbă „moldovenească" – o disciplină cu caracter obligator în planul de învăţământ, dar, de fapt, fără vreo importanţă reală, din cauza numărului mic de ore, rezervate pentru studierea acestei discipline, în primul rând, dar mai ales din cauza atitudinii dispreţuitoare a non-vorbitorilor de limbă română faţă de limba populaţiei autohtone, în contextul şovinismului, ridicat la politică de stat, a „fratelui mai mare" şi a rusificării directe şi netăinuite. Studenţii erau transformaţi, astfel, în „cobaii" pentru experimentele politico-ideologice şi sociale ale regimului sovietic, cel din urmă fiind determinat să menţină anumite stări latente de conflict în societatea moldovenească, menite să-i asigure şi garanteze stabilitatea politică şi condiţiile de promovare a politicii sociale şi naţionale comuniste. Autorităţile sovietice nici măcar nu încercau să-şi disimuleze intenţiile în ceea ce priveşte exploatarea problemelor lingvistice, care măcinau societatea academică şi literară din RSS Moldovenească. Astfel, indignându-se că „studenţii de multe ori citesc cărţi româneşti şi nu găsesc nicio diferenţă dintre limba română şi limba moldovenească", autorităţile Institutului Pedagogic reproşau cadrelor didactice puţina preocupare pentru educaţia politico-ideologică a studenţilor, indicându-le că limba moldovenească „deja exista şi este mijlocul principal de educare politică a tineretului populaţiei băştinaşe a Moldovei"[12]. Eforturile lor în educaţia tinerilor în direcţia promovării moldovenismului se materializau uneori, aşa cum se întâmpla în cazul studenţilor care făceau cercetare în „cercurile ştiinţifice", obligatorii în epocă pe lângă toate catedrele, inclusiv şi „cercul" tinerilor filologi de pe lângă catedra de limbă şi literatură moldovenească a Institutului Pedagogic. La concursul unional al lucrărilor ştiinţifice studenţeşti, studentul V.P. Mândâcanu a ocupat locul III, fiind premiat cu o diplomă a Ministerului Învăţământului Superior al URSS pentru lucrarea „Cu privire la originea limbii moldoveneşti"[13].

Deşi sesiunea „crucială" din 1951 a decis, sub influenţa filologilor ruşi, asupra latinităţii „limbii moldoveneşti", asupra necesităţii studierii limbii române la facultăţile de limbă şi a valorificării moştenirii literare clasice (Negru 2000, 37-39), apoi sesiunea ştiinţifică a Institutului de Istorie, limbă şi literatură din cadrul Filialei Moldoveneşti a Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice din 17-19 octombrie 1955 a confirmat „în plan ştiinţific (şi psihologic) eşecul teoretic al ideii creării unei noi limbi romanice literare" (Negru 2000, 43), totuşi transferarea lui I.D. Ceban la Institutul Pedagogic din Chişinău (mai întâi, în calitate de director (1951-1956), şi din 1956 – în calitate de şef şi cadru didactic la catedra de limbă şi literatură moldovenească), numire asociată cu oportunismul unor membri de catedră şi tinereţea relativă şi influenţabilă a altora, a determinat perpetuarea acelei „diversităţii" de poziţii în problemele lingvisticii moldoveneşti. Iar studenţii, viitorii învăţători şi „ingineri ai suflete-

[12] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 89, f. 142.

[13] ANRM, F. 3186, inv. 1, d. 183, f. 46-50. În acelaşi concurs au fost premiaţi şi doi studenţi-filologi de la Universitatea de Stat din Moldova (USM). Este vorba despre studenta C.A. Borzacovscaia, pentru lucrarea „Descrierea idiomului satului Dobrogea, raionul Bălţi al RSS Moldoveneşti", şi viitorul lingvist Nicolae D. Raevschi, autorul lucrării „Contactele romanicilor răsăriteni cu slavii. Pe bază de date lingvistice", publicată la Chişinău în anul 1988,- pentru lucrarea „Despre istoria limbii moldoveneşti".

Tabelul 2

Evoluţia numerică a studenţilor din instituţiile de învăţământ pedagogic superior din RSS Moldovenească. 1944-1956*.

Instituţia	An de învăţământ/ nr. de studenţi		
	1944-1945	1950-1951	1955-1956
Institutul Pedagogic din Chişinău	457	822	3946 (zi şi fr)
Institutul Învăţătoresc (Pedagogic) din Tiraspol	206	299	1141
Institutul Învăţătoresc (Pedagogic) din Bălţi	-	327	923
Institutul învăţătoresc din Soroca	-	336	

*Tabelul a fost alcătuit în baza informaţiilor identificate în: ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 6, f. 37; d. 119, ff. 2-2 verso; d. 175, f. 23; Arhiva Naţională a Republicii Moldova (Filiala Tiraspol) ANRM (FT), F. 225, inv. 1, d. 3, f. 1; d. 86, f. 42; d. 244, f. 122; ANRM, F. 3143, inv. 1, d. 63, f. 1 verso; d. 147, ff. 3-3 verso; ANRM, F. 2848, inv. 2, d. 263, f. 2.

lor omeneşti”[14], aveau poziţia cea mai ingrată în această construcţie comunistă, absolvind Institutul Pedagogic şi mergând în şcoli şi mai debusolaţi şi derutaţi de poziţiile diferite ale profesorilor lor.

De fapt, Institutul Pedagogic din Chişinău era cea mai mare şi mai prestigioasă şcoală superioară, care pregătea personal didactic pentru învăţământul general din RSS Moldovenească (*Tabelul 2*) şi, aşa cum susţin documentele de arhivă, „toţi absolvenţii [Institutului – *n.n.*] erau repartizaţi la muncă în şcolile Moldovei”[15]. Absolvenţii acestei instituţii pedagogice, pregătiţi timp de patru ani pentru a preda în clasele a VIII-a – a X-a ale şcolii medii, spre deosebire de cei ai institutelor învăţătoreşti, care, de asemenea, se considerau specialişti cu studii superioare, deşi erau formaţi timp de doar doi ani şi pentru a preda în clasele a V-a – a VII-a ale şcolii de şapte ani, se bucurau de autoritate şi mare prestigiu în perioada vizată. Mai ales că doar 11,9 la sută (în anul de învăţământ 1953-1954, de exemplu) dintre cadrele didactice din învăţământul general din RSS Moldovenească aveau studii superioare complete[16]. Cea mai mare parte a învăţătorilor din şcolile Moldovei Sovietice fie aveau studii superioare incomplete (circa 24 la sută), fie erau absolvenţi ai şcolilor pedagogice (circa 24 la sută), iar 15 la sută dintre cadrele didactice nu aveau nici studii medii complete[17]. Astfel, numărul deficitar al absolvenţilor instituţiilor de învăţământ pedagogic superior[18] le conferea absolvenţilor Institutului Pedagogic o importanţă deosebită în localităţile în care erau angajaţi, le crea o alură de „oameni cu multă carte”, care, prin prestigiul studiilor pe care le deţineau, deveneau şi formatori de opinii şi atitudini, în special în mediul rural. Mai bine de 88 la sută din cele 2, 7 milioane de locuitori ai RSS Moldoveneşti locuiau, conform recensământului sovietic din 1959, în localităţi săteşti, Moldova Sovietică fiind republica cu cea mai mică proporţie a populaţiei urbane din URSS (Подъячих 1961, 78).

Studenţii – viitorii învăţători de limbă şi literatură „moldovenească” în şcolile din Moldova Sovietică – nu au avut parte, în anii ‘40-50’, de o formare profesională calificată. Pe lângă lipsa cu desăvârşire a cadrelor ştiinţifico-didactice şi „bătăliile” lingvistice, studenţii erau lipsiţi de surse didactice şi ştiinţifice în general şi, mai ales, de

[14] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 33, f. 36.
[15] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 56, f. 12.
[16] ANRM, F. 2848, inv. 2, d. 201, f. 7.
[17] ANRM, F. 2848, inv. 2, d. 201, f. 2, 4, 7.

[18] În anul de învăţământ 1953-1954, în RSS Moldovenească funcţionau 1887 de şcoli, inclusiv 663 de şcoli primare (416 moldoveneşti), 946 de şcoli de şapte ani (708 moldoveneşti) şi 278 de şcoli medii (182 moldoveneşti). În anul de învăţământ 1953-1954, în aceste şcoli învăţau 368 037 de elevi, inclusiv 183 745 de copii învăţau în clasele I – a IV-a ale şcolii primare, 150 966 de elevi învăţau în clasele a V-a – a VII-a ale şcolii de şapte clase şi 33 326 de elevi erau înscrişi în clasele a VIII-a – a X-a ale şcolii medii. Tot în acest an, procesul didactic era asigurat de 19 168 de învăţători, inclusiv 7 256 de învăţători de clasele primare, 9 697 de învăţători de clasele a V-a – a VII-a şi 2 215 învăţători de clasele a VIII-a – a X-a. Din totalul de 19 168 de învăţători, doar 2 263 de persoane deţineau diplome de studii superioare, ceilalţi având studii superioare incomplete (4588), studii pedagogice medii (4542 de persoane), studii medii (495 de persoane) şi studii medii incomplete (2819 de persoane). De asemenea, aproape jumătate (8 004 de persoane) aveau o experienţă de muncă de până la 5 ani şi doar 435 de cadre didactice aveau o experienţă mai mare de 25 de ani. Vezi: ANRM, F. 2848, inv. 2, d. 201, f. 2, 4, 7.

literatură în limba română. Din an în an, rapoartele privind activitatea Institutului Pedagogic reiterau faptul că „un mare neajuns în activitatea Institutului este lipsa manualelor şi suporturilor de curs în limba moldovenească. Lipsa literaturii în limba moldovenească se reflectă în reuşita academică a studenţilor de la anii I şi II, unde au fost înmatriculaţi foarte multe persoane care nu cunosc deloc limba rusă sau o cunosc foarte puţin [astfel, nu au acces la literatura didactică şi ştiinţifică în limba rusă – *n.n.*]. Problema editării manualelor şi suporturilor de curs în limba moldovenească rămâne una dintre principalele probleme care împiedică creşterea calităţii activităţii didactice a Institutului nostru"[19]. Iar manualele, suporturile de curs şi altă literatură didactică în „limba moldovenească" nu se produce – atât din lipsa autorilor calificaţi, cât şi, mai ales, din cauza incertitudinilor din ştiinţa filologică.

O altă problemă care afecta calitatea profesională a absolvenţilor Institutului Pedagogic era nerespectarea planului de învăţământ. Autorităţile Institutului raportau în anii '50 faptul că studenţii „din anul IV al facultăţii de limbă şi literatură (secţia rusă şi moldovenească) nu au ascultat gramatică comparată a limbilor rusă şi moldovenească, deoarece nu există încă o gramatică ştiinţifică a limbii moldoveneşti, nu există o programă la acest curs şi nici un specialist în domeniu". De asemenea, studenţilor „secţiei de limbă şi literatură moldovenească" nu li s-au predat nici „lecţii despre operele literare şi folclorul moldovenesc. În locul acestor cursuri s-au predat „Istoria pedagogiei" şi „Literatura sovietică". [...] De asemenea, s-a predat un număr dublu de ore pentru disciplina „Literatură rusă" la secţia de limbă şi literatură moldovenească din cauza că nu s-a predat literatura maternă"[20]. Drept consecinţă, studenţii se limitau la a face studii superioare din „conspectele lecţiilor", pe care le făceau în timpul orelor, fapt considerat drept „unul dintre cele mai grave şi importante neajunsuri"[21]. Astfel, lectorul rămânea aproape unica sursă de informaţie a studentului, iar notiţele de la curs – unica sursă de învăţare a ştiinţelor limbii „moldoveneşti". Înşişi profesorii, derutaţi de controversele ideologice şi politice care influenţau dezvoltarea lingvisticii moldoveneşti (o dezvoltare nefirească şi paradoxală, care nu se preta legilor ştiinţei filologice şi ştiinţelor, în general), nu înţelegeau cum ar trebui să procedeze. Profesoara Stefania Melniţcaia se indigna, în anul 1956: „Dacă eu le spun una studenţilor, Bâhov B.M. – alta, Dodiţă G.V. – alta, da studenţii pe cine din noi să asculte? [...] Aista-i haos. Eu nu înţăleg limba de faţă"[22].

Cu o frecvenţă de invidiat, rapoartele, notele informative şi alte documente, produse de autorităţile Institutului, consemnează că „o bună parte a studenţilor nu cunosc limba literară moldovenească"[23], iar studenţii „secţiei limba şi literatura moldovenească", care, deşi nu erau foarte mulţi ca număr (*Tabelul 3*), „sunt foarte slab pregătiţi", acest fapt fiind probat atât prin rezultatele reuşitei academice, cât, mai ales, în timpul realizării stagiilor de practică pedagogică. Este simptomatic, în acest sens, cazul înregistrat în raportul de activitate a Institutului pentru anul 1955-1956, a unui student Burca, care, fiind întrebat de elevii şcolii nr. 1 din Chişinău, unde-şi realiza stagiul pedagogic, de ce ard siguranţele, a declarat: „ ... în cvartirile voastre arde probca din cauza zamâcaniei...."[24]

Tabelul 3

Studenţii Facultăţii de Istorie şi Filologie în anul academic 1955-1956*.

Secţia	anul de studii	nr. de grupe	nr. de studenţi
Istorie **TOTAL**	I	1	29
	II	2	57
	III	3	86
	IV	2	54
		8	**226**
Limbă şi literatură moldovenească **TOTAL**	I	1	30
	II	2	57
	III	3	77
	IV	1	34
		7	**198**
Limba şi literatura rusă **TOTAL**	I	2	54
	II	3	96
	III	2	56
	IV	1	28
		8	**234**
Total		**23**	**658**

* ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 293, f. 2.

[19] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 56, f. 15.
[20] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 56, ff. 13-14.
[21] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 256, f. 26.
[22] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 27 verso-30 verso.
[23] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 238, f. 80.
[24] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 256, f. 43.

În condițiile descrise mai sus, considerăm că studenții Institutului, mai ales, cei ai Facultății de Istorie și Filologie[25], erau un „sol afânat" pentru semănarea ideilor moldoveniste, pentru simplificarea limbii române și reducerea la minimum a vocabularului, pentru poluarea limbii literare cu regionalisme, rusisme și cuvinte create ad-hoc, inoculând astfel primitivismul lingvistic și subcultura (Bojoga 2008, 165-166). Autoritățile de stat și de partid au implicat deliberat instituțiile de învățământ superior – profesorii și, prin intermediul lor, studenții – în controversele lingvistice și alte dispute politico-ideologice, politizând astfel învățământul superior, proces care se perpetuează și în prezent. De fapt, starea de lucruri din instituțiile de învățământ și din știința și pedagogia contemporană din RSS Moldovenească nu sunt decât repercusiuni ale proceselor începute în anii '40-'50 ai secolului trecut. Și astăzi, ca și atunci, avem medii universitare scindate în „moldoviști" și „românești" și discuțiile încă vor continua atâta timp cât educația sovietică a reușit să-i formeze și să-i convingă pe adepții „moldovenismului" lingvistic și istoric.

Astfel, evoluția opiniilor și concepțiilor profesorilor de la catedra de limbă și literatură „moldovenească" a Institutului Pedagogic din Chișinău cu privire la problemele lingvistice din știința filologică moldovenească (citește: din politica națională a statului sovietic), în calitatea lor de formatori ai învățătorilor din școlile din RSS Moldovenească, este edificatoare și poate explica anumite aspecte ale crizei identitare din Republicii Moldova, anumite stări, atitudini și poziții ale cetățenilor acestui stat cu privire la limbă și naționalitate.

Dispariția fizică a lui Iosif Stalin și discursul lui Nichita Hrușciov la Congresul al XX-lea a PCUS a reverberat în toată societatea sovietică și a stimulat, în rândul intelectualității sovietice, o tendință de contestare a diferitor aspecte ale vieții politice, sociale și culturale ale regimului comunist. Destalinizarea „a produs o spărtură în mentalitatea traumată a societății" (Cojocaru 2014, 10) și a creat impresia unei deschideri cu tentă liberală din partea autorităților. „Dezghețul hrusciovist" a încurajat opinii și atitudini critice și contestatare și în rândurile intelectualității din Moldova Sovietică, stimulând-o să înainteze o serie de revendicări care să faciliteze perpetuarea culturii și a valorilor naționale. Profitând de emergența noilor circumstanțe, elita intelectuală din RSS Moldovenească a organizat la Chișinău, în perioada 7-19 octombrie 1955, o sesiune științifică a Institutului de Istorie, limbă și literatură din cadrul Filialei Moldovenești a Academiei de Științe a Uniunii Sovietice. Și din nou, în „descâlcirea" problemei originii și caracterului limbii vorbite de locuitorii RSS Moldovenești au participat câțiva filologi-romaniști de la Moscova, Leningrad, Kiev, printre care Ruben Budagov, Dmitry Mikhalchi, Raimund Piotrowski și alții. Sesiunea a declarat că nu există argumente suficiente pentru a susține că limba „moldovenească" ar fi diferită de cea română, întrunirea savantă marcând în plan științific (și psihologic) eșecul teoretic al ideii creării unei noi limbi romanice literare, chiar dacă în plan aplicativ rezultatele nu au fost atât de spectaculoase (Negru 2000, 43).

În anul următor, la Florența, s-a ținut cel de-al VIII-lea Congres de Studii Romanice, la care profesorul Universității din Padova, romanistul Carlo Tagliavini a afirmat că graiul moldovenesc este o varietate dialectală a limbii române și că „pretinsa limbă moldovenească nu este, de fapt, decât româna literară scrisă cu un alfabet rusesc ușor modificat [...], cu unele concesii în favoarea unor forme dialectale moldovenești, cunoscute, de altfel, și în interiorul granițelor României" (*Apud*: Theodorescu 2003, 136-137). Asemenea imperative științifice îi determină pe doi savanți filologi-sovietici, angajați și anterior în „încăierările" dintre taberele „beligerante" ale dezbaterilor filologice din RSS Moldovenească – slavistul Samuil Borisovich Bernstein[26] și romanistul Ruben

[25] În anii '40-'50, cea mai mare facultate a Institutului Pedagogic din Chișinău rămânea Facultatea de Istorie și Filologie care avea, respectiv, și cel mai mare număr de studenți. De exemplu, în anul academic 1955-1956 din totalul de 1039 de studenți care studiau la secția zi, 658 de studenți erau înscriși la Facultatea de Istorie și Filologie și 381 la Facultatea de Fizică și Matematică. La secția fără frecvență (termenul care semnifica studiile la frecvență redusă în epocă) studiau în același an încă 2064 de studenți, inclusiv 1536 la Facultatea de Istorie și Filologie (610 de studenți la secția istorie, 429 de studenți la secția limba și literatura rusă și 497 de studenți la secția limba și literatura moldovenească). Vezi: ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 293, f. 31.

[26] Samuil Borisovich Bernstein (1010-1997), lingvist și slavist sovietic, balcanist, dialectolog, specialist în limba bulgară și geografie lingvistică. Profesor al catedrei de filologie slavă la Universitatea din Moscova și conducător (din 1947) al sectorului de slavistică a Institutului de Studii Slavice al Academiei de Științe a URSS.

Alexandrovici Budagov[27] – să propună spre publicare în revista sovietică „Вопросы языкознания” (*Topics in the study of language*) un articol ştiinţific cu titlul „Cu privire la unitatea de limbă româno-moldovenească”[28]. Articolul argumenta faptul că limba vorbită pe teritoriul RSS Moldoveneşti era parte integrantă a limbii române, invocând şi argumentele profesorului italian Carlo Tagliavini.

Dar redacţia principalei reviste ştiinţifice sovietice de studii lingvistice nu şi-a asumat responsabilitatea publicării articolului respectiv (aşa cum era normal să o facă) şi îl expediază către CC al PCUS şi o copie Comitetului Central al PCM, pentru a se consulta cu autorităţile de partid asupra oportunităţii publicării articolului ştiinţific, exprimându-şi, totodată, opinia că acesta ar trebui să fie mai întâi discutat în RSS Moldovenească (Ursu 2012, 131). Redacţia prestigioasei reviste ştiinţifice sovietice fusese, probabil, derutată de concluzia autorilor, care susţineau că „unitatea de limbă româno-moldovenească s-a cristalizat de foarte multă vreme, încă în perioada de formare a limbii romanice. La ora actuală, această teză este recunoscută de toţi specialiştii care tratează problema în cauză” (Будагов, Бернштейн 1988, 132-136).

Fiind o catedră de specialitate, iar membrii catedrei de limbă şi literatură moldovenească a Institutului Pedagogic din Chişinău implicaţi în „descâlcirea” problemei originii şi caracterului limbii vorbite de locuitorii RSS Moldoveneşti, precum şi a altor probleme ale filologiei moldoveneşti, autorităţile i-au solicitat opinia cu privire la caracterul articolului ştiinţific al celor doi filologi ruşi (deşi încă nu am descoperit în dosarele de arhivă vreun document din partea oarecarei autorităţi de stat sau de partid, care să fi solicitat direct opinia catedrei asupra articolului lui S. Bernştein şi R. Budagov).

Prima examinare şi primul schimb de opinii pe marginea maniscrisului „Cu privire la unitatea de limbă româno-moldovenească” s-a produs la o şedinţă comună a catedrelor de limbă şi literatură moldovenească, limbă şi literatură rusă, filosofie şi catedra de limbi străine în ziua de 3 mai 1956[29]. În prezenţa decanului Facultăţii de Istorie şi Filologie Avraam Penzul, şi-au expus opiniile vis-à-vis de conţinutul acestui articol majoritatea membrilor catedrei de limbă şi literatură moldovenească: Sofia Pereva, Grigore Grinco, Leonid Curuci, Rozalia Cornfeld, Boris Bâhov, Ludmila Radauţan, şi aspirantul Gheorghe Dodiţă. Merită să menţionăm faptul că la şedinţa comună a celor patru catedre nu a fost prezent I.D. Ceban, până nu demult „actorul” principal al lingvisticii moldoveneşti, deşi era deja şef al catedrei de limbă şi literatură moldovenească[30], fiind transferat în această funcţie din postul de director al Institutului Pedagogic[31] pentru proasta administrare a celei mai importante „fabrici” de cadre didactice din RSS Moldovenească.

Chiar dacă au fost prezente la şedinţă, două membre ale catedrei – Stefania Melniţcaia şi Anna Grancovscaia – nu şi-au exprimat opinia pe marginea subiectului discutat, acestea două rămânând în expectativă. Şi de această dată, la fel cum a făcut-o şi la sesiunea ştiinţifică pentru problemele lingvistice din anul 1951, Stefania Melniţcaia a preferat să rămână fără vreo poziţie, precum şi Ana Grancovscaia.

Aproape toţi membrii catedrei de limbă şi literatură moldovenească au destăinuit în diferite chipuri un sentiment de satisfacţie faţă de conţinutul articolului lui S. Bernştein şi R. Budagov. Conţinutul luărilor de cuvânt, deşi formulat destul de pueril şi modest, ne sugerează că autorii lor resimţeau o despovărare, odată cu formularea ideii unităţii de limbă româno-moldovenească de că-

[27] Ruben Alexandrovici Budagov (1910-2001), lingvist sovietic, specialist în domeniul lingvisticii generale şi romanice. Membru corespondent al Academiei de Ştiinţe a URSS şi profesor al catedrei de filologie romanică la Universitatea din Moscova „M.V. Lomonisov”.

[28] Articolul a fost publicat abia în anul 1988 în revista Nistru (Будагов, Бернштейн 1988, 132-136).

[29] Procesul-verbal al acestei şedinţe este datat greşit cu „23 mai 1956”, cel mai probabil şedinţa în cauză desfăşurându-se pe data de 3 mai 1956. În susţinerea opiniei noastre sunt următoarele argumente: în primul rând, procesul-verbal pe care îl considerăm datat greşit are numărul 14, următorul proces-verbal, inclus în dosarul de arhivă consecutiv, are nr. 15, este datat cu ziua de 5 mai 1956, iar conţinutul lui reflectă continuarea discuţiilor din procesul-verbal nr. 14 (de ex., la şedinţa protocolată cu nr. 14 s-a decis crearea unei comisii de elaborare a proiectului de decizie a catedrei, iar în procesul-verbal nr. 15 – catedra discută proiectul (proiectele) de decizie etc.); în rândul al doilea, extrasul din procesul verbal al şedinţei care exprima opinia filologilor de la Institutului Pedagogic din Chişinău cu privire la problemele discutate, este datat cu 19 mai 1959 (deci anterior zilei de 25 mai 1956) şi face referinţă la şedinţa comună a celor patru catedre ale Institutului din ziua de 3 mai 1956.

[30] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, f. 6.

[31] I.D. Ceban a fost numit în funcţia de director al Institutului Pedagogic din Chişnău prin Ordinul Ministrului Învăţământului al RSS Moldoveneşti din 5 februarie 1952 (ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 177, f. 1).

tre doi savanţi ruşi recunoscuţi de către regimul sovietic. Exprimându-şi regretul faţă de apariţia prea tardivă pentru lingvistica moldovenească a articolului, Sofia Pereva susţinea că, „dacă articolul ar fi apărut prin anii 1940, ar fi adus mai mult folos”[32].

Toţi vorbitorii la această şedinţă şi-au exprimat acordul cu opiniile exprimate în manuscrisul discutat, susţinând fiecare pe rând că „eu mă unesc cu articolul tov. Bernştein şi t. Budagov” şi fiecare avea câte un argument – unele mai ştiinţifice, altele mai puţin, dar toate veneau să confirme opinia membrilor catedrei că nu există o limbă moldovenească. Sofia Pereva, care şi-a susţinut doctoratul în filologie la Moscova, susţine că, revenind la Institut, a preluat un curs de limbă moldovenească, care, de fapt, l-a pregătit din literatura română, astfel, conchide conferenţiarul Pereva, „socot că fiinţază o sângură limbă”[33]. Opinia Sofiei Pereva a fost preluată şi susţinută de Grigore Grinco, acesta rămânând fidel ideilor expuse la sesiunea lingviştilor sovietici din decembrie 1951. Lectorul Grinco apăra cu fervoare ideea „unirii”, afirmând că studenţii Institutului Pedagogic „nu se exprima frumos, limpede, pentru că se tem să nu vorbească româneşte”[34].

Tânărul Leonid Curuci, proaspăt absolvent al Institutului Pedagogic din Chişinău (1954), a invocat mai multe argumente de natură ştiinţifică: de la unitatea structurii gramaticale şi a fondului lexical comun şi până la „istoria noroadelor român şi moldovenesc”, susţinând că „nu au dreptate învăţaţii romanişti, care găsesc [...] că limba moldovenească a suferit mai mare înrâurire din partea limbilor slave de răsărit, pe când limba română – înrâurirea limbilor slave de m-zâ. Asta-i puţân”. „De aiasta părere îs şi eu”, concluziona lectorul Curuci, susţinând „că limbile moldovenească şi română nu se deosebesc, că de fapt îi una şi aceeaşi limbă”[35].

Şi lectorul Gheorghe Dodiţă susţinea „dreptatea” celor doi filologi ruşi-sovietici despre limba română pe care o vorbeau locuitorii RSS Moldoveneşti. Tânărul angajat la catedra de limbă şi literatură moldovenească îşi amintea că a cumpărat de curând romanul lui Mihai Sadoveanu „Venea o moară pe Siret” şi că alături pe raft stătea „romanul tradus din limba română” şi doar cineva „care nu cunoaşte aceste limbi, poate spune că sînt două limbi, deoarece îi traducere”, altfel, susţinea Gheorghe Dodiţă „fiinţază o sângură limbă”[36].

Deşi la sesiunea comună a Institutului de Lingvistică al Academiei de Ştiinţe a URSS şi a Institutului de Istorie, Limbă şi Literatură al Filialei moldoveneşti din decembrie 1951, Rozalia Cornfeld a exprimat opinii „neaoşiste” sau „autohtoniste”, fiind o susţinătoare şi o promotoare a „moldovenismului” pseudoştiinţific, alături de I.D. Ceban, la şedinţa catedrei din mai 1956, s-a manifestat oportunist, arătându-se nedumerită că „în ştiinţa sovietică moldovenească aşa probleme nu s-au spus până amu şi totdeauna se vorbea că sînt două limbi – limba moldovenească şi limba română. În cărţi se vorbea despre fiinţarea a 2 limbi”. Rozalia Cornfeld socotea că autorii articolului discutat nu au suficiente argumente, pentru a demonstra ideea principală, dar, prinsă în menghina situaţiei, susţine că „părerea mea îi că fiinţează o sângură limbă, pentru că structura gramaticală, fondul lexical de bază îi acelaşi în amândouă limbi”[37].

Şi ceilalţi filologi de la catedra de limbă şi literatură moldovenească – Avraam Penzul, Ludmila Radauţan – au susţinut că „fiinţază o sângură limbă”, cu aceştia solidarizând şi reprezentanţii celorlalte catedre prezenţi la şedinţă. Doctorul în filosofie, Vera Mihailovna Smelâh[38], care exprima opinia catedrei instituţionale de economie politică şi filosofie (trebuie să menţionăm aici că această catedră era una ideologică în învăţământul superior sovietic), deşi a menţionat că nu este specialist în domeniul care se discută, dar o uşoară şi elementară analiză, care să se bazeze pe „situaţia lăuntrică a acestor limbi”, demonstrează că „răspunsul poate fi unul – limba moldovenească şi limba română îi o sângură limbă”[39]. Opinia catedrei ideologice a fost susţinută şi de filologii specialişti în limbi străine, Ilya Davydo-

[32] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 21 verso-26.
[33] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 21 verso-22.
[34] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 22.
[35] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 22 verso-23.
[36] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 25 verso-26.
[37] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 23 verso.
[38] Vera Mihailovna Smelâh, doctor în ştiinţe filosofice, conferenţiar interimar la catedra de Economie politică şi filosofie, scrisă „moldoveancă”, născută în or. Chişinău în anul 1909, absolventă a Institutului Pedagogic din Tiraspol în anul 1931 şi angajată la Institutul Pedagogic din Chişinău în septembrie 1952. Vezi: ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, f. 1.
[39] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 24.

vich Dukhovny[40], şeful catedrei de limbi străine, şi colegul său, Natan Solomonovici Grinbaum[41]. Este de menţionat faptul că evreul polonez Natan Grinbaum, care nu cunoştea foarte bine limba română, este de părerea că „fiinţază o sângură limbă”, opinia formându-şi-o din experienţa de evaluator pentru disciplina „Limbă străină” la examenele de „minimum de candidat” (examene de doctorat). Aşa cum era obişnuit în aspirantura din RSS Moldovenească, doctoranzii alegeau să susţină limba română în calitate de limbă străină. Una dintre probele examenului era traducerea din limba străină în limba maternă şi invers şi, declară profesorul Grinbaum, aceştia „n-au ce traduce”, pentru „că fiinţază o sângură limbă”[42].

Nota discordantă a acestei comuniuni de opinie a făcut-o Boris Bâhov, lector superior la catedra de limbă şi literatură moldovenească, care, în alegaţiile lui, invocă învăţătura partidului că „fiecare norod trebuie să-şi dizvolte limba sa” şi opina că Eminescu sau Creangă „au fost şi rămân moldoveni”[43]. Prin expresia „întrebarea asta îi de un caracter conservativ”, Boris Bâhov a atras o avalanşă de critici din partea celorlalţi colegi.

Pentru că redactorul procesului verbal nu a consemnat în document la rubrica „ordinea zâlei” decât problema „discutării” articolului, fără a indica care aspecte se solicitau „a fi discutate”, participanţii la şedinţă şi-au exprimat opiniile şi asupra denumirii limbii pe care o vorbeau locuitorii RSS Moldoveneşti. Se impune subliniat faptul aici că toţi vorbitorii au utilizat sintagma „limba moldovenească”, pentru a desemna limba locuitorilor Moldovei Sovietice, menţionând şi existenţa a două popoare care vorbesc aceeaşi limbă[44]. Totodată, participanţii la discuţie socot că „n-ar fi drept [...] s-o numim numai română, ori numai moldovenească” şi vin cu mai multe propuneri care li se par rezonabile: „română, moldovenească, ori moldo-română ori româno-moldovenească”, deşi susţin ei „amu nu-i clar, dar cu vremea a deveni limpede, pentru că întrebarea asta îi legată cu istoria, cu viitorul”[45]. Prin indicarea asupra factorului istoric şi „de viitor” în denumirea limbii române, considerăm că filologii de la Institutul Pedagogic erau conştienţi că decizia va fi una politică şi soluţionarea acestui aspect al problemei lingvistice moldoveneşti nu le aparţine.

Şedinţa comună din 3 mai 1956 a celor patru catedre nu a adoptat vreo rezoluţie sau concluzie asupra celor discutate. Adunarea a decis înfiinţarea unei comisii cu misiunea de a redacta un răspuns „în scris la articol”, alcătuită din şase filologi de la Institut: Avraam Penzul, Sofia Pereva, Rozalia Cornfield, Natan Grinbaum, Vera Smelâh şi Ludmila Radauţan[46].

Prima şedinţă la care s-a discutat problema „unităţii lingvistice moldo-române” a fost dominată de filologii „românofili, uşor camuflaţi” (prin acceptarea sintagmei „limba moldovenească” pentru limba română), reprezentată de Grigore Grinco, Avraam Penzul, Sofia Pereva, Ludmila Radauţan, Gheorghe Dodiţă şi Leonid Curuci, iar ceilalţi – „neaoşiştii” sau „autohtoniştii”, promotori ai moldovenismului pseudoştiinţific, în lipsa fizică a „guru”-lui – I.D. Ceban – , s-au retras în expectativă, dar nu au părăsit „câmpul de bătaie”.

Peste două zile, la 5 mai 1956, s-a ţinut o altă şedinţă, dar de această dată doar pentru membrii catedrei de limbă şi literatură „moldovenească”, la care filologii colectivului urmau să se expună asupra „proiectului privitor la articolul tov. Budagov R.A. şi Bernştein S.B.”[47] Aşa cum reiese din conţinutul textului, cei şase membri ai comisiei, aleşi la şedinţa anterioară, pentru a elabora un proiect al deciziei catedrei pe marginea articolului filologilor ruşi, s-au împărţit în două grupări, fiecare dintre acestea elaborând propriul proiect: unul dintre proiecte a fost elaborat de decanul Aavraam Penzul şi, reieşind din caracterul şi tonalitatea discuţiilor, reprezenta opinia „românofililor, uşor camuflaţi”, iar celălalt o avea în calitate de autor oficial pe Rozalia Cornfeld, dar, în baza analizei discursului lui I.D. Ceban la această şedinţă, proiectul era elaborat cu contribuţia celui din urmă şi reflecta opinia şi poziţia şefului de catedră.

[40] Ilia Davidovich Duhovnâi, lector superior la Catedra de limbi străine, evreu basarabean, născut în anul 1906 în Orhei şi absolvent al Universităţii din Viena în 1929, angajat la Institutul Pedagogic din Chişinău din septembrie Vezi: ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, f. 9.

[41] Natan Solomonovici Grinbaum, doctor în ştiinţe filologice, conferenţiar şi şeful catedrei de limbi străine, evreu polonez, născut în Polonia în anul 1916, absolvent al Universităţii din Varşovia în anul 1938, a fost angajat la Institutul Pedagogic din Chişinău în septembrie 1948. Vezi: ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 258, f. 9.

[42] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 24 verso-25.

[43] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, ff. 23 verso-24.

[44] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 23.

[45] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 25.

[46] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 26.

[47] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 27 verso.

Considerăm necesar să menționăm că la această din urmă ședință, tabăra „autohtoniștilor" s-a prezentat în componență deplină, asigurând și prezenta „vârfului de lance" al grupării – moldovenistul I.D. Ceban, care a determinat atât tonalitatea discuției, cât și, mai ales, direcția ei și hotărârile membrilor catedrei.

În dosarul catedrei din Arhiva Națională a Republicii Moldova nu s-au păstrat cele două proiecte cu privire la articolul menționat, însă conținutul lor probabil poate fi dedus din textul înregistrat al procesului-verbal al ședinței catedrei care le-a discutat și din textul discursului ținut de I.D. Ceban la această adunare. Trebuie subliniat faptul că cele două procese-verbale, despre care s-a vorbit aici, sunt înregistrate în limba română, fiind scrise de mână, cel mai probabil, chiar în timpul ședințelor de către un secretar al adunării, în timp ce discursul lui I.D. Ceban este tipărit la mașina de scris și este redactat în limba rusă.

Primul proiect și, de fapt, unicul discutat la această din urmă ședință de catedră, așa cum ne demonstrează documentul de arhivă, a fost cel elaborat de conferențiarul Cornfeld, „neaoșista", care „nu întotdeauna înțăleg [-ea – *n.n.*] limba din cărți, cutoatecă îi scris românește"[48]. Presupunem, reieșind din cuvântarea lui Gheorghe Dodiță, că proiectul Rozaliei Cornfeld nu prea ținea cont de discuțiile și opiniile exprimate de majoritatea absolută a participanților la discuția din 3 mai 1956, că autoarea, care declarase la ședința anterioară „părearea mea îi că ființează o sângură limbă"[49], se erija în apărătoarea specificului limbii „moldovenești", insistând pe ideea „autohtonistă" și lipsa unității de limbă[50]. Înscrierile în procesul-verbal al ședinței din 5 mai 1956 debutează cu o intervenție foarte supărată a lectorului Grigore Grinco, care manifestă dezacord categoric cu „multe păreri din proiect" și declară că se retrage din discuții și că va redacta o opinie separată[51]. Celălalt tânăr filolog de la catedră, lectorul Gheorghe Dodiță, se lansează și el, dar mai moderat, în discuții asupra proiectului prezentat de Rozalia Cornfeld, indicând asupra contradicțiilor dintre cele două părți ale proiectului prezentat de cea din urmă și asupra faptului că „încheierea făcută corespunde <u>întrucâtva</u> (*sublinierea noastră*) cu părerile noastre spuse la ședința trecută"[52]. Prima parte, susține Gheorghe Dodiță, este „făcută bine", iar cea de-a doua este „slabă și se contrazice", deși secretarul ședinței nu a înregistrat în procesul-verbal „contradicția" semnalată de lectorul Dodiță. Totuși, fraza cu care își încheie acesta alocuțiunea: „Mie îmi pare, că dacă am vorbi de specificul limbii moldovenești, ar fi trebuit și de argumentat" ne obligă să concluzionăm că partea a doua a proiectului Rozaliei Cornfeld era, într-o oarecare măsură, în contradicție cu opiniile exprimate de filologii Institutului Pedagogic la ședința comună.

Decanul Facultății de Istorie și Filologie, Avraam Penzul îi susține pe cei doi tineri și, rămânând pe pozițiile expuse anterior, semnalează și cere să fie înlăturate ideile contradictorii din textul proiectului Rozaliei Cornfeld.

De partea cealaltă a baricadei, Stefania Melnițcaia se indignează că nu înțelege „cum ar fi în moldovenește propoziția „о румынско-молдавском языковом единстве", dar declară, fără să argumenteze, că „se unește cu proiectul lui Cornfeld R.E."[53]. Iar Rozalia Cornfeld, încercând să se apere împotriva acuzațiilor lui Gheorghe Dodiță și a celorlalți colegi „românofili, ușor camuflați", susține că nu găsește nicio contradicție între cele două părți ale proiectului și că în textul expus „nu hotărăsc că sînt două limbi, dar una", iar în privința denumirii limbii „vor fi discuții, și s-a hotărî"[54]. Rozalia Cornfeld susține că nu are nimic împotrivă să se aprobe „proiectul lui Penzul A.P." (care nu cunoaștem ce idei și soluții conținea), dar, menționează doamna, „la noi" fiecare are părerea lui despre gramatica și ortografia limbii, sugerând că ar fi bine ca elaborările științifice ale lingviștilor să fie aprobate de politic, așa cum s-a întâmplat în cazul limbii ruse. Regulile ortografice ale limbii ruse au fost alcătuite de Șahmatov[55], dar iscălite de V.I. Lenin"[56].

În apărarea acoliților săi s-a pronunțat I.D. Ceban, care, în lungul său discurs în limba rusă, rezuma că, „deși normele literare moldovenești și românești sunt unice, cu toate acestea, limbile populare – moldovenească pe de o parte și romăno-valahă – pe de altă parte, diferă în multe

[48] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 26.
[49] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 28 verso.
[50] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 28.
[51] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 27 verso-28.
[52] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 23 verso.
[53] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 23 verso.
[54] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 29.
[55] Alexei Alexandrovich Șahmatov (1864-1920), filolog, lingvist și istoric rus, fondator al studiului istoric al limbii ruse, al cronicilor și literaturii ruse vechi.
[56] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 29 verso.

privinţe una de cealaltă"[57]. Şi înţelegând că argumentele lingvistice pe care le-a invocat în susţinerea opiniei sale „moldoveniste" nu vor convinge pe ceilalţi filologi, şeful de catedră a îmbogăţit arsenalul argumentelor „ştiinţifice" cu argumentul politic şi altul psihologico-sentimental. După I.D. Ceban, acceptarea unităţii lingvistice moldo-române ar putea dezavantaja total din punct de vedere politic republica moldovenească, dar şi mai dezavantajoasă ar fi „această tendinţă" pentru Uniunea Sovietică pe arena internaţională. Este clară aluzia că problema lingvistică nu este una ştiinţifică, ci, mai degrabă, una politico-ideologică, vorbitorul întrebându-i cu suspiciune şi conjurat pe colegii de la catedră, pe care îi considera că „toarnă apă la moara duşmanilor noştri": „Poate şi republica să o numim altfel decât „moldovenească"? De asemenea, în alegaţiile sale, I.D. Ceban deplânge lipsa sentimentului „de mândrie naţională" a celor „care nu recunosc trăsăturile specifice ale limbii moldoveneşti"[58], exploatând, în acest fel, şi instrumente de influenţă de natură psihologică şi emotivă. În concluzie, I.D. Ceban susţine că „nu este justificată nici din punct de vedere ştiinţific şi nici politic publicarea unui astfel de articol, care va provoca discuţii cu privire la problemele naţionale ale Uniunii Sovietice"[59]. Poziţia şefului de catedră, susţinută de alţi trei membri: Boris Bâhov, Rozalia Cornfeld şi Ciobotarenco [prenumele nu este indicat], nu a acumulat suficente voturi şi catedra a decis (conform procesului-verbal) să expedieze autorităţilor cel de-al doilea proiect, elaborat de Avraam Penzul.

Decizia catedrei de limba şi literatura moldovenească a Institutului Pedagogic din Chişinău însă este formulată ambiguu şi nu denotă o opinie clară nici în ceea ce priveşte unitatea lingvistică moldo-română, nici în ce priveşte denumirea limbii pe care o vorbesc locuitorii RSS Moldoveneşti. Cât despre articolul profesorilor Budagov şi Bernştein, catedra, prin semnătura lui I.D. Ceban, consideră că „nu dă un răspuns nici la una dintre aceste întrebări, dar nici nu ne poate oferi, întrucât este insuficient de fundamentată din punct de vedere teoretic"[60].

Manuscrisul celor doi filologi ruşi, R. Budagov şi S. Bernştein, cu un titlu care inspira şi dădea nădejde unei părţi a intelectualilor din RSS Moldovenească şi, totodată, era atât de scandalos şi periclitant pentru cealaltă parte, aşa şi nu a fost publicat nici în revista la care a fost depus şi nici în altă revistă ştiinţifică a vremii. Pericolele imaginate, care le-ar fi ascuns ideile expuse în acest articol şi care au fost invocate de I.D. Ceban şi acoliţii săi în poziţia oficială a catedrei de limbă şi literatură „moldovenească", şi-au făcut efectul, autorităţile considerând inoportună publicarea manuscrisului respectiv. Articolul va fi publicat în revista *Nistru* abia în anul 1988.

Având la bază câteva argumente, considerăm că temerile „moldoveniştilor" nu erau deloc fondate şi publicarea articolului nu ar fi produs vreo „tulburare" în societatea sovietică moldovenească. În primul rând, pentru că ideile şi concluziile lui R. Budagov şi S. Bernştein nu erau de noutate nici pentru mediul academic şi didactic, dar nici pentru întreaga intelectualitate din RSS Moldovenească (mai mult decât atât, pentru purtătorii acestei limbi din afara mediilor academice). Sesiunile ştiinţifice anterioare ale lingviştilor sovietici, organizate la Chişinău în 1951 şi 1955, au admis şi recunoscut latinitatea şi „unitatea lingvistică româno-moldovenească", iar declaraţia romanistului italian Carlo Tagliavini de la tribuna Congresului al VIII-lea de Studii Romanice din Florenţa că pretinsa „limbă moldovenească" nu ar fi decât o română literară scrisă cu un alfabet rusesc era cunoscută în Uniunea Sovietică. Şi mai mult decât atât, nu a fost negată sau infirmată de filologii de la Moscova sau Leningrad. Iar faptul că majoritatea filologilor de la Institutul Pedagogic din Chişinău (prin extindere, şi elita intelectuală din RSS Moldovenească) au opinat „că fiinţază o sângură limbă!" era o dovada în plus a reafirmării unui adevăr, care a fost reprobat timp îndelungat (cât să facă unele procese ireversibile) de moldoveniştii „neaoşişti, autohtonişti".

În rândul al doilea, este puţin probabil ca publicarea articolului lui R. Budagov şi S. Bernştein să fi provocat „discuţii cu privire la problemele naţionale ale Uniunii Sovietice", aşa cum susţinea I.D. Ceban, având în vedere, mai întâi de toate, RSS Moldovenească. Este puţin probabil ca acea parte a intelectualităţii moldoveneşti – „românofilii, uşor camuflaţi" (nume argumentat de către aceştia prin acceptarea sintagmei „limba moldovenească" pentru limba română, dar şi pentru alte concesii făcute „moldovenismului") – să fi avut curajul să invoce probleme şi revendicări mai multe decât

[57] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 65.
[58] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 66.
[59] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 68.
[60] ANRM, F. 1961, inv. 1, d. 271, f. 69-71.

le permitea puterea. Este binecunoscut faptul că regimul sovietic avea suficiente mecanisme și instrumente de control și de „convingere" a celor care depășeau limita admisă. Autoritățile comuniste admiteau și chiar stimulau anumite revendicări sau expresii ale naționalismelor locale, însă toate „manifestările naționale" se aflau sub controlul vigilent al mașinăriei politice sovietice. Ba chiar în anumite zone etnice ale Uniunii Sovietice stările de conflict de sorginte națională erau îngrădite și tolerate, atâta timp cât acestea din urmă distrăgeau atenția de la alte probleme iminente proceselor de sovietizare și rusificare.

Cu toate acestea, opinia majorității filologilor Institutului Pedagogic din Chișinău nu a contat în formularea deciziei catedrei de limbă și literatură „moldovenească" privind oportunitatea publicării articolului lui R. Bidagov și S. Bernștein, decizie expediată autorităților de stat și de partid care au luat hotărârea finală. Este pentru că documentul final al *Extrasului din protocolul catedrei de limbă și literatură moldovenească a Institutului Pedagogic din Chișinău în numele lui Ion Creangă* , datat cu ziua de 19 mai 1956, a fost redactat și semnat de I.D. Ceban în calitatea lui de șef de catedră, în primul rând. Iar birocrația sovietică nu ținea cont neapărat de opinia exprimată a majorității, rolul „șefilor" în orice ierarhie era unul determinant.

Ne este clară și explicabilă persistența străduitoare a indivizilor din grupul „neaoșist, autohtonist", care, pe de o parte, fiind produsele educației sovietice, moldoveniste și antiromâniste din autonomia moldovenească interbelică, și-au continuat activitatea la Chișinău în baza capitalului politic și cultural acumulat anterior. Acceptarea ideilor unității lingvistice le-ar fi zdruncinat sau chiar ruinat structura identitară, care le-a fost modelată prin educația sovietică de sorginte rusească. Pe de altă parte, plusul de legitimitate politică cu care au fost investiți transnistrienii față de basarabeni și alianțele cu diferiți agenți ai puterii presupuneau și determinau angajabilitate și responsabilitate față de misiunile care li s-au încredințat de către sistemul care i-a propulsat. Mai ales că aceste „misiuni" și apropierea de putere le asigura funcții și posturi decizionale și accesul la valori materiale și altele, atât de deficitare în epoca comunistă, pe care o abordăm aici. Frica pierderii pozițiilor pe care le dețineau îi determinau pe acești indivizi să păstreze și să urmeze o anumită consecvență „moldovenistă".

Mai mult decât atât, ironiile și persiflările din partea basarabenilor educați românește, bancurile despre „performanțele lingvistice", nivelul de cultură și profesionalismul unor originari din stânga Nistrului, situațiile anecdotice în care se pomeneau angajați singuri transnistrienii prin puțina cunoaștere și educație le creau celor din urmă complexe de inferioritate și le iritau amorul propriu. Conștientizând că le lipsesc abilitățile lingvistice ale basarabenilor (care vorbeau o limbă „burgheză"), educația de tip occidental-universal al celor din urmă, precum și competențele profesionale, pentru a executa sarcinile funcțiilor și posturilor în care au fost propulsați doar pentru originea transnistriană, grupul „neaoșist, autohtonist" a promovat moldovenismul în calitate de comportament compensator. Considerăm că ecuația convingerilor moldoveniste trebuie să țină cont și de acest mecanism de apărare al celor din grupul autohtonist, majoritatea dintre care erau originari din stânga Nistrului.

Dar ofensiva moldovenistă, reluată după războiul sovieto-german cu o forță mult mai mare decât înainte de 1941 și care impunea cadrelor științifico-didactice din învățământul superior din RSS Moldovenească să accepte, să disemineze și să propage în mediul academic și studențesc falsul științific al existenței unei noi limbi – „limba moldovenească" – diferită de limba română, a întâmpinat rezistența „românofililor", care au izbutit să-și păstreze convingerile lingvistice, nu s-au conformat acțiunilor pseudoștiințifice concertate și susținute ale promotorilor ideologiei bolșevice și nu și-au schimbat atitudinea față de limba română.

Este incontestabil faptul că efortul bolșevic postbelic de a șterge conștiința românească, de a inventa o nouă limbă și un nou popor, diferit de românii de peste Prut, a reușit să fisureze grav mediul academic din RSS Moldovenească. Chiar dacă regimul comunist a izbutit să creeze (deși majoritatea cazurilor sunt de import de peste Nistru) o cohortă înverșunată de susținători și promotori ai moldovenismului, procesul început în 1951 la sesiunea științifică comună a Institutului de Lingvistică al Academiei de Științe a Uniunii Sovietice și a Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Bazei Moldovenești de Cercetări Științifice a Academiei de Științe a URSS, apoi destalinizarea și dezghețul lui Hrușciov au creat condiții pentru revenirea publică a filologilor/

intelectualilor românofili, care au ripostat moldoveniştilor cu argumente ştiinţifice, fără să ţină cont de cele politice şi ideologice, aşa cum a fost şi cazul filologilor de la Institutul Pedagogic din Chişinău în anul 1956.

În vacarmul moldovenist de sorginte politică şi ideologică al lui I.D. Ceban şi al acoliţilor lui, tinerii filologi de la catedra de limbă şi literatură „moldovenească” (majoritatea lor erau proaspeţi absolvenţi ai unor şcoli superioare moldoveneşti) au expus opinii curajoase şi au manifestat atitudini şi reacţii critice şi contestatare la adresa opiniilor moldoveniste ale şefului lor de catedră. Români, evrei, ruşi, ucraineni, „moldoveni” (sub acest nume erau înscrişi în statele de funcţie etnicii români din RSS Moldovenaescă), filologii de la Institutul Pedagogic din Chişinău – Grigore Grinco, Gheorghe Dodiţă, Sofia Pereva, Leonid Curuci, Vera Smelâh, Natan Grinbaum, Ludmila Rădăuţan, Avraam Penzul, Ilia Duhovnâi şi Ana Grancovscaia – au ţinut piept falsurilor ştiinţifice ale moldoveniştilor şi au afirmat unitatea lingvistică a poporului care locuieşte pe ambele maluri ale Prutului. Faţă în faţă cu moldoveniştii de la catedra de limbă şi literatură „moldovenească”, profesorii angajaţi în activitatea de formare a cadrelor didactice pentru învăţământul general din RSS Moldovenească au afirmat prompt şi energic că „limba moldovenească şi limba română îi o sângură limbă”.

Configuraţia, specifică catedrei de limbă şi literatură moldovenească a Institutului Pedagogic din Chişinău la 1956 se va reflecta în viitorul câtorva generaţii de elevi, educaţi de foştii studenţi ai acestor profesori. Aceasta explică perpetuarea românismului în RSS Moldovenească şi geneza mişcării naţionale în anii ‘80, dar şi dedublarea identitară a intelectualităţii moldoveneşti, care a lăsat urme adânci în limbajul şi conştiinţa publică, vizibile până în ziua de azi.

Bibliografie

Bahnaru 2015: V. Bahnaru, Calvarul limbii române în timpul dominaţiei sovietice (studiu şi documente de arhivă) (Chişinău 2015).

Beşleaga 1994: Vl. Beşleaga, Conştiinţa naţională sub regimul comunist totalitar. Destin românesc. Revistă de cultură şi istorie 4, 1994, 89-102.

Bojoga 2008: Eu. Bojoga, Limba „moldovenească” şi dicţionarul lui V. Stati. Contrafort. Revistă de literatură şi dialog intelectual 7-8, 2008, 165-166.

Bruhis 1982: M. Bruhis, One step back, two steps forward : on the language policy of the Communist Party of the Soviet Union in the national republics: Moldavian, a look back, a survey, and perspectives, 1924-1980 (New-York 1982).

Caşu 2014: Ig. Caşu, Duşmanul de clasă. Represiuni politice, violenţă şi rezistenţă în R(A)SSMoldovenească, 1924-1956 (Chişinău 2014).

Cimpoi 2010: (coord. Mihai Cimpoi) Vasile Coroban: un arbitru într-o lume a arbitrariului (Chişinău 2010).

Codreanca 2016: L. Codreanca, Un studiu analitic despre avatarurile limbii române în perioada sovietică. Akademos. Revistă de ştiinţă, inovare, cultură şi artă 1, 2016, 163-164.

Cojocaru 2014: Gh. Cojocaru, „Dezgheţul” lui N. Hruşciov şi problema Basarabiei (Târgovişte 2014).

Negru 2000: Gh. Negru, Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească (Chişinău: Prut Internaţional 2000)

Negură 2014: P. Negură, Nici eroi, nici trădători. Scriitorii moldoveni şi puterea sovietică în epoca stalinistă (Chişinău 2014).

Rotaru 2018: L. Rotaru, Între intransigenţa ideologiei şi pragmatismul ideologic: angajarea absolvenţilor universităţilor europene în şcoala superioară din RSS Moldovenească. 1944-1950. In: In memoriam Gheorghe Palade (1950-2016) (Chişinău 2018), 452-467.

Sarcinile 1951: Sarcinile de samă ale lingviştilor Moldovei. In: Moldova Socialistă, 1951, 2 decembrie.

Ţîcu 2018: O. Ţîcu, Homo Moldovanus Sovietic. Teorii şi practici de construcţie identitară în R(A)SSM (1924-1989) (Chişinău 2018).

Theodorescu 2003: C.C. Theodorescu, Un stat, o istorie şi o limbă „moldovenească” în Basarabia? Punctul de vedere lingvistic. Limba română. Revistă de ştiinţă şi cultură XIII/6-10, 2003, 136-137.

Ursu 2012: V. Ursu (coord.), Cultura Moldovei Sovietice în documente şi materiale, 1944-1991 (Chişinău 2012).

Будагов, Бернштейн 1988: Р.А. Будагов, С.Б. Бернштейн, Ку привире ла унитатя де лимбэ ромыно-молдовеняскэ. Нистру 11, 1988, 132-136.

Подъячих 1961: П.Г. Подъячих, Население СССР (Москва 1961). Disponibil: http://istmat.info/files/uploads/17655/naselenie_sssr_1961.pdf. (accesat la 14.04.2020).

"I think there is only one language!" Linguistic contradictions in the Chişinău Pedagogical Institute

Keywords: Moldavian SSR, higher education, Chişinău Pedagogical Institute, department of the "Moldavian" language and literature, linguistic identity, language contradictions.

Abstract: In this study, based on unpublished sources found in the National Archives of the Republic of Moldova, the author analyzes the linguistic dispute that erupted in the department of "Moldavian" language and literature of the Chişinău Pedagogical Institute in 1956. After a long period of real "linguicide" carried out by I.D. Ceban, director of the Institute of History, Language and Literature of the Moldavian Research Base of the USSR Academy of Sciences and his henchmen, the de-Stalinization and the Khrushchev Thaw allowed philologists, "slightly disguised Romaniaphiles", to reject the theses about the "specificity of the Moldavian language" and affirm the linguistic unity of the people living on both banks of the Prut, although the river remained a political border. The considered linguistic contradictions between the two opposite camps of philologists from the department of "Moldavian" language and literature, as well as their consequences, are of great importance for explaining the phenomenon of preservation of national Romanian identity in the Moldavian SSR and the emergence of a national movement in the 1980s.

«Я думаю, что существует только один язык!»: Лингвистические разногласия в Кишиневском педагогическом институте

Ключевые слова: Молдавская ССР, высшее образование, Кишиневский педагогический институт, кафедра «молдавского» языка и литературы, языковая идентичность, языковые противоречия.

Резюме: В данном исследовании на основе неопубликованных источников, обнаруженных в Национальном архиве Республики Молдова, автор анализирует лингвистический спор, который разгорелся на кафедре «молдавского» языка и литературы Кишиневского педагогического института в 1956 году. После долгого периода настоящего «лингвицида», проводимого И.Д. Чебаном, директором Института истории, языка и литературы Молдавской научно-исследовательской базы Академии наук СССР, и его приспешниками, десталинизация и хрущевская «оттепель» позволили филологам – «румынофилам, слегка замаскированным» – отвергнуть тезисы о «специфике молдавского языка» и подтвердить языковое единство народа, живущего на обоих берегах Прута, хотя река и оставалась политической границей. Рассматриваемые языковые противоречия между двумя группами филологов-преподавателей кафедры «молдавского» языка и литературы, а также их последствия имеют большое значение для объяснения феномена сохранения национального румынского самосознания в Молдавской ССР и возникновения национального движения в 80-х годах XX века.

27.04.2020

Dr. Liliana Rotaru, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3051-5721, e-mail: lilianaefrim@gmail.com

RELAȚIILE COMERCIALE EXTERNE ALE REPUBLICII MOLDOVA. ASPECTE ISTORIOGRAFICE

Marcel Revenco

Cuvinte-cheie: comerţ, liber-schimb, zonă de comerţ liber, istoriografie, Republica Moldova, Uniunea Europeană, Rusia.

Introducere

Aflată un timp îndelungat în componenţa unui stat totalitar, RSS Moldovenească nu s-a bucurat de posibilitatea de a promova o politică externă proprie, inclusiv de a avea relaţii economice externe. Destrămarea URSS şi obţinerea independenţei Republicii Moldova au creat cadrul legal şi real de a începe legăturile economice externe atât cu noile state independente din fosta URSS, cât şi cu statele europene şi din lumea întreagă. Pe parcursul timpului, aceste legături şi-au găsit reflectare şi în literatura ştiinţifică de specialitate, a cărei cercetare ne permite să determinăm elementele esenţiale ale colaborării comerciale cu alte state, să evidenţiem problemele şi golurile acestei colaborări, în vederea construirii unui dialog mai eficient cu acestea

Materialul prezentat în rândurile următoare este unul pluridisciplinar, prin faptul că reflectă o analiză a unei serii de studii, realizate de specialişti din diferite domenii, precum ar fi cel istoric, economic, politic, şi nu numai, din ţară, dar şi din alte state, având ca subiect evoluţia relaţiilor comerciale externe ale Republicii Moldova în perioada anilor 1991-2016. Importanţa temei abordate este una majoră din mai multe considerente. În primul rând, este urmărit scopul de a face o analiza obiectivă a lucrărilor care au abordat problema relaţiilor comerciale externe ale Republicii Moldova pe parcursul unui sfert de secol, evidenţiindu-se opiniile exprimate de specialiştii şi experţii din diferite domenii. În al doilea rând, radiografierea acestui subiect permite să se scoată în evidenţă laturile solide, dar şi problemele nesoluţionate pe acest segment al relaţiilor comerciale externe ale ţării şi de a formula noi obiective pentru cercetarea nepărtinitoare a acestei probleme. Ţinând cont de numărul mare, dar şi de diversitatea studiilor examinate, se încearcă o clasificare a acestora după principiul problematico-cronologic, fiind delimitate patru categorii de lucrări: studii generale ce ţin de potenţialul de export şi relaţiile comerciale externe ale Republicii Moldova, studii ce se referă la relaţiile Republicii Moldova cu Uniunea Europeană, studii care oglindesc relaţiile bilaterale ale Republicii Moldova cu alte state şi rapoarte şi analize interne şi externe, care reflectă, de rând cu alte probleme, şi relaţiile comerciale externe. Această clasificare este pur convenţională, fiindcă informaţiile şi aprecierile din studiile examinate se împletesc organic, oricum, în opinia noastră, ea permite să sesizăm şi să percepem mai bine problema examinată – relaţiile comerciale externe ale Republicii Moldova în viziunea celor mai diferiţi specialişti din ţară şi de peste hotare.

Republica Moldova – potenţial de export şi relaţii comerciale externe

Istoriografia propriu-zisă a relaţiilor economice externe ale Republicii Moldova începea în luna aprilie 1994, adică în aceeaşi lună când Parlamentul Republicii Moldova lua decizia de ratificare a Acordului de constituire a Comunităţii Statelor Independente. Acum primea undă verde spre publicare studiul referitor la potenţialul de export şi propuneri privind promovarea producţiei Republicii Moldova pe piaţa mondială. Autorii menţionau doar faptul că Moldova „tinde la relaţii economice – atât cu statele CSI, cât şi cu ţările vest-europene şi altele", conştientizând foarte bine că, la acel moment, RM „nu poate să se alinieze perfect la standardele şi cerinţele comunităţii vest-europene" (Osadcii et al. 1994, 1). Încercând să prezinte poziţia RM „prin comerţul internaţional între cele două uniuni economice – C.S.I. şi C.E.E.", autorii ajung la concluzia că Moldova „actualmente este aproximativ de 10 ori mai strâns legată de C.S.I. decât de orice ţară din comunităţile din vest". Din acest motiv,

economia RM rămâne „păgubaşă” (Osadcii et al. 1994, 3-4). Autorii considerau că la baza comerţului extern al RM trebuie să fie pusă producţia agroalimentară (Osadcii et al. 1994, 5-6), care, expediată până acum „pe barter în ţările C.S.I., nu reprezintă marfă pentru pieţele mondiale” (Osadcii et al. 1994, 8).

Referindu-se la relaţiile comerciale ale RM, economistul Valeriu Zbârciog constata pierderea pieţei naţionale, ocupată tot mai mult de mărfurile de import, iar mărfurile din „republică nu pot concura cu mărfurile de import. Devenim o ţară care exportă forţa de muncă în detrimentul economiei republicii” (Zbârciog 1995, 98).

Printre primele lucrări monografice, care abordează problema relaţiilor economice externe ale Republicii Moldova, se numără studiul lui Dumitru Moldovanu, publicat în anul 1996. Autorul invoca mai multe date care atestau pierderile Moldovei în rezultatul comerţului extern (Moldovanu 1996, 4-6). Referindu-se la politica comercială a RM, autorul o aprecia drept „preponderent protecţionistă”, iar economia – cea mai deschisă economie de pe glob, „un model clasic de liber-schimbism” (Moldovanu 1996, 81). Tot „de inspiraţie liber-schimbistă” este apreciată şi legislaţia adoptată în domeniul comerţului extern (Moldovanu 1996, 82). Cu toate că liberalizarea comerţului a avut ca efect anumite rezultate pozitive, „cu timpul însă, efectele negative încep să prevaleze”, conchidea autorul. Exportarea de materii prime de primă importanţă, în condiţiile când sute de întreprinderi autohtone staţionează, scria autorul, „o asemenea politică nu corespunde nicidecum intereselor naţionale”. Aceasta duce la sărăcirea populaţiei şi la îmbogăţirea unui „număr neînsemnat de afacerişti, în temei străini, care e prea puţin probabil că-şi vor reinvesti profiturile în economia R. Moldova, în restructurarea şi modernizarea ei” (Moldovanu 1996, 84-85). În ultimii 5-7 ani, concluziona autorul, „comerţul exterior al R. Moldova n-a prea armonizat cu dezvoltarea sa economică, el este expresia exploatării unor împrejurări de conjunctură politică şi economică, a unor factori subiectivi, chiar întâmplători” (Moldovanu 1996, 86).

În anul 1998, Irina Cereş publica un studiu privind relaţiile economice internaţionale ale RM în anii 1991-1995. Autoarea examina mai multe probleme, printre care politica economică externă a R M, relaţiile comerciale cu ţările CSI, evoluţia comerţului exterior etc. Dânsa menţionează primul „contract independent cu structuri economice din străinătate”, realizat de firma „Moldex” în anul 1991 (Cereş 1998, 94), dar până la obţinerea independenţei de către RM. Autoarea aminteşte şi câteva legi, care reglementau relaţiile economice externe până la obţinerea independenţei, modificate şi confirmate ulterior (Cereş 1998, 95), formulând concluzia privind „o politică economică externă, promovată de un anumit regim protecţionist al pieţei interne a republicii” (Cereş 1998, 96). Referindu-se la comerţul extern, care creştea în continuu, ea conchidea că, „pentru a acoperi valorile importului în creştere, Moldova exporta mai multe produse chiar în detrimentul consumului intern” (Cereş 1998, 102). Este de remarcat şi concluzia că, în perioada investigată, „politica economica externă a Republicii Moldova – nici în documente, nici in realitate – nu a căpătat o direcţie şi o orientare strict determinată”, iniţial, după proclamarea independenţei, se observă o deviere spre Occident, dar, din primăvara anului 1994, orientarea de bază devine spre est, relaţiile cu Occidentul fiind realizate „sub presiunea necesităţii de a obţine de la structurile occidentale ajutor financiar, investiţii în economie, tehnică şi tehnologie avansată” (Cereş 1998, 113-114).

Referindu-se la comerţul extern al RM, Ion Guţu constata că, după destrămarea URSS, în toate ţările CSI „a scăzut esenţial volumul comerţului exterior”, dar începând cu anul 1994, „în Republica Moldova se simte o înviorare a comerţului exterior”, „s-a diversificat geografia partenerilor comerciali” şi s-a redus volumul tranzacţiilor barter (Guţu 1998, 303-305).

În 1999, Irina Eremciuc şi Valentin Osadcii publicau studiul de caz *Promovarea exportului în Republica Moldova,* referindu-se la regimul comercial al UE şi impactul lui asupra exporturilor din RM, regimul comercial al RM în raport cu ţările CSI, evoluţia exportului RM în perioada de tranziţie etc. Ei menţionează că, din luna mai 1996, RM şi UE îşi acordă reciproc clauza naţiunii celei mai favorizate, Moldova obţinând totuşi o perioadă de graţie, permiţându-i-se să aplice anumite restricţii cantitative importurilor din UE (Eremciuc, Osadcii 1999, 14). Examinând dinamica comerţului exterior în perioada anilor 1992-1998, autorii au constatat creşterea continuă a

volumului total al comerţului exterior, creştere stopată în anul 1998, când s-au redus simţitor şi importul, şi exportul. Conform opiniei acestora, reducerea s-a datorat „dependenţei republicii de regimurile comerciale ale ţărilor în care se efectuează exportul, în special, de modificările în regimurile comerciale ale ţărilor-membre ale CSI, precum şi de criza financiară din aceste ţări, îndeosebi din Federaţia Rusă" (Eremciuc, Osadcii 1999, 33-34). Autorii menţionau creşterea schimburilor comerciale cu ţările UE în perioada anilor 1994-1998, dar creşterea, subliniau ei, „se datorează mai mult majorării importurilor" şi, drept consecinţă, cu „soldul permanent negativ" (Eremciuc, Osadcii 1999, 46).

Comerţul extern al RM s-a aflat şi în atenţia participanţilor la seminarul metodico-ştiinţific din 16 aprilie 2000, în cadrul căruia Emilia Cainarean a menţionat că au fost luate mai multe măsuri pentru îmbunătăţirea relaţiilor comerciale, dar ele „nu au avut efectele pozitive" scontate, volumul comerţului exterior în anul 1999 fiind în reducere faţă de anul 1998 (Cainarean 2000, 8).

Comerţul extern al Republicii Moldova, apreciat drept principala formă de racordare la relaţiile economice internaţionale, este cercetat de Dumitru Moldovanu într-un studiu publicat în anul 2009. Constatând dependenţa RSS Moldoveneşti faţă de Rusia în perioada sovietică, autorul menţionează reducerea bruscă a comerţului în anii 1991 şi 1992. În perioada următoare (1992-1997), deşi a avut loc o reducere permanentă a producţiei materiale, exportul şi importul au cunoscut o creştere constantă (Moldovanu 1999, 125-126). Examinând minuţios structura importului şi a exportului, precum şi geografia relaţiilor comerciale, autorul ajungea la concluzia că „prin lărgirea legăturilor comerciale cu Uniunea Europeană şi România, Republica Moldova s-a reorientat spre Occident" (Moldovanu 1999, 147-148).

Referindu-se la criza din Republica Moldova de la începutul perioadei de tranziţie, Corina Studeonov menţionează că reducerea comerţului exterior a fost caracteristică pentru toate ţările CSI, totuşi, în anul 1991, Republica Moldova a înregistrat cele mai mari ritmuri de scădere a comerţului extern, şi ocupa primul loc în ce priveşte scăderea importurilor şi locul trei în ce priveşte scăderea exporturilor (Studeonov 2000, 10). În opinia dânsei, ineficienţa capacităţilor de export ale Moldovei era consecinţa „organizării" comerţului din perioada socialistă, neconvertibilitatea rublei sovietice şi lipsa legăturilor dintre preţurile mondiale şi interne (Studeonov 2000, 11).

Cercetătoarea rusă L.V. Fokina publica, în anul 2001, un studiu, republicat în 2017, dedicat calităţii RM de membru în Organizaţia Mondială a Comerţului (OMC) şi implicaţiile sale pentru cooperarea cu ţările CSI. Referindu-se la angajamentele Moldovei, autoarea subliniază că de cea mai mare importanţă pentru RM era renunţarea la utilizarea unor măsuri discriminatorii pentru partenerii comerciali externi ai OMC, care, la rândul lor, nu vor extinde măsurile discriminatorii faţă de Moldova. Pentru Moldova, acest lucru este foarte important, menţiona autoarea, deoarece statul are posibilitatea să-şi promoveze în mod liber produsele pe pieţele occidentale (Фокина 2017, 26).

În anul 2002, V.V. Duşcenko susţinea, la Moscova, teza de doctorat în economie pe tema *Strategia dezvoltării economiei Republicii Moldova şi participarea ei în relaţiile economice internaţionale*. Autorul subliniază că partenerul cel mai important al Moldovei a fost şi rămâne Rusia şi colaborarea cu ea este o strategie prioritară pentru Moldova. Aflându-se în zona intersectării intereselor CSI şi UE, scrie autorul, este necesar a se dezvolta relaţiile de parteneriat cu ambele grupări, dar, menţionează el, dezvoltarea ulterioară a integrării „în direcţia estică" este mai reală pentru Moldova, datorită unor factori politici şi economici, cum ar fi comunitatea istorică a popoarelor, legăturile economice între întreprinderi, precum şi nivelul relativ scăzut de dezvoltare economică a Moldovei, în comparaţie cu ţările CSI (Дущенко 2002).

În studiul publicat în anul 2002, Ruxanda Cheibaş examina problema specializării ţărilor în tranziţie şi reorientarea fluxurilor comerciale, ajungând la concluzia că, în virtutea unor anumite cauze pe care le indică, în „perioada 1991-2001 a avut loc o reducere permanentă a competitivităţii produselor moldoveneşti" (Cheibaş 2002, 110). De asemenea, autoarea constata evoluţia ascendentă a exporturilor până la criza din anul 1998, exporturi orientate, în temei, spre ţările CSI şi doar cca 10-20% spre UE (Cheibaş 2002, 112-113). În acelaşi timp, „produsele moldoveneşti sunt în medie de 2 ori mai competitive pe piaţa CSI decât pe piaţa UE" (Cheibaş 2002, 115).

Problema comerţului extern al RM a fost examinată şi de economistul Petru Roşca, care consideră că „în domeniul comerţului exterior se promovează o politică consecventă, orientată spre diversificarea pieţelor de desfacere" (Roşca 2002, 36), dar constată şi o diminuare a comerţului extern al RM în perioada anilor 1995-2000 (Roşca 2002, 37). Conform autorului, „spaţiul CSI a fost şi va rămâne în viitor piaţa principală" pentru RM (Roşca 2002, 39), dar aderarea RM la OMC îi oferă o serie de avantaje, cum ar fi accesul mai larg pe pieţele ţărilor-membre ale OMC, va grăbi realizarea reformelor economice în baza principiilor economiei de piaţă etc. (Roşca 2002, 49).

Situaţia RM este caracterizată de un grup de autori ca fiind „un exemplu clasic al unei economii mici şi deschise", în care „exporturile asigură o parte esenţială a venitului naţional" (Munteanu et al. 2005, 90). Referitor la importuri, autorii constatau că „Moldova a redus concentrarea acestora pe produse la un nivel mult mai bun decât în 1997", dar, conchideau ei, se poate afirma că în linii mari „actuala structură ... a importurilor reflectă necesităţile unei economii unde lipsesc resursele naturale proprii şi care trece printr-o fază de creştere economică intensă" (Munteanu et al. 2005, 92).

În studiul publicat de V. Ganciucov, T. Gutium, O. Leca în anul 2004, *Evoluţia comerţului exterior şi evaluarea economiei subterane utilizând balanţele interramurale*, autorii atenţionau la un fenomen foarte interesant, anume pierderea de către RM a poziţiei „oarecum monopoliste de ofertant al unor produse (în special agroalimentare) pe pieţele din Est, în urma accesibilizării acestora pentru exporturile din terţe ţări", pe de altă parte „pătrunderea pe piaţa internă a mărfurilor străine de larg consum" ieftine, de calitate joasă, „care le substituie pe cele autohtone şi, treptat, acaparează piaţa republicii". La acestea se adaugă „competitivitatea redusă a produselor pentru export, sortimentul mic şi gradul insuficient de manufacturare..., lipsa unor infrastructuri specializate în derularea exporturilor, insuficienţa competenţelor specifice în acest domeniu ...", ceea ce a dus la „obţinerea unor valori îngrijorătoare ale tuturor indicatorilor ce reflectă eficienţa la nivel macroeconomic, în special al celui din domeniul comerţului exterior" (Ganciucov et al. 2004, 3). Referindu-se la evoluţia comerţului exterior al RM în perioada anilor 1995-2003, autorii constatau mărirea volumului acestuia până la criza financiară din anul 1998, după care a urmat o diminuare a lui (Ganciucov et al. 2004, 4).

În anul 2004, la Moscova, era susţinută o teză de doctorat în economie de către Enrik Senku, pe tema *Tendinţele, problemele şi perspectivele comerţului extern al Republicii Moldova*. Autorul evidenţia patru etape în dezvoltarea relaţiilor comerciale externe ale RM din perioada anilor 1992-2004. În prima etapă (1992-1994), procesele în relaţiile comerciale externe erau determinate de consecinţele dezmembrării URSS, în cea de a doua (1995 - august 1998) – de politica Băncii Naţionale a Moldovei de a reţine inflaţia, în cea de a treia (august 1998 - 1999) – de consecinţele crizei din Rusia, în cea de a patra (2000-2003) – de creşterea economiei principalilor parteneri comerciali ai republicii. Referindu-se la comerţul cu statele UE, el constata o sporire a acestuia, concluzionând totuşi că, în general, în anii 1992-1997, producătorii din Moldova nu au putut pătrunde pe piaţa ţărilor occidentale şi piaţa Rusiei a rămas în continuare unica piaţă unde ei puteau concura. Abia criza din Rusia din anul 1998 a modificat esenţial structura exportului spre ţările UE şi, drept consecinţă, către anul 2003, el a atins cota de 25% din exportul total al RM (Сенку 2004, 9-11). E.Senku mai menţiona şi faptul că, până în anul 1998, guvernul Moldovei nici nu avea un program strategic de dezvoltare a comerţului extern, majoritatea absolută a actelor legislative ţineau de reglementarea importului în Moldova (Сенку 2004, 14) şi că până în anul 1999 statul nu a întreprins nimic pentru a dezvolta comerţul extern (Сенку 2004, 15). Principalii factori care împiedică dezvoltarea comerţului extern al ţării sunt instabilitatea legislaţiei moldoveneşti, nivelul înalt al corupţiei, lipsa unui management adecvat la întreprinderi, conflictul transnistrean, înrăutăţirea relaţiilor cu vecinii (Сенку 2004, 16). Autorul mai considera că principalul partener comercial al RM pe termen mediu au fost şi rămân statele CSI şi Rusia, dar, sublinia el, concentrarea excesivă pe aceste pieţe constituie o ameninţare directă la securitatea economică a Moldovei, de aceea pătrunderea pe piaţa UE este de interes vital pentru RM (Сенку 2004, 17).

Dragoş Cimpoeş şi Eberhard Schulze, într-un studiu din 2004, examinau subiectul referitor la problemele cu care se confruntă agricultura

din Moldova. Referindu-se la venitul statelor, ei subliniau că principala sursă de venituri este exportul. În acest context, autorii menţionau că atunci când guvernul unei ţări mici, aşa cum este Moldova, se străduie să egaleze balanţa comercială negativă, sarcina lui primordială trebuie să fie nu limitarea volumului importului, ci stimularea creşterii volumului exportului. Caracteristic pentru Moldova, subliniau ei, mai este şi faptul că ea depinde din punct de vedere economic de partenerii ei în comerţul extern într-o măsură mai mare decât aceştia de Moldova. Referindu-se la creşterea exportului Moldovei în UE după criza din Rusia din anul 1998, autorii menţionau că aceasta s-a datorat nu creşterii exporturilor în ţările UE, ci diminuării volumului de mărfuri, exportat în ţările CSI (Чимпоеш, Шульце 2004, 41).

Rolul important al comerţului extern pentru economia Moldovei este subliniat de Dumitru Moldovanu, în opinia căruia, „comerţul extern este primul factor al creşterii economice" (Moldovanu 2004, 237), precizând că după anul 1992, volumul importului şi exportului a crescut necontenit până în anul 1997, în anii 1998-1999, volumul comerţului s-a redus de circa două ori, iar din anul 2000, „schimburile comerciale pornesc din nou pe panta urcuşului" (Moldovanu 2004, 240). Referindu-se la structura comerţului moldovenesc, autorul sublinia că, la fel ca în perioada socialistă, RM „a rămas o ţară exportatoare de materie primă" (Moldovanu 2004, 245).

Cercetând problema activităţii economice externe a RM, Maria Strechii şi Andrei Blanovschii menţionează că aceasta „a devenit un accelerator puternic în dezvoltarea economică şi tehnico-ştiinţifică" a RM (Strechii, Blanovschii 2008, 170), iar organele administraţiei publice centrale au depus eforturi în vederea „aderării ţării la diferite organisme şi tratate internaţionale", inclusiv OMC (2001) (Strechii, Blanovschii 2008, 170) şi au elaborat „pachetul de legi şi diferite acte normative cu privire la reglementarea activităţii economice externe, ajustat la cerinţele internaţionale" (Strechii, Blanovschii 2008, 171). Cu toate acestea, autorii constată că „până în prezent nu există o politică bine determinată a comerţului exterior, care ar include nu numai interesele naţionale, dar şi toate posibilităţile potenţiale ale ţării" (Strechii, Blanovschii 2008, 171). Schimbul internaţional de mărfuri, mai precizau ei, „poate fi avantajos pentru toate ţările participante, atunci când este elaborată corect şi fundamentată din punct de vedere economic structura exportului şi importului ţării" (Strechii, Blanovschii 2008, 172). Apreciind acordurile bilaterale semnate de RM în perioada anilor 1992-2003, autorii subliniază că ele „sunt orientate spre diversificarea formelor de colaborare comercial-economică, deschiderea accesului la noi surse de aprovizionare şi noi pieţe externe de desfacere, susţinerea participării agenţilor economici la diferite expoziţii şi târguri internaţionale, dezvoltarea noilor forme de cooperare în producţie" (Strechii, Blanovschii 2008, 172).

În anul 2008, L.A. Brâseakina susţinea, la Moscova, o teză de doctorat în ştiinţe politice, consacrată relaţiilor interstatale dintre cele două ţări, în care menţiona influenţa mare a Rusiei asupra Moldovei pe parcursul istoriei. În opinia autoarei, deficienţele contemporane în domeniul colaborării social-economice dintre cele două ţări sunt legate de faptul că Moldova caută tot mai insistent să se orienteze spre alte direcţii, în acelaşi rând, şi spre UE, în timp ce relaţiile cu Rusia nu rămân la acelaşi nivel, ele fiind expuse acţiunilor unor tendinţe negative (Брысякина 2008, 15).

Marek Dombrovski, profesor în economie, inserează priorităţile comerciale de care beneficiază ţările membre ale OMC, parte a căreia, din iulie 2001, este şi Republica Moldova (Домбровски 2008, 36-38), menţionând că Republica Moldova, ca şi alte state din CSI (Georgia, Rusia, Ucraina, Azerbaidjan, Armenia), a făcut multiple încercări de înlăturare a barierelor administrative pentru antreprenoriat, dar toate aceste încercări au suferit eşec din cauza inerţiei birocratice, care a predominat (Домбровски 2008, 19).

Potenţialul de export al complexului agroindustrial din Moldova era apreciat în studiul realizat de Viorel Chivriga şi Carolina Simaşco, care subliniază că, în perioada anilor 1997-2004, 2/3 din exporturile din RM o constituiau produsele agroalimentare, majoritatea fiind direcţionate spre CSI şi România. O scădere bruscă a exporturilor este constatată după anul 2004, ca rezultat al interdicţiilor introduse de Federaţia Rusă (Chivriga, Simaşco 2008, 4). De asemenea, sunt făcute o serie de constatări privind eficienţa importurilor şi exporturilor produselor agroalimentare din RM, precizându-se că, în cazul comerţului cu mărfurile din secţiunea produselor vegetale,

în anii 2001-2006, soldul balanţei comerciale a fost pozitiv, pe când în comerţul cu produse din celelalte grupe, soldul balanţei comerciale a fost negativ (Chivriga, Simaşco 2008, 64).

Referindu-se la relaţiile comerciale externe ale RM, Tatiana Lungu sublinia că menţinerea structurii actuale a exportului şi importului, care „în mare măsură au contribuit la regresul economic al Republicii Moldova" (Lungu 2009, 85), a tehnologiilor de protecţie actuale, a formelor de organizare a funcţionării economiei ar putea transforma R M „într-o sursă producătoare de muncă ieftină şi necalificată", într-un stat unde pot fi exportate mărfurile necalitative din UE şi unele fonduri de producţie depăşite moral (Lungu 2009, 82).

În anul 2010, Andrei Blanovschi examina realizările şi perspectivele comerţului exterior al RM în perioada anilor 1996-2009 şi ajungea la concluzia că „volumul valoric al exportului în ţările Uniunii Europene s-a majorat de 10,5 ori, iar a importului – de 8 ori. Exportul de mărfuri în ţările CSI a sporit doar de 1,2 ori şi a importului de 2,6 ori" (Blanovschi 2010, 57). Referindu-se la politica comercială, promovată de RM în primii ani după obţinerea independenţei, autorul o apreciază drept „preponderent protecţionistă". Lucrurile s-au schimbat însă după anul 1993, când „s-a produs ... o cotitură radicală în acest domeniu" şi Moldova devine „una dintre cele mai deschise ţări de pe glob, un model clasic de liberalism". Drept consecinţă a acestei politici, „în prezent nu există nici cote, nici alte restricţii cantitative la mărfurile importate. Poţi importa cât doreşti şi aproape tot ce doreşti". Concluzia autorului este destul de convingătoare: „în astfel de condiţii, este neserios să vorbeşti de securitatea economică naţională, de viaţa şi sănătatea oamenilor, a animalelor şi plantelor. O asemenea politică comercială nu corespunde nicidecum intereselor naţionale. Cu atât mai mult cu cât de pe urma acestor tranzacţii se îmbogăţeşte un număr neînsemnat de afacerişti, în esenţă străini, care prea puţin sunt dispuşi să-şi reinvestească profiturile în modernizarea economiei Republicii Moldova" (Blanovschi 2010, 59-60).

L.V. Fokina, amintită anterior, în studiul publicat în 2010, a cercetat şi particularităţile decăderii economice în Moldova şi a menţionat că, în perioada anilor 2005-2009, s-a menţinut tendinţa de diminuare a cotei statelor CSI în exportul Moldovei cu 78,1% şi, de asemenea, s-a diminuat volumul exportului în ţările UE cu 81,7% (Фокина 2017, 47). În anul 2014 autoarea examina problema particularităţilor economice externe ale Moldovei prin prisma integrării europene. Subliniind că comerţul extern al RM este unul din factorii principali ai dezvoltării economice, ea constata că, în perioada anilor 2000-2010, activitatea comercială externă a RM era legată mai mult cu spaţiul post-sovietic, iar după aceasta, în contextul orientării conducerii Moldovei spre integrarea europeană, s-a profilat o tendinţă nouă – extinderea legăturilor economice cu ţările UE (Фокина 2017, 62). Dintre particularităţile evoluţiei relaţiilor economice externe, autoarea indică „dezvoltarea sa instabilă" (Фокина 2017, 63) şi unele tendinţe contradictorii: Moldova, care consideră cursul spre integrare europeană şi schimbul liber cu ţările UE fără alternativă, exportă în CSI mai multe mărfuri decât importă, iar în UE, dimpotrivă, exportă mai puţin decât importă (Фокина 2017, 66).

Problemele eficientizării comerţului exterior al RM sunt abordate în studiul lui Ilian Galben, care, referindu-se la evaluarea nivelului de dezvoltare şi eficienţă a comerţului exterior al ţării, ajungea la concluzia că „în scopul sporirii eficienţei comerţului exterior, se impune o analiză profundă a eficienţei operaţiunilor de export-import atât la micro-, cât şi la macro-nivel" (Galben 2012, 145).

În anul 2013, un grup de autori examinau problemele privind managementul exportului produselor agroalimentare din Republica Moldova, printre care organizarea şi gestionarea produselor de export în ţările UE, CSI, problema comerţului şi concurenţei, plasarea mărfurilor autohtone pe plan internaţional. Apreciind înalt piaţa europeană, autorii subliniază că pentru produsele agroalimentare din RM ea este „ostilă", producătorii locali nu pot beneficia de această piaţă din cauza „unor cerinţe exigente referitoare la calitatea produselor" şi, de asemenea, „a existenţei unui decalaj semnificativ între sistemul naţional şi cel european de reglementare tehnică" (Litvin et al. 2013, 36). Asemenea restricţii pe piaţa CSI nu sunt şi aceasta continuă să fie una majoră pentru produsele din RM, regimul comercial fiind unul preferenţial (Litvin et al. 2013, 62).

Examinarea modalităţilor de eficientizare a comerţului cu produse agroalimentare în RM,

constatarea decalajului considerabil în evoluţia exporturilor şi importurilor şi a faptului că printre cei mai importanţi factori care au stimulat creşterea economică au fost sporirea importurilor şi a transferurilor băneşti de peste hotare, a permis Tatianei Diaconu să formuleze concluzia că „funcţia comercială a sectorului agroalimentar nu este atât de eficientă şi ar fi o oportunitate, la etapa actuală, pentru a analiza / aplica (Diaconu 2015, 184) unele metode cantitative de eficientizare a managementului acestui sector, care ar conduce la o creştere economică pe viitor pe diferite domenii, direcţionând spre o economie consolidată" (Diaconu 2015, 180).

În anul 2015, era publicat articolul lui M. Dumitraşco, consacrat politicii comerciale a RM în perioada de după aderarea ţării, în anul 2001, la OMC, în care se propunea drept scop evaluarea în ce măsură RM a utilizat „avantajele oferite de comerţul extern liber". Atenţionând asupra celor două tendinţe contradictorii în comerţul extern al statelor, protecţionismul şi liberalismul, autoarea apreciază politica comercială externă a RM drept liberală, subliniază că aderarea la OMC „a creat condiţii favorabile pentru dezvoltarea agenţilor economici, implicaţi în activitatea comercială externă" şi că „domeniul relaţiilor economice externe rămâne unul din cele mai dezvoltate din toate sectoarele economiei naţionale", dar, cu toate acestea, RM a „folosit insuficient instrumentele politicii comerciale liberale", mulţi antreprenori „nu au fost şi nu sunt în stare să estimeze corect impactul aderării şi să identifice noi posibilităţi de a se afirma pe pieţele de desfacere recent deschise" (Dumitraşco 2015, 2, 9-10).

Potenţialul de export al RM a fost examinat de Olga Bejenaru şi Alexandru Gribincea. Autorii prognozau că în anul 2015 UE „va deveni principalul partener al exporturilor moldoveneşti", dar şi „agenţii economici din Republica Moldova au nevoie de o minte deschisă în raport cu Europa şi de experţi care cunosc piaţa europeană" (Bejenaru, Gribincea 2015, 9). Prezentând beneficiile exportului pentru dezvoltarea economiei naţionale (creşte gradul de ocupare şi de calificare a forţei de muncă, creşterea şi omogenizarea nivelului tehnic şi calitativ al producţiei, dezvoltarea relaţiilor de cooperare cu alte ţări) (Bejenaru, Gribincea 2015, 75), concluziile autorilor ţin de necesitatea dezvoltării comerţului extern, care este apreciat drept „factorul de bază pentru creşterea economică a ţării" (Bejenaru, Gribincea 2015, 222).

Diminuarea comerţului extern al Republicii Moldova în anul 2015 este şi concluzia lui Valentin Lozovanu, cea mai semnificativă scădere fiind cu ţările din CSI, iar exportul pe piaţa UE chiar a cunoscut o anumită creştere. Autorul mai semnalează faptul că „evoluţia exporturilor arată o diminuare a dependenţei Moldovei faţă de piaţa Federaţiei Ruse şi o creştere a prezenţei pe cea a UE (în speţă România, Italia, Germania)" (Lozovanu 2016, 9-10).

Într-un studiu publicat în anul 2018, economistul Iuliu Ţurcan sublinia că în „cazul ţării noastre, situaţia exporturilor este una relativ sensibilă" şi face referinţă la problemele şi restricţiile „cu care se confruntă factorii de decizie din Republica Moldova în ceea ce priveşte politica aplicată în domeniul comerţului exterior" (Ţurcan 2018, 154). Examinând perioada 2006-2015, autorul menţionează că „importul Republicii Moldova este considerabil mai mare decât exportul şi distanţa dintre curba importului şi a exportului" devine din ce în ce mai mare (Ţurcan 2018, 154), iar creşterea economică „depinde foarte mult de relaţiile economice internaţionale, promovate de ţară" (Ţurcan 2018, 163).

Importanţa semnării de către Moldova a Acordului de Liber-Schimb Aprofundat şi Comprehensiv (DCFTA) cu UE este apreciată în studiul monografic elaborat de Tudor Robu şi Gheorghe Rusu. Acordul, menţionează ei, permite accesul mărfurilor din RM pe piaţa europeană, liberalizarea regimului vamal, dar ţara „poate menţine anumite mecanisme de protecţie pe piaţa internă, care limitează liberalizarea importului în R. Moldova la anumite volume de mărfuri, stabilite în cadrul Acordului". Dar cel mai important este faptul, subliniază autorii, că RM „a reuşit să negocieze cu partenerii din UE stabilirea unei perioade de tranziţie (3-7 ani – *M.R.*) privind importul unor anumite produse", în primul rând este vorba de „sectorul de producere a fructelor şi legumelor, a produselor procesate de origine animală şi vegetală". Ei examinează şi unele riscuri, care ar putea afecta economia RM (Robu, Rusu 2019, 203).

Republica Moldova şi Uniunea Europeană – parteneriat şi relaţii economice

Mişcarea activă a RM spre UE se începea în anul 2003, când a fost elaborată Concepţia integrării europene a RM, iar în februarie 2005 Comisia Europeană şi Guvernul RM au aprobat planul de

acţiune *Republica Moldova – UE*. Anume în legătură cu aceste evenimente se intensifică procesul de cercetare a problemelor legate de relaţiile dintre RM şi UE. Aceasta nici pe departe nu înseamnă că subiectul în cauză nu a mai fost abordat anterior.

Referindu-se la relaţiile comerciale, Constantin Postică menţiona că RM se confruntă permanent „cu probleme legate de deficitul balanţei comerciale" şi „cu absenţa unei diversificări a exportului în Uniunea Europeană" (Postică 2000, 73). Pentru ca RM să pătrundă pe piaţa europeană, continua autorul, este „nevoie de depunerea unor eforturi mari în reajustarea comerţului exterior" al ţării (Postică 2000, 75).

Studiul lui Anatol Gudîm se referea la parteneriatul dintre RM şi UE şi constata că relaţiile economice şi comerciale sunt „unul dintre factorii favorabili ai integrării Republicii Moldova în Europa" (Cudîm 2002, 21). Apreciind perioada primilor patru ani de cooperare dintre Moldova şi UE (1998-2002), autorul menţiona consecinţele pozitive, printre care „armonizarea legislaţiei moldoveneşti, liberalizarea comerţului, constituirea sectorului privat şi atenuarea consecinţelor sociale în perioada de tranziţie" (Cudîm 2002, 31). Referindu-se la avantajul colaborării RM cu UE, autorul sublinia că acesta s-a manifestat şi în comerţul extern, în perioada anilor 1995-1999, comerţul extern al RM cu UE s-a dublat de la 12% la 21%, în structura comerţului moldovenesc, iar ponderea comerţului cu ţările CSI s-a diminuat de la 63% la 54% (Cudîm 2002, 33). Conform informaţiilor privind comerţul exterior al RM pentru anii 1992-2001, cea mai mare parte a exportului către anul 2001 o constituiau produsele industriei alimentare (46,5%), produsele agricole (19,2%), produse textile (18,7%), maşini, utilaje şi instrumente (cca 10%). Autorul prezintă geografia exporturilor şi importurilor pentru anul 2001, dar şi structura mărfurilor importate, dintre care pe primul plan se aflau resursele energetice (Cudîm 2002, 43). Structura schimburilor comerciale externe s-a caracterizat atât prin deficitul balanţei comerciale (şi de plăţi), cât şi prin „gradul de dependenţă ridicată atât pentru export (produse alimentare), cât şi pentru importul (resurse energetice) din ţările CSI şi, în primul rând, din Rusia". Îmbunătăţirea situaţiei autorul o vedea în „creşterea mai rapidă a exportului, decât a PIB-ului" (Cudîm 2002, 44).

În anul 2003, era publicat un studiu consacrat relaţiilor comerciale şi investiţionale ale RM cu partenerii Pactului de stabilitate, la care Moldova a aderat în anul 2001. Autorii subliniau că componenta investiţională şi dependenţa de resursele energetice nu avantajează RM printre ţările Pactului de stabilitate (Hristev, Mincu 2003, 180). De asemenea, ponderea cea mai mare a exporturilor RM o constituie produsele agroalimentare, care sunt livrate pe piaţa estică, iar piaţa UE rămâne a fi prioritară pentru ţările Pactului, dar nu pentru RM (Hristev, Mincu 2003, 181-182). Din punct de vedere teritorial, menţionau autorii, Moldova este cuprinsă „în spaţiul regiunii europene acoperit de strategiile de dezvoltare", iar din punct de vedre legislativ, ea este „parte la o serie de tratate internaţionale, care ne-ar putea favoriza cooperarea şi dezvoltarea relaţiilor economice şi comerciale în regiune". Numai că, din punct de vedere practic, subliniau ei, „pentru a profita de toate acestea, este nevoie de implementarea tuturor angajamentelor asumate, ceea ce necesită imperios, la rândul său, o dezvoltare şi o întărire a capacităţilor instituţionale şi a resurselor umane din ţară" (Hristev, Mincu 2003, 187-188).

Perspectivele relaţiilor economice dintre UE şi Moldova erau examinate de un colectiv de autori, în anul 2007, în lucrarea cu aceeaşi denumire. Referindu-se la relaţiile comerciale bilaterale între UE şi RM ei subliniau că „UE şi-a asumat angajamentul ferm de a promova un comerţ deschis şi corect cu toţi partenerii săi comerciali, inclusiv cu Republica Moldova" (Cernobrovciuc et al. 2007, 39). Autorii se referă la beneficiile acordate de UE RM, cum ar fi GSP (Sistemul Generalizat de Preferinţe) şi GSP+, ceea ce înseamnă că RM are acces liber pe piaţa UE cu 7.200 grupe de produse din cele 11 000. Totuşi, autorii menţionează că GSP aduce RM „avantaje limitate", din cauză că „majoritatea produselor sale sunt din categoria produselor sensibile", iar pentru acordarea la GSP +, RM a trebuit să îndeplinească câteva condiţii, printre care „dovezi valide a originii mărfii" (Cernobrovciuc et al. 2007, 40).

Relaţiile comerciale dintre RM şi UE în domeniul turismului sunt examinate de Viorel Miron. Identificând o serie de probleme la capitolul relaţiilor RM cu UE (comportamentul Moldovei este a unui jucător neexperimentat, lipsa ambiţiei pentru competitivitatea regională a turismului,

Moldova rămâne necunoscută pentru europeni, turiştii moldoveni sunt marginalizaţi pe piaţa UE etc.) (Miron 2007, 6-7), el subliniază necesitatea de a menţine în continuare „relaţii comerciale turistice preferenţiale cu partenerii din ţările UE" (Miron 2007, 53).

În anul 2008 era publicat volumul *Moldova şi UE în contextul Politicii Europene de Vecinătate. Realizarea Planului de Acţiuni UE-Moldova (febr. 2005 - ian. 2008),* editat de Sergiu Buşcaneanu. Menţionând că în anii „2005-2007 comerţul extern al Republicii Moldova a fost supus unor trenduri controversate", se exprimă opinia că totuşi, în perioada respectivă „tendinţele negative au prevalat", referindu-se la „o agravare considerabilă a deficitului comercial", la „creşterea spectaculoasă a importurilor pe fundalul unui avans mult mai modest al exporturilor" la care, în anul 2006, se adaugă faptul că „balanţa comercială a fost supusă la două şocuri externe: embargoul impus faţă de vinurile moldoveneşti de către autorităţile Federaţiei Ruse şi majorarea semnificativă a preţului pentru gaze naturale, furnizate în Republica Moldova de către „Gazprom" (Moldova 2008, 139). Dintre evoluţiile importante pozitive este menţionat faptul că „UE a devenit principala destinaţie a exporturilor moldoveneşti (peste 50% din ponderea totală a exporturilor)" (Moldova 2008, 139-140, 141), iar autorităţile moldovene s-au angajat într-o serie de acţiuni ce urmăreau promovarea companiilor şi exporturilor prin participarea la o serie de expoziţii internaţionale şi misiuni economice", „organizarea forurilor oamenilor de afaceri". Este adevărat, conchid autorii, „eficienţa acestor acţiuni deocamdată nu poate fi estimată" (Moldova 2008, 141). Ei sunt de părere că „beneficiile de pe urma acordării unui regim comercial preferenţial nu trebuie supraestimate", fiindcă exporturile „strategice" moldoveneşti (vin, zahăr, fructe şi legume, produse animaliere şi lactate) „vor fi supuse unor cote şi vor avea nevoie de racordare la toate exigenţele de calitate europene" şi, la acest capitol, „succesele RM sunt destul de modeste" (Moldova 2008, 142). Concluzia generală este că „în domeniul comerţului extern progresele au fost neuniforme. Pe fundalul unor evoluţii îngrijorătoare, cum ar fi agravarea deficitului comercial, relaţiile comerciale cu UE s-au dezvoltat, în general, destul de fructuos" (Moldova 2008, 178).

Politica comercială a RM în raport cu UE este studiată de Georgeta Mincu, autoarea prezentând detaliat mecanismele şi instrumentele politicii comerciale ale ţării noastre, procedurile import-export fiind reglementate de Codul Vamal şi alte documente (Mincu 2008, 42), oferind tarife preferenţiale la importul mărfurilor în conformitate cu acordurile semnate (Mincu 2008, 24).

Articolul lui Dumitru Moldovanu, publicat în 2009, atenţionează la faptul că RM, „fără a fi obţinut măcar statut de ţară asociată la UE, a „plătit" deja cea mai mare parte a costurilor aderării la UE, şi anume, profitând de un regim comercial moldovenesc supraliberal, capitalul european are acces liber la piaţa internă şi în toate sectoarele economiei, strâmtorând din plin pe piaţa internă atât capitalul, cât şi produsele moldoveneşti, mai puţin competitive (Moldovanu 2009, 67). Autorul indică la pierderile colosale (cca 3 mlrd de euro), pe care le-a avut Moldova, din cauza că nu a semnat până în 2009 Acordul de asociere la UE, de unde şi concluzia argumentată că „obiectivul principal al RM este în prezent (2009) semnarea Acordului de Asociere la UE" (Moldovanu 2009, 68).

În anul 2009, un colectiv de autori publica studiul *Integrarea Europeană a Republicii Moldova,* în care abordau o serie de probleme, cum ar fi strategia RM privind asocierea la UE, Implementarea Planului de acţiuni UE – Moldova, acordurile de comerţ liber cu statele CSI, perspectivele de specializare a economiei moldoveneşti pe piaţa UE şi piaţa CSI etc., şi au formulat mai multe concluzii ,printre care aceea că „în anii 2000-2007, RM s-a dezvoltat cu ritmuri mai modeste decât principalii săi parteneri economici", capitalul european are acces liber la piaţa RM şi strâmtorează capitalul şi produsele moldoveneşti, importurile din UE depăşesc de peste două ori exporturile, iar prin neasocierea la UE, Moldova a pierdut în perioada 2000-2008 cca 100-120 mln euro anual (Integrarea 2009, 151-153).

În studiul publicat de Aliona Balan se menţionează creşterea deficitului balanţei comerciale şi reducerea dinamicii creşterii exporturilor de circa trei ori faţă de cea a majorării importurilor (Balan 2010, 56-57). Autoarea atenţionează asupra practicii internaţionale, care atestă că „o ţară cu un sold negativ al balanţei comerciale, care se menţine de mult timp, nu poate să-şi păstreze suveranitatea sa economică, iar în RM deficitul

comercial este în creştere începând cu anul 1994" (Balan 2010, 57). Referindu-se la relaţiile comerciale ale RM cu UE, autoarea conchide că acestea au „evoluat într-un ritm moderat, iar ponderile deţinute de exporturile şi importurile RM în şi din UE au crescut nesemnificativ" (Balan 2010, 57, 59). Exporturile din RM către UE „sunt dezechilibrate din punctul de vedere al structurii, deoarece sunt extrem de concentrate pe câteva grupe de mărfuri, care cuprind mai mult de jumătate din totalitatea lor". În opinia ei, toate acestea atestă „gradul limitat de diversificare a exporturilor RM către UE, dar şi despre faptul că specializarea naţională este orientată spre produse cu valoare adăugată redusă, cu utilizarea muncii puţin calificate, ieftine şi încorporând un conţinut sporit de resurse naturale, precum produsele agricole, sau un conţinut sporit de resurse energetice, precum produsele intermediare", ceea ce „nu a fost în stare să dinamizeze exporturile Republicii Moldova către Uniunea Europeană" (Balan 2010, 58).

Problema integrării RM la UE este examinată în studiul semnat de Natalia Percinschi şi Alexandru Gribincea, care precizează că, începând cu mijlocul anilor '90, colaborarea RM cu UE „se desfăşoară cu paşi lenţi, dar siguri", iar volumul comerţului creşte din an în an, Totuşi, caracteristică este creşterea importului în detrimentul exportului, ceea ce a determinat „creşterea continuă a deficitului balanţei comerciale". În pofida acestui fapt, în ultimii ani, constată autorii, are loc procesul de reorientare a exportului la pieţele UE (Percinschi, Grbincea 2011, 45). Ei mai semnalează faptul că RM „poate fi în proces de integrare europeană, dar comerţul ei arată o înclinare tot mai mare către pieţele estice". Conform autorilor, „deja în al doilea semestru al anului 2009, Rusia a depăşit România ca principala ţară de destinaţie a exporturilor moldoveneşti şi de atunci şi-a consolidat poziţia" (Percinschi, Grbincea 2011, 49), adică până în 2011, când a fost publicată lucrarea respectivă.

În anul 2011, un colectiv de specialişti din RM şi România publicau studiul *Consecinţele unei Zone de Liber-Schimb Aprofundate şi Cuprinzătoare asupra economiei Republicii Moldova*, care îşi propunea, „pe lângă o evaluare a relaţiilor comerciale dintre UE şi Republica Moldova, a cadrului instituţional referitor la crearea unei zone de liber-schimb aprofundate şi cuprinzătoare, şi identificarea sectoarelor/domeniilor sensibile, precum şi a celor potenţial profitabile şi competitive pentru Republica Moldova, în raport cu piaţa Uniunii Europene" (Ciucu 2011, 3). Constatând că UE este principalul partener comercial al RM, autorii subliniau că „acordul ZLSAC va favoriza o integrare sporită a ţării în zona economică europeană, cu acces direct la Piaţa Unică, ceea ce va duce la creştere economică şi la stimularea competitivităţii economice. Principalele avantaje pentru Republica Moldova se pot concretiza în următoarele: accesul la o piaţă enormă (piaţa comună a UE) pentru produsele moldoveneşti; atragerea unor noi investiţii (prin creşterea încrederii unor noi investitori); optimizarea cadrului instituţional şi legislativ; îmbunătăţirea mediului de afaceri; creşterea competitivităţii reale a sectoarelor economice" (Ciucu 2011, 11-12). Autorii mai menţionează că, pe parcursul ultimului deceniu, cu excepţia anului „de criză" 2009, schimburile comerciale cu ţările UE au crescut de cca. 4 ori, începând cu 2005, UE devine principalul partener comercial al RM, iar din 2006, UE a devenit principalul partener comercial al RM şi la capitolul „exporturi". Totuşi, ei subliniază că „acest fapt nu se poate atribui în totalitate introducerii Sistemului Generalizat de Preferinţe (GSP+) începând cu 1 ianuarie 2006". În acest sens, concluzia logică care se impune este că „un regim mai liberalizat al exporturilor în cadrul ZLSAC (Zona de Liber-Schimb Aprofundată şi Cuprinzătoare – *M.R.*) nu poate decât să sporească în continuare exporturile moldoveneşti spre UE" (Ciucu 2011, 13). Autorii evidenţiază şi beneficiile RM ca rezultat al intrării în OMC, ceea ce a determinat „ca tarifele vamale să fie la un nivel scăzut (printre cele mai scăzute din lume)", ceea ce, în aprecierea lor, „este deja un câştig pentru Republica Moldova, deoarece nu are mult de pierdut, impactul asupra bugetului de stat fiind scăzut" (Ciucu 2011, 16). De asemenea, ZLSAC „presupune liberalizarea graduală (în decurs de până la 10 ani din momentul semnării) a comerţului cu bunuri şi servicii, libera circulaţie a forţei de muncă, reducerea taxelor vamale, barierelor tehnice şi netarifare, abolirea restricţiilor cantitative şi armonizarea legislaţiei Republicii Moldova la acquis-ul UE" (Ciucu 2011, 30, 85). Referindu-se la Acordul de Liber-Schimb Central-European (CEFTA 2006), autorii subliniază că acesta „prevede anularea tuturor taxelor vamale la import şi export, a restricţiilor cantitative şi a altor taxe

cu efect echivalent în comerţul cu produse industriale şi majoritatea produselor agroindustriale. Acordul conţine prevederi extinse privind comerţul cu servicii, achiziţii guvernamentale, administrarea vamală şi reguli de origine preferenţială, procedura şi condiţiile de aplicare a măsurilor de salvgardare şi a instrumentelor de apărare comercială. Republica Moldova a deţinut preşedinţia CEFTA pe parcursul anului 2008. De notat faptul că CEFTA este văzut ca un instrument de pregătire a statelor participante pentru aderarea la UE" (Ciucu 2011, 31). În continuare, autorii afirmă că schimburile comerciale ale RM cu UE au cunoscut, în ultimul deceniu (anii 2001-2010 – *M.R.*), o creştere impresionantă, importurile şi exporturile majorându-se de 4 ori, creşterea fiind mai lentă în anul 2010, „ceea ce a determinat reducerea ponderii UE în totalul exporturilor moldoveneşti". Dar, subliniau autorii studiului citat, „importurile, din contră, s-au diminuat ca pondere pe parcursul ultimilor 10 ani, de la 48% în 2001, până la 44% în 2010" (Ciucu 2011, 34). Ei mai constată faptul că „România se situează tradiţional pe locul întâi printre partenerii comerciali ai Republicii Moldova din ţările UE şi pe locul al doilea în topul partenerilor comerciali ai Republicii Moldova" (Ciucu 2011, 74), iar „începând cu anul 2006, UE a devenit principalul partener comercial al Republicii Moldova" (Ciucu 2011, 74).

Referindu-se la consecinţele posibile ale Acordului de Asociere cu statele UE şi Tratatul privind zona de comerţ liber cu Turcia (2014), Elena Gorelova consideră că deschiderea pieţei moldoveneşti pentru producătorii UE şi Turcia nu este împovărată de nicio restricţie, pe când pentru producătorii moldoveni intrarea pe pieţele care se deschid pentru ei, este complicată de bariere tehnice (standarde de calitate, reglementări tehnice, standarde sanitare, fitosanitare etc.) şi cheltuieli suplimentare pentru promovarea mărfurilor lor pe aceste pieţe (marketing, publicitate, logistică etc.). Pe de altă parte, consideră autoarea, se va amplifica concurenţa pe piaţa internă, ceea ce poate duce la eliminarea producătorilor moldoveni de pe piaţa naţională şi, drept consecinţă, reducerea volumului de producţie. Prin urmare, consecinţele trecerii la regimul de liber-schimb cu ţările UE şi Turcia pentru Moldova pot fi ambigue. Participarea Moldovei la două noi zone de liber-schimb poate provoca pierderea pieţelor tradiţionale estice, în primul rând, a celei ruseşti. Aşadar, conchide autoarea, ca urmare a creării zonelor de liber-schimb cu ţările UE şi Turcia, eficienţa relaţiilor comerciale externe ale Moldovei nu va creşte, ci va scădea. Pentru a utiliza potenţialul relaţiilor comerciale externe, în vederea asigurării creşterii economice accelerate, este necesară revizuirea politicii comerciale externe, astfel încât punerea în aplicare a acesteia să nu conducă la pierderi, ci la achiziţii (Горелова 2014, 97).

Într-un studiu apărut în anul 2014, un grup de autori examinau problema exportului produselor agricole din Moldova în UE. Amintind de ratificarea de către Republica Moldova a Acordului de Asociere la Uniunea Europeană (2 iulie 2014), ei subliniau că „represaliile comerciale" dinspre Est au început în aceeaşi zi, Moscova interzicând importul din Moldova a merelor, perelor, gutuilor, cireşelor, caiselor, piersicilor şi prunelor şi, în pofida zonei de comerţ liber din cadrul CSI, de la 1 septembrie Rusia a aplicat taxe vamale la 19 categorii de produse agricole din Moldova. Autorii mai menţionează că principalii parteneri comerciali ai Republicii Moldova sunt Uniunea Europeană (54% din exporturi), urmată de Ucraina şi Rusia (Toderiţă et al. 2014).

Tatiana Moleşteanu (2015), referindu-se la problema dimensiunii integraţioniste a RM, consideră că „în cazul integrării economice şi comerciale cu UE, Republica Moldova îşi păstrează libertatea de a-şi determina politica sa comercială faţă de alţi parteneri comerciali", ceea ce înseamnă „că Republica Moldova va avea libertatea de a negocia un acord de liber-schimb cu Uniunea Vamală Rusia-Belarus-Kazahstan sau cu orice altă ţară din lume". Autoarea menţionează şi faptul că, în „condiţiile globalizării, este important a proteja piaţa internă, dar şi a lupta activ pentru pieţele externe de desfacere a mărfurilor şi serviciilor, inclusiv pentru pieţele crescânde ale ţărilor în curs de dezvoltare" (Moleşteanu 2015, 205-206).

Studiul semnat de L.V. Fokina şi publicat în 2015 este consacrat aspectelor economice ale dezvoltării Moldovei în condiţiile apropierii de UE. Autoarea constata că, deşi exportul în zona UE a crescut nesemnificativ, pentru anumite tipuri de produse, exporturile către UE chiar au scăzut (Фокина 2017, 80). În acelaşi timp, dânsa consideră că alegerea europeană a provocat o deteriorare sistemică a situaţiei socio-economice şi Mol-

dova trebuie să caute modalităţi de restabilire a politicii cu doi vectori (Фокина 2017, 84), adică şi spre Rusia, şi spre Uniunea Europeană.

Ion Tornea afirma că, „începând cu anul 2005, UE a devenit principalul partener comercial al Republicii Moldova", schimburile comerciale, în special exporturile, „au primit un stimulent puternic, mai ales, după intrarea în vigoare, la 1 ianuarie 2006, a sistemului generalizat de preferinţe comerciale (GSP+) constând în anularea unilaterală de către UE a taxelor vamale pentru un şir de produse moldoveneşti, urmat în 2008 de deja amintitul regim PCA (Preferinţele Comerciale Autonome – *M.R.*), care a mers şi mai departe în liberalizarea unilaterală de către UE a comerţului cu RM" (Tornea f.a., 5).

Autorii Ghidului metodic *Exportul în ţările Uniunii Europene,* publicat în anul 2016, menţionează importanţa relaţiilor comerciale dintre UE şi RM pentru „procesul de consolidare a economiei ţării", comerţul dintre UE şi RM intensificându-se graţie deciziei UE din 2008 de a-şi „deschide piaţa unilateral faţă de Republica Moldova în cadrul Preferinţelor Comerciale Autonome. Începând cu 2008, Uniunea Europeană a devenit, în mod progresiv, cel mai important partener comercial al Moldovei – atât pentru import, cât şi pentru export, care astăzi acoperă aproape o jumătate din comerţul anual extern al Moldovei (46,6%)" (Gribincea et al. 2016, 4).

În anul 2018, era publicată o monografie colectivă, consacrată modernizării social-politice a RM, în contextul extinderii procesului integraţionist european. Primul studiu din această lucrare este semnat de Victor Juc, care examinează problema evoluţiei relaţiilor dintre RM şi UE de la parteneriat şi cooperare la asociere şi integrare şi subliniază că integrarea în UE este convenabilă pentru RM, iar Acordul de Asociere cu UE „nu periclitează nici neutralitatea, nici suveranitatea" ţării noastre. În acelaşi timp, este subliniat rolul important al factorului geopolitic în relaţia Moldova – UE (Modernizarea 2018, 38-40).

Relaţiile economice bilaterale ale Republicii Moldova

Relaţiile bilaterale dintre RM şi Rusia au fost abordate şi într-o serie de studii ale specialiştilor din Rusia. Într-un articol publicat în anul 1999 şi republicat în 2017 de L.V. Fokina, sunt examinate consecinţele nefaste ale crizei din Rusia din anul 1998 asupra situaţiei din Moldova, inclusiv asupra comerţului extern al ţării, care s-a diminuat considerabil, atât cu Rusia, cât şi cu ţările din CSI (Фокина 2017, 8-15). Autoarea se situează în rândul puţinilor specialişti din Rusia, care evidenţiază rolul pozitiv al organizaţiei GUUAM (Georgia, Ucraina, Ugbekistan, Azerbaidjan, Moldova), înfiinţată în 1997, pentru RM prin faptul că deschidea calea spre noi pieţe de petrol, posibilitatea de a redresa situaţia social-economică din raioanele de sud ale republicii, în sfârşit, considera autoarea, GUUAM va servi procesului de consolidare a colaborării reciproce cu o serie de parteneri din CSI (Фокина 2017, 16).

În teza de doctorat, susţinută de Galina V. Nogai, la Moscova, în anul 2000, se menţionează că actualmente se observă trei direcţii ale activităţii economice externe a RM: cu ţările CSI, România şi statele UE. Autoarea opinează că, atunci când evaluăm relaţiile economice externe ale Republicii Moldova, este necesar să ţinem cont că o mare importanţă o au factorii de dezvoltare externă, determinaţi de înapoierea economică a ţării, deficitul acut de resurse materiale, energetice şi financiare, cunoştinţele tehnice şi experienţa în gestionarea economiei de piaţă. Relaţiile economice externe vor depinde de gradul de deschidere a ţării. Autoarea mai atenţiona la faptul că, practic, o parte din statele cu care colaborează Moldova (Ucraina, România, Polonia, Ungaria) exportă aceleaşi produse ca şi Moldova, dar principalii parteneri economici sunt Rusia, România, SUA, Ucraina, Belarus, Italia, Lituania, Austria, Bulgaria. Rusia este principalul partener comercial al RM, dar ar fi raţional ca relaţiile comerciale să fie aprofundate şi cu alte ţări din CSI (Ногай 2000).

Sinteza apărută în anul 2003 sublinia că Moldova, de rând cu Ucraina şi Georgia, spera să găsească în piaţa europeană o alternativă a pieţei ruseşti, dar şi să se elibereze de influenţa politico-militară a Rusiei, care aduce prejudicii securităţii naţionale a statelor lor (Системная история 2003, 600).

Referindu-se la relaţiile cu Rusia, Tatiana Lungu scrie că RM a devenit totalmente dependentă economic de Rusia, „care a transformat relaţiile economice cu Republica Moldova în pârghii politice". Conform autoarei, nu Rusia este vinovată de faptul că, în perioada 2006-2008, „volumul produselor industriale s-a redus cu 12%, a agri-

culturii – cu 4%, vinovatul este politica economică a Republicii Moldova". Ea consideră că RM „trebuie să-şi restricţioneze relaţiile economice externe: nici cu un partener exterior relaţiile export-import să nu depăşească 25%" (Lungu 2009, 84).

În anul 2015, la Moscova apărea studiul lui N.P. Volovik, în care erau examinate principalele probleme ce vizează tendinţele, condiţiile, particularităţile şi problemele colaborării Rusiei cu ţările CSI. Referindu-se la RM, autorul sublinia că, după ratificarea Acordului despre asociere cu UE (2014), RM a creat o nouă bază juridică pentru relaţiile reciproce cu Rusia şi Uniunea vamală, de aceea este posibilă încetarea sau suspendarea unui număr de tratate internaţionale între Rusia şi Moldova (Воловик 2015, 36).

Studiul publicat în anul 2015 de A.M. Şevcenko se aseamănă mai mult cu un manifest politic decât cu o cercetare ştiinţifică. Referindu-se la problema relaţiilor comercial-economice dintre RM şi Rusia, dânsul îşi începe investigaţia cu critica la adresa UE, care, în opinia sa, prin acţiunile prost concepute în cadrul Parteneriatului Estic cu referire la Ucraina şi Moldova, prin lipsa unor scenarii economice bine elaborate pentru dezvoltarea relaţiilor sale cu Kievul şi Chişinăul, prin lipsa dorinţei de a-şi coordona planurile cu Rusia şi dorinţa UE de a se afirma pe deplin în zona CSI, a creat o atmosferă serioasă de instabilitate politică şi economică în spaţiul post-sovietic. De asemenea, Chişinăul este acuzat că, împreună cu Ucraina şi Gruzia, şi-a asumat rolul de călăuză a politicii UE în zona „intereselor tradiţionale" ale Rusiei (Шевченко 2015, 114). Autorul menţionează că, după semnarea Acordului de asociere a RM la UE (2014), s-a schimbat radical cursul evoluţiei legăturilor bilaterale cu Rusia, ultima luând o serie de măsuri pentru a preveni pătrunderea pe piaţa Rusiei a mărfurilor de provenienţă ne-moldovenească. Acordul dintre Moldova şi UE, conchide autorul, a fost primit rău la Moscova, fiindcă acest pas a fost făcut de o ţară membră a CSI, care, în mod tradiţional, încă de pe vremea lui Petru cel Mare, a avut legături comercial-economice, culturale şi umanitare destul de strânse cu Rusia. Apreciind declaraţiile liderilor politici de la Chişinău, care se pronunţă pentru îmbunătăţirea relaţiilor comercial-economice cu Rusia, autorul se întreabă dacă nu cumva aceste declaraţii sunt doar o mască menită să acopere aspiraţiile de integrare europeană ale Chişinăului (Шевченко 2015, 116). În acelaşi timp, autorul pare absolut conştient de politizarea excesivă a relaţiilor dintre Moldova şi Rusia şi crede că în ceea ce priveşte embargoul asupra mai multor produse agricole moldoveneşti, politizarea excesivă a acestei probleme de către Rospotrebnadzor şi Rosselkhoznadzor nu ar fi de dorit (Шевченко 2015, 119).

Referindu-se la relaţiile comerciale dintre Moldova şi Rusia, un grup de autori de la Institutul problemelor pieţei al Academiei de Ştiinţe din Rusia scriau că procedura şi condiţiile de admitere pe piaţa rusă a produselor vinicole din Moldova sunt principalul instrument de presiune asupra Guvernului RM pentru atingerea obiectivelor economice şi politice ale Rusiei (Постсоветское 2009, 86). O apreciere excelentă, care pune în lumină obiectivă caracterul relaţiilor comerciale, promovate de Rusia. Autorii studiului respectiv oferă un exemplu strălucit de şantaj comercial-economic din partea Rusiei. La sfârşitul anului 2009, Alianţa pentru integrare europeană, care a ajuns la putere în Moldova, a făcut, în opinia lor, mai multe gesturi neprietenoase faţă de Rusia. La acestea se referă şi obligativitatea de a dubla filmele ruseşti cu subtitrare în „limba moldovenească". Drept răspuns, afirmă autorii din Rusia, preţul gazelor pentru Moldova a crescut cu 20% şi a fost introdusă o interdicţie la importul de carne moldovenească de la unii producători. Cu alte cuvinte, prin intermediul comerţului, Rusia caută să controleze şi să influenţeze politica lingvistică a autorităţilor din RM. Autorii studiului citat nu împărtăşesc această politică a guvernului rus şi consideră că relaţiile economice dintre companiile ruseşti şi cele moldoveneşti ar trebui să se bazeze pe regulile pieţei şi pe pragmatismul economic, cu atât mai mult că această politică dăunează şi Rusiei. Ei explică destul de limpede că interzicerea furnizării de vinuri şi produse de coniac din Moldova, în mare parte, din considerente politice, a contribuit la creşterea producţiei de vin ieftin şi de calitate scăzută, la creşterea importurilor de vinuri mai scumpe din Europa şi America Latină, dar de o calitate comparabilă cu cele din Moldova, precum şi la creşterea consumului de cocktail-uri cu alcool scăzut, alcool puternic şi bere. La toate acestea se adaugă şi faptul că sancţiunile ruseşti au silit Moldova să-şi reorienteze relaţiile politice şi economice spre UE (Постсоветское 2009, 89). Un lucru apare totuşi

foarte interesant: autorii din Rusia nu avertizează eventualul cititor de faptul că Moldova va pierde piața din Est, așa cum o fac unii specialiști din Moldova.

Într-un studiu publicat în 2014 de Cornel Coșer și Aurelia Litvin, era examinat potențialul de export și competitivitatea agroalimentară a RM. Menționând bunele relații comerciale cu Rusia și Ucraina, autorii subliniază că „destul de exigente pe anumite filiere, standardele pieței rusești nu au permis o diversificare clară a exportului agroalimentar, nici ca varietate, nici ca geografie" (Coșer, Litvin 2014, 49). Referindu-se la exportul produselor agroalimentare ei ajung la concluzia că „topul importatorilor producției autohtone este dominat de CSI la produsele neprocesate și vin, iar țările din UE atrag exporturile moldovenești preponderent procesate, deci de o valoare adăugată mai mare, cum ar fi uleiurile vegetale, sucurile din fructe și legume, zahărul, mierea" (Coșer, Litvin 2014, 58).

Referindu-se la relațiile comerciale externe ale RM, Tatiana Diaconu menționa că pentru perioada anilor 2000-2013 relațiile comerciale ale RM cu statele din CSI, mai ales cu Rusia, „au devenit imprevizibile", din care cauză producătorii locali din RM au suferit pierderi enorme. Examinând geografia exporturilor, autoarea constată că „structura relațiilor comerciale ale Republicii Moldova a suferit o schimbare calitativă radicală" (Diaconu 2014, 131). Pe parcursul anilor 2006-2013, scrie autoarea, s-au intensificat eforturile RM pentru a se orienta spre alte piețe decât piața CSI și că RM „colaborează cel mai mult cu țările UE" (Diaconu 2014, 133).

Autorii volumului *Tendințe în economia Moldovei din anul 2014* menționează că „anul 2014 s-a caracterizat printr-o serie de factori, preponderent de ordin extern, care au determinat scăderea comerțului exterior cu bunuri", exportul a avansat modest, iar importurile au scăzut cu 0,2% față de anul precedent (Tendințe 2014, 69-70). Cu alte cuvinte, atât „valoarea exporturilor, cât și a importurilor a înregistrat ritmuri negative de creștere" (Tendințe 2014, 71). Această situație a fost determinată și de relațiile comerciale cu Rusia, mai bine zis, de embargourile și înăsprirea politicii comerciale față de mărfurile din Moldova (Tendințe 2014, 73). Alături de acestea, criza economică din Rusia și Ucraina au determinat scăderea cererii la produsele din Moldova (Tendințe 2014, 75-76).

În articolul publicat în anul 2017, L.V. Fokina examinează problema situației actuale și a perspectivelor relațiilor comercial-economice ale RM cu Rusia, menționând deteriorarea relațiilor dintre ele după ratificarea de către prima a acordului de asociere cu UE (2014), ceea ce, în aprecierea autoarei „submina interesele fundamentale ale Rusiei în regiune". În rezultatul măsurilor întreprinse de Rusia, Moldova „a pierdut privilegiile în comerțul cu Federația Rusă" (Фокина 2017, 97), în comerțul cu Rusia a avut loc un adevărat dezastru (Фокина 2017, 98). Totuși, referindu-se la relațiile comerciale anterioare dintre cele două țări, mai ales în ce privește exportul de vin și coniac din Moldova, ea constată „că în relațiile comerciale ale ambelor țări în acest domeniu exista uneori mai multă politică decât economie" (Фокина 2017, 100-101). În ceea ce privește perspectivele evoluției politicii economice externe a RM, autoarea înclină să creadă că ea se va orienta treptat către Rusia și integrarea eurasiatică", menținând, în același timp, și „posibilele beneficii ale integrării europene" (Фокина 2017, 110).

Un interes deosebit prezintă studiile lui Andrei Movchan, directorul programului *Politica economică* a Centrului Karneghi din Moscova. El enumeră Moldova alături de Serbia și Gruzia, care au reușit să aibă un parteneriat eficient și cu UE, și cu Uniunea vamală (Мовчан 2017, 4; Мовчан 2019). Rusia, menționează în continuare autorul, exercită o influență puternică asupra politicienilor moldoveni, utilizând o serie de măsuri economice și neeconomice de influență, „folosește constant politica de umilire economică a Moldovei, pentru a opri mișcarea sa spre UE" (Мовчан 2017, 7). Cu toate acestea, ține să sublinieze autorul, presiunea Rusiei nu a împiedicat Moldova să negocieze cu succes cu UE și să încheie un acord de cooperare, care a intrat în vigoare în vara anului 2016. Semnarea acordului de asociere cu UE și crearea zonei de comerț liber (Deep and Comprehensive Free Trade Area, DCFTA) a dus la nemulțumirea Rusiei, care, ca și anterior, a decis să pedepsească Moldova prin aplicarea sancțiunilor față de ea, pentru relațiile pe care le are cu Europa (Мовчан 2017, 6). În același timp, autorul subliniază importanța Rusiei în calitate de partener comercial pentru Moldova și faptul că pentru Rusia, RM este un partener comercial

minor, doar 0,1 din importul Rusiei revine Moldovei (Мовчан 2017, 7).

Adrian Lupuşor şi Vadim Gumene publicau un studiu cu titlul *Spulberarea miturilor despre eşecurile comerciale ale Republicii Moldova după implementarea Acordului de asociere cu UE*. Scopul urmărit de autori era de a lămuri unele aspecte care şi-au găsit reflectarea într-un material postat pe blogul personal al preşedintelui RM Igor Dodon. În rezultatul examinării datelor, autorii ajung la concluzia că „dinamica prezentată de preşedintele Igor Dodon (în ceea ce priveşte comparabilitatea) induce în eroare" şi că, în pofida ameninţărilor interne şi externe fără precedent, economia RM a evitat prăbuşirea, iar comerţul şi sprijinul oferit de UE a servit ca un fel de „pernă de securitate", care a atenuat aceste şocuri. Apreciind măsurile luate de Rusia în privinţa limitării importului la produsele moldoveneşti, măsuri care au atins cca 80% din asortimentul producţiei exportate, autorii formulează concluzia că acestea „nu sunt argumentate din punct de vedere economic". Concomitent, autorii sunt absolut conştienţi de importanţa pieţei ruse, cu toate că 65% din exportul RM revine UE, şi recomandă ca piaţa rusă să nu fie ignorată, mai degrabă, cred ei, bunele relaţii comerciale ar trebui consolidate într-un spirit de egalitate şi corectitudine, bazându-se pe acordurile internaţionale existente (Лупушор, Гумене f.a.).

În anul 2018 a fot susţinută teza de doctor în economie *Impactul sancţiunilor economice asupra comerţului exterior al Republicii Moldova,* semnată de Natalia Antoci. Autoarea, examinând mai multe probleme, cum ar fi influenţa politicilor comerciale şi strategiile de dezvoltare a comerţului exterior al RM, constata că, trecând la economia de piaţă, RM „a fost influenţată negativ de dependenţa mult prea puternică de pieţele din Est" şi că „o importanţă deosebită o are reorientarea şi restructurarea relaţiilor economice internaţionale" ale RM, iar relaţiile cu statele UE au o mare importanţă pentru ţară (Antoci 2018, 52). Referindu-se la efectul sancţiunilor aplicate de Rusia, autoarea concluziona că ele „au avut efect mai mult pe termen scurt, producătorii reuşind în cele din urmă să se orienteze spre piaţa Uniunii Europene cu produse de o altă calitate, aşa cum s-a întâmplat şi în urma embargoului la vinuri din anul 2006 şi la cel al produselor agricole din 2014" (Antoci 2018, 111). De asemenea, conform autoarei, „cercetarea impactului sancţiunilor economice asupra comerţului exterior al Republicii Moldova au demonstrat că, din cauza nediversificării relaţiilor comerciale internaţionale, s-au redus semnificativ exporturile produselor naţionale" (Antoci 2018, 156).

Natalia Stercul (2018), director de programe din cadrul Departamentului de cercetări Orientale: Ucraina şi Rusia, Asociaţia Politicii externe a Republicii Moldova, scrie despre tendinţa de înrăutăţire a relaţiilor moldo-ruse după ratificarea Acordului de asociere cu UE (2014), când RM a făcut „alegerea în favoarea civilizaţiei europene", dar face precizarea că ţara se conducea şi de un pragmatism extern, care se baza şi pe încercarea de a slăbi influenţa rusă (Стеркул 2018, 2). Conform aprecierii autoarei, perioada anilor 2014-2017 se caracterizează prin tensionarea relaţiilor moldo-ruse, Rusia a utilizat pe scară largă nu numai instrumentele diplomatice, dar şi economice, ceea ce a dus la reducerea comerţului dintre cele două state mai mult de două ori (Стеркул 2018, 4). Îmbunătăţirea relaţiilor dintre cele două părţi s-a început în cadrul şedinţei de lucru din aprilie 2016, în timpul vizitei locţiitorului prim-ministrului RM A. Galbur la Moscova şi a discuţiilor avute cu S. Lavrov, ministrul de externe al Rusiei. În cadrul şedinţei, au fost discutate aspectele privind impulsul cooperării moldo-ruse. Conform autoarei, aceasta a fost o manifestare a dorinţei părţii moldoveneşti de a relua cooperarea bilaterală, iar din partea Rusiei – disponibilitatea lor de a revizui şi de apropia poziţiile cu privire la problemele-cheie ale cooperării bilaterale (Стеркул 2018, 2-3).

Evoluţia relaţiilor economice ale RM cu Ucraina şi România, în anii 1991-2005, sunt prezentate în articolul semnat de Constantin Solomon şi Tatiana Bîzgu (2007), în opinia cărora, materialele statistice atestă că parteneri prioritari în comerţul exterior al RM „rămân a fi statele din cadrul CSI, României şi ţărilor din Uniunea Europeană revenindu-le partea mai mică a exportului moldovenesc. În ceea ce priveşte importul din ţările CSI, acesta, începând cu anul 1998, a început să scadă, iar din ţările Uniunii Europene şi România să crească, ceea ce, în opinia autorilor, ar atesta o relativă apropiere a mărfurilor moldoveneşti de standardele europene (Solomon, Bîzgu 2007, 156). Concluzia ar fi binevenită, dacă ar fi vorba despre creşterea exportului mărfurilor

moldoveneşti în Ţările UE şi România, în acest caz am putea vorbi de apropierea de standarde europene, dar faptul că RM importă mărfuri mai multe din UE şi România, nicidecum nu atestă apropierea mărfurilor moldoveneşti de standardele europene.

În anul 2008, Viorel Chivriga, expert de la IDIS Viitorul, realiza un studiu comparativ al legislaţiei în materie de comerţ exterior a Republicii Moldova, vizând situaţia de până la 1 iulie 2008, în care examina cadrul juridic al comerţului exterior din patru state: RM, Rusia, România şi Ucraina. Referindu-se la tendinţele recente în comerţul exterior al RM, autorul constata că în anul 2007 „România a pierdut prima poziţie din lista principalilor parteneri comerciali ai Moldovei în derularea exporturilor în dispută cu concurenta tradiţională, Federaţia Rusă". „Pe termen scurt şi mediu, concluziona autorul, creşterea exporturilor în Federaţia Rusă va deveni mai accentuată, fiind favorizată de reluarea exporturilor de băuturi alcoolice, în mare măsură a celor neîmbuteliate, şi de majorarea exporturilor agricole" (Chivriga 2008, 10). În ceea ce priveşte importurile, în anul 2007, din UE s-au adus mărfuri în valoare de 1681,3 milioane USD, iar din statele CSI – în sumă de 1333,7 milioane USD (Chivriga 2008, 11). Referindu-se la cadrul juridic extern al relaţiilor economice externe, autorul constata că Moldova „este parte a mai multor tratate, acorduri şi altor înţelegeri internaţionale cu caracter economic, prin aderarea la care s-a creat cadrul juridic necesar dezvoltării schimburilor comerciale cu statele lumii, precum şi cu organizaţiile economice internaţionale şi regionale" (Chivriga 2008, 14), iar cadrul juridic intern al relaţiilor economice externe ale RM este determinat de actele normative şi legislative aprobate, care reglementează diferite domenii şi aspecte ale comerţului exterior (Chivriga 2008, 21).

În anul 2004, prin eforturile comune ale specialiştilor din RM şi România, apăreau două volume ale studiului *România şi Republica Moldova. Potenţialul competitiv al economiilor naţionale. Posibilităţi de valorificare pe piaţa internă, europeană şi mondială,* în care erau examinate cele mai diverse probleme ce ţin de competitivitatea mărfurilor produse în RM. Referindu-se la poziţia actuală a RM în circuitul economic mondial, A. Caraganciu şi V. Lopatenco constatau că ţara noastră, cu o „piaţă internă mică, slab dezvoltată şi dependentă în mare măsură de importul materiei prime şi a resurselor energetice, depinde mult de sectorul extern", iar „ameliorarea situaţiei economice în sectorul agrar şi industrial depinde de posibilităţile de export", ceea ce constituie argumente în vederea extinderii relaţiilor economice externe (România 2004, 1183).

Problema relaţiilor economice dintre Moldova şi România a fost abordată în studiul *România şi Republica Moldova – între politica europeană de vecinătate şi perspectiva extinderii Uniunii Europene*. Autorii constatau că, după vizitele reciproce ale preşedintelui României la Chişinău şi celui al Moldovei la Iaşi (ianuarie şi, respectiv, septembrie 2005), relaţiile României cu RM „au fost transpuse pe baze pragmatice, concretizate în susţinerea acordată" RM în „forurile internaţionale, pentru integrarea europeană şi în problema transnistreană, refacerea colaborării economice şi intensificarea schimburilor comerciale dintre cele două ţări" (Pop f.a., 38). Menţionând dependenţa economică a RM faţă de Rusia, autorii atenţionează că această dependenţă „este amplificată şi de orientarea disproporţionată a comerţului moldovenesc către piaţa rusească, ceea ce face ca, din punct de vedere geo-economic, Republica Moldova să aparţină, aproape în totalitate, spaţiului euro-asiatic" (Pop f.a., 45). Constatând faptul că RM nu participă la Spaţiul Economic Unic (Rusia, Ucraina, Belarus şi Kazahstan), autorii studiului citat atenţionează că „relaţiile au loc în cadru bilateral, iar accentul cade pe dezvoltarea relaţiilor comerciale şi economice, mai curând ca efect al gradului ridicat de dependenţă externă faţă de Rusia şi Ucraina, decât ca strategie activă de integrare din partea RM" (Pop f.a., 56). Menţionând că, în anul 2000, România a fost principalul exportator în RM, înaintea Rusiei şi Ucrainei, şi că „răcirea raporturilor politice s-a resimţit ulterior şi în planul relaţiilor economice bilaterale", ei subliniază că chiar şi în aceste condiţii România continuă „să fie principalul partener comercial" al RM în Europa Centrală şi de Est". Autorii atenţionează şi la aceea că relaţiile economice dintre România şi RM „sunt încă departe de potenţialul de care dispun cele două state, evoluţia schimburilor comerciale fiind influenţată de-a lungul timpului şi de calitatea colaborării politice" (Pop f.a., 67).

În anul 2009, un grup de experţi din RM şi România publicau studiul *România – Republica*

Moldova. Analiza relaţiilor economice bilaterale, în care examinau mai multe probleme legate de relaţiile dintre cele două ţări, inclusiv cadrul legal şi instituţional de cooperare, comerţul bilateral, sprijinul acordat RM de către România etc. Referindu-se la cadrul reglator al comerţului extern, autorii menţionează că actualmente sistemul de liber-schimb între România şi RM „este unilateral: Moldova impune taxe vamale produselor româneşti, însă România nu taxează produsele moldoveneşti". Se menţionează că România este principalul partener comercial al RM la exporturi şi al treilea (după Ucraina şi Rusia) la importuri (Popa, Lupuşor, Prohniţchi 2009, 35). Referindu-se la exporturile RM în România, autorii menţionează că, pe parcursul timpului, s-a schimbat structura acestora, exporturile agricole pierzând poziţia lor dominantă. Deja în anul 2008, principalele mărfuri exportate în România erau firele, cablurile şi alte conductoare electrice, iar Moldova importă, în primul rând, produse petroliere (Popa, Lupuşor, Prohniţchi 2009, 37).

Cadrul normativ juridic de colaborare socio-economică dintre Republica Moldova şi România în perioada anilor 1990-2010 a fost examinat de Lucia Castraveţ, care menţionează că, după obţinerea independenţei, RM a continuat să rămână dependentă faţă de Rusia şi, mai mult chiar, s-a aliniat „la o construcţie politico-geografică şi economică lipsită de perspectivă – CSI". Spre deosebire de RM, România a pornit „pe drumul tranziţiei spre economia de piaţă şi al integrării europene, alături de alte ţări central- şi est-europene" (Castraveţ 2010, 95). Conform autoarei, colaborarea moldo-română începe în anul 1990, la iniţiativa României, când a fost semnat tratatul sovieto-român, continuat ulterior, pe 6 august 1999, când au fost semnate Acordul între Guvernul RM şi Guvernul României cu privire la colaborarea economică şi schimburile comerciale şi Acordul între Guvernul RM şi Guvernul României privind înfiinţarea Comisiei interguvernamentale de colaborare economică, comercială şi tehnico-ştiinţifică (Castraveţ 2010, 95-96). Perioada de timp de la sfârşitul anului 2009 – începutul anului 2010, când a fost semnat şi a intrat în vigoare Acordul privind micul trafic de frontieră, apreciat de autoare drept „o şansă" oferită de România cetăţenilor RM „pentru a nu admite diferenţierea totală între cei din dreapta şi stânga Prutului", este identificată drept o „perioadă de dezgheţ economico-politic" al relaţiilor moldo-române (Castraveţ 2010, 103). În rezultatul examinării acordurilor de colaborare dintre RM şi România, autoarea ajungea la concluzia că acestea „au contribuit la crearea şi perfecţionarea cadrului juridic bilateral" şi „au reprezentat ... un suport important pentru intensificarea colaborării bilaterale pe multiple planuri". Dar, mai constata autoarea, „în unele cazuri, semnarea acestor acorduri a fost privită în interiorul ţarii noastre ca o evoluţie de ordin cantitativ, dar nu şi calitativ" (Castraveţ 2010, 104).

Relaţiile economice dintre România şi RM au constituit obiectul cercetării şi pentru Ciprian Ciucu. Menţionând întâietatea României printre ţările UE în comerţul cu RM şi că din anul 2008 „România este principalul partener comercial al Republicii Moldova, depăşind schimburile pe care această ţară le are cu Rusia" (Ciucu 2010, 19), autorul ţine să sublinieze că relaţiile economice dintre România şi RM „nu se ridică la înălţimea potenţialului pe care acestea îl au, nici în zona investiţiilor directe şi nici la nivelul schimburilor comerciale. Prin comparaţie cu relaţiile politice şi culturale, relaţiile economice avansează timid. Cele două state, prin instituţiile şi autorităţile lor cu competenţe sau cu rol de reprezentare, nu au făcut suficient pentru sprijinirea/facilitarea contactelor între mediile de afaceri" (Ciucu 2010, 21).

Într-un articol semnat de Florin Pintescu, relaţiile bilaterale dintre România şi RM din perioada anilor 2000-2010 „stau sub semnul paradoxului", în pofida a numeroase întâlniri la nivel înalt, în perioada 2002-2010. El constată că „relaţiile economice dintre România şi Republica Moldova au o anvergură modestă" (Pintescu 2011, 35), iar începând cu anul 2007, „relaţiile bilaterale ale celor două ţări sunt tot mai mult coordonate cu politica generală a Uniunii Europene" (Pintescu 2011, 37). Nu este prea clară poziţia autorului nici atunci când el face referinţă la „**aşa-zisele**" Preferinţe Comerciale Autonome, acordate RM de către UE (21 ianuarie 2008) sau la „**aşa-zisul"** Parteneriat estic, „lansat de Comisia Europeană în 2008 în cadrul Politicii europene de Vecinătate, pentru promovarea democraţiei, reformelor sectoriale, dezvoltării economice şi sociale în statele din Estul Europei şi Caucaz (Armenia, Azerbaidjan, Belarus, Georgia, R. Moldova, Ucraina)" (Pintescu 2011, 37). Mai mult chiar, autorul este profund deranjat de o posibilă neglijare a „inte-

reselor geo-economice evidente ale Rusiei de către guvernele României și Republicii Moldova", acțiune care ar fi, în opinia sa, „cel puțin contraproductivă și, în situații speciale, catastrofală" (Pintescu 2011, 39).

Colaborarea bilaterală a RM cu alte state s-a bucurat de o atenție mai mică din partea specialiștilor. În anul 2005, sub redacția unui grup de autori din Germania (Helmut Kurth, Wolfgang Lerke) și din Moldova (Andrei Stratan, Daniela Cujbă), vedea lumina tiparului un studiu consacrat colaborării moldo-germane. Andrei Stratan, viceprim-ministru, Ministru al Afacerilor Externe și Integrării Europene a subliniat că, după stabilirea relațiilor diplomatice dintre Moldova și Germania, s-au intensificat considerabil relațiile comerciale, ultima devenind cel mai important partener comercial al țării noastre (Cooperarea 2005, 66). Angela Ponomariov, Consilier, Departamentul pentru relațiile cu Germania, Ministerul Afacerilor Externe și Integrării Europene al RM, a remarcat că Germania, în calitatea sa de unul dintre cei mai importanți parteneri comerciali ai RM, se plasează pe locul 5 după volumul schimburilor comerciale (după Rusia, Ucraina, Italia și România" și pe locul 6 în topul investitorilor străini (după Rusia, Spania, SUA, Olanda și Elveția) (Cooperarea 2005, 69).

În anul 2007, un grup de specialiști din Moldova și din Cehia publicau rezultatele examinării problemei comerțului bilateral între cele două state și indicau că între ele sunt semnate 17 acorduri de colaborare, cele mai importante pentru relațiile economice bilaterale sunt șapte, printre care Acordul dintre Guvernul RM și cel al Cehiei cu privire la cooperarea comercială și economică, semnat la Praga pe 11 mai 1999 și anulat ulterior, Convenția cu privire la evitarea dublei taxări, semnat a doua zi, pe 12 mai, Protocolul de cooperare între Ministerul Economiei și Comerțului din Moldova și Ministerul Industriei și Comerțului din Cehia, semnat la pe 21 aprilie 2006 (Prohnițchi et al. 2007, 47). Autorii apreciază că „relațiile economice dintre Republica Moldova și Cehia se află cu mult sub potențialul lor și nu sunt suficient structurate". În anul 2006, exporturile Moldovei către Cehia reprezentau doar 0,5% din totalul de exporturi, iar comerțul Cehiei cu Moldova este și mai puțin important pentru balanța sa comercială (Prohnițchi et al. 2007, 48). Printre factorii care nu contribuie la dezvoltarea relațiilor comerciale se indică și faptul că „companiile moldovenești nu utilizează suficient potențialul lor de export spre Republica Cehă" (Prohnițchi et al. 2007, 53), iar „cunoașterea Moldovei de către cehi este relativ joasă" (Prohnițchi et al. 2007, 54).

O istoriografie a relațiilor moldo-franceze, în contextul procesului integrationist european, a realizat Violeta Cotilevici (2017). Autoarea constată că „la moment, relevante rămân a fi site-urile oficiale ale Ambasadei Franței în Republica Moldova, Ambasadei Republicii Moldova în Franța, Alianței Franceze din Moldova, Agenției Universitare a Francofoniei. În acest context, poate fi inclusă și informația plasată pe site-urile Guvernului Republicii Moldova și pe cel al Guvernului Republicii Franceze. Un loc important în studierea relațiilor moldo-franceze îl ocupă buletinele informative ale Centrului Educativ, Cultural, Social și Economic Francofon" (Cotilevici 2017, 265).

Concluzii

Examinarea literaturii dedicate relațiilor economice externe ale Republicii Moldova atestă că problema în cauză, în temei, a stat în atenția economiștilor, mai puțin a istoricilor, politologilor etc. Afirmațiile specialiștilor sunt uneori controversate, totuși din analiza acesteia am putea desprinde mai multe concluzii referitoare la evoluția comerțului extern al Republicii Moldova în perioada anilor 1991-2016:

– Situația catastrofală care s-a creat în RM după obținerea independenței a fost o consecință a organizării comerțului în perioada socialistă, când republica nu a avut relații economice externe independente cu alte state.
– La începuturile ei, politica comercială externă, promovată de autoritățile din RM, a avut un caracter protecționist, inițial, ea s-a orientat spre Occident, iar din primăvara anului 1994 – spre Est, relațiile cu Occidentul fiind menținute doar din necesitatea de a obține finanțe și tehnologii avansate. Până în anul 1993, RM a promovat o politică comercială protecționistă, după 1993 politica comercială a fost liberalizată, nu existau niciun fel de restricții la import sau export. Această politică nu corespunde intereselor naționale ale RM. În rezultatul ei, se îmbogățesc un număr neînsemnat de afaceriști străini, care nu investesc în dezvoltarea economiei țării.

– Regimul comercial moldovenesc este apreciat ca „supraliberal", ceea ce a dus la accesul liber al capitalului şi al mărfurilor europene pe piaţa din Moldova, strâmtorând pe piaţa internă capitalul şi mărfurile moldoveneşti, mai puţin competitive. Cu toate că Moldova are un regim comercial foarte liberal, în acelaşi timp, are cel mai jos nivel de acces la pieţele externe. În anii 2000-2009, Moldova nu a prezentat pentru UE un interes deosebit. Ieşirea din situaţie era văzută prin semnarea urgentă a Acordului de Asociere la UE.
– Relaţiile comercial-economice au fost apreciate drept factorul principal al integrării europene. În anii 1995-1999, structura comerţului RM s-a modificat, către anul 1999, ponderea comerţului cu UE atingând 12%, iar cu CSI s-a diminuat la 54%. După anul 1998, importul din ţările CSI şi Rusia a început să scadă şi se măreşte volumul importului din România şi UE. Totuşi, aceasta nu a înlăturat deficitul balanţei comerciale şi dependenţa energetică a RM faţă de CSI şi Rusia. Anii 2005-2007 sunt apreciaţi ca perioadă în care au prevalat tendinţe negative în comerţul extern al Moldovei, au crescut cu mult importurile şi s-a diminuat exportul, ceea ce a dus la agravarea deficitului comercial, situaţia ţării s-a înrăutăţit şi ca rezultat al embargoului rusesc la vinurile moldoveneşti şi creşterea preţului la gazele naturale. UE devine principala destinaţie a mărfurilor moldoveneşti, peste 50% exportate în ţările UE. Cu toate acestea, deficitul balanţei comerciale creşte, iar dinamica creşterii exporturilor este mult mai redusă decât a importurilor. Relaţiile cu UE au evoluat într-un ritm moderat, exporturile în UE sunt dezechilibrate din punctul de vedere al structurii acestora, puţin diversificate.
– Liberalizarea comerţului cu UE s-a accentuat în anii 2005-2014. Concluziile specialiştilor referitor la momentul când UE devine principalul partener comercial-economic al RM sunt diferite, unii indică anul 2005, alţii – anul 2006. Crearea zonei de liber-schimb va fi benefică pentru Moldova, fiindcă va deschide accesul la piaţa europeană, va favoriza investiţiile etc. Schimburile comerciale dintre Moldova şi UE, în perioada anilor 2001-2010, au cunoscut o creştere impresionantă.
– Vizitele reciproce ale preşedintelui României în RM şi preşedintelui RM în România (2005), în pofida constatării că din punct de vedere geo-economic RM aparţine aproape în totalitate spaţiului euro-asiatic, i-a făcut pe unii specialişti să concluzioneze că relaţiile dintre cele două ţări au fost puse pe baze pragmatice, în sensul că RM va beneficia de tot sprijinul României în vederea integrării europene, dar şi faptul că colaborarea comercială dintre cele două ţări depinde de calitatea colaborării politice. S-a afirmat că, în anul 2007, România a pierdut prima poziţie din lista principalilor parteneri comerciali ai RM, iar din anul 2008 România este principalul partener comercial al RM, totuşi relaţiile comerciale nu se ridică la înălţimea potenţialului de care aceste ţări dispun, ele fiind modeste, iar în prima jumătate a anului 2016 România a pierdut prima poziţie în comerţul cu UE.
– CSI – construcţie lipsită de perspectivă. Semnarea Acordului de Liber-Schimb cu UE va însemna deschiderea unei vaste pieţe de produse agroalimentare, va creşte competitivitatea mărfurilor moldoveneşti, se va diminua dependenţa faţă de piaţa CSI.
– Majoritatea absolută a specialiştilor menţionează înrăutăţirea relaţiilor comercial-economice ale Republicii Moldova cu Rusia după semnarea de către prima a Acordului de asociere cu Uniunea Europeană (2014). În anul 2015, comerţul extern al RM s-a diminuat, scăderea fiind cu CSI, iar exportul în UE chiar a crescut nesemnificativ. Se mai constată şi o anumită diminuare a dependenţei faţă de piaţa din Est. S-au tras anumite concluzii referitoare la faptul că, prin intrarea în UE, Republica Moldova ar pierde piaţa din Est. Concluzia este absolut alogică, ori cum se poate pierde piaţa din est dacă producţia din RM va fi mai bună, conform standardelor europene? Vor refuza statele din est să importe o producţie de calitate mai înaltă? S-au făcut şi aprecieri foarte pesimiste, în sensul că Acordul de Asociere cu UE, acordul de liber-schimb cu Turcia ar putea duce la eliminarea producătorului local din Moldova, RM ar putea pierde piaţa estică, eficienţa relaţiilor comerciale externe nu va creşte, ci va scădea. Toate acestea sunt declarate de alţi specialişti drept mituri, care nu au la bază realităţile comercial-economice. S-a menţionat că ratificarea Acordului de Asociere a dus la represalii din partea Rusiei şi că relaţiile RM cu CSI au devenit imprevizibile,

iar cele moldo-ruse chiar s-au înrăutăţit, după semnarea acestui Acord (2 iulie 2014).

– Autorii din Rusia, care au examinat problema relaţiilor comerciale dintre RM cu Rusia sau CSI, au menţionat consecinţele nefaste ale crizei din Rusia din anul 1998 asupra situaţiei din Moldova, inclusiv asupra comerţului extern al ţării. Reieşind din faptul că Rusia este principalul partener comercial al RM, ar fi raţional ca relaţiile comerciale să fie aprofundate şi cu alte ţări din CSI. Aflându-se în zona intersectării intereselor CSI şi UE, este necesar să fie dezvoltate relaţiile de parteneriat cu ambele grupări, dar, menţionează ei, dezvoltarea ulterioară a integrării „în direcţia estică" este mai reală pentru Moldova. Cu toate acestea, autorii respectivi consideră că o concentrare excesivă pe aceste pieţe constituie o ameninţare directă la securitatea economică a Moldovei, de aceea pătrunderea pe piaţa UE este de interes vital pentru RM. Mai mult chiar, se subliniază că embargoul asupra mai multor produse agricole moldoveneşti, politizarea excesivă a acestei probleme de către Rospotrebnadzor şi Rosselkhoznadzor nu ar fi de dorit.

– Relaţiile dintre Republica Moldova şi Rusia s-au înrăutăţit după ratificarea de către prima a acordului de asociere cu UE (2014), ceea ce ar fi subminat interesele fundamentale ale Rusiei în regiune şi, drept consecinţă a măsurilor întreprinse de Rusia, Moldova a pierdut privilegiile de care beneficia în comerţul cu Federaţia Rusă. Rusia a promovat constant o politică de umilire economică a Moldovei, pentru a opri mişcarea sa spre UE. Semnarea acordului de asociere cu UE şi crearea zonei de comerţ liber a provocat nemulţumirea Rusiei, care, ca şi anterior, a decis să pedepsească Moldova prin aplicarea sancţiunilor faţă de ea, pentru relaţiile pe care le are cu Europa.

Bibliografie

Antoci 2018: N. Antoci, Impactul sancţiunilor economice asupra comerţului exterior al Republicii Moldova. Teză de doctor în ştiinţe economice (Chişinău 2018).

Balan 2010: A. Balan, Eficientizarea structurii comerţului exterior al Republicii Moldova cu Uniunea Europeană. In: Analele Academiei de studii economice din Moldova, ediţia a VIII-a (Chişinău: Editura ASEM 2010), 56-59.

Bejenaru, Gribincea 2015: O. Bejenaru, A. Gribincea, Potenţialul de export al Republicii Moldova (Chişinău 2015).

Blanovschi 2010: A. Blanovschi, Comerţul exterior al Republicii Moldova: realizări şi probleme. Administrarea Publică 4, 2010, 54-60.

Cainarean 2000: Em. Cainarean, Comerţul exterior al Republicii Moldova. In: Comerţul exterior al Republicii Moldova: teorie şi practică (Chişinău 2000).

Castraveţ 2010: L. Castraveţ, Analiza cadrului normativ-juridic de colaborare socioeconomică dintre Republica Moldova şi România pe perioada 1990-2010. Studia Universitatis. Seria „Ştiinţe exacte şi economice" 7 (37), 2010, 95-104.

Cereş 1998: I. Cereş, Republica Moldova în relaţiile economice internaţionale (1991-1995) (Chişinău 1998).

Cernobrovciuc et al. 2007: M. Cernobrovciuc, M. Jakubiak, J. Konieczna, M. Puntea, M. Sova, Al. Stratulat, Perspectivele relaţiilor economice între UE şi Moldova (Chişinău 2007).

Cheibaş 2002: R. Cheibaş, Respecializarea ţărilor în tranziţie şi reorientarea fluxurilor comerciale (Chişinău 2002).

Chivriga 2008: V. Chivriga, Studiu comparativ al legislaţiei în materie de comerţ exterior (conform situaţiei la 01.07.2008) (Chişinău 2008).

Chivriga, Simaşco 2008: V. Chivriga, C. Simaşco, Studiu diagnostic: potenţialul de export al complexului agroindustrial (Chişinău 2008).

Ciucu 2010: C. Ciucu, Relaţiile economice dintre România şi Republica Moldova: investiţii, schimburi comerciale şi alte lucruri bine de ştiut. Policy Memo nr. 24, Centrul Român de Politici Europene, octombrie 2010.

Ciucu 2011: C. Ciucu (coord.), V. Chivrigă, Al. Toderiţă, I. Tornea, Consecinţele unei Zone de Liber-Schimb Aprofundate şi Cuprinzătoare asupra economiei Republicii Moldova, Institutul European din România, Bucureşti, 2011 (https://dcfta.md/uploads/0/images/large/consecintele-unei-zone-de-liber-schimb-aprofundate-si-cuprinzatoare-asupra-economiei-republicii-moldova.pdf)

Cooperarea 2005: Cooperarea moldo-germană: exemple şi recomandări (H. Kurth, W. Lerke, An. Stratan, D. Cujbă et al.) Printed in Ukraine 2005.

Cotilevici 2017: V. Cotilevici, Istoriografia cercetării relaţiilor moldo-franceze în contextul procesului integraţionist european. Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Ştiinţe sociale" 3 (103), 2017, 264-274.

Coşer, Litvin 2014: C. Coşer, A. Litvin, Potenţialul de export şi competitivitatea agroalimentară a Republicii Moldova. Akademos 2 (33), 2014, 49-58.

Diaconu 2014: T. Diaconu, Analiza schimburilor comerciale ale Republicii Moldova cu UE şi perspectivele semnării acordului ZLSAC. Studia Universitatis Moldaviae. Seria „Ştiinţe exacte şi economice" 7 (77), 2014, 130-138.

Diaconu 2015: T. Diaconu, Modalităţi de eficientizare a comerţului cu produse agroalimentare din Republica Moldova. Moldoscopie 1 (LXVIII), 2015, 176-184.

Dumitraşco 2015: M. Dumitraşco, Politica externă comercială liberală a Republicii Moldova. Akademos 4 (39), 2015, 90-96.

Eremciuc, Osadcii 1999: I. Eremciuc, V. Osadcii, Promovarea exportului în Republica Moldova. Studiu de caz (Chişinău 1999).

Galben 2012: I. Galben, Eficientizarea comerţului exterior al Republicii Moldova (Chişinău 2012).

Ganciucov et al. 2004: V. Ganciucov, T. Gutium, O. Leca, Evoluţia comerţului exterior şi evaluarea economiei subterane utilizând balanţele interramurale (Chişinău 2004).

Gribincea et al. 2016: Al. Gribincea, L. Şargu, Ed. Frumusachi, Exportul în ţările Uniunii Europene. Ghid metodic (Chişinău 2016).

Gudîm 2002: A. Gudîm, Republica Moldova şi Uniunea Europeană ca parteneri (Chişinău 2002).

Guţu 1998: I.T. Guţu, Republica Moldova: economia în tranziţie (Chişinău 1998).

Hristev, Mincu 2003: Eu. Hristev, G. Mincu, Relaţiile comerciale şi investiţionale ale Republicii Moldova cu partenerii Pactului de stabilitate. In: (red. A. Barbăroşie, V. Gheorghiu) Republica Moldova şi integrarea europeană. Cooperarea în pactul de stabilitate (Chişinău 2003).

Integrarea 2009: Integrarea economică a Republicii Moldova: premise, avantaje şi oportunităţi pierdute (coord. D. Moldovanu) (Chişinău 2009).

Litvin et al. 2013: A. Litvin, V.N. Cotici, V.V. Cotici, Sv. Gangan, Managementul exportului produselor agroalimentare din Republica Moldova: (Studiu monografic) (Chişinău 2013).

Lozovanu 2016: V. Lozovanu, În ce mod reuşeşte Republica Moldova să-şi promoveze interesele economice pe extern? Nr. 12, Decembrie 2016, IDIS „Viitorul".

Lungu 2009: T. Lungu, Optimizarea investiţiilor străine în contextul politicilor economice ale Republicii Moldova (Chişinău 2009).

Mincu 2008: G. Mincu, Politica comercială a Republicii Moldova: cerinţe de import-export în comerţul cu UE (Chişinău 2008).

Miron 2007: V. Miron, Relaţiile comerciale dintre Republica Moldova şi ţările Uniunii Europene în domeniul turismului (Chişinău 2007).

Modernizarea 2018: Modernizarea social-politică a Republicii Moldova în contextul extinderii procesului integraţionist European (red. şt. V. Juc) (Chişinău 2018).

Moldovanu 1996: D. Moldovanu, Relaţiile economice externe ale Republicii Moldova: afirmare şi perspective (Chişinău 1996).

Moldovanu 1999: D. Moldovanu, Economia relaţiilor externe (Exemplul Republicii Moldova) (Chişinău 1999).

Moldovanu 2004: D. Moldovanu, Economia Moldovei în capcana globalizării şi tranziţiei (Chişinău 2004).

Moldovanu 2009: D. Moldovanu, Oportunităţile pierdute şi costurile integrării Republicii Moldova în Uniunea Europeană. Akademos 1 (12), 2009, 67-68.

Moldova 2008: Moldova şi UE în contextul Politicii Europene de Vecinătate; Realizarea Planului de Acţiuni UE-Moldova (febr. 2005 - ian. 2008)/ Asoc. pentru Democraţie Participativă ADEPT (Chişinău: Expert-Grup 2008).

Moleşteanu 2015: T. Moleşteanu, Dimensiunea integraţionistă europeană – o cale de dezvoltare a relaţiilor economice externe ale Republicii Moldova. Relaţii internaţionale. Plus, Revistă ştiinţifico-practică 2, 2015, 203-214.

Munteanu et al. 2005: Ig. Munteanu, Iu. Chifu, Iu. Fruntaşu, N. Chirtoacă, V. Prohniţchi, D. Dungaciu, I. Naval, R. Gorincioi, B. Asarov, Moldova pe calea democraţiei şi stabilităţii. Din spaţiul post-sovietic în lumea valorilor democratice (Chişinău: Cartier 2005).

Osadcii et al. 1994: V. Osadcii, C. Păunescu, M. Islentiev, L. Iurasco, O. Dmitrişin, M. Crăciun, D. Drucioc, M. Vasiliu, Estimarea potenţialului de export şi propuneri privind promovarea producţiei Republicii Moldova pe piaţa mondială (Chişinău 1994).

Percinschi, Grbincea 2011: N. Percinschi, Al. Grbincea, Integrarea Republicii Moldova în Uniunea Europeană: unele direcţii de convergenţă (Chişinău 2011).

Pintescu 2011: Fl. Pintescu, Relaţiile bilaterale dintre Republica Moldova şi România în perioada 2000-2010. Consideraţii geo-economice şi geo-strategice. Revista Moldovenească de drept internaţional şi relaţii internaţionale 3, 2011, 33-43.

Pop f.a.: A. Pop (coordonator), G. Pascariu, G. Angliţoiu, Al. Purcăruş, România şi Republica Moldova – între politica europeană de vecinătate şi perspectiva extinderii Uniunii Europene, Institutul European din România (http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/publicatii/Pais3_studiu_5_ro.pdf).

Postică 2000: C. Postică, Unele consideraţii asupra relaţiilor comerciale ale Republicii Moldova cu Uniunea Europeană. In: Comerţul exterior al Republicii Moldova: teorie şi practică (Chişinău 2000).

Prohniţchi et al. 2009: V. Prohniţchi, A. Popa, Al. Oprunenco, M. Lucoke, M. Tecce, E. Hristov, G. Mincu, V. Vasilescu, Acordul de liber-schimb între Republica Moldova şi Uniunea Europeană: Fezabilitatea, perspectivele şi impactul potenţial (Chişinău 2009).

Prohniţchi et al. 2007: V. Prohniţchi, Al. Oprunenco, P. Maleru, V. Borş, M. Mejstrik, D. Tesarkova, J. Chytilova, M. Bocier, J. Slavicak, Analiza relaţiilor moldo-cehe. Obstacole şi oportunităţi pentru îmbunătăţirea comerţului bilateral şi majorarea investiţiilor (Chişinău-Praga 2007).

Robu, Rusu 2019: T. Robu, Gh. Rusu, Economia Republicii Moldova – între provocări şi soluţii (Chişinău 2019).

România 2004: România şi Republica Moldova. Potenţialul competitiv al economiilor naţionale. Posibilităţi de valorificare pe piaţa internă, europeană şi mondială (eds. N. Belli, V. Ioan-Franc), vol. II (Bucureşti 2004).

Popa, Lupuşor, Prohniţchi 2009: A. Popa, A. Lupuşor, V. Prohniţchi, România – Republica Moldova: Analiza relaţiilor economice bilaterale (Chişinău 2009).

Roşca 2002: P. Roşca, Relaţii economice internaţionale (Chişinău 2002).

Solomon, Bîzgu 2007: C. Solomon, T. Bîzgu, Evoluţia relaţiilor economice ale Republicii Moldova cu Ucraina şi România (1991-2005). Moldoscopie 3 (38), 2007, 154-169.

Strechii, Blanovschii 2008: M. Strechii, A. Blanovschii, Activitatea economică externă – parte integrantă a politicii externe a Republicii Moldova. In: Anuar Ştiinţific al Institutului de Relaţii Internaţionale, vol. VI (Chişinău 2008), 170-176.

Studeonov 2000: C. Studeonov, Particularităţile comerţului exterior al R. Moldova în perioada de tranziţie. Autoreferat al tezei de doctor în ştiinţe economice (Chişinău 2000).

Tendinţe 2014: Tendinţe în economia Moldovei, nr. 16 (trim. IV), Echipa TEM: Al. Stratan, E. Lucaşenco, O. Cara etc. (Chişinău 2014).

Toderiţă et al. 2014: A. Toderiţă, C. Ghinea, L. Gamurari, I. Savin, Exportul produselor agricole moldoveneşti în UE. Propuneri pentru politici de dezvoltare rurală (http://www.crpe.ro/wp-content/uploads/2014/10/Binder2.compressed.pdf).

Tornea f.a.: I. Tornea, Acordul de Liber-Schimb aprofundat şi cuprinzător dintre RM şi UE , Institutul pentru Dezvoltare şi iniţiative Sociale (IDIS) „Viitorul".

Ţurcan 2018: I. Ţurcan, Rolul relaţiilor economice internaţionale în asigurarea creşterii economice a Republicii Moldova. Relaţii internaţionale. Plus. Revistă ştiinţifico-practică 1, 2018.

Ţurcanu 2014: A. Ţurcanu, Impactul pieţei valutar-financiare internaţionale asupra economiei naţionale în condiţiile integrării şi globalizării financiare. Economica. Revistă ştiinţifico-didactică 2 (88), 2014, 136-143.

Zbârciog 1995: V. Zbârciog, Tranziţia la economia de piaţă (evoluţia conceptului în Republica Moldova) (Chişinău 1995).

Брысякина 2008: Л.А. Брысякина, Межгосударственные отношения Российской Федерации и Республики Молдова: современное состояние и перспективы развития. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук (Москва 2008) (http://cheloveknauka.com/v/270218/a?#?page=1).

Воловик 2015: Н.П. Воловик, Комплексная характеристика тенденций, условий, особенностей и проблем торгово-экономического сотрудничества России со странами СНГ (Москва 2015).

Горелова 2014: Е. Горелова, Возможности экономического прорыва для Молдовы. Revista Moldovenească de Drept Internaţional şi Relaţii Internaţionale 4 (34), 2014, 92-98.

Домбровски 2008: М. Домбровски, Развитие стран СНГ после выхода из трансформационного кризиса. Издатель: CASE – Center for Social and Economic Research (Warsaw 2008) (https://www.econstor.eu/bitstream/10419/128172/1/589195069.pdf) (accesat 19.12. 2019)

Дущенко 2002: В.В. Дущенко, Стратегия развития экономики Республики Молдова и ее участия в международных экономических отношениях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук (Москва 2002). (https://www.dissercat.com/content/strategiya-razvitiya-ekonomiki-respubliki-moldova-i-ee-uchastiya-v-mezhdunarodnykh-ekonomich) (accesat 10.12. 2019).

Лупушор, Гумене f.a.: А. Лупушор, В. Гумене, Развенчание мифов о торговых провалах Республики Молдова после внедрения Соглашения об ассоциации с ЕС (https://dcfta.md/uploads/0/images/large/rucomentariu-economic-demontarea-miturilor-ru.pdf) (accesat 22.12. 2019).

Мовчан 2017: А. Мовчан, Между Брюсселем и Москвой: «неопределившиеся» страны в зоне влияния Евросоюза и ТС, апрель 2017 (https://carnegieendowment.org/files/Article_Movchan2017_final.pdf) (accesat 22.12. 2019)

Мовчан 2019: А. Мовчан, Россия в эпоху постправды: Здравый смысл против информационного шума (Москва 2019).

Ногай 2000: Г.В. Ногай, Проблемы развития экономики Республики Молдова и ее участия в международных экономических отношениях. Автореферат диссертации па соискание ученой степени кандидата экономических наук (Москва 2000) (https://www.dissercat.com/content/problemy-razvitiya-ekonomiki-respubliki-moldova-i-ee-uchastiya-v-mezhdunarodnykh-ekonomiches).

Постсоветское 2009: Постсоветское экономическое пространство: современное состояние и перспективы развития. Под ред. чл.-корр. РАН В.А. Цветкова (Москва 2009).

Сенку 2004: Э. Сенку, Тенденции, проблемы и перспективы внешней торговли Республики Молдова. Автореферат диссертации па соискание ученой степени кандидата экономических наук (Москва 2004) (http://economy-lib.com/disser/100943/a?#?page=1) (accesat 10.12. 2019).

Системная история 2003: Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003. Т. 3: События, 1945-2003 (Москва 2003).

Фокина 2017: Л.В. Фокина, Россия и Молдова: в поисках модели сотрудничества (избранные статьи) (Москва 2017).

Чимпоеш, Шульце 2004: Д. Чимпоеш, Э. Шульце, Основные экономические проблемы сельского хозяйства Молдовы. Discussion paper No. 60, 2004 (https://www.econstor.eu/bitstream/10419/23948/1/dp60.pdf).

Шевченко 2015: А.М. Шевченко, Торгово-экономические связи России с Молдавией: состояние и перспективы. Проблемы национальной стратегии 4 (31), 2015, 114-136.

Foreign trade relations of the Republic of Moldova: historiographic aspects

Keywords: trade, free trade, free trade area, historiography, Republic of Moldova, European Union, Russia.

Abstract: The present study examines the historiography of the issue of foreign trade relations of the Republic of Moldova in 1991-2016. It is appreciated that the catastrophic situation in the Republic of Moldova after the declaration of independence was a consequence of the organization of trade during the socialist period, when the republic did not have independent external economic relations. At the beginning, the foreign trade policy promoted by the authorities of the Republic of Moldova had a protectionist character, initially it was oriented to the West, and since the spring of 1994 to the East. After 1993, trade policy was liberalized. However, despite the liberal trade regime, Moldova has the lowest level of access to foreign markets. In 2000-2009, the republic was not of particular interest to the EU. The way out of this situation was outlined by the urgent signing of the Association Agreement with the EU. The CIS is regarded as an association without future. Relations between the Republic of Moldova and the Russian Federation worsened after the ratification of the Association Agreement with the EU (2014), which undermined Russia's fundamental interests in the region, and as a result of measures taken by Russia, Moldova lost the privileges it enjoyed in trade with this state. Russia has been consistently promoting the policy of economic humiliation of Moldova in order to stop its progress towards the EU. The signing of an association agreement with the EU and the creation of a free trade zone provoked the discontent of Russia, which, as before, decided to punish Moldova by applying sanctions against it for its relations with Europe.

Внешнеторговые отношения Республики Молдова: историографические аспекты

Ключевые слова: торговля, свободная торговля, зона свободной торговли, историография, Республика Молдова, Европейский Союз, Россия.

Резюме: Исследование посвящено историографии вопроса внешнеторговых отношений Республики Молдова в 1991-2016 гг. Катастрофическая ситуация, которая образовалась в Республике Молдова после обретения независимости, была следствием организации торговли в социалистический период, когда республика не имела независимых внешнеэкономических связей. Внешнеторговая политика, проводимая властями Республики Молдова, носила протекционистский характер, сначала она была ориентирована на Запад, а с весны 1994 года – на Восток. После 1993 года торговая политика была либерализована. Однако, несмотря на либеральный торговый режим, Молдова имеет самый низкий уровень доступа к иностранным рынкам.

В 2000-2009 годах республика не представляла особого интереса для ЕС. Выход из сложившейся ситуации наметило срочное подписание Соглашения об ассоциации с ЕС. СНГ рассматривается как бесперспективное объединение. Отношения между Республикой Молдова и Российской Федерацией ухудшились после ратификации соглашения об ассоциации с ЕС (2014 г.), которое подрывало фундаментальные интересы России в регионе, и в результате мер, принятых Россией, Молдова потеряла привилегии, которыми пользовалась в торговле с этим государством. Россия последовательно продвигает политику экономического унижения Молдовы, чтобы остановить ее продвижение в сторону ЕС. Подписание соглашения об ассоциации с ЕС и создание зоны свободной торговли вызвали недовольство России, которая, как и прежде, решила наказать Молдову, применив против нее санкции за ее отношения с Европой.

25.02.2020

Marcel Revenco, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9112-9528, e-mail: marcelrevenco@yahoo.com

EVENIMENTE EXPOZIȚIONALE RELATATE ÎN PRESA VREMII (1902-1905)

Gherghina Boda

Cuvinte-cheie: evenimente, cultură, expoziţii, presă, economie, artă, istorie.

Activitatea desfăşurată de om pe parcursul existenţei sale este, înainte de toate, una de tip productiv, din aceasta derivând celelalte tipuri de activităţi. Atunci când produce, omul își utilizează nu numai forţa fizică, ci și pe cea intelectuală, el executând atât o muncă de producere a unor obiecte, cât și una de creaţie, fie respectând un plan dinainte stabilit, fie creând pe măsură ce produce. Odată produse, obiectele sunt valorificate, ele ajungând de la producător la consumator prin intermediul schimbului sau al comerţului. Dar nu înainte de a fi vizualizate. Din această nevoie primară de etalare putem spune că s-a născut și dorinţa de expunere, care mai târziu s-a materializat într-o nouă activitate, cea de tip expoziţional. Totodată, putem afirma că importanţă a avut nu numai etalarea bunurilor deţinute în cadrul unei comunităţi (piaţă, târg, propria locuinţă sau gospodărie etc.), ci și plăcerea generată de întâlnirile producătorilor cu cumpărătorii. Dacă luăm ca exemplu târgurile, le putem privi fără nicio îndoială nu numai ca pe niște expoziţii comerciale periodice, ci și ca pe niște locuri de comerţ și întâlnire înainte de toate, astfel încât caracterul utilitar al evenimentului era în mod egal compensat prin dimensiunea sa gregară, aici, atât ţăranii, cât și orășenii, descopereau talentele venite din alte locuri, vindeau și cumpărau, își împărtășeau cunoștinţele și tehnicile noi și, nu în ultimă instanţă, se distrau (Boda 2008, 100).

Dacă iniţial expoziţiile se confundau cu ușurinţă cu târgurile, pe măsură ce societatea a evoluat, acestea s-au specializat, s-au diferenţiat, astfel că unele și-au păstrat caracterul economic (industrial, agricol, artizanal), în timp ce altele au căpătat un caracter ştiinţific sau artistic, în care predominau aspectele intelectuale și pedagogice (Boda 2008, 100). Astfel, cu timpul, acestea s-au transformat într-un tip de activitate distinct, anume cel expoziţional, cu o deosebită importanţă socială.

Secolele XIX-XX au cunoscut o adevărată efervescenţă expoziţională – nu numai pe plan naţional, dar mai ales internaţional. România nu a rămas în afara curentului european, ci s-a încadrat cu succes în acest efort mondial de difuzare a noilor realizări din domeniul industrial, agricol, artistic și tehnic. Dezvoltarea extrem de vizibilă a tuturor domeniilor societăţii, în special economie, ştiinţă, tehnologie, cultură și artă, au condus la organizarea a numeroase expoziţii, în care producătorii și consumatorii se întâlneau în cadre deosebit de festive, pentru a-și prezenta propriile produse sau invenţii, pentru a face schimb de experienţă, dar și pentru a socializa.

Publicaţiile vremii au prezentat, uneori cu lux de amănunte, numeroasele expoziţii naţionale sau internaţionale, la multe din ele România făcând parte dintre expozanţi.

Studiul de faţă se referă la câteva publicaţii, anume *Revista economică*, *Bunul econom*, *Transilvania, Libertatea, Familia, Gazeta Transilvaniei* și *Luceafărul*, pe o perioadă relativ scurtă, între 1902-1905, publicaţii în ale căror pagini găsim diverse informaţii despre activitatea expoziţională românească sau străină. Cele mai uzitate expoziţii erau cele agricole, industriale și artistice.

Fiind o ţară cu un pronunţat caracter agrar, România, prin intermediul a numeroase expoziţii, a adus în atenţia publică rezultatele deosebite, obţinute în acest domeniu. Asemenea evenimente s-au organizat pe întreg teritoriul României, în sate, comune și oraşe, constituindu-se în adevărate întruniri comunitare, în care ruralul și urbanul și-au dat mâna în cea mai deplină armonie. Privitor la Transilvania, cele mai importante expoziţii româneşti sunt cele organizate de ASTRA în 1862 la Braşov și în 1881 la Sibiu, între acestea fiind orânduite și multe altele, cum ar fi „12 expoziţii de vite și 3 expoziţii de poame, toate aranjeate de «*Reuniunea română de agricultură din comitatul Sibiiului*», 1 expoziţie curat industrială aranjată în 1892 din incidentul jubileului de 25 de

ani al «Reuniunei sodalilor români din Sibiiu». Afară de acestea, sunt vrednice de amintit: expoziția aranjată de «Reuniunea femeilor române din Sibiu», de «Reuniunea femeilor din comitatul Hunedoara», de «Reuniunea femeilor din Sălagiu», cum și câteva expoziții comunale aranjate de diferite despărțăminte ale Asociațiunii, anume al Blajului, Orăștiei, Branului ș.a." (Transilvania 1902, 183). Astfel, expozițiile au cunoscut un deosebit avânt de la prima „curat românească", anume cea desfășurată de Astra în anul 1862 la Brașov. Succesul acesteia i-a încurajat pe producătorii români să-și prezinte și promoveze produsele, ceea ce a condus la un număr mare de asemenea evenimente, organizate de diverse asociații, societăți sau reuniuni.

În anul 1902, „Reuniunea română agricolă" organizează la Sibiu o expoziție industrială, care, prin varietatea și calitatea superioară a exponatelor, precum și prin larga participare a românilor de pe ambele versante ale Carpaților, i-a conferit acesteia un caracter național (Boda 2005, 247). Dimitrie Comșa, președintele „Reuniunii române agricole" și V. Tordășianu s-au implicat direct în activitatea acestei expoziții, deschisă publicului larg în perioada 19 octombrie - 26 octombrie (Gazeta 1902, 2), în cele trei săli ale „Casei societății" („Gesellschaftshaus") din Sibiu. Au expus 51 de comune din comitatul Sibiu și câteva din alte comitate, un număr de peste 1700 de obiecte ale industriei de casă și 450 din sfera meseriilor (Transilvania 1902, 183).

Discursul de deschidere a fost ținut de D. Comșa, care sublinia faptul că expoziția constituia o bună ocazie pentru economi și meseriași de a-și demonstra priceperea și rezultatele muncii lor, precum și de a arăta progresele înregistrate în ultimii ani (Libertatea 1902, 1), adică de a „întruni într-un singur mănunchi frățesc rodurile muncii și priceperii, hărniciei și iscusinței românești", prin aceasta contribuindu-se „la strângerea rândurilor adeseori răzlețe, la propășirea industriei românești, la împreună lucrarea economică și la încrederea în marile destoinicii, proprii neamului nostru" (Transilvania 1902, 183). Exponatele proveneau din sfera industriei de casă (obiecte de port tradițional, războaie de țesut, furci cu caier, cusături, țesături, broderii etc.), a meseriilor (obiecte de mobilier, trăsuri, hamuri, încălțăminte, pluguri, grape, obiecte de curelărie, rotărie, măsărit, sculptură, veșminte etc.), a artei populare (icoane), alături de acestea fiind reproduse și 3 odăi țărănești din Săliște, Rășinari și Avrig, „cu mobila lor simplă de lemn alb, cu pat nalt, cu trei contingnății de perini pe el; cu ștergarele pe culmi, jur de jur pe pereți; cu cănceele în cue; cu sfintele icoane atârnate unde se dă și cu candela aprinsă înaintea icoanei Maicei Domnului etc." (Libertatea 1902, 1, Luceafărul 1902, 155-156). Impresionantă este prezentarea propriu-zisă a exponatelor, a căror etalare se îmbina cu diverse aranjamente, cum ar fi „mese încărcate în mod estetic cu tot felul de obiecte lucrate de țăranele noastre și grupate după diferite comune cari au expus; iar pereții împreună cu frontul galeriei sunt împodobiți și ei, pe lângă ghirlande, cu covoară, perdele și alte țesături...12 păpuși lucrate după modelul păpușilor reginei României și îmbrăcate în portul național al celor 12 localități românești, un frumos album de mostre, compus din cusături colectate de *Reuniunea agricolă din comitatul Sibiiului*" (Transilvania 1902, 184). De remarcat este faptul că după deschiderea sau închiderea expozițiilor, publicul participant în număr mare, format în genere din persoanele influente și implicate în problemele comunității, continuau evenimentul cu activități artistice, de regulă, concerte sau piese de teatru, apoi la un restaurant, pentru a marca reușita întreprinderii respective.

La niciun an de la această expoziție, Sibiul va găzdui o altă expoziție, tot la „Casa societății" („Gesellschaftshaus"), de această dată organizată de „Reuniunea cetățenilor și industriașilor" (Hermannstädter Bürger – und Gewerbeverein), în perioada 15 august - 20 septembrie 1903, președintele comitetului de organizare fiind deputatul dietal Dr. Gustav Linder (Revista 1903b, 289). În cadrul acesteia, meseriașii sași, dar și câțiva maghiari și români, și-au expus produsele în cea mai armonioasă colaborare. Au participat 271 de expozanți, care au etalat o mare diversitate de produse: flori artificiale și naturale, ciorapi, pânză și pănură, produse apicole, viticole, brânzeturi, produse din carne, articole de bucătărie, croitorie, mobilier, parfumerie, săpunuri, încălțăminte, produse de cofetărie, tapițerie, dogărie, lăcătușerie, arhitectură, artă, optică, lucrări tipografice ș.a., precum și o sală de școală complet mobilată și un altar bisericesc (Revista 1903b, 289). Toate aceste exponate demonstrau priceperea expozanților în diverse meserii și calitatea deosebită a produselor. În alte pavilioane se puteau vedea expuse mai multe tipuri de mașini agricole, monumente de granit și marmură, fotografii, icoane,

hărţi şi multe altele, extrem de apreciate de vizitatorii expoziţiei. considerate o adevărată oglindă a măiestriei industriei, agriculturii şi industriei de casă din comitatul Sibiu, în principal. *Revista economică* scria, referitor la expoziţie, că „înfăţişează o icoană surprinzătoare asupra capacităţii la care singuratice industrii au ajuns, în butul tristei situaţiuni economice generale, pe care patria noastră de ani nu o poate învinge. E de sperat că în această capacitate de muncă se va arăta începutul unei ameliorațiuni a acestei posiţii. Anume vedem că prepararea fabricatelor de piele şi postav în Sibiiu dovedesc o soliditate, fineţă şi varietate, care face tot mai mult de prisos importul şi întrebuinţarea fabricatelor străine. Şi industria lăcătuşeriei şi îndeosebi a mecanicei sunt excelent reprezentate în exposiţie şi trebuie să producă o idee înaltă asupra capacităţii acestor industrii. În producerea de excelente maşini agricole Sibiiul este vestit deja de mult, acum a ajuns şi la turnătorii de fier, la industria de poduri şi la stabilimente pentru cazane de vapor. Şi industria de mobile, industria curelăriei şi şelăriei încă vro câteva altele arată o însufleţită capacitate de desvoltare şi astfel espoziţia presintă un tablou îmbucurător" (Revista 1903c, 307).

Pentru a conferi o importanţă şi mai mare expoziţiei, organizatorii au realizat şi un catalog, care s-a vândut cu 10 fileri (Revista 1903c, 307).

O altă expoziţie, de această dată agrară, a marilor proprietari români, este organizată la Bucureşti, festivitatea de deschidere având loc în data de 27 iunie 1904. Este distribuită pe mai multe pavilioane, unul central cu cinci „despărţăminte" (industrie, silvicultură, agricultură, comerţ şi viticultură) şi altele laterale, în care diverşi proprietari îşi expun produsele. Cel mai impresionant este cel al Administraţiei Domeniilor Coroanei, care în partea exterioară are amenajată o grădină, în care sunt expuşi pomi şi viţă de vie, iar în interior – animale împăiate din pădurile Domeniului Coroanei (urşi, căprioare, vulpi, cerbi), destinate vânatului, apoi diverse obiecte lucrate de ţăranii români (coşuri, covoare, pălării de paie, ţesături, obiecte din lemn, de strungărie, olărie etc.), produse apicole, legume, cereale, cărţi din biblioteca Administraţiei Domeniului (Luceafărul 1904, 402). Printre exponenţi s-au mai numărat: Moşia Derşca din plasa Mihăileni, judeţul Dorohoi (lemne, cereale, seminţe piatră, frânghii, ceară etc.); Poşta şi Telegraful; Ministerul de Interne, care a reprezentat „o infirmerie complectă, aşa cum se proiectează a se înfiinţa în toate comunele noastre: o cameră pentru agentul sanitar, două saloane pentru bolnavi, sală de baie, sală de operaţie şi bucătărie"; Fabrica din Periş (produse de olărie); un pavilion cu lemnărie în care atrăgea atenţia un „molift bătrân, care zăcea la pământ trunchiat în bucăţi; avea 40 m lungime şi era bătrân de 2 sute de ani"; pavilionul industriei de casă în care expuseseră toate şcolile profesionale şi societăţile „Munca" şi „Furnica"; docurile porturilor Brăila, Galaţi şi Constanţa; Fabrica din Chitila ş.a. (Luceafărul 1904, 402-403). Importantă rămâne marea varietate de produse, ceea ce releva nivelul de dezvoltare al ţării, nu numai pe cel agricol, ci şi industrial şi comercial, produsele provenind atât din mediul rural, cât şi din cel urban.

Tot în Bucureşti, în perioada 19 octombrie - 19 noiembrie 1903, a fost organizată „Exposiţiunea Asociaţiei române pentru înaintarea şi răspândirea ştiinţelor" cu prilejul celui de-al doilea congres anual al acestei Asociaţii. Scopul expoziţiei a fost „ca atât guvernul ţării, cât şi opiniunea publică să-şi poată da seama în mod mai practic şi mai amănunţit despre mişcarea culturală şi în genere despre lucrările făcute în institutele şi laboratoriile statului sau ale particularilor" (Revista 1903a, 247). Înţelegând importanţa deosebită a unei asemenea expoziţii, guvernul a acordat sprijin Asociaţiunii în punerea sa în practică. Au fost organizate mai multe secţiuni: matematică şi fizică cu aplicaţiile sale; chimie cu aplicaţiile sale; mineralogie, petrografie şi geologie; botanică, zoologie şi fiziologie; geniul civil şi militar; medicină umană, veterinară, farmacie şi dentistică; agricultură şi silvicultură; geografie; ştiinţele sociale şi economie; colecţii particulare; cărţi didactice şi o secţiune retrospectivă care va releva dezvoltarea culturală a României îndeosebi pe terenul ştiinţific (Revista 1903a, 247-248). Aici au fost expuse o serie de produse industriale tocmai pentru a arăta, pe de o parte, legătura dintre ştiinţă, învăţământ şi economia practică, încercându-se, pe de altă parte, motivarea absolvenţilor români de a rămâne în ţară şi a profesa şi în industrie, nu numai în cadrul învăţământului.

O atenţie deosebită a fost acordată *Secţiunii retrospective,* deoarece aceasta constituia barometrul progresului nostru ca neam. Se constata cu bucurie: „Astăzi mai ales, când încrederea în noi înşine şi simţul naţional s-au deşteptat, când

mândri de trecutul nostru privim în liniște către un viitor mai frumos, azi este timpul și datoria noastră să reînviem și trecutul civilizațiunii noastre, fără de care existența unei națiuni civilizate nu se poate închipui. Căci vechimea vieții intelectuale a unui neam se măsoară după monumentele culturale ale lui, întocmai cum, după inelele din trunchiu, se numără vârsta unui stejar" (Revista 1903c, 305). Tocmai de aceea trebuie salvate toate relicvele trecutului și păstrate cu sfințenie, căci „nu este hrisov, manuscript sau imprimat vechi, nu e țesătură națională, nu e piatră sculptată sau lemn cioplit, nu e monedă, giuvaer, armă sau, în fine, orice obiect vechiu, oricât de simplu ar părea el, care să nu-și aibă însemnătatea sa ca document pentru reconstituirea trecutului nostru" (Revista 1903c, 306). Și meritul acestei secțiuni este acela că a fost prima încercare de acest fel de a aduna laolată colecții publice și private, cu scopul de a demonstra că românii au avut și au în continuare rezerve intelectuale și culturale deosebite, că neamul nostru s-a distins încă de la începuturi prin creații demne de păstrat în memoria colectivă și constituite într-o reală moștenire cultural-patrimonială, transmisă urmașilor din generație în generație și îmbogățită permanent de aceștia.

Pe lângă expozițiile industriale și agrare, desfășurate atât în localități rurale, cât și urbane, au fost organizate și expoziții de pictură, atât de artiștii vremii, cât și de diverse asociații, societăți sau cluburi artistice. O activitate expozițională susținută a avut societatea „Tinerimea artistică", ale cărei baze au fost puse la Paris de câțiva pictori și literați entuziaști, la început patru, apoi șase și mai târziu opt, idee născută în cadrul unor întâlniri, unde se discuta despre „artă și literatură, din asemănarea de vederi, dintr-o mare prietenie și mai ales din dorința aprinsă de a folosi țării...cu menirea de a crea în țara românească un curent sănătos, cu adevărat artistic", în care „egalitatea de drepturi fiind luată ca temelie, redactarea statutelor era numai o formalitate", astfel luând naștere această societate și într-o formă legală (Luceafărul 1905a, 147). La finalul anului 1901, societatea din București avea cunoștință de existența acesteia, cu atât mai mult cu cât însăși Casa Regală s-a implicat în activitatea sa. La 9 martie 1902 a fost deschisă prima expoziție, în cadrul căreia au expus doar membrii fondatori, cărora li s-a alăturat chiar Regina Maria, prin prezentarea câtorva dintre „operile de „*enluminure*" pentru ilustrarea Bibliei făcute de M.S", a doua expoziție a fost organizată în primăvara anului 1903 și cuprindea și lucrări ale altor artiști din afara Societății, urmând apoi alte două expoziții, ocazie cu care s-a mărit și numărul membrilor Societății (Luceafărul 1905a, 148). De remarcat că expoziția din 10/23 martie 1903, desfășurată în Palatul Ateneului Român sub patronajul Reginei Maria, s-a distins ca un eveniment monden de mare eleganță. Discursul de deschidere l-a ținut sculptorul Storck, care, alături de pictorii „Tachino, Vermont, Verona, Luchian, Petrașcu, Grant, Strâmbulescu, St. Popescu, Loghi și sculptorii Spete" și încă unul al cărui nume nu apare, formau Societatea „Tinerimea artistică" în acel an (Familia 1903a, 140). Exponatele cuprindeau, pe lângă tablorile pictorilor membri ai Societății și picturile Principesei Maria, care ocupau un loc de frunte, „flori pictate pe mătase, unele aplicate ca decorațiuni de mobile, mai toate reprezentând stilul secesionist", două cărți de rugăciune, scrise de regină cu litere gotice în limba germană și dăruite regelui cu prilejul aniversării a 25 de ani de căsătorie, două pânze ale maestrului Grigorescu, și anume un peisaj de țară și un ciobănaș neaoș venind pe drum plin de încredere și nepăsare, măști și busturi, un portret al reginei Maria, realizat de pictorul Verona în stil bizantin, bijuteriile compuse din adevărate pietre scumpe, tablou cumpărat de prințul Leon Ghica sau admirabilele broderii realizate de domnișoara Roth (Familia 1903a, 140).

Activitatea Societății „Tinerimea artistică" nu s-a limitat doar la organizarea unor expoziții naționale, ci și la unele internaționale, astfel că prima de acest gen o găsim la Atena în anul 1903, iar în vara anului 1905, la München, orașul în care s-au format ca artiști cei mai mulți dintre membrii Societății (Luceafărul 1905a, 148), aici pictorul Ștefan Popescu obținând medalia de aur cl. II (Luceafărul 1905b, 323).

O activitate artistică deosebită a avut și pictorul, graficianul și sculptorul bisericesc Octavian Smigelschi, despre unele dintre expozițiile sale apărând informații în presa vremii din perioada cercetată în studiul de față. Au fost organizate la Blaj în anul 1903, la Sibiu, Năsăud etc., locuri în care și-a expus opera. Pe lângă picturile aflate în diverse biserici, el fiind specialist în iconografie bizantină, a pictat și câteva mici peisaje, care au fost cumpărate de galeria de tablouri Brukenthal din Sibiu (Luceafărul 1903a, 195). Marele merit al acestui pictor a fost faptul că a reușit să confe-

re o alură artistică, căpătată şi rafinată în şcolile moderne, picturii vechilor zugravi români, să le continue truda artistică din bisericile româneşti. Căci la noi pictura bisericească a fost realizată de „meşteşugari fără fărâm de cunoştinţe teoretice, încorporându-şi imboldul stăruitor al sentimentului lor artistic, povăţuiţi de ochiul lor limpede de ţărani de la sate, au zugrăvit cu penel puţin măiestrit pe păreţii bisericuţelor noastre sfinţi cu bărbi lungi şi cucernice, cu căutătură senină, muceniţe cu ochii mari şi zâmbete rumene, patrafire ţesute cu culoarea albastrului de seară şi tivite cu aur. Au prins aceşti zugravi năcăjiţi, cu penelul lor, notele vieţii noastre patriarchale româneşti: frica de Dumnezeu şi cuviinţa bună a unui neam obidit, curăţenia gândului şi cucernicia sufletului rumenit de cinste, dorul şi aşteptarea cu tare credinţă a unor zile de mărire şi bogăţie. Culorile lor rudimentare, micstura lor puţin meşteşugită e oglinda firei ce-i împrejmuie: albastrul ceriului senin de la munte, roşul obrazelor sănătoase, aurul sădit cu atât prisos în munţii foşti odinioară ai noştri" (Luceafărul 1903b, 394-395).

Un alt pictor despre care presa vremii informează că în mai 1903 a organizat o expoziţie artistică este şi Eugeniu Voinescu. Autorul articolului vorbeşte despre expoziţiile anterioare, în care pictorul şi-a prezentat pânzele marine, „adevărate capodopere", cele din actuala expoziţie situându-se pe acelaşi palier al excelenţei, măiestriei şi simţirii artistice (Familia 1903b, 227-228). Alături de E. Voinescu, a expus câteva lucrări şi renumitul pictor Constantin Pascali, căruia Prefectura de Teleorman îi comandase 4 tablouri „reprezentând pe regele şi regina şi pe principele şi principesa Maria" şi care deja împodobeau salonul de recepţie al palatului administrativ din Turnu Măgurele (Familia 1903b, 228).

Tânărul pictor I. Luncan a expus 50 de acuarele şi 20 de pânze în ulei în cadrul unei expoziţii organizate în august 1905, în sala de lectură a hotelului Caraiman din Sinaia. „În aquarelele aceste se închiagă toată psihologia artistului: o adoraţiune nesfârşită către natură, natura selbatică, pustie şi mută...un sentiment de melacolie, ceva din tînguirea doinei, din glasul clopotului risipit pe lunca satului în amurg", în timp dintre pânzele în ulei se remarcă una istorică din vremea lui Mihai Viteazul, intitulată „Arderea celor nouă sate din Ardeal" (Luceafărul 1905b, 323). Observăm cum presa vremii promovează nu numai artiştii consacraţi, ci şi tinere talente, ca acest tânăr înzestrat cu o sensibilitate artistică deosebită.

Concluzii

Deşi perioada prezentată este una extrem de scurtă, remarcăm o muncă expoziţională deosebit de prolifică. Societatea românească, racordată la noul curent european, desfăşoară o susţinută activitate expoziţională, prin care reuşeşte să-şi promoveze progresele înregistrate de întreaga economie şi cultură. Astfel, putem afirma că marele merit al acestor expoziţii îl constituie faptul că au reprezentat o rampă de lansare a produselor româneşti, considerate cele mai elocvente purtătoare de cuvânt ale economiei sau artei naţionale şi că produsele expuse s-au erijat în simboluri naţionale ale creativităţii poporului român.

Bibliografie

Boda 2008: G. Boda, Muzeele din Transilvania între 1817 şi 1905 (Cluj-Napoca: ed. Argonaut 2008).

Boda 2005: G. Boda, Expoziţia industrială de la Sibiu din anul 1902. Corviniana IX, 2005, 247-251.

Familia 1903a: Familia nr. 12, 1903, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1903/BCUCLUJ_FP_279290_1903_039_12.pdf

Familia 1903b: Familia nr. 19, 1903,http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/familia/1903/BCUCLUJ_FP_279290_1903_039_19.pdf

Gazeta 1902: Gazeta Transilvaniei, nr. 226, 1902, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/gazetadetransilvania/1902/BCUCLUJ_FP_P2538_1902_065_0226.pdf

Libertatea 1902: Libertatea, nr. 44, 1902.

Luceafărul 1902: Luceafărul, nr. 9-10, 1902, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1902/BCUCLUJ_FP_279460_1902_001_009_010.pdf

Luceafărul 1903a: Luceafărul, nr. 10-11, 1903, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1903/BCUCLUJ_FP_280091_1903_002_010_011.pdf

Luceafărul 1903b: Luceafărul, nr. 24, 1903http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1903/BCUCLUJ_FP_280091_1903_002_024.pdf

Luceafărul 1904: Luceafărul, nr. 24, 1904, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1904/BCUCLUJ_FP_280091_1904_003_024.pdf

Luceafărul 1905a: Luceafărul, nr. 7, 1905, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1905/BCUCLUJ_FP_280091_1905_004_007.pdf

Luceafărul 1905b: Luceafărul, nr. 15-16, 1905, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/luceafarul/1905/BCUCLUJ_FP_280091_1905_004_015_016.pdf

Revista 1903a: Revista Economică, nr. 29, 1903, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/revistaeconomica/1903/BCUCLUJ_FP_279771_1903_005_029.pdf

Revista 1903: Revista Economică, nr. 34, 1903, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/revistaeconomica/1903/BCUCLUJ_FP_279771_1903_005_034.pdf

Revista 1903: Revista Economică, nr. 36, 1903, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/revistaeconomica/1903/BCUCLUJ_FP_279771_1903_005_036.pdf

Transilvania 1902: Transilvania, nr. 5, 1902, http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/transilvania/1902/BCUCLUJ_FP_279996_1902_033_005.pdf

Exhibitions as they appear in the press of the time (1902-1905)

Keywords: events, culture, exhibitions, press, economics, art, history.

Abstract: Since the second half of the XIX century, Romanian society was increasingly moving closer to European cultural trends. One of them was the organization of exhibitions, both economic (agricultural, industrial, technological), and art ones, in the European space and beyond. An important advantage of these events was that they brought together various manufacturers, facilitated the exchange of experience, mutual cooperation and the promotion of countries if the exhibitions were international. At the domestic level, simple fairs evolved into wide-scale local, regional or national exhibitions with the wide participation of well-known or lesser-known manufacturers and artists. Such exhibitions became "launch pads" for Romanian products and works of art.

Выставочные мероприятия, отраженные в прессе прошлых лет (1902-1905 гг.)

Ключевые слова: мероприятия, культура, выставки, пресса, экономика, искусство, история.

Резюме: Со второй половины XIX века румынское общество все более сближается с европейскими культурными тенденциями. Одной из них была организация выставок, как экономических (сельскохозяйственных, промышленных, технологических), так и художественных, на европейском пространстве и за его пределами. Важным достоинством этих мероприятий было то, что они объединяли различных производителей, способствовали обмену опытом, взаимному сотрудничеству и продвижению стран, если выставки были международными. На внутреннем уровне простые ярмарки превращались в резонансные местные, региональные или национальные выставки с широким участием известных или менее известных производителей и художников. Они исполняли роль «пусковых площадок» для румынских товаров и художественных произведений.

10.06.2020

Dr. Gherghina Boda, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, județul Hunedoara, https://orcid.org/0000-0003-2736-1810, e-mail: ginaboda15@gmail.com

SISTEMUL INSTITUȚIONAL/LEGISLATIV AL CULTURII ROMÂNEȘTI DUPĂ MAREA UNIRE. ASPECTE MUZEOGRAFICE

Elena Ploșniță

Cuvinte-cheie: muzeu, sistem muzeal, legislație, istorie, unitate națională.

După 1918, în evoluția istorică a României începea o nouă etapă istorică, ce presupunea soluționarea problemelor social-economice și culturale, consolidarea statului național unitar. Această nouă etapă a fost una complicată, străbătută de crize, unii cercetători atribuindu-i calificativul de „perioadă de criză", alții considerând-o „o epocă de temeinică edificare a țării". Indiferent de aprecierile istoricilor, este necesar să menționăm că, în perioada interbelică, a fost creat un sistem cultural național unitar, în care fiecare regiune istorică și-a adus contribuția prin organizarea unei rețele complexe de instituții culturale, amplasate pe întreg teritoriul României, statul fiind coordonatorul acesteia. Nu vom analiza cum a fost creat și cum a funcționat sistemul instituțional cultural al României Mari. Interesul nostru se îndreaptă spre aspectele legate de domeniul muzeal în perioada interbelică, reflectate în structura instituțională și în opera legislativă – legi, decrete, regulamente etc., cu referire directă la instituțiile muzeale, precum și la efectele ei concrete în Basarabia. Scopul demersului nostru urmărește elucidarea situației instituționale și legislative privind muzeul ca instituție culturală și științifică. Vom încerca să prezentăm organizarea sistemului muzeal din Basarabia (nu și funcționalitatea lui), ca parte componentă a sistemului muzeal național, așa cum este reflectat în opera legislativă a vremii, să analizăm construcția instituțională, să identificăm realizările muzeale din această perioadă și să prezentăm instituțiile muzeale, a căror organizare, din cauza dificultăților economice și a frământărilor politice, a rămas în sfera declarațiilor.

În tratarea temei enunțate, am avut drept suport informațiile de arhivă, în special pe cele stocate la Arhivele Naționale București, în fondurile Ministerul Cultelor și Artelor, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Comisiunea Monumentelor Istorice etc. Pentru că ne interesează situația instituției muzeale în cadrul legislativ din perioada interbelică, a fost necesar să răsfoim Monitorul Oficial al României, din care am extras cele mai importante acte normative. Au fost consultate puținele lucrări publicate la temă în Republica Moldova și în România.

Fără a intra în amănunte, menționăm că peisajul cultural al Basarabiei până la 1918 cuprindea câteva instituții muzeale la Chișinău, Soroca și Tighina, organizate din inițiativă oficială, diverse colecții private și mai multe nuclee muzeale – anexe ale instituțiilor de învățământ. În Basarabia epocii moderne nu a funcționat un organ special de monitorizare a activității muzeale. Activitatea muzeelor era coordonată de diverse instituții de stat și private. În perioada interbelică, principalul actor în sistemul muzeal al României era Ministerul Instrucțiunii, instituit ca Ministerul Instrucțiunii și Cultelor în 1892, această denumire fiind modificată de câteva ori pe parcursul perioadei interbelice, așa încât, o perioadă de timp, a purtat și denumirea de Ministerul Cultelor și Artelor. Ministerul avea o Direcție a Artelor. În 1929, este creată Direcția Educației Poporului în cadrul Ministerului Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale. În 1936, este înființat Ministerul Educației Naționale. Toate aceste ministere și direcții, cu activități de supraveghere și în domeniul muzeal, formau o structură instituțională greu de coordonat și interacționat.

În perioada interbelică, guvernul român a adoptat diferite directive, acte normative, planuri privind organizarea și funcționarea sistemul muzeal. Din punct de vedere cronologic, este necesar să o începem cu anul 1892, când, prin decret regal, este promulgată *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice*. Legea

prevedea crearea unei Comisiuni, care urma să lucreze pe lângă Ministerul Instrucţiunii Publice. Astfel, va apărea Comisiunea Monumentelor Istorice – primul organism însărcinat cu protejarea patrimoniului. Legea din 1892 a fost înlocuită, în anul 1913, cu *Legea pentru conservarea şi restaurarea monumentelor istorice*, iar decretul-regal din 28 iulie 1919 a adus modificări serioase Legii din 1913, care definea rolul Comisiunii cu privire la muzee, scopul acesteia fiind „să îngrijească de muzeele de artă plastică şi artă religioasă, care se pun prin aceasta sub directa sa conducere", „să înlesnească înfrumuseţarea muzeelor istorice regionale, unde se va putea şi va fi de folos". Conform Legii din 1919, una din sarcinile Comisiunii era „să înlesnească înfiinţarea de muzee regionale cu obiectele de artă ce intră în cadrul preocupărilor Comisiunii care nu vor putea funcţiona decât cu aprobarea şi supravegherea Comisiunii" (Legea 1919, 4355). În anul 1919, o secţie a Comisiunii Monumentelor Istorice va fi înfiinţată la Chişinău. Secţia din Basarabia a Comisiuniii se afla sub tutela Comisiunii de la Bucureşti, trimitea rapoarte, unii dintre membrii Comisiunii erau invitaţi la anumite şedinţe, dar deseori Comisiunea din Basarabia lucra şi acţiona independent, ceea ce a provocat nemulţumirea Comisiunii de la Bucureşti, inclusiv l-a supărat pe N. Iorga, acesta făcând observaţiile de rigoare. Vom reveni la activitatea Comisiunii de la Bucureşti şi de la Chişinău cronologic, pe parcursul derulării unor anumite evenimente legate de viaţa muzeală din perioada interbelică. Aici adăugăm că, de fapt, Comisiunea a avut un rol important în crearea sistemului muzeal românesc, iar legislaţia interbelică a determinat crearea unei reţele muzeale unitare. Unul dintre primele acte legislative privind instituţia muzeală a fost Legea şi Statutele Societăţii „Muzeului Renaşterii Naţionale" din 4 noiembrie 1921, publicate în Monitorul Oficial nr. 174 din 4 noiembrie 1921. Conform legii, acesta urma să fie un muzeu de istorie contemporană, care trebuia „să cuprindă comoara de amintiri legată de mişcarea socială, politică şi culturală de la redeşteptarea noastră naţională (1821) până la întregirea României". Muzeul era preconizat nu numai ca un depozitar de bunuri culturale cu valoare istorică, artistică, etnografică, ci şi ca un institut de studii ştiinţifice şi ca o şcoală pentru viitorii specialişti" (Ioniuc 2004, 132). Înfiinţarea instituţiei muzeale era planificată la Iaşi, iar după Iaşi, se preconiza deschiderea unor asemenea muzee la Chişinău şi Cernăuţi. Din păcate, ca şi alte iniţiative legislative din această perioadă, aceasta a rămas în sfera declaraţiilor.

O direcţie a evoluţiei sistemului muzeal românesc a fost crearea muzeelor tematice, inclusiv a celor militare. Muzeul Militar Naţional a luat fiinţă în 1923 prin decret-regal. O nouă iniţiativă legislativă va fi lansată în 1924, Legea din 28 mai 1924, care obliga Muzeul Militar Naţional să creeze secţii regionale în toate provinciile ţării. La Chişinău, în perioada interbelică, nu va fi organizat un muzeu de istorie militară, pentru a „aduna, clasa, conserva, reconstitui şi expune cronologic obiecte cu valoare pentru istoria militară". Intelectualii basarabeni au pledat pentru înfiinţarea Muzeului de istorie. Este cunoscut faptul că, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, necesitatea şi utilitatea unei instituţii muzeale de istorie în Basarabia a fost recunoscută ca axiomă de oamenii cu carte, muzeul era văzut ca un mijloc eficient de cunoaştere a istoriei. La sfârşitul secolului al XIX-lea, Ioan Halippa a elaborat conceptul muzeului de istorie, concept care nu a fost instituţionalizat. În perioada interbelică, ideea creării unui muzeu de istorie naţională la Chişinău a fost promovată de Paul Gore şi Ştefan Ciobanu şi susţinută de intelectualii basarabeni. Basarabia, pământ românesc, aflat sub stăpânire străină mai mult de o sută de ani, avea nevoie de un muzeu de istorie. Ideea era susţinută la Bucureşti, dar nu au existat măsuri concrete din partea statului român pentru realizarea ei. Doar Comisiunea Monumentelor Istorice de la Bucureşti, la numeroasele solicitări din partea Secţiei Comisiunii Monumentelor Istorice din Basarabia, a fost nevoită, în şedinţa Comisiunii din 5 noiembrie 1925, să discute problema, adoptând următoarea hotărâre: „Se aprobă cumpărarea Casei „Pronin" din Chişinău pentru instalarea unui muzeu istorico-arheologic, dacă proprietarii se învoiesc ca plata să se facă în rate, sau să se închirieze cu o sumă mai mare, pentru ca, în decurs de mai mulţi ani, să se amortizeze capitalul"[1]. Discuţiile, solicitările, hotărârile privind organizarea muzeului de istorie la Chişinău au rămas doar pe hârtie, fără a fi realizate, fără a fi înfiinţat un muzeu pentru cunoaşterea istoriei naţionale şi promovarea sentimentului de unitate naţională. Ştefan Ciobanu considera că or-

[1] Serviciul Municipiului Bucureşti al Arhivelor Naţionale a României, Fond Comisia Monumentelor Istorice (în continuare: SMB al ANR, Fond CMI), d. 133/1919-1926, f. 265.

ganizarea muzeului este datoria statului român, „că prin crearea acestui muzeu, guvernul român ar sublinia şi mai mult legăturile pentru vecie a provinciei dintre Prut şi Nistru cu întreg teritoriul românesc". Colecţii semnificative de bunuri culturale pentru muzeul de istorie existau, ele fuseseră adunate de Comisia Arhivelor din Basarabia, începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea. Dar lipsea spaţiul de expunere. Guvernul român nu a susţinut, nu a găsit resurse financiare pentru cumpărarea casei Pronin, pe care intelectualii basarabeni au identificat-o pentru Muzeul de Istorie, făcând, în acest sens, şi demersurile oficiale. Solicitările Basarabiei privind nevoile muzeale nu erau auzite şi nici înţelese la Bucureşti, chiar dacă problemele vieţii muzeale basarabene erau cunoscute acolo, dar, de fiecare dată, fiind eludate. Mai degrabă că motivul era nu numai lipsa finanţelor, dar şi regionalismul accentuat al basarabenilor. Intelectualii români din ţară, de la Bucureşti, nu au apreciat nevoile vieţii muzeale din Basarabia. Strădaniile intelectualilor basarabeni pentru crearea unui muzeu de istorie naţională, militantismul pentru unitatea naţională promovat de intelectualii „iubitori de ţară" nu au fost apreciate la Bucureşti, conceptul de muzeu de istorie fiind realizat la Chişinău doar la sfârşitul epocii socialismului dezvoltat. Este necesar să menţionăm că, deşi nu s-a reuşit crearea unui muzeu regional de istorie naţională la Chişinău, în Basarabia au funcţionat în această perioadă mai multe muzee de istorie locală în diverse localităţi ale provinciei. Astfel, este ştiut faptul că la Cetatea Albă funcţionau trei muzee de istorie şi arheologie. Subliniem că Cetatea Albă, în perioada interbelică, devine şantier arheologic. Investigaţiile arheologice la Cetatea Albă au început în anul 1919 şi vor continua pe parcursul întregii perioade interbelice. La una din şedinţele Comisiunii de la Bucureşti, din octombrie 1919, au fost prezentate rezultatele investigaţiilor, iar arhitectul Comisiunii propunea şi membrii Comisiunii au admis ca „lucrările începute acolo să fie continuate la anul, ca planurile prezentate să fie cedate Comisiunii pentru publicare, în schimbul unei îndemnizaţii ce se va plăti arheologului şi ca dr. P. Nicorescu să fie numit director onorific al Muzeului din Cetatea Albă[2]. Majoritatea obiectelor depistate în cadrul săpăturilor arheologice erau trimise la Muzeul Naţional Militar din Bucureşti, doar o mică parte revenea muzeelor din Cetatea Albă[3] .

La Chişinău, prin grija Societăţii Istorico-Arheologice din Basarabia, a fost înfiinţat, în 1906, Muzeul bisericesc, care a funcţionat şi în perioada interbelică. Alte două muzee bisericeşti au fost deschise în anii dintre cele două războaie mondiale la Bălţi şi Ismail. Muzeele bisericeşti au apărut în Basarabia interbelică la iniţiativa şi cu susţinerea preoţilor şi enoriaşilor, nu aveau regulamente de funcţionare şi nu au fost înregistrate oficial prin acte normative.

În perioada interbelică, în diverse localităţi ale Basarabiei au fost organizate muzee de istorie locală. Printre acestea nominalizăm Muzeul de la Varniţa, despre care s-a discutat în cadrul Comisiunii Monumentelor Istorice de la Bucureşti, iar N. Iorga a fost acela care a propus: „să se facă săpături arheologice la Varniţa, în colaborare cu Statul Major Suedez"[4]. Muzeele de istorie locală apăreau, de cele mai multe ori, în instituţiile de învăţământ, erau muzee şcolare. Iar Ministerul Educaţiei Naţionale, prin diverse circulare, solicita organizarea muzeelor şcolare.

Principalul act legislativ din perioada interbelică rămâne a fi *Legea pentru organizarea bibliotecilor şi muzeelor publice comunale,* publicată în Monitorul Oficial nr. 89 din 14 aprilie 1932. Este necesar să spunem că la elaborarea acestui act normativ a participat şi Comisiunea Monumentelor Istorice din Bucureşti, care, în una din şedinţe, a hotărât: „se delegă domnul V. Drăghiceanu a face un proiect de lege a muzeelor cam în felul celor din Italia şi Grecia"[5]. Este important să menţionăm, în legătură cu această lege, faptul că muzeele intrau sub controlul centralizat al statului, statul interzicea scoaterea obiectelor de muzeu din ţară fără autorizaţie specială, obligând, în acelaşi timp, proprietarii de colecţii private să întocmească Inventarul pieselor ce le deţin şi să permită specialiştilor studierea acestora. Astfel, articolul 12 al legii stipula că „statul păstrează controlul asupra tuturor muzeelor din ţară. Niciun obiect de muzeu nu poate fi scos din ţară fără aprobarea statului şi, dacă e de vânzare, statul îşi exercită dreptul de preempţiune. Comercianţii de antichităţi, obiecte de artă sau de orice obiect de muzeu şi colecţionarii care se în-

[2] SMB al ANR, Fond CMI, d. 133/1919-1926, f. 52.

[3] SMB al ANR, Fond CMI, d. 187/1929, f. 13.

[4] SMB al ANR, Fond CMI, d. 200/1931, f. 5.

[5] SMB al ANR, Fond CMI, d. 203/1932, f. 3.

deletnicesc cu adunarea acestor obiecte în scop comercial vor cere autorizaţie de la stat". Iar articolul 13 al legii, pentru prima dată, dă definiţia obiectului de muzeu – „tot ceea ce poate lămuri și ilustra trecutul și progresele civilizaţiei noastre de la preistorie și până în vremea de faţă: obiectele preistorice de tot felul, obiecte și inscripţiuni greco-romane sau barbare medievale, manuscripte și tipărituri, monete de tot felul și tot felul de obiecte istorice și relicve de artă în legătură cu evoluţia vieţii istorice și artistice". Conform acestei legi, statul devenea organul unic care păstra controlul asupra tuturor muzeelor și asigura integritatea pieselor de muzeu. El stabilea sfera noţiunii de bun cultural, funcţiile și sarcinile muzeului, prevedea crearea unui Consiliu al muzeelor, care aproba înființarea sau desființarea muzeelor, coordona activitatea lor. Prin lege, toate muzeele statului primeau statut de instituţii de cercetări ştiinţifice" (Legea 1932a, 245). Legea prevedea înființarea unor muzee regionale. Dacă în Dobrogea, Alba Iulia, Iași era preconizată deschiderea de muzee prin această lege, Chișinăul a rămas privat de o instituţie muzeală și de data aceasta. Lărgirea reţelei muzeale se făcea, dar nu și din contul muzeelor basarabene. N. Iorga a apreciat Legea muzeelor, menţionând că ea „cuprinde un sistem de muzee care ar salva ce nu s-a pierdut încă de generaţii ingnorante și neglijente și ar pune la îndemâna oricui și din regiunile cele mai îndepărtate de drumurile mari, acest admirabil instrument de cultură, care poate fi muzeul" (Iorga 1934, 3).

Muzeele ţării funcţionau în condiţii economice complicate Structura instituţională de gestionare a instituţiilor muzeale în perioada interbelică era una destul de complicată. Conform Legii din 1932, trebuia înființat Consiliul Superior al Muzeelor, iar în plan teritorial, prefecţii urmau să înlesnească înființarea muzeelor locale. În aplicarea Legii din 1932 au fost implicate mai multe ministere. Astfel, pentru constituirea Consiliului muzeelor și activitatea sa în anii 1935-1938, Ministerul Instrucţiunii, al Cultelor și Artelor, Direcţiunea învăţământului superior trimite la 22 iunie 1935 o Adresă domnului N. Iorga, președintele Comisiunii Monumentelor Istorice, în care solicită: „în vederea aplicării Legii bibliotecilor și muzeelor din 1932, să binevoiţi a purcede la alcătuirea Consiliului muzeelor, în conformitate cu art. 26 din lege". O altă adresă a fost trimisă Ministerului de Interne: „În vederea aplicării Legii pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor comunale, promulgată prin Monitorul Oficial nr. 89 din 14 aprilie 1932, am onoarea a vă ruga să binevoiţi a trimite prin circulară instrucţiuni tuturor administraţiilor comunale, spre a executa obligaţiile ce le incumbă, și anume:

– Domnii prefecţi ai judeţelor să binevoiască a lua iniţiativa înființării unui muzeu local. Pentru aceasta vor convoca pe primarii orașului, capitală de judeţ, pe directorii școlilor din judeţ, printre care negreșit directorii școlilor normale și de seminare, pe directorii celor mai înalte autorităţi ale statului și vor constitui un Comitet care să pună bazele organizării muzeului, hotărând condiţiile în care se va face instalarea, achiziţionarea de piese, administrarea și asigurarea mijloacelor materiale de întreţinere, orientându-se după dispoziţia articolului 11 și următoare ale legii;
– Se anexează un exemplar al Legii bibliotecilor și muzeelor, care vă rugăm să-l anexaţi în copie pe lângă circulara ce veţi binevoi a trimite autorităţilor din subordine;
– Toată corespondenţa administrativă privind aplicarea legii o trimiteţi Ministerului Instrucţiunii, Casa Școalelor, Direcţia Educaţia Poporului, care au fost delegate de noi cu această chestiune, iar în ceea ce privește instrucţiunile tehnice relativ la organizarea muzeelor, vă rog să atrageţi atenţia domnilor prefecţi și primari să se pună în legătură cu Comisiunea Monumentelor Istorice, până la înființarea Consiliului Muzeelor, prevăzut de lege;
– Suntem conștienţi, domnule ministru, că vă daţi seama ca și noi de însemnătatea pe care o prezintă punerea în aplicare a acestei legi. Ea răspunde la o trebuinţă simţită demult în ţara noastră. Dacă împrejurări nefavorabile și nevoia de a face faţă unor trebuinţe de ordin material imediat ne-a făcut să neglijăm această primă îndatorire a unui stat de cultură, a sosit acum timpul când orice întârziere ori neglijenţă ar fi o gravă greșeală faţă de sufletul și viitorul neamului. De aceea vă rugăm să binevoiţi a da tot concursul la aplicarea legii și a veghea cu toată stăruinţa ca organele administrative, prefecturi și primari, să-și dea toată osteneală pentru această aplicare, să se facă cu promptitudine, cu energie și cu adâncă convingere"[6].

[6] SMB al ANR, Fond CMI, d. 214/1935-1938, f. 1-3.

Un rol important în coordonarea activităţii muzeelor, conform Legii din 1932, era atribuit Consiliului Muzeelor, a cărui componenţă, în conformitate cu art. 27, era formată din:

– preşedintele Comisiunii Monumentelor Istorice (Bucureşti);
– rectorul Academiei de Arte Frumoase (Bucureşti);
– rectorul Academiei de Arhitectură (Bucureşti);
– un delegat al Ministerului numit pe 5 ani;
– un membru ales de directorii muzeelor de stat pe 5 ani.

Observăm că, deşi structura nou-creată se numea Consiliul Muzeelor, instituţiile muzeale aveau doar un membru.

Primul membru al Consiliului Muzeelor dintre directorii de muzee a fost profesorul George Oprescu, directorul Muzeului „Toma Stelian", care a fost ales pentru 5 ani. A candidat și Gr. Antipa, însă el a obţinut doar un vot și, conform deciziei şedinţei Consiliului muzeelor din 21 ianuarie 1937, proces-verbal nr. 2, „se socotește nul votul dat domnului Antipa, deoarece el este directorul unui muzeu de ştiinţele naturii și, în conformitate cu articolul 23 din Legea muzeelor, muzeele de ştiinţele naturale au altă conducere"[7]. Consiliul Muzeelor se întrunea de două ori pe an. În şedinţa din 6 februarie 1937 a Consiliului Muzeelor, în prezenţa preşedintelui N. Iorga, a membrilor P. Antonescu, C. Ressu, G. Oprescu, V. Brătulescu, s-a decis: „Consiliul Superior al Muzeelor hotărăşte ca, în conformitate cu art. 18 şi 19 din Legea muzeelor, să roage pe domnii miniştri al Educaţiei Naţionale, al Cultelor şi Artelor, al Armatei şi al Internelor să comunice sumele alocate în bugetul pe 1937/1938 pentru nevoile muzeelor, pendinte de departamentele respective"[8]. În scurt timp, a sosit și răspunsul organelor responsabile de administrarea bugetului de stat. Astfel, Prefectura judeţului Cahul scria Comisiunii Monumentelor Istorice din Bucureşti, în aprilie 1937, că „în conformitate cu dispoziţiunile ordinului Ministerului de Interne nr. 10.362/1937, avem onoare a vă comunica că, în bugetul judeţului pe 1937/1938, nu este alocat niciun fond pentru muzeele pendinte de această prefectură, întrucât nu are asemenea muzee". Acelaşi lucru scria și prefectura jud. Soroca: „neposedând muzee, nu s-a prevăzut în bugetul său o sumă pentru acest scop". Prefectura jud. Lăpuşna afirma că „nu s-a prevăzut nicio subvenţie pentru biblioteci şi muzee publice comunale" şi făcea explicaţii: pur și simplu, nu s-a prevăzut sau nu există în judeţ biblioteci și muzee. Primăria municipiului Chişinău scria „că nu s-a alocat nicio sumă pentru muzeele pendinte de dvs". Primăria municipiului Cetatea Albă răspundea: „s-a prevăzuit pentru funcţionarea muzeului din acest municipiu suma de 30.000, care se administrează de această primărie, iar pentru salarii – 36.000". Judeţul Hotin nu a prevăzut nicio sumă. Primăriile municipiului Bălţi și a oraşului Orhei notau că „din lipsă de fonduri, nu s-a prevăzut nicio sumă pentru muzeele istorice"[9]. În următoarea şedinţă a Consiliului, care a avut loc în data de 13 aprilie 1939, V. Brătulescu a prezentat un referat asupra rapoartelor primite din judeţe, care a fost aprobat. În cadrul acestei şedinţe s-a discutat și despre crearea și completarea colecţiilor muzeale, fiind menţionat că „potrivit art. 13 din Lege, se va interveni la Ministerul de Interne ca, prin organele din subordine, să se impună tuturor vânzătorilor de antichităţi ţinerea unui Inventar. De asemenea, se va cere Ministerului de Finanţe ca funcţionarii vamali să nu permită trecerea peste graniţă a obiectelor de muzeu. Se va interveni la acelaşi minister spre a nu lua în buget alt personal decât cu avizul Consiliului muzeelor. Se va cere Ministerului Cultelor trecerea în bugetul pentru 1938-1939 a sumelor necesare dezvoltării muzeelor, conform art. 18"[10]. Era clar că „în condiţii precare, dublate de presiunea politică cu izvoare în situaţia conflictuală declanşată de statele Axei, muzeele au evoluat însoţite de un climat impropriu afirmării. Oricât s-a străduit, nici Consiliul Superior al Muzeelor n-a putut să-l îndrepte foarte mult, afirmând însă – ceea ce este totdeauna important – o atitudine oficială" (Opriş 2002, 313).

Comisiunea Monumentelor Istorice de la Bucureşti va interveni și în procesul de colectare a obiectelor muzeale, în probleme de restaurare a monumentelor. Astfel, în şedinţa din 26 mai 1937, în prezenţa membrilor N. Iorga, G. Oprescu. P. Antonescu, C. Moisil, M. Ghica, preotul N. Popescu, V. Ştefănescu, „se aprobă cedarea clopotului cel Mare și cel mic din Biserica ruinată a

[7] SMB al ANR, Fond CMI, d. 214/1935-1938, f. 7.
[8] SMB al ANR, Fond CMI, d. 214/1935-1938, f. 16.
[9] SMB al ANR, Fond CMI, d. 214/1935-1938, f. 30-44.
[10] SMB al ANR, Fond CMI, d. 214/1935-1938, f. 78.

cetății Tighina pentru biserica nouă din comuna Duca, județul Teleorman. În schimb, parohia va executa poarta de stejar masiv la vechea cetate în locul porții actuale de șipci”[11].

În anul 1932, pentru prima dată în România, este întocmită și publicată Lista muzeelor. Basarabia era prezentă în această Listă doar cu un muzeu – Muzeul Național de Istorie Naturală, înființat în 1889, în perioada regimului țarist. Primul muzeu public din Basarabia a trecut prin momente dificile în perioada interbelică. La 23 septembrie 1931, este aprobat Regulamentul Muzeului Național de Istorie Naturală din Chișinău. Atenție, nu este vorba despre crearea unui nou muzeu, ci despre schimbarea denumirii Muzeului Zemstvei, scopul lui fiind „de a aduna, prepara, studia, clasifica, conserva și expune toate colecțiile necesare pentru studii și cercetări științifice, pentru nevoile învățământului în toate gradele și categoriile și pentru popularizarea acestor științe” (Regulamentul 1931, 234). În 1933, Muzeul Național de Istorie Naturală din Chișinău, conform unui nou act legislativ, devine o anexă a Facultății de Agronomie a Universității din Iași, conform prevederilor Legii nr. 2349 din aprilie 1933 că „muzeul cu toate clădirile învecinate, situate între străzile Leovei, Unirii, Cuza-Vodă și Kogălniceanu este transferat în cadrul Facultății de Agronomie a Universității din Iași cu sediul la Chișinău” (Legea 1933). Următorul act, Decretul-lege din 13 noiembrie 1937, avea să elimine cuvântul „național” din denumirea muzeului și să adauge la misiunea muzeului următoarele: „de a aduna și studia materiale documentare pentru cunoașterea Basarabiei sub raportul istoriei, arheologiei și antropologiei”. Articolul I al legii stipula concret: „Muzeul Național de Istorie Naturală din Chișinău se transformă, pe data prezentului decret-lege, în Muzeu Regional al Basarabiei, având ca misiune a aduna și a studia materialul documentar pentru Basarabia, sub raportul istoriei naturale, antropologiei, arheologiei și istoriei”, iar articolul II prevedea: „pe data publicării prezentului decret-lege, Muzeul Național al Chișinăului, astfel transformat în Muzeu Regional al Basarabiei, trece sub conducerea Ministerului Educației Naționale, Direcția învățământului superior, și se asimilează cu instituțiile de cultură, având buget propriu” (Decret-lege 1937, 1). Anume începând cu anul 1937, primul muzeu public din Basarabia, cu profil de istorie naturală, se va transforma treptat într-o instituție muzeală cu profiluri multiple. Și astăzi acest muzeu, cu denumirea de Muzeul de Etnografie și Istorie Naturală, are un profil dublu – etnografie și istorie naturală.

Statul român a promovat spiritul de unitate națională și prin crearea muzeelor etnografice, Un rol important l-a avut *Legea privind organizarea Muzeului Etnografic și a Parcului Național din Cluj* din 5 aprilie 1932. Legea prevedea organizarea Muzeului etnografic în aer liber, care avea drept scop „aducerea și păstrarea materialului etnografic privitor la poporul român, spre a înfățișa o icoană a vieții și civilizației poporului român și a patriei românești. În el se pot aduce și reclădi în original exemplare din bisericile sortite pieirii, din gospodăriile țărănești și din alte clădiri caracteristice. Muzeul poate fi, totodată, și un institut de cercetări științifice având ca scop principal studiul vieții și civilizației poporului român și al minorităților naționale” (Legea 1932b). Muzeul din Cluj era dotat, prin această lege, cu un imobil și un teren de 129 hectare pe dealul Hoia din marginea Clujului. Important este să menționăm că în această lege găsim și un astfel de articol: „Un asemenea muzeu, pe aceleași baze, se va întemeia în București”. În 1936, la București va apărea Muzeul Satului, operă a lui D. Gusti.

Basarabia a fost văduvită și de această categorie de muzee, deși erau necesare, iar P. Ștefănucă a elaborat și o concepție a Muzeului de Etnografie al Basarabiei, scriind cu amărăciune despre lipsa unui muzeu etnografic în Basarabia și considerând că nicăieri în România nu se impune cu toată urgența o operă de cunoaștere a satelor ca în Basarabia. El făcea apel la intelectualii români din țară, cerându-le „dragoste și interes pentru a cunoaște civilizația și cultura românilor dintre Prut și Nistru”. Pentru P. Ștefănucă, muzeul de etnografie urma „să fie o instituție științifică și culturală, și nu trebuie să fie un depozit mort de relicve, ci prin organizarea sistematică a cercetărilor și prezentarea științifică a materialului, să devină o instituție vie de cunoaștere a neamului. Numai astfel își poate îndeplini marele rol educativ și național” (Ștefănucă 1933, 296). El sublinia că „statul trebuie să sprijine din punct de vedere material această instituție de mare utilitate”, având în vedere că în Basarabia nu există un grup, un cerc de intelectuali, interesați de problemele etnografiei, care ar fi putut susține și promova

[11] SMB al ANR, Fond CMI, d. 222/1937, f. 10.

ideea necesităţii creării unui muzeu etnografic la Chişinău. Opinia publică nu era preocupată de aceast subiect. Era convins că muzeul trebuie să pornească de la secţia etnografică a Muzeului de Istorie Naturală. Muzeul de etnografie trebuia să devină un centru naţional de studiere a vieţii materiale şi spirituale a populaţiei din Basarabia. Un rol important în colectarea materialelor etnografice şi în organizarea muzeelor locale (săteşti) au avut-o campaniile monografice ale lui D. Gusti în Basarabia şi cercetările Institutului Social Român din Basarabia. Obiectele colectate în cadrul cercetărilor erau adunate în mici muzee săteşti cu profil etnografic. Muzeele săteşti erau organizate în căminele culturale.

În perioada interbelică, un rol important în dezvoltarea muzeografiei naţionale l-a avut Comisiunea Monumentelor Istorice, care va funcţiona şi în perioada Celui de-al Doilea Război Mondial. Secţia din Basarabia, după 1940, nu va mai fi redeschisă. În şedinţa din 18 decembrie 1941 a fost discutată problema secţiilor regionale, rezultatele discuţiilor au fost înregistrate în procesul-verbal, subliniindu-se că „trecând la chestiunea secţiilor regionale, d. profesor Lapedatu crede că forma crea mai potrivită nu este acea de Comisiuni regionale, ci de reprezentanţi ai Comisiunilor, împărţiţi pe judeţe, şi anume nu pentru toate judeţele, ci numai pentru acelea în care sunt monumente istorice care reprezintă interes deosebit”[12]. Aici adăugăm că „Secţiunea CMI Basarabia în perioada războiului 1941-1944 nu a funcţionat. Este cunoscut faptul că secţia Cernăuţi-Bucovina a solicitat refacerea secţiei şi a fost reînfiinţată prin Decretul Ministerului Cultelor şi Artelor nr. 2385 din 1942, publicat în Monitorul Oficial nr. 222 din 23 septembrie 1942, iar prima şedinţă a avut loc la 15 martie 1943”[13].

În anii războiului au continuat, sub supravegherea Comisiunii de la Bucureşti, investigaţiile arheologice. Este necesar să menţionăm că Muzeul Regional de Istorie Naturală din Chişinău nu se regăseşte în Tabloul finanţării şantierelor arheologice. Exemplificăm prin Tabloul din 1943, în care Basarabia nu este inclusă, doar menţiunea: „domnului C. Ambrojevici de la Muzeul Regional al Bucovinei, pentru Bucovina şi nordul Basarabiei se alocă 50.000 lei, 759.000 pentru C. Daicoviciu, pentru şantierele din Transilvania şi Banat – 750.000, în total 3.000.000”[14].

Din analiza situaţiei prezentate se impun câteva concluzii:

Perioada interbelică a fost o etapă decisivă în dezvoltarea muzeografiei naţionale. Anume în această perioadă are loc stabilirea profilului instituţiilor muzeale, sunt organizate muzeele specializate, la baza organizării instituţiilor muzeale sunt puse principii organizatorice şi ştiinţifice moderne. În această perioadă, muzeul este conceput ca instrument cultural-educativ şi ca instituţie ştiinţifică, sarcina muzeului fiind promovarea sentimentului de unitate naţională. Opera de consolidare a statului naţional unitar a fost realizată şi prin instituţiile culturale, inclusiv prin muzee, fiind elaborată şi implementată construcţia instituţională şi legislativă a sistemului muzeal. Prin lege, muzeele au fost echivalate cu instituţiile de cercetare ştiinţifică.

Legislaţia interbelică va aborda problema muzeului, dar greutăţile economice şi frământările politice de după Marea Unire nu au permis aplicarea legii şi în Basarabia, când discutăm despre organizarea muzeelor tematice. Nu au existat măsuri concrete pentru crearea reţelei muzeale din Basarabia. În perioada interbelică apar multe muzee locale, în special în localităţile rurale. Dar în Basarabia, în această perioadă, nu a fost creat niciun muzeu de istorie militară, nu a fost înfiinţat niciun muzeu de istorie, atât de mult argumentat şi solicitat de Paul Gore şi Ştefan Ciobanu, nu a fost organizat niciun muzeu etnografic, deşi Petre Ştefănucă a elaborat concepţia muzeului etnografic basarabean şi a solicitat înţelegere şi susţinere de la Guvernul României în organizarea unei asemenea instituţii”.

Integrarea Basarabiei în România mare a fost un proces dificil, anii 1918-1940 a fost o perioadă destul de complicată pentru muzee – actele de indecizie şi indiferenţă, incompetenţa, crizele economice – toate au avut urmări grave. Considerăm că, în ceea ce priveşte muzeele, Chişinăul trebuia pus, cel puţin, pe picior de egalitate cu oraşele Cluj, Iaşi, Cernăuţi etc. Tradiţiile muzeistice din perioada anterioară au fost promovate doar parţial. Basarabenii nu întotdeauna s-au străduit să adune dovezi ale vieţii materiale şi spirituale şi să le depoziteze în instituţii muzeale,

[12] SMB al ANR, Fond CMI, d. 251/1941, f. 14.
[13] SMB al ANR, Fond CMI, d. 162/1943, f. 1.
[14] SMB al ANR, Fond CMI, d. 264/1943-1944, f. 26.

nu întreaga societate a conştientizat necesitatea şi utilitatea instituţiei muzeale. În anii '30 ai secolului al XX-lea, la Bucureşti erau 20 de muzee, în Basarabia era un singur muzeu regional la Chişinău, muzee judeţene în perioada interbelică nu au fost înregistrate, muzee municipale – doar unul apare, în 1939, la Chişinău – Pinacoteca, muzee bisericeşti – 3, unul apărut în anul 1906, numărul exact al muzeelor şcolare, al muzeelor săteşti nu se cunoaşte, ele nefiind înregistrate oficial ca unităţi independente. Pe Lista oraşelor basarabene care aveau instituţii muzeale se regăsesc doar două – Chişinău şi Cetatea Albă. Este necesar să recunoaştem că unicul muzeu care a continuat să funcţioneze normal a fost Muzeul de Istorie Naturală din Chişinău.

Bibliografie

Decret-lege 1937: Decret-lege nr. 3783 din 13 noiembrie 1937. In: Monitorul Oficial al României, nr. 263 (Bucureşti 1937), 1.

Ioniuc 2004: A. Ioniuc, Rolul statului în organizarea instituţiilor de cultură în România interbelică. In: Studii de muzeologie şi muzeografie, vol. I (Chişinău 2004), 123-156.

Iorga 1934: N. Iorga, Ce sunt azi muzeele noastre. Neamul românesc din 13 noiembrie 1934.

Legea 1919: Legea pentru conservarea şi restaurarea monumentelor publice. In: Monitorul Oficial al României, nr. 82 (Bucureşti 1919), 4355.

Legea 1932a: Legea pentru organizarea bibliotecilor şi muzeelor publice comunale. In: Monitorul Oficial al României, nr. 89 (Bucureşti 1932).

Legea 1932b: Legea privind organizarea Muzeului Etnografic şi a Parcului Naţional din Cluj. In: Monitorul Oficial al României, nr. 79, partea 1 (Bucureşti 1932), 34-35.

Legea 1933: Legea nr. 2349 din 9 aprilie 1933. In: Monitorul Oficial al României, nr. 84 (Bucureşti 1933), 1.

Opriş 2002: I. Opriş, Despre Consiliul Superior al Muzeelor. Muzeul Naţional, Bucureşti XIV, 2002, 311-314.

Regulamentul 1931: Regulamentul Muzeului Naţional de Istorie Naturală din Chişinău din 23 septembrie 1931. In: Monitorul Oficial al României, nr. 222, partea 1 (Bucureşti 1931), 2235.

Ştefănucă 1933: P. Ştefănucă, Pentru un muzeu etnografic al Basarabiei. Arhivele Basarabiei 4, 1933, 296-303.

The system of legislative acts on cultural institutions of Romania after the Great Unification. Museum aspects

Keywords: museum, museum system, legislation, history, national unity.

Abstract: The article discusses the formation of the structure of institutions and the regulatory framework of the Romanian museum system in the interwar period on the specific example of Bessarabian museums as its component, which is reflected in the legislative and museum documents of that time. In developing this question, the author used archival data, in particular documents from the National Archives of Bucharest, studied the issues of the "Official Monitor of Romania" for the interwar period and several works on the topic published in the Republic of Moldova and Romania.

Touching upon the structure of the museum system, the author emphasizes the diverse nature of the institutions involved in coordinating museum activities, which was not always beneficial, as their work was difficult to coordinate and coordinate. In the interwar period, the Romanian government adopted various directives, regulations, plans for the organization and functioning of the museum system, but the Law on the Organization of Public Libraries and Museums, adopted in 1932, remains the main legislative act in the interwar period.

The interwar period is considered a decisive stage in the development of national museography. It was during this period that the profiles of museum institutions were determined, specialized museums were created, and modern scientific and organizational principles are the basis of this process. During this period, the museum was considered as a cultural and educational tool and as a scientific institution; its task is to promote awareness of national unity. The consolidation of a unitary national state was also carried out through cultural institutions, including museums, the museum network and the legislative framework for managing museums were developed. Legislation equates museums with scientific research institutes.

Regarding the organization of thematic museums, it should be noted that interwar legislation covered this issue, but economic difficulties and political unrest after the Great Unification did not allow the application of the provisions of the relevant law in Bessarabia. No concrete measures have been taken to create a museum network in Bessarabia. In the interwar period, many museums appeared, especially in villages. But no museum of military history was created in Bessarabia during this period, there was no historical museum that Paul Gore and Ştefan Cio-

banu advocated the creation of, an ethnographic museum was not organized, although Petre Ştefănucă developed the concept of a Bessarabian ethnographic museum and asked for understanding and support from the Romanian government in the organization of such an institution.

The integration of Bessarabia into the Great Romania was a difficult process, for museums the period 1918-1940 was rather difficult: uncertainty, indifference, incompetence, economic crises had grave consequences. We believe that in regards of museums, Chişinău should occupy at least an equal position with Cluj, Iaşi, Chernivtsi. But museum traditions of the previous period continued to develop here only partially. Bessarabians did not always strive to collect and preserve evidence of material and spiritual life; not all citizens recognized the necessity and importance of museums. In the 1930s, there were 20 museums in Bucharest, but the situation was different in Bessarabia: of the regional museums there was only one in Chişinău; county museums were not registered in the interwar period; the municipal museum, an art gallery, appears only in 1939 in Chişinău; there were three church museums, one appeared in 1906; school museums and rural museums were not officially registered as independent units, their exact number is unknown. The list of Bessarabian cities with museums includes only two cities: Chişinău and Akkerman. It must be recognized that the only museum that continued to function normally was the Museum of Natural History in Chişinău.

Система законодательных актов об учреждениях культуры Румынии после Великого объединения. Музеографические аспекты

Ключевые слова: музей, музейная система, законодательство, история, национальное единство.

Резюме: В статье рассматривается формирование структуры учреждений и нормативно-правовой основы румынской музейной системы в межвоенный период на конкретном примере бессарабских музеев как ее составной части, что нашло отражение в законодательных и музейных документах того времени. При разработке этого вопроса автор пользовалась архивными данными, в частности документами из Национального архива Бухареста, изучила выпуски «Официального монитора Румынии» за межвоенный период и несколько работ по теме, опубликованных в Республике Молдова и Румынии.

Касаясь вопроса о структуре музейной системы, автор подчеркивает разнообразный характер учреждений, участвовавших в координации музейной деятельности, что не всегда было благотворно, так как их работу было трудно координировать и согласовывать. В межвоенный период правительство Румынии принимало различные директивы, нормативные акты, планы по организации и функционированию музейной системы, но основным законодательным актом в межвоенный период остается *Закон об организации общественных публичных библиотек и музеев*, принятый в 1932 году.

Межвоенный период считается решающим этапом в развитии национальной музеографии. Именно в это время определяется профиль музейных учреждений, создаются специализированные музеи, в основу этого процесса ложатся современные научно-организационные принципы. В этот период музей рассматривался как культурно-образовательный инструмент и как научное учреждение, его задача — способствовать осознанию национального единства. Работа по консолидации унитарного национального государства осуществлялась также через учреждения культуры, в том числе музеи, разрабатывалось и осуществлялось строительство музейной сети и законодательной базы для управления музеями. Законодательство приравнивало музеи к научно-исследовательским институтам.

Относительно организации тематических музеев следует отметить, что межвоенное законодательство затрагивало этот вопрос, но экономические трудности и политические беспорядки после Великого объединения не позволили применить положения соответствующего закона в Бессарабии. Не было предпринято конкретных мер по созданию музейной сети в Бессарабии. В межвоенный период появилось много музеев, особенно в селах. Но в Бессарабии в этот период не было создано ни одного музея военной истории, не было исторического музея, необходимость создания которого отстаивали Павел Горе и Штефан Чобану, не был организован этнографический музей, хотя Петре Штефэнукэ разработал концепцию бессарабского этнографического музея и просил понимания и поддержки у румынского правительства в вопросе организации подобного учреждения.

Интеграция Бессарабии в состав Великой Румынии была трудным процессом, для музеев период 1918-1940 годов был довольно сложным: неопределенность, безразличие, некомпетентность, экономические кризисы — все это имело тяжелые последствия. Мы считаем, что в отношении музеев Кишинев должен был занимать как минимум равное положение с Клужем, Яссами, Черновцами. Но музейные традиции предыдущего периода продолжали развиваться здесь лишь частично. Бессарабцы не всегда стремились собрать и сохранять свидетельства материальной и духовной жизни, не все общество осознавало необходимость и значение музеев. В 30-х годах XX века в Бухаресте было 20 музеев, а в Бессарабии картина была другой: из областных музеев здесь был только один — в Кишиневе; уездных музеев в межвоенный период зарегистрировано не было; муниципальный музей появляется только в 1939 году в Кишиневе — это Художественная

галерея; церковных музеев — три, один появился в 1906 году; школьные музеи, сельские музеи не были официально зарегистрированы как самостоятельные единицы, их точное количество неизвестно. В списке бессарабских городов, где имелись музейные учреждения, всего два города: Кишинев и Аккерман. Необходимо признать, что единственным музеем, который продолжал нормально функционировать, был Музей естествознания в Кишиневе.

26.03.2020

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9061-3369, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

MOȘTENIREA LUI VASILE STROESCU

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: moștenire, patrimoniu, filantrop, neam, personalitate.

Anul acesta se vor împlini 175 de ani de la nașterea marelui filantrop și patriot basarabean, numit Mecena al României, Vasile Stroescu – unul dintre puţinii boieri care și-a pus întreaga viaţă și avere în slujba Neamului Românesc.

Vasile Stroescu provine dintr-o familie veche de boieri moldoveni. Este urmaș al jitnicerului Ioan Stroescu, menţionat documentar încă la 2 iulie 1682. Neamul Stroescu a avut în proprietate, pe parcursul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea, multe moșii în nordul Basarabiei. Dintre cei doi fii ai lui Ienache Stroescu, Ion și Vasile, cel de-al doilea, Vasile (tatăl filantropului Vasile Stroescu), a deţinut cele mai multe moșii, ele fiind moștenite sau cumpărate. Pe parcursul vieţii, între acești doi fraţi s-au iscat disensiuni în privinţa moșiilor moștenite, care, până la urmă, s-au rezolvat pozitiv (Poștarencu 2006, 324). În anul 1828, Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia îi recunoaște pe fraţii Stroescu drept nobili, decizie aprobată în 1846 și de către Departamentul de Heraldică al Senatului Rusiei (Poștarencu 2006, 322).

Vasile Stroescu s-a născut la 11 noiembrie 1845, în satul Trinca, judeţul Hotin (în prezent, raionul Edineţ), în familia lui Vasile Ion Stroescu (1795-1875) și a Porfirei Manoil Guţu (1808-1856). Era cel mai mic din cei 15 copii, dintre care au supravieţuit doar opt: patru fete (Ana Cazimir, Maria Druganov, Elena Martos și Ecaterina Șumanski, soţia primarului din Chișinău, Clemente Șumanski) și patru băieţi (Mihail, Gheorghe, Constantin și Vasile). A făcut studii la Liceul Regional din Chișinău, la Liceul din Kamenetz-Podolsk, apoi la Liceul Richelieu din Odesa. La universităţile din Moscova, Petersburg și Berlin studiază dreptul. Era specialist în drept, dar îl preocupau istoria, literatura și ştiinţele agricole. A fost un om cu o vastă cultură, vorbind fluent franceza, engleza, germana, italiana, rusa și alte limbi slave. A călătorit mult prin Europa, a ajuns în America și Africa. Între anii 1867-1875 activează în calitate de judecător la Tribunalul din Hotin. În 1875, când moare tatăl său, renunţă la carieră, stabilindu-se cu traiul la moșia din satul Brânzeni, judeţul Bălţi. A moștenit de la părinţi mai multe moșii, cu o suprafaţă totală de 9.000 ha. În urma administrării cu pricepere, a reușit sa ajungă, spre sfârșitul vieţii sale, la 25.000 ha, cărora li se adăugau mari cirezi de vite, herghelii de cai, turme de oi și numeroase conacuri. Vasile Stroescu „căuta – printr-o gospodărire raţională a resurselor materiale și printr-o participare activă la autocârmuirea locală – să influenţeze soarta poporului" (Stan 1999, 8). El a iubit cu adevărat, a îndrumat și a ajutat ţărănimea. Împreună cu ea și-a lucrat pământurile, iar când a decis să plece de la moșie, fiind impus de circumstanţele create în urma revoluţiei din 1905-1906, când s-a început prigoana moldovenilor care s-au trezit la viaţa naţională, a decis să dea în arendă toate moșiile sale ţăranilor uniţi în „obștile sătești", înființate și organizate după concepţiile lui. De atunci, Vasile Stroescu nu s-a mai întors niciodată la conacul din Brânzenii Vechi (Buzdugan 1928). Cât de mult a ţinut la pământul natal, la oamenii ce-l munceau vorbeşte un caz relatat de dr. Nicolae Lupu. Aflându-se la Paris, în anul 1918, înainte de o operaţie gravă, când și-a făcut și testamentul, al cărui executor urma să fie cunoscutul fruntaș basarabean, Ion Pelivan, i-a lăsat doctorului N. Lupu o scrisoare, în care-l ruga, în caz de moarte, să-i incinereze corpul, să-i ducă cenușa, într-o urnă, în Basarabia și, în adierea vântului, s-o împrăștie pe ogoarele pe care atâta le-a iubit și pe care le-a lucrat cu ţăranii lui (Lupu 1928). Din fericire, operaţia a decurs reușit și Vasile Stroescu a rămas în viaţă, înfăptuind încă multe lucruri frumoase pentru ţară și neam.

Filantropia era o trăsătură specifică a familiei Stroescu, dar cel mai puternic a fost marcat de ea cel mai mic membru al ei, Vasile. Activitatea caritabilă a lui Vasile Stroescu a fost, pe bune, una uriașă. Este regretabil faptul că această caritate n-a putut fi realizată în Basarabia în acele proporţii cum a fost realizată peste Prut. În 1899, el

1. Portretul lui Vasile Stroescu, tipărit pe coperta revistei „Universul literar", nr. 48, 23 noiembrie 1928.

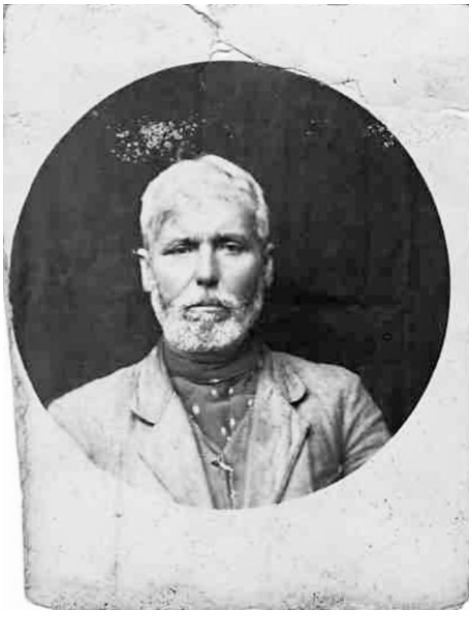

2. Gheorghe Tincu, administratorul moşiei Brânzeni, proprietate a familiei Stroescu.

a propus Zemstvei să finanţeze învăţământul din Basarabia prin deschiderea, în sate, a şcolilor cu predare în limba moldovenească-română, dar autorităţile ţariste au refuzat categoric. După acest refuz, Vasile Stroescu îşi îndreaptă atenţia spre românii din Vechiul Regat şi Ardeal.

Crezul lui Vasile Stroescu a fost unul simplu: „Carte şi iar carte! Şcoli şi iară şcoli! Biserici şi iar biserici! Prin ele ne vom ridica sufletul şi vom fi stăpâni pe cunoştinţe, bogăţii ce nu se pot fura şi nu se pot gâtui ...". Prin şcoală, el înţelegea nu numai să ridice nivelul de cultură al românilor, dar să contribuie în mod indirect la prosperitatea lor (Stan 1999, 136). Cele mai multe donaţii au fost făcute pentru românii din Transilvania. După unele estimări, donaţiile făcute pentru această provincie între anii 1910-1913 au însumat aproximativ 950.000 de coroane. Au fost salvate de la maghiarizare în jur de două sute de şcoli şi peste o sută treizeci de biserici (Iliev 2012, 253). A făcut donaţii substanţiale băncilor populare, cooperativelor agricole şi forestiere, fondurilor caritabile pentru construcţia de şcoli, biserici şi spitale în toate provinciile româneşti, pentru sprijinirea instituţiilor culturale, pentru tipărirea cărţilor, pentru asigurarea cu burse a tineretului studios. A jertfit o sumă enormă pentru construcţia, la Bucureşti, a Catedralei Întregirii Neamului, proiect reluat abia în zilele noastre. În 1910, drept recunoştinţă pentru actele de binefacere şi pentru contribuţia la trezirea conştiinţei naţionale, a fost ales în unanimitate membru de onoare al Academiei Române.

În Basarabia, singur sau împreună cu fraţii şi surorile sale, a ctitorit mai multe biserici, a fondat spitale. Vasile Stroescu a ctitorit bisericile din satele Şofrâncani, Zăicani, Pociumbăuţi, pe care le-a înzestrat cu odoare religioase, printre care şi Evanghelii legate în argint aurit. A reparat şi renovat biserica din Trinca, construită de tatăl său. A fondat spitalele din Trinca şi Brătuşeni. Cel din Trinca, construit în 1910, a fost amenajat şi dotat după modelul occidental, fiind invitat şi un medic din Elveţia.

Vasile Stroescu a fost un militant înflăcărat pentru întregirea neamului, un mare patriot român. El spunea: „Eu îs cu totul la dispoziţiunea ţării şi a Neamului Românesc... cu toată inima, cu toată mintea şi cu toată averea mea. Eu ţin la folosul naţiunii, nu la fala mea. Soarta poporului român din Basarabia se află în mâinile noastre, să voim şi vom face totul". El a susţinut mişcarea de eliberare naţională din Basarabia – atât material, cât şi moral. Prin sfaturile înţelepte şi îndemnurile sale, a contribuit la crearea unui puternic curent naţional în Basarabia. Când Pan Halippa, redactorul ziarului „Cuvânt Moldovenesc", îi cere ajutor financiar pentru editarea ziarului, el acceptă imediat, rugându-l să facă abonamente şi pentru ţărani. Din cauza sănătăţii precare, n-a putut fi în vâltoarea

evenimentelor din Basarabia ce aveau loc după detronarea ţarului rus în 1917, însă susţine fondarea şi chiar devine preşedinte de onoare al Partidului Naţional Moldovenesc. În septembrie 1917, fiind bolnav, a plecat în Anglia, apoi la Paris, de unde a sprijinit toate acţiunile pentru realizarea Marii Uniri. Va reveni în România Mare abia la începutul anului 1919, fiind ales deputat şi apoi senator. În 1919, ales preşedinte de vârstă, Vasile Stroescu a deschis prima şedinţă a Parlamentului României Mari. Discursul lui simplu, dar măreţ prin valoarea lui de simbol, a impresionat şi continuă să impresioneze şi astăzi. Printre altele, el a spus: „În viaţa noastră, în lucrurile noastre, trebuie să avem inimă, gânduri şi mâini curate. În incinta acestui lăcaş (parlament) trebuie să intrăm ca în biserică, în faţa sfintei cuminecături. Toate patimile, gândurile egoiste, urile să le lăsăm la pragul intrării şi să intrăm cu gândul numai la binele şi propăşirea neamului românesc şi a tarii noastre".

Deşi deţinea o avere considerabilă, era de o modestie ieşită din comun. Se îmbrăca în haine ieftine, nu frecventa localurile de lux, avea puţini slujitori. Când venea la Chişinău, lua tramvaiul de la gară spre centru, şi nu o birjă, justificându-şi alegerea simplu: „Tramvaiul costă 3 copeici, iar birja – 3 ruble, şi aceste 3 ruble vor fi de mare folos vreunui ţăran din Maramureş". De multe ori, donaţiile le făcea în anonimat. Pentru a le face, mergea incognito în diverse localităţi, mai ales în Transilvania, Crişana şi Maramureş, unde discuta cu ţărani, învăţători şi preoţi, aflându-le nevoile. Ruga să nu se facă vâlvă în jurul darurilor sale, considerându-le nişte datorii patriotice, un lucru firesc, obişnuit (Stan 1999, 137). A trăit în ultimii ani modest, excesiv de modest, cu un singur cufăr în care-şi ţinea socotelile şi amintirile, în micuţa şi întunecata cameră cu nr. 316 de la *Athénée Palace* (Lupu 1928).

A murit la 15 aprilie 1926, la vârsta de 81 de ani. Guvernul român i-a organizat funeralii naţionale, fiind înmormântat la Cimitirul „Sfânta Vineri" din Bucureşti.

Viaţa şi activitatea lui Vasile Stroescu ne-a rămas ca un model de slujire neamului românesc pentru toate generaţiile. „Marele român de bine şi generosul binefăcător", cum l-a numit istoricul Nicolae Iorga, merită să i se cinstească memoria şi faptele.

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei colecţionează, conservă, cercetează şi expune, în scopul cunoaşterii şi educării, mărturii materiale legate de istoria Basarabiei. Colecţiile muzeale se îmbogăţesc permanent prin achiziţii, donaţii şi cercetări arheologice. În rezultatul investigaţiilor pe teren, întreprinse în 2017, în satul Brânzeni, raionul Edineţ, patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei s-a completat cu piese memoriale valoroase. Au fost achiziţionate şase piese de mobilier, datate cu sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea. Cinci dintre ele – un dulap[1], o canapea[2], o comodă[3], un scaun[4] şi o oglindă de perete[5] – au făcut parte din mobilierul marelui filantrop basarabean Vasile Stroescu. Cea de-a şasea piesă, lada de zestre (sofca)[6], a aparţinut lui Gheorghe Tincu, administratorul moşiei Brânzeni, proprietate a lui Vasile Stroescu. Piesele au fost achiziţionate de la Elizaveta Gureu, nepoata lui Gheorghe Tincu. Familia lui Gheorghe Tincu, în semn de recunoştinţă pentru serviciul lui, a moştenit mai multe obiecte de la Vasile Stroescu, însă puţine dintre ele s-au păstrat până astăzi. O parte din ele, cele mai frumoase, au fost luate de autorităţile sovietice pentru sovietul sătesc. Cele rămase au ajuns în posesia urmaşilor lui Gheorghe Tincu.

3. Comodă (sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. al XX-lea).

O parte din piesele achiziţionate au fost deja restaurate: lada de zestre (sofca), comodul, canapeaua şi scaunul (vezi imaginile 3, 4, 6, 7).

[1] FA-12170.
[2] FA-12171.
[3] FA-12172.
[4] FB-30204.
[5] FB-30205.
[6] FB-30203.

4. a - Scaun (sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. al XX-lea);
b - partea superioară a scaunului, cu monograma „CB”.

5. Oglindă de perete
(sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. al XX-lea).

6. Ladă de zestre (sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. al XX-lea) din familia lui Gheorghe Tincu.

Recent restaurat, scaunul are o valoare memorială inestimabilă. Valoarea lui se explică prin faptul că în partea superioară a spătarului se regăseşte o monogramă: „CB”. Cu litere chirilice, sunt gravate iniţialele numelui şi prenumelui lui Vasile Stroescu. Nu-i exclus ca acest scaun (presupunem că n-a fost doar unul) a fost moştenit de la tatăl său, care avea aceleaşi iniţiale. Pe banda de lemn ce uneşte picioarele din fată a scaunului se regăseşte o liră[7]. Este greu de explicat semnifica-

[7] Instrument muzical, folosit în Antichitate şi Evul Mediu mai ales la acompaniere, când se recitau poeme.

ţia lirei, ca simbol al talentului poetic, al poeziei lirice, gravată pe acest scaun. Înclinăm să credem că este doar un element decorativ.

Piesele achiziţionate au făcut parte din mobilierul conacului din Brânzeni, construit de Vasile Stroescu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în stil clasicist. Multe conace boiereşti din Basarabia au fost şterse de pe faţa pământului în vâltoarea revoluţiei bolşevice din 1917. Conacul din Brânzeni a rezistat devastării datorită ţăranilor din partea locului, care l-au apărat cu înverşunare de prădători. Cu puţin timp înaintea morţii sale, Vasile Stroescu a donat Ministerului Agriculturii şi Domeniilor cele 100 de hectare de pământ, conacul de la Brânzeni, parcul, livada şi 25 ha de pădure, renunţând la suma de bani care urma să o primească de la stat pentru despăgubirea celor 300 ha de teren expropriat, cu condiţia ca la Brânzeni să fie deschisă o Şcoala Agricolă (Poştarencu 2006, 327). Pe lângă Scoală urmau să activeze două ateliere de meserii: de lemnărie şi de fierărie, şi o fermă, unde fiii ţăranilor din Brânzeni, Zăicani şi împrejurimi urmau să acumuleze cunoştinţe practice din domeniul agriculturii. Donaţia era gândită astfel, ca şcoala să poată să se întreţină singură. La 15 septembrie 1924, în Brânzenii Vechi a fost deschisă Şcoala inferioară de agricultură „Vasile Stroescu " (Poştarencu 2006, 327).

Pe timpul sovieticilor, aici s-a aflat o şcoala agricolă, apoi o casă de copii abandonaţi. În prezent, este plasat internatul psiho-neurologic din raionul Edineţ. Chiar dacă este inclus în Registrul monumentelor Republicii Moldova şi are calificativul de monument de arhitectură de importanţă naţională, conacul de la Brânzeni se află în stare de degradare.

7. Canapea (sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. al XX-lea).

Şi la Trinca, satul în care s-a născut boierul, situaţia nu este mai bună. Lent, dar sigur, o mare parte din moştenirea lăsată de el şi rudele sale se risipeşte şi aici. Încercările de mai mulţi ani ale unui grup de entuziaşti, în frunte cu Maria Andronachi, preşedinta asociaţiei obşteşti „Vasile Stroescu", de a aduna fonduri, pentru a deschide un muzeu în una din clădirile fostului spital din Trinca, au suferit eşec (Preaşcă 2013).

E păcat să lăsăm să dispară o parte din memoria celui care toată viaţa a simţit nevoile ţăranului, având grijă de bunăstarea, spiritualitatea şi nivelul de cunoştinţe ale lui, a simţit interesele neamului, activând în susţinerea cauzei naţionale nu numai cu cuvântul şi încurajarea morală, dar şi material.

Piesele moştenite au o inestimabilă valoare memorială şi merită să ocupe un loc aparte în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, merită să fie puse în circuitul ştiinţific şi muzeografic.

Bibliografie

Buzdugan 1928: I. Buzdugan, Binefăcătorul. Universul literar, nr. 48, 23 noiembrie 1928.

Iliev 2012: M. Iliev, Vasile Stroescu şi românii din Bihor. Tyragetia s.n. VI/2, 2012, 253-263.

Lupu 1928: N. Lupu, Vasile Stroescu. Universul literar, nr. 48, 23 noiembrie 1928.

Poştarencu 2006: D. Poştarencu, Neamul Stroescu din Basarabia. Tyragetia XV, 2006, 321-329.

Preaşcă 2013: I. Preaşcă, Vasile Stroescu, boierul basarabean care a fost primul preşedinte al Parlamentului României Mari. Adevărul, 30 noiembrie 2013.

Stan 1999: C.I. Stan, Minunata tăcere a unui boier basarabean (Bucureşti 1999).

The legacy of Vasile Stroescu

Keywords: legacy, heritage, philanthropist, nation, personality.

Abstract: Museum collections are constantly replenished through purchases, donations and archaeological excavations. The subject of the article is an important acquisition made by our museum in the first half of 2018. As a

result of field investigations, in the village of Brânzeni, Edineţ District, six pieces of furniture were purchased dating from the late 19th and early 20th centuries. Five of them: a wardrobe, a sofa, a chest of drawers, a chair and a wall mirror belonged to the great Bessarabian patriot and philanthropist Vasile Stroescu (1845-1926), who was born in an old Moldavian boyar family from the village of Trinka of Khotinsky Uyezd, whose nobility was recognized by the tsarist authorities. Items were purchased from Elizaveta Gureu, granddaughter of Gheorghe Tincu, who was the steward of the Brânzeni estate owned by the Stroescu family. The sixth item purchased, a dowry chest ("sofka"), belonged to the grandfather of Elizaveta Gureu, Gheorghe Tincu.

Some of the objects inherited from Vasile Stroescu have already undergone restoration, others are in the process. They have great memorial significance, as they are associated with the name of an outstanding Romanian historical figure, and will occupy a special place in the collections of the National Museum of History of Moldova. Items from the legacy of Vasile Stroescu deserve to be included in the scientific and museum circulation.

List of Illustrations:

1. Portrait of Vasile Stroescu on the cover of the magazine "Universul literar" ("Literary universe"), No. 48, November 23, 1928.
2. Gheorghe Tincu, steward of the Brânzeni estate owned by the Stroescu family.
3. Chest of drawers (late 19th c. - early 20th c.).
4. a - Chair (late 19th c. - early 20th c.); b - the upper part of the chair with the monogram „SV".
5. Wall mirror (late 19th c. - early 20th c.).
6. Dowry chest (late 19th c. - early 20th c.) that belonged to the family of Gheorghe Tincu.
7. Couch (late 19th c. - early 20th c.).

Наследство Василе Строеску

Ключевые слова: наследство, наследие, филантроп, нация, личность.

Резюме: Музейные фонды постоянно пополняются за счет закупок, пожертвований и археологических раскопок. Предметом статьи является важное приобретение, сделанное нашим музеем в первой половине 2018 года. В результате полевых исследований в селе Брынзень Единецкого района было приобретено шесть предметов мебели, датируемых концом XIX и началом XX века. Пять из них: шкаф, диван, комод, стул и настенное зеркало принадлежали великому бессарабскому патриоту и филантропу Василе Строеску (1845-1926), родившемуся в старой молдавской боярской семье из села Тринка Хотинского уезда, чье дворянство было признано царскими властями. Предметы были приобретены у Елизаветы Гуреу, внучки Георге Тинку, который был управляющим в поместье Брынзень, принадлежавшем семье Строеску. Шестой купленный предмет, сундук для приданого («софка»), принадлежал деду Елизаветы Гуреу, Георге Тинку.

Некоторые из предметов, унаследованных от Василе Строеску, уже прошли реставрацию, другие находятся в процессе восстановления. Они имеют большое мемориальное значение, так как связаны с именем выдающегося румынского исторического деятеля, и займут особое место в фондах Национального музея истории Молдовы. Предметы из наследства Василе Строеску заслуживают включения в научный и музееведческий оборот.

Список иллюстраций:

1. Портрет Василе Строеску, напечатанный на обложке журнала «Универсул литерар» («Литературная вселенная»), № 48 от 23 ноября 1928 г.
2. Георге Тинку, управляющий имением Брынзень, принадлежавшим семье Строеску.
3. Комод (конец XIX - начало XX в.).
4. a - Стул (конец XIX - начало XX в.); b - верхняя часть стула с монограммой «СВ».
5. Настенное зеркало (конец XIX - начало XX в.).
6. Сундук для приданого (конец XIX - начало XX в.), принадлежавший семье Георге Тинку.
7. Диван (конец XIX - начало XX в.).

28.05.2020

Vera Serjant, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2758-8724, e-mail: serjantvera@gmail.com

ARME DE FOC DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Anatolie Povestca

Cuvinte-cheie: armament, arme de foc, muniţie, fabrică de armament.

Armele fac parte din civilizaţia umană şi au marcat istoria într-un mod uluitor de la primele săgeţi cu silex din preistoric până la dronele contemporane. Evoluţia lor ilustrează atât progresul tehnologic, forţa creatoare şi ingeniozitatea omului, cât şi violenţa lui înnăscută, puterea iraţională de distrugere reciprocă. Dimensiunea, calitatea şi puterea lor de foc au contat pe câmpul de luptă, au modificat strategiile de luptă, au dus la victorii sau înfrângeri. Îmbogăţirea potenţialului şi arsenalului militar al statelor a constituit una din priorităţile majore ale politicii din epocă. Iniţial, armele de foc aveau o pondere minimală în desfăşurarea conflictelor militare, impactul asupra adversarului fiind mai mult de natură psihologică.

Identificarea locurilor unde astăzi se păstrează piese de armament, prezente pe teritoriul spaţiului românesc sau în afara lui, reprezintă un obiectiv esenţial pentru specialişti, colecţionari şi amatorii de arme. Majoritatea obiectelor se regăsesc în marile colecţii muzeale, colecţii publice şi în cele particulare. Cele mai valoroase şi numeroase arme de foc de pe teritoriul Republicii Moldova se află în colecţiile muzeale, deţinute de Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Muzeul de Istorie Militară, Muzeul Asociaţiei Veteranilor de Război din Afganistan, Muzeul Serviciului Vamal, însă pot fi identificate şi în colecţiile muzeale mai mici: municipale, raionale şi locale. Pe teritoriul României, cele mai valoroase colecţii de arme de foc le putem admira la Muzeul Naţional de Istorie a României din Bucureşti, Muzeul Naţional Brukenthal din Sibiu, Muzeul Municipiului Bucureşti, Muzeul Naţional de Artă al României, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, Muzeul Naţional al Banatului din Timişoara şi Muzeul Naţional Peleş din Sinaia. Pe teritoriul Federaţiei Ruse, colecţii inedite de arme expun Muzeul Kremlinului din Moscova, cu renumita Cameră de Arme, Muzeul de artilerie din Sankt-Petersburg, Muzeul Fabricii de armament din Tula, Muzeul din Ijevsk, Muzeul de arme privat din Iaroslav etc.

Colecţia istorică de arme din cadrul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei cuprinde câteva sute de piese, în mare parte provenite de la fostul Muzeu Republican al Gloriei Militare, de la Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, Muzeul de Studiere a Ţinutului Natal din Bender, ca urmare a donaţiilor, transferurilor, achiziţiilor şi a descoperirilor arheologice. Din punct de vedere tipologic, armele sunt de factură occidentală, orientală, cu preponderenţă rusească, cronologic datând din epoca Medievală, secolul al XV-lea şi terminând cu armamentul produs în secolul al XX-lea, cu o subdiviziune bine reprezentată de exemplare din ţări, precum: Prusia, Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Rus, Imperiul Otoman, URSS, SUA, Japonia, Spania, Anglia, Belgia, Franţa, Italia, Germania, Ungaria, Cehoslovacia, România.

Dintre piesele valoroase ale colecţiei Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei amintim: tunurile din bronz din timpul domniei lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, cele mai vechi piese de artilerie de foc de pe teritoriul Republicii Moldova; două muschete cu mecanismul de aprindere prin fitil, datate cronologic cu începutul secolului al XVI-lea – sfârşitul secolului al XVII-lea; două tunuri din fontă, utilizate la asediul cetăţii Ismail, în cadrul războiului ruso-turc din 1787-1791; pistolul-mitralieră *Thomson,* arma preferată a gangsterilor, traficanţilor, vânzătorilor de mărfuri contrafăcute în perioada anilor 1920-1932, atunci când a fost interzisă prin lege producerea, transportarea şi comercializarea băuturilor alcoolice pe teritoriul SUA.

Pe parcursul Epocii Moderne, armele de foc au evoluat esenţial de la armele cu fitil şi cremene la cele cu capsă şi cartuş metalic. Concurenţa acerbă dintre state în domeniul înarmărilor a făcut să apară, într-un timp relativ scurt, un număr sem-

nificativ de companii, fabrici de construcţie, care, sub conducerea unor renumiţi constructori de arme din diferite ţări ale lumii, au reuşit să creeze şi să producă pentru industria militară o gamă variată de arme de foc: revolvere, pistoale, puşti, carabine, pistoale-mitralieră, arme antitanc, tunuri, aruncătoare de grenade, eficienţa lor fiind testată şi aplicată cu diferite ocazii şi în varii regiuni conflictuale, dovedindu-şi eficacitatea şi în cadrul Primului Război Mondial. Adaptate şi perfecţionate metodic pe parcursul perioadei interbelice, armele de foc ating apogeul producţiei cantitative şi calitative în perioada celui de-al Doilea Război Mondial. Constructorii de arme, care au schimbat şi dezvoltat cursul omenirii, imortalizându-şi numele prin armele de foc create, au intrat pentru totdeauna în analele istoriei tehnicii şi ştiinţelor militare, precum: Samuel Colt, Horace Smith, Daniel Wesson, Leopold Gasser, Leon Nagan, Henri Pieper, Casimir Lefaucheux, Paul Mauser, John Browning, Georg Johann Luger, Fritz Walther, Frantisek Dusek, Karel Krnke, Hiram Berdan, Hiram Stivens Maxim, Ferdinand Ritter von Mannlicher, Serghei Mosin, Andreas Schwarlose, John Thompson, Theodor Bergmann, Hugo Schmeisser, Louis Schtange, Heinrich Vollmer, Berthold Geipel, Fiodor Tokarev, Vasili Feodorov, Vasili Degtyaryov, Aimo Lahti, Gheorghii Şpaghin, Alexei Sudaev, Mihail Kalaşnikov şi mulţi alţii.

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine în colecţia sa exemplare de arme de foc ale acestor constructori, o parte fiind prezentate şi în expoziţia permanentă. Rolul muzeografilor şi al cercetătorilor ştiinţifici, preocupaţi de istoria armelor, este de a-i informa pe vizitatori, cititori şi pe pasionaţii de arme despre istoricul construcţiei armelor de foc, prin realizarea pliantelor informative, publicarea şi editarea cataloagelor, a articolelor cu tematica respectivă în revistele ştiinţifice naţionale şi internaţionale.

În literatura de specialitate, tematicii armelor de foc i-au fost dedicate publicaţii ale mai multor autori specializaţi în istoria şi construcţia armelor. Un rol important l-au avut profesorii şi experţii militari de la universităţile şi academiile militare din lume, care au venit cu lucrări, sfaturi şi recomandări esenţiale, suplinind insuficienţa de literatură din domeniul armelor existente până la începutul Războiului al Doilea Mondial. Fiecărui tip de armă, selectiv, i-a fost prezentată istoria construcţiei, descrierea componentelor pieselor, precum şi caracteristicile tehnico-tactice. Multe texte ale autorilor sunt completate cu imagini şi schiţe. Printre aceştia îi evidenţiem pe Vladimir Markevici, Vladimir Feodorov, David Bolotin, Maria Denisova, Arcadii Denisov, Veaceslav Kaşevskii, Alexandru Zuk, Lev Mihailov. Din afara spaţiului ex-sovietic menţionăm pe Edward Ezell, Hans-Dieter Gotz, Markov Zoran, Cristian Vlădescu, Victor Stănculescu, Dorin Barbu, Dan Popa, Carol Konig, Jan Stevenson, Jan Hogg, John Weeks, Roger Ford, care s-au expus în detaliu asupra diverselor tipuri de arme şi armament, produse în lume în acea perioadă.

Fiind la etapa iniţială de cercetare a colecţiei armelor de foc din Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei şi având în vedere diversitatea şi complexitatea lor, pentru o mai bună şi amplă studiere, am decis să o structurez pe categorii. Fiecare categorie conţine piese valoroase, provenite din diferite regiuni şi confecţionate în ateliere sau în centre industriale, precum fabricile de armament.

A. Colecţia de revolvere şi pistoale. Conţine piese pistoale cu cremene şi rotiţe, pistoale cu capsă (percuţie), revolvere cu percuţie centrală, pistoale militare, pistoale de semnalizare şi pistoale decorative. Cronologic, cuprinde mijlocul secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XX-lea.

B. Colecţia de puşti, carabine, pistoale-mitralieră, mitraliere cu repetiţie semi-automate şi automate. Este colecţia cu cele mai numeroase piese, de origine diversă şi cu un conţinut variat. Ele provin din centre de fabricaţie din Franţa, Anglia, Austria, Belgia, SUA, Rusia. După mecanismul de aprindere, sunt arme cu fitil, cremene şi capsă.

C. Colecţia de arme de vânătoare. Conform destinaţiei, sunt arme care au fost confecţionate pentru vânătoare, cu una sau mai multe ţevi, aparţinând persoanelor particulare, uneori fiind executate la comandă în exemplare limitate sau chiar unicate.

D. Colecţia de tunuri şi aruncătoare de grenade. Cu excepţia celor două piese de artilerie din perioada medievală şi a altor două piese din perioada modernă, colecţia include, în majoritate, exemplare din prima jumătate a secolului al XX-lea, în special din perioada de până şi după cel de-al Doilea Război Mondial, fiind arme produse pentru Armata Roşie şi fabricate în Uniunea Sovietică.

Clasificarea armelor de foc, prin sistemul propriu balisticii judiciare de orânduire a armelor de foc în mai multe categorii, după criterii diverse (MO 2012).

I. <u>După modul de utilizare.</u> Din punct de vedere al felului în care îl deserveşte pe cel ce le foloseşte, armele pot fi:

a. *arme ofensive*,
b. *arme defensive*.

II. <u>După destinaţie</u>:

a. *arme militare* sau *de luptă*, destinate uzului militar;

b. *arme de apărare şi pază* – arme de foc scurte, menite să asigure apărarea vieţii, integrităţii şi libertăţii persoanelor fizice, precum şi a bunurilor aparţinând persoanelor fizice sau juridice.

c. *arme de vânătoare* destinate practicării vânătorii, cu una sau mai multe ţevi (cu alice - cu o ţeavă, cu două ţevi; cu glonţ – cu o ţeavă, cu două ţevi; automate – cu alice sau glonţ);

d. *arme sportive de tir* (pentru antrenament şi tragere la ţintă);

e. *arme cu destinaţie specială* (pistoale de semnalizare, de start, cu gaze lacrimogene);

f. *arme vechi,* produse până în 1877 inclusiv sau reproduceri ale acestora, destinate să fie păstrate în colecţii.

III. <u>După construcţia canalului ţevii:</u>

a. *arme cu ţeava lisă* – arme a cărei ţeavă este netedă pe cel puţin două treimi din toată lungimea interioară a canalului, începând de la camera cartuşului;

b. *arme cu ţeava ghintuită* – arme a cărei ţeavă este prevăzută pe toată lungimea suprafeţei interioare a canalului cu şanţuri omogene spiralate – *ghinturi* – care imprimă proiectilului o mişcare de rotaţie, pentru menţinerea stabilităţii acestuia pe traiectoria de zbor;

c. *arme cu ţevi combinate* (una sau două ţevi lise şi una ghintuită).

IV. <u>După lungimea ţevii:</u>

a. *arme cu ţeavă scurtă* – arme de foc, a cărei ţeavă nu depăşeşte 30 cm sau a cărei lungime totală nu depăşeşte 60 cm;

b. *arme cu ţeavă lungă* – arme de foc, a cărei lungime a ţevii sau lungimea totală depăşeşte dimensiunile maxime ale armelor de foc scurte.

V. <u>După modul de funcţionare</u>:

a. *arme de foc simple* (arme de vânătoare cu una sau două ţevi);

b. *arme de foc automate* – arme de foc care, după fiecare cartuş tras, se reîncarcă automat şi trage o serie de mai multe cartuşe prin apăsare continuă pe trăgaci;

c. *arme de foc semi-automate* – arme de foc care, după fiecare cartuş tras, se reîncarcă automat, dar nu poate trage o serie de mai multe cartuşe prin apăsare continuă pe trăgaci ;

VI. <u>După calibru</u>:

a. *arme de foc mici* <6.35 mm.
b. *arme de foc mijlocii* >6.35 mm<09 mm.
c. *arme de foc mari* >09 mm.

VII. <u>După muniţia folosită</u>:

a. *arme de foc cu glonţ*;
b. *arme de foc cu alice*;

c. *arme de foc mixte* (arme de vânătoare cu glonţ şi alice).

VIII. <u>După modul de fabricaţie</u>:

a. *arme industriale*;
b. *arme artizanale*.

XIX. <u>După mecanismul de aprindere</u>;

a. *arme cu fitil*;
b. *arme cu cremene*;
c. *arme cu capsă*.

Deoarece un număr semnificativ de arme de foc din Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei provin din arealul geografic al fostului Imperiu Rus, recunoaşterea şi identificarea lor este posibilă datorită însemnelor existente pe patul armei şi pe canalul ţevii. Mă voi referi succint la inscripţiile existente pe suprafaţa armelor de foc de la cele mai importante fabrici de armament din Imperiul Rus (Денисова 1953, 162-166).

Dorinţa de a ieşi în evidenţă în raport cu ceilalţi a făcut ca armele să ajungă a fi înfrumuseţate, demonstrând talent artistic, iar în unele cazuri armele sunt adevărate opere, obiecte de artă.

1. Fabrica de armament din Tula, cu semnul mărcii de stat *ТУЛА 1840*.

2. Fabrica de armament din Oloneţk-Petrovsk, cu semnul mărcii de stat *OLONEZ 1709*.

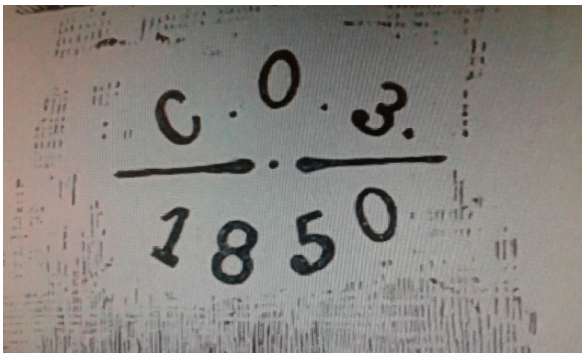

3. Fabrica de armament din Sestroreţk, cu semnul mărcii de stat *С.О.З. 1850*.

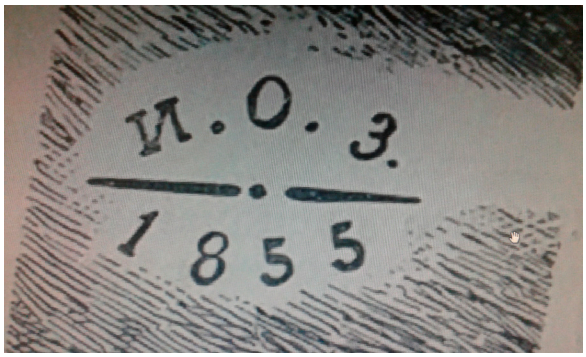

4. Fabrica de armament din Ijevsk, cu semnul mărcii de stat *И.О.З. 1855*.

Fabrica de armament din Tula, în mod obligatoriu, la începutul secolului al XVII-lea, pe patul şi pe canalul ţevilor armelor de foc aplica sau imprima semnul mărcii de stat, acvila bicefală, imprimată şi pe armele de foc executate la fabricile de armament din străinătate, destinate armatei ruse. La începutul secolului al XVIII-lea, fabrica de armament din Tula utiliza, pe canalul ţevii, monograma P, probabil de la Petru I cel Mare. Din 1700-1750 se indica anul fabricării, apoi oraşul: *1727 ТУЛА*. Începând cu anii ’60 ai sec. al XVIII-lea până la primul sfert al secolului al XIX-lea, se indica oraşul, apoi anul fabricării: *ТУЛА A797*, *ТУЛА A806* (în loc de cifra *1,* este indicată monograma A, de la Alexandru I). Din 1830 se aplică marca cu inscripţia *ТУЛА 1840*, renunţându-se la monograme (foto 1). Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea se utilizează abreviaturile literelor alfabetului chirilic ale limbii ruse şi anul fabricării: *Т.О.З. 1850*. În paralel, era folosită marca având inscripţia în limba rusă cu caractere chirilice, numărul de inventar, denumirea, anul de fabricaţie: *476, императорскій тульскій оружейньій завод 1806 г.*

Fabrica de armament din Oloneţk-Petrovsk, între anii 1703 şi 1774, aplică marca de stat indicând denumirea oraşului cu caractere latine şi anul fabricării *OLONEZ 1709* (foto 2).

Fabrica de armament din Sestroreţk, din 1724 utilizează marca având inscripţia în latină a denumirii oraşului şi anului fabricării: *Susterbeck 1803*. Începând cu anii ’30 ai secolului al XIX-lea, se trece la folosirea mărcii de stat cu aplicarea abreviaturilor cu caractere chirilice *С.Т.Р.Ц.К.* şi a anului fabricării – *1833*. De la începutul anilor ’50 ai secolului al XIX-lea se utilizează abreviaturile literelor alfabetului chirilic şi anul fabricării *С.О.З. 1850* (foto 3).

Fabrica de armament din Ijevsk, începând cu 1807 şi până la sfârşitul anilor ’40 ai secolului al XIX-lea, foloseşte marca cu caractere chirilice şi anul fabricării *ИЖЪ 1817*. Începând cu anii ’50 ai secolului al XIX-lea, aplică marca de stat în abreviatură cu caractere chirilice *И.О.З.* şi anul fabricării *1855*. Începând cu anii ’70 ai secolului al XIX-lea, aplică marca cu inscripţia în limba rusă – *Ижевскій оружейньій заводь* (foto 4).

Când ne referim la descrierea armelor de foc, urmează să atragem atenţia asupra caracteristicilor ce ţin de: tipul şi clasa armei; data sau anul când au fost confecţionate; forma şi varianta armei; materialul, natura materialului din care au fost confecţionate; piesele componente. Un element necesar de menţionat este atelierul de fabricaţie sau fabrica de producere. Un alt factor important în descrierea unei arme este tehnica de fabricaţie. O armă de metal poate fi turnată, bătută, prelucrată la cald sau la rece, strunjită. Atunci când nu există alte surse care să o ateste, inscripţiile, simbolurile heraldice, decorul oferă posibilitatea de a identifica provenienţa armei. În cazul armelor de foc, două elemente sunt vitale pentru obţinerea câştigului de cauză pe câmpul de luptă: bătaia maximă şi cadenţa de tragere. În privinţa armelor de foc din secolele al XVI-lea – al XVII-lea – flinte, archebuze, muschete, pistoale –, date tehnice precum calibrul, tipul de pulbere, greutatea proiectilului şi lungimea ţevii, nu sunt cunoscute cu exactitate, ci doar le putem estima cu aproximaţie. Referitor la armele secolului al XX-lea, toate aceste detalii sunt bine cunoscute, iar despre unele din ele există şi cărţi tehnice, care pot oferi autorului absolut toate informaţiile necesare. Existenţa unei cărţi tehnice este o situaţie excepţională pentru armele anterioare secolului al XX-lea.

Născute din nevoia de a suplini modestia mijloacelor fizice de atac şi apărare, de procurare a hranei, armele de foc au fost convertite în mijloace de ucidere a altor oameni, în concurenţă cu alte grupuri, pentru teritorii sau resurse, pentru a impune idei politice ori religioase. Primele menţiuni despre utilizarea armelor de foc vin de la chinezi, apoi de la arabi, care le-au utilizat la asediul cetăţii Sidgilmessa. De la ei invenţia a fost preluată de spanioli, care au utilizat-o în cucerirea Gibraltarului. Utilizarea proprietăţilor balistice ale pulberii a avut urmări deosebit de importante în plan economic şi ştiinţific. Modificările permanente ale echipamentului militar au condus la schimbarea tacticii şi a strategiei militare, contribuind la apariţia unor noi tipuri de arme. Primele arme de foc cunoscute în majoritatea statelor europene au fost bombardele, iar primele arme portative au fost culevrinele (Marcov, Galiş 2014, 7). Bombarda, culevrina, archebuza, muscheta, tunul sunt principalele arme de foc care se regăsesc în tot spaţiul european, inclusiv în spaţiul românesc. Bombarda reprezintă o maşină de război, care servea la lansarea unor pietre. Odată cu perfecţionările tehnice produse în timp, s-a transformat în ceea ce cunoaştem astăzi sub denumirea de *tun*. Erau realizate sub forma unor ţevi masive din fier forjat, compus din mai multe bare metalice îmbinate şi întărite cu cercuri metalice, numite *frete*. Primele piese de artilerie erau greoaie, cu mobilitate mică şi cu bătaie redusă. Proiectilele, numite *ghiulele*, aveau forma sferică şi erau din piatră, fier sau fontă. Ţevile erau fixate într-un butuc de lemn, care se punea direct pe pământ, fixat cu pene, sau se monta pe roţi proprii. Sistemul pe roţi – mai practic şi mai comod – va fi adoptat de majoritatea statelor europene, proces încheiat către sfârşitul secolului al XVI-lea (Vieru 2013, 495-509).

Tunurile din bronz din timpul domniei lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, descoperite în cetatea medievală de la Orheiul Vechi în 1999, cu mecanismul de aprindere *lumina* (orificiu existent în ţeava unei arme, utilizat pentru aprinderea pulberii şi declanşarea exploziei), aflată pe partea superioară a canalului ţevii. Piesele sunt obiecte de unicat pentru Europa Centrală şi de Sud-Est, prezentând un interes ştiinţific deosebit. Ele se numără printre cele mai vechi obiecte de acest gen, descoperite în spaţiul românesc, iar pentru Republica Moldova sunt cele mai vechi piese de artilerie de foc, aflate vreodată. Sunt bombarde de dimensiuni mici, numite în ţările româneşti *săcăluşe,* iar în Rusia – *пищаль* (foto 5-6). Pe suprafaţa fiecărei piese de artilerie sunt imprimate în relief câte un semn cu caracter heraldic (foto 7). Analiza semnului heraldic de pe suprafaţa tunurilor indică o asemănare cu semnele heraldice medievale din Polonia. Se poate presupune că respectivele piese de artilerie ar reprezenta produsul unui atelier polonez, din lotul polonez de artilerie, acaparat de armata lui Ştefan cel Mare după bătălia din Codrii Cosminului din 1497 (Postică 2006, 58-65).

Cea mai veche dovadă europeană scrisă a existenţei armei de foc este considerată ordonanţa florentină din 1326, în care se negocia fabricarea unui tun, iar cea mai veche informaţie despre folosirea armelor de foc pe teritoriul ţărilor române provine din registrul de cheltuieli al Sibiului din 1372-1386, unde se menţiona despre existenţa unui făuritor de bombarde, care era plătit să repare roţile unei bombarde. În registrul de cheltuieli al oraşului Sighişoara din 1393, se aminteşte despre existenţa unui turnător de tunuri, numit Iacob Wahl. Prima menţiune privind achiziţiona-

5. Tun. Orheiul Vechi (MNIM, FB-28491).

8. Muschetă (MNIM, FB-6764-7).

6. Tun. Orheiul Vechi (MNIM, FB-28492).

9. Muschetă, sec. XVI-XVII (MNIM).

7. Semn cu caracter heraldic.

rea unor arme de foc din spaţiul românesc este adresată negustorilor braşoveni, în scrisoarea domnitorului Vlad Dracul din 1432, prin care le cerea „să-i găsească o sută de puşci". Prima menţiune scrisă a utilizării bombardei provine de la acelaşi domnitor, care a folosit, în 1445, la asediul cetăţii Giurgiu contra otomanilor, două bombarde care „făceau mai mult zgomot decât stricăciune" (Stănculescu, Ucrain 1988, 13).

Două muschete (arme de foc cu ţeavă lisă) cu mecanismul de aprindere prin fitil, din dotarea armatelor europene şi asiatice, inclusiv din dotarea armatelor ruseşti, sunt printre puţinele arme care au supravieţuit timpului. Cronologic, ele sunt datate cu începutul secolului al XVI-lea – sfârşitul secolului al XVII-lea şi păstrate la Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei de la Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală. Aceste arme se încărcau prin gura ţevii, iar fitilul era adus cu ajutorul unui mecanism în formă de *Z* către un orificiu prin care flacăra aprindea pulberea din interiorul ţevii. Gloanţele, de formă sferică, împreună cu praful de puşcă, erau înfăşurate într-un cartuş de hârtie. Muschetele se încărcau greu, pe lângă aceasta mai erau şi imprecise (Barbu 2013, 116). Pentru obţinerea câştigului de cauză pe câmpul de luptă, s-a recurs la o strategie a muschetarilor. Ei se aranjau în formaţii din două sau trei rânduri. Primul rând trăgea, apoi muschetarul se aşeza în genunchi pentru a reîncărca arma, iar cel din rândul al doilea şi al treilea prelua tirul (Văduvă 2004, 162-163). Astfel se ajungea la o creşte-

10. Tun de fortăreaţă *(пушка крепостная)* (MNIM, FB-540).

11. Tun de coastă (*пушка береговая)* (MNIM, FB-541).

re a intensităţii focului şi probabilitatea preciziei focului pe câmpul de luptă creştea (foto 8-9).

Perioada de maximă producţie a armelor de foc, ca urmare a deselor războaie locale şi regionale dintre Imperiul Rus, Imperiul Otoman şi Imperiul Austro-Ungar, revine Epocii Moderne. Colecţia Muzeului este completată de două piese de artilerie, tunuri din fontă cu mecanismul de aprindere a pulberii în camera de încărcare cu ajutorul unei vergele din fier. Ele s-au aflat în dotarea armatelor ruseşti, fiind utilizate la asediul cetăţii Ismail, în cadrul războiului ruso-turc de la 1787-1791. Prima piesă este un tun de fortăreaţă, de provenienţă străină, cu lungimea ţevii de 208 cm, diametrul – 22 cm, calibrul – 9,5 mm (foto 10). A doua piesă reprezintă un tun de coastă, produs la Fabrica de armament din Olonetk (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), cu lungimea ţevii până la gaura camerei de încărcare de 249 cm, diametrul ţevii – 22 cm, calibrul – 9,5 mm, diametrul găurii pentru fitil – 1 cm (foto 11). Datarea a fost efectuată de către specialiştii din cadrul Muzeului militar-istoric de Artilerie din Sankt-Petersburg. Tunurile au fost transmise Muzeului Gloriei Militare de la Muzeul de Studiere a Ţinutului Natal din Bender printr-un ordin special, emis la acea vreme de Ministrul Culturii al Republicii Sovietice Socialiste Moldoveneşti Anton Constantinov (1973-1987). Exponatele au fost înregistrate ca fond de bază cu numerele 540 şi 541, în baza actului nr. 29 din 1976. Actualmente, piesele respective sunt amplasate la intrarea principală a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

Compania austriacă *Steyr* (în momentul izbucnirii Primului Război Mondial, era cel mai mare producător de arme din Europa) şi constructorul de arme Ferdinand Ritter von Mannlicher au creat una din cele mai renumite arme de foc existente în acele timpuri, puşca şi carabina *Steyr Mannlicher M95* (Gotz 1990, 246). A fost o armă deosebită şi inovativă pentru acea vreme. Avea o cadenţă de tragere destul de mare, datorită îmbunătăţirilor aduse în construcţia închizătorului şi a sistemului de încărcare cu bolţ câte cinci cartuşe pe încărcare, faţă de cele existente anterior care se încărcau cartuş cu cartuş. Aceasta a permis ridicarea cadenţei de tragere la 30-40 cartuşe pe minut, ceea ce era enorm. Puştile şi carabinele *Mannlicher* au folosit un închizător cu glisare longitudinală cu acţiune directă, care se închidea şi se deschidea, fără a întoarce mânerul. Avea să fie una dintre cele mai utilizate arme de foc din lume. A stat la baza dotării armatei austro-ungare din 1895 până la dispariţia Imperiului în 1918. Preluată de statele nou-create Austria, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia, Italia, Serbia, Bulgaria, România pentru dotarea şi înarmarea parţială a armatelor lor pe durata anilor 1895-1945, a fost folosită în rebeliunea boxerilor (1898-1900), în războaiele Balcanice (1912-1913), Primul Război Mondial (1914-1918), războiul civil din Spania (1936-1939), al Doilea Război Mondial (1939-1945). La baza construcţiei puştei şi a carabinei *Steyr Mannlicher M95* au stat cele trei prototipuri de arme *Steyr Mannlicher M1886, Steyr Mannlicher M1888* şi *Steyr Mannlicher M1890*. Ferdinand Mannlicher a conceput arma sa pentru mai multe subunităţi ale armatei: **puşca** – pentru infanterie *Infanterie Repetiengewehr M95,* cu lungimea ţevii de 750 mm, lungimea armei – 1280 mm, greutatea – 3,63 kg; **carabina,** destinată cavaleriei, *Kavaliere Repetierkarabiner M95,* cu lungimea ţevii de 500 mm, lungimea ar-

12. Carabina Mannlicher M95 (MNIM, FB-5270).

13. Puşca Berdan (MNIM, FB-5268).

mei – 1000 mm, greutatea – 2,95 kg; **stutzen,** destinată pentru artilerişti, personalul militar al trupelor inginereşti şi al altor unităţi specializate *Extra Korps Gewehr M95*, cu lungimea ţevii de 580 mm, lungimea armei – 1000mm şi greutatea – 3,13 kg. Pe parcurs, au apărut noi modificări, cunoscute ca *Mannlicher M95/24,* modificare sârbă, modelul anului 1924, cu lungimea ţevii de 580 mm, cartuş – 7,92×57 mm; *Mannlicher M95/30,* modificare austriacă, modelul anului 1930, cartuş – 8×56 mm R; *Mannlicher M95/31,* modificare maghiară, modelul anului 1931, cartuş – 8×56 mm R. Arma a fost transmisă MNIM de la Muzeul de artilerie din Sankt-Petersburg. Pe partea dreaptă a patului are fixată o plăcuţă din metal cu inscripţia în limba rusă (*Трофей войны 1914-1918 г.* („Trofeu de război, 1914-1918”), iar pe obturatorul armei sunt imprimate literele majuscule ale alfabetului latin *STEYR M95*, cu numărul de fabricaţie 6970, ceea ce denotă faptul că a fost produsă de compania austriacă producătoare de arme *Steyr Mannlicher* (foto 12).

Armata Imperiului Rus, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, avea în dotarea sa puşca *Berdan* (de la numele constructorul de arme american Hiram Berdan) sau cum mai era numită de soldaţi, *berdanka* (un sistem de puşti cu o singură lovitură). MNIM deţine în colecţia sa o astfel de armă. Pe canalul ţevii se observă stema imperială şi inscripţia în limba rusă (*Сесторецкий оружейный завод, 1883 /„*Fabrica de armament din Sestoreţk, 1883”*)* (Жук 1992, 736; Жук 1987, 224) (foto 13). Pe la sfârşitul anului 1870, experţii militari ruşi tot mai des discutau problema necesităţii trecerii armatei la puşca cu sistemul de încărcare cu bold, cu magazie. Însă abia către 1889 au apărut condiţiile care au făcut posibilă crearea unei arme cu adevărat moderne, care să poată fi produsă şi în Rusia. La concurs au participat constructorul de arme belgian Leon Nagan şi şeful atelierului de scule al fabricii de armament din Tula, căpitanul Serghei Mosin, care au propus câte un prototip de arme din creaţia lor. Armele propuse de Mosin şi Nagan aveau o serie de soluţii interesante, dar nu îndeplineau toate cerinţele înaintate de Comisie. În toamna anului 1890, puşca Nagan şi puşca Mosin au fost prezentate şi propuse pentru testele militare. Testele au demonstrat că prototipul armei ruseşti era inferior celui al armei belgiene în subtilitatea de execuţie şi design, dar avea avantaj în simplitatea construcţiei şi a siguranţei în timpul execuţiei tragerii. În rezultat, a fost acceptată puşca Mosin cu unele modificări şi inovaţii, preluate de la puşca Nagan. În 1891 împăratul Alexandru al III-lea, în rezoluţia sa referitor la denumirea armei noucreate, face o nedreptate constructorului de arme Mosin. Fiindcă la construcţia armei au fost preluate idei de la membrii comisiei, colonelul Rogovţev, general-locotenentul Ciaghin, căpitanul Mosin şi constructorul Nagan, este indicat să i se dea numele armei *puşcă eşantion, modelul anului 1891,* prin analogie cu modelul german, la care participaseră constructorii Mauser şi Mannlicher (*Kommissionsgewehr M1888).* În 1892, este acceptată producerea în serie a acestei arme pentru armata Imperiului Rus la fabricile de armament din Sestoreţk, Tula şi Ijevsk. A fost propusă producerea armei în trei variante: **puşca** pentru infanterie, cu baionetă şi canalul ţevii lung; **puşca** pentru cavalerie şi draguni, cu canalul ţevii mai scurt şi cu noul mod de fixare a centurii; **puşca** pentru cazaci, fără baionetă şi cu cel mai scurt canal al ţevii. Între anii 1891 şi 1924, puşca este

14. Carabina Mosin M1891 (MNIM FB- 5004-3).

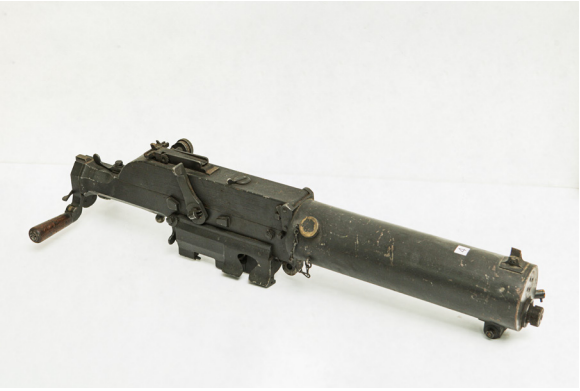

15. Mitraliera Schwarlose M1907/1912 (MNIM, FB- 6357-36).

cunoscută sub denumirea *trei linii / triohlineika, modelul anului 1891*. Denumirea provine de la o veche unitate de măsură rusă *linia,* de aproximativ 2,54 mm. *Trei linii* înseamnă, de fapt, calibrul canalului ţevii şi al cartuşului, egal cu 7,62 mm. După 1924 este cunoscută ca *puşca Mosin*. În literatura de specialitate din străinătate, această armă este cunoscută şi sub denumirea *puşca Mosin-Nagan* (Жук 2002, 587) (foto 14). A fost arma cu care a fost înzestrată armata Imperiului Rus în Primul Război Mondial, a fost utilizată în Războiul civil din Rusia sovietică şi în dotarea Armatei roşii în anii celui de-al Doilea Război Mondial. De rând cu alte arme de foc, conform actului nr. 191 din 22 august 1979, este donată Muzeului Gloriei Militare din partea unităţii militare nr. 96760, staţionată în oraşul Voznesensk.

În era secolului al XXI-lea este greu să ne imaginăm că, un secol şi ceva în urmă, proiectarea şi construirea noilor modele de arme nu era în subordinea centrelor de cercetare sau a birourilor de constructori, dar lăsată în grija unor aventurieri, iubitori şi pasionaţi ai tehnicii. În mare parte, graţie unor constructori, precum Hayram Stivens Maxim, inventator britanic şi constructor de origine americană, creatorul uneia dintre cele mai cunoscute mitraliere din lume – mitraliera *Maxim M1887*, care a influenţat rezultatul multor bătălii de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi a schimbat radical tipologia războiului din secolul al XX-lea. Arma nou-creată pune sfârşit epocii *glorioase* şi tacticii de luptă a cavaleriei, fiind folosită tot mai frecvent expresia *războiul tranşeelor*. Mitraliera, al cărei principiu se bazează pe utilizarea reculului de tragere, poate fi considerată prima armă automată din istoria omenirii. Ea a fost o soluţie la problemele ridicate de puşcă, şi anume: lipsa preciziei, cadenţa redusă de tragere şi densitatea mică a focului. Dacă precizia nu putea fi îmbunătăţită (nu toţi soldaţii aveau capacităţi deosebite de ţintaşi), atunci cu ajutorul mitralierei era posibilă o compensare prin tragerea mai multor gloanţe într-o succesiune rapidă, asigurându-se într-un timp scurt o densitate mare a focului pe câmpul de luptă. Armata americană nu s-a arătat interesată de invenţia compatriotului său, motivând că are o rată mare de foc, ducând la utilizarea în exces a muniţiei. Emigrând în Anglia, Hayram Stivens Maxim şi-a oferit invenţia englezilor (Friedman 2016, 91-119). Cu ajutorul bancherului Natan Rothschild, reuşeşte să-şi comercializeze arma statelor europene. Comandamentul militar englez a dat o apreciere înaltă eficacităţii mitralierei în cadrul războiul colonial anglo-bur. Englezii au făcut unele modificări armei, cunoscute sub denumirea *mitraliera Vickers,* varianta britanică a *mitralierei Maxim*. Nici constructorii de arme austrieci nu au rămas indiferenţi faţă de noua invenţie, venind şi ei cu unele abordări şi inovaţii. Noul lor prototip a intrat în armata imperială austro-ungară sub denumirea de mitraliera de companie *Schwarlose model 1907/1912* (Материальная 1946, 356-373) (foto 15), concepută de Andreas Schwarlose. Avea calibrul de 8mm, cadenţa tragerii – de 500 cartuşe pe minut, greutate completă – de 42 kg. Varianta modificată de constructorii germani a armei este cunoscută sub denumirea *MG08 (Machinengewehr 1908)*. A fost principala mitralieră germană din Primul Război Mondial. La sfârşitul secolului al XIX-lea, un număr de mitraliere Maxim sunt procurate şi propuse pentru a înzestra armata Imperiului Rus. Eficacitatea mitralierei a fost apreciată înalt de

16. Mitraliera Maxim M1910/M1930 (MNIM, FB-21674-1).

17. Mitraliera DP-27 (MNIM, FB-2208-9).

militarii ruşi în timpul războiului Ruso-Japonez din 1904-1905. Din 1910 începe istoria modernizării acestei arme în Rusia. Constructorii de arme de la Fabrica de armament din Tula, Pastuhov, Sudakov şi Tretyakov, au modernizat efectiv mitraliera, adaptând-o calibrului şi cartuşului de la 11,43 mm la 7,62 mm, cu care era dotată *puşca Mosin,* iar Maxim Sokolov a completat-o cu un lafet convenabil, scăzând greutatea de la 244 kg la 70 kg, redând aspectul cunoscut al armei cu denumirea *mitraliera Maxim M1910* (Михайлов 1983, 115-119). Cu aceste modificări, este utilizată de armata rusă în Primul Război Mondial şi apoi folosită masiv, în cadrul Războiului civil din Rusia, de către armata fidelă ţarului contra Armatei roşii. De rând cu celelalte mitraliere, create pe parcursul perioadei interbelice, *mitraliera Maxim M1910/M1930* (foto 16) a fost utilizată şi în cel de-al Doilea Război Mondial.

Primul Război Mondial a demonstrat importanţa existenţei armelor automate în dotarea fiecărei armate. Obţinerea supremaţiei unei armate asupra celeilalte pe câmpul de luptă se putea realiza doar având în dotare arme şi armament performant. Astfel, au fost concepute, create şi propuse spre înarmare mai multe tipuri şi construcţii de arme automate, precum mitraliera *Lewis M1912, Villar-Perosa M1915, Beretta M1918, DP27, MG34, MG42,* pistolul-mitralieră *MP18/28, Thomson M1923, PPD-34, MP38, MP40, PPSp-41, PPS-43, AK-46*.

Mitraliera *DP-27* (*D = Degtyaryov,* de la numele constructorului Vasili Degtyaryov, *P = pehotnîi* „de infanterie" şi anul de fabricaţie – 1927), utilizată de Armata roşie din 1928 ca mitralieră uşoară de mână pentru dotarea infanteriei, a fost o soluţie pentru substituirea mitralierei americane de fabricaţie britanică *Lewis M1912* din dotarea ei, cu toate că acest model de armă a continuat să fie prezent în înzestrarea Armatei roşii şi după ce a fost construită mitraliera *DP-27*. Era o armă simplă, rezistentă şi ieftină de fabricat, folosită în condiţii climaterice variate (conflictele din Orientul Mijlociu şi Asia Mică, în Războiul civil din Spania, Războiul de iarnă sovieto-finlandez, în cel de-al Doilea Război Mondial). Are calibrul de 7,62 mm, lungimea – 1266 mm, distanţa de tragere – până la 1500 m, o rată de foc de 500 cartuşe pe minut, cu un încărcător sub formă de disc dotat cu 47 cartuşe, cu o greutate completă de 11,3 kg (Лаврик 1975, 22; Материальная 1946, 22-42) (foto 17).

MG34 (Machinengewehr 1934) (Бабак 2002, 175-219) (foto 18*)* este mitraliera standard pentru infanterie, vehicule blindate şi este considerată principala mitralieră defensivă antiaeriană germană. A fost proiectată de către constructorul german Heinrich Vollmer la uzina militară Rheinmetall, având ca bază prototipul mitralierei *MG30*, conceput de Louis Schtange, şi fiind aprobată în 1930 de guvernul austriac pentru înzestrarea armatei Austriei, iar în 1931 este acceptată de armata maghiară, cu denumirea *31M*. Are calibrul de 7,92 mm, greutate completă – de 16,2 kg, cadenţă de foc – de 800-900 cartuşe pe minut. Era alimentată din cutii port-bandă, cu benzi de la 50 la 250 cartuşe şi cu încărcătoare tambur de la 50 la 75 de gloanţe. O inovaţie utilizată de Heinrich Vollmer a fost posibilitatea de schimbare rapidă a ţevii în cazul unui tir prelungit ce depăşea 250 de gloanţe, operaţiune ce dura câteva secunde. Mitraliera putea fi fixată pe un suport biped sau trepied. În 1941

18. Mitraliera MG34 (MNIM, FB-6194-1).

19. Mitraliera MG42 (MNIM, FB-6733-4).

se propune înlocuirea mitralierei *MG34* cu un alt fel de mitralieră, care ar costa mai puţin, dar care ar dispune de capacitatea de a produce un volum mai mare de foc. Arma a fost acceptată în producţie şi, oficial, a intrat în serviciul armatei germane în anul 1942, cu denumirea mitraliera *MG42 (Machinengewehr 1942* (Материальная 1946, 142-160) (foto 19), deşi ambele tipuri au continuat să fie produse şi utilizate până în 1945. Avea una dintre cele mai mari cadenţe medii de foc pentru o armă portabilă cu o singură ţeavă – între 1200 şi 1500 cartuşe pe minut. Ca şi mitraliera *MG34*, are calibrul de 7.92mm, lungimea – de 1220mm, putea fi alimentată cu încărcătoare tambur şi cu cutii port-bandă. Datorită caracteristicilor sale tehnice, arma este utilizată, cu mici modificări, şi în secolul al XXI-lea în unele state membre ale blocului NATO.

Pistolul-mitralieră *MP18/28,* fabricat de către Hugo Schmeisser la uzinele lui Theodor Bergmann, cunoscut sub denumirea de *pistol automat tip Bergmann*, a fost folosit efectiv de către armata germană drept armă principală a trupelor de asalt *Sturmtruppen,* specializate în luptele din tranşee în ultimele etape ale Primului Război Mondial. Deşi nu a influenţat sensibil cursul evenimentelor, concepţia sa a inaugurat o nouă familie de arme, cea a pistoalelor mitralieră. Este considerat, practic, drept primul pistol-mitralieră şi precursorul tuturor celorlalte arme din această categorie, create ulterior (Бабак 2002, 133-144).

Pistolul-mitralieră *Thompson* este creaţia constructorului american John Thompson, destinat soldaţilor în luptele din apropiere, ca tactică de infiltrare în tranşeele inamice. Etapa finală de construcţie a acestui pistol-mitralieră, a coincis cu sfârşitul Primului Război Mondial. Din cauza finanţării reduse şi a costului înalt de producere, armata americană a renunţat iniţial la procurarea armei. Cu aceste arme au fost dotaţi şi echipaţi, iniţial, doar angajaţii serviciului poştei SUA şi puşcaşii marini. O reputaţie negativă a avut această armă în perioada anilor 1920-1932, atunci când este interzisă prin lege producerea, transportarea şi comercializarea băuturilor alcoolice. Este arma preferată a gangsterilor, traficanţilor de droguri, vânzătorilor de mărfuri contrafăcute, care se războiau între ei pentru împărţirea sferelor de influenţă. În 1923, pentru armata americană este creat pistolul-mitralieră *M1923*, în baza prototipului *M1921*, cu modificările ulterioare din 1926, cunoscute ca *M1928Navy Model* (Михайлов 1983, 55-58; Ford 2005, 176). Datorită utilizării frecvente de către diverse reţele criminale, pistolul-mitralieră *Thompson* este protejat în producere de către Biroul Federal de Investigaţii. În 1938 este preluat de armata americană, fiind considerat unul din cele mai bune pistoale-mitraliere americane din cel de-al Doilea Război Mondial. În colecţia Muzeului se păstrează un exemplar al pistolului-mitralieră *Thompson*. Pe corpul armei, în partea metalică din dreapta, în două rânduri câte doi, sunt indicate numerele a 13 patente de întreprinzători americani, care puteau produce şi comercializa acest tip de armă. În alte două rânduri, cu caractere latine majuscule, este indicată firma constructoare AUTO-ORDNANCE CORPORATION BRIDGEPORT, CONECTICUT, U.S.A. anul fabricării, 1921, cu numărul de confecţionare AO41660. Arma a fost transmisă, con-

20. Pistol-mitralieră Thomson (MNIM, FB-2416-15).

21. Pistol-mitralieră PPSh-41 (MNIM, FB-2208-6).

22. Monedă comemorativă (după http://www.cbr.ru/cash_circulation/memorable_coins/coins_base/showcoins/?cat_num=5015-0041).

form actului nr. 103 din 1977, de la unitatea militară 96760, dislocată în regiunea Nikolaev, oraşul Voznesensk (foto 20).

Pistolul-mitralieră *PPD-34* al constructorului de arme sovietice Vasile Degtiariov are la baza construcţiei copia prototipului pistolului-mitralieră *MP28* al constructorilor de arme germani Theodor Bergmann, Hugo Schmeisser şi al prototipului pistolului-mitralieră *Suomi KP31* (SuomiKonepistoli M31, denumirea *Suomi* însemnând Finlanda, modelul anului 1931), creat de finlandezul Aimo Iohannes Lahti. Arma intră în dotarea Armatei roşii în 1935, fiind distribuită, în special, unităţilor NKVD şi trupelor de graniceri. Însă era o armă costisitoare, greu de fabricat, necesita multe ore-muncă. Războiul sovieto-finlandez, cunoscut ca *războiul de iarnă*, a demonstrat necesitatea existenţei unei astfel de arme automate, cu posibilitatea înzestrării tuturor subdiviziunilor armatei, într-un termen cât mai restrâns şi cu un cost minim de ore-muncă. Comisariatul Poporului pentru Industria de Apărare solicită urgent construirea pentru Armata roşie a unei noi arme automate – mai simple în folosire şi mai ieftine în producere decât *PPD-34*. Din acest imperativ, constructorului de arme Gheorghii Şpaghin i se pune sarcina ca, într-un termen cât mai restrâns, să creeze o asemenea armă. Astfel se pun bazele construirii pistolului-mitralieră *PPSh-41* (Михайлов 1983, 44-48) (foto 21). Pentru a reduce la minimum durata orelor de lucru, Gheorghii Şpaghin propune, pentru majoritatea componentelor pieselor, ştanţarea metalului, în loc de şlefuirea lui. Pentru a reduce fenomenul de ridicare a ţevii sau de îndoire a ei în timpul focului de rafală, propune să fie dotată ţeava cu un compensator înclinat, integrat într-un radiator, care ar acoperi ţeava. Acesta mai avea rolul de protecţie a mânilor de căldura ţevii din timpul tragerii. Pentru o mai bună ventilare şi răcire, radiatorul era găurit, oferind şi un design specific armei. Primele arme foloseau încărcătoare tambur de 71 cartuşe, care sporeau puterea de foc, însă se încărcau foarte greoi şi necesitau timp pentru a fi încărcate. În condiţii de luptă, acest lucru era imposibil de făcut. Astfel apare necesitatea suplinirii lor cu alt tip de încărcător – magazie de tip sector/corn, cu capacitate de 35 cartuşe, devenind mai uşoare de purtat şi mai simple de încărcat. Arma dispune de următoarele caracteristici tehnice: muniţie folosită – cartuş de 7,62×25 mm; lungimea – de 843 mm, inclusiv lungimea ţevii – de 265 mm; greutatea cu încărcător – 5,45 kg, fără încărcător – 3,64 kg. Pentru a celebra cei 75 de ani de la victoria în cel de-al Doilea Război Mondial, Banca Federaţiei Ruse a emis mai multe monede comemorative din metal, cu nominalul de 25 de ruble, din seria *Armele Marii Victorii, constructori de arme*, una din ele fiind dedicată constructorului de arme Gheorghii Şpaghin şi celebrului său pistol-mitra-

23. Pistol-mitraliera MP38-MP40 (MNIM, FB-6173-7).

24. Pistol-mitralieră PPS-43 (MNIM, FB-2491-8).

lieră *PPSh-41*[1] (foto 22). Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine în colecţia sa mai multe pistoale-mitraliere Șpaghin, produse în anii 1942, 1943 şi 1944.

MP38 (*Maschinenpistole*, modelul anului 1938) a fost pistolul-mitralieră, dezvoltat de industria de armament din Germania nazistă în anii premergători celui de-al Doilea Război Mondial. Echipa de proiectanţi, condusă de inginerul Heinrich Vollmer şi Berthold Geipel, concepe, în anul 1938, la firma Erma din Erfurt, prototipul pistolului-mitralieră *MP38* (Михайлов 1983, 49-51; Бабак 2002, 145-157), ce avea să corespundă cerinţelor serviciului de armament german, care solicita un pistol-mitralieră pentru dotarea trupelor motorizate-blindate, a piloţilor şi paraşutiştilor. Modificat şi adaptat noilor cerinţe în 1940, apare pistolul-mitralieră *MP40*, una din cele mai recunoscute arme utilizate de armata germană în anii celui de-al Doilea Război Mondial (foto 23).

În plină campanie militară, între anii 1941-1942, în condiţiile asediului şi blocadei Leningradului, când nu se reuşea aprovizionarea şi înzestrarea armatei cu pistoale-mitralieră, se propune crearea unei asemenea arme cu mijloace proprii la uzinele şi fabricile din oraşul asediat. Inginerul-constructor Alexei Sudaev creează un nou pistol-mitralieră, acceptat şi intrat oficial în serviciul Armatei roşii către sfârşitul anului 1942, cunoscut ca pistol-mitralieră *PPS-43*. Spre deosebire de *PPSh-41*, care era una dintre cele mai populare arme şi îndrăgite de soldaţi pentru precizia şi siguranţa ei, noua armă, creată de constructorul Sudaev, dispunea de câteva caracteristici superioare celei create de Șpaghin, cum ar fi: greutatea de 3,48 kg faţă de 5,45 kg, utilizarea încărcătoarelor de tip sector sau magazie, faţă de încărcătoarele tambur. Pentru producerea unui pistol-mitralieră, model *Sudaev*, se consuma de trei ori mai puţin timp şi se utilizau 7 kg de metal, faţă de oponentul său, modelul *Șpaghin*, care utiliza 14 kg. Alexei Sudaev a folosit în construcţia modelului său mai multe piese fabricate prin tehnica de ştanţare, care nu presupunea o calificare specială a muncitorului, faţă de tehnica de frezare, ce necesita cunoştinţe speciale în domeniu. Dar cea mai esenţială diferenţă consta în compactitatea ei şi capacitatea de manevrare în spaţii restrânse. Sudaev a propus un pat al armei montabil din ramă de metal, faţă de patul armei din lemn fixat al lui Șpaghin, ceea ce a permis dotarea cu acest pistol-mitralieră a echipajelor de blindate, a trupelor de asalt, a echipelor de cercetaşi (Федосеев, Мураховский 1992, 390; Материальная 1946, 720-730) (foto 24).

Tehnologia a dat posibilitatea inventării şi folosirii de arme noi. Industrializarea a permis producerea în masă a acestor arme. Forţa psihologică a statului-naţiune, precum Franţa, Marea Britanie şi Germania, a permis să păstreze controlul asupra trupelor sale, să le manipuleze şi motiveze în lupta unuia contra celuilalt şi armele şi-au spus cuvântul.

[1] http://www.cbr.ru/cash_circulation/memorable_coins/coins_base/showcoins/?cat_num=5015-0041

Bibliografie

Barbu 2013: D. Barbu, Arme de foc portative din secolele al XV-lea - al XVIII-lea în muzeele din Transilvania (Sibiu: Muzeul Naţional Brukenthal 2013).

Ford 2005: R. Ford, The World's Great Machine Guns forom 1860 to the Present Day (London 2005).

Friedman 2016: G. Friedman, Puncte de presiune. Despre viitoarea criză din Europa. Traducere din engleză de Corina Hădăreanu (Bucureşti: Litera 2016).

Gotz 1990: H.-D. Gotz, German military rifles and machine pistol 1871-1945 (West Chester: Schiffer Publishing Ltd 1990).

Marcov, Galiş 2014: Z. Marcov, S. Galiş, Pistoale şi revolvere. Colecţia de arme a Muzeului Banatului din Timişoara (Timişoara: AnCart 2014).

MO 2012: Articolul 2 din Legea nr. 130 din 08 iunie 2012 privind regimul armelor şi al muniţiilor cu destinaţie civilă, publicat pe 26 octombrie 2012 în Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 222-227 din 26 octombrie 2012.

Postică 2006: Gh. Postică, Tunurile din bronz din timpul domniei lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, descoperite în cetatea medievală de la Orheiul Vechi. Cohorta. Revistă de Istorie Militară 1(5), 2006, 58-65.

Stănculescu, Ucrain 1988: V. Stănculescu, C. Ucrain, Istoria artileriei române în date (Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică 1988).

Văduvă 2004: Gh. Văduvă, Arta militară de-a lungul mileniilor (Bucureşti: Editura CTEA 2004).

Vieru 2013: R. Vieru, Arme medievale – abordare lexico-semantică (Iaşi: Editura Universităţii "Petru Maior" 2013).

Бабак 2002: Ф.К. Бабак, Стрелковое оружие вермахта (Санкт-Петерсбург: Полигон 2002).

Денисова 1953: М.М. Денисова, Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX вв. (Москва: Госкультпросветиздат 1953).

Жук 1987: Ал. Жук, Винтовки и автоматы (Москва: Воениздат 1987).

Жук 1992: Ал. Стрелковое оружие. Револьверы, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы (Москва: Воениздат 1992).

Жук 2002: Ал. Жук, Энциклопедия стрелкового оружия: револьверы, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы (Москва: Воениздат 2002).

Лаврик 1975: М.С. Лаврик, Оружие победы (Москва: Молодая гвардия 1975).

Материальная 1946: Материальная часть стрелкового оружия, книга вторая (под ред. А.А. Благонравова) (Москва: Оборонгиз 1946).

Михайлов 1983: Л.Е. Михайлов, Конструкции стрелкового автоматического оружия (Москва 1983).

Федосеев, Мураховский 1992: С. Федосеев, В. Мураховский, Оружие пехоты (Москва: Арсенал-Пресс 1992).

Firearms from the collection of the National Museum of History of Moldova

Keywords: weapons, firearms, ammunition, arms plant.

Abstract: The article is the result of the initial stage of studying the NMHM collection of firearms, which includes more than four hundred items received by the museum as a result of gifts, transfers, purchases and archaeological finds. From a typological point of view, these weapons are Western, Eastern, mainly Russian, chronological frames of the collection: from the 15th century, the Middle Ages, to the 20th century. A wide variety of exhibits made it necessary to categorize them. Based on the chronological criterion, the most interesting and valuable samples of firearms from the museum collection are identified. The article supplements the information on firearms from the permanent exhibition, highlighting the most significant centers for the production of firearms. The author pays tribute to the arms designers, as well as lecturers and weapons experts from various universities and military academies of the world, who published articles on military subjects in specialized literature. The history of construction and a description of the components, as well as some technical and tactical characteristics of each type of weapon are presented. The role of museographers and scientific researchers in providing visitors, readers, and all weapon lovers with information on the topic by compiling explanatory texts, publishing catalogs and articles in scientific journals at home and abroad is emphasized.

List of illustrations:

1. Tula Arms Plant, mark "Tula 1840".
2. Olonetsky Petrovsky Arms Plant, mark "OLONEZ 1709".

3. Sestroretsk Arms Plant, mark “S.O.Z. 1850”.
4. Izhevsk Arms Plant, mark “I.O.Z. 1855”.
5. Cannon. Old Orhei (NMHM, FB-28491).
6. Cannon. Old Orhei (NMHM, FB-28492).
7. Heraldic sign.
8. Musket (NMHM, FB-6764-7).
9. Musket, 16th-17th centuries (NMHM).
10. Fortress gun (NMHM, FB-540).
11. Coastal gun (NMHM, FB-541).
12. Mannlicher carbine M95 (NMHM, FB-5270).
13. Berdan rifle (NMHM, FB-5268).
14. Mosin rifle M1891 (NMHM, FB- 5004-3).
15. Schwarlose machine gun M1907/1912 (NMHM, FB- 6357-36)
16. Maxim machine gun M1910/M1930 (NMHM, FB-21674-1).
17. Machine gun DP-27 (NMHM, FB-2208-9).
18. Machine gun MG34 (NMHM, FB-6194-1).
19. Machine gun MG42 (NMHM, FB-6733-4).
20. Thompson submachine gun (NMHM, FB-2416-15).
21. PPSh-41 submachine gun (NMHM, FB-2208-6).
22. Commemorative coin (online source: http://www.cbr.ru/cash_circulation/memorable_coins/coins_base/showcoins/?cat_num=5015-0041).
23. Submachine gun MP38-MP40 (NMHM, FB-6173-7).
24. PPSh-43 submachine gun (NMHM, FB-2491-8).

Огнестрельное оружие из фондов Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: вооружение, огнестрельное оружие, боеприпасы, оружейный завод.

Резюме: Статья является результатом осуществления начального этапа изучения коллекции огнестрельного оружия из фондов НМИМ, включающей в себя более четырехсот предметов, поступивших в музей в результате дарений, переводов, закупок и археологических находок. С типологической точки зрения это оружие западное, восточное, преимущественно русское, хронологический охват коллекции – от XV века, периода Средневековья, до XX века. Большое разнообразие экспонатов обусловило необходимость распределения их по категориям. На основании хронологического критерия выделены наиболее интересные и ценные образцы огнестрельного оружия из коллекции НМИМ. Статья дополняет сведения об огнестрельном оружии из постоянной экспозиции, выделяя наиболее значительные центры производства огнестрельного оружия. Автор отдает дань уважения конструкторам-оружейникам, а также преподавателям и специалистам в области оружия из различных университетов и военных академий мира, публиковавших статьи военной тематики в специальной литературе. Представлены история конструирования и описание составных частей, а также некоторые технико-тактические характеристики каждого типа оружия. Подчеркивается роль музеографов и научных исследователей в предоставлении посетителям, читателям, всем любителям оружия информации по теме путем составления пояснительных текстов, издания каталогов и публикации статей в научных журналах в стране и за рубежом.

Список иллюстраций:

1. Тульский оружейный завод, клеймо «Тула 1840».
2. Олонецкий Петровский оружейный завод, клеймо «OLONEZ 1709».
3. Сестрорецкий оружейный завод, клеймо «С.О.З. 1850».
4. Ижевский оружейный завод, клеймо «И.О.З. 1855».
5. Пушка. Старый Орхей (НМИМ, FB-28491).
6. Пушка. Старый Орхей (НМИМ, FB-28492).
7. Геральдический знак.
8. Мушкет (НМИМ, FB-6764-7).
9. Мушкет, XVI-XVII вв. (НМИМ).
10. Пушка крепостная (НМИМ, FB-540).
11. Пушка береговая (НМИМ, FB-541).

12. Карабин Маннлихера М95 (НМИМ, FB-5270).
13. Винтовка Бердана (НМИМ, FB-5268).
14. Винтовка Мосина М1891 (НМИМ, FB- 5004-3).
15. Пулемет Шварлозе М1907/1912 (НМИМ, FB- 6357-36)
16. Пулемет Максима М1910/М1930 (НМИМ, FB-21674-1).
17. Пулемет ДП-27 (НМИМ, FB-2208-9).
18. Пулемет MG34 (НМИМ, FB-6194-1).
19. Пулемет MG42 (НМИМ, FB-6733-4).
20. Пистолет-пулемет Томпсона (НМИМ, FB-2416-15).
21. Пистолет-пулемет ППШ-41 (НМИМ, FB-2208-6).
22. Памятная монета (интернет-источник: http://www.cbr.ru/cash_circulation/memorable_coins/coins_base/showcoins/?cat_num=5015-0041).
23. Пистолет-пулемет МР38-МР40 (НМИМ, FB-6173-7).
24. Пистолет-пулемет ППШ-43 (НМИМ, FB-2491-8).

25.05.2020

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3462-6269, e-mail: a_povestca@mail.ru

AFIŞUL SOCIAL POSTBELIC – MIJLOC DE INFORMARE PUBLICĂ (DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI)

Vera Stăvilă

Cuvinte-cheie: afiș, patrimoniu, colecţie, social.

Subiectul acestui articol îl constituie afişul social postbelic şi este o continuare a cercetării şi valorificării colecţiei de afişe din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. De data aceasta ne-am propus, pe de o parte, să realizăm o privire de ansamblu asupra afişului social din perioada postbelică, pe de altă parte, să stabilim funcţiile, rolul, eficienţa şi valoarea artistică a acestuia. Începând cu a doua jumătate a anilor '50 ai sec. XX, când problema războiului trece pe planul al doilea, afişul social îşi schimbă tonalitatea, dar nu devine mai puţin politizat. Acesta este orientat spre actualizarea unor probleme ale societăţii, unele chiar stringente, scopul fiind de a schimba atitudinea cetăţenilor faţă de diverse probleme sau de a anunţa o iniţiativă socială a puterii de stat, iar într-o perspectivă mai îndelungată – de a crea noi valori sociale. În perioada sovietică, crearea şi popularizarea acestui gen de afişe era necesară statului sovietic şi pentru propagarea modului de viaţă sovietic, dar şi de a marca o linie între cetăţenii sovietici şi cei din lumea capitalistă.

Afişul social, creat în această perioadă, este foarte divers din punct de vedere tematic şi variat prin mesaj, format şi design. Cele mai frecvente teme abordate sunt cele legate de dezvoltarea agriculturii, disciplina la locul de muncă, promovarea modului sănătos de viaţă: combaterea alcoolismului, fumatului, narcomaniei etc.

Pentru actualizarea acestor probleme şi mobilizarea societăţii în soluţionarea lor, statul sovietic a ales cea mai eficientă metodă de popularizare a iniţiativelor preconizate –afişul. De menţionat că, în a doua jumătate a sec. XX, afişul social pătrunde peste tot: în mediul urban, rural, pe teritoriul fabricilor şi uzinelor, în colhozuri, şcoli, cluburi, spitale.

De remarcat că, odată cu venirea la putere a lui N. Hruşciov, în societate au loc un şir de transformări importante. Perioada anilor 1953-1965 este cunoscută ca *dezgheţul hruşciovist*, care a permis, pentru un timp, libertatea informaţiei în mass-media, artă, cultură şi alte domenii. În societate revin în prim-plan şi un şir de probleme, rămase în umbră în timpul războiului şi imediat după. Una dintre cele mai stringente probleme cu care se confrunta statul sovietic era agricultura, care, după colectivizarea forţată şi deportarea ţăranilor înstăriţi, era într-o criză profundă. Erau necesare reforme pentru ameliorarea situaţiei. Astfel, a fost iniţiată o campanie pentru redresarea agriculturii, a deşelenirii şi cultivării porumbului ca o cultură de bază, pe întreg teritoriul URSS.

Această campanie a fost promovată foarte insistent. Au fost create zeci de titluri de afişe şi imprimate în sute de mii de exemplare. Cercetând colecţia muzeală, am selectat un cupaj de afişe cu această tematică. Unul din aceste afişe, care se încadrează perfect în acest context, este intitulat: *Ce ai făcut tu pentru dezvoltarea de mai departe a agriculturii ?* („Что ты сделал для дальнейшего подъема сельского хозяйства?")[1]. Este un afiş care conţine o adresare personalizată, după cum vedem, personajul din imagine arată cu degetul către orice persoană care priveşte afişul. Este creat după modelul unui afiş din anul 1920, cu titlul *Te-ai înscris voluntar ?* („Ты записался добровольцем?")[2] de D. Moor. Îndemnul este similar celui care cheamă la o acţiune militară. Spre deosebire de afişul din 1920, în care ostaşul este pe fundalul unei uzine cu coşul fumegând, figura din afişul nostru are pe fundal o fermă agricolă. Personajul de pe afiş întreabă, cerând un răspuns concret. Afişul este color, cu dimensiunile 59×85 cm, creat şi editat la comanda CC al PCM, într-un tiraj de 5000 de exemplare, la sfârşitul anilor '50 – începutul anilor '60 ai sec. XX.

[1] MNIM, FA-3897.
[2] MNIM, FA-3028-7.

1. Afiş „Ce ai făcut tu pentru dezvoltarea de mai departe a agriculturii?”, anii ‘60 ai sec. XX.

2. Afiş „Te-ai înscris voluntar?”, 1920. Autor D. Moor.

O problemă importantă era şi cea a asigurării ţării cu cereale şi furaje pentru animale.

Hotărârea despre cultivarea porumbului pe arii extinse a fost adoptată la Plenara CC al PCUS din 1955, la iniţiativa lui N. Hruşciov, care avea la bază experienţa SUA. El credea că extinderea terenurilor cultivate cu porumb va rezolva problema furajeră şi asigurarea cu cereale a populaţiei. Dar cel mai mult îşi dorea „să ajungă şi să depăşească” SUA, la randamentul şi producţia porumbului. În anul 1957, N. Hruşciov a vizitat statul Iowa din SUA, unde a văzut mai multe ferme, printre care şi pe cea a marelui fermier şi negustor Roswell Garst, care, ulterior, a vândut Uniunii Sovietice 4500 tone de porumb de sămânţă. Roswell Garst a venit şi cu unele sfaturi: să cultive porumbul în zona sudică a ţării, să se asigure că au stocuri suficiente de îngrăşăminte, insecticide şi erbicide. Sugestiile nu au fost luate în considerare. În consecinţă, în 1963, URSS s-a văzut nevoită, pentru prima dată în ultimele decenii, să importe grâu, iar în 1964, mai mult de jumătate din suprafeţele însămânţate cu porumb au fost compromise. Eşecul se explică prin exploatarea iraţională a terenurilor, lipsa tehnologiilor şi hibrizilor potriviţi pentru climatul rece din regiune. În pofida eforturilor depuse pentru crearea unor soiuri potrivite şi a însămânţărilor efectuate pe scară largă, chiar şi în Siberia, URSS aşa şi nu a ajuns din urmă SUA şi, cu atât mai mult, nu le-a depăşit. Cultivarea porumbului în regiuni improprii s-a dovedit a fi catastrofală (Зеленин 2001).

Campania porumbului este reflectată într-un şir de afişe din colecţia MNIM. Unul din ele este cel al pictorului A. Lavrov, creat în anul 1961 şi întitulat *Porumbul are prioritate* („Кукурузе – полный ход”)[3], conceput pentru mobilizarea tinerilor în această campanie, porumbul fiind numit „Komsomolskaia cultura” („cultură comsomolistă”). În imagine este reprezentată o garnitură de tren, care are în prim-plan un ştiulete de porumb cu o stea în faţă, urmat de alte vagoane cu vite şi produse animaliere. Pentru amplificarea mesajului, a fost folosită imaginea unei femei în rol de acar. Afişul reda, în aceeaşi ordine de idei, portretul femeii noi, puternice, care, de cele mai

[3] MNIM, FA-3898.

3. Afiş „Porumbul are prioritate”, 1961. Autor A. Lavrov.

4. Afiş „Cu un aşa ospăţ – vom spori productivitatea”, 1962. Autor I. Kiean.

multe ori, este îndemnată să lase gospodăria şi să participe la munci şi activităţi sociale. Afişul este color, cu dimensiunile 57×88 cm, imprimat la tipografia A.A. Jdanov din Moscova într-un tiraj de 240 000 exemplare.

Un afiş interesant este şi cel creat de pictorul I. Kiean, intitulat *Pentru un asemenea ospăţ – vom spori productivitatea* („За такое угощение мы дадим увеличение”)[4]. Autorul redă în imagine un ştiulete de porumb, din care mănâncă păsări şi animale, pe fundalul unui teren însămânţat cu porumb. Imaginea sugerează ideea lui N. Hruşciov că porumbul va rezolva problema furajeră a ţării. Afişul a fost imprimat color, cu dimensiunile 68×88 cm, la Combinatul poligrafic din Chişinău, într-un tiraj de 1000 de exemplare.

[4] MNIM, FA-3899-5.

Dacă privim cu atenţie, observăm că afişele sunt foarte expresive. Pentru imprimarea acestor afişe a fost folosită hârtie de cea mai bună calitate, în felul acesta afişul putea rezista o perioadă îndelungată, chiar şi în condiţii stradale. Foarte minuţios au fost alese şi vopselele cu care s-au executat imaginile şi textul afişului.

O altă campanie propagandistică a guvernului sovietic a avut în vizor combaterea alcoolismului. De menţionat că acesta a fost unul dintre principalele vicii cu care s-a confruntat şi a luptat statul sovietic pe tot parcursul existenţei sale. Numeroase campanii, iniţiate de autorităţi, încercau să-i avertizeze pe cetăţeni cu privire la riscurile consumului de alcool. Prima campanie antialcoolică a fost cea din anii 1918-1923. Odată cu venirea bolşevicilor la putere, a fost emis un decret despre reglementarea, producerea şi comercializarea băuturilor alcoolice. Însă, la 23 august 1923, a fost adoptată o hotărâre despre reluarea producerii şi comercializării alcoolului. Campania din 1929, iniţiată de guvernul sovietic, a avut ca rezultat închiderea în masă a punctelor de comercializare a băuturilor alcoolice, astfel reducându-se brusc consumul de bere, ceea ce a dus la sistarea producerii şi chiar la închiderea unor mari întreprinderi din Moscova, Leningrad şi alte oraşe mari. Campania din 1958, declanşată de hotărârea CC al PCUS şi a Sovietului Miniştrilor al URSS, prevedea „intensificarea luptei cu alcoolismul şi introducerea noilor reguli în comercializarea băuturilor alcoolice”. Această hotărâre stipula interzicerea comercializării băuturilor spirtoase (vodca) în toate unităţile de comerţ şi alimentaţie publică, cu excepţia restaurantelor.

Următoarea campanie antialcoolică a început în 1972, prin Hotărârea nr. 361 „Despre intensificarea luptei împotriva beţiei şi alcoolismului”, care indica reducerea producerii de băuturi alcoolice spirtoase, în schimbul lărgirii producerii vinului, berii şi băuturilor fără alcool. Totodată, au fost majorate preţurile la alcool. S-a interzis producerea rachiului de 50 şi 56 de grade, iar cel de 30 de grade se vindea în intervalele de timp de la ora 11 până la 19. Tot în această perioadă, au fost create instituţii de tratament forţat al alcoolicilor. Lozinca acestei campanii era *Beţiei – luptă totală* („Пьянству бой”).

Ultima campanie antialcoolică a fost cea din anul 1985, care a început odată cu venirea la putere a lui M. Gorbaciov şi a fost numită „Campania gor-

5. Afiş „Viaţa fără alcool este o normalitate”, 1967. Autori A. Verevočkin şi V. Elistratov.

6. Afiş „Stai”, 1985. Autor M. Čtčan.

baciovistă”. Iniţiatorii acestei campanii au fost membrii biroului politic al CC al PCUS, M.S. Solomenţev şi E.K. Ligacev, care, după I.V. Andropov, considerau că stagnarea economiei sovietice, care se atestă, se datorează, în mare parte, diminuării valorilor social-morale şi atitudinii iresponsabile faţă de muncă, cauzate de consumul mare de alcool. La 16 mai 1985, Prezidiul Sovietului Suprem al URSS a emis decretul *Despre intensificarea luptei pentru combaterea alcoolismului şi interzicerea producerii alcoolului în condiţii casnice* (care presupunea identificarea şi confiscarea aparatelor de făcut basamac). Această lege prevedea sancţiuni administrative şi penale pentru prepararea basamacului în condiţii casnice. Astfel de legi au fost adoptate, concomitent, în toate republicile URSS (Николаев 2008).

Pentru promovarea acestor campanii, au fost create şi imprimate diverse titluri de afişe, folosite drept instrument eficient de influenţare a opiniei publice. Pictorii A. Verevočkin şi V. Elistratov au conceput, în anul 1967, un afiş-contrast, intitulat *Viaţa fără alcool este o normalitate* („Трезвость – норма жизни”)[5]. Afişul este compus din două părţi. Imaginile din dreapta afişului sunt destul de expresive şi sunt direcţionate împotriva consumului de alcool: un colaj de ilustraţii cu beţivi captivi în interiorul unei sticle sau strangulaţi de şarpele verde al alcoolului. Personajele din imagini înfăţişează genul de oameni care nu-şi fac treaba bine: conduc în stare de ebrietate, îşi neglijează familiile şi reprezintă un pericol pentru cei din jurul lor. În stânga afişului se află o imagine care promovează modul sănătos de viaţă. (sport, petrecerea timpului liber în sânul naturii).

[5] MNIM, FA-5506-6.

Afişul este color, de dimensiuni mari 60×120 cm şi a fost imprimat la editura *Plakat* din Moscova, într-un tiraj de 50 000 de exemplare.

Un alt afiş cu această tematică a fost creat de pictorul M. Čtčan şi redactat de V. Sorokin în timpul *Campaniei gorbacioviste* din 1985, având titlul *Stai!* („Стой")[6]. Afişul reprezintă o imagine stilizată, care sugerează ideea limitării consumului de alcool tare, de 40 de grade (de fapt, aceasta era o problemă a orăşenilor, populaţia de la sate consuma mai mult vin şi alcool produs în gospodărie). În prim-plan este plasată imaginea simbolică a unei mâini, surprinse în încercarea de a opri pe un individ de a consuma băuturi tari, vodcă. Pe planul al doilea al afişului sunt arătate, sugestiv, consecinţele consumului de alcool (în cazul dat, accidentele rutiere). Afişul este color, cu dimensiunile 43×68 cm, imprimat la editura militară *Voenizdat* din Moscova, într-un tiraj de 50 000 de exemplare.

Spre deosebire de alcoolism, narcomania era considerată, în URSS, un secret de stat, fenomenul fiind calificat drept o rămăşiţă a trecutului, propriu doar societăţii capitaliste. Mai mult ca atât: pe toată perioada de existenţă a puterii sovietice, cu excepţia *dezgheţului hruşciovist* (1953-1965), propaganda oficială afirma că în URSS nu există premise pentru narcomanie, iar mediul social nu permite răspândirea respectivului viciu. Din această cauză, oficial, până la destrămare, în URSS nu a existat narcomanie.

Pe de altă parte, încă în 1956, a fost emis un ordin al Ministerului sănătăţii al URSS, care prevedea excluderea heroinei din practica medicală, iar morfina, extractul de opium şi fenadolul trebuiau luate la evidenţă strictă[7]. În 1957, într-un ordin dat Ministerului sănătăţii, se recomanda intensificarea măsurilor de tratament şi profilaxie a narcomaniei şi introducerea unui sistem de evidenţă a persoanelor, cărora li s-a stabilit diagnoza pentru prima dată. Concomitent, pentru farmacii a fost instituit un regim special de eliberare a medicamentelor, care conţineau substanţe narcotice.

În anul 1964, a fost pus în discuţie un proiect de lege despre organizarea de către poliţie a unor operaţii pentru depistarea focarelor şi punctelor

7. Afiş „Narcomania, o sinucidere curată", 1987. Autor S. Smirnov.

de comercializare a drogurilor. Acest proiect a rămas doar pe hârtie. Aprobarea şi publicarea lui ar fi demonstrat că inexistenţa consumului de droguri în URSS este un fals. Până la începutul anilor '80 ai sec. XX, nivelul răspândirii drogurilor, numărul consumatorilor de droguri şi cel al narcomanilor era unul nesemnificativ, deoarece acest lucru era ţinut în secret. Din 1984, începutul perioadei de restructurare, până în 1990, numărul narcomanilor înregistraţi de Ministerul sănătăţii al URSS s-a majorat de la 35 254 la 67 622 de oameni (Лошкарев 2011).

Deşi problema drogurilor în URSS, aşa cum am arătat mai sus, n-a fost recunoscută oficial, în anii '80 ai secolului trecut, pictorii sovietici au creat o serie de titluri de afişe având ca tematică combaterea narcomaniei, informarea şi atenţionarea cetăţenilor despre riscurile consumului de droguri. Pictorul S. Smirnov a conceput, în anul 1987, un afiş intitulat *Narcomania – o sinucidere sigură* („Наркомания –самоубийство")[8]. Afişul reprezintă o imagine stilizată a două mâini – una în formă de schelet, cu un buchet de măciulii de mac (drog), pe care îl întinde celeilalte mâini (adică unui eventual consumator de droguri), aflate pe un fundal de culoare neagră (care reprezintă un pericol?). Este o imagine executată în culori: alb, galben, verde şi negru, uşor de observat şi de captat atenţia, cu un text concis, care te pune pe gânduri. Afişul este color, cu dimensiunile 47,5×64 cm, imprimat la tipografia *Gor'covscaia pravda*, editura *Placa*t din Moscova, într-un tiraj de 85 000 de exemplare. Printre alte afişele din colec-

[6] MNIM, FB-13888-1.

[7] Aceste preparate puteau fi procurate, fără restricţii, în farmacii.

[8] MNIM, FB-14130-1.

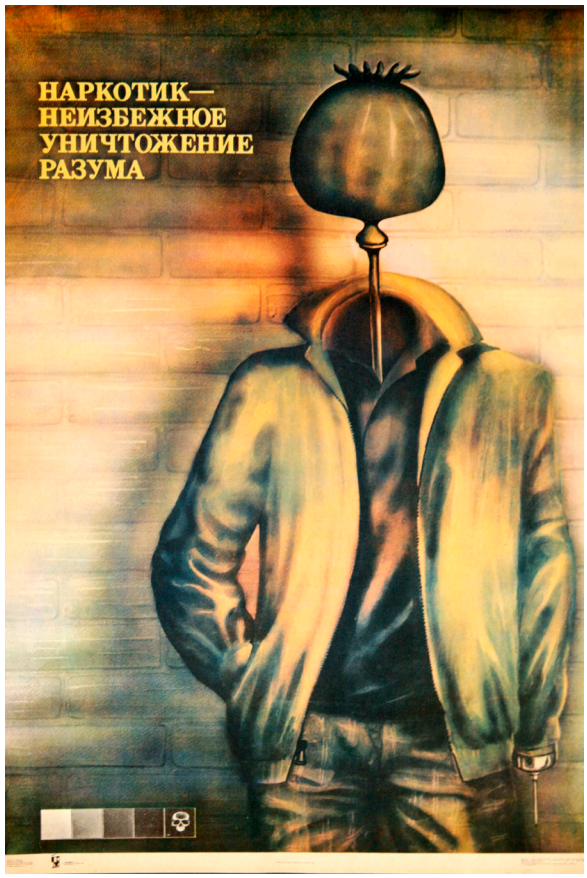

8. Afiş „Drogul îţi distruge raţiunea”, 1987. Autor G. Horoleţ.

ţie este şi unul cu titlul *Drogul îţi distruge raţiunea* („Наркотик – неизбежное уничтожение разума”), autor G. Horoleţ. Imaginea din afiş înfăţişează un personaj îmbrăcat la costum, capul fiindu-i redat printr-o măciulie de mac (drog), iar falanga de la mâna stângă – printr-o seringă. În partea stângă, jos, este reprezentat un dreptunghi cu cinci pătrate, care reprezintă cele patru etape parcurse de individ. Cea rămasă este ultima şansă de-a mai fi salvat. Afişul este color, cu dimensiunile 60×90 cm, tipărit la editura „Cartea Moldovenească”, 1987, într-un tiraj de 5000 de exemplare.

Indiferent dacă sunt sau nu consumatori de alcool sau de droguri, oamenii apreciază cu admiraţie inventivitatea celor care au contribuit, prin arta lor, la aceste campanii – dacă nu la soluţionarea problemei, cel puţin, la ameliorarea ei.

În rezultatul cercetării, s-a constatat că afişul social postbelic, inclusiv cel din colecţia MNIM, a fost unul din instrumentele principale de influenţare a opiniei publice, un mijloc eficient de comunicare, orientat spre actualizarea unor probleme ale societăţii, unele chiar stringente. Procesul de creare a afişelor era unul foarte complicat şi includea efortul unui număr mare de specialişti: pictori, scriitori, poeţi, jurnalişti, fiind instituită şi o comisie specială pentru supravegherea procesului de concepere a afişului social. Afişul social postbelic este unul foarte expresiv, colorat, creat într-un stil strident, pe alocuri chiar agresiv, cu texte concise şi imagini sugestive, pentru a fi uşor observat şi conştientizat. Pentru imprimarea acestor afişe a fost folosită hârtie de cea mai bună calitate, astfel afişul putea rezista o perioadă îndelungată, chiar şi în condiţii stradale. Foarte minuţios au fost alese şi vopselele cu care s-au executat imaginile şi textul afişului.

În linii mari, afişele îşi îndeplineau misiunea: informarea populaţiei despre iniţiativele statului sovietic, schimbarea atitudinii cetăţenilor faţă de diverse probleme, crearea unor noi valori sociale. În legătură cu aceasta, afişele erau diverse din punct de vedere tematic şi variate prin mesaj, format şi design. Oricum, cele mai frecvente teme abordate ţineau de dezvoltarea agriculturii, combaterea alcoolismului, a narcomaniei, promovarea modului sănătos de viaţă etc.

Bibliografie

Зеленин 2001: И.Е. Зеленин, Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство (Москва: Институт российской истории РАН 2001).

Лошкарев 2011: В.В. Лошкарев, Антинаркотизм в России: Теоретический и историко- правовой анализ (Самара 2011).

Николаев 2008: А.В. Николаев, Антиалкогольные кампании XX века в России. Вопросы истории 11, 2008, 67-78.

[9] MNIM, FB-14130-27.

Post-war social poster as a means of public information (from the collections of the National Museum of History of Moldova)

Keywords: poster, heritage, collection, social.

Abstract: The social poster of the Soviet period was one of the main tools for influencing public opinion, an effective means of communication, reflecting significant problems of society. The process of creating posters was very complicated, requiring the work of a large number of specialists: artists, writers, poets, journalists. There was a special commission to control the process of creating social posters. The post-war social poster is characterized by great expressiveness, colorfulness, poignancy, sometimes even aggressiveness, laconic text and a thought-provoking image that is quickly perceived and clearly conveys the meaning of the message. The highest quality paper was used to print these posters, so they could last a long time even in outdoor conditions. Paints for images and text were also selected very carefully.

In general, the mission of the posters was to inform the population about the initiatives of the Soviet state, to form citizens' attitudes to various problems, to create new social values. In this regard, the posters were diverse in theme and message, as well as format and design. However, most often they called for the development of agriculture, the fight against alcoholism and drug addiction, a healthy lifestyle, etc.

List of illustrations:

1. Poster "What have you done to further the rise of agriculture?" 1960s.
2. Poster "Have you signed up as a volunteer?" 1920. Author D. Moor.
3. Poster „Full speed for the corn!" 1961. Author A. Lavrov.
4. Poster "For such a treat we will give an increase", 1962. Author I. Kiyan.
5. Poster "Sobriety is the norm of life". 1967. Authors A. Verevochkin, V. Elistratov.
6. Poster "Stop", 1985. Author M. Chtchan.
7. Poster "Addiction is a suicide", 1987. Author S. Smirnov.
8. Poster „Drug is the inevitable destruction of the mind", 1987. Author G. Khorolets.

Послевоенный социальный плакат – средство общественного информирования (из коллекций Национального музея истории Молдовы)

Ключевые слова: плакат, наследие, коллекция, социальный.

Резюме: Социальный плакат советского периода был одним из основных инструментов воздействия на общественное мнение, эффективным средством коммуникации, отражающим значимые проблемы общества. Процесс создания плакатов был очень сложным, требующим труда большого числа специалистов: художников, писателей, поэтов, журналистов. Существовала специальная комиссия для контроля над процессом создания социального плаката. Послевоенный социальный плакат отличался большой выразительностью, красочностью, хлесткостью, иногда даже агрессивностью, лаконичным текстом и заставляющим задуматься изображением, которые быстро воспринимались и понятно доносили смысл. Для печати этих плакатов использовалась бумага высшего качества, поэтому они могли прослужить долго даже в уличных условиях. Краски для изображения и текста также подбирались очень тщательно.

В целом, миссия плакатов заключалась в информировании населения об инициативах Советского государства, формировании отношения граждан к различным проблемам, создании новых социальных ценностей. В связи с этим плакаты были разнообразны по тематике и информационному посылу, формату и оформлению. Однако наиболее часто они были посвящены развитию сельского хозяйства, борьбе с алкоголизмом и наркоманией, пропаганде здорового образа жизни и т. д.

Список иллюстраций:

1. Плакат «Что ты сделал для дальнейшего подъема сельского хозяйства?», 60-е гг. XX в.
2. Плакат «Ты записался добровольцем?», 1920 г. Автор Д. Моор.
3. Плакат «Кукурузе – полный ход!», 1961 г. Автор А. Лавров.
4. Плакат «За такое угощение мы дадим увеличение», 1962 г. Автор И. Киян.
5. Плакат «Трезвость – норма жизни», 1967 г. Авторы А. Веревочкин, В. Елистратов.
6. Плакат «Стой», 1985 г. Автор М. Чтчан.
7. Плакат «Наркомания – самоубийство», 1987 г. Автор С. Смирнов.
8. Плакат «Наркотик – неизбежное уничтожение разума», 1987 г. Автор Г. Хоролец.

08.05.2020

Vera Stăvilă, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-0130-6100, e-mail: stavilaveraa@gmail.com

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ИСКУССТВА В ЭРМИТАЖЕ: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ КОЛЛЕКЦИИ

Юрий Пятницкий

«Уважение к минувшему – вот черта, отличающая образованность от дикости»

А.С. Пушкин.
Наброски статьи о русской литературе[1]

Ключевые слова: Эрмитаж, Грузия, торевтика, Н.П. Кондаков, И.А. Орбели, Л.А. Мацулевич, перегородчатые эмали, церковные древности.

Само слово Грузия звучит музыкально и загадочно, вызывая множество различных ассоциаций. В русском сознании исторически сложился романтический образ Грузии, страны высокой культуры и старинных традиций, страны восхитительных пейзажей и гордого свободолюбивого населения; страны древнего православия и своеобразных местных верований. Общие византийские истоки православия и длительные исторические связи заложили фундамент, на котором сформировался этот романтический образ. Он постоянно подпитывался грузинами, приезжавшими к Московскому царю, а впоследствии к Российскому престолу (Татишвили 1950). А приезжали представители разных сословий и классов: и гордые вспыльчивые князья, и смиренные священники, и предприимчивые купцы. Посылаемые Россией в Грузию посольства всегда уделяли большое внимание христианским храмам и монастырям, хранящимся в них реликвиям и прославленным иконам. Поэтому дипломатические документы XVII-XVIII веков являются одним из важнейших источников по грузинскому искусству. Они активно вводились в научный оборот в России во второй половине XIX века (Броссе 1861; Белокуров 1888; Цагарели 1891-1901), а в 1920-1930-е годы в Грузии (Посольство 1926; Посольство 1928; Материалы 1937; Полиевктов 1932).

Ссыльные декабристы, русско-турецкие и русско-персидские войны XIX столетия окутали романтический образ Грузии героическим ореолом, а российские литераторы придали ему финальный лоск. Можно ли представить себе русскую культуру без лермонтовских строк:

«Там, где, сливаяся, шумят,
Обнявшись, будто две сестры,
Струи Арагвы и Куры,
Был монастырь. Из-за горы
И нынче видит пешеход
Столбы обрушенных ворот,
И башни, и церковный свод»
(Лермонтов 1964, 51).

А что может быть лиричнее и пронзительнее пушкинского стихотворения:
«На холмах Грузии лежит ночная мгла;
Шумит Арагва предо мною.
Мне грустно и легко; печаль моя светла;
Печаль моя полна тобою,
Тобой, одной тобой ... Унынья моего
Ничто не мучит, не тревожит,
И сердце вновь горит и любит – оттого,
Что не любить оно не может»
(Пушкин 1963, 114).

Вне всякого сомнения, именно русская культура XIX столетия сформировала романтический образ Грузии, сумела придать суровой и не всегда лицеприятной действительности флер возвышенного романтического идеала. В определенной степени это культурное явление идентично романтизации Греции и греческой нации в европейской литературе первой половины XIX века, столь ярко проявившееся в творчестве Байрона. Идеализированный образ Грузии столь сильно пророс в русской культуре, что даже катаклизмы революций и гражданских войн XX века не смогли его исказить. В 1938 году весь Советский Союз громко

[1] Пушкин 1964, 225.

и с размахом отметил юбилей Шота Руставели, а опубликованный издательством «Художественная литература» в 1957 году роскошный том «Витязя в тигровой шкуре» в переводе Н. Заболоцкого, с изысканными иллюстрациями С. Кабуладзе, был неизменной принадлежностью каждого интеллигентного дома. Средневековое искусство Грузии всегда пристально интересовало российское общество.

Не менее значимым был вклад российской и советской науки в освоении грузинского культурного наследия. В конце XIX столетия высокое научное признание получила «Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии» (Санкт-Петербург, 1890), составленная по Высочайшему повелению хранителем Императорского Эрмитажа Н.П. Кондаковым в соавторстве с грузинским ученым Д.З. Бакрадзе. Появление этого проекта и особое внимание к нему императора Александра III, профинансировавшего и поездку, и издание, было вызвано фактами хищения ценнейших реликвий в храмах Грузии, обнаруженными Н.П. Кондаковым. Выход в свет этой «Описи», снабженной иллюстрациями, в значительной степени способствовал сохранению в конце XIX столетия национального достояния Грузии. Благодаря усилиям русских и грузинских ученых к началу XX века в Санкт-Петербурге сложились богатые коллекции памятников грузинской культуры. Рукописи, книги и документы были сосредоточены в Публичной библиотеке (Васильева 2019) и в Азиатском музее Академии наук (Смелова 2018, 231-253). В 1923 году по постановлению Всесоюзного Центрального Исполнительного Комитета большинство рукописей и документов, без учета источников и путей их поступления, было передано в Тбилиси. Тогда же были отданы и многие экспонаты из российских музеев. Например, знаменитые перегородчатые эмали из бывшего собрания М.П. Боткина, которые ныне хранятся в Государственном музее искусств Грузии в Тбилиси (Хускивадзе 1984, кат. 12, 15, 16, 31, 71, 135-138, 145-150, 168-171). В 1975 году Государственный Эрмитаж передал в этот музей четыре перегородчатые эмали из бывшего собрания А.А. Бобринского, но по иронии судьбы только один фрагмент венчика имел грузинский провенанс. Три остальных предмета были отданы по ошибке, поскольку в действительности они являются памятниками византийского искусства и были найдены во время раскопок на Княжей Горе близ Канева, Киевской губернии (Пятницкий 2017, 473-508).

Рис. 1. Академик Н.П. Кондаков.
Фото из архива автора.

В Императорский Эрмитаж поступления произведений средневекового искусства Грузии начались в середине - второй половине XIX столетии. Это были серебряные чаши из случайных находок, ювелирные украшения и мелкие предметы быта. Концентрировались они, в основном, в Отделении Древностей. В 1885 году в музее была создана новая структура: Отделение Средних веков и эпохи Возрождения. Его возникновение стало возможным благодаря приобретению знаменитой парижской коллекции памятников прикладного искусства А.П. Базилевского, а также передаче в Эрмитаж Царскосельского арсенала. Экспозиция была открыта для публики в 1888 году и размещалась в двух анфиладах первого этажа здания Старого Эрмитажа (Пятницкий 2014, 34-41). Во вновь созданное Отделение стали передавать «по назначению» древности из других отделов музея. Большую роль в

этом сыграл назначенный в январе 1888 года старшим хранителем Отделения выдающийся ученый византинист Н.П. Кондаков.

Приступив к своим обязанностям хранителя, Н.П. Кондаков сразу же озаботился, чтобы ему были переданы три редких памятника грузинской торевтики, которые временно находились в «Монетном Отделении». Речь идет о двух серебряных позолоченных пластинах с изображением «Распятия» и о фрагменте бордюра с растительным орнаментом[2]. Все три памятника относятся к наиболее важным «грузинским» пополнениям Эрмитажа в XIX столетии, и сегодня их можно видеть на постоянной экспозиции в зале № 62 Зимнего дворца. Поскольку до недавнего времени в литературе фигурировали недостоверные сведения об их поступлении, то целесообразно привести факты в соответствии с архивными документами.

Три серебряных позолоченных фрагмента древней грузинской торевтики были переданы в Эрмитаж по Высочайшему повелению 30 апреля 1885 года. Они были приобретены императором Александром III от М.П. Сабинина, в то время уже кандидата богословия Санкт-Петербургской Духовной академии и знаменитого историка грузинской церкви. По сведениям М.П. Сабинина, «две серебряные вызолоченные пластинки, изображающие Распятие», составляли «некогда части большого складного походного креста, найденного им в горах Грузии», а «кусочек орнамента» принадлежал окладу блюда «Тайная Вечеря»[3]. Вместе с ними император купил три древние грузинские рукописи, которые поступили в Публичную библиотеку; в 1923 году две из них были переданы в Тбилиси, а одна – Евангелие с Апостолом XVI века – продолжает храниться в Санкт-Петербурге[4]. Михаил Павлович Сабинин, в монашестве Гоброн (1845-1900), был сыном грузинки и русского священника Тверской губернии, служившего на Кавказе. Он обладал незаурядными способностями, но слишком вольнолюбивым и независимым характером, что создавало много жизненных трудностей, начиная со времени учебы в Тбилисской гимназии. Отсутствие аттестата не позволило ему поступить в Санкт-Петербургскую Духовную академию, но не помешало защитить в 1874 году там диссертацию по истории грузинской церкви; в 1871-1873 годах он опубликовал «Полное жизнеописание святых Грузинской церкви», а в 1882 году – «Рай Грузинской церкви» (житие 50-ти святых). Много сил М.П. Сабинин отдал на восстановление святынь Грузии, в том числе Бодбийского монастыря в Кахетии, где покоятся мощи святой Нины. Живя в Санкт-Петербурге, а затем в Москве, историк неоднократно ездил в Грузию, где посещал горные монастыри и храмы, и откуда нередко привозил древние рукописи и предметы старины, которые спасал от небрежения церковных властей. Бедственное положение церковных древностей в Грузии отмечали многие ученые и путешественники, а в 1883 году Д.З. Бакрадзе даже направил специальное прошение экзарху Павлу о принятии срочных мер к сохранению христианских реликвий. Однако большого успеха подобные просьбы не имели и грозили неприятностями, в первую очередь самим обращавшимся. Пострадал от своего «радения о святынях» и М.П. Сабинин, которого дважды высылали из Грузии. Смысл столь пространного отступления прост: защитить имя М.П. Сабинина от подозрений в незаконном присвоении древностей и расхищении церковных сокровищ Грузии. Не привези он в Санкт-Петербург вышеупомянутые памятники, их судьба, скорее всего, была бы весьма печальной. Итак, в апреле 1885 года в коллекцию Эрмитажа поступили замечательные образцы средневековой торевтики (Пятницкий 2018, 117-124). Среди них особенного внимания заслуживает фрагмент обкладки пинаки – блюда, использовавшегося во время Тайной Вечери. По легенде деревянное блюдо, служившее Иисусу Христу с учениками во время трапезы, попало в X веке в Грузию; здесь царь Давид Строитель (1089-1125) повелел оковать его золоченым серебром и передал на хранение в монастырь Кватохеви. Согласно современной реконструкции, на окладе блюда в центре находилась фигура Христа на троне с архангелами в медальонах по сторонам, бортик был украшен растительным орнаментом и четырьмя медальонами со святыми. Ко второй половине XIX столетия от великолепного декора сохранилось лишь несколько фрагмен-

[2] АГЭ, Ф. I. Оп. V-1889. Д. 22. Л. 14. Автограф.
[3] АГЭ, Ф. I. Оп. V- 1885. Д. 16. Л. 1. Подлинник.
[4] РНБ, Груз. НС 14.

Рис. 2. Вид экспозиции Отделения Средних веков и эпохи Возрождения Императорского Эрмитажа в конце XIX в. Фото из архива автора.

тов, которые волею судьбы оказались в Историческом музее в Москве, в Эрмитаже, а два – самые крупные, находились в Тбилиси. Все они были выявлены Р.И. Кенией, предложившей датировать чеканку концом XI - первым десятилетием XII века (Кения 1955, 745-752). Оклад пинаки единогласно был признан специалистами шедевром грузинской пластики, а вот относительно его датировки возникли разногласия. Атрибуция Р.И. Кении была поддержана Н.Г. Чубинашвили (Чубинашвили 1959, т. 1, 616, 617, 621; т. 2, табл. 397, 398), но эрмитажный хранитель К.А. Ракитина считала, что чеканка полей была исполнена во второй половине XII века (Ракитина 1961, 72-73). Весьма противоречивой была позиция другого хранителя, А.С. Мирзоян. Она датировала фрагмент пинаки в 1998 году XII веком (Христиане на Востоке 1998, 51, кат. 61), в 2000 году концом XI – началом XII века (Синай, Византия, Русь 2000, 127, кат. B-104). В монографии 2016 года, посвященной грузинской торевтике в собрании Эрмитажа, в каталожном описании она указала «конец XI - начало XII века», а в тексте заявила, что: «<...> датировка пинаки концом XI века неправомерна» и «<...> создание памятника уверенно можно отнести к первой четверти XII века» (Мирзоян 2016, 97-102). Этот эпизод наглядно показывает не только разброс мнений и трудности в атрибуции грузинской торевтики, но и весьма ярко свидетельствует, что даже небольшой чеканный фрагмент может быть весьма значимым художественным и историческим памятником Средневековья.

Не менее интересной была дискуссия относительно двух пластин с изображением «Распятия», приобретенных у М.П. Сабинина. На одной из них есть вкладная надпись с упоминанием многогрешного сахлт-ухуцес Ивана. При экспертизе пластин в 1885 году Д.З. Бакрадзе, основываясь на палеографии, дал широкую датировку: XV-XVII века. При этом он отметил, что «обе пластины грубой работы и как будто составляют произведения одного и того же мастера» (Бакрадзе 1887, 30). Однако К.А. Ракитина отнесла их к XI - началу XII века, опираясь на необычный зигзагообразный орнамент (Ракитина 1961, 68-71). А.С. Мирзоян справедливо указала, что такой орнамент имел широкое распространение на протяжении нескольких столетий, и датировала пластины XVII веком, посчитав, что они созданы в придворной мастерской Левана II Дадиани (Синай, Византия, Русь 2000, 135, 136, кат. B-112). К сожалению, исследовательница не подкрепила свою атрибуцию серьезной аргументацией. Таким образом, вопрос о датировке этих пластин остается открытым.

Заполучив вышеупомянутые три фрагмента торевтики в Отделение Средних веков и эпохи Возрождения, Н.П. Кондаков сразу же включил их в экспозицию, размещенную в XIII зале «Христианских древностей». Вошли они и в составленный им Указатель Отделения, но без сведений о происхождении (Кондаков 1891, 236). Другие грузинские древности были включены в разные залы. Например, в XIV зале «Русских древностей домонгольского нашествия» во втором шкафу экспонировались «49 предметов серебряных, в 1889 г. привезенных с Кавказа, неизвестного места нахождения, относящиеся ко времени между X-XIV столетиями», а в третьем – под №№ 122, 123, 128-130, 134, 135 серебряные «чашки, найденные на Кавказе» (Кондаков 1891, 258,

259, 265, 268). Кроме того в пятой витрине, расположенной в центре зала, среди древнерусских кладов был выставлен золотой браслет с гранатами, «найденный в гробнице близ Гори на Кавказе и присланный Бартоломеем в Императорский Эрмитаж» (Кондаков 1891, 291, 292), который относили к первым векам Христианства. Однако наиболее существенное изменение в экспозиции Отделения Н.П. Кондаков сделал в зале XIX: он существенно сократил восточное оружие и посвятил зал «Древностям Кавказа». Под этот термин подпадали находки в широком регионе между Черным и Каспийским морями, от устья Дона, по Кубани, Тереку и Манычу до Каспия. Хронологически они охватывали время от III в. до Р.Х. до VIII в. по Р.Х. Важную роль в понимании развития культуры многочисленных народностей Кавказа русский ученый отводил их единому иранскому корню. Уже в советское время академик И.А. Орбели блестяще развил этот тезис в концепции выставки, посвященной III Международному Иранскому конгрессу 1935 года, и в постоянной экспозиции Отдела Востока 1935-1941 годов. А в конце XIX столетия, пожалуй, только Н.П. Кондаков мог оценить важность кавказского археологического материала и посвятить ему целый, хотя и не очень большой зал, «потеснив» эффектное кавказское оружие, которому был оставлен всего лишь один шкаф и одна витрина. К 1890-м годам Эрмитаж обладал прекрасной коллекцией кавказских древностей, благодаря приобретению собрания Ольшевского во Владикавказе и регулярным археологическим раскопкам, проводимым на Кавказе Императорской Археологической комиссией. В XIX зале были выставлены целые комплексы: Камунта, Камбулта, Чми, Лизгора, Кобани, Казбек, Эрмани. Благодаря усилиям Н.П. Кондакова в Отделении был собран уникальный научный материал с Кавказа. Но еще более важным было включение Н.П. Кондаковым этих памятников в контекст культуры Средиземноморья в обширном хронологическом и географическом охвате. Особенно ярко и интересно кавказская коллекция Эрмитажа прозвучала в его труде «Русские клады», опубликованном в 1896 году и не утратившем своего значения до наших дней (Кондаков 1896).

Искусство Средневековой Грузии попало в круг интересов Н.П. Кондакова еще на заре

Рис. 3. Фрагмент пинаки из собрания Государственного Эрмитажа. Фото из архива автора.

Рис. 4. Пластина со сценой «Распятие» и святыми из собрания Государственного Эрмитажа. Фото из архива автора.

его научной деятельности. В 1874 году, став доцентом Новороссийского университета, он предпринял обширное летнее путешествие по Северному Причерноморью и Закавказью. Путь его лежал из Сухуми в Поти, Кутаис, Тифлис, а затем в течение двух месяцев Н.П. Кондаков объехал древние монастыри Грузии, Имеретии и Мингрелии. В результате этой поездки появилась работа «Древняя архитектура Грузии», опубликованная в 1876

Рис. 5. Портрет А.В. Звенигородского.

году в Трудах Московского Археологического общества (Кондаков 1876). Осенью 1886 года, благодаря рекомендациям Ф.И. Буслаева и В.В. Стасова, Н.П. Кондаков получил свой первый крупный частный заказ: написать текст о коллекции эмалей А.В. Звенигородского. Именно эта книга, с фантастической роскошью изданная на трех языках в количестве 600 нумерованных экземпляров (по 200 на каждом языке), которые не предназначались к продаже, принесла славу и коллекционеру и автору текста. Том на русском языке был готов уже в 1892 году, немного позднее – немецкий, а печатание французской версии затянулось до конца 1894 года. В связи с этим А.В. Звенигородский только в 1895 году стал рассылать это подарочное издание, которое сразу же было признано чудом полиграфического искусства и избалованной роскоши. Книга имеет два титульных листа с разными названиями и годом. Первый: «Византийские эмали. Собрание А.В. Звенигородского. 1889»; второй – «История и памятники византийской эмали. Сочинение Н. Кондакова, профессора С. Петербургского Университета и старшего хранителя Императорского Эрмитажа. С. Петербург. 1892». Разные годы имеют простое объяснение: подготовка книги шла несколько лет, и в её концепцию вносились изменения. По настоянию Н.П. Кондакова к описанию перегородчатых эмалей коллекции было добавлено глубокое исследование по истории развития техники эмали с анализом наиболее выдающихся памятников в собраниях мира. Коллекция эмалей А.В. Звенигородского насчитывала 43 предмета византийского, грузинского и древнерусского производства и по праву считалась не имеющей аналогов в мире. Она была сформирована в первой половине 1880-х годов, и к 1886 году имела законченный вид; можно отметить два основных источника происхождения её эмалей: древнерусские клады – в основном, находки в Киеве, и эмали, некогда украшавшие иконы в монастырях и храмах Кавказа. Именно последние, особенно драгоценные и редкие, составляли основу коллекции. Эти эмали с Кавказа имели в основном темное криминальное происхождение и были связаны с хищениями древних памятников в монастырских ризницах. Некоторые кражи связывали с именем графа В.В. Левашова, адъютанта наместника Кавказа великого князя Михаила Александровича, а в 1867-1874 годах военного губернатора в Кутаиси, и его жены – О.В. Левашовой, урожденной Паниной. Другие – с фотографом С.Ю. Сабин-Гусом, который при попустительстве экзарха Грузии Палладия производил замену «старого лома» на новые современные иконы, для придания храмам «приличного вида». Пользуясь этим разрешением, С.Ю. Сабин-Гус в действительности занимался откровенным воровством, от которого особенно сильно пострадали монастыри Мартвили, Джумати и Шемокмеди. Именно этот фотограф, часто фигурировавший как «жид с Тифлиса», был основным поставщиком эмалей в коллекцию А.В. Звенигородского. Последний прекрасно был осведомлен о действительном провенансе своих сокровищ и даже предоставил эти сведения Н.П. Кондакову, но без права какого-либо упоминания их в тексте книги. Это объясняет некоторые туманные её пассажи и странные словесные экзерсисы автора. Через много лет, в 1909 и 1910 годах, когда обсуждался вопрос о приобретении у наследников бывшей кол-

лекции А.В. Звенигородского, Н.П. Кондаков открыто заявил, что большинство эмалей украдены из кавказских монастырей и церквей, и грозил обнародовать сведения об этом (Пятницкий 2015а, 305-307)[5]. Обоснованность подобных заявлений была недавно полностью подтверждена материалом эрмитажной коллекции. В 1924 году в Отдел Востока были переданы грузинские памятники, в том числе фрагменты чеканки, хранившиеся ранее в музее Центрального училища технического рисования барона Штиглица, который был присоединен к Эрмитажу в качестве Первого Отделения. В Инвентаре музея ЦУТРШ в графе «поступление» приводились сведения, что большинство этих грузинских предметов было приобретено «на армянском базаре в Тифлисе». На основании этого исследователи многие годы считали, что именно музей барона Штиглица приобрел их в Грузии. Между тем никто не обращал внимания на запись на первой странице Инвентаря, в которой сказано, что инвентарные номера с 1 по 662 принадлежат собранию А.В. Звенигородского, приобретенному в 1885 году. Таким образом, не музей барона Штиглица, а уже известный нам коллекционер А.В. Звенигородский купил в Грузии довольно большую группу серебряных чеканных фрагментов, варварски сорванных с окладов древних икон и крестов. В советское время эрмитажными специалистами К.А. Ракитиной, А.Я. Каковкиным и А.С. Мирзоян была установлена принадлежность многих фрагментов к почитаемым иконам, находившимся в монастырях Джумати и Шемокмеди. В частности, к прославленному образу «Преображение» из Зарзмы, хранившемуся в Шемокмеди. Таким образом, большинство серебряных фрагментов происходило из того же источника, что и редкие эмали А.В. Звенигородского, т. е. они были куплены у С.Ю. Сабин-Гуса, грабителя ризниц кавказских монастырей.

В том же 1924 году из музея ЦУТРШ в Отдел Востока были переданы грузинские и византийские перегородчатые эмали, некогда принадлежавшие графу А.А. Бобринскому, пред-

Рис. 6. Грузинские перегородчатые эмали из бывшего собрания графа А.А. Бобринского. Фото из архива автора.

седателю Императорской Археологической комиссии. Он продал их музею ЦУТРШ в 1915 году, считая, что таким редкостям место в музее, а не в частной коллекции. К нему же грузинские эмали поступили летом 1888 года, когда в Санкт-Петербург в очередной раз приехал «жид из Тифлиса», поставщик Звенигородского, как сообщал граф И.И. Толстой в письме Н.П. Кондакову (Пятницкий 2017, 480). Предложенные к покупке предметы явно происходили от тех же икон, что и эмали А.В. Звенигородского, а продавцом был все тот же С.Ю. Сабин-Гус. Приобретения графа А.А. Бобринского вызвали живой интерес Н.П. Кондакова. Напомним, что ученый был связан договором с А.В. Звенигородским и не мог обнародовать сведения об истинном происхождении его эмалей. Граф А.А. Бобринский, напротив, поддержал Н.П. Кондакова и вместе с графом И.И. Толстым помог представить императору Александру III записку ученого о хищениях в церквях Грузии. В результате этих действий старший хранитель Эрмитажа Н.П. Кондаков и член Академии наук Д.З. Бакрадзе были направлены на Кавказ для составления охранной описи древностей в наиболее важ-

[5] Через посредничество М.П. Боткина коллекция эмалей А.В. Звенигородского не совсем законно была продана Дж. Пьерпонту Моргану, и сегодня 37 предметов находятся в музее Метрополитен в Нью-Йорке, а две эмали – в Лувре.

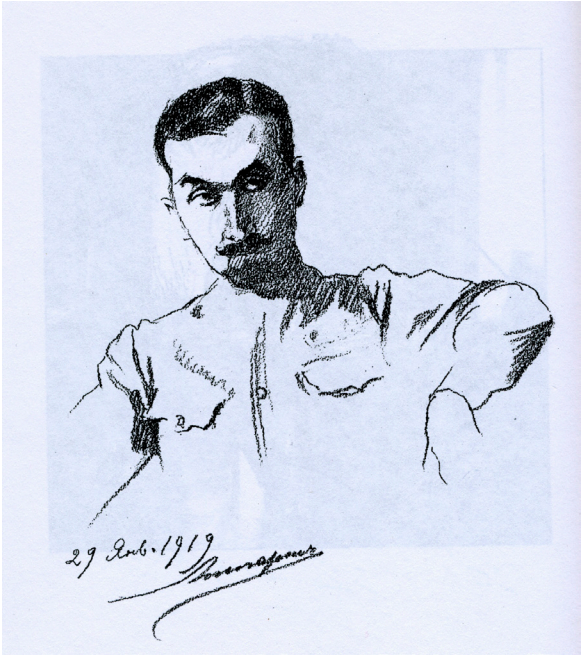

Рис. 7. Э.К. Липгарт. Портрет Л.А. Мацулевича. Рисунок 29 января 1919 г. Архив Государственного Эрмитажа.

ных монастырях. Поездка 1889 года и последующее издание «Описи» в 1890 году были осуществлены по Высочайшему повелению и на средства императора. Вне всякого сомнения, эти события и принципиальная позиция хранителя Эрмитажа сыграли чрезвычайно важную роль в сохранении культурных сокровищ Грузии.

К сожалению, Н.П. Кондаков проработал в Императорском Эрмитаже лишь до 1893 года. Постоянные интриги, сплетни и откровенная клевета «коллег» заставили его покинуть музей. Однако его мнение было основополагающим в выборе преемника, несмотря на все «закулисные движения». Им стал его ученик Я.И. Смирнов, приват-доцент Санкт-Петербургского университета. Прикомандированный к музею летом 1898 года, он в сентябре 1899 года получил должность хранителя, в 1909 году – старшего хранителя, и к 1916 году имел чин действительного статского советника. Работая в музее, Я.И. Смирнов стал не только выдающимся ученым с мировым именем, но и глубоким патриотом Эрмитажа, что особенно наглядно проявилось во времена революций 1917 года. В конце XIX - первом десятилетии XX века экспозиция на первом этаже Старого Эрмитажа лишь в незначительной степени подвергалась изменениям, и то в русле тех тенденций, которые были заложены Н.П. Кондаковым. По требовательности своего характера Я.И. Смирнов опубликовал не очень много работ; немало осталось в рукописях, и лишь некоторые увидели свет в 1930-х годах; в архиве ученого остались тысячи страниц выписок, заметок, черновых материалов, не утративших до сих пор своей научной ценности. К древностям Кавказа он проявлял устойчивый интерес, собрав обширный материал в результате научных поездок в 1909, 1910 и 1915 годах. Экспедиции 1909 и 1910 годов, предпринятые совместно с Н.Я. Марром, открыли новую страницу в исследовании культовых памятников Кавказа, называемых по армянской фольклорной традиции вишапами (Мурадян 1985, 20-26). Итогом их совместной работы стала монография «Вишапы», над которой усиленно работали оба автора, но которая увидела свет только в 1931 году (Марр, Смирнов 1931). Грузинская торевтика привлекла внимание Я.И. Смирнова в связи с его работой по «Восточному серебру» (Туманишвили 1985, 15-19). Серебряные сосуды, найденные в Грузии, были включены им в этот корпус. Кроме того, исследование предметов Ахалгорийского клада вылилось в отдельную монографию. Опубликована она была в 1934 году в Тбилиси на русском и немецком языках благодаря его ученику Г.Н. Чубинашвили, который тесно сотрудничал с эрмитажниками И.А. Орбели и К.В. Тревер (Смирнов 1934; Smirnoff 1934). Благодаря этому сотрудничеству стало возможным издание и другой рукописи из архива Я.И. Смирнова – о Цромской мозаике (Смирнов 1935).

Весной 1913 года размеренная жизнь Императорского Эрмитажа была нарушена. Известие об убийстве греческого короля Георгия IV подтвердило опасения императора Николая II о неизбежности в скором времени крупного военного конфликта, мировой войны. В связи с этим он поручил министру Императорского Двора графу В.Б. Фредериксу подготовиться к возможной эвакуации коронационных драгоценностей, Эрмитажа, Русского музея и ценностей учреждений Придворного ведомства. Уже 11 марта старший хранитель Э.Э. Ленц сообщил о размерах ящиков, их количестве и необходимых упаковочных материалах для Отделения Средних веков и эпохи Возрожде-

ния, а барон А.Е. Фелькерзам 22 марта предоставил аналогичные сведения по Галерее Драгоценностей. Благодаря этим мерам Эрмитаж сумел в июле 1914 года срочно упаковать и вывезти в Москву 2783 наиболее ценных экспонатов из золота и серебра, а также коронационные драгоценности. Многие предметы были упакованы в ящики и хранились в кладовых в ожидании приказа об эвакуации. В то же время продолжалась работа по изготовлению специальных ящиков и приобретению упаковочного материала. Министерство Двора ежегодно отпускало специальные суммы на мероприятия к эвакуации музеям, поэтому подготовка интенсивно шла вплоть до осени 1917 года, когда обстановка вокруг Петрограда ухудшилась, особенно из-за мятежа генерала Л.Г. Корнилова, и Временное правительство приняло решение об эвакуации музейных и дворцовых ценностей в Москву. Первый транспорт отправился в ночь с 15 на 16 сентября, второй – в ночь с 6 на 7 октября; третий эшелон был намечен на 25 октября, но не был отправлен из-за большевистской революции (Ефимова 2017, 315-334, 346-572).

После Великой Октябрьской Социалистической революции, как ее официально именовали в советское время, руководство Эрмитажа сосредоточило свои усилия на возвращении ценностей в Петроград и на отпоре притязаниям московских деятелей, желавших распаковать, выставить и в конечном счете оставить их навсегда в Москве, а частично распределить по провинциальным музеям. Поползновения эти начались еще в 1917 году, практически сразу же после эвакуации. Благодаря жесткой политике Совета Эрмитажа, который «бил во все колокола», удалось отстоять неприкосновенность музейного собрания и добиться постановления Совнаркома от 23 июля 1920 года о его полной реэвакуации. Возвращение экспонатов проходило двумя эшелонами 18 и 19 ноября; вечером 22 ноября на банкете в Малахитовом зале Зимнего дворца это событие было торжественно отмечено «историками искусства, художниками и всеми, кому дороги судьбы нашей культуры», – писал Э. Голлербах в газете «Жизнь Искусства» (Пиотровский 2000, 298). Грузинские древности успешно, без потерь, перенесли все перипетии эвакуации и революционных событий 1917 года.

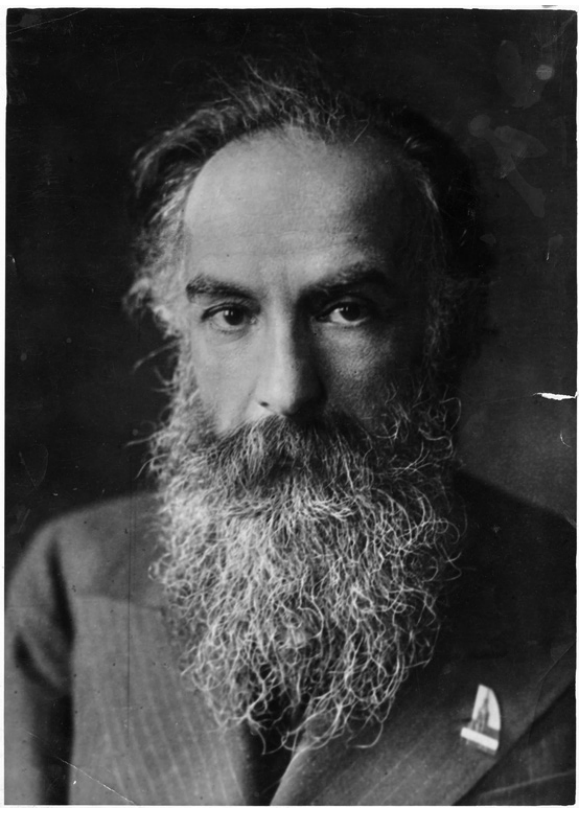

Рис. 8. Академик И.А. Орбели. Фото из Архива Государственного Эрмитажа.

Несмотря на традиционный консерватизм хранителей Эрмитажа, вихрь свободы ворвался в строгие музейные залы. После февраля 1917 года уже было немыслимо существование музея в качестве прихотливого приложения к императорской резиденции. Требовалось выработать устав Государственного Эрмитажа, внести давно назревшие изменения в его структуру и штатное расписание. Воспользовавшись сложившейся ситуацией, хранитель Отдела Древностей О.Ф. Вальдгауэр активно стал преобразовывать экспозиции своего отдела, поскольку значительная часть скульптурного собрания не была эвакуирована в Москву. Увлеченный неведомой ранее свободой в своих действиях, он решил кардинально реорганизовать и весь музей, в 1918 году публично выступив со своими предложениями в Зубовском институте истории искусств, и более того, напрямую отправив свой проект на рассмотрение Народному комиссару по просвещению и Имуществам Республики А.В. Луначарскому. Все это было сделано без ведома и без согласования с администрацией музея, и

даже без обсуждения с коллегами и, естественно, вызвало лишь обиды и раздоры. Например, О.Ф. Вальдгауер решительно предлагал расформировать Отделение Средних веков и эпохи Возрождения, которое считал анахронизмом (Мавлеев 2005, 25, 26). Созданный в декабре 1917 года новый орган управления – Совет Эрмитажа – считая реорганизацию, бесспорно, первостепенной задачей, придерживался позиции, что она не должна негативно отразиться на позитивных традициях, выработанных музеем за годы его существования (Журналы 2001, 15). В нашу задачу не входит рассмотрение сложных перипетий решений Совета и разнообразных структурных изменений, из которых некоторые остались лишь на бумаге и не были воплощены *de facto*. Отметим лишь, что в мае 1919 года, благодаря О.Ф. Вальдгауеру и хранителю «Отделения византийских древностей» Л.А. Мацулевичу, из Историко-художественного отдела перевели в Отдел Древностей «Отделение мусульманского Востока». На должность хранителя был приглашен И.А. Орбели, в связи с этим избранный 11 июля 1919 года членом Совещания Отдела Древностей (Пиотровский 2000, 305); позднее он был введен в состав Совета Эрмитажа. В рамках перераспределения экспонатов в 1921-1923 годах в возглавляемое им Отделение были переданы мусульманские древности из бывшего Отделения Средних веков и эпохи Возрождения; в 1921 году из РАИМК была получена коллекция кавказских котлов А.А. Бобринского, а затем и другие его коллекции; в 1924 году из бывшего музея ЦУТРШ – грузинские и армянские средневековые произведения. В октябре 1922 года И.А. Орбели вышел с предложением переименовать подразделение в «Отделение древностей Кавказа, Ирана, Средней Азии и стран мусульманского Востока» и соответственно увеличить его штаты. В 1926 году по его же инициативе отделение было преобразовано в отдел и получило название «Отдел Востока» (Журналы 2009, 489, 807). Надо отдать должное, И.А. Орбели всегда чрезвычайно чутко улавливал политическую конъюнктуру, и умело использовал её в своих целях. Активность Великобритании в Закавказье и Средней Азии и существование поддерживаемых ею марионеточных национальных образований представляли серьезную угрозу для Советской России. В борьбе за Восток научные исследования и музейные экспозиции стали весьма важным оружием пропаганды (Пиотровский 2000, 73). Волею обстоятельств и во многом благодаря именно И.А. Орбели Эрмитаж стал ведущим научным центром изучения Востока, и продолжает оставаться им до сегодняшнего дня, стараясь сохранять традиции великого российского востоковедения.

Еще в середине 1880-х годов в Санкт-Петербурге одним из важных научных центров стало Восточное отделение Русского Археологического общества, которое возглавил барон В.Р. Розен. По его инициативе, благодаря его руководству и редактированию регулярно издавались «Записки Восточного отделения», ставшие первым русским востоковедческим журналом и главным печатным органом отечественных востоковедов. Под руководством барона В.Р. Розена с 1886 по 1907 годы было издано 18 томов, и еще семь при его приемниках в 1907-1921 годах. Важнейшей заслугой барона, по словам С.А. Жебелева, было создание тесной семьи востоковедов, объединявшей РАО и университет, а в последнем факультеты восточных языков и историко-филологический (Жебелёв 2017, 48, 49). Все лучшие научные силы были сосредоточены в Восточном отделении РАО: Н.И. Веселовский, Н.Я. Марр, Я.И. Смирнов, В.В. Бартольд, С.Ф. Ольденбург, И.Ю. Крачковский, И.А. Орбели и др. Выступали с докладами и печатались по грузинской тематике И.А. Джавахов (Джавахишвили), Н.П. Кондаков, Н.Я. Марр, И.А. Орбели, Я.И. Смирнов, Д.В. Айналов, А.А. Цагарели.

С 1917 года началось постепенное увядание РАО: заседания проводились все реже и реже, проводить раскопки стало невозможно, прекратились государственные дотации на издательскую деятельность, а собственные средства были аннулированы (= национализированы). Комиссариат юстиции, к которому перешло здание II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии на Литейном проспекте 44, потребовал освободить помещения, занимаемые Обществом. Упакованные в ящики музей, библиотека и архив нашли пристанище вначале в Шереметевском дворце на Фонтанке 34, а затем в Мраморном дворце, где располагалась

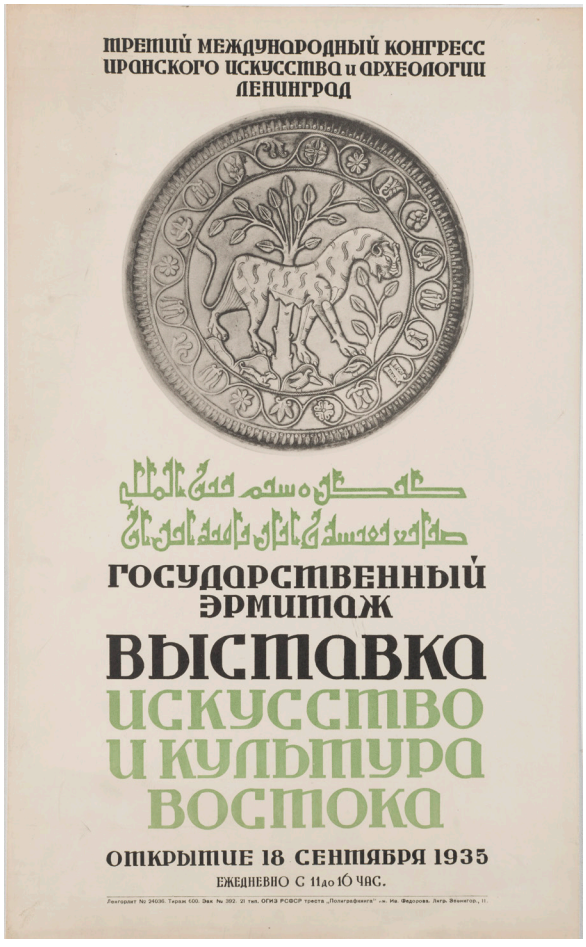

Рис. 9. Афиша выставки к III международному конгрессу иранского искусства и археологии, 1935 г. Фото из архива автора.

Рис. 10. Предметы грузинского искусства на постоянной экспозиции Отдела Востока, 1938 г. Фото из архива автора.

Академия истории материальной культуры. Впоследствии музейное собрание в основном поступило в Эрмитаж и частично в другие учреждения. Наиболее жизнедеятельными оказались Восточное и Нумизматическое отделения РАО, которые продолжали свою научную деятельность в начале 1920-х годов. *«Однако и Восточное отделение в 1923 году порвало решительно свою связь с Обществом как целым. Востоковеды образовали особую “коллегию” при Азиатском музее Академии наук. Это дало им возможность выпускать за счет Академии наук свои “Записки”, <...> устраивать регулярно свои заседания. Последнее заседание “Коллегии востоковедов” состоялось в апреле 1930 года. Вскоре и она “растворилась” в Институте востоковедения. Таким образом, проявленный востоковедами если не сепаратизм, до известной степени, оппортунизм пользы им не принес»* – писал в июне 1932 года академик С.А Жебелев (Жебелёв 2017, 93, 94). В значительной степени подобная оценка справедлива, хотя в словах С.А. Жебелева есть и толика предвзятости, и отголосок личных отношений, и тоскливая безвыходность выживания в реалиях советского общества.

Приютив Русское Археологическое общество в Мраморном дворце, Академия истории материальной культуры получила богатейшую специализированную библиотеку Общества и его архив и практически стала преемницей его научных традиций. В АИМК (РАИМК, ГАИМК) существовали сектор древнейшего Кавказа, которым руководил И.И. Мещанинов, и сектор средневекового Кавказа, который возглавлял И.А. Орбели. Его сотрудниками были К.В. Тревер, А.Я. Якубовский, Л.Т. Гюзальян, А.А. Аджян, одновременно составлявшие костяк Отдела Востока Эрмитажа, руководимого тем же И.А. Орбели. В начале 1930-х годов туда же перешел Б.Б. Пиотровский, получивший на хранение урартскую коллекцию (Пиотровский 1995, 74, 75, 92, 93). Таким образом,

изучение древнего и средневекового Кавказа к середине 1930-х годов было сосредоточено именно в Эрмитаже, что имело неоспоримые существенные преимущества. Прекрасно владея теоретической подготовкой и знанием источников, навыками экспедиционных и археологических исследований, научные сотрудники получили в свое распоряжение обширные и превосходные по качеству коллекции памятников материальной культуры. Результаты не заставили себя ждать.

В жизни, как и в человеке все перемешано странным образом: нередко негативные события заканчиваются позитивным результатом, а благие намерения приводят к трагическим последствиям. И.А. Орбели был человеком чрезвычайно неординарным, замечательным ученым, деятельным и умелым организатором. Часто он вызывал восхищение окружающих, и столь же часто шокировал их своими поступками. Талантливый руководитель, он хотел видеть вокруг себя не просто единомышленников, а сотрудников безмерно и беспрекословно преданных ему лично, преданных до феодальной вассальной зависимости. Все инородное подвергалось наказанию, и эта постоянная борьба во многом была и источником «взрывного характера» И.А. Орбели, и самим смыслом его существования (Раков 2007, 48-52). По разным причинам у него возникли весьма неприязненные отношения с Л.А. Мацулевичем, видным ученым, специалистом по культуре Византии, Грузии, Древней Руси, эпохе Великого Переселения народов.

В 1926 году произошло очередное обострение отношений, поскольку в Эрмитаже появилась новая публикация Л.А. Мацулевича, посвященная чеканным иконам «Архангел Гавриил» и «Архангел Михаил» из монастыря Джумати (Matzulevič 1925, 77-108). Это те самые иконы, которые были ограблены и уничтожены еще в 1880-х годах. Эмалевые медальоны с них попали к А.В. Звенигородскому и А.А. Бобринскому, а в статье Л.А. Мацулевича речь шла о серебряных чеканных фрагментах этих двух памятников, оказавшихся в собрании М.П. Боткина. Сам коллекционер умер в 1914 году, а в 1917 году его вдова и дочери, опасаясь за сохранность художественных ценностей, перевезли на хранение в Русский музей Императора Александра III ящики с древностями и картины А. Иванова. В 1920 году тридцать один ящик с античными, византийскими и западноевропейскими предметами был передан в Эрмитаж. Византийские древности поступили в отделение, возглавляемое Л.А. Мацулевичем. Среди них были и фрагменты чеканки, некоторые из которых ученый признал принадлежавшими иконам архангелов из Джумати, известным по старым фотографиям и публикациям Н.П. Кондакова. Статью Л.А. Мацулевича можно признать образцовым исследованием с точки зрения методологии, глубины проработки материала, аргументации, структуры и стиля изложения. В ней ярко проявились лучшие традиции санкт-петербургской искусствоведческой школы, школы Д.В. Айналова и Н.П. Кондакова. Однако появление статьи вызвало скандал со стороны И.А. Орбели, который потребовал немедленной передачи грузинских фрагментов в Отдел Востока «по принадлежности», а своим сотрудникам посоветовал забыть об этой публикации. В 1927 году все чеканные фрагменты из бывшего собрания М.П. Боткина поступили в Отдел Востока, однако при этом произошел весьма примечательный казус. В своей статье Л.А. Мацулевич убедительно показал, что два небольших фрагмента относятся к двум разным медальонам, некогда находившимся на разных полях иконы «Святой Георгий» из Джумати (Matzulevič 1925, 106, 107, fig. 1b,c). Один из них относился к изображению апостола Петра, а другой – к апостолу Павлу; но в Отделе Востока их записали в инвентарь как две части единого медальона (Гру – 142), и именно так они вошли в публикации и экспонируются сегодня (Мирзоян 2016, 75-79), хотя это и совершенно неверно. Несмотря на то, что в 1920-1930-х годах в Отделе Востока не было специалиста по грузинскому искусству, Л.А. Мацулевич был персоной non grata и никогда не привлекался к отдельческим экспозициям и публикациям. Возникали курьезные ситуации: в 1938 году он принимал участие в праздновании юбилея Шота Руставели в Тбилиси (Мацулевич 1938, 31-68), но был прочно «забыт» в эрмитажных мероприятиях. Несмотря на такое отношение в стенах Эрмитажа, Л.А. Мацулевич продолжал плодотворно заниматься грузинской тематикой, хотя и не на материалах нашего музея, а в 1946 году он был избран членом-

корреспондентом Академии наук Грузинской ССР (Банк 1960а, 373-378).

Среди самых успешных и позитивных аспектов деятельности И.А. Орбели и Отдела Востока, бесспорно, следует признать проведение в сентябре 1935 года III Международного конгресса по иранскому искусству, проходившего в Ленинграде и Москве. К нему Эрмитаж подготовил колоссальную, фантастическую выставку, включавшую более 80-ти залов. При этом часть экспонатов из Лувра, Ирана, Средней Азии и частных европейских и американских коллекций экспонировалась в отдельных помещениях между переходом из Ламотова павильона в Зимний дворец. Однако и в основную экспозицию, занимавшую анфиладу надворной стороны дворца, Ротонду и Темный коридор, были включены предметы из зарубежных собраний и предоставленные республиками Советского Союза. О грандиозности замысла И.А. Орбели, которому принадлежала разработка основной линии концепции, свидетельствуют архивные фотографии залов, отзывы в отечественной и зарубежной печати, первый выпуск краткого каталога выставки и вышедший уже в 1939 году монументальный том научных докладов участников конгресса.

В предисловии к каталогу И.А. Орбели, ставший в июле 1934 года директором Эрмитажа, отметил: подготовка к конгрессу открыла перед музеем «такие широкие перспективы, о которых в другое время нельзя было бы и мечтать» (Третий Международный конгресс 1935, 3). Действительно, сделав сдвиг от чисто искусствоведческой тематики предыдущих конгрессов в сторону археологических исследований, Иосиф Абгарович решил ошеломить участников: с размахом показать не только богатое собрание Эрмитажа, но и все лучшее, что хранилось в музеях и библиотеках страны. Грандиозность замысла полностью соответствовала внешней политике и международной пропаганде великих свершений СССР. Получив солидную правительственную поддержку и почти неограниченные полномочия, И.А. Орбели увлеченно и вместе с тем достаточно трезво приступил к выполнению задачи. В первую очередь он разработал гениальную в своей ясности и простоте восприятия концепцию: показ культуры Ирана в широком контексте её взаимодействия с культурами других стран, взаимодействия, проходившего в течение многих столетий. Сохраняя условную и довольно широкую хронологию в формировании залов, он решил представить посетителям масштабную панораму развития культуры Востока практически вне государственных границ и национальных регионов. Единая и мощная картина, от Средиземного и Черного морей до пустынь Монголии и Китая, была развернута в анфиладах бывшей резиденции русского царя. Имперская идея великой культуры Востока органично вошла и заполнила залы Зимнего дворца. Красота помещений с изящной лепкой, росписями и позолотой служила эстетическим обрамлением научного наполнения. Кавказские материалы зрелого Средневековья, расположенные в залах № 227 и 228, были представлены с весьма своеобразной атрибуционной локализацией: «Северо-Западный Иран – Армения», «Иран – Кавказ», «Северная Месопотамия», «Иран или Месопотамия». Подобные атрибуции касались и памятников, предоставленных на выставку Государственным музеем Грузии (Третий Международный конгресс 1935, 386, 388, 372-375). Единственным локальным комплексом были выделены рельефы и бронза, происходившие из селения Кубачи в Дагестане. Собственно грузинскими были указаны лишь три произведения. Это бронзовый кубок с инкрустацией серебром XIII века из собрания Эрмитажа и две рукописи, привезенные на выставку из Тбилиси: Астрологический трактат 1188 года и Медицинский трактат 1206-1213 годов. При этом последний был переведен на грузинский язык с персидской рукописи (Третий Международный конгресс 1935, 435, 438).

Столь странное на первый взгляд «невнимание» к национальным культурам Закавказья объяснялось в первую очередь задачами экспозиции: основополагающая роль Ирана в культуре Востока, что отражало особенности международной политики СССР на данный момент. Во-вторых, при таких установках выставка Эрмитажа показывала культурное единство братской семьи народов Советского Союза. В-третьих, идея культурного единства с постоянным и плодотворным взаимовлиянием в результате разнообразных и сложных торговых и политических связей противопоставлялась взглядам на Средневековую Гру-

зию и Армению западноевропейских ученых, опубликовавших в конце 1920-х – первой половине 1930-х годов ряд исследований по Кавказу. Внимание к грузинскому искусству Юргиса Балтрушайтиса было связано лишь с выявлением в нем «корней романского искусства» (Baltrušaitis 1929; Baltrušaitis 1934). Автор «Истории грузинского народа» В. Аллен категорически утверждал о руководящем значении византийской культуры, отводя национальным школам лишь роль «чудесных интерпретаторов» (Allen 1932). Следует заметить, что в этом исследовании большое влияние на В. Аллена оказал его друг и, в реальности, соавтор – русский искусствовед П.П. Муратов. Его участие выразилось также в подборе литературы по грузинскому искусству: довольно тщательно проработана дореволюционная литература и незначительно современная, особенно грузинская, которую русский эмигрант знал лишь понаслышке. Однако участие П.П. Муратова не спасло книгу В. Аллена от многочисленных неточностей и фактических ошибок, в том числе в датировке памятников (Беридзе 1949, 70-75). Даже такой профессиональный и знающий автор, как Тамара Тальбот-Райс, пришла к весьма странным выводам в своей статье «Роль Грузии в искусстве Средних веков»: *«Лишь тогда, когда Грузия зависела от персидской и византийской цивилизации, народ обладал моральной свободой и был в состоянии развивать свое искусство»* (Talbot-Rice 1930, 51). Несмотря на отмеченные выше особенности эрмитажной выставки, на заседаниях III Международного конгресса было два доклада, освещавшие важную роль Грузии в искусстве Средневекового Востока: Ш.Я. Амиранашвили «Грузия и Иран» и Г.Н. Чубинашвили «Иранские влияния в памятниках архитектуры Грузии» (III Международный конгресс 1939, 12-15, 252-261).

Через некоторое время после окончания конгресса выставка официально была закрыта, и большинство привозных памятников вернулось в свои музеи и собрания. Однако экспозиция не была разрушена, а лишь скорректирована с учетом собственно эрмитажного материала и превратилась в постоянную галерею Отдела Востока. Подобный исход продекларировал И.А. Орбели, который заявил в предисловии к каталогу выставки, что конгресс «совпал с открытием впервые, хотя бы в предварительном виде, всего Сектора Востока Эрмитажа» (Третий Международный конгресс 1935, 3). Весьма важным в этом заявлении являются слова «в предварительном виде», поскольку в течение 1935-1940 годов активная деятельность кипела на экспозиции. В те годы она не была единожды одобренным и утвержденным «высоким начальством» мертвым творением, неизменным по своему составу и форме подачи материала. Напротив, это был живой, вечно пульсирующий и преображающийся организм; в залах постоянно что-то изменялось, улучшалось, добавлялось – это касалось и новых экспонатов, и принципов показа, и текстов этикеток и экспликаций на стенах. Дальнейшая экспансия территории Зимнего дворца и открытие новых выставочных залов, в частности посвященных культуре и искусству Средней Азии и Кавказа, считалась неизбежной и неотвратимой реальностью. Особенно после 1938 года, когда благодаря празднованию юбилея Шота Руставели удалось пополнить экспозицию новыми материалами. Эрмитаж отметил юбилей изданием специального сборника научных статей и организацией временной выставки. В связи с этим хранитель Отдела А.В. Банк и ученый секретарь музея Л.Л. Раков были командированы в Тбилиси и Ереван для отбора памятников на выставку. Но реальные задачи поездки были намного шире: велись переговоры о передаче в коллекцию музея новых археологических находок, в частности из раскопок в Дманиси в Грузии и в крепости Анберд в Армении.

Какие существенные изменения в отношении кавказского материала претерпела экспозиция 1935 года, можно проследить благодаря «Путеводителю по залам Отдела Востока», опубликованному в 1939 году. К этому времени Отдел занимал 26 залов по надворной стороне второго этажа Зимнего дворца и 16 залов первого этажа. Путеводитель, как сообщалось в предисловии, был «составлен научными работниками Отдела во главе с М.М. Дьяконовым» (Путеводитель 1939, 5), а издательским редактором выступил И.М. Лурье, специализировавшийся в Эрмитаже по Древнему Египту и партийной работе. По-видимому, благодаря ему предисловие приобрело некоторые необходимые для советского издания особенно-

сти: отрицание присутствия культуры Востока в старом Императорском Эрмитаже, возвеличение Октябрьской революции и непременную цитату из бессмертных творений товарища Сталина. К сожалению, не все приводимые в предисловии сведения были достоверными. В частности, утверждалось, что Отдел Востока «был создан в 1921 г. по инициативе акад. И.А. Орбели» (Путеводитель 1939, 3). Однако в описании структуры выставочных залов и их содержания «Путеводитель» является вполне надежным источником. В 1939 году кавказские археологические находки I-VII веков располагались в зале «Передняя Азия при Аршакидах» (№ 223), а средневековые памятники в двух залах «Иран и Кавказ при сельджуках и монголах XI-XIII вв.» (№ 227 и 228). В зале № 223 находки делились на три группы: римский импорт, местное подражание ему и местное производство, свободное от воздействия римской культуры. В первой категории фигурировали столь знаменитые памятники, как серебряный ритон в виде головы быка из села Казбек, Мцхетский кубок, серебряный килик из села Бори, а также бронзовые блюда и сосуды, стеклянные флаконы и чаши. Во второй – не менее известные золотые украшения и серебряное блюдо с конем перед алтарем из Бори[6]. В третью категорию были отнесены бронзовые и железные предметы вооружения, металлические бытовые предметы, часть украшений и серебряных сосудов, керамика. В основном это были находки в окрестностях того же села Бори в Грузии (Путеводитель 1939, 83-87). Памятники грузинского Средневековья были показаны в двух смежных залах № 227 и 228, среди многочисленных произведений иранского искусства. Это позволило наглядно продемонстрировать идентичность формы и орнаментики грузинских сосудов XI-XII веков и произведений сасанидского искусства. Но, откровенно говоря, грузинские и армянские памятники были здесь лишь вспомогательным материалом. Они должны были подтверждать тезисы «об однородности культурной жизни в городах Грузии и Армении и общении их с соседними странами» (Путеводитель 1939, 120, 128). Поэтому, в частности, вместе экспонировались керамические изделия из Ани и крепости Анберд в Армении и города Дманиси в Грузии. Весьма важной в этом аспекте была бронзовая лампада начала XIII века с изображениями христианских святых, с грузинскими и арабскими надписями. Она была найдена И.А. Орбели в 1912 году в Ване в Турции, куплена на собственные деньги и в начале 1930-х годов подарена Эрмитажу. По словам продавца, лампада была найдена в Ахлате, одном из древнейших центров Армении. Этот факт послужил отправной точкой в исследовании И.А. Орбели. Он связал лампаду с конкретным историческим событием: походом 1207 года грузинского войска царицы Тамары под предводительством армянских князей братьев Долгоруких на Ахлат. Ученый включил этот материальный памятник в контекст аристократической культуры Кавказа, представителей которой, по его мнению, связывала и объединяла не столько вера и национальность, сколько классовая принадлежность к рыцарству (Орбели 1938, 283-292). По красоте языка, логике построения и подбору аргументации, по изяществу формы и по глубине содержания – это, бесспорно, одна из наиболее блестящих статей в научном наследии И.А. Орбели.

О высоком элитарном искусстве некогда процветающего Грузинского царства можно было судить по немногочисленным образцам чеканки и перегородчатым эмалям; они были собраны в одной небольшой навесной витрине в зале № 228 (Путеводитель 1939, 130). Кроме того, ярким акцентом, привлекавшим внимание посетителей, была копия в натуральную величину знаменитой фрески XII века из храма в Бетани. На ней изображена грузинская царица Тамара с отцом Георгием III и сыном Георгием IV. Сегодня эта монументальная, с большим мастерством исполненная копия, вновь нашла свое место в залах и также радует посетителей.

Нельзя не отметить чрезвычайно широкое использование в довоенной экспозиции Отдела Востока фотографий архитектурных памятников, фресок и книжной миниатюры, а также живописных копий, исполненных часто в натуральную величину. В 1930-е годы для советских музейных экспозиций было характерно введение большого количества

[6] Необходимо отметить, что в довоенное время древние предметы из золота и серебра, нередко украшенные драгоценными камнями, свободно экспонировались в основных залах на постоянных экспозициях.

вспомогательного материала, не только фотографий и копий, но и планов, рисунков, схем, диаграмм, наряду с настенными пояснительными текстами и цитатами из источников и трудов классиков. В порыве «творческой активности» некоторые апологеты подобного подхода даже сомневались в необходимости выставлять подлинные произведения, которые с успехом может заменить агитационный материал, более понятный и доходчивый для пролетарской массы посетителей. Однако для экспозиций Отдела Востока включение вспомогательного материала было чрезвычайно естественным, поскольку они строились как объемная масштабная панорама культурного развития, панорама, не ограниченная национальными, региональными и узкими хронологическими рамками. В построении этой панорамы рядовые массовые памятники и предметы быта играли столь же важную роль, что и высокохудожественные; археологический черепок и обрывок ткани были так же ценны, как и признанные мировые шедевры. Поэтому включение фотографий, живописных копий, планов и даже цитат было столь органично и действительно помогало раскрытию основной идеи экспозиции Отдела Востока. Следует признать, что широкий панорамный принцип показа культуры Востока, разработанный и воплощенный в конце 1930-х годов И.А. Орбели, был действительно новаторским, не имевшим аналогов в практике зарубежных музеев. Бесспорно, на тот момент он обладал большими достоинствами, и даже можно сказать, идеально соответствовал новаторским преобразованиям, происходившим в СССР. Вместе с тем, И.А. Орбели и сотрудникам Отдела счастливо удалось избежать вульгарного социологизма, которым в то время так сильно страдали экспозиции Государственного Русского музея и Третьяковской галереи.

Научные планы Отдела Востока по расширению экспозиций, в том числе и кавказских, были прерваны 22 июня 1941 года. Началась Великая Отечественная война. Военные страницы истории музея по праву называют «Подвигом Эрмитажа». Тяжелые испытания, бытовые лишения, тягостная неизвестность не сломили веру сотрудников в то, что наступит день и вновь отразится мирный свет в люстрах, зеркалах и паркетах музея; что снова можно будет снять с библиотечной полки нужную книгу, достать из шкафа старинный экспонат и погрузиться в таинственный мир древних цивилизаций. Воскресный день 22 июня 1941 года был рабочим днем для Эрмитажа и его сотрудников (выходным был понедельник, когда музей закрыт для посетителей), и в положенное время его двери открылись для публики. Однако с утра, ещё до выступления по радио В.М. Молотова, директор И.А. Орбели объявил сотрудникам о переходе на военное положение. Все должны были оставаться на своих местах: сотрудники в кабинетах, смотрители в залах. Известие о нападении Германии эрмитажники встретили по-разному. Многие вначале не восприняли серьезность происходящего, кому-то казалось, что война будет недолгой, как недавняя с Финляндией. Кто-то оставался внешне спокойным, осознавая опасность и принимая её как фатальную неизбежность. Кто-то впал в нервное возбуждение. Хранитель западноевропейской графики А.А. Шмидт описала свое состояние в дневнике: *«Так вот оно! Настало! То, что давно уже мучило тревогой, предчувствием грядущей катастрофы, неизбежной беды. Война! Война! И с этого момента у меня чувство, что все пропало, все рухнуло куда-то! И вся жизнь разлетелась вдребезги. <...> Перепуганная, пораженная, я уже не могла работать в этот день. Я нервно ходила по помещению, как зверь, попавший в клетку. Я и чувствовала себя зверем в клетке»* (Эрмитаж 2005, 10). Директивы из Москвы о начале эвакуации в этот день не последовало. Но И.А. Орбели не сидел без дела: «драги» из хранилищ переносили в Особые кладовые, команды МПВО занимали свои места, бомбоубежища приводились в готовность, в кабинетах срочно сколачивали деревянные нары для ночлега и отдыха[7]. Утром 23 июня И.А. Орбели, директор Русского музея П.К. Балтун и начальник Управления культуры Ленинграда Б.И. Загурский отправились в Смольный; отсутствие указаний из Москвы не позволяло начать полномасштабные эвакуационные работы. Но предложенная Смольным формулировка «принять меры к обеспечению сохранности ценностей музея» послужила директорам основанием наряду с консервацией приступить к практическим работам по подготовке к эваку-

[7] Еще до войны, в целях борьбы за нравственность, директор И.А. Орбели приказал убрать из кабинетов все диваны.

ации экспонатов «первой категории» (Балтун 1980, 22, 23).

С утра 23 июня в музее закипела работа по подготовке к эвакуации: в залы доставляли со складов ящики и упаковочный материал, столы; а в Особых кладовых приступили непосредственно к упаковке драгоценных вещей. Трудно пришлось Отделу Востока в начале войны – много сотрудников находилось в экспедициях: на Кавказе и в Средней Азии. Сотрудница Отдела Востока Г.Н. Балашова вспоминала: *«Работы по упаковке вещей велись круглосуточно, с небольшим перерывом на 2-3 часа только ночью. Белые ленинградские ночи давали возможность для ночной работы. Спали по очереди, в залах, где шла упаковка, на стульях или на свернутых коврах»* (Эрмитаж 2005, 14). Благодаря героическим усилиям сотрудников, художественные сокровища Эрмитажа были упакованы в сжатые сроки; два эшелона с шедеврами и коллекциями первой очереди ушли в Свердловск 1 и 20 июля; третий отправить уже не удалось – началась блокада, и ящики остались в Ленинграде. Ни в коем случае не умаляя безграничный энтузиазм эрмитажников и их роль в спасении музейных ценностей, следует сказать, что работа по подготовке к возможной эвакуации Эрмитажа шла с начала 1930-х годов. Такие действия не могли проводиться по личной инициативе директора музея, даже такого яркого и неукротимого, как И.А. Орбели. Подобное решение приняло Правительство СССР, проявив государственную дальновидность и беспокойство о бесценных художественных ценностях, о национальном достоянии страны. Подготовка проводилась в режиме секретности, многие документы существовали лишь в двух, а иногда и в одном экземпляре. Режим секретности сохранялся долго, лишь в 1990-х и 2000-х годах они стали доступны историкам, но далеко не все. Многое и сегодня остается под грифом «совершенно секретно». В 1930-е годы музеи Ленинграда имели мобилизационные планы, поэтапные списки вывоза ценностей, разработанные маршруты и время погрузки, заранее определенные и относительно подготовленные места размещения эвакуированных сокровищ в глубине страны. На плечи администрации музеев легла весьма нелегкая роль скрытно подготовить ящики и упаковочный материал. Непростое это было дело в условиях советской действительности 1930-х годов, с дефицитом материалов, средств и рабочей силы, с лимитами буквально на все. Надо отдать должное директору Эрмитажа И.А. Орбели – эвакуацию музея летом 1941 года он провел блестяще; это единодушно признавали как его друзья и почитатели, так и недруги и критики (Пятницкий 2016, 75-117).

Согласно разработанным планам эвакуации, после поступления распоряжения все предметы из драгоценных металлов срочно должны были быть перенесены в Особые кладовые музея, где и происходила их упаковка в заранее подготовленные ящики. Каждый предмет имел свое место и свою упаковку, а каждый ящик свою опись содержимого. Именно так в 20-х числах июня 1941 года проходила упаковка фрагментов грузинской чеканки и перегородчатых эмалей. По правительственному указанию все предметы из драгметаллов подлежали вывозу в первую очередь, как представляющие для страны не только художественную, но и материальную ценность, как часть стратегического «золотого запаса». В то время как «драги» срочно упаковывались в Особых кладовых Эрмитажа, где работа не останавливалась ни на одну минуту, в залах музея шла такая же интенсивная упаковка экспозиций. Ведь, как правило, именно здесь на постоянных выставках были размещены лучшие памятники коллекций. Упаковка и тут велась по строгому плану, по заранее составленным и утвержденным спискам. Продумано было все: и вес предметов, и их размещение, чтобы ни один из них не был поврежден во время транспортировки, и специальные ящички и коробочки для особо хрупких экспонатов, и защитная обивка от влаги, и специальные наполнители, среди которых были и вата, и обрезки ткани, и песок, и стружка. Еще при подготовке мобилизационных списков перед хранителями Отдела Востока встала непростая задача отбора экспонатов. Нужно было не только определить то, что нужно вывезти, но еще и разделить на три категории по степени важности. Эта предварительная и весьма сложная работа помогла впоследствии четко и слаженно провести эвакуацию. Правда, жизнь иногда вносила коррективы. В частности, по личному распоряжению И.А. Орбели в первом эшелоне не стали вывозить столь любимые им кубачинские рельефы.

Упакованные ящики складировали в помещениях музея около подъездов, откуда на грузовиках их перевезли на станцию Московская-Товарная и загрузили в вагоны. Первый эшелон специального назначения из 22-х пульмановских вагонов начал свое движение на Восток 1 июля 1941 года. Конечным пунктом назначения был Свердловск, утвержденный еще до войны эвакобазой для сокровищ Эрмитажа. Ящики были размещены в Картинной галерее на улице Вайнера, частично в Польском костеле, а позднее, после прибытия второго эшелона, и в Антирелигиозном музее (бывший Ипатьевский дом). Было еще одно место, куда в режиме секретности были доставлены ящики Эрмитажа – Свердловское отделение госбанка, в хранилищах которого находились всю эвакуацию экспонаты из золота, серебра, драгоценных камней и часть нумизматической коллекции. Именно сюда поступили ящики с византийским и сасанидским серебром, а также грузинская торевтика и эмали. Секретность информации о месте хранения эрмитажных «драгов» строго соблюдалась не только в течение всей эвакуации, но и многие десятилетия после войны.

Глубокой осень 1945 года шедевры Эрмитажа вернулись в Ленинград, и уже 4 ноября посетители могли увидеть наиболее прославленные памятники на временных экспозициях. Однако большинство коллекций Отдела Востока по совершенно объективным причинам продолжало находиться в ящиках. Напомним, что к 1941 году экспозиционные залы Отдела располагались в Зимнем дворце. А в 1945 году в первую очередь были отремонтированы и открыты для публики залы Нового Эрмитажа, Павильонный зал и галереи вдоль Висячего садика. Восстановление более пострадавших залов Зимнего дворца требовало больше времени, средств и материалов. К тому же одновременно шла реконструкция многих помещений дворца для их более продуктивного использования в музейных целях (Сивков 2018, 424-491). Пока шли восстановительные работы, в научных отделах шла не менее интенсивная разработка новых принципов экспонирования и распределения помещений с учетом изменений, произошедших в структуре музея. В частности, Отделу Востока пришлось «поделиться» значительной частью залов второго этажа Зимнего дворца, которые были отданы под экспозиции Отдела истории русской культуры и Отдела Запада. В качестве компенсации Отделу Востока были отданы залы третьего и первого этажей Зимнего дворца, что привело к территориальному разрыву экспозиций. Вместе с тем и существовавший до войны принцип показа культуры стран Востока единой широкомасштабной анфиладой, расположенной по хронологии, был признан нецелесообразным. В результате искусство Ближнего и Среднего Востока и Византии разместилось на третьем этаже, граничa с выставками Китая, Индии и Японии, а культура Кавказа и Закавказья нашла прибежище на первом, соприкасаясь с выставками Средней Азии. Именно на первом этаже в конце 1950-х годов в трех отдельных залах были выставлены средневековые памятники Грузии, Армении и Азербайджана. Им предшествовала небольшая анфилада с экспозицией знаменитых кавказских археологических находок I-VII веков. Частично они были выставлены и в Особой кладовой Отдела Востока, расположенной неподалеку от этих залов. Разделение материала, связанное в первую очередь с тогдашними инструкциями показа предметов из драгоценных металлов, не позволило создать единой эффектной картины, как это в свое время было сделано Н.П. Кондаковым в Императорском Эрмитаже. Вместе с тем, посетители и специалисты могли видеть наиболее важные предметы: инвентарь из могильников Камунты, Кумбулты, Чми, находки в селе Бори и Мцхети, в частности знаменитый кубок рубинового стекла в серебряной оправе. Но экспозиционных площадей было явно недостаточно для эффектного и исчерпывающего показа замечательной кавказской коллекции Отдела Востока. Что касается собственно средневекового грузинского зала, то развернуть в нем приличную экспозицию удалось лишь благодаря помощи правительства Грузинской ССР, передавшей в дар Эрмитажу резные архитектурные фрагменты VI-XVI веков. Они составили основную и наиболее эффектную часть выставки, в которую органически вписались немногочисленные предметы из довоенного собрания музея, – в частности несколько образцов серебряной чеканки, в том числе две пластинки XI столетия работы знаменитого мастера Иванэ Монисдзе и медальон «Святой Георгий», исполненный пере-

городчатой эмалью (Банк 1960, 24, 25). Эти залы первого этажа не очень активно посещались публикой, поскольку мало пересекались с основными экскурсионными маршрутами. Стойкий интерес к ним проявляли представители диаспор и специалисты, в том числе зарубежные, которые по достоинству оценили уникальные памятники. Грузинские средневековые произведения привлекали внимание как эрмитажных, так и грузинских ученых, с которыми у эрмитажников всегда были теплые дружественные коллегиальные отношения. Французская публикация Ш.Я. Амиранашвили о грузинских эмалях (Amiranachvili 1962, 20), которую он любезно прислал А.В. Банк, побудила эрмитажного хранителя К.А. Ракитину издать заметку о перегородчатых эмалях из собрания А.А. Бобринского, судьба которых оставалась неизвестной грузинским специалистам (Ракитина 1971, 51-53). Появление публикации К.А. Ракитиной об образцах грузинской чеканки XI-XII веков в Эрмитаже (Ракитина 1961, 64-75) было инспирировано статьей Р.И. Кении о фрагментах пинаки (Кения 1955, 745-752) и фундаментальной монографией Н.Г. Чубинашвили, который обратил особое внимание на икону «Преображение» из Зарзмы (Чубинашвили 1959, т. 1, 560, 561).

Грузинские памятники эрмитажной коллекции были включены в состав фундаментальной выставки «Искусство Византии в собраниях Советского Союза», проходившей в Эрмитаже с 26 сентября 1975 года по 8 февраля 1976 года и, в несколько измененном составе, с 26 апреля по 5 июня 1977 года в ГМИИ им. А.С. Пушкина в Москве. В этой грандиозной выставке невозможно было не отразить искусство стран, входивших в орбиту византийского влияния, и в первую очередь, Грузии. Однако, несмотря на личные дружеские связи эрмитажников с грузинскими специалистами, получить экспонаты из музеев Грузии, в частности, знаменитые перегородчатые эмали, оказалось невозможным. Не помог даже широкий жест доброй воли со стороны Эрмитажа: безвозмездная передача четырех перегородчатых эмалей на золоте из бывшего собрания А.А. Бобринского. В результате музей лишился прекрасных памятников, но не добился изменения позиции грузинских ученых. Лишь икона «Святой Георгий» из Сванетии, исполненная в знаменитой византийской технике микромозаики, была представлена на выставке (Искусство 1977, т. 2, кат. 475). Полуразрушенную икону нашла в 1957 году Р.О. Шмерлинг в селе Масхвариши в Сванетии, и лишь благодаря её усилиям и настойчивости в 1975 году памятник был передан на реставрацию в мастерскую Эрмитажа (Коваленко 1978, 62-65; Furlan 1979, 59, cat. 14). Большую роль в этой истории сыграл факт многолетней личной дружбы Р.О. Шмерлинг и А.В. Банк. Конечно, грузинский раздел выставки 1975-1977 годов не соответствовал той значительной роли, которую играла Грузия в византийском мире (Искусство 1977, т. 2, кат. 475, 524, 525, 545, 558-560, 591; т. 3, кат. 899, 976, 999). Эта ситуация была особенно болезненна для А.В. Банк, которая помнила, с какой широтой и энтузиазмом Грузинская ССР принимала участие в III Международном конгрессе по иранскому искусству и археологии в 1935 году. Помнила, как Грузия и Эрмитаж праздновали в 1938 году юбилей Шота Руставели, как в 1955 году правительство Грузинской ССР передало музею замечательную коллекцию архитектурных фрагментов; и А.В. Банк до последнего мгновения надеялась на изменение ситуации. Но чуда не произошло... В 1975 году ненормальная и обидная позиция коллег, не покидавшая А.В. Банк надежда на позитивный финал и стереотипное представление, что в кавказских фондах Эрмитажа нет достойных и научно-значимых произведений, не позволили более пристально взглянуть на находившиеся в хранилище фрагменты грузинской средневековой торевтики.

В 1980-2000-х годах эрмитажная коллекция Кавказа неожиданно оказалась в центре научных дискуссий и бурных столкновений амбиций. Замечательный специалист по коптскому искусству А.Я. Каковкин много лет довольно успешно занимался средневековыми памятниками Армении и Грузии, в том числе теми, которые хранятся в Эрмитаже. Научное признание получили его публикации по киликийской и грузинской торевтике (Каковкин 1969, 195-204; Каковкин 1975, 48-50; Каковкин 1988, 105-112; Каковкин 1971, 82-85). Однако в конце 1980-х годов хранителем кавказской коллекции стала А.С. Мирзоян, внимание которой привлекли эти же памятники (Мирзоян 1991, 779, 780; Mirzoyan 1993, 7-146; Мирзоян 1996, 84-96; Мирзоян 1999, 58, 59; Мирзоян 2003, 55,

Рис. 11. Зал культуры и искусства Грузии. Государственный Эрмитаж, 2006 г. Фото из архива автора.

56; Мирзоян 2004, 120-127; Мирзоян 2006, 82-93). Её мнение иногда не совпадало с публикациями А.Я. Каковкина, и взаимная критика и упреки вскоре переросли академические границы. В дискуссию включилась сотрудница Русского музея С.М. Новаковская-Бухман в связи с изучением фрагментов грузинской чеканки из собрания ГРМ (Новаковская-Бухман 2002, 239-249; Новаковская-Бухман 2004, 47-65). Используя в своих публикациях выводы обоих исследователей, она, однако, не всегда была корректна в формулировках и объективна по отношению к А.С. Мирзоян. Ситуацию «подогрел» инцидент с хранителем византийского прикладного искусства, которая проигнорировала публикацию А.Я. Каковкина о деревянной резной иконке «Сретение» и даже не упомянула её в библиографии, «поскольку с нею не согласна» (Христиане на Востоке 1998, 47, кат. 57).

Важным этапом в постижении грузинской коллекции явилась выставка «Синай, Византия, Русь. Православное искусство с VI до начала XX века», которая была развернута в Эрмитаже летом 2000 года. Её проведение было инспирировано директором музея М.Б. Пиотровским и Фондом Святой Екатерины в Лондоне и тесно связано с монастырем Святой Екатерины на Синае, который предоставил для экспозиции редкостные византийские иконы X-XIII веков. По многим параметрам эта выставка была уникальна и произвела сильное впечатление и на специалистов, и на широкую публику. Важной частью проекта являлся фундаментальный огромный каталог; кроме десяти синайских икон он включал более 750 предметов из собрания Эрмитажа, а также несколько икон с изображением «Святой Екатерины» из ГРМ. Наряду с хорошо известными памятниками из постоянных экспозиций, на выставке было много вещей из фондов, многие из которых экспонировались и публиковались впервые. К таким открытиям из музейных фондов следует отнести произведения средневекового грузинского искусства. Тщательное изучение собрания, которое обычно воспринималось как не представляющее особой художественной ценности, выявило, что Эрмитаж обладает фрагментами самых известных шедевров грузинского искусства: оклада «Лаклакидзевской Богоматери Умиление» XI века, рамы XII столетия иконы «Преображение» 886 года из Зарзмы, икон Архангелов из Джумати, иконы Святого Георгия из Джумати, триптиха мастера Мамне XVI века. Были выявлены новые произведения Иванэ Монисдзе XI века, процессионный крест XI века мастера Гиоргия, атрибутирова-

на чеканная икона XIV (?) века «Чудо Святого Георгия о змие», поднесенная в 1837 году императору Николаю I в Зугдиди. Благодаря исследовательской работе А.С. Мирзоян и её текстам в каталоге выставки эрмитажная коллекция получила достойную оценку (Мирзоян 2000, 119-136, кат. B-97 - B-112). Как результат, в 2006 году была открыта новая экспозиция грузинского искусства, где фрагменты средневековой торевтики заняли почетное место.

Весною 2001 года произошло важное приращение грузинского собрания. Автором этих строк был обнаружен в коллекции русских и западноевропейских переплетов Отдела редкой книги Научной библиотеки Эрмитажа переплет Вардзийского Четвероевангелия, декорированный золотыми чеканными пластинами (Пятницкий 2002, 56-61; Пятницкий 2002а, 76, 77). Некогда он украшал манускрипт, который с конца XII до середины XVI столетия находился в знаменитом пещерном монастыре Вардзия в Месхетии. В специальном подробном исследовании нами было высказано предположение, что грузинское Четвероевангелие (хранится ныне в Национальном центре рукописей Грузии в Тбилиси) и его кожаный переплет, возможно, относятся к XI столетию. Этим же временем датируется византийская пластина перегородчатой эмали «Святой Димитрий-Орант», некогда украшавшая переплет. В конце XII или самом начале XIII века, при царице Тамаре, манускрипт был дополнительно украшен грузинской перегородчатой эмалью «Богоматерь на троне с архангелами» и золотыми чеканными пластинами. Хранившееся в Вардзии драгоценное Четвероевангелие было «взято в плен» в 1551 году во время разорения обители шахом Тахмаспом I и увезено в Персию. Там его нашел, выкупил и возвратил в Вардзию кахетинский царевич Иессе. В 1578 году Месхетия полностью попала под власть турок, и все христианские святыни были перенесены в Мингрелию (Одиши) и Имеретию. Во второй половине XVII века Абхазо-Имеретийский католикос Захарий, опасаясь турок, переехал сам и перенес православные реликвии в Гелати, близ Кутаиси. Сюда было перевезено и Вардзийское Четвероевангелие. В 1869 году кодекс отдали на «реставрацию» – для починки порванного корешка. К 1872 году рукопись вернулась в Гелатский монастырь, однако уже без древнего переплета, который был снят и заменен на серебряный оклад фирмы «Сазиковъ». История с заменой переплета происходила вполне официально, с разрешения настоятеля монастыря. Поскольку ризницы многих храмов находились в бедственном положении, то церковные власти активно принимали помощь частных лиц. Граф В.В. Панин, брат графини О.В. Левашовой, жены военного губернатора Кутаиси графа В.В. Левашова, изъявил желание за свой счет украсить новым окладом одно из Евангелий Гелатского монастыря. Получив благословение настоятеля, он выбрал Вардзийский Четвероглав и отправил его в известную ювелирную фирму Сазикова для замены переплета. Снятый древний оклад с перегородчатыми эмалями вскоре оказался в руках высокого чиновника, камергера Императорского Двора И.П. Балашева, близкого друга и родственника графа В. В. Панина. Судьба двух снятых эмалей хорошо прослеживается, поскольку И.П. Балашев охотно предоставлял их для выставок и публикаций. Более того, уже в 1870-х годах он завещал их музею Общества Поощрения Художеств в Санкт-Петербурге, а в последнем варианте завещания решил передать их в Императорский Эрмитаж. Однако в 1920-е годы советские власти вывезли их в Берлин и продали. Эмаль «Святой Димитрий» купил в 1927 году Берлинский музей, где она хранится и сегодня; эмаль «Богоматерь на троне с архангелами» приобрел коллекционер Адольф Стокле, и она находится у его наследников, предположительно в Швейцарии. В то же время судьба оббитого кожей переплета с золотыми чеканными пластинками оставалась неизвестной. Благодаря фотографиям XIX века Д.И. Ермакова чеканка была признана шедевром грузинского искусства конца XII - начала XIII веков, однако считалось, что сам памятник погиб. Вот почему находка переплета была так важна: историческая и художественная реликвия Грузии была возвращена музейному и научному сообществу (Пятницкий 2015, 133-179; Pyatnicky 2018, 165-213; Кисть и калам 2018, 70, 71).

В 2016 году, уже покинув Государственный Эрмитаж, А.С. Мирзоян, по согласованию с администрацией музея, опубликовала научный каталог грузинской торевтики. К глубокому сожалению, не все приводимые в нем сведения достоверны, а атрибуции обосно-

ваны (Мирзоян 2016). Кроме того, в издание включены далеко не все фрагменты, хранящиеся в фондах. На выставке «Кисть и калам» 2018-2019 годов были показаны четыре таких, ранее не публиковавшихся, фрагмента. Из них два были отнесены нами к XI столетию, а два к XIV (Кисть и калам 2018, 68-70, 74, 75). В 2019 году состоялось подписание договора о сотрудничестве между Государственным Эрмитажем и Национальным центром рукописей Грузии. Ослабевшие в постперестроечные годы научные связи вновь стали налаживаться, основываясь на традициях, заложенных в первой половине XX века И.А. Орбели и сотрудниками Отдела Востока. В рамках этого сотрудничества в конце 2020 года в Тбилиси на грузинском языке должна быть издана монография Ю. А. Пятницкого «Грузинские древности в Эрмитаже». Конечно, изложенное выше не является исчерпывающей историей грузинского искусства в Эрмитаже. Это, скорее, беглый очерк, наброски, из которых может появиться летописное изложение, полное интересных и важных фактов, сравнений и интерпретаций. Наша задача была скромна: обратить внимание исследователей на эти страницы жизни крупнейшего музея мира – Государственного Эрмитажа.

Библиография

Бакрадзе 1887: Д.З. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии. В кн: Приложение к 55-му тому Записок Императорской Академии наук. № 1 (Санкт-Петербург 1887), 1-38.

Балтун 1980: П.К. Балтун, Русский музей – эвакуация, блокада, восстановление (Из воспоминаний музейного работника) / предисл. А.К. Лебедева (Москва 1980).

Банк 1960: А.В. Банк, Восточные собрания Эрмитажа (общая характеристика, основные линии исследования) (Ленинград 1960).

Банк 1960а: А.В. Банк, Леонид Антонович Мацулевич. Некролог. Византийский Временник 17, 1960, 373-378.

Белокуров 1888: С. Белокуров, Сношение России с Кавказом. Вып. 1. 1578-1613 (Санкт-Петербург 1888).

Беридзе 1949: В. Беридзе, Против искажения истории грузинского искусства (Тбилиси 1949).

Броссе 1861: М. Броссе, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями. 1639-1770 (Санкт-Петербург 1861).

Васильева 2019: О.В. Васильева, Грузинские рукописи в Российской национальной библиотеке (Санкт-Петербург 2019).

Ефимова 2017: И.Г. Ефимова, Эвакуация музейных коллекций Эрмитажа в 1917 г. В сб.: Эрмитаж: От Февраля к Октябрю. 1917. Архивные документы / сост. сборника Е.Ю. Соломаха (Санкт-Петербург 2017), 315-334, 346-572 (архивные документы).

Жебелёв 2017: С.А. Жебелёв, Русское археологическое общество за третью четверть своего существования. 1897-1921: Исторический очерк / сост. и отв. ред. И.В. Тункина (Москва 2017).

Журналы 2001: Журналы заседаний Совета Эрмитажа. Часть 1: 1917-1919 годы / сост. Г.И. Качалина, Е.Ю. Соломаха, Е.М. Яковлева (Санкт-Петербург 2001).

Журналы 2009: Журналы заседаний Совета Эрмитажа. Часть 2: 1920-1926 годы / сост. Л.В. Бантикова, И.Г. Ефимова, Е.В. Павлова, Е.Ю. Соломаха, Е.М. Яковлева (Санкт-Петербург 2009).

Искусство 1977: Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки. Т. 1-3 (Москва 1977).

Каковкин 1969: А.Я. Каковкин, К вопросу о скеврском складне 1293 г. Византийский временник 30, 1969, 195-204.

Каковкин 1971: А.Я. Каковкин, Грузинская деревянная иконка «Сретение». СГЭ 33, 1971, 82-85.

Каковкин 1975: А.Я. Каковкин, Фрагмент грузинской чеканки работы мастера Мамне. СГЭ 40, 1975, 48-50.

Каковкин 1988: А.Я. Каковкин, Вновь обнаруженные фрагменты чеканной иконы «Преображение» из Зарзмы. В сб.: (научн. ред. А.В. Банк, В.Г. Луконин) Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XVI вв. Сборник статей (Ленинград 1988), 105 – 112.

Кения 1955: Р.И. Кения, К вопросу восстановления и датировки фрагментов грузинской чеканки, хранящихся в Московском Историческом музее. В сб.: Сообщения АН ГССР, т. 16, вып. 9 (Тбилиси 1955), 745-752.

Кисть и калам 2018: Кисть и калам. 200-летие коллекции Института Восточных рукописей. Каталог выставки (Санкт-Петербург 2018).

Коваленко 1978: Т. Коваленко, Реставрация и технологическое исследование мозаичной иконы из собрания Института истории грузинского искусства. СГЭ 43, 1978, 62-65.

Кондаков 1876: Н.П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии. Исследование (Москва 1876), оттиск.

Кондаков 1891: Н.П. Кондаков, Императорский Эрмитаж. Указатель Отделения Средних веков и эпохи Возрождения (Санкт-Петербург 1891).

Кондаков 1896: Н.П. Кондаков, Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. Т. 1 (Санкт-Петербург 1896).

Лермонтов 1964: М.Ю. Лермонтов, Мцыри. В кн: Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 2. Поэмы и повести в стихах (Москва 1964).

Мавлеев 2005: Е.В. Мавлеев, Вальдгауер (Санкт-Петербург 2005).

Марр, Смирнов 1931: Н.Я. Марр, Я.И. Смирнов, Вишапы (Ленинград 1931).

Материалы 1937: Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений. 1615-1640 (Посольства: Веревкина, Харитона, Феодосия, Никифора, Гегенева и Волконского) / подготовка к печати и комм. М. Полиевктова (Тбилиси 1937).

Мацулевич 1938: Л.А. Мацулевич, Никорцминда и ее место в культуре Грузии. В кн: Сборник Руставели. К 750-летию «Вепхисткаосани» (Тбилиси 1938), оттиск.

Мирзоян 1991: А.С. Мирзоян, Новое к вопросу о Скеврском реликварии 1293 г. (Киликийская Армения). В сб.: Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. Т. 2 (Москва 1991), 779-780.

Мирзоян 1996: А.С. Мирзоян, Новое к вопросу о Скеврском реликварии 1293 года (Киликийская Армения). В сб.: Византия и византийские традиции (Санкт-Петербург 1996), 84-96.

Мирзоян 1999: А.С. Мирзоян, Новые фрагменты иконы «Преображение» из Зарзмы. В сб.: Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. Тезисы докладов (Санкт-Петербург 1999), 58-59.

Мирзоян 2000: А.С. Мирзоян, Грузия. В: Синай, Византия, Русь. Православное искусство с 6 по начало 20 века. Каталог выставки / под ред. О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого (Лондон 2000), 119-136.

Мирзоян 2003: А.С. Мирзоян, Чеканные фрагменты с утраченного триптиха грузинской работы (вопросы реконструкции и атрибуции). В сб.: Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. Тезисы докладов (Санкт-Петербург 2003), 55-56.

Мирзоян 2004: А.С. Мирзоян, Чеканные пластинки с утраченных работ Мамне Окромчедели. Грузия, XVI век. СГЭ 62, 2004, 120-127.

Мирзоян 2006: А.С. Мирзоян, Грузинский процессионный крест из собрания Эрмитажа. Вопросы датировки. В сб.: Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов. Сборник научных трудов к XXI Международному конгрессу византинистов, Лондон, 21-26 августа 2006 г. (Санкт-Петербург 2006), 82-93.

Мирзоян 2016: А.С. Мирзоян, Грузинская Средневековая торевтика в собрании Эрмитажа: Исследования и атрибуция (Санкт-Петербург 2016).

Мурадян 1985: П.М. Мурадян, Обращение в хачкары вишапы-стелы из Елегнадзора. В сб.: Художественные памятники и проблемы культуры Востока (Ленинград 1985), 20-26.

Новаковская-Бухман 2002: С.М. Новаковская-Бухман, Произведения Иванэ Монисдзе в собрании Русского музея. В: Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник, 2001 (Москва 2002), 239-249.

Новаковская-Бухман 2004: С.М. Новаковская-Бухман, Произведения древнегрузинской чеканки в собрании Русского музея. В: Искусство Христианского мира, вып. 8 (Москва 2004), 47-65.

Орбели 1938: И.А. Орбели, Грузинская бронзовая лампада с арабскими надписями. В сб.: Памятники эпохи Руставели (Ленинград 1938), 283-292.

Пиотровский 1995: Б.Б. Пиотровский, Страницы моей жизни (Санкт-Петербург 1995).

Пиотровский 2000: Б.Б. Пиотровский, История Эрмитажа. Краткий очерк. Материалы и документы (Москва 2000).

Полиевктов 1932: М. Полиевктов, Экономические и политические разведки Московского государства в XVII в. на Кавказе (Тифлис 1932).

Посольство 1926: Посольство стольника Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию. 1650-1652 (Тбилиси 1926).

Посольство 1928: Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию. 1640-1643 (Тбилиси 1928).

Путеводитель 1939: Путеводитель по залам Отдела Востока (Ленинград 1939).

Пушкин 1963: А.С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах. Изд. 3-е. Т. 3. Стихотворения 1827-1836 (Москва 1963).

Пушкин 1964: А.С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах. Изд. 3-е. Т. 7. Критика и публицистика (Москва 1964).

Пятницкий 2002: Ю.А. Пятницкий, Оклад Вардзийского евангелия - новый памятник грузинской торевтики XII века в собрании Эрмитажа. В сб.: Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. 2002. Тезисы докладов (Санкт-Петербург 2002), 56-61.

Пятницкий 2002a: Ю.А. Пятницкий, Переплет Вардзийского Евангелия. В: Музеум книги. Каталог выставки (Санкт-Петербург 2002).

Пятницкий 2014: Ю.А. Пятницкий, Император Александр III, А.А. Половцов и приобретение коллекции А.П. Базилевского для Императорского Эрмитажа. В кн.: 250 историй про Эрмитаж: «Собранье пестрых глав...»: в 5 кн. Кн. 2 (Санкт-Петербург 2014), 34-41.

Пятницкий 2015: Ю.А. Пятницкий, Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии. В сб.: Труды ГЭ, т. 74: Византия в контексте мировой культуры: материалы конференции, посвященной памяти А.В. Банк (1906-1984) (Санкт-Петербург 2015), 133-179.

Пятницкий 2015a: Ю.А. Пятницкий, Перегородчатые эмали из собрания А.В. Звенигородского и исследование Л. Пекарской «Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoard in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and Related Material». Tyragetia s.n. IX/2, 2015, 291-314.

Пятницкий 2016: Ю.А. Пятницкий, Неистовый И.А. Орбели: «Эвакуация на случай объявления мобилизации». В кн.: 250 историй про Эрмитаж: «Собранье пестрых глав...» в 5 кн. Кн. 4. Ч. 1 (Санкт-Петербург 2016), 75-117.

Пятницкий 2017: Ю.А. Пятницкий, Византийские и грузинские эмали в собрании графа А.А. Бобринского в Санкт-Петербурге. В кн.: Христианский Восток, т. 8 (XIV) (Санкт-Петербург 2017), 473-508.

Пятницкий 2018: Ю.А. Пятницкий, Небольшое уточнение к истории формирования коллекции средневековой грузинской торевтики в Эрмитаже. В сб.: Россия. Грузия. Христианский Восток. Духовные и культурные связи: Сборник статей по материалам V Научных чтений, посвященных памяти Д.И. Арсенишвили. Труды ЦМиАР, т. XV (Москва 2018), 117-124.

Ракитина 1961: К.А. Ракитина, Памятники грузинского чекана по серебру XI-XII вв. из собрания Эрмитажа. Труды ГЭ 5, 1961, 64-75.

Ракитина 1971: К.А. Ракитина, Грузинские эмали в собрании Эрмитажа. СГЭ 32, 1971, 51-53.

Раков 2007: Л.Л. Раков, «Мне трудно судить». В кн.: Лев Львович Раков. Творческое наследие. Жизненный путь / автор-составитель А.Л. Ракова (Санкт-Петербург 2007), 48-52.

Сивков 2018: А.В. Сивков, Дворцы Эрмитажа в Советский период /научн. комм. С.Ф. Янченко (Санкт-Петербург 2018).

Синай, Византия, Русь 2000: Синай, Византия, Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века. Каталог выставки / под ред. О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого (Лондон 2000).

Смелова 2018: Н.С. Смелова, Грузинские рукописи и документы. В кн.: Азиатский музей – Институт восточных рукописей РАН. Путеводитель (Москва 2018), 231-253.

Смирнов 1934: Я.И. Смирнов, Ахалгорийский клад (Тифлис 1934).

Смирнов 1935: Я.И. Смирнов, Цромская мозаика (Тифлис 1935).

Татишвили 1950: Вл. Татишвили, Грузины в Москве. Исторический очерк (1653-1722) (Тбилиси 1950).

Третий Международный конгресс 1935: Третий Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Каталог Международной выставки памятников иранского искусства и археологии. Государственный Эрмитаж. Вып. 1 (Ленинград 1935).

III Международный конгресс 1939: III Международный конгресс по Иранскому искусству и археологии. Доклады. Ленинград, сентябрь 1935 / ред. акад. И.А. Орбели (Москва, Ленинград 1939).

Туманишвили 1985: Д. Туманишвили, Я.И. Смирнов и формирование грузинского искусствознания. В сб.: Художественные памятники и проблемы культуры Востока (Ленинград 1985), 15-19.

Чубинашвили 1959: Н.Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство. Т. 1-2 (Тбилиси 1959).

Христиане на Востоке 1998: Христиане на Востоке. Искусство мелькитов и инославных христиан. Каталог выставки (Санкт-Петербург 1998).

Хускивадзе 1984: Л.З. Хускивадзе, Средневековые перегородчатые эмали из собрания Государственного музея искусств Грузии (Тбилиси 1984).

Цагарели 1891-1901: А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии. 1768-1801. Т. I, часть 1 и 2. Т. II (Санкт-Петербург 1891-1901).

Эрмитаж 2005: Эрмитаж. Хроника военных лет 1941-1945 (Документы Архива Государственного Эрмитажа) / сост. Е.М. Яковлева, Е.Ю. Соломаха; научн. ред. Г.В. Вилинбахов (Санкт-Петербург 2005).

Allen 1932: W.E.D. Allen, A History of the Georgian people, from the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century (London 1932).

Amiranachvili 1962: Ch. Amiranachvili, Les émaux de Géorgie (Paris 1962).

Baltrušaitis 1929: J. Baltrušaitis, Etudes sur l'art medieval en Géorgie et en Arménie (Paris 1929).

Baltrušaitis 1934: J. Baltrušaitis, Art Sumérien, art roman (Paris 1934).

Furlan 1979: I. Furlan, Le icone byzantine a mosaic (Milano 1979).

Matzulevič 1925: L. Matzulevič, Monuments disparus de Dzumati. In: Byzantion, t. 2 (Paris, Liège 1925), 77-108.

Mirzoyan 1993: A.S. Mirzoyan, Le reliquare de Skevra (New York 1993).

Pyatnicky 2018: Yu. Pyatnicky, The Vardzia Gospel and its Book Cover. In: (Eds. K. Ciggaar, V. Van Aalst) East and West in the Medieval Eastern Mediterranean. III. Antioch from the Byzantine Reconquest until the end of the Crusader Principality. Acta of the congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2009 (Leuven, Paris, Bristol 2018), 165-213.

Smirnoff 1934: J. Smirnoff, Der Schatz von Achalgori (Tiflis 1934).

Talbot-Rice 1930: T. Talbot-Rice, The role of Georgia in the art of the Middle Ages. The Asiatic Review. XXVI, No. 85, January 1930, 44-58.

Opere de artă georgiană în Ermitaj: istoria formării şi studierii colecţiei

Cuvinte-cheie: Muzeul Ermitaj, Georgia, toreutică, N.P. Kondakov, I.A. Orbeli, L.A. Matsulevich, emailuri în tehnica cloisonné, antichităţi bisericeşti.

Rezumat: În articol este abordată istoria formării colecţiei de obiecte medievale de artă georgiană în Ermitajul de Stat. O atenţie aparte se acordă problemelor privind istoria şi expunerea lor. Aceste procese sunt cercetate în contextul constituirii muzeisticii în Ermitaj în anii 1920-1970. Sunt relevate şi relaţiile complicate dintre colaboratorii-specialişti ai muzeului, academicianul I.A. Orbeli, şeful Secţiei Orientale, şi remarcabilul savant L.A. Matsulevich. Este prezentată istoria expoziţiei pregătite către Congresul al III-lea Internaţional al artei şi arheologiei iraniene, care s-a desfăşurat în anul 1935 în Ermitaj, precum şi galeria permanentă a Secţiei Orientale, care a existat în anii 1935-1941; sunt descrise şi noile principii de creare a unei expoziţii muzeale, care au fost realizate în anii 1950. Este remarcată reluarea contactelor ştiinţifice dintre savanţii Ermitajului şi ai Georgiei în jumătatea a doua a anilor 2010.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Academicianul N.P. Kondakov.

Fig. 2. Vedere a expoziţiei Sectorului evului mediu şi a epocii renaşterii din Ermitajul imperial, sfârşitul sec. XIX.

Fig. 3. Fragment de pinakion din colecţia Muzeului Ermitaj.

Fig. 4. Placă cu scena „Răstignirii" şi sfinţi din colecţia Muzeului Ermitaj.

Fig. 5. A.V. Zvenigorodsky.

Fig. 6. Emailuri georgiene de tip cloisonné din fosta colecţie a lui A.A. Bobrinsky.

Fig. 7. E.K. Lipgart. Portret de L.A. Matsulevich, 29 ianuarie 1919.

Fig. 8. Academicianul I.A. Orbeli.

Fig. 9. Posterul expoziţiei dedicate Congresului III internaţional de artă şi arheologie iraniană, 1935.

Fig. 10. Piese de artă georgiană din expoziţia permanentă a Sectorului Oriental, 1938.

Fig. 11. Sala culturii şi artei Georgiei. Muzeul Ermitaj, 2006.

Georgian art in the Hermitage Museum: the history and study of the collection

Keywords: Hermitage Museum, Georgia, toreutics, N.P. Kondakov, I.A. Orbeli, L.A. Matsulevich, cloisonné enamels, church antiquities.

Abstract: This article offers an overview of the history of the formation of the collection of Georgian medieval art in the State Hermitage Museum. Particular attention is paid to the history of its study and exhibition. These are examined in the context of the establishment of procedure of museum work in the Hermitage in the 1920s-1970s. Also explained are the complex relations between curators, the head of the Oriental Department, Academician I.A. Orbeli and the outstanding scholar L.A. Matsulevich. Attention is given to the history of an exhibition made in connection to the Third International Congress of Iranian Art and Archaeology held at the Hermitage in 1935; to the permanent gallery of the Oriental Department which lasted from 1935 to 1941; to the new principles of presentation of museum objects implemented in the 1950s. The author notes the revival of scholarly contacts between the Hermitage and Georgian scholars in the second half of the 2010s.

List of illustrations:

Fig. 1. Academician N.P. Kondakov.

Fig. 2. View of the exposition of the Department of the Middle Ages and the Renaissance at the Imperial Hermitage, the end of the 19th century.

Fig. 3. Pinakion fragment. The State Hermitage Museum.

Fig. 4. Plaque with a scene of the *Crucifixion* flanked by saints. The State Hermitage Museum.

Fig. 5. A.V. Zvenigorodsky.

Fig. 6. Georgian cloisonné enamels from the former collection of Count A.A. Bobrinsky.

Fig. 7. E.K. Lipgart. Portrait of L.A. Matsulevich. Drawing, 29 of January, 1919.

Fig. 8. Academician I.A. Orbeli.

Fig. 9. Poster to the exhibition held in connection to the Third International Congress of Iranian Art and Archaeology, 1935.

Fig. 10. Georgian art displayed at the permanent exhibition of the Oriental Department, 1938.

Fig. 11. Room of culture and art of Georgia. The State Hermitage Museum, 2006.

07.09.2020

Юрий Пятницкий, Государственный Эрмитаж, Дворцовая наб., 34, RU-190000 Санкт-Петербург, Россия, e-mail: pyatnitskiy1@yahoo.com

IMAGINI MULTICOMPOZIȚIONALE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI: ICOANA VIEȚII

Adelaida Chiroșca

Cuvinte-cheie: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, patrimoniu, icoană hagiografică, Sf. Mare Muceniţă Varvara, Sf. Cuvios Serafim din Sarov, Sf. Ierarh Nicolae Făcătorul de minuni.

Colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (MNIM) deţine mai multe icoane, ce se disting prin compoziţia iconografică pe care o reprezintă. Ele pot conţine în câmpul lor mai multe imagini separate, care reprezintă fie icoane celebre sau chipuri de sfinţi, fie scheme complexe, unde sunt antrenate multiple personaje. Numărul de scene a condiţionat şi denumirea acestor icoane – icoane multipartite sau icoane multicompoziţionale. Astfel, pot fi menţionate icoanele tripartite sau cvadripartite, cu trei şi, respectiv, patru compoziţii iconografice independente sau icoane cu nouă, cincisprezece, douăzeci şi patru şi mai multe scene separate. Numărul mare de icoane de acest fel din colecţia muzeului denotă popularitatea lor, imaginile multicompoziţionale fiind cunoscute de timpuriu atât în pictura murală, cât şi în icoana mobilă. Varietatea icoanelor menţionate din colecţia muzeului relevă prezenţa diferitor stiluri şi şcoli de pictură, acestea provenind din atelierele locale, precum şi din cele din regiunea Vladimir, din localitatea Vetca şi din sudul Rusiei. Pornind de la semantica icoanelor puse în discuţie, menţionăm icoanele destinate pentru incintele bisericilor şi icoane pentru colţişorul de rugăciune al creştinului, aşa-numita *icoană a casei*. În articolul de faţă ne propunem să prezentăm în linii generale această colecţie de icoane, structurată pe categorii şi însoţită de comentarii succinte pentru fiecare grupare, descrierea detaliată a tipurilor componente urmând să fie reluată în alte cercetări structurale. O atenţie specială vom acorda icoanelor hagiografice, realizând o examinare detaliată a reprezentărilor, a vieţii şi faptelor personajelor protagoniste, a factorilor care au condiţionat apariţia şi evoluarea acestui gen iconografic.

În rezultatul cercetării compoziţiilor iconografice ale acestor obiecte de cult, se reliefează câteva categorii distincte. În primul rând, se remarcă **praznicarele**, acestea evocând în compoziţiile lor cele douăsprezece mari sărbători de peste an. Se atestă mai multe compoziţii iconografice, în care marile sărbători anuale sunt dispuse în mod diferit, unele evocând evenimentele în ordinea în care s-au produs, altele respectând ordinea calendarului bisericesc.

Astfel, icoanele cu Praznicele Împărăteşti, de cele mai multe ori, reprezintă în plan central schema dublă *Învierea Domnului / Coborârea la Iad a Mântuitorului*, în jurul ei fiind dispuse douăsprezece imagini – câte patru în registrele de sus şi de jos şi câte două pe părţile laterale –, fiecare compoziţie fiind însoţită de inscripţia ce o denumeşte. Astfel, prezentarea sărbătorilor începe cu scena *Naşterii Maicii Domnului*, urmată de *Intrarea în biserică a Maicii Domnului*, *Bunavestire*, *Naşterea Domnului*, *Întâmpinarea Domnului*, *Botezul Domnului*, *Intrarea Domnului în Ierusalim*, *Schimbarea la Faţă a Domnului*, *Înălţarea Domnului*, *Sfânta Treime*, *Înălţarea Sfintei Cruci*, definitivând cu scena *Adormirii Maicii Domnului*. Uneori, în colţurile acestor icoane sunt zugrăviţi cei patru apostoli-evanghelişti.

Se disting icoane praznicare, în care lipsesc imaginile centrale menţionate, scenele cu cele douăsprezece sărbători fiind amplasate câte patru în trei registre orizontale, conform ciclului calendaristic: *Naşterea Maicii Domnului* (8/21 septembrie), *Înălţarea Sfintei Cruci* (14/27 septembrie), *Intrarea Maicii Domnului în Biserică* (21 noiembrie/4 decembrie), *Naşterea Domnului* (25 decembrie/7 ianuarie), *Botezul Domnului* (6/19 ianuarie), *Întâmpinarea Domnului* (2/15 februarie), *Buna Vestire a Maicii Domnului* (25 martie/7 aprilie), *Schimbarea la faţă* (16/19 august), *Adormirea Maicii Domnului* (15/28 august), *Intrarea Domnului în Ierusalim* (o săptămână înainte de

Paşte), *Înălţarea Domnului* (40 de zile după Paşte), *Sfânta Treime* (50 de zile după Paşte).

A doua categorie de icoane o constituie aşa-numitele **icoanele de tip Minei,** numite şi **mineie-praznicare**, pe suprafaţa lor fiind redate imaginile sfinţilor şi ale sărbătorilor pentru fiecare lună calendaristică. Termenul *minei* provine de la grecescul *Μηναίον* „lunar", *Mineiul* fiind o carte de cult, în care sunt descrise slujbele sfinţilor şi ale sărbătorilor cu dată fixă. Compoziţia acestor icoane este constituită, de obicei, din patru registre orizontale, în care este înfăţişat soborul sfinţilor, imaginile fiind separate între ele de linii verticale sau de nişte marcaje pe latura superioară şi de inscripţiile explicative.

Aceste icoane îşi au începutul în Imperiul Bizantin, ele fiind zugrăvite după miniaturile manuscriselor din secolele X-XI. Un număr impunător de asemenea icoane se păstrează astăzi la Mănăstirea *Sfânta Ecaterina* din Sinai, acestea fiind inspirate din *Menologion*-ul alcătuit de Sfântul Simeon Metafrastul (†987), şef al cancelariei imperiale pe timpul împăratului Roman al II-lea Lecapenos (959-963).

Apariţia acestui deosebit tip iconografic a servit drept calendar pentru cler şi pentru omul simplu, amintind zilnic cărui sfânt urmează sa te închini sau pe care trebuie să-l slăveşti pentru vindecările miraculoase, cu ce nume să fie botezat un nounăscut etc.

Dintre aceste icoane se evidenţiază una de mari dimensiuni, care reprezintă Mineiul pe întregul an şi include, în câmpul său, toate sărbătorile din calendarul bisericesc. Schema icoanei redă circa 700 de chipuri de sfinţi şi scene iconografice, repartizate câte patru blocuri în registrul superior şi cel inferior şi câte două blocuri laterale. Acestea simbolizează cele douăsprezece luni ale anului, începând din colţul stâng superior cu luna septembrie şi terminând cu luna august în colţul drept inferior. Pe perimetrul ramei, de la stânga la dreapta, s-au înscris lunile anului. Centrul compoziţional este ocupat de scenele *Învierea Domnului* şi *Coborârea la Iad*, încadrate de icoanele *Învierea lui Lazar*, *Intrarea Domnului în Ierusalim*, *Înălţarea Domnului*, *Sfânta Treime*, *Cina cea de Taină*, *Rugăciunea din Grădina Ghetsimani*, *Sărutul lui Iuda*, *Punerea cununii de spini pe capul Mântuitorului*, *Drumul spre Golgota*, *Răstignirea Domnului*, *Coborârea de pe Cruce* şi *Punerea în mormânt a Domnului Iisus Hristos*.

Icoanele Mineie care cuprindeau toţi sfinţii din anul bisericesc puteau fi redate şi pe două panouri separate de mari dimensiuni, unite între ele în formă de diptic.

Următorul gen de icoane îl constituie **icoanele multipartite,** care reunesc în câmpul lor câteva icoane separate, în dependenţă de numărul imaginilor, ele sunt numite icoane tripartite, cvadripartite, în aceste icoane imaginile fiind repartizate în două, trei sau chiar patru registre. Icoanele multipartite cunosc o largă circulaţie în Rusia în secolele XVIII-XIX, compoziţiile lor fiind stabilite, de regulă, de cei ce comandau icoanele. Imaginile reprezentau, de obicei, sfinţii ce purtau numele comanditarilor sau ale membrilor familiei. Trebuie să menţionăm şi unele icoane care redau doar chipurile sfinţilor mucenici, ale făcătorilor de minuni sau, exclusiv, imagini mariale, ale sfintelor cuvioase, ale muceniţelor. În acest sens, cercetătorii disting icoanele destinate pentru bărbaţi şi cele destinate pentru femei. În asemenea compoziţii, scenele puteau fi separate de braţele unei cruci, de o răstignire pictată sau de imaginea unui sfânt, uneori în registrul superior fiind înfăţişate Sfânta Treime sau Cel vechi de zile. S-au păstrat numeroase icoane care îmbină în câmpul lor chipuri feminine şi masculine, acestea fiind icoane de familie.

Reprezentarea a patru sau mai multe icoane distincte pe o singură suprafaţă putea fi impusă de lipsa de spaţiu în casa creştinului, acestea devenind adevărate iconostase în miniatură. Ele sunt, în mare parte, de provenienţă rusească şi datează din secolele XVIII-XIX.

Dintre icoanele multipartite din colecţia examinată se atestă câteva icoane de rit vechi, deosebindu-se de celelalte prin gama cromatică aprinsă şi prin numărul mare de personaje incluse.

Ultima categorie din această listă de icoane o constituie **iconostasele portative,** în colecţia muzeului păstrându-se un singur obiect de acest fel, semnificativ prin funcţia pe care a avut-o, prin reprezentări, formă şi datare[1]. Iconostasul miniatural, pictat în ulei pe lemn, are dimensiunile 53×70×10 cm. Intră în colecţia muzeului în anul 1985, fiind transmis de reprezentanţii Inspectoratului Vamal Ungheni.

Examinarea atentă a scenelor iconografice relevă o neconcordanţă a poziţionării personajelor în

[1] MNIM, inv. nr. 7896.

ansamblu. Imaginile Îngerului şi a Fecioarei din compoziţia Bunei Vestiri, din registrul superior de pe canaturi, par să fie inversate cu locurile: sf. Gavriil şi Fecioara, aflaţi, de regulă, unul în faţa altuia, de această dată sunt redaţi spate la spate. La fel şi sfinţii din registrul inferior, poziţionaţi, de obicei, faţă în faţa, creând impresia că se mişcă unii în întâmpinarea altora, privesc, în acest caz, în părţi opuse. După toate probabilităţile, acest obiect reprezintă doar un fragment dintr-un iconostas portativ, ceea ce se adevereşte atât prin atitudinea personajelor, cât şi prin prezenţa şarnierelor metalice de pe muchiile laterale. În aceeaşi ordine de idei, se creează impresia că părţile laterale sunt montate incorect, fapt confirmat de pictura care se regăseşte în exterior, când, de fapt, aceasta, la închiderea lor, este orientată în interior.

O categorie distinctă o constituie **icoanele hagiografice** sau **icoane cu scene din viaţă** sau **icoana vieţii,** în câmpul central al cărora este reprezentată, de obicei, imaginea unui sfânt, încadrată de mai multe scene ce amintesc evenimente importante din viaţa sfântului, faptele şi miracolele săvârşite de el. Colecţia muzeului păstrează trei icoane hagiografice cu chipul Sfintei Mari Muceniţe Varvara, al Sfântului Cuvios Serafim din Sarov şi al Sfântului Ierarh Nicolae, Făcătorul de minuni.

Nu se ştie sigur când apar primele imagini de acest fel, specialiştii în domeniu datează cele mai timpurii icoane hagiografice cunoscute din secolul al XII-lea, menţionând, în acest context, icoana vieţii din colecţiile Mănăstirii *Sfânta Ecaterina* din Sinai. Destinate pentru spaţiul sacru, acestea sunt, în marea lor majoritate, icoane de mari dimensiuni, având în câmpul central imaginea sfântului, în jur fiind reprezentate multiple secvenţe din viaţa acestuia.

De regulă imaginile care evocă viaţa sfântului încep cu scena din colţul stâng superior şi finalizează cu cea din colţul drept inferior. Schema clasică a scenelor înfăţişează, în registrul superior şi inferior, cel puţin câte patru imagini, numărul lor poate însă să varieze. În câmpurile laterale ale icoanei imaginile sunt redate câte una de la stânga la dreapta în câteva rânduri. Succesiunea scenelor din viaţa unui sfânt de pe icoanele hagiografice aminteşte de foiletarea paginilor unei cărţi consacrate acestuia. Cunoaşterea Vieţilor Sfinţilor permitea tălmăcirea imaginilor, în cazul în care se încălca consecutivitatea lor pe icoană (Комашко, Саенкова 2007, 7).

Apariţia icoanei hagiografice a fost precedată de miniaturile din literatura despre vieţile sfinţilor din textele religioase şi din pictura murală, ciclul vieţii de pe icoana mobilă devenind mai complex, mai desăvârşit (Комашко, Саенкова 2007, 6-7).

Prima icoană cu chipul Sfintei Mari Muceniţe Varvara (†305), cu scene din viaţă[2] (fig. 1), a intrat în colecţia muzeului în a. 1979, descoperită într-o biserică închisă, cu hramul *Sf. Pantelimon*, din s. Stoicani (Soroca). Este o icoană de mari dimensiuni – 72,9×97 cm – şi datează de la mijlocul secolului al XIX-lea. Pictată în tempera pe lemn, icoana reprezintă stilul şcolii de pictură moldovenească cu influenţe occidentale.

Sf. Varvara a fost o tânără din or. Heliopolis, din vechea Sirie, care a trăit în perioada împăratului Maximian (286-305, 306-311) şi a suferit, fiind martirizată, pentru că s-a pronunţat împotriva păgânismului, alegând să se convertească la creştinism. Un localnic evlavios a îngropat moaştele sfintei împreună cu cele ale Iulianei (tânăra care va urma exemplul Varvarei, fiind şi ea martirizată), zidind în acel loc o biserică slăvită prin vindecările miraculoase care s-au săvârşit acolo. În anul 565, moaştele Sf. Varvara au fost strămutate la Constantinopol (Федотова 2003, 77), iar de aici, în secolul al XII-lea, ajung la Kiev, unde se păstrează şi azi în catedrala *Sf. Întocmai cu Apostolii Marele Cneaz Vladimir* (Федотова 2003, 82).

Sf. Varvara este sărbătorită la 4/17 decembrie. Face parte din lista celor mai consacraţi sfinţi ai Bisericii Ortodoxe, fiind omagiată, deopotrivă, şi de Biserica Catolică la 4 decembrie.

Cultul Sf. Varvara se va constitui după canonizarea fecioarei, viaţa ei glorioasă devenind subiectul multor texte cu caracter hagiografic, al celor de predică bisericească şi de elogiere a rezistenţei sfintei în aspiraţiile sale spirituale şi în suferinţele cumplite. Hagiografia Sf. Varvara a fost interpretată în repetate rânduri, în diferite spaţii şi timpuri. Cea mai timpurie copie, de tradiţie siriană, datează din secolul al VIII-lea, versiunea originală aparţinând lui Ioan Stâlpnicul (†sec. VI). Tradiţia grecească a consacrat vieţii Sf. Varvara mai multe scrieri – atât cu titlu anonim, cât şi bine cunoscute, cum ar fi cea întocmită de Simeon Metafrastul (900-987), care a examinat diferite versiuni existente, înlăturând plăsmuirile şi ine-

[2] MNIM, inv. nr. 22918-24.

1. Sfânta Mare Muceniţă Varvara. Basarabia, mij. sec. al XIX-lea, MNIM.

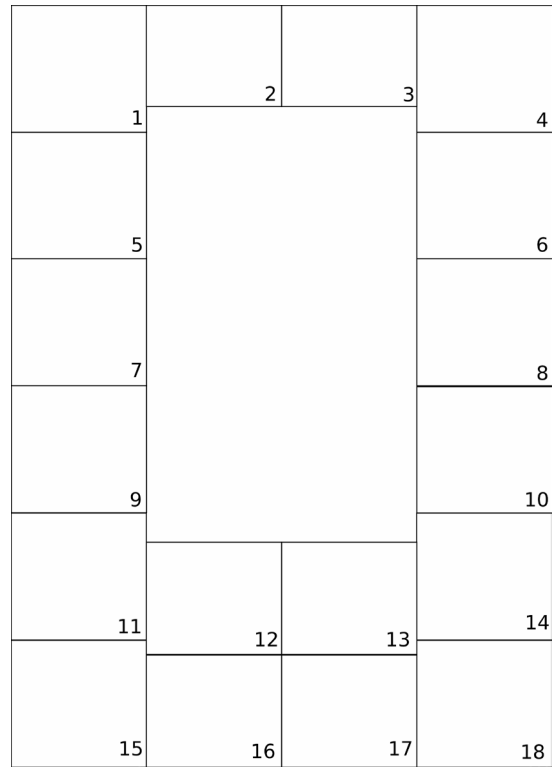

2. Schema amplasării scenelor hagiografice în icoana Sfânta Mare Muceniţă Varvara. Basarabia, mij. sec. al XIX-lea, MNIM.

xactităţile. La fel, şi omiliile lui Ioan Damaschinul (676-749), Arsenie de Kerkira (†959) şi Gheorghe Grammatik (sec. XII), consacrate zilei de pomenire a Sf. Varvara, deţin date biografice importante. Din cele din urmă lucrări s-au inspirat mai târziu Petrus Galezius (sec. XVI), Laurenţius Surius (1522-1578), Piotr Skarga (1536-1612) pentru descrierea vieţii sfintei (Прокуратова 2017, 118). În tradiţia veche rusească, menţiunea despre Sf. Varvara datează din perioada pre-mongolă, semnalată în unul din Proloagele timpurii, cu titlul *Patimile sfintei mucenițe Varvara*. În perioada secolelor XIV-XVIII, au fost înregistrare multiple redactări care, se pare, au avut la bază o veche legendă grecească anonimă şi opera semnată de Ierarhul Dimitrie Rostovski. Versiunea manuscrisului grecesc l-a inspirat pe mitropolitul Macarie (†1563) să includă datele din el în Mineiul cel Mare. Ierarhul Dimitrie Rostovski (1651-1709), la rândul său, a inclus viaţa Sf. Varvara în Vieţile Sfinţilor (1695), într-o redactare originală, coerentă şi completă, inspirată din scrierile lui Simeon Metafrastul şi cele ale lui Ioan Damaschinul (Федотова 2003, 82, 83).

Popularitatea Sf. Varvara pe teritoriile de sud ale Rusiei se datorează, în mare parte, aducerii la Kiev a moaştelor muceniţei, în acest sens, este de menţionat un text, semnat de Dimitrie Rostovski, *Despre cinstitele moaște ale sfintei mari mucenițe Varvara*, inclus în Mineiul pentru luna decembrie. În anul 1698 apare o ediţie aparte a vieţii Sf. Varvara, împreună cu Acatisrul sfintei, semnate de arhimandritul Lavrei Peşterilor din Kiev Ioasaf Krakovski şi reeditate de zeci de ori (Федотова 2003, 82, 87).

Iconografia Sf. Varvara este şi ea de tradiţie veche, dintre primele imagini păstrate fiind fresca din biserica Santa Maria Antiqua, din 705-707, în care sfânta este reprezentată în picioare, înveşmântată în maforion, ţinând crucea în mâna dreaptă la piept, iar mâna stângă ascunsă în veşminte. În arta bizantină, chipul Sf. Varvara era redat în straie bogate, purtând diademă pe capul acoperit sau descoperit, simbolul distinct fiind crucea, în acest sens, menţionându-se mozaicul din mănăstirea *Sf. Luca*, Focida (Grecia) (sec. XI), fresca din biserica *Schimbarea la Faţă* de pe Nereditsa din Novgorod (1199), din biserica Buna

Vestire din Gracianiţa, Cosovo, Serbia (1318). În arta occidentală, sfânta este reprezentată cu părul lung, purtând coroană sau fără ea, atributele ce o însoţeau fiind turnul, făclia, cartea, potirul, sabia ş.a. Sf. Varvara poate fi înfăţişată şi în timpul martiriului, aşa cum o putem vedea în cel mai vechi menolog din România, din pronaosul Mănăstirii Cozia (1391).

Pe icoana din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, în plan central este înfăţişată Sf. Varvara în picioare, purtând o tunică lungă albastră-verzuie şi alta scurtă de un ocru deschis, prinsă la cingătoare şi la mâna stângă cu un brâu. De asupra are un paliu roşu, prins cu o fibulă la piept. Este înfăţişată cu părul lung, lăsat pe spate şi încununată cu o coroană ce simbolizează, în cazul dat, iluminare spirituală şi răsplata muceniciei. La stânga sfintei este redată imaginea unui turn – aluzie la foişorul pe care îl înălţase Dioscor, tatăl Sf. Varvara, pentru a ascunde „marea ei frumuseţe trupească" de poporul de jos. Cele trei geamuri din turn fac referire la decizia luată de Sf. Varvara de a face trei în loc de două geamuri după cum poruncise meşterilor tatăl ei (Vieţile Sfinţilor 2003, 162, 163). În colţul drept al icoanei – cer deschis şi un triunghi cu ochiul atotvăzător de la care pornesc fâşii de lumină. Acest simbol al trinităţii divine se repetă încă în două scene din icoană. La gât are un şirag de mărgele fine, în mână stângă ţine o carte deschisă, în dreapta – ramuri de palmier, simbol al triumfului muceniciei în numele lui Iisus Hristos. Cu piciorul stâng calcă peste o sabie, aluzie la obiectul martiriului său. În registrul superior se distinge inscripţia *С:.Мч(е)ница. Варвара / Sf. Muceniţă Varvara*.

Scenele din viaţa sfintei, ce apar pe icoana muzeală, sunt inspirate din Acatistul Sf. Varvara, aceasta confirmând-o inscripţiile *condac* şi *icos*, ce însoţesc imaginile. Dispuse pe perimetrul icoanei, scenele nu redau consecutiv evenimentele elogiate în Acatist şi doar cunoaşterea vieţii protagonistei permite interpretarea lor[3]. Astfel, amplasarea imaginilor pare să înceapă din colţul drept de sus şi să definitiveze în cel stâng de jos, în primul caz fiind înfăţişată scena în care tânăra fecioară, stând în turn şi meditând îndelung asupra vieţii, este sfinţită cu harul Sfântului Duh (1)[4] şi în celălalt caz – tatăl, gata să-şi decapiteze fiica (18) (fig. 2). Primele şase imagini evocă cugetările tinerei despre frumuseţile Cerului şi ale Pământului (3, 6) şi cine ar putea fi Ziditorul lor (2), întâlnirea minunată pe care a avut-o cu Fiul Domnului (4) şi convertirea ei la creştinism (5). Şirul vieţii sfintei este urmat de două scene în care tânăra insistă asupra celor trei ferestre pentru baia nouă (7) şi tălmăcirile ei despre trinitate, aduse tatălui său, care comandase doar două ferestre în cinstea celor doi luminători cereşti (8). Ultimele trei imagini din câmpul inferior redau furia părintelui, care se aruncă cu sabia după fiica sa (9), aceasta reuşind prin minune să se ascundă într-o peşteră (10), dar unul din păstorii din preajmă arată tatălui ascunzişul fetei. Dornic s-o pedepsească pentru răzvrătire împotriva credinţei lui, o târâie de păr (11), pentru a o preda cârmuitorului provinciei. Soldaţii de la curte încearcă s-o convingă de rătăcirile ei, ameninţând-o cu pedeapsa, de nu-şi schimbă părerea (12). Pentru nesupunere, Sf. Varvara este aruncată în temniţă, în timpul nopţii fiind însufleţită miraculos de puterea divină (13). Două zile au durat chinurile fecioarei (14, 16), fiind schingiuită cu mare cruzime. Dusă din nou în temniţă, se va adresa Mântuitorului s-o întărească, să reziste până la sfârşit (15). În una din scene apare şi Iuliana, o credincioasă care urmărea de departe patimile Sf. Varvara, minunându-se de răbdarea şi curajul ei (17). Auzind-o pe Sf. Varvara, care se adresa în rugăciunile sale lui Iisus Hristos, Iuliana hotărăşte să se jertfească pentru El, ştiind că o va întări şi pe ea în suferinţe. Sfânta Varvara va fi decapitată chiar de tatăl ei, acesta fiind lovit de un trăsnet la scurt timp (Vieţile Sfinţilor 2003, 163). Sf. Iuliana va pătimi pentru Hristos, fiind martirizată şi ea prin decapitare. Curajul şi rezistenţa mai presus de puterile omului, de care a dat dovadă Sf. Varvara în suferinţele prin care i-a fost dat să treacă, au marcat puternic istoria ascetismului creştin şi a martiriului.

A doua icoană din această categorie îl reprezintă pe sfântul Cuvios Serafim din Sarov, încadrat de zece scene cu cele mai importante momente din viaţa sfântului[5] (fig. 3). Icoana este pictată în ulei pe lemn, cu dimensiunile 71,5×110 cm, consolidat cu două pene transversale. Din inscripţia

[3] Această expunere neconsecutivă a scenelor, în raport cu ordinea evenimentelor, din hagiografia şi acatistul sfintei se atestă şi în alte icoane consacrate Sf. Varvara, unele din acestea se păstrează în colecţia Muzeului Naţional de Artă al Moldovei (Ciobanu, Stavilă 2000, 124, 125, 195; catalog 80, 81) cu paisprezece şi respectiv douăzeci şi patru de scene.

[4] Cifrele din paranteze corespund numerotării scenelor ce încadrează chipul Sf. Varvara, prezentate în schema din fig. 2.

[5] MNIM, inv. nr. 10538-103.

3. Sfântul Cuvios Serafim din Sarov.
Basarabia, 1904, MNIM.

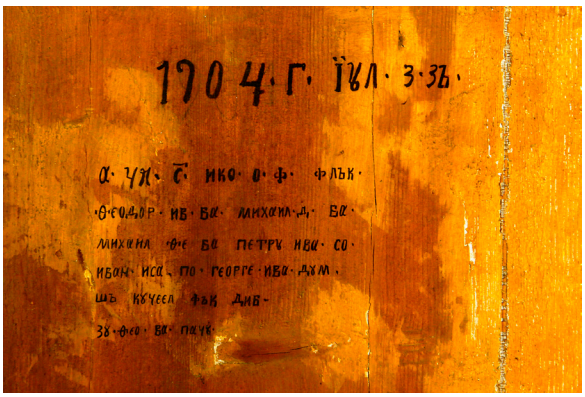

4. Sfântul Cuvios Serafim din Sarov.
Basarabia, 1904, MNIM (verso).

de pe spatele icoanei rezultă că ea datează din a. 1904. Tot aici, un text în şase rânduri redă, probabil, numele abreviat al donatorilor (fig. 4). Stilul asemănător al inscripţiilor ce însoţesc imaginile de pe faţa icoanei şi cele de pe spatele ei denotă că ambele ar putea aparţine aceluiaşi autor.

Serafim din Sarov, în lume Prohor Moşnin (1754/1759[6]-1833), a fost fiul unor negustori cucernici din oraşul Kursk, care şi-au educat copilul în smerenie şi dragoste faţă de Biserică. În perioada timpurie a vieţii a avut parte de arătarea milei Maicii Domnului, care l-a vindecat în chip miraculos (Пентковский, Бычков 2004, 13). Sursele menţionează că sfântul a avut o evlavie deosebită faţă de Născătoarea de Dumnezeu, care l-a ocrotit pe parcursul vieţii, şi de apariţia uimitoare a căreia s-a bucurat nu o singură dată. Cu binecuvântarea mamei sale, va părăsi lumea şi va intra în ascultare la Mănăstirea din Sarov în anul 1778, stăruind în post, rugăciune şi în efectuarea multor lucrări de pe lângă mănăstire. În anul 1786, a fost tuns monah cu numele Serafim („înflăcărat, arzător"), iar peste un an – hirotonit ierodiacon (Пентковский, Бычков 2004, 17, 18). Modestia în viaţa de zi cu zi, altruismul, rugăciunea neîncetată, râvna neobosită de a urca cât mai sus pe treptele slujirii sunt calităţile care l-au caracterizat pe călugărul înflăcărat. Hărăzit cu darul facerii de minuni şi al înainte-vederii, sfântul s-a învrednicit de contemplarea vie a cerurilor deschise şi a îngerilor slăvindu-L pe Mântuitorul Hristos. În anul 1793 a fost uns ieromonah şi va alege să trăiască în pustnicie, refugiindu-se în adâncul pădurilor ce încadrau mănăstirea. Aici avea construită de ceva timp o colibă de lemn, pe care o numea *Sfântul Munte*, aluzie la Muntele Athos. Revenea la mănăstire doar pentru a participa la Liturghie şi pentru a primi cuminecătura (Пентковский, Бычков 2004, 19-20). În perioada aflării departe de mănăstire, va trece prin mari ispite, fiind încolţit de animale sălbatice, bătut crâncen de tâlhari, încercat de prada amărăciunii distructive etc. Dar sfântul va îmblânzi ursul, va ierta călăii şi va birui gândurile nimicitoare. În anii trăiţi în singurătate se va deda unor practici ascetice, alegând să se nevoiască în tăcere, să refuze alimentele, să fie zăvorât şi stâlpnic. Citirea Sfintei Scripturi, iniţiată încă la începutul vieţii sale monahale, devenise o pravilă zilnică şi o adevărată hrană duhovnicească, ce a contribuit la transfigurarea minţii, vorbirii, inimii. În anul 1809 se va întoarce la mănăstire şi se va izola în chilia sa pentru 17 ani. Primii cinci ani nu va comunica cu nimeni, citind din Evanghelie, din sfinţii părinţi şi rugându-se neîncetat. Hrana şi împărtăşania o primea de la fraţii

[6] Sursele documentare indică diferit luna şi anul naşterii sfântului, unele – iunie/iulie 1759, altele – anul 1754 (Пентковский, Бычков 2004, 10, 11 nota 1).

călugări. În anul 1825 va ieşi prima dată din chilie şi până în anul 1833 uşa chiliei sale va fi deschisă pentru toţi cei interesaţi şi dornici de vindecare trupească şi sufletească. La 2 ianuarie 1833, fraţii din mănăstire îl vor găsi fără suflare, stând în genunchi în rugăciune (Пентковский, Бычков 2004, 26-35).

Sf. Serafim din Sarov a fost canonizat de Biserica Ortodxă Rusă în a. 1903, la iniţiativa împăratului Nicolae II. Printre promotorii cultului Sf. Serafim din Sarov se numără Sfinţitul Mucenic Serafim (Ciciagov), care este și autorul *Letopiseţului Mănăstirii Serafimo-Diveevo* (Буркин 2004). Este sărbătorit de două ori pe an – la 19 iulie / 1 august și 2/15 ianuarie – zilele naşterii şi morţii Sf. Serafim din Sarov.

Din cele menţionate reiese că icoana din colecţia muzeului a fost pictată la un an după canonizarea sfântului, fiind destinată, conform dimensiunilor și schemei compoziţionale, unui lăcaş ecleziastic. Tradiţia iconografică a Sf. Serafim din Sarov începe înainte de canonizare, aceste imagini având ca prototip portretele călugărului, realizate în timpul vieţii. Sursele menţionează mai multe reprezentări ale sfântului, executate în ulei și grafică, în baza descrierilor celor care l-au cunoscut. Chiar în chilia lui au fost descoperite două imagini ale sfântului, realizate de pictorul D. Efstafiev şi călugărul Iosif Serebriakov, primul datând de la începutul secolului al XIX-lea, celălalt – cu vreo cinci ani înainte de adormire (Пирвиц 2011).

Sursele de inspiraţie care au stat la baza iconografiei Sf. Serafim din Sarov sunt hagiografiile întocmite de martori oculari, vieţuitori în aceeaşi mănăstire, unii dintre aceştia fiind chiar ucenicii săi. Prima istorie a vieţii Sf. Serafim apare la Moscova în 1841, întocmită de ieromonahul Serghie, călugăr îndrumat de cuviosul părinte timp de cincisprezece ani[7]. În prefaţa lucrării, autorul spune: „Apostolul Pavel îndemna în învăţăturile sale să pomenim dascălii spirituali care ne-au vorbit Cuvântul Domnului şi să le urmăm exemplul după săvârşirea lor. Cu pietatea pe care o port sfântului părinte, trecut la Domnul, şi pentru virtuţile lui pilduitoare, intenţionez să aduc un omagiu mo-

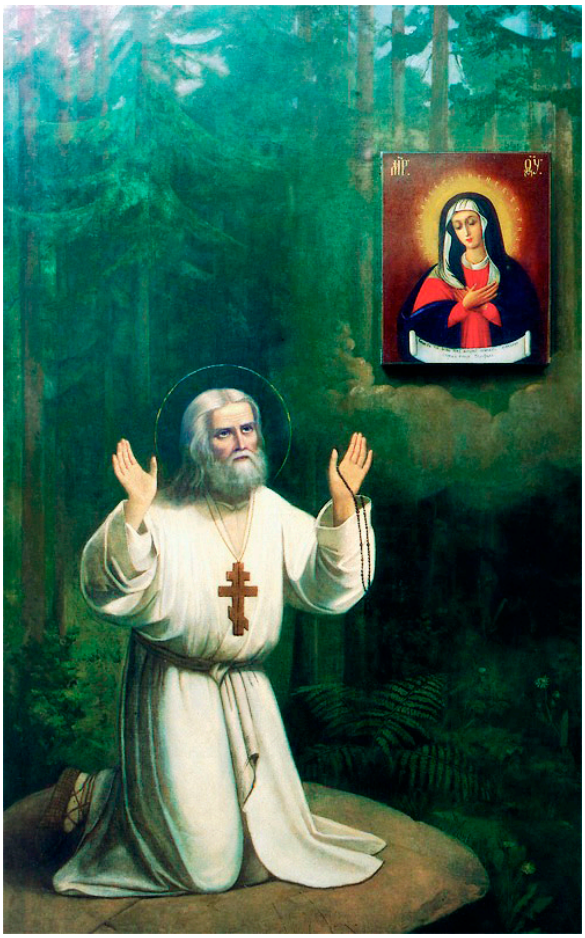

5. Sfântul Cuvios Serafim din Sarov în faţa icoanei Maicii Domnului *Înduioşare* din Diveevo. Rusia, Serafim Ciciagov, înc. sec. XX.

6. Sfântul Cuvios Părinte Serafim din Sarov. Rusia, V. Bihov, 1829-1830.

[7] Această lucrare a fost publicată de tipografia Universităţii din Moscova ca o broşură aparte – «Сказание о жизни и подвигах блаженныя памяти отца Серафима, Саровской пустыни иеромонаха и затворника» (Руди 1999, 427). Ieromonahul Serghie, după moartea stareţului Serafim, părăseşte mănăstirea, retrăgându-se la Mănăstirea Sf. Treime din Serghiev Posad (Чугреева f.a.).

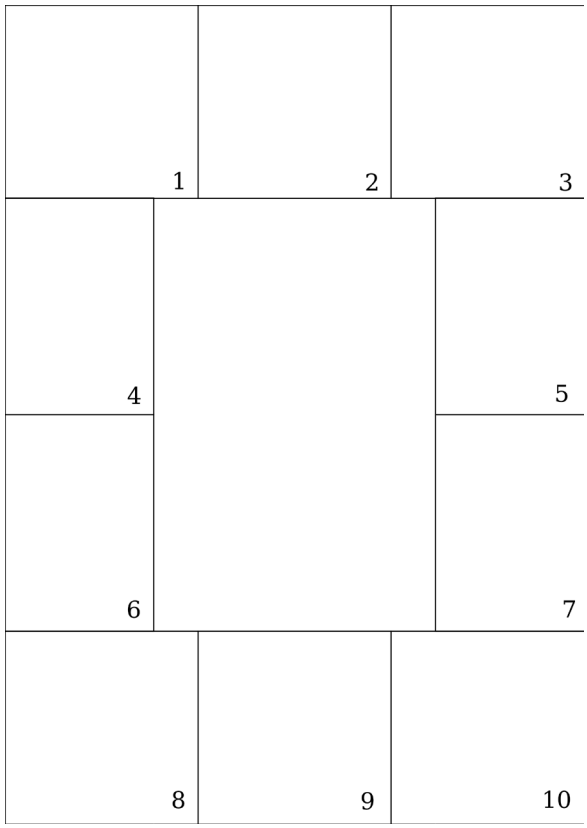

7. Schema amplasării scenelor hagiografice în icoana Sfântul Cuvios Părinte Serafim din Sarov. Basarabia, 1904, MNIM.

dest vieţii şi faptelor sale, povestind din amintirile celor care l-au cunoscut şi din îndrumările de care m-am bucurat, prin încrederea şi dragostea deosebită ce mi-a purtat-o". În anul 1844, la Sankt-Petersburg, a fost publicat manuscrisul părintelui Gheorghe[8], fostul arhondar Gurie al Mănăstirii Sarov şi viitorul stareţ al schitului *Sf. Nicolae* de lângă s. Holui, gubernia Vladimir. Acesta l-a cunoscut pe părintele Serafim circa cinci ani, a cunoscut şi alţi ucenici ai părintelui care îşi mărturiseau istoriile trăite. În lucrarea sa, părintele Gheorghe a descris mai amplu viaţa preacuviosului Serafim, referindu-se şi la amintirile altor discipoli de ai părintelui. Următorul hagiograv al vieţii Sf. Serafim a fost ieromonahul Ioasaf, fost călugăr al schitului Sarov, Ioan Tihonov (Иоасаф 1849), care s-a aflat alături de părintele călugăr timp de 12 ani (Руди 1999, 427-429; Бекасова 2014, 143).

Aceste istorii despre viaţa Sf. Serafim din Sarov au stat la baza scenelor incluse în icoanele hagiografice unele dintre ele devenind subiecte iconografice, separate. În acest context, menţionăm icoane care îl înfăţişează pe Sf. Serafim hrănind un urs sau rugându-se în chilie în faţa icoanelor. Alte icoane amintesc despre vindecarea miraculoasă a Sf. Serafim din Sarov, despre arătarea Maicii Domnului Sf. Serafim, despre Rugăciunea Sf. Serafim din Sarov pe piatră ş.a. Dintre aceste subiecte poate fi menţionată şi icoana realizată de Mitropolitul Serafim Ciciagov, la începutul secolului XX, care împodobeşte astăzi incinta Bisericii *Prorocul Sf. Ilie* din Moscova, de pe stradela Obâdensky. În imagine, Sf. Serafim stă îngenuncheat pe o lespede de piatră, cu mâinile ridicate în rugăciune, în stânga lui fiind reprezentată icoana Maicii Domnului *Bucură-te mireasă nenuntită*, la care sfântul obişnuia să se roage (fig. 5).

În icoana din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei Sf. Serafim din Sarov este redat în picioare, cu capul descoperit, cu părul lung, pieptănat pe mijloc. Nimbul care-l încadrează este conturat cu două linii subţiri – una albastră şi alta roşie. Poartă rasă neagră, de sub care se vede mânecuţa de nuanţă galbenă cu bordură albastră. Epitrahilul alb-gălbui este ornamentat cu două cruci bleu. Sfântul ţine mâna dreaptă în dreptul inimii. Sub imagine este scris *Св·*(ятой) *Преподобный О·*(тец) *Серафимъ Саровскїй Чудотворецъ. / Sfântul Cuvios Părinte Serafim din Sarov Făcătorul de minuni*. Prototipul imaginii ar putea fi icoana pictată în ulei pe pânză de V. Bihov, în perioada 1829-1830 (fig. 6) (Пирвиц 2011). Scenele marginale ce încadrează imaginea sunt aranjate câte trei, sus şi jos şi câte două – pe latura stângă şi cea dreaptă (fig. 7). Imaginile încep din colţul stâng superior şi finalizează în colţul stâng inferior, în următoarea consecutivitate: 1. Юный Прохор приним(ает) благ(ословение) отъ матери / Tânărul Prohor primeşte binecuvântarea mamei sale[9]. 2. Явле·(ние) Бож(ией) Мат·(ери) послушнику Прох(ору) во время болез(ни) / Arătarea Maicii Domnului lui Prohor în timpul bolii. 3. Виденїе Преподоб(ному) отцу Сераф·(иму) Іс·Хс въ храмѣ / Cuviosul Părinte Serafim se învredniceşte a-L vedea pe Iisus Hristos în Biserică. 4. Явле(ние) Бож·(ией) Мате·(ри) преп·(одобному) отц·(у)

[8] Părintele Gheorghe îşi intitulează manuscrisul «Сказания о жизни и подвигах старца Серафима, иеромонаха Саровской обители и затворника, извлеченные из записок ученика его» (Георгий 1844, 59-95).

[9] Aici şi în continuare denumirile scenelor în limba română au fost adaptate conform inscripţiilor ruseşti, ce însoţesc imaginile situate în registrele lor inferioare.

Сер·(афимꙋ) въ Д·(ень) Благо(вѣщѣнїя) / Arătarea Maicii Domnului cuviosului Părinte Serafim în ziua Bunei Vestiri. 5. Постриж·(енїе) въ мона(хи) св(ятого) отца Сераф(има) / Călugărirea sfântului Părinte Serafim. 6. Преп·(одобный) оте·(цъ) Сераф·(им) кормит ми[е]д·(ведя) хлеб·(ом) / Cuviosul Părinte Serafim hrăneşte ursul cu pâine. 7. С·(вятой) преп(одобный) о (тецъ) Сераф·(им) у ближ·(ней) пустынке / Preacuviosul Părinte Serafim în cabana din apropiere. 8. Нападенїе разбо·(йников) на преп·(одобного) о(тца) Сераф·(има) / Atacul tâlharilor asupra preacuviosului Părinte Serafim. 9. Св(ятой) преп·(одобный) Сераф·(им) молящ·(ийся) на камнѣ/ Preacuviosul Părinte Serafim rugându-se pe piatră. 10. При[е]ста·(вленїе) преп·(одобного) от·(ца) Сераф·(има) / Săvârşirea preacuviosului Părinte Serafim.

În această icoană, la fel ca în precedenta, imaginile ce încadrează chipul central nu respectă consecutivitatea evenimentelor din viaţa sfântului. Autorul omite scena naşterii, cea a botezului şi se concentrează pe evocarea evenimentelor şi faptelor ce arată râvna sfântului spre o viaţă spirituală consacrată iubirii faţă de aproapele, cunoaşterii potenţialului uman şi înaltei slujiri.

A treia icoană din acest compartiment îl are ca protagonist pe Sf. Ierarh Nicolae, cu scenele din viaţă reprezentate în 12 casete[10] (fig. 8). Este o icoană rusească de la începutul secolului al XIX-lea, pictată în ulei pe lemn, cu dimensiunile 25,2×30,0 mm, consolidat la început cu două pene transversale. Gradul de conservare mediu îl denotă o fisură adâncă în partea superioară, pierderile din stratul pictural, din inscripţiile originale, precum şi a penelor de consolidare. În icoană se atestă urme de restaurare. Icoana a fost achiziţionată de muzeografi în anul 1983 în or. Moscova.

Sf. Nicolae s-a născut la Patara, Lichia, probabil, în anul 260 (Бугаевский 2004), într-o familie evlavioasă, care, prin multe rugăciuni şi viaţă pioasă, a fost binecuvântată să dea viaţă unicului lor copil. De timpuriu a acordat o atenţie deosebită studierii Sfintei Scripturi şi rugăciunilor. Episcopul de Patara, văzându-i succesele spirituale, i-a încredinţat să fie citeţ în biserică, mai târziu îl va hirotoni preot, numindu-l secundul său şi binecuvântându-l, ulterior, să se consacre slujirii pastorale. Va fi ales episcop al Myrei Lichiilor, misiune care va coincide cu o perioadă deloc uşoară de constituire a creştinismului, în care, înainte de a fi declarată religie legală de către Constantin cel Mare, creştinii încă mai erau supuşi persecutărilor. În această perioadă, Sf. Nicolae va participa la lucrările Conciliului de la Niceea (325), unde se va pronunţa aprig împotriva arianismului, apărând valorile creştine. Sf. Nicolae devine foarte popular la Myra şi în împrejurimi, graţie binefacerilor şi iubirii faţă de oameni, pe care le-a manifestat pretutindeni. Se va stinge din viaţă la Myra (or. Demre de azi) aproximativ în anul 334 (Бугаевский 2011, 67), ultimele cercetări menţionând perioada nu mai târziu de 337 (Грозовский 2013), dormindu-şi somnul de veci în biserica care, din secolul al IX-lea, va primi hramul *Sf. Nicolae*[11]. La scurt timp, or. Myra devine un important centru de pelerinaj, obiectul venerării fiind moaştele Sf. Nicolae, de la care se săvârşeau numeroase miracole.

În anul 1087, mai mulţi preoţi şi slujitori ai bisericii din or. Bari, în urma campaniei la Myra Lichiilor, vor strămuta la Bari o parte din moaştele Sf. Nicolae, plasându-le mai întâi în mănăstirea *Sf. Benedict*, apoi în biserica *Sf. Eutihie*. În anul 1089, Papa Urban al II-lea va sfinţi noua biserică cu hramul *Sf. Nicolae*, unde va aşeza definitiv racla cu moaştele sfântului (Вознесенский, Гусев 2001, 94-103). În perioada 1091-1101, în cadrul Primei Cruciade, au fost ridicate şi celelate rămăşiţe de moaşte, acestea fiind transferate la Veneţia, iar de acolo – la Lido şi puse în biserica *Sf. Nicolae* (Ковалев-Случевский 2019, 575).

Slăvit în timpul vieţii sale, faima Sf. Nicolae se va răspândi, odată cu trecerea la cele veşnice, departe de hotarele ţării în care a trăit şi s-a dedicat slujirii spirituale. Astfel, vor fi înălţate sfinte lăcaşe ce-i vor purta numele, vor fi scrise istorii despre viaţa şi faptele sale, chipul lui fiind reprezentat în imagini şi mozaic, în broderii, email, metal şi în lemn.

[10] MNIM, inv. nr. 22918-47.

[11] Biserica Sf. Nicolae din or. Myra Lichiilor, înălţată la scurt timp după moartea sfântului, distrusă de intemperii, a fost rezidită din nou în secolul al VIII-lea. După strămutarea moaştelor Sf. Nicolae, aceasta va cădea în paragină, fiind uitată de lume. În anul 1850, A.N. Muraviov, scriitor şi istoric bisericesc rus, a vizitat or. Myra, inclusiv biserica unde se păstra cavoul Sf. Nicolae. La întoarcere în ţară, va întreprinde mai multe măsuri pentru restaurarea bisericii. Va primi încuviinţarea Sfântului Sinod de a colecta mijloacele necesare, va primi şi firmanul sultanului la reînnoirea bazilicii. Restaurarea lăcaşului a fost încredinţată arhitectului de origine franceză A. Zaltman, care, în perioada octombrie 1858 – mai 1860, va reface parţial vechea bazilică (Житие 2001, 78-90).

8. Sfântul Ierarh Nicolae, Făcătorul de minuni. Rusia, înc. sec. al XIX-lea, MNIM.

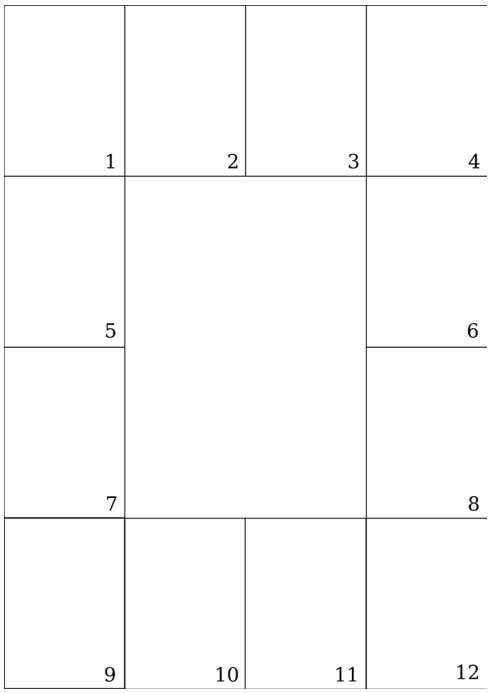

9. Schema amplasării scenelor hagiografice în icoana Sfântul Ierarh Nicolae, Făcătorul de minuni. Rusia, înc. sec. al XIX-lea, MNIM.

Datele despre biserica *Sf. Nicolae* din Constantinopol din secolul al VI-lea alimentează ideea existenţei imaginilor timpurii ale sfântului, chiar dacă acestea nu s-au păstrat până în prezent. Specialiştii menţionează că începuturile iconografiei Sf. Nicolae s-ar regăsi în imaginea circulară de pe cripta Sf. Nicolae din biserica în care a slujit ani la rând şi unde s-au putut manifesta primele acte de pietate (Рыбаков 2004, 11). Drept exemplu poate servi icoana din biserica *Sf. Nicolae* din Veliky Novgorod, datată din secolul al XII-lea. După biruinţa asupra iconoclasmului, reprezentările Sf. Nicolae vor evolua în imagini frontale în plină statură sau până la brâu, bust sau până la umeri. În ele ierarhul purta veşminte de sărbătoare, binecuvântând şi ţinând Evanghelia, alteori arătând cu mâna dreaptă spre ea. În imaginile timpurii, sfântul apare preponderent cu capul descoperit, în cele târzii – purtând mitră. S-au păstrat imagini în care Sf. Nicolae este redat în postură de Oranta ţinând în mâini sabia şi o biserică împrejmuită cu zid de cetate sau o cruce şi Evanghelia, aceste icoane de provenienţă rusească devenind cunoscute cu numele *Sf. Nicolae din Mojaisk* şi *Sf. Nicolae din Zaraisk*.

Un compartiment aparte al iconografiei Sf. Nicolae o constituie icoanele hagiografice, care reproduc mai multe fapte petrecute în timpul vieţii sau după dispariţia lui, fiind excerptate din istoriile despre viaţa sfântului. Icoanele cu scene din viaţa Sf. Nicolae devin cunoscute în arta bizantină din secolul al XII-lea, în cea rusească – din secolul al XIV-lea, acestea ilustrând în câmpul lor un număr relativ mic de subiecte iconografice. Subiectele evocate şi multitudinea de imagini din câmpul icoanelor hagiografice ale Sf. Nicolae vor evolua în secolele XVI-XVII, astfel încât Sf. Nicolae, menţionează specialiştii, îi depăşeşte pe toţi ceilalţi sfinţi (Комашко, Саенкова 2007, 104-107). Primele imagini din viaţa sfântului datează din secolul al XI-lea, reprezentate pe o icoană pliantă din mănăstirea Sf. Ecaterina din Sinai, părţile laterale ale tripticului păstrând şase compoziţii hagiografice (Паттерсон-Шевченко 2011, 286).

Viaţa Sf. Nicolae a fost menţionată, pentru prima dată, în secolul al VI-lea, în Martirologiul Roman (registru cu numele martirilor şi al altor sfinţi sau cuvioşi, dispuşi în ordinea zilelor din calendar în care sunt prăznuiţi), unde se aminteşte despre visul lui Constantin cel Mare, în care i se arătase Sf. Nicolae, cerându-i să-i ierte pe trei stratilaţi osândiţi la moarte, sărbătoarea marcată la 6/19 decembrie semnalează tocmai această viziune.

Prăznuirea Sfântului Nicolae la 9/22 mai aminteşte despre aducerea la Bari a moaştelor sfântului, eveniment care a avut loc la 9 mai 1087. Mai mulţi istorici şi importante feţe bisericeşti au cercetat viaţa Sf. Nicolae, în scrierile lor fiind completate datele din hagiografiile precedente şi înlăturate cele introduse eronat. Despre viaţa Sf. Nicolae a scris, în secolul al VIII-lea, Andrei Criteanul, din secolul al IX-lea provin scrierile unui oarecare Mihail Arhimandritul, viitorul Patriarh al Constantinopolului Metodie, ale mitropolitului Lakedemonei Vasile. În secolul al X-lea, un scriitor necunoscut va îmbina într-un singur text hagiografiile a două persoane diferite, cu numele Nicolae, cunoscute în acea perioadă – pe cea a episcopului Nicolae din Myra (sec. III-IV) şi a episcopului Nicolae din Pinara (sec. VI), astfel contribuind la apariţia unui şir de inexactităţi biografice, atribuite Sf. Nicolae din Myra Lichiilor. La sfârşitul secolului al X-lea, celebrul scriitor hagiograf Simeon Metafrastul, redactând acest text, îl va completa cu date noi despre Sf. Nicolae din Myra, descrise în Sinaxar, cum ar fi participarea acestuia la Conciliul de la Niceea şi adormirea lui la o vârsta înaintată. Date cu referire la Miracolul de la Niceea vor apărea mai târziu, după cum menţionează specialiştii, abia în secolul al XVI-lea (Виноградов 2011).

Asupra unor inexactităţi din hagiografia Sf. Nicolae din Myra se va expune pentru prima dată, în secolul al XIX-lea, arhimandritul Antonin (Kapustin), care semnalează hagiografia episcopului Nicolae din Pinara, descoperită de episcopul Nicolae Falconi în biblioteca de la Vatican în a. 1720[12] (Антонин 1873, 241). Aici se amintea, printre multe alte fapte, şi despre pelerinajul întreprins de Nicolae din Pinara în locurilor sfinte, fapt atribuit eronat Sf. Nicolae din Myra. Biserica Ortodoxă n-a ţinut cont însă de aceste constatări, editând în continuare hagiografia compilată a Sf. Nicolae din Myra cu cea a episcopului Nicolae din Pinara (Виноградов 2011).

La începutul secolului XXI, cu binecuvântarea Patriarhului Alexei al II-lea, s-a permis intervenirea în hagiografia oficială întocmită de mitropolitul Dm. Rostovsky şi omiterea pasajelor ce aminteau de viaţa celuilalt episcop – Nicolae din Pinara. În anul 2004, autorii A. Bugaevsky şi arhimandritul Vladimir Zorin, bazându-se pe manuscrisele timpurii orientale şi occidentale, precum şi pe cercetările hagiografice din Rusia şi de peste hotarele ei, au întocmit o altă hagiografie a Sf. Nicolae, în care au fost înlăturate fragmentele introduse eronat, au fost completate evenimentele omise, aşa încât viaţa sfântului să reprezinte o lucrare istorică bine documentată (Грозовский 2013).

În acest context, trebuie să menţionăm că icoanele hagiografice, consacrate Sf. Nicolae, păstrează în câmpul lor mai multe fapte care nu se regăsesc în noua hagiografie, cercetătorii în domeniu urmând să menţioneze în studiile lor aceste detalii. În cele ce urmează, vom examina icoana cu scene din viaţa Sf. Nicolae, în conformitate cu acele schimbări care au intervenit în Hagiografia elaborată în 2004.

În icoana din colecţia muzeului, Sf. Nicolae este înfăţişat până la brâu, ţinând Evanghelia în mâna stângă şi binecuvântând cu dreapta. Este încadrat de chipul Mântuitorului şi cel al Maicii Domnului, imagini ce amintesc despre Miracolul de la Niceea. Este vorba despre Primul Conciliu Ecumenic, desfăşurat la Niceea în a. 325, unde, în cadrul unor dezbateri înflăcărate, Sf. Nicolae, în grad de episcop al Myrei Lichiilor, îl va înfrunta pe ereticul Arie, care se pronunţa împotriva divinităţii Fiului lui Dumnezeu. În pornirea sa aprigă, sfântul va ajunge chiar să-l pălmuiască pe acesta, gest pentru care va fi destituit din înalta funcţie de episcop, retrăgându-i-se Omoforul şi Evanghelia. I se va interzice şi dreptul de a propovădui. S-a întâmplat însă ca mai multor părinţi ai Bisericii, participanţi la înaltul for, să li se arate în vis chipurile Mântuitorului şi al Maicii Domnului, care întorceau Sf. Nicolae atributele de episcop – Evanghelia şi Omoforul. Tălmăcind cele văzute în vis ca o îngăduire a Providenţei a gestului Sf. Nicolae, părinţii Conciliului îl restabilesc pe părinte în gradul de Mare Ierarh.

În icoana muzeală se distinge mâna descoperită a ierarhului, în care ţine Evanghelia, gest întâlnit mai rar în imaginile timpurii, aici veşmintele sfântului acoperind-o. Postura ierarhului care ţine Evanghelia şi binecuvântează cu gestul ce simbolizează adresarea directă a oratorului aminteşte de ieşirea episcopului din altar în unul din momentele importante din cadrul liturghiei, identificându-se cu Hristos, care a ieşit în lume să binevestească, or viaţa evlavioasă a episcopului Nicolae poate fi egalată cu adevăratele virtuţi ale călugăriei.

[12] Datele cu privire la inexactităţile bibliografice din hagiografa Sf. Nicolae din Myra Arhimandritul Antonin (Kapustin) le-a publicat în Труды Киевской духовной академии din a. 1869, vol. II, p. 445-497 (Антонин 1873, 241).

În icoană din colecţia muzeului sunt reprezentate douăsprezece scene, casetele cu imagini din viaţa Sfântului fiind dispuse de la stânga la dreapta câte patru pe latura de sus şi de jos şi câte două în registrele laterale (fig. 9).

Imaginile din registrul superior evocă evenimentele din primii ani din viaţa sfântului – *Naşterea Sf. Nicolae* (1) şi *Botezul Sf. Nicolae* (2), *Miracolul vindecării femeii ciunge* (3) şi *Ucenicia tânărului Nicolae* (4). Următoarele patru scene dispuse lateral imaginii centrale reprezintă subiectele: *Hirotonirea întru diacon* (5), *Hirotonirea întru episcop* (6), *Visul lui Constantin* (7), *Sf. Nicolae salvează trei voievozi de la execuţie* (8). Ultimele compoziţii repartizate în registrul inferior amintesc de *Miracolul salvării de la înec* a unui marinar (9), *Minunea salvării lui Vasile de la arabi* (10), *Adormirea Sf. Nicolae* (11) şi *Transferarea moaştelor Sf. Nicolae în or. Bari* (12).

Examinând imaginile enunţate, ţinem să menţionăm că şapte dintre ele reprezentând momentele centrale din viaţa sfântului erau incluse în câmpul icoanelor hagiografice încă de timpuriu. Celelalte compoziţii, care evocă miracolele săvârşite atât în timpul vieţii Sf. Nicolae, cât şi după moarte, erau la fel de solicitate, alegerea scenelor aparţinând celor ce comandau icoana.

Conform ultimelor cercetări, cel puţin două dintre scenele reprezentate în icoana muzeală nu sunt incluse în noua hagiografie oficială a Sf. Nicolae, despre care am menţionat anterior. Astfel, în scena *Botezul Sf. Nicolae,* nou-născutul este redat stând în cristelniţă fără susţinerea cuiva, momentul fiind inspirat, după cum susţin cercetătorii, din hagiografia episcopului Nicolae din Pinara şi introdusă eronat în cea a episcopului Nicolae din Myra (Бугаевский 2004). Scena *Miracolul vindecării femeii ciunge* aminteşte minunea despre care se spune că sfântul, la vârsta de şapte ani, mergând spre dascălul său, întâlneşte o femeie ciungă, pe care o binecuvântează, vindecând-o. Şi de această dată, cercetătorii sunt de părerea că subiectul face parte din hagiografia episcopului Nicolae din Pinara (Виноградов 2011, 103). Inscripţia din registrul superior al acestei scene – *Чудо о коврe св. Ніколая (Čjudo o covre sv. Nicolaja)* – nu corespunde imaginii, aceasta urmând să fie intitulată *Чудо исцеления сухорукой жены (Čjudo istzelenija suhorucoj jeny)*. Deşi face parte din subiectele timpurii, introduse în iconografia hagiofrafică rusească a Sf. Nicolae, prezenţa acestei imagini în icoanele de la sfârşitul secolului al XIV-lea - prima jumătate a secolului al XV-lea era totuşi redusă (Саенкова 2011, 37). *Miracolul despre recuperarea covorului* aminteşte de o altă minune atribuită Sf. Nicolae, precum că acesta returnează unui creştin evlavios covorul vândut pentru a putea sărbători ziua Sf. Nicolae.

Merită să fie menţionată şi scena *Minunea salvării lui Vasile de la arabi,* subiect care aminteşte de miracolele săvârşite de Sf. Nicolae după moartea sa (Бугаевский 2011, 91-92). Acest moment putea fi ilustrat în icoane în două versiuni – în prima, Sf. Nicolae soseşte la curtea arabă, pentru a-l elibera pe tânărul Vasile, răpit din Myra chiar de sărbătoarea Sf. Nicolae. În cea de-a doua, sfântul îl aduce pe Vasile părinţilor, care în toţi anii cât a lipsit feciorul lor au continuat sa-l sărbătorească pe Sf. Nicolae (Паттерсон-Шевченко 2011, 290). Considerată extrem de rară în arta bizantină, aceasta se va regăsi frecvent în icoanele hagiografice ruseşti cu chipul Sf. Nicolae şi în scenele din ciclul de viaţă a Sf. Nicolae din mănăstirile româneşti (Măgureanu 2003, 155-161).

Colecţia de icoane menţionate constituie – prin mesajele reprezentărilor, prin calităţile artistice – un fond patrimonial de valoare, în mare parte nevalorificat, a cărui publicare va deschide accesul cercetătorilor la datele inedite pe care acesta le oferă. Punerea lui în circuitul ştiinţific va completa substanţial patrimoniul naţional cu privire la icoana multicompoziţională.

Bibliografie

Ciobanu, Stavilă 2000: C. Ciobanu, T. Stavilă, Icoane vechi din colecţii basarabene (Chişinău 2000).

Măgureanu 2003: I. Măgureanu Ciclul hagiografic al Sf. Nicolae în pictura moldovenească a secolelor XV-XVI. Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti 9, 2003, 155-161.

Vieţile Sfinţilor 2003: Vieţile Sfinţilor de peste tot anul (Alexandria: Editura Biserica Ortodoxă 2003).

Антонин 1873: Антонин (Капустин), архимандрит, Еще о святителѣ Николаѣ Мурликійскомъ. Труды Киевской Духовной Академии 12, 1873, 241-288. https://azbyka.ru/otechnik/books/original/22618- Еще-о-святителе-Николае-Мирликийском.pdf

Баччи 2011: М. Баччи, Иконография святителя Николая. Итоги и перспективы исследований. В сб.: (Отв. ред. А.В. Бугаевский) Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире (Москва 2011), 292-313.

Бекасова 2014: Н. Бекасова, Ранние житийные повествования о преподобном Серафиме Саровском: источниковедческий аспект. В сб.: Новосибирская Православная Духовная Семинария (Новосибирск 2014), 142-172.

Бугаевский 2004: А. Бугаевский, архим. Владимир (Зорин), Житие святителя Николая, архиепископа Мирликийского в новом изложении (Калининград 2004). http://nikolaos.pravorg.ru/zhitie-svyat-nikola-ya-v-novom-izlozhenii/

Бугаевский 2011: А. Бугаевский, Греческие тексты деяний и чудес святителя Николая как исторический источник. В сб.: (Отв. ред. А.В. Бугаевский) Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире (Москва 2011), 56-99

Буркин 2004: А. Буркин, Образ пламенного Серафима. Иконография преподобного Серафима, Саровского Чудотворца, 2004. http://orthodoxy.stnikolas.ru/news/serafim_ikons.html

Виноградов 2011: А. Виноградов, Греческая житийная традиция святителя Николая. Проблемы и перспективы. В сб.: (Отв. ред. А.В. Бугаевский) Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире (Москва 2011), 96-103.

Вознесенский, Гусев 2001: А. Вознесенский, Ф. Гусев, Житие и чудеса св. Николая Чудотворца, архиепископа Мирликийского и слава его в России (Минск 2001).

Георгий 1844: Георгий (игумен), Сказания о жизни и подвигах старца Серафима, иеромонаха Саровской пустыни и затворника, извлеченные из записок ученика его (Санкт-Петербург 1844).

Грозовский 2013: А. Грозовский, свящ., Анахронизмы и компилятивные вставки в житии свт. Николая Чудотворца, по Четьям-Миней свт. Димитрия Ростовского, и причины их появления (Санкт-Петербург 2013). http://www.nikolskiysobor.ru/index.php/novosti/157-privetstvie-prot-bogdana-sojko-v-gumanitarnom-universitete-profsoyuzov

Иоасаф 1849: Иоасаф (иеромонах), Сказания о подвигах и событиях жизни старца Серафима, иеромонаха, пустынника и затворника Саровской пустыни, с присовокуплением очерка жизни первоначальницы Дивеевской женской обители Агафий Симеоновны Мельгуновой (Санкт-Петербург 1849).

Комашко, Саенкова 2007: Н. Комашко, Е. Саенкова, Русская житийная икона (Москва 2007).

Паттерсон-Шевченко 2011: Н. Паттерсон-Шевченко, Святой Николай в византийском искусстве. В сб.: Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире (Москва 2011), 282-295.

Пентковский, Бычков 2004: А. Пентковский, С. Бычков, Преподобный Серафим Саровский. Жизнь и подвиг (Москва 2004).

Пирвиц 2011: Ф. Пирвиц, Серафим Саровский - разные пути «превращения» портрета в икону. Альманах «Фамильные ценности» (интернет-издание) (Санкт-Петербург 2011). http://family-values.ru/religioznoe_znanie/serafim_sarovskii_raznye_puti_prevrashcheniya_2410.html

Прокуратова 2017: Е. Прокуратова, Житие великомученицы Варвары в переработке печорского крестьянина И.С. Мяндина. В сб.: Слово и текст в контексте культуры, вып. 2. Сборник материалов и исследований (Сыктывкар 2017), 117-140.

Рыбаков 2004: А. Рыбаков, Почитание Святителя Николая Чудотворца и его отражение в искусстве (канон, извод, образ). В: Образ Святителя Николая в живописи, рукописной и старопечатной книге, графике, мелкой пластике, деревянной скульптуре и декоративно-прикладном искусстве XIII-XXI веков из собраний музеев и частных коллекций северо-западного региона России, никольские храмы, монастыри и часовни, города, селения и местности посвященные св. Николаю. Каталог выставок (Вологда 2004).

Руди 1999: Т. Руди, Ранние жития Серафима Саровского: вопросы литературной истории. В сб.: (Отв. ред. Д.С. Лихачев) Труды отдела древнерусской литературы (Санкт-Петербург 1999), 427-435. http://odrl.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2297

Саенкова 2011: Е. Саенкова, Икона *Святитель Николай Чудотворец, с житием* 1-я пол. XV в. из собрания К.В. Воронина: особенности иконографии и стиля. В: Вестник ПСТГУ. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства, 3 (6), 2011, 34-46.

Федотова 2003: М. Федотова, Житие Святой Варвары в Древней Руси. В: Труды Отдела Древнерусской Литературы, т. LIII (Санкт-Петербург 2003), 76-89.

Чугреева: Н. Чугреева, О почитании преподобного Серафима Саровского семьей святого Царя-страстотерпца Николая II. http://orthodoxy.stnikolas.ru/news/0801_100_30.html

Multi-part icons in the collection of the National Museum of History of Moldova. Visual hagiography

Keywords: National Museum of History of Moldova, heritage, icons depicting lives of saints, Holy Great Martyr Barbara, Saint Seraphim of Sarov, Saint Nicholas the Wonderworker.

Abstract: In the collection of the National Museum of History of Moldova there are several icons that differ in their iconographic composition. On one icon panel there are several separate images at once, representing well-known icons or images of saints, or scenes with several characters. The number of separate images also determines the designation of these iconographic monuments as multi-part or multi-composition icons. In this article we will try to outline in general terms this category of icons, classify it and give a brief description of each group; a more detailed description will be made in other structural studies. We will pay special attention to visual hagiography, examining in detail the images, lives and feats of the saints, as well as the factors that determined the appearance and development of this iconographic genre. As a result of studying the compositions of these cult objects, several categories are distinguished, such as icons of the feasts, Menaion icons, also called "Menaion feast icons", multi-part icons and portable iconostases.

A separate category is made up of hagiographic icons, in the middle of which a saint is depicted, framed by compositions with scenes from his life reminiscent of his feats and miracles. The collection of the museum contains three hagiographic icons with the images of the Holy Great Martyr Barbara, Saint Rev. Seraphim of Sarov and Saint Nicholas the Wonderworker.

The variety of the mentioned icons from the museum collection indicates the presence of different styles and schools of painting; these are the icons of local workshops, as well as of the Vladimir region, Vetka and southern Russia. Due to the deep meaning of the images and the artistic features, these works represent a valuable, but for the most part unknown heritage, the publication of which will open to researchers access to unique data. Their inclusion into the scientific use will significantly replenish information on the national heritage, in particular, on multi-part icons.

List of illustrations:

1. Holy Great Martyr Barbara. Bessarabia, mid-19th century, NMHM.
2. Arrangement of scenes from the Holy Great Martyr Barbara's life on the icon. Bessarabia, mid-19th century, NMHM.
3. Saint Rev. Seraphim of Sarov. Bessarabia, 1904, NMHM.
4. Saint Rev. Seraphim of Sarov (the back side of the icon). Bessarabia, 1904, NMHM.
5. Saint Rev. Seraphim of Sarov in front of the Icon of the Mother of God Eleousa of Diveyevo.
6. Saint Rev. Seraphim of Sarov. V. Bikhov. Russia, 1829-1830.
7. Arrangement of scenes from the Saint Rev. Seraphim of Sarov's life on the icon. Bessarabia, 1904, NMHM.
8. Saint Nicholas the Wonderworker. Russia, early 19th century, NMHM.
9. Arrangement of scenes from the life of Saint Nicholas the Wonderworker on the icon. Russia, early 19th century, NMHM.

Многочастные иконы из собрания Национального музея истории Молдовы. Житийная икона

Ключевые слова: Национальный музей истории Молдовы, наследие, житийная икона, святая великомученица Варвара, святой преподобный Серафим Саровский, Святитель Николай Чудотворец.

Резюме: В собрании Национального музея истории Молдовы есть несколько икон, отличающихся своей иконографической композицией. На одной иконной доске имеется сразу несколько отдельных изображений, представляющих собой известные иконы или лики святых, либо целые сюжеты с несколькими персонажами. Количеством отдельных изображений обусловлено и обозначение этих иконописных памятников – многочастные или многокомпозиционные иконы. В этой статье мы постараемся в общих чертах представить эту категорию икон, классифицировать ее и дать краткое описание каждой группы; более подробное описание будет сделано в других структурных исследованиях. Особое внимание мы уделим житийным иконам, подробно рассмотрев изображения, жития и подвиги святых, а также факторы, обусловившие появление и развитие этого иконографического жанра. В результате изучения композиций этих памятников выделяются несколько отдельных категорий, такие как иконы праздников, минейные иконы, также называемые «минеи праздничные», многочастные иконы и переносные иконостасы.

Отдельную категорию составляют житийные иконы, в среднике которых изображен лик святого, а на полях расположены композиции с сюжетами его жития, напоминающими о совершенных им деяниях и чуде-

сах. В собрании музея хранятся три житийные иконы с образами святой великомученицы Варвары, святого преподобного Серафима Саровского и Святителя Николая Чудотворца.

Разнообразие упомянутых икон из собрания музея свидетельствует о наличии разных стилей и школ живописи; здесь хранятся иконы местных мастерских, а также Владимирской области, ветковские и юга России. Благодаря глубокому смыслу изображений и художественным достоинствам эти произведения представляют собой ценное, но по большей части неизвестное наследие, публикация которого откроет исследователям доступ к уникальным данным. Включение их в научный оборот существенно пополнит сведения о национальном достоянии, в частности о многочастных иконах.

Список иллюстраций:

1. Святая великомученица Варвара. Бессарабия, середина XIX в., НМИМ.
2. Схема расположения житийных сцен на иконе святой великомученицы Варвары. Бессарабия, середина XIX в., НМИМ.
3. Святой преподобный Серафим Саровский. Бессарабия, 1904 г., НМИМ.
4. Святой преподобный Серафим Саровский (оборотная сторона иконы). Бессарабия, 1904 г., НМИМ.
5. Святой Праведный Серафим Саровский перед иконой Божией Матери Умиление Дивеевской Россия, Серафим Чичагов, нач. XX в.
6. Святой преподобный Серафим Саровский. В. Бихов. Россия, 1829-1830 гг.
7. Схема расположения житийных сцен на иконе святого преподобного Серафима Саровского. Бессарабия, 1904 г., НМИМ.
8. Святитель Николай Чудотворец. Россия, начало XIX в., НМИМ.
9. Схема расположения житийных сцен на иконе Святителя Николая Чудотворца. Россия, начало XIX в., MNIM.

12.06.2020

Adelaida Chiroşca, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7332-9419, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

EFECTE POȘTALE CONSACRATE SĂRBĂTORII NAȚIONALE *LIMBA NOASTRĂ CEA ROMÂNĂ*

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Poșta Moldovei, mișcare națională, limba română, grafie latină, patrimoniu.

Marea Adunare Națională din 27 august 1989 rămâne a fi apogeul mișcării de eliberare națională, în cadrul căreia, de rând cu alte probleme, s-a cerut și declararea limbii moldovenești/române limbă de stat și revenirea la grafia latină.

În cadrul sesiunii Sovietului Suprem din RSSM, care și-a desfășurat lucrările între 29 august și 1 septembrie 1989, în urma unor dezbateri aprinse, au fost votate un șir de legi, printre care și trecerea la alfabetul și grafia latină. A fost cea mai profundă expresie a voinței naționale și garantul dreptului istoric și cultural, iar ziua de 31 august 1989 a rămas cea mai semnificativă victorie în procesul renașterii naționale. Hotărârea cu nr. 147 din 23 iunie 1990 a oferit un statut aparte evenimentului produs acum 30 de ani, ziua de 31 august fiind declarată *Sărbătoarea națională Limba Noastră/cea Română,* marcată oficial în fiecare an sub diverse forme.

În această suită de manifestări se înscriu și efectele poștale emise/editate de-a lungul anilor de Întreprinderea de Stat „Poșta Moldovei" care, de rând cu scopul funcțional al acestora, au și rolul de promotor al evenimentului, transmițând un mesaj instructiv-educativ. Patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei deține o colecție impunătoare de efecte poștale cu tematică diversă, printre acestea și piese filatelice dedicate sărbătorii naționale *Limba Noastră*. Menționăm marca poștală uzuală *10 ani de la revenirea la grafia latină*[1] (machetator V. Roșca), emisă la 21 august 1999 cu nominalul de 25 bani. Reprezintă logo-ul Sărbătorii naționale *Limba Noastră cea Română:* imaginea păsării măiestre în ascensiune spre razele solare de culoare roșu-galben-albastru. O altă piesă este plicul poștal *1989-2014. 25 ani de la revenirea la grafia latină*[2]*,* pictor A. Cojocari, editat în anul 2013. Reprezintă logo-ul Sărbătorii naționale *Limba Noastră cea Română*: imaginea păsării măiestre în ascensiune spre razele solare de culoarea roșu-galben-albastru, în stânga fiind flancată de primele litere din alfabetul limbii române. În colțul drept, superior, este imprimată marca poștală dantelată cu nominalul de 1,75 lei, având imaginea copertei *Albinuța* suprapusă pe *Abecedar* și textul *25 ani de la revenirea la grafia latină. 1989-2014*. Marca este aplicată pe o sferă tricoloră.

Cea de-a treia piesă este cartea poștală ilustrată *31 august 1989. Limba noastră,* pictor E. Karacențev. Este o carte poștală pliată, pe fața recto fiind reprezentate portretele scriitorilor clasici Mihai Eminescu, Ion Creangă, Lucian Blaga și Alexei Mateevici, precum și un catren din poezia *Limba noastră*[3].

O categorie aparte reprezintă ștampilele poștale speciale și ocazionale ale Administrației Poștale a Republicii Moldova, editate către sărbătoarea *Limba Noastră* atât în Oficiul Central (Chișinău), cât și în alte localități ale republicii (Orhei, Florești, Căinari, Dondușeni) (Ciobanu, Godorozea 2003, 21, 30, 37, 39, 44, 50, 57, 63, 69) (fig. 4-12). Formatul ștampilelor diferă de la piesă la piesă, realizatorii căutând să îmbine cât mai elocvent artisticul cu funcționalitatea. Aceste ștampile încărcate cu diverse sigle (logo-ul Sărbătorii, Lupoaica, Alfabetul latin), pe lângă caracterul instructiv-cognitiv, au și un rol publicitar pentru evenimentul în sine, or tot ansamblul ștampilei „evidențiază ușor evenimentul, pe care îl materializează, la momentul aplicării ei pe corespondență" (Ciobanu, Godorozea 2003, 2). Valorificarea pieselor de patrimoniu, în contextul evenimentelor produse acum trei decenii, vine ca o completare la istoricul revenirii acasă a limbii

[1] MNIM, FB-24280-272.

[2] MNIM, FB-29734-31.

[3] MNIM, FB-24912-24.

1. Marcă poştală *10 ani de la revenirea la grafia latină*, 1999.

2. Plic poştal *1989-2014. 25 ani de la revenirea la grafia latină*, 2014.

moldoveneşti/române în veşmântul ei firesc – alfabetul latin.

Pentru istorie trei decenii este un termen nesemnificativ şi, deşi o bună parte a populaţiei din Republica Moldova de astăzi a fost martoră la schimbările ce au avut loc în URSS la mijlocul anilor ’80 ai sec. XX şi au trăit „pe viu” acele clipe, răsfoind presa timpului, citind memoriile participanţilor la acele evenimente, precum şi studiile istoricilor, în care se face o analiză profundă şi se dă o apreciere adecvată momentelor respective, dimensiunea evenimentelor ne obligă să contribuim la elucidarea lor şi prin valorificarea unor surse mai puţin „considerabile”. Aceste piese filatelice, raportate la evenimentul produs acum trei decenii, constituie un arc, ce ne ajută să ne întoarcem în timp.

În contextul perestroikăi gorbacioviste, pentru prima dată de la instaurarea regimului sovietic, Plenara Comitetului Central al Partidului Comunist, lua în dezbatere proiectul *Cu privire la problema naţională în URSS*. Teza „înlăturării exploatării de clasă şi egalarea în drepturi a tuturor etniilor” a ajuns să fie contestată mai întâi în republicile baltice, ulterior şi în celelalte republici unionale, inclusiv în RSSM. În spaţiul pruto-nistrean, oamenii de ştiinţă, scriitorii, cei din învăţământ, cultură, cetăţenii simpli, cu dragoste de adevăr, aveau curajul să spună că, în domeniul limbii materne, se ajunsese la o „situaţie catastrofală”, manifestată prin nivelul scăzut al predării, învăţării şi cunoaşterii practice a limbii române, numite pe atunci „moldovenească”, rusificarea ei şi reducerea drastică a sferelor de funcţionare.

Politica de rusificare a început odată cu ocupaţia străină – încă acum peste două secole – acesta fiind un „proces acerb şi orchestrat: limba băştinaşilor fiind scoasă din biserică, din învăţământ, din administraţie, din exerciţiul juridic...” (Pohilă 2008, 30). În consecinţă, în perioada sovietică, urmând tradiţia ţaristă, rusa era limba oficială în toate domeniile. Drept exemplu menţionăm sistemul judecătoresc, unde 72,3% dintre judecători erau moldoveni, 15,3% – ruşi, 7,9% – ucraineni etc., în Judecătoria Supremă 62,5% erau moldoveni, 19,2% – ruşi, cu toate acestea, toate procesele judiciare se desfăşurau în limba rusă (Puşcaş 1989, 3).

În oraşul Chişinău, din totalul de copii, 50% erau moldoveni, dar dispuneau de locuri în şcoli naţionale doar 5%. Calitatea unui loc de studiu din şcolile moldoveneşti ceda cu mult celei din şcolile ruseşti, or pe spaţiul ce revenea unui număr de 35 copii din şcolile ruseşti, în cea moldovenească învăţau 50 de elevi. Din aceste motive, copiii moldoveni îşi făceau studiile în şcoli cu predare în limba rusă, fapt despre care ne vorbesc cifrele: în Sectorul Centru din Chişinău funcţionau 14 şcoli, din acestea 43% erau cu predare în limba rusă, 51% şcoli mixte şi 7% cu predare în limba moldovenească/română (Gheirghiciuc 1989, 7).

Dincolo de discrepanţele frapante, strategia din perioada sovietică a fost totuşi mult mai subtilă, limba moldovenească era opusă limbii române prin includerea în vocabular a unor creaţii artificiale şi prin excluderea neologismelor de origine neolatină. Or, consecinţele acestei politici lingvistice şi scoaterea din uz a limbii băştinaşilor au generat o penurie aproape absolută a termenilor de specialitate în toate domeniile, ceea ce a condus la substituirea acestora prin termeni ruseşti, la rusificarea toponimelor şi a onomasticii (Bahnaru, Tănase 1999, 311). Limba de predare în instituţiile de învăţământ superior era rusa, inclusiv în Institutul Agricol din Chişinău, unde 92 la sută erau studenţi moldoveni care, după absolvire, reveneau în satele de baştină. Spaţiul public era invadat/monopolizat de limba rusă: firmele, inscripţiile, actele cele mai elementare, inclusiv etichetele mărfurilor, biletele de troleibuz erau în limba rusă (Bojoga 2009, 7).

În acest context, manifestările de stradă, cenaclul „A. Mateevici" şi dezbaterea publică a problemei limbii au impulsionat o mişcare de protest împotriva situaţiei lingvistice instaurată de regimul sovietic. Începuse o confruntare deschisă între limba rusă, care până atunci se aflase pe poziţii de forţă, ocupând toate sectoarele de activitate lingvistică din societate, şi limba română, un fel de cenuşăreasă la ea acasă. În lupta pentru istorie, limbă şi alfabet s-au solidarizat scriitori, lingvişti, reprezentanţi ai elitei intelectuale, care au participat la dezbaterile din 1988-1989 în presă, la întâlnirile cu oamenii din diverse colective, dar şi în cadrul întrunirilor la nivel înalt.

Un rol crucial la declanşarea Mişcării de Eliberare Naţională în Moldova sovietizată l-a avut eseul-manifest *Veşmântul fiinţei noastre*, semnat de marele lingvist şi „plăieş al limbii române în Basarabia" V. Mândâcanu, publicat în revista *Nistru* (aprilie 1988), diriguită de poetul martir D. Matcovschi. Deşi cenzurat şi trunchiat, fragmentul *Alfabetul latin – o sperietoare?* a fost un act de eroism, or pentru prima dată un lingvist a avut curajul să „protesteze ştiinţific" împotriva proiectului sovietic de construire a unei limbi noi la est de Prut.

Un imbold şi un gest de mare curaj a fost *Scrisoarea deschisă,* publicată în *Învăţământul Public* din 17 septembrie 1988. *Scrisoarea* era adresată autorităţilor RSS Moldoveneşti şi era

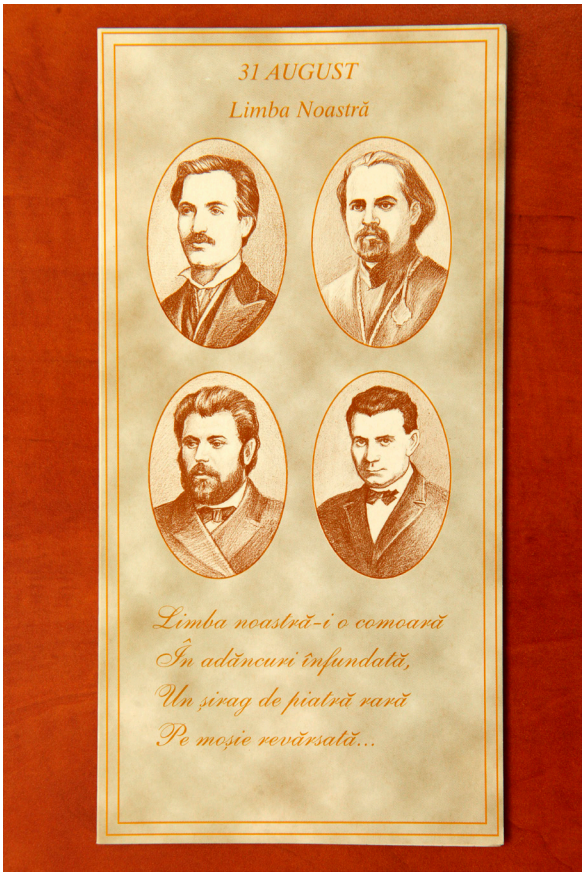

3. Carte poştală ilustrată *31 august. Limba noastră.*

semnată de 66 de personalităţi din domeniul ştiinţei şi culturii, care cereau revenirea la alfabetul latin şi declararea limbii moldoveneşti/române drept limbă de stat. Iniţiativa a fost susţinută de diverse colective, care îşi exprimau punctul de vedere în scrisori, trimise la redacţiile ziarelor şi revistelor, în special la *Literatura şi arta*, unde, pe lângă materialul literar, se mai publicau mii de scrisori şi semnături de adeziune.

În condiţiile create, soluţia era elaborarea unei legislaţii lingvistice echitabile, menite să aducă la acelaşi nivel limba dominantă cu cea a băştinaşilor, adică română, ai cărei vorbitori, la acea vreme, împreună cu etnicii români din Transnistria, alcătuiau 65 la sută din locuitorii RSS Moldoveneşti. Acest lucru se pare că l-au înţeles şi guvernanţii de atunci, de aceea era, într-un fel, firesc ca „lupta" pentru limbă şi alfabet să se finalizeze cu adoptarea unui şir de legi.

Conform Hotărârii Prezidiului Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti despre pregătirea proiectelor de legi cu privire la funcţionarea lim-

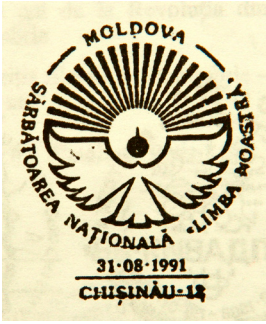

4. 31.08.1991.

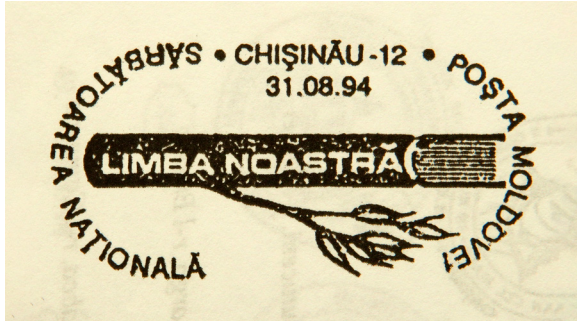

5. 31.08.1994.

6. 31.08.1996.

7. 31.08.1997.

8. 31.08.1998.

9. 31.08.2000.

10. 31.08. 2001.

11. 31.08.2002.

12. 31.08.2003.

4-12. Ştampile poştale ocazionale.

bilor pe teritoriul republicii, a fost constituită o comisie pentru problemele relaţiilor dintre naţiuni şi educaţie internaţionalistă şi comisia pentru învăţământul public, ştiinţă şi cultură, fiind antrenaţi specialişti pentru elaborarea proiectelor de legi *Cu privire la statutul limbii de stat a R.S.S. Moldoveneşti* şi *Cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul R.S.S. Moldoveneşti*. Totodată, se ia act de propunerea Comisiei interdepartamentale pentru studierea istoriei şi problemelor dezvoltării limbii moldoveneşti cu grafia latină. Printre membrii grupului de lucru erau P. Barbalat, I. Borşevici, N. Matcaş, G. Savca, D. Tanasoglu, I. Buga, A. Moşanu, D. Grama, A. Lupan ş.a. (LA 1989, 1).

Proiectele de legi au fost publicate în presă la 31 martie 1989, dar fără a fi puse în discuţie. În contrapunere la proiectele de legi oficiale au fost publicate încă două versiuni: una elaborată de Uniunea Scriitorilor şi – de Institutul de Limbă şi Literatură a AŞ a RSSM. Ambele versiuni, spre deosebire de cele oficiale, prevedeau atribuirea statutului de limbă de stat doar limbii moldoveneşti/române, iar limba rusă să fie limbă de comunicare între popoarele URSS.

Pentru revenirea la grafia latină, Comisia Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti pentru învăţământul public, ştiinţă şi cultură hotărăşte formarea unui grup de lucru pentru efectuarea unui sondaj de opinie în problema grafiei latine. În ziarele republicane de limbă moldovenească/română, care aveau un tiraj de circa 700 000 exemplare, a fost publicat chestionarul, care avea să sondeze atitudinea cititorilor în problema grafiei latine. În cele peste 100 000 de cărţi poştale, expediate până la sfârşitul lunii aprilie 1989 pe adresa respectivelor publicaţii, ca răspuns la sondaj, circa 99,3% din respondenţi se pronunţau în favoarea grafiei latine (Negru 2019, 117).

În susţinerea aprobării grafiei latine a fost apariţia la 15 februarie 1989 a primului număr al ziarului „Glasul”, tipărit cu litere latine în oraşul Riga, cu un tiraj de 60 mii de exemplare, epuizat foarte repede. La sfârşitul lunii mai 1989 apare broşura „Să citim şi să scriem cu litere latine”, autori V. Vangheli-Pavlicenco şi Vl. Pohilă.

Proiectul de lege cu privire la revenirea la grafia latină, de fapt, ca şi celelalte, au provocat atacuri dure din partea oponenţilor, nomenclatura de partid insistând asupra păstrării vechii ordine, unde, voalat, limba rusă rămânea *de facto* limbă de stat.

Constrânşi de amploarea mişcării de eliberare naţională, liderii comunişti au acceptat propunerile cu privire la proclamarea limbii moldoveneşti/române ca limbă de stat şi revenirea la grafia latină, dar au respins din legea ce urma să fie adoptată formularea privind identitatea limbii moldoveneşti cu cea română.

La 18 august 1989, Prezidiul Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti, condus de M. Snegur, a pus în dezbatere proiectele de legi şi a adoptat hotărârea privind acceptarea proiectelor cu privire la limba de stat şi revenirea la grafia latină. S-a decis publicarea în presă a proiectelor, pentru a fi aduse la cunoştinţa populaţiei. S-au dat indicaţii Sovietelor locale să organizeze pe 27 august 1989 adunări ale cetăţenilor din localităţile rurale, dar şi din oraşe, pentru a explica prevederile proiectelor de legi. La 27 august 1989 în Piaţa Marii Adunări Naţionale (pe atunci Piaţa Victoriei), a avut loc Marea Adunare Naţională, în cadrul căreia au participat circa 500 000 mii de persoane, care au votat pentru legiferarea limbii moldoveneşti/române drept limbă de stat şi revenirea la grafia latină. După lungi dezbateri, în ziua de 31 august 1989, au fost adoptate legile „Cu privire la statutul limbii de stat a RSS Moldoveneşti” şi „Cu privire la revenirea limbii moldoveneşti la grafia latină”. Astfel, „limba de stat a RSS Moldoveneşti este limba moldovenească..., folosită în viaţa politică, economică, socială şi culturală şi funcţionează pe baza grafiei latine”. Cea de-a doua lege conţinea un preambul, în care se motiva necesitatea „trecerii limbii moldoveneşti, idiom de origine şi structură romanică, la grafia latină şi trei articole: articolul 1 statuează „trecerea scrisului limbii moldoveneşti la grafia latină”, articolul 2 stabileşte literele alfabetului latin (26 litere de bază şi 4 complementare – Kk, Qq, Ww, Yy, ce se folosesc la nume proprii şi neologisme cu caracter internaţional) şi articolul 3, care abrogă legea RSS Moldoveneşti din 10 februarie 1941 „Cu privire la trecerea scrisului moldovenesc de la alfabetul latin la alfabetul rus” (Negru 2019, 132). Adoptarea legislaţiei lingvistice la 31 august 1989 a fost cea mai mare realizare a Mişcării de Eliberare Naţională în spaţiul dintre Prut şi Nistru, unde limba de stat a fost declarată limba moldovenească, găsită identică cu cea română. A fost recunoscută unitatea lingvistică între limba română şi cea moldovenească şi a fost stipulată trecerea de la alfabetul chirilic la alfabetul latin (Borşevici 2005, 7).

Însă această stare de lucruri nu va dura mult, or în anul 1994 la putere vin agrarienii şi reprezentanţii Interfront-ului, oameni fără nicio pregătire profesională în domeniul filologiei, dar care vor utiliza procedee administrative de comandă şi în domeniul politicii lingvistice. Astfel, chestiunea limbii române se converteşte în cea mai vulnerabilă problemă din perimetrul nostru politic şi cultural, statutul limbii române fiind subminat, *Sărbătoarea Limba Noastră cea română* devine *Sărbătoarea Limba Noastră*.

Articolul 13 din Constituţia Republicii Moldova, adoptată la 29 iulie 1994 cu privire la denumirea limbii de stat, a împărţit societatea în două tabere: cei care susţineau sintagma „limba română” şi adepţii curentului moldovenismului advers şi adesea agresiv. Din cele trei variante propuse pentru denumirea limbii („limba română”, „limba moldovenească” (limba română) şi „limba moldovenească”), în art. 13 limba de stat a fost inclusă varianta „limba moldovenească”.

Problema limbii se acutizează în februarie 2001, odată cu accederea la putere a comuniştilor. Moratoriul stabilit în 1996 asupra problemei limbii – şi în general asupra problemelor de istorie şi cultură naţională – se suspendă, iar comuniştii revin la ideea limbii „moldoveneşti” ca fiind diferită de cea română.

La 3 decembrie 2013 Curtea Constituţională a decis, în baza Declaraţiei de independenţă şi a concluziilor ştiinţifice ale Academiei de Ştiinţă a Moldovei, definitiv şi ireversibil, denumirea corectă a limbii de stat, aceasta fiind limba română.

Cu toate acestea, limba română în Republica Moldova rămâne în continuare obiect de manipulare în mâinile politicienilor, în special în cam-

panii electorale, varietatea de formule prin care este denumită oficial, duce la o confuzie atât în rândul vorbitorilor de limbă română, cât și în cel al alolingvilor.

Victoria din anul 1989 şi-a pierdut pe drum motivaţia originară, devenind ceva banal, lipsit de semnificaţie. Sărbătoarea *Limba Noastră cea Română* nu mai are importanţa de care se bucura la începutul anilor '90 ai sec. al XX-lea, când era considerată la fel ca Ziua Independenţei. Ba mai mult, în anul 2004, când la guvernare au venit comuniştii, cele două sărbători au fost comasate în Ziua Republicii, care a fost sărbătorită la 27 august.

Revendicările identitare din anii '90 ai sec. al XX-lea, impuse de mişcarea de eliberare naţională, astăzi sunt într-o mişcare regresivă, iar declararea limbii române ca limbă de stat nu înseamnă nici măcar un proiect naţional, asumat conştient de politicienii de la Chişinău.

Bibliografie

Bahnaru, Tănase 1999: V. Bahnaru, C. Tănase, Devoalări parţiale în istoria limbii noastre (1988). In: Ştiinţa sociolingvistică din RSSM reflectată în presa periodică (1987-1989), Institutul de Lingvistică al Academiei de Ştiinţe a Republicii Moldova (Chişinău 1999), 311.

Bojoga 2009: E. Bojoga, Limba română în Basarabia – un calvar fără sfârşit. In: Contrafort, nr. 1-2, ianuarie-februarie (Chişinău 2009), 9.

Borşevici 2005: I. Borşevici, Denumirea corectă a limbii noastre a fost votată în Parlament. Limba Română 7-8, 2005, 7.

Ciobanu, Godorozea 2003: C. Ciobanu, M. Godorozea, Marcofilie. Moldova. Catalog (Chişinău 2003).

Gheorghiciuc 1989: Iu. Gheorghiciuc, Visul unei nopţi de vară. In: Literatura şi Arta, nr. 17 din 20 aprilie 1989 (Chişinău 1989), 7.

LA 1989: Literatura şi Arta, nr. 5 din 26 ianuarie (Chişinău 1989), 1.

Negru 2019: E. Negru, Bătălia pentru limbă şi alfabet din RSSM în anul 1989. Revista de istorie a Moldovei 3-4 (119-120), 2019, 114-135.

Pohilă 2008: V. Pohilă, Şi totuşi limba română (Chişinău 2008).

Puşcaş 1989: V. Puşcaş, Cu privire la articolul „Să respectăm Constituţia". In: Literatura şi Arta, nr. 5 din 26 ianuarie (Chişinău 1989), 3.

Imprinted stamps and postal pieces dedicated to the National Day of the Romanian Language

Keywords: Poşta Moldovei (Post of Moldova), national movement, Romanian language, Latin script, heritage.

Abstract: The Great National Assembly on August 27, 1989 remains the culmination of the national liberation movement, which, along with other issues, put forward the demand to proclaim the Moldavian (Romanian) language as the state language and return to the Latin script.

During the session of the Supreme Council of the MSSR, which was held from August 29, 1989 to September 1, 1989, after a heated debate, a number of laws were adopted, including on the transition to Latin script.

On August 31, 1989, the Supreme Council of the MSSR adopted a decree according to which the Moldavian language (identical to Romanian) was proclaimed the official language of the Republic of Moldova. It was the deepest expression of national will and the guarantor of historical and cultural law, and the day of August 31, 1989 remained the most significant victory in the process of national revival. Decree No. 147 of June 23, 1990 granted special status to this event, declaring August 31 the National Day of Our / Romanian Language – "Limba Noastră", which is officially celebrated in different forms every year.

In commemoration of this holiday, the State Enterprise "Post of Moldova" for many years has been issuing pieces of postal stationary, which, along with their functional purpose, also carry out a propaganda role, bearing a certain educational message. The National Museum of History of Moldova have a large collection of postal pieces on various themes, including ones dedicated to the "Limba Noastră" national holiday. Among them we should mention the standard postage stamp "10 years since returning to the Latin script" (by V. Roşca) issued on August 21, 1999, the postcard "August 31, 1989. Limba Noastră" (by E. Karachentsev) produced in 2004, and the postal envelope "25 years since returning to the Latin script. 1989-2014" (by A. Cojocari) produced in 2013.

The collection includes also special imprinted stamps that the Post of Moldova uses to commemorate the "Limba Noastră" Day, both at the Central Post Office (Chişinău) and at post offices in other towns of the republic (Orhei,

Floreşti, Glodeni, and others). The format of the stamps is different, as the designers strive to combine artistic aspect with functionality as successfully as possible.

List of Illustrations:

1. Postage stamp "10 years since returning to the Latin script", 1999.
2. Postal envelope "25 years since returning to Latin script. 1989-2014", 2014.
3. Postcard "August 31, 1989. Limba Noastră".
4. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.1991.
5. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.1994.
6. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.1996.
7. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.1997.
8. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.1998.
9. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.2000.
10. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08. 2001.
11. Special postage stamp "National Holiday "Limba Noastră", 31.08.2002.
12. Special postage stamp "Limba Noastră Day", 31.08.2003.

Почтовые знаки, посвященные Национальному дню румынского языка

Ключевые слова: Почта Молдовы, национальное движение, румынский язык, латинская графика, наследие.

Резюме: Великое Национальное Собрание 27 августа 1989 года остается кульминацией национально-освободительного движения, которое, наряду с другими вопросами, выдвинуло требование провозгласить молдавский (румынский) язык государственным и вернуться к латинской графике.

В ходе сессии Верховного Совета МССР, которая проходила с 29 августа 1989 года по 1 сентября 1989 года, после жарких дебатов был принят ряд законов, в том числе о переходе на латинскую графику.

31 августа 1989 года Верховный Совет МССР принял постановление, согласно которому государственным языком Республики Молдова был провозглашен молдавский язык (идентичный румынскому). Оно явилось глубочайшим выражением национальной воли и гарантом исторического и культурного права, а день 31 августа 1989 года остался самой значимой победой в процессе национального возрождения. Постановление № 147 от 23 июня 1990 года предоставило особый статус этому событию, объявив 31 августа Национальным днем нашего/румынского языка – Лимба Ноастрэ, который официально отмечается в разных формах каждый год.

В честь этого праздника Государственным предприятием «Почта Молдовы» на протяжении многих лет выпускаются почтовые знаки, которые наряду со своим функциональным назначением также выполняют пропагандистскую роль, неся в себе определенный воспитательно-просветительный посыл. Фонды Национального музея истории Молдовы располагают большой коллекцией почтовых знаков различной тематики, в том числе предметов филателии, посвященных национальному празднику «Лимба Ноастрэ». Среди них следует отметить стандартную почтовую марку «10 лет со дня возвращения к латинской графике» (дизайнер макета В. Рошка), выпущенную 21 августа 1999 года, открытку «31 августа 1989 года. Лимба Ноастрэ» (художник Е. Караченцев), выпущенную в 2004 году, и почтовый конверт «25 лет со дня возвращения к латинской графике. 1989-2014» (художник А. Кожокарь), выпущенную в 2013 году.

Особую категорию составляют специальные почтовые штемпели, которые «Почта Молдовы» применяет в ознаменование праздника «Лимба Ноастрэ» как в Центральном отделении связи (Кишинев), так и в почтовых отделениях других населенных пунктов республики (Оргеев, Флорешть, Глодень и др.). Формат штемпелей отличается, так как дизайнеры стремятся как можно более удачно сочетать художественность с функциональностью.

Список иллюстраций:

1. Почтовая марка «10 лет со дня возвращения к латинской графике», 1999 г.
2. Почтовый конверт «25 лет со дня возвращения к латинской графике. 1989-2014», 2014 г.
3. Почтовая открытка «31 августа 1989 года. Лимба Ноастрэ».
4. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.1991 г.
5. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.1994 г.
6. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.1996 г.
7. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.1997 г.

8. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.1998 г.
9. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.2000 г.
10. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08. 2001 г.
11. Спецштемпель «Национальный праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.2002 г.
12. Спецштемпель «Праздник «Лимба Ноастрэ», 31.08.2003 г.

25.05.2020

Ana Griţco, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7082-8431, e-mail: anagritco87@gmail.com

TEHNICI DE INTERPRETERE A VALORILOR PATRIMONIULUI DIN PROVINCIILE TRENTO ŞI FERRARA, ITALIA

Lucia Marinescu-Tonu

Cel mai important scop al interpretării
nu este instruirea, ci provocarea
vizitatorilor.
(Adina Nicoleta Candrea)

Cuvinte-cheie: patrimoniu, muzeu, valorificare, interpretare, promovare, educare, sustenabilitate.

Secolul al XX-lea, prin schimbările de percepţie, de teoretizare, dar şi de practici muzeale, a modificat atât categoriile de public vizitator, cât şi, mai ales, activităţile desfăşurate de instituţiile muzeale, care, de acum înainte, pun înaintea obiectului de muzeu, omul, vizitatorul, necesităţile sale culturale, satisfacerea acestora, modul de comunicare şi de transmitere a informaţiilor cuprinse în aceste obiecte, actul de cunoaştere şi de educaţie. Astfel, progresele apărute în sfera tehnologiei tot mai sofisticate a făcut ca interesele specialiştilor de muzeu să se coreleze tot mai mult cu noile tehnologii, cu noile tendinţe din cercetarea psihologică, sociologică, lingvistică, epistemologică, artistică, antropologică, filozofică, istorică sau educaţională. Şi acest fapt este transpus în cadrul ***interpretării şi re-interpretării*** obiectului de muzeu, a spaţializării sale într-un nou context, cel muzeal, al *interpretării* sale ca vehicul al informaţiilor către vizitator, ca o reală media purtătoare de educaţie şi instrucţie (Boda 2018, 11).

Regândirea întregii abordări a expunerii de bază şi a tehnicilor de interpretare a colecţiilor muzeale, formarea personalului şi adaptarea la noile exigenţe ale pieţii şi ale vizitatorilor au reformulat, în prezent, şi direcţiile primordiale în activitatea muzeelor naţionale şi regionale din Republica Moldova. Excesele de scientizare – tentante şi, în parte, explicabile – nu mai sunt acceptate în instituţii muzeale de largă notorietate, sau, oricum, activitatea ştiinţifică este strict canalizată spre interesele care sunt impuse de acţiunea educaţională şi decurg din analiza corectă a opţiunilor, gusturilor şi cerinţelor publicului.

În paginile care urmează, vom face o trecere în revistă a unor exemple de bune practici privind rolul tehnicilor de interpretare a patrimoniului în muzeele din Italia. Identificarea lor a fost posibilă datorită unei vizite de o săptămână, constituită ca un schimb de experienţă în cadrul Proiectului Twining „Suport pentru promovarea patrimoniului cultural în Republica Moldova, prin păstrarea şi protecţia acestuia". Vizita s-a derulat în perioada 9-15 iunie 2019 şi a inclus întâlniri de lucru în mai multe muzee din Provinciile Trento şi Ferrara, precum şi cu reprezentanţii structurilor responsabile de gestionarea patrimoniului natural şi a celui cultural din Italia.

În Italia, decretul din 10 mai 2001 referitor la instituţiile culturale a impus *Criterii* precise privind funcţionarea muzeelor; după conferinţa regiunilor (Bologna, 28 septembrie 1999), fixată pe dezbaterea *Standardelor pentru muzee*, s-a format o nouă concepţie urmărită cu tenacitate de autorităţi (Opriş 2008). Acestea critică *tezele* mai vechi, legate de atitudini contraproductive, elitare, aristocratice, prezente în anumite cercuri, instalând o filozofie muzeală, centrată pe integralism cultural, pe democraţia ofertelor şi pe înlăturarea discriminărilor de ordin patrimonial. Decretul a stabilit standardele muzeale, acordând pondere egalităţii de şanse pentru diferite regiuni şi muzeele acestora, dar păstrând controlul central în materie de stabilire a politicii şi strategiilor domeniale.

Vizita de studiu ne-a oferit un evantai destul de diversificat de realizări muzeografice, care ne-a permis să cunoaştem cum s-au implementat aceste criterii şi să analizăm activitatea a diverse instituţii responsabile de *interpretare a valorilor patrimoniului*.

Deşi conceptul de ***Interpretare*** a fost definit de diferiţi autori, instituţii sau asociaţii, nu s-a ajuns la un consens pe plan internaţional.

AIP (Asociația Spaniolă pentru Interpretarea Valorilor Patrimoniului) consideră că *interpretarea este arta de a dezvălui la fața locului sensul patrimoniului natural, cultural și istoric, pentru o audiență care vizitează un loc în timpul său liber*.

Odată cu debutul conceptului de *Interpretare*, acesta a fost asociat cu protecția resurselor naturale și a fost centrat pe protecția parcurilor naturale. Apoi, în perioada anilor '90, conceptul a fost extins spre resursele culturale. În prezent, termenul este de ***Interpretare a Valorilor Patrimoniului*** și a fost referit atât la resursele naturale, cât și la cele culturale.

Interpretarea joacă un rol important în trăirea experiențelor în muzee prin combinarea aspectelor tangibile, precum și a celor intangibile. Vizitatorul trebuie să plece cu informații noi (în funcție de nivelul său de pregătire și de gradul de receptivitate), dar, în mod obligatoriu, impresionat, fascinat de câteva noutăți de care nu auzise sau la care nu se gândise înainte de a veni în muzeu. Pentru ca interpretarea să genereze un efect asupra vizitatorilor, aceasta trebuie organizată astfel încât să-i surprindă și să-i încânte pe cei pe care-i vizează, insuflându-le entuziasm pentru ceva, față de care înainte aveau doar o ușoară curiozitate (Candrea, Nechita 2015, 85).

Capacitatea de transmitere a aprecierii și entuziasmului pentru patrimoniul deținut și abilitatea de-a explica vizitatorului trăsăturile care îl fac deosebit sunt doar câteva dintre însușirile care definesc ***Muzeul de Istorie din Comacchio***, *Provincia Ferrara (Museo Delta Antico)*.

Muzeul Delta Antico a fost așezat în clădirea istorică a spitalului Sf. Camillo (1771-1784), proiectată de arhitecții Antonio Foschini și Gaetano Genta în stil neoclasic. După lucrările de reabilitare și modernizare (1997-2013), realizate din fonduri europene, muzeul a fost deschis publicului. Este rezultatul multor ani de interacțiune, imersiune deplină în atmosferă, dialog și cercetare care vizează interpretarea, unificarea, simbolizarea și materializarea spiritului civilizației antice din Delta Po.

Acest muzeu a devenit un exemplu de cum se poate ieși din linia clasică, deși este valorificată expoziațional întreaga varietate de elemente decorative ale unui edificiu din sec. al XVIII-lea. Trebuie notat faptul că clădirea reprezintă în sine o așezare excepțională și înălțătoare, sugerând mai multe soluții de design. Logistica muzeală a fost proiectată pentru a valorifica mii de obiecte în registre tematice, pe perioade istorice distincte, printr-o eficientă manieră interactivă, care include realitatea augumentată și accesul la informații digitale despre fiecare exponat din cele peste două mii expuse. Expoziția permanentă a fost proiectată ca o narațiune unică și sugestivă, capabilă să conecteze și să explice multitudinea de obiecte păstrate în muzeu. Potrivit conceptului, elementele centrale ale interpretării sunt inspirate de natura, simplitatea și habitatul civilizației antice din delta râului Po: relația simbolică dintre *Pământ, Lemn și Apă*.

Prezența *Apei* este evocată la nivel plurisenzorial de iluminarea albastră reflectată pe „fundul mării", de albastrul deschis al nisipului, de sunetul valurilor, de parfumul mării. *Lemnul*, liantul dintre om și apă, este transpus în expoziție sub forma pasarelelor, docurilor, a ambarcațiunilor și a vitrinelor fațetate cu lemn ecologic.

Un centru de interes prezintă compartimentul *Corabia romană,* care recompune sugestiv dimensiunea unei bărci reale, descoperite în 1981. Două suprafețe mari curbate reprezintă carcasa unei epave din perioada antică. Bineînțeles, această reconstrucție nu este una exactă, dar scopul a fost de a crea atmosfera potrivită, ca vizitatorii să exploreze descoperirile arheologice remarcabile, provenite dintr-un eveniment dramatic care a avut loc două mii de ani în urmă. Diverse instalații multimedia transpun vizitatorul în atmosfera orașului antic Spina. Elementele de design reconstituie aspectul urban și ambianța orașului portuar. O expunere ce îmbină reconstituirile cu cele mai recente inovații tehnologice în materie de iluminat și proiecții audiovizuale.

Discursul expoziției este susținut atât de „obiectul pretext", prin care înțelegem obiectul ales în mod unic, pentru a ilustra discursul expoziției, cât și de „obiectul manipulat", adică obiectul deviat de la funcția, valoarea sa normală și semnificația originală. Într-adevăr, se pare că publicul este atras, mai ales, de reconstituiri (reale sau virtuale), capabile să îi ofere senzații cât mai aproape de „viață". Vitrinele cu obiecte înșirate în poziții simetrice, ca în magazinele de cosmetice, nu prea mai sunt apreciate (Nițulescu 2003).

Pentru ca interpretarea să genereze un efect complex asupra vizitatorilor, expoziția este completată de ***itinerarul olfactiv***. În „lumea romană",

împreună cu sunetul apei, se simte un parfum proaspăt de *alge de mare şi sare*, în „oraşul etrusc Spina" – parfumul rafinat al *irisului sălbatic*, iar „Comacchio – imperiul construit pe nisip" este învăluit de parfumul *mirodeniilor orientale*. Esenţele parfumate au fost concepute şi create special pentru muzeu de celebrii creatori Claudia Scattolini şi Fragrance Designer, pe baza sugestiilor oferite de autorii expoziţiei[1].

Expoziţia muzeului se prezintă ca o conversaţie ale cărei fire diverse trebuie să se înnoade, crearea acesteia fiind, de fapt, un exerciţiu dialogic în cursul căruia designerii îşi desemnează discursul, îl dezvoltă în funcţie de dezvoltarea virtuală a vizitatorului, care este obligat să opereze între lumea „reală"şi lumea artificială a expoziţiei, transformându-l astfel într-un „actor", în sensul figurat al termenului.

Toate aceste amenajări urmăresc ca publicul vizitator să se simtă bine, confortabil, să dorească să revină într-un loc agreabil. Aceasta şi pentru aprecierea şi admirarea înaltei calităţi a celor expuse şi a expunerii în sine, ridicată la tot mai moderne standarde.

În unele muzee, istoria implicării publicului începe odată cu înfiinţarea lor, dacă nu chiar înainte de înfiinţarea propriu-zisă, cum este cazul ***Reţelei Muzeale Ledro (ReLED)*** din Provincia Autonomă Trento.

Creat în 2012, ReLED reuneşte o reţea de muzee şi de structuri asociate, instalate în locuri emblematice ale patrimoniului local. Într-un circuit de vizite de-a lungul Văii de Ledro, vizitatorul este condus la un Centru de cercetare şi documentare, unde există o mică expoziţie despre istoria văii, la Muzeul Locuinţelor lacustre, la Muzeul Garibaldi, la Centrul de Vizitare a Lacului Ampola, la Centrul de cercetare a florei şi faunei din Tremalzo, la Centrul Ornitologic din Casèt, la Muzeul Farmaciei din Foletto din Piave, la un ansamblu de puncte de vizitare *in situ*. Muzeele din ReLED îndeplinesc rolul de motoare ale dezvoltării economice în cadrul comunităţilor, de atracţii turistice, de sursă de venituri, dar şi de instrumente de ocupare a forţei de muncă, prin programele speciale pe care le oferă pentru persoanele dezavantajate social. ReLED lucrează în parteneriat cu comunităţile şi organizaţiile locale din sectorul public, privat şi de voluntariat. Această formă a instituţiei muzeale permite *o interpretare a spaţiului* (Rivière 1975-1980). Permite prelucrarea şi transmiterea informaţiei despre natura şi cultura locului vizitat. O instituţie care gestionează, studiază, explorează în scopuri ştiinţifice, educative şi culturale în general, patrimoniul global al unei anumite comunităţi, înţelegând prin aceasta totalitatea mediului natural şi cultural al comunităţii respective (Pina 2003). Muzeele din cadrul reţelei reuşesc să contribuie la revitalizarea comunităţii, să diversifice opţiunile de recreere, să facă viaţa comunităţii mai interesantă şi mai plină de satisfacţii. Ei reuşesc să asigure respectarea şi implementarea unor principii precum echitatea, egalitatea, incluziunea socială.

Programele de dezvoltare a ReLED, elaborate în consiliile ştiinţifice, sunt dezbătute cu autorităţile şi prezentate spre informare opiniei publice. Şi absolut toate servesc unei conduceri mai bune şi mai eficiente a instituţiei muzeale. Astfel, rolul social al muzeului, existenţa sa ca element de coeziune, de continuitate şi de identitate a unei comunităţi se manifestă prin conservarea pentru comunitate a bunurilor propriei istorii (Popa 2003). Acesta este rolul social, care constă în faptul că muzeele, conţinând obiectele materiale care au fost create în decursul istoriei, folosite şi adunate de o comunitate dată, reprezintă mărturia istorică a acestei comunităţi, ceea ce înseamnă memoria care permite acestei comunităţi să existe în timp.

Muzeul Locuinţelor lacustre *(Museo delle Palafitte del Lago di Ledro)* este cartea de vizită a reţelei muzeale. Situl arheologic din Valea Ledro este unul din *siturile palafitice preistorice din zona Alpilor,* care reprezintă un obiectiv transfrontalier din Patrimoniul mondial UNESCO, format din 111 situri individuale din zona Alpilor, pe teritoriile Austriei, Franţei, Germaniei, Italiei, Sloveniei şi Elveţiei. Cele 111 situri cu aproximativ o mie de locuinţe lacustre au fost incluse, în anul 2011, sub un singur obiectiv UNESCO, cu o suprafaţă de 240 hectare.

Cladirea muzeului, proiectată de arhitectul Marcello Piovan din Veneţia, constituie un portal de trecere din dimensiunea actuală în *situl palafitic*. Discursul expoziţional este construit în jurul unei canoe monoxile, descoperite în 1961. Expunerea canoei este considerată atât ca un act de prezentare, cât şi ca unul de interacţionare, interpretare şi comunicare. Este elementul de bază al expoziţiei,

[1] http://www.museodeltaantico.com/

este tot ceea ce omul poate percepe prin simțurile sale, odată cu acestea distingând și ideile care, ca entități imaginare, au nevoie de a fi materializate, pentru a fi comunicate. Luminozitatea și promptitudinea sistemului descriptiv și narativ nu solicită vizitatorului anumite cunoștințe specifice.

Pentru ca interpretarea să genereze un efect memorabil asupra vizitatorilor, să încurajeze explorarea și implicarea, și nu doar o observare pasivă, muzeul invită publicul în *satul didactic*. Obiectivul principal este recontextualizarea obiectelor deținute în muzeu. Proiectul se fundamentează pe reconstituiri tridimensionale (construcții casnice lacustre), accentuând modelele arhaice de locuire și reuniune publică, oferind o altă înțelegere – deductibilă – identității culturale prin instalații și spectacole, ateliere educaționale, activități de arheologie experimentală, conferințe și concerte organizate în cadrul Festivalului Palafittando[2]. În asemenea condiții, muzeul devine un instrument pe care o putere și o populație îl proiectează, îl construiesc și îl explorează împreună. Puterea aceasta vine cu propriii săi specialiști, cu înlesnirile și mijloacele sale materiale.

Un alt muzeu în care populația își urmează propriile sale aspirații, cu cultura sa, cu capacitățile sale de acces, un model al interpretării complexe, îl constituie ***Ecomuzeul din Argenta*** *(Ecomuseum di Argenta)*.

Ecomuzeul este o expresie a omului și a naturii. Omul este aici prezentat în mediul său natural. Natura este în starea sa sălbatică, dar și în forma în care societatea tradițională și societatea industrială au adaptat-o imaginii lor. Este un loc de conservare, în măsura în care contribuie la conservarea și punerea în valoare a patrimoniului natural și cultural al acestei populații (Bringer 1988).

Ecomuzeul regiunii Argenta a luat naștere prin recuperarea, reutilizarea, muzeificarea proto-instalațiilor industriale și valorificarea rezervațiilor naturale din delta râului Po. Acest proiect a fost realizat în mai multe etape, cu fonduri naționale și europene. La baza formării ecomuzeului au stat trei instituții muzeale: *Museo delle Vali, Museo della Bonifca (Muzeul Apei), Museo Civico și Rezervația Naturală Valli di Argenta*. În comun, ele constituie un complex eco-muzeal, realizat și condus de autoritățile publice și de localnicii de aici. Implicarea autorității publice se realizează prin intermediul experților, al facilităților și resurselor ce le distribuie, implicarea populației locale depinzând de aspirațiile, cunoștințele și opțiunile individuale. Împreună încearcă să valorifice patrimoniul ce reprezintă evoluția acestui teritoriu și a mediului înconjurător.

Museo delle Valli di Argenta, centrul de organizare și informare al întregului complex eco-muzeal, se află într-o clădire din secolul al XVII-lea, cunoscută și sub numele de „Casino di Compotto". Edificiul impresionează prin arhitectura deosebită și prin spațiile interioare inventive și fascinante, construite din lemn ecologic. Vitrinele sunt fațetate cu sită din lemn natural, iar tavanul este susținut de trunchiuri refolosite de copaci. Materialele naturale au fost utilizate în toate spațiile, pentru a sublinia conceptul „eco-biologic". Deoarece spațiile au fost proiectate pentru învățare și educare, muzeul este organizat în jurul unui spațiu central comun, în timp ce celelalte zone sunt organizate tematic. Dimensiunea interactivă, a tehnicului și a digitalului, a realității augmentate, complementară oricărui discurs muzeografic modern, este și ea prezentă prin „camera sunetelor și culorilor". Astfel, prin intermediul patrimoniului, prezentat în expoziția permanentă sau cea temporară, muzeul încearcă să ofere vizitatorului de vârste diferite informații cât mai actuale, într-o formă cât mai atractivă și accesibilă și, totodată, să contribuie la formarea sa ca individ responsabil față de mediu. Muzeul a ales să îi îndrume pe vizitatorii săi în spiritul valorilor de protejare a mediului, prin activități educative și distractive deopotrivă. Acesta realizează activitatea de educare ecologică a publicului, prin ghidaje tematice, ateliere educative, proiecte educative, dar și prin publicații și articole tematice de promovare.

Muzeul desfășoară ateliere educative în colaborare cu *Museo della Bonifca (Muzeul Apei),* unul din promotorii arheologiei industriale. Colaborarea are ca scop familiarizarea copiilor cu activitatea Stației de Pompare a Apei din Saiarino, cu procesele și tehnologiile de desecare a terenurilor, cu evoluția proceselor de filtrare a apei, de irigare a terenurilor agricole[3]. Abordarea desfășurării atelierelor educative, care cuprind: o primă parte de discuții în zona dedicată temei abordate, în expoziția permanentă a muzeului, și o parte

[2] https://www.palafitteledro.it/en/the-museum/

[3] https://www.ferraraterraeacqua.it/en/argenta/discover-the-area/nature-and-environment/parks-and-natural-reserves/ecomuseum-of-argenta-po-delta-park

practică, reprezintă un model prin care copiii îşi dezvoltă diferite abilităţi într-un mod activ şi distractiv pentru ei. Atelierele reprezintă, totodată, şi un exemplu prin care o expoziţie permanentă de profil poate fi *interpretată,* contribuind la transmiterea de cunoştinţe în domeniul educaţiei ecologice şi formarea unui comportament responsabil faţă de natură. Pentru a educa publicul, implicarea lui în educaţia ecologică este foarte importantă şi trebuie să fie permanentă. Această activitate de educare este complexă, aducând o contribuţie însemnată cu privire la dezvoltarea individului şi a societăţii în general.

Spectacolul, animarea monumentelor şi a siturilor, serviciile aduse publicului pentru buna sa informare (prin pliante, ghiduri, postere etc.) au ridicat nu doar profitul general al localităţilor din regiune, ci şi prestigiul acestora, dovedind că un muzeu bun îşi va trata propriile colecţii ca părţi dintr-o piesă de teatru, folosind toate tehnicile lumii dramatice: lumina şi sunetul, textul, recrearea şi animaţia. În unele cazuri, este recomandată invitarea vizitatorilor să participe la spectacol, lăsându-i să atingă exponatele, acolo unde normele de conservare o permit, replicile sau modelele, unde acestea nu o permit, încurajarea vizitatorilor să privească procesul de fabricaţie, oferindule, totodată, posibilitatea să se implice (Candrea, Nechita 2015).

Satisfacţia vizitatorului a devenit, în urma acestor măsuri, o temă permanent urmărită, iar muzeul larg deschis tuturor – o ţintă.

Bibliografie

Boda 2018: G. Boda, Perspective şi interpretări ale muzeologiei şi patrimoniului în secolele XX-XXI (Târgovişte 2018).

Bringer 1988: J. Bringer, Concepts et dèmarches de l'interprètation (Montpellier 1988).

Candrea, Nechita 2015: A. Candrea, F. Nechita, Interpretarea şi promovarea patrimoniului cultural în muzee (Braşov 2015).

Niţulescu 2003: V. Niţulescu, Muzeografia europeană: noi tendinţe. Revista muzeelor 3-4, 2003, 50-55.

Opriş 2008: I. Opriş, Provocarea noilor muzeografii (Brăila 2008).

Pina 2003: G. Pina, Baze teoretice pentru un Muzeu de Istorie Naturală. Revista muzeelor 1-2, 2003, 30-75.

Popa 2003: L. Popa, Muzeul şi publicul – tendinţe actuale. Revista muzeelor 3-4, 2003, 33-39.

Rivière 1975-1980: G.H. Rivière, Definizione di ecomuseo. In: Vagues, une anthologie de la nouvelle museologie, vol. I, 1975-1980, 443-445.

Techniques for interpreting cultural heritage in the provinces of Trento and Ferrara

Keywords: heritage, museum, cultural development, interpretation, promotion, education, sustainable development.

Abstract: Rethinking the approach to organizing exhibitions and methods of interpreting museum collections, training staff and adapting to new requirements of the market and visitors are currently the main activities of national and regional museums in the Republic of Moldova. The interpretation of museum objects is of great importance for the effective operation of the museum, combining material and non-material aspects. In order for the perception of cultural values to be the most complete and leave a lasting impression on visitors, their interpretation in the museum should evoke positive emotions, it should captivate and encourage research; the visitor should not remain just a passive observer.

Museums of Trento and Ferrara (Italy) can serve as an example of successful experience in the art of interpreting cultural values; they approach organizing exhibitions as setting up performances using theatrical techniques: light and sound, text, entertainment and animation. They invite visitors to take part in the performance, allowing them to touch the exhibits if this does not contradict the requirements for their preservation. Studying the experience of Italian museums, with their high level of interpretation and promotion of cultural heritage, allows us to identify a number of measures that must be taken to develop and professionalize this activity in museums of the Republic of Moldova.

Методы интерпретации объектов культурного наследия в провинциях Тренто и Феррара

Ключевые слова: наследие, музей, культурное освоение, интерпретация, продвижение, образование, устойчивое развитие.

Резюме: Переосмысление подхода к организации выставок и методам интерпретации музейных коллекций, обучение персонала и адаптация к новым требованиям рынка и посетителей в настоящее время являются основными направлениями деятельности национальных и региональных музеев в Республике Молдова. Интерпретация музейных предметов имеет большое значение для эффективной работы музея, объединяя материальные и нематериальные аспекты. Для того чтобы восприятие культурных ценностей было наиболее полным и оставляло долгое впечатление у посетителей, их интерпретация в музее должна вызывать положительные эмоции, она должна увлекать и подталкивать к исследованию; посетитель не должен оставаться лишь пассивным наблюдателем.

Примером удачного опыта в искусстве интерпретации культурных ценностей могут служить музеи Тренто и Феррары (Италия), которые подходят к организации выставок как к постановке спектаклей, используя приемы из мира театра: свет и звук, текст, развлечения и анимацию. Они приглашают посетителей принять участие в представлении, позволяя им прикасаться к экспонатам, если это не наносит ущерба их сохранности. Изучение опыта музеев Италии, с их высоким уровнем интерпретации и пропаганды культурного наследия, позволяет нам определить ряд мер, которые необходимо принять для развития и профессионализации этой деятельности в музеях Республики Молдова.

08.05.2020

Lucia Marinescu-Tonu, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-1364-2286, e-mail: lucica.marinescu@yahoo.com

SIMBOLURI HERALDICE RURALE, ADOPTATE ÎN REPUBLICA MOLDOVA ÎN ANII 2017-2018[1]

Silviu Andrieș-Tabac

Cuvinte-cheie: heraldică, vexilologie, stemă rurală, drapel rural, Republica Moldova.

În materie de elaborări heraldice și vexilologice rurale, anii 2017-2018 au fost prolifici pentru Republica Moldova. Cu alte ocazii, au fost publicate studii despre noile simboluri ale *comunei Băcioi*, municipiul Chișinău (cuprinde satele Băcioi, Brăila, Frumușica și Străisteni) (Andrieș-Tabac 2018), și cele ale *satului Malcoci*, raionul Ialoveni (Andrieș-Tabac 2018a), adoptate în 2018. Un studiu dedicat simbolurilor *comunelor Țiganca*, raionul Cantemir (cuprinde satele Țiganca, Ghioltosu și Țiganca Nouă), și *Cuhnești*, raionul Glodeni (cuprinde satele Cuhnești, Bisericani, Cot, Movileni și Serghieni), adoptate în același an, se află în curs de apariție (Andrieș-Tabac 2020). În cele ce urmează, vom prezenta, în ordinea înregistrării în Armorialul General al Republicii Moldova, celelalte însemne rurale, adoptate în perioada respectivă, incluzând stemele și drapelele *satelor Capaclia* (raionul Cantemir), *Caracui* (raionul Hâncești), *Cioburciu* (raionul Ștefan-Vodă), *Ciuciulea* (raionul Glodeni), *Corten* (raionul Taraclia), *Doroțcaia* (raionul Dubăsari), *Giurgiulești* (raionul Cahul), *Plop* (raionul Dondușeni), *Sireți* (raionul Strășeni), *Vișniovca* (raionul Cantemir), precum și cele ale *comunei Gura Căinarului* (inclusiv satele Gura Căinarului și Zarojeni, raionul Florești).

Înainte de a purcede la descrierea și explicarea simbolurilor concrete, vom face două observații cu caracter general. Prima ține de faptul că scutul fiecărei steme este timbrat de o coroană specială, care arată statutul localității în conformitate cu normele heraldice naționale și nu comportă o semnificație specială, proprie pentru stema dată. Cea de-a doua observație se referă la faptul că regula generală presupune că drapelele au fost elaborate în baza stemelor respective și păstrează semnificațiile însemnului heraldic. Unele particularități ce țin de coroanele de timbru și de drapelele rurale vor fi menționate în cazurile când va fi necesar.

I. Stema și drapelul satului Vișniovca, raionul Cantemir

Simbolurile heraldice ale satului Vișniovca au fost elaborate în mandatul primarului Olga Pac, a cărei inițiativă a fost sprijinită de consătenii dr. Didina Rogojină și Vitalie Basarab (Maștalirov), dar și de comunitatea germană de emigranți din Vișniovca. După numeroase căutări și coordonări, stema și drapelul satului Vișniovca[2] au fost avizate în ședința Comisiei Naționale de Heraldică de pe lângă Președintele Republicii Moldova din 27 iunie 2017 (Decizia nr. 32-V.01) și aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Vișniovca nr. 04/11 din 30 iunie 2017. Simbolurile au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul Președintelui Republicii nr. 373-VIII din 12 septembrie 2017[3].

Stema are următoarea blazonare: scut tripartit în furcă înaltă; în prima partițiune, în câmp de argint, o roză heraldică roșie, garnisită cu buton de aur și sepale verzi; într-a doua, herbul Prus I: pe roșu, o cruce dublă fără jumătatea dextră a traversei de jos, de argint; într-a treia, pe aur, un cleşte de fierar, negru; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 1).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată, tăiată orizontal galben și roșu, cu un triunghi culcat la harpă, cu vârful în centrul pânzei, alb și încărcat cu o roză heraldică roșie, garnisită cu buton galben și sepale verzi (fig. 2).

[1] La baza acestui articol au fost puse comunicările autorului, prezentate la al XVII-lea și al XVIII-lea simpozioane de numismatică și la conferința științifică anuală a Muzeului Național de Istorie a Moldovei, ediția a XXIX-a (Andrieș-Tabac 2017; Andrieș-Tabac 2019; Andrieș-Tabac 2019a).

[2] Autor Silviu Andrieș-Tabac, pictor Alexandru Roșca-Ceban.

[3] Monitorul Oficial al Republicii Moldova (MORM), 2017, nr. 340-351, 22 septembrie, partea I, art. 585, p. 7.

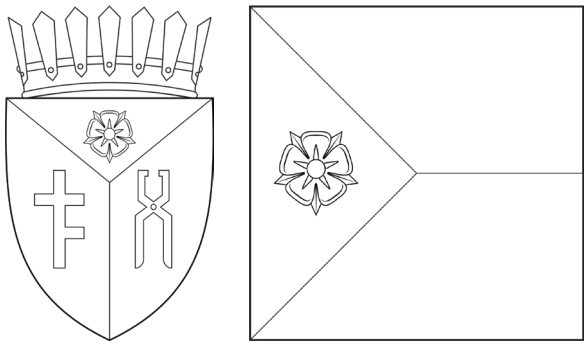

Fig. 1-2. Stema şi drapelul satului Vişniovca, raionul Cantemir, 2017.

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Satele Capaclia (denumirile vechi – Selişte, Capaclia-Răzeşi) şi Vişniovca (denumirea veche – Capaclia Nouă) din raionul Cantemir au făcut parte din aceeaşi moşie istorică, cu denumirea de origine tătărească Capaclia. Toponimul Capaclia provine de la un antroponim de origine turco-tătară, Capaclî (în turceşte *kapaklı*, de la *kapac* – „capac" + sufixul *–lı*), însemnând în sens propriu „cu capac", iar în sens figurat – „închis, tainic, secret" (Eremia 1970, 86). Aplicat antroponimului, sensul figurat este cel mai probabil şi poate fi interpretat ca „om închis, misterios, secretos".

Parcursul istoric comun al celor două sate, aflarea în proprietatea aceleiaşi familii Rosetti, legăturile economice cimentate în epoca sovietică prin apartenenţa la sovhozul-fabrică „Vişniovca" al Asociaţiei Agroindustriale „Moldefirmasloprom", specializat în cultivarea şi prelucrarea plantelor eterouleioase şi numeroşi alţi factori au favorizat păstrarea relaţiilor umane strânse şi afinităţile sufleteşti dintre locuitorii celor două sate. Diferenţierea s-a făcut mai ales în secolul al XX-lea. Dacă satul Capaclia, în codrii căruia se află faimoasa Fântână a Zânelor, şi-a păstrat tradiţiile strămoşeşti şi preţuirea pentru moştenirea etno-folclorică, Vişniovca, prin contribuţia familiei nobililor polonezi Wisznjowski, a nemţilor colonişti şi a statutului de aşezare de tip orăşenesc, deţinut din 1948, a purces pe calea urbanizării, care a remodelat gândirea sătenilor. Punctele comune şi individualizatoare au fost luate în calcul la elaborarea în paralel a însemnelor celor două sate, aprobate ambele în 2017.

Partiţionarea scutului heraldic a stemei satului Vişniovca în trei câmpuri distincte sugerează trei elemente componente ale stemei, fiecare invocând o altă faţetă a identităţii localităţii.

Prima partiţiune – în câmp de argint, o roză heraldică roşie, garnisită cu buton de aur şi sepale verzi – apelează la procedeul heraldic al armelor grăitoare, cu referire la prima denumire a satului. Localitatea a apărut prin separare de satul şi moşia Capaclia (Capaclia-Răzeşi) şi s-a numit iniţial Capaclia Nouă, fiind atestată documentar la 1863[4]. Denumirea Capaclia, după cum am arătat mai sus, provine de la un antroponim de origine turco-tătară Capaclî, care, în sens figurat, ar însemna „om închis, misterios, secretos". Pentru a simboliza această idee, s-a apelat la o tradiţie antică romană, cunoscută din expresia *sub rosa* – „sub protecţia trandafirului", însemnând „în mod foarte confidenţial". La romani, trandafirul era emblema tainei. Dacă un trandafir era prins de tavan deasupra mesei de ospăţ, se subînţelegea că tot ce se va discuta sau face *„sub rosa"* va rămânea confidenţial. Mitologia romană înregistrează gestul lui Eros de a oferi un trandafir lui Harpocrat, zeul tăcerii, pentru a nu divulga aventurile erotice ale Venerei. Ulterior, trandafirul cu apel la păstrarea tăcerii va fi plasat deasupra uşilor, unde aveau loc întrunirile secrete, sau desenat figurat pe tavanul încăperilor pentru consfătuirile tainice, dar şi pe paravanul de lemn al confesionalului catolic (Munteanu, Munteanu 1996, 297; Бабичев, Боровский 1999, 624-625).

Trandafirul este apropiat de satul Vişniovca şi din alte două motive.

În primul rând, este vorba de faptul că, după cum se consemnează în recensământul funciar de la 1817, moşia Capaclia a aparţinut medelnicerului Vasile Roset (Rosetti) (Халиппа 1907, 195), familia Rosetti uzitând în timp de următoarea stemă de familie, binecunoscută: scut tăiat, de argint şi de azur, cu o amforă cu două toarte şi picior, broşând, dintr-unul în celălalt, având în ea trei fire de trandafir roşu, cu tulpinile şi frunzele verzi (fig. 3) (Cernovodeanu 1977, 370-371; Hagi-Moscu 1918, pl. IX).

Într-al doilea rând, trandafirul face aluzie la una dintre ocupaţiile economice importante pe care le-a avut localitatea. În perioada sovietică, localitatea Vişniovca, care din 30 octombrie 1948 a avut statutul de aşezare de tip orăşenesc (orăşel) (RSS Moldovenească 1988, 34), era sediul sovhozului-fabrică „Vişniovca" al Asociaţiei Agroin-

[4] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică (în continuare – Arhiva CNH), Dosarul satului Vişniovca, raionul Cantemir, Chestionarul heraldic.

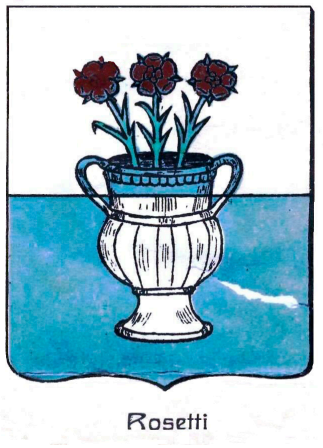

Fig. 3. Stema familiei Rosetti (după Emanoil Hagi-Moscu).

dustriale „Moldefirmasloprom", specializate în cultivarea şi prelucrarea plantelor eterouleioase (Vişniovca 1971; Вишневка 1982). Aici, după cum mărturisesc sătenii, se cultivau trandafiri, levănţică, salvie, mentă, mărar, din care şi extrăgeau uleiuri eterice. Astfel, trandafirul din stemă simbolizează şi această ramură economică, prosperă cândva.

Din punct de vedere tehnic, a fost ales un trandafir heraldic – roza, reprezentând, de fapt, floarea de măceş (lat. *Rosa canina*), adică trandafirul sălbatic, care este una dintre cele două flori heraldice prin excelenţă.

Cea de-a doua partiţiune heraldică a stemei satului cuprinde herbul polonez Prus I: pe roşu, o cruce dublă, fără jumătatea dextră a traversei de jos, de argint. Şi în acest caz este vorba despre utilizarea procedeului armelor grăitoare, dar cu referire la denumirea actuală a localităţii. În 1881, nobilul polonez Sebastian Wisznjowski (Wiszniewski, Wiszniowski, Wiśniewski, Wiśniowski), descendent al unei stirpe de şleahtici polonezi din Chelm, care făcea parte din herbul Prus I, stabilit în Basarabia din gubernia Kiev (Bezviconi 1943, 172)[5], a cumpărat 2212 desetine de pământ din moşia Capaclia Nouă şi s-a aşezat cu traiul aici, împreună cu familia. Contribuţia adusă de această familie la dezvoltarea localităţii a determinat înaintarea unei cereri, în 1911, din partea consiliului sătesc către guvernatorul Basarabiei pentru schimbarea denumirii satului în Vişniovca, în cinstea acestui neam. Cererea a fost satisfăcută la 30 decembrie 1912[6].

A treia partiţiune a scutului heraldic – pe aur, un cleşte de fierar, negru – sugerează vocaţia industrială a satului. Aceasta se datorează, se pare, comunităţii germane, care s-a stabilit aici în 1906 (circa 200 de familii sau 295 persoane, în 1907[7]), venind din Wittenberg (sau Würtenberg, sau, de fapt, poate, din Wittenbergul din sudul Basarabiei, cunoscut şi cu denumirea de Maloiaroslaveţ I), şi care în octombrie 1940, în contextul evenimentelor politico-militare, a fost evacuată în Germania. Locuitorii, influenţaţi de nemţi, şi-au dezvoltat mai mult decât vecinii capabilitatea de prelucrare a produselor agricole cultivate. Aici au existat mai multe mori de apă, o fabrică de ţiglă, o fierărie, un interes aparte pentru creşterea cailor de prăsilă[8]. De exemplu, proiectul de construcţie a unei mori cu aburi pentru măcinarea făinii în sat (a proprietarilor Johann Kunzler, Jakob Groshans, Georg Necker şi Georg Schmidt) a fost aprobat de Secţia de Construcţii a Consiliului de Guvernământ al Guberniei Basarabia prin procesul-verbal nr. 112 din 18 octombrie 1907[9].

Pentru a marca această vocaţie industrială a satului Vişniovca, dintre mobilele heraldice disponibile s-a ales una utilizată mai rar în heraldica românească, dar foarte populară în heraldica occidentală, mai ales cea germană – cleştele de fierar (fr. *Tenaille(s) (de forgeron)*; germ. *Zange, Schmiedezange*; rus. *кузнечные клещи*).

II. Stema şi drapelul satului Capaclia, raionul Cantemir

Exemplul primarului din Vişniovca, susţinut de imboldul aceluiaşi Vitalie Basarab (Maştalirov), un pasionat al heraldicii teritoriale ca parte componentă a ideii de civilizaţie, dar şi de îndemnul heraldistului secretar în Cabinetul de heraldică din cadrul Aparatului Preşedintelui Republicii Moldova, Nicolae Schiţco, l-a determinat pe primarul de Capaclia, Alexei Busuioc, să parcurgă aceeaşi cale de creare a simbolurilor heraldice săteşti.

[5] Dosarul de recunoaştere a nobleţei neamului vezi: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 2216, 18.07.1896-07.02.1914, 82 file.

[6] Arhiva CNH, Dosarul satului Vişniovca, raionul Cantemir, Chestionarul heraldic; ANRM, F. 9, inv. 1, d. 1995. Corespondenţa cu Comitetul irevocabil de zemstvă Cahul privind redenumirea comunei Capaclia Nouă, judeţul Ismail, în comuna Vişniovca, 1911-1912.

[7] La recensământul din 1930, în satul Vişineşti, din populaţia totală de 1347 persoane, 803 erau nemţi (Ernst 1997, 42).

[8] Comunicat de primarul Olga Pac.

[9] ANRM, F. 6, inv. 4, d. 1396, f. 120.

Stema și drapelul satului Capaclia[10] au fost avizate în ședința Comisiei Naționale de Heraldică în aceeași ședință din 27 iunie 2017 (Decizia nr. 33-V.01) și aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Capaclia nr. 06/04-XXVI din 28 august 2017. Simbolurile au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul Președintelui Republicii nr. 426-VIII din 3 noiembrie 2017[11].

Stema are următoarea blazonare: în câmp verde, Zâna Pădurii și Zâna Florilor, stând în picioare alături, văzute din față, cu fețele și mâinile de carnație și părul de aur, purtând straie de argint și protejând – Zâna Pădurii cu mâna stângă, dedesubt, iar Zâna Florilor cu cea dreaptă, deasupra – o fântână heraldică, aflată între ele și surmontată de o cruce recruciată de aur; în capul scutului, în câmp de argint, un fir de trandafir roșu, cu tulpina și frunzele verzi, în fascie; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 4).

Drapelul reprezintă a pânză pătrată verde, cu cap (2/7 h) alb; în câmpul verde sunt reprezentate Zâna Pădurii și Zâna Florilor, stând în picioare alături, văzute din față, cu fețele și mâinile de carnație și părul galben, purtând straie albe și protejând – Zâna Pădurii cu mâna stângă, dedesubt, iar Zâna Florilor cu cea dreaptă, deasupra – o fântână heraldică, aflată între ele și surmontată de o cruce recruciată galbenă; în capul alb al pânzei apare un fir de trandafir roșu, cu tulpina și frunzele verzi, așezat în fascie (fig. 5).

Explicația simbolicii este următoarea:

Satul Capaclia (Domencu, Nicu 2001)[12], care a avut și denumirile istorice de *Selişte (Sâlişte)* și *Capaclia-Răzeşi*, este așezat la marginea Codrilor Tigheciului și a făcut parte din fostul ținut moldovenesc al Codrului. Prin această situare geografică se explică culoarea verde a câmpului heraldic principal.

Compoziția din câmpul verde, cuprinzând o fântână heraldică, protejată de Zâna Pădurii și Zâna Florilor, invocă un loc pitoresc din moșia localității foarte îndrăgit de săteni – izvorul din pădure, cunoscut cu denumirea *Fântâna Zânelor*.

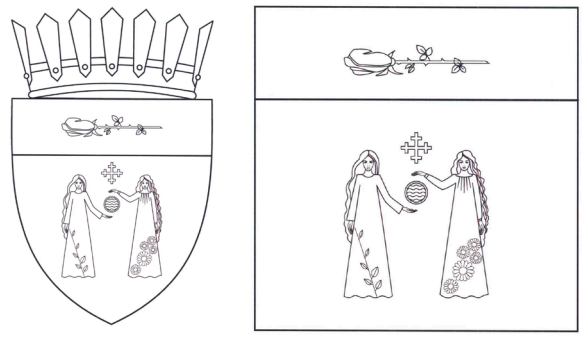

Fig. 4-5. Stema și drapelul satului Capaclia, raionul Cantemir, 2017.

Zânele, din punctul de vedere al clasificărilor științifice, sunt niște subdivinități feminine, prezente și în mitologia românească. Zâna Pădurii și Zâna Florilor fac parte din categoria zânelor bune și sunt „fecioare frumoase, zvelte, foarte tinere, năzdrăvane, prielnice omului cinstit și având totdeauna soluțiile esențiale pentru dificultățile ori impasurile inevitabile de care e asaltat eroul arhetipal" (Kernbach 1995, 688). Folcloriștii și etnografii au consemnat că zânele apar în imaginarul românesc în chip de fete tinere, de o frumusețe orbitoare, cu părul lung și despletit, purtând straie albe, lungi, neîncinse cu brâie și fără a avea vreo bijuterie[13] (Buzilă 2020). Această soluție a fost aleasă și de autorii simbolurilor satului Capaclia.

Crucea recruciată de aur, care surmontează fântâna heraldică, invocă un alt microtoponim local – *La Cruci*, loc unde, probabil, a existat cândva o mănăstire. Poziția crucii este aleasă ca una protectoare și dominând substratul mitic precreștin.

Capul scutului cuprinde o mobilă pe post de armă grăitoare, care se referă la denumirea satului și apelează la aceeași idee a trandafirului ca simbol al secretelor, care a fost revelată și în cazul satului Vișniovca. Și aici trandafirul este susținut de stema familiei proprietarilor Rosetti, deja trecută în revistă. În același timp, trandafirul „de taină" se dovedește a fi foarte potrivit cu firea locuitorilor satului Capaclia.

[10] Autor Silviu Andrieș-Tabac, pictor Oxana Diaconu-Catan.

[11] MORM, 2017, nr. 390-395, 10 noiembrie, partea I, art. 665, p. 16-17.

[12] Arhiva CNH, Dosarul satului Capaclia, raionul Cantemir, Chestionarul heraldic.

[13] Arhiva CNH, Dosarul satului Capaclia, raionul Cantemir, Chestionarul heraldic.

III. Stema şi drapelul satului Ciuciulea, raionul Glodeni

Simbolurile heraldice ale satului Ciuciulea au fost elaborate în mandatul primarului Ilie Calistru, la iniţiativa preotului Viorel Cojocaru, originar din localitate. Proiectele concepute de autor au fost desenate de pictorul Iurie Caminschi şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 5/7 din 27 septembrie 2017. Însemnele au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 466-VIII din 30 noiembrie 2017[14].

Stema are următoarea blazonare: scut gironat, de azur şi de aur, cu un disc de argint broşând, încărcat cu un cal roşu trecând sub o cruce labată neagră; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 6).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată, gironată albastru şi galben, purtând în mijloc un disc alb broşând, încărcat cu un cal roşu trecând sub o cruce labată neagră (fig. 7).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Partiţionarea scutului heraldic în soluţia gironat, care parcă aminteşte de aripile unei mori de vânt, evocă poziţia geografică a satului Ciuciulea la o altitudine la care vânturile îşi dau întâlnire şi fac posibilă captarea cu folos a energiei eoliene prin ridicarea unor mori. Această particularitate fizico-geografică a fost din trecut exploatată de localnici, fapt confirmat şi de toponimul istoric „Morile lui Osmachi", un loc populat, consemnat în cuprinsul moşiei Ciuciulea, alături de locul din pustiul Fedeştii, în cadrul recensământului funciar al Basarabiei din 1817 (Халиппа 1907, 94-95). Smalturile utilizate în această partiţionare sunt cele specifice pentru stihiile naturale: azurul este culoarea heraldică a cerului, iar aurul – cea a soarelui.

Discul de argint (argintul este culoarea heraldică a apei), aşezat broşând în plin mijlocul câmpului heraldic, invocă iazul Ciuciulea, care intersectează, dar şi uneşte satul.

Calul trecând apare în această stemă cu trei semnificaţii. În primul rând, este vorba de faptul că Ciuciulea a fost o staţie a poştei cu cai. Al doilea motiv de reprezentare a calului este acela că acest animal figurează ca una din emblemele tradiţionale de identificare a populaţiei rome şi, după

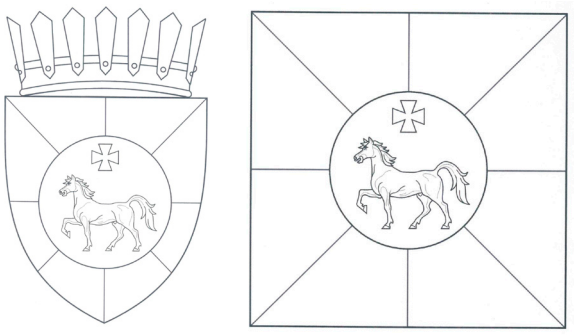

Fig. 6-7. Stema şi drapelul satului Ciuciulea, raionul Glodeni, 2017.

cum se ştie, ţiganii au fost una din etniile care, stabilindu-se aici şi asimilându-se ulterior, au contribuit din plin la dezvoltarea economică, la păstrarea tradiţiilor şi la prosperarea satului. În sfârşit, calul invocă tradiţia folclorică puternică la Ciuciulea, tradiţie care a născut numeroase personalităţi din domeniul culturii: cântăreţi, actori, regizori. În stemă, estre vorba concret de obiceiul de Anul Nou, când adolescenţii „joacă calul", o tradiţie azi păstrată în puţine sate şi din această cauză fiind mai individualizatoare pentru localitatea noastră[15]. Acelaşi obicei a determinat culoarea roşie a calului, căci anume roşul este culoarea sărbătorilor legate de schimbarea anilor.

Crucea labată neagră aminteşte vechea legătură a satului Ciuciulea cu mănăstirea Cetăţuia din Iaşi[16]. Soluţia ei artistică a fost inspirată din crucile vechilor pietre de mormânt boiereşti de la Ciuciulea, astăzi încastrate în zidul bisericii din localitate.

IV. Stema şi drapelul satului Doroţcaia, raionul Dubăsari

Simbolurile heraldice ale satului Doroţcaia au fost elaborate la iniţiativa primarului Valeriu Berzan şi a directorului muzeului din localitate, Andrei Berzan. Proiectele concepute de autor au fost desenate de pictorul Iurie Caminschi şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 8/2 din 1 noiembrie 2017. Însemnele au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 467-VIII din 30 noiembrie 2017[17].

[14] MORM, 2017, nr. 429-433, 8 decembrie, partea I, art. 720, p. 16-17.

[15] Arhiva CNH, Dosarul satului Ciuciulea, raionul Glodeni, Chestionarul heraldic.

[16] Arhiva CNH, Dosarul satului Ciuciulea, raionul Glodeni, Chestionarul heraldic.

[17] MORM, 2017, nr. 429-433, 8 decembrie, partea I, art. 721, p. 17.

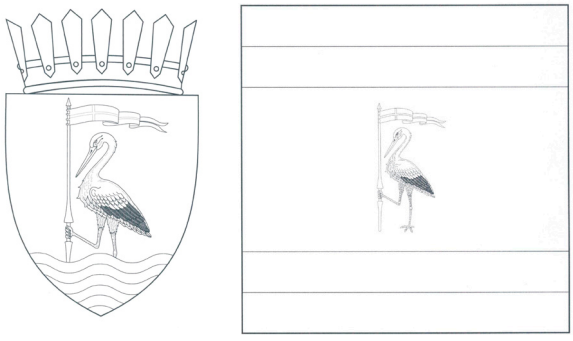

Fig. 8-9. Stema şi drapelul satului Doroţcaia, raionul Dubăsari, 2017.

Stema are următoarea blazonare: în câmp albastru, o barză de argint, ciocată şi membrată roşu, cu piciorul stâng ieşind din talpa ondulată a scutului, iar cu gheara dreaptă ţinând un steag militar (un gonfalon rectangular lung, terminat în coadă de rândunică, având pânza albă, încărcată cu o cruce-firet roşie şi îmbrăcată pe o lance de argint), în pal, cu flamura fluturând deasupra capului şi coada înfiptă în talpa scutului; talpă ondulată şi fasciată ondulat de şase piese, de argint şi roşu; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 8).

Drapelul reprezintă a pânză pătrată, partiţionată în cinci brâie, roşu-alb-albastru-alb-roşu, în proporţie de 1:1:4:1:1, şi purtând în mijlocul câmpului albastru o barză albă, ciocată şi membrată roşu, stând în piciorul stâng şi cu gheara dreaptă ţinând un steag militar (un gonfalon rectangular lung, terminat în coadă de rândunică, având pânza albă, încărcată cu o cruce-firet roşie şi îmbrăcată pe o lance de asemenea albă), în pal, cu flamura fluturând deasupra capului şi coada înfiptă în pământ (fig. 9).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

În stema satului Doroţcaia îşi dau întâlnire trei idei heraldice.

Mobila principală – barza – este o armă aluzivă, care simbolizează faptul că circa 70% din locuitorii satului poartă numele Berzan, numele întemeietorului presupus al localităţii. Acest antroponim face parte dintr-o numeroasă familie de nume proprii derivate din apelativul *barză* şi a fost format cu ajutorul sufixului *-an* de la antroponimul şi toponimul *Berza*, varianta moldovenească a lui *Berzea* (Iordan 1983, 62; Constantinescu 1963, 192).

Situaţia onomastică excepţională de la Doroţcaia a permis acceptarea cocostârcului – una din emblemele naţionale ale ţării noastre şi una din emblemele pan-europene – în simbolica teritorială a unui sat. În acelaşi timp, barza îşi păstrează toate semnificaţiile tradiţionale din mitologia şi cultura românească: de protectoare şi aducătoare de noroc la casa omului, de unul din cei mai iubiţi vestitori ai primăverii, de „pasăre-om" (Coman 1996, 100-104). Aceste înţelesuri vechi şi accesibile oricui sunt întărite şi de câmpul de fundal albastru, care este culoarea cerului, adică a cadrului natural pentru păsări.

Cea de-a doua figură heraldică este talpa ondulată a scutului – simbolul fluviului Nistru, dar şi a bogăţiilor acvatice ale moşiei Doroţcaia, cuprinzând 14 izvoare, 35 de fântâni şi 7 fântâni arteziene publice.

Talpa ondulată a fost fasciată în şase brâie, imitând întrucâtva stema oraşului ceh Karlovy Vary. Valurile obţinute prin această partiţionare sunt de două culori: de argint, argintul fiind smaltul heraldic normal al apei, şi roşii, roşul fiind culoarea heraldică a sângelui şi jertfei de sânge. Astfel, valurile de sânge simbolizează sacrificiul militar de secole al satului de frontieră Doroţcaia şi, mai ales, jertfele din cele două războaie mondiale, a căror memorie este păstrată cu sfinţenie de săteni, precum şi din războiul pentru independenţa Republicii Moldova, ale cărui răni sunt încă vii şi sângerânde.

Cea de-a treia emblemă – steagul militar, ţinut de barză – este, de fapt, steagul Sfântului Gheorghe. El simbolizează triumful forţelor luminii asupra forţelor întunericului, credinţa nestrămutată în triumful valorilor creştine şi general-umane, în ciuda tuturor vicisitudinilor vremii. Stema parcă vrea să spună că omul-barză stă la straja hotarelor ţării, înarmat cu o arma militară dreaptă (steagul militar pe o lance de luptă), arma adevărului şi credinţei (steagul cu cruce) şi arma dreptului străbun (cocostârcul – simbol arhetipal).

V. Stema şi drapelul satului Cioburciu, raionul Ştefan-Vodă

Simbolurile heraldice ale satului Cioburciu au fost elaborate în mandatul primarului Dmitrii Wissotzky. Proiectele concepute de autor au fost desenate de arhitectul Sergius Ciocanu şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 5/9 din 12 octombrie 2017. Însemnele au fost înregistra-

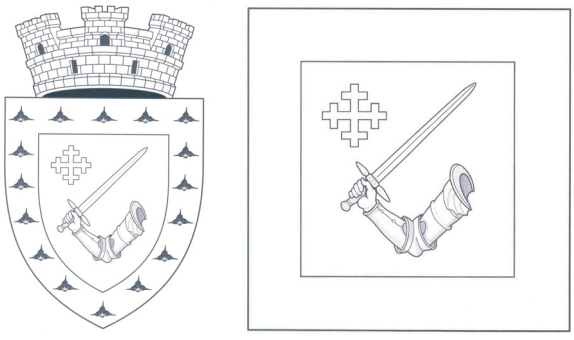

Fig. 10-11. Stema şi drapelul satului Cioburciu, raionul Ştefan-Vodă, 2017.

te în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 468-VIII din 30 noiembrie 2017[18].

Stema are următoarea blazonare: în câmp roşu, o dextroşeră în armură de argint, ţinând o spadă în bară, din acelaşi metal, şi însoţită în cantonul liber al scutului de o cruce recruciată, de aur; bordură de argint, încărcată cu fructe de ciulini de baltă (*Trapa natans L.*), negre; scutul timbrat de o coroană murală roşie cu trei turnuri (fig. 10).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată roşie, cu bordură (1/6 h) albă, purtând în mijloc o dextroşeră în armură, albă, ţinând o spadă în bară, de aceeaşi culoare, şi însoţită în cantonul dextru superior al pătratului roşu de o cruce recruciată, galbenă (fig. 11).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Stema satului Cioburciu invocă, în primul rând, gloria de altădată a localităţii. După pierderea Cetăţii Albe, în 1484, şi stabilirea hotarului moldo-otoman mai la nord de cetatea Palanca, peste doi ani, Coiburciul, după părerile istoricilor zonei, devine destul de rapid, cu grija domnului Ştefan cel Mare, reşedinţa unor instituţii militare şi administrative, menite să asigure acest colţ de ţară dezgolit. Printre aceste instituţii se remarcă şi locul de aflare a unui pârcălab, care să-l înlocuiască pe cel de la Cetatea Albă. Primul dintre pârcălabii de Cioburciu este menţionat documentar la 1528, iar dispariţia funcţiei se leagă de campania lui Sinan-paşa din 1595, care va rupe Cioburciul cu satele dimprejur, pârcălabul de aici trecând, probabil, în târgul Lăpuşna (Chirtoagă 1996, 68-69; Eşanu 2001).

[18] MORM, 2017, nr. 429-433, 8 decembrie, partea I, art. 722, p. 18.

Odată cu schimbările administrative de la sfârşitul secolului al XV-lea, din contul militarilor, negustorilor şi al altor categorii care se stabilesc la Cioburciu, a crescut rapid numărul general al populaţiei, încât în prima domnie a lui Petru Rareş (1527-1538) localitatea apare deja cu statutul de târg (Chirtoagă 1996, 69). Acest statut urban va dura până la stabilirea hotarului lui Halil-paşa (1666). Extinderea nogailor spre nord-vest a modificat infrastructura drumurilor. Se intensifică comunicaţiile pe traseul Tighina-Ismail. Drumul de-a lungul râului Botna devine mai puţin practicat, în favoarea căii din valea Bâcului şi, în consecinţă, satele Chişinău şi Căuşeni devin localităţi urbane, iar târgurile Lăpuşna şi Cioburciu degradează până la localităţi rurale (Chirtoagă 1996, 77). Ultima menţionare a Cioburciului ca târg este, probabil, de la 1670.

Astfel, câmpul roşu simbolizează trecutul militar al Cioburciului, iar dextroşera în armură ţinând o spadă simbolizează pârcălăbia.

În acelaşi context se înscrie şi timbrul excepţional al scutului – coroana murală roşie cu trei turnuri – care aminteşte de statutul de târg de cândva.

Crucea recruciată de aur marchează trecutul zbuciumat religios al zonei şi victoria finală a creştinătăţii orientale.

Ultima componentă a stemei – bordura de argint a scutului, încărcată cu fructe de ciulini de baltă (*Trapa natans L.*), negre – se referă la situaţia geografică a satului, amplasat într-un loc pitoresc din valea Nistrului de Jos, plin de bogăţii naturale excepţionale, inclusiv de această plantă acvatică mai rară.

VI. Stema şi drapelul satului Corten, raionul Taraclia

Simbolurile heraldice ale satului Corten au fost elaborate în mandatul primarului Anatolie Arabadji, la iniţiativa locuitorului Savva Taucci (* 1951), un pasionat cercetător al istoriei satului natal, care a fost şi coautorul nostru în crearea conceptului noilor însemne. Proiectul a fost susţinut de Comisia Naţională de Heraldică, aceasta fiind prima localitate de bulgari din Republica Moldova, care a purces la elaborarea însemnelor heraldice, dar şi de cercetătorii-bulgarişti dr. hab. Nicolai Cervencov şi dr. Ivan Duminica. Desenele au fost realizate de pictorul Iurie Caminschi.

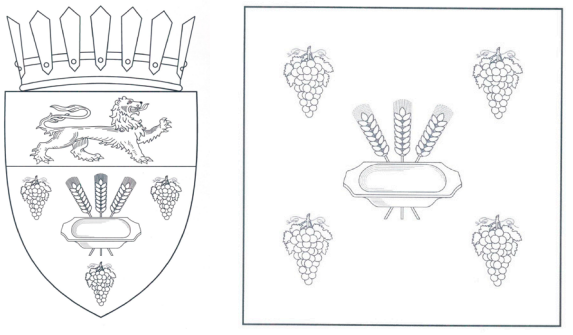

Fig. 12-13. Stema şi drapelul satului Corten, raionul Taraclia, 2017.

Însemnele au fost aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 07/06 din 11 octombrie 2017 şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 469-VIII din 30 noiembrie 2017[19].

Stema are următoarea blazonare: în câmp verde, o covată scobită din lemn, aşezată pe trei spice de grâu încrucişate, unul în pal, altul în bandă şi al treilea în bară, şi însoţită de trei ciorchini de struguri, totul de aur; în capul scutului, în câmp de argint, un leu leopardat conturnat trecând, roşu; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 12).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată verde, purtând în mijloc o covată scobită din lemn, aşezată pe trei spice de grâu încrucişate, unul în pal, altul în bandă şi al treilea în bară, şi cantonată de patru ciorchini de struguri, totul galben (fig. 13).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Satul Corten din raionul Taraclia a fost întemeiat în primăvara anului 1830 de colonişti bulgari, emigraţi în septembrie 1829, în fond, din satul Korten, comuna Stara Zagora, regiunea Sliven din Bulgaria, dar şi din împrejurimi. Noua colonie a primit denumirea de Chiriutne, care se pare că provine de la apelativul tătar nohaic „chiriut" – „păşune de vară" (Новаков, Гургуров 2009, 58-61, 65). După 160 de ani, prin Hotărârea Prezidiului Sovietului Suprem al RSS Moldova nr. 321-XII din 16 octombrie 1990, numele satului a fost schimbat în Corten, după denumirea localităţii de origine.

Fiind prima localitate bulgărească din Republica Moldova care şi-a elaborat simbolurile în mod regulamentar, procesul de creaţie a fost tratat de Comisia Naţională de Heraldică în calitate de studiu de caz, a cărui rezolvare să ofere soluţii heraldice formale pentru alte localităţi de la noi, care au avut statutul de colonie bulgărească, în Imperiul rus, şi care doresc, în zilele noastre, să-şi marcheze apartenenţa la etnia bulgară. Astfel, modelul satului Corten, avizat prin Decizia CNH nr. 502-IV.01 din 23 noiembrie 2016, a servit drept bază pentru altă Decizie a comisiei, nr. 525-IV.01 din aceeaşi zi, prin care, la propunerea Heraldistului de Stat al Republicii Moldova, au fost aprobate conceptele stemei şi drapelului localităţii fostă colonie bulgărească, sugerându-se următoarele modele-tip:

„a) în stemă, apartenenţa la etnia bulgară se va marca prin utilizarea culorilor drapelului etnic bulgăresc şi a leului bulgăresc în următoarea formulă: în câmp verde, mobilele simbolice pentru localitate; în capul de argint al scutului un leu leopardat conturnat trecând, roşu;

b) drapelul se va elabora în baza câmpului heraldic principal, fără a ţine cont de elementele din capul scutului".

Culorile alb/argint, verde şi roşu, în calitate de culori ale drapelului naţional al Bulgariei şi ale drapelului etnic al bulgarilor de pretutindeni, în soluţii heraldice care să nu ştirbească demnitatea şi integritatea teritorială a Republicii Moldova, au fost preluate în simbolurile judeţului Taraclia, elaborate în anii 2000-2001 (fig. 16-17), şi în cele ale Societăţii Ştiinţifice de Bulgaristică din Republica Moldova, elaborate şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova în 2016 (fig. 18-19). Această preluare este menită să marcheze, într-o formă încifrată heraldic, legătura de sânge a bulgarilor moldoveni cu cei din Bulgaria şi din toată lumea.

Leul reprezintă mobila heraldică principală a bulgarilor. El a fost preluat în heraldica contemporană a ţării noastre din sigiliile instituţiilor oficiale ale Principatului Moldovei din 1857, unde leul trecând constituia emblema autonomiei bulgarilor din sudul Basarabiei, retrocedat Principatului Moldovei la 1856 (fig. 14-15) (Andrieş-Tabac 1998, 66-67, fig. 119, 120).

Acest leu trecând a fost conturnat încă în stema judeţului Taraclia, avizată la 4 decembrie 2000,

[19] MORM, 2017, nr. 429-433, 8 decembrie, partea I, art. 723, p. 18-19.

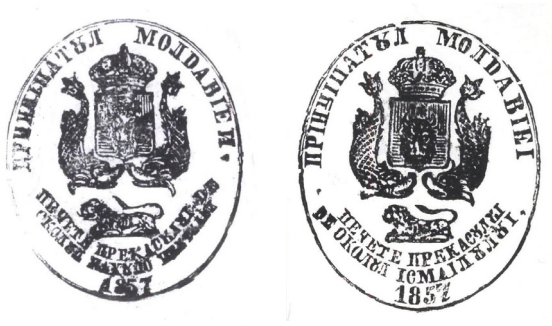

Fig. 14-15. Sigiliile Pricazurilor (Birourilor) ocoalelor Cahulo-Prut şi Ismail, 1857.

pentru a marca direcţia de emigrare a bulgarilor spre est, din Bulgaria în Basarabia, creându-se, astfel, o individualizare heraldică mai mare. Totodată, leul a fost leopardat. Leul leopardat (fr. *lion léopardé*) este un leu trecând şi având smocul cozii întors spre exterior, ca la leopard (Andrieş-Tabac 2008, 44, 46, fig. 24). Introducerea acestui detaliu mic a apropiat şi mai mult mobila noastră de leul din stema actuală de stat a Bulgariei. Plasat în câmp verde, acest leu de argint, limbat şi armat roşu făcea şi el trimitere la culorile bulgăreşti.

În simbolurile Societăţii Ştiinţifice de Bulgaristică din Republica Moldova, în alt context coloristic, leul a devenit în întregime roşu, fără însă a-şi pierde semnificaţiile.

Soluţia leului roşu a fost păstrată pentru stema satului Corten şi pentru modelul-tip de stemă recomandat fostelor colonii bulgăreşti. Ea a fost dictată de regulile de combinare a smalturilor heraldice, dar şi de alte două considerente. În primul rând, este vorba de faptul că roşul este o culoare mai îndrăgită de bulgari, în comparaţie cu verdele, care astăzi, ca una din principalele culori islamice, se asociază în mentaltatea colectivă comună cu jugul otoman. Totodată, roşul este o culoare heraldică superioară ierarhic verdelui. În sfârşit, roşu este şi câmpul scutului stemei de stat actuale a Bulgariei, unde leul este de aur. Într-al doilea rând, printre semnificaţiile forte ale culorii verzi se numără şi cea de culoare a naturii, vegetaţiei, agriculturii (Pastoureau 1992, 201-202). Or, în Ţările Române etnicii bulgari s-au remarcat şi au devenit celebri mai ales ca buni agricultori-legumicultori, încât păstrarea culorii verzi pentru câmpul de bază al stemei unui sat bulgăresc din spaţiul nostru pare mult mai justificată decât a celei roşii.

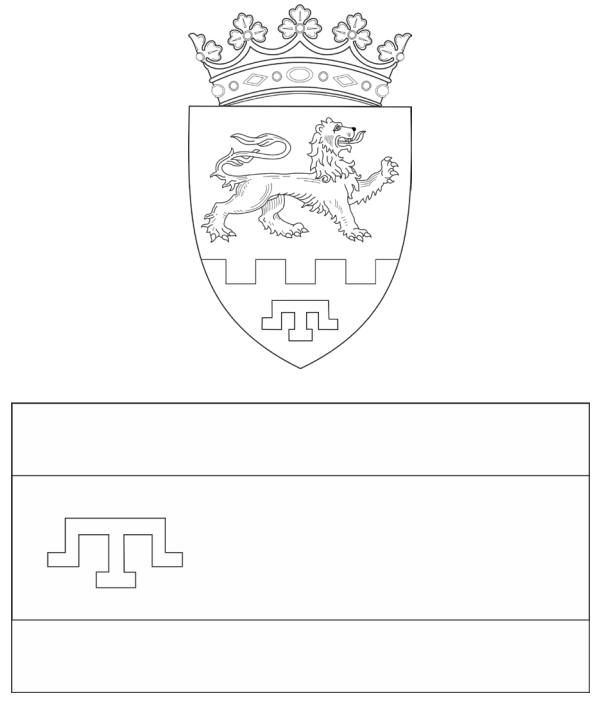

Fig. 16-17. Stema (2000) şi drapelul (proiect 2001) judeţului Taraclia.

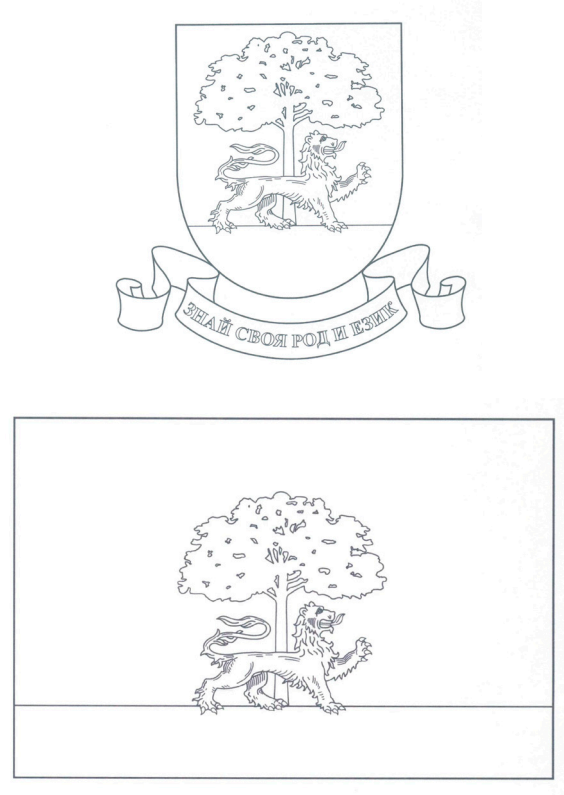

Fig. 18-19. Stema şi drapelul Societăţii Ştiinţifice de Bulgaristică din Republica Moldova, 2016.

Fig. 20. Stema satului Korten, comuna Stara Zagora, regiunea Sliven, Bulgaria.

Emblema principală proprie a stemei şi drapelului satului Corten este o covată tradiţională, scobită din lemn, cu funcţia de armă grăitoare. Există mai multe versiuni în etimologizarea denumirii satului Korten din Bulgaria. Printre cele mai etalate, este cea care explică denumirea de la apelativul latin „cohorta" (lat. *cohors, cohortis*), dar aceasta este contestată de filologi. Versiunea ştiinţifică caută denumirea în vechiul cuvânt bulgăresc „korîtene", desemnând pe oamenii care locuiesc într-o vale cu relieful asemănător unei coveţi (în bulgară – *корито*), albii. În tradiţia populară, consemnată încă din secolul al XIX-lea şi care rămâne populară şi azi, se consideră că strămoşii cortenenilor ar fi fost meşteri de coveţi şi alte vase de lemn (Новаков, Гургуров 2009, 16-18). Astfel, covata de lemn desemnează această ultimă tradiţie, mai ales. Pentru a accentua semnificaţia ei legată de coacerea pâinii şi de cultivarea cerealelor, un produs agricol important pentru satul basarabean Chiriutne/ Corten încă din momentul colonizării, covata a fost aşezată pe trei spice de grâu.

Ultimul element heraldic individualizator este constituit din ciorchinii de struguri, emblemă care evocă tradiţia viticolă şi vinicolă a satului. Importantă din secolul al XIX-lea, această ramură economică este în plină creştere, iar producţia fabricii de vinuri „Corten-Vin Companie" SRL, inclusiv seria de vinuri „grăitoare" „Corten", devine din ce în ce mai populară pe plan naţional şi internaţional. Apelul la simboluri cu referire la viticultură şi vinificaţie a fost făcut în diverse embleme anterioare, neheraldice, utilizate în satul Corten. Este de remarcat şi faptul că ciorchinele de struguri, ca emblemă principală, la fel ca şi spicele, ca figuri secundare, se regăsesc în compoziţia cu funcţie heraldică, individualizând satul-mamă Korten din Bulgaria (fig. 20)[20].

VII. Stema şi drapelul satului Sireţi, raionul Străşeni

Simbolurile heraldice ale satului au fost elaborate în mandatul primarului Pavel Rebeja, la iniţiativa viceprimarului Leonid Boaghi. Proiectele concepute de autor au fost desenate de pictorul Alexandru Roşca-Ceban şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 6/2 din 31 octombrie 2017. Însemnele au fost înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul preziden̦ial nr. 475-VIII din 5 decembrie 2017[21].

Stema are următoarea blazonare: scut tăiat; sus, în câmp de aur, trei butaşi de viţă-de-vie, înfrunziţi, naturali, crescând din linia de divizare; jos, în câmp negru, un cap de bivol (*Bubalus bubalus*), de argint; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 21).

Drapelul reprezintă a pânză pătrată, tăiată orizontal galben şi negru, purtând sus trei butaşi de viţă-de-vie, înfrunziţi, naturali, crescând din linia de divizare, iar jos – un cap de bivol, alb (fig. 22).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Stema satului de răzeşi Sireţi cuprinde două embleme.

Mobila din câmpul de jos – capul de bivol – constituie o armă heraldică grăitoare cu referire la microtoponimul Dealul Ghihol (= Bivol). Acest deal poartă porecla de neam a răzeşului Simion Drăghici, unul dintre întemeietorii satului şi singurul din cei trei bătrâni, în care umbla moşia Sireţi din vechime, cu numele cunoscut din documentele istorice (Olaru 2000, 7, 14).

Capul de bivol este de argint, deoarece argintul este culoarea heraldică a apei şi astfel se invocă tradiţia legendară a întemeierii satului Sireţi de către câţiva plăieşi de pe Valea Siretului, din ţinutul Vrancei, dar şi etimologia populară a denumirii localităţii, care ar proveni de la râul Siret (Olaru 2000, 10-11).

[20] A se vedea reproducerea de pe: http://heraldika-bg.org/coa_sliven.htm (accesat 23.11.2016), după cum şi o insignă de piept cu această emblemă paraheraldică, comunicată de Savva Taucci.

[21] MORM, 2017, nr. 434-439, 15 decembrie, partea I, art. 731, p. 50-51.

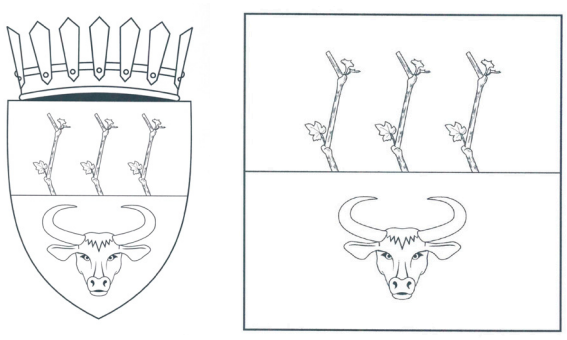

Fig. 21-22. Stema şi drapelul satului Sireţi, raionul Străşeni, 2017.

Fig. 23. Sigiliul poliţiei săteşti din satul Sireţi, judeţul Chişinău, aplicat pe un document din 1863.

Dacă vom forţa puţin nota, vom vedea în acest cap de bivol şi acel cap de bour, simbolizând Ţara Moldovei şi provincia ei dintre Prut şi Nistru, înstrăinată la 1812, care apare într-un sigiliu al Poliţiei săteşti din Sireţi, aplicat pe un document din 30 ianuarie 1863[22] (fig. 23).

Câmpul acestei partiţiuni este negru, deoarece negrul este culoarea heraldică a pământului, astfel făcându-se o referinţă la sistemul de proprietate în răzeşie.

Din pământul negru cresc trei butaşi înverziţi de viţă-de-vie. Aceste mobile mărturisesc despre una din particularităţile vieţii economice tradiţionale şi unice a Sireţilor. După ravagiile filoxerei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în cadrul unui program guvernamental de reabilitare a plantaţiilor de viţă-de-vie din Gubernia Basarabia, susţinut de zemstva locală, începând cu anul 1908, în clădirea şcolii din Sireţi, pentru prima dată au fost organizate cursuri de o săptămână de altoire a viţei-de-vie cu soiuri europene. Aceste cursuri s-au bucurat de succes şi au fost continuate şi în anii următori (Olaru 2000, 24-25). În timp, în localitate s-a creat o pepinieră de altoire, care există şi astăzi, iar cultivarea viţei-de-vie a devenit ocupaţia de bază a sătenilor[23]. Actualmente, întreprinderea „Elvitis-Com" SRL din Sireţi, înfiinţată în 2001 şi specializată în producerea şi comercializarea butaşilor de viţă-de-vie de soiuri tehnice şi de masă, este liderul naţional în domeniul furnizării materialului săditor de viţă-de-vie, administrând cea mai mare pepinieră viticolă din Republica Moldova[24].

Numărul de trei al butaşilor simbolizează pe cei trei bătrâni-întemeietori ai satului.

Aurul câmpului din prima partiţiune heraldică invocă soarele, bogăţia şi gloria acestui sat.

VIII. Stema şi drapelul satului Giurgiuleşti, raionul Cahul

Simbolurile satului Giurgiuleşti au fost elaborate la iniţiativa primarului Tatiana Gălăţeanu. Viziunea lor grafică, în baza conceptului elaborat de autor, a fost transpusă de pictorul Alexandru Roşca-Ceban. Însemnele au fost aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 8.7 din 10 octombrie 2017; înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 590-VIII din 30 ianuarie 2018[25].

Stema are următoarea blazonare: scut tăiat ondulat; sus, în câmp albastru, trei stejari de aur, crescând din linia de tăiere; jos, în câmp de argint, trei focuri roşii; capul scutului de argint, încărcat cu o cruce-firet roşie; scutul timbrat de o coroană navală de aur, cu velele albe şi purtând câte o cruce-firet roşie (fig. 24).

[22] ANRM, F. 37, inv. 5, d. 1339, f. 2v. Sigiliul Poliţiei săteşti din Sireţi, judeţul Chişinău, reprezintă o amprentă sigilară rotundă (ø 25 mm), aplicată în tuş negru sau în negru de fum, de pe un tipar executat în incizie, având în centrul câmpului sigilar un cap de bour, iar în exergă, între două cercuri liniare, legenda cu caractere cursive în limba rusă: „Печ: С: Серецъ Селской Полицій" (Печать селения Сирець сельской полиции – Sigiliul poliţiei săteşti din satul Sireţi). Alături de acest sigiliu, se poate vedea şi amprenta parafei starostelui satului Sireţi, de formă dreptunghiulară (48×10 mm), cu colţurile rotunjite, purtând legenda cu litere cursive în limba rusă în două rânduri: „Староста / Селенія Сирецъ".

[23] Arhiva CNH, Dosarul satului Sireţi, raionul Străşeni, Chestionarul heraldic.

[24] Comunicat de viceprimarul Leonid Boaghi.

[25] MORM, 2018, nr. 40-47, 9 februarie, partea I, art. 109, p. 31.

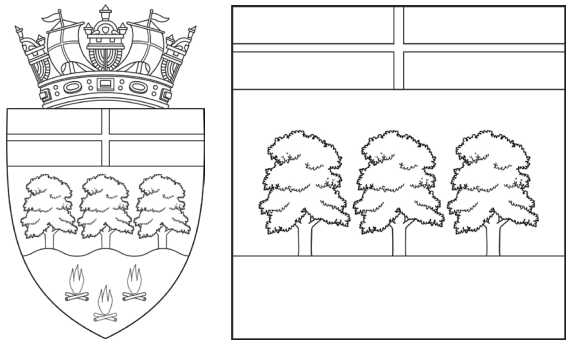

Fig. 24-25. Stema şi drapelul satului Giurgiuleşti, raionul Cahul, 2017.

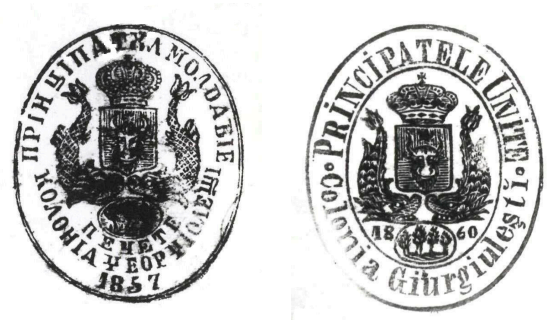

Fig. 26-27. Sigiliile coloniei Giurgiuleşti, 1857 şi 1860.

Drapelul reprezintă o pânză pătrată, tripartită în fascie (1:2:1), alb-albastru-alb, şi purtând în brâul de sus o cruce-firet roşie, iar în cel din mijloc – trei stejari galbeni, crescând din linia marginii de sus a brâului de jos (fig. 25).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Tăierea ondulată a scutului heraldic simbolizează faptul că satul Giurgiuleşti, care reprezintă extremitatea sudică a Republicii Moldova, este situat la revărsarea Prutului în Dunăre, două ape cu mare impact asupra istoriei locale şi naţionale.

Satul Giurgiuleşti se numără printre localităţile din sudul Basarabiei care, în cadrul Imperiului Rus, au avut statutul de colonie bulgărească, un statut de autonomie administrativă specială, care conferea anumite privilegii şi scutiri economice, în primul rând. Acest statut a fost menţinut şi în perioada 1856-1878, în cadrul Principatului Moldovei, când s-a manifestat inclusiv prin elaborarea unor steme săteşti, ce s-au reprezentat în două rânduri de sigilii administrative locale.

În cazul coloniei Giurgiuleşti din plasa Cahulo-Prut, s-au păstrat amprentele ambelor sigilii pentru aplicare pe hârtie. În sigiliul de la 1857, în calitate de emblemă sătească, apare următoarea compoziţie: *în câmp albastru trei copaci (stejari ?)* (fig. 26). În sigiliul de la 1860, stema reprezintă: *patru copaci pe o terasă* (fig. 27) (Andrieş-Tabac 1998, 83-84, fig. 179-180).

Explicaţia acestei embleme ţine de faptul că satul Giurgiuleşti, în secolul al XIX-lea, era mărginit de o pădure deasă de stejari, care, rând pe rând, au fost tăiaţi. În afară de unul, pe care au încercat oamenii să-l tăie cu topoarele şi să-l smulgă din pământ cu tractoarele, dar eforturile lor au fost zădarnice. Stejarul a rămas la locul său şi în popor i se spune azi „Tufa lui Moş Andrei”[26].

Preluarea stemei vechi a coloniei Giurgiuleşti în noua stemă a satului a constituit în lucru sfânt şi de mare onoare heraldică, iar din cele două formule artistice s-a ales cea mai veche, din sigiliul de la 1857, unde avem trei copaci, care seamănă mai bine cu stejarii. Copacii au ocupat partiţiunea de sus a scutului tăiat.

În partiţiunea de jos a scutului au fost reprezentate trei focuri roşii. Acestea simbolizează tradiţia folclorică şi mitologică foarte vie, care există în sudul Basarabiei, inclusiv la Giurgiuleşti, sat care apare pe plan naţional ca un izvor nesecat de culegere a surselor primare folclorice şi etnografice (a se vedea, de exemplu: Mocanu 1999). Dintre numeroasele tradiţii locale, a fost aleasă Ulilica (cunoscută în alte părţi cu denumirile de Olelica sau Focurelele) – un obicei din seara de Lăsatul Secului, când la răscruci de drumuri se aprind ruguri din gunoaiele strânse după curăţeniile făcute prin ogrăzi, grădini, grajduri şi acareturi. Când focul se înteţeşte, şi tinerii, şi bătrânii, şi copiii încep să sară peste foc, astfel ca fumul să pătrundă prin haine, în credinţa că-i purifică, „pentru a alunga iarna, puricii şi cele rele”, „ca să împrăştie răul şi să se ducă în toate părţile”. Anumite proceduri legate de acest obicei erau prevăzute şi pentru a doua şi următoarele zile de până la Paşti[27].

[26] Arhiva CNH, Dosarul satului Giurgiuleşti, raionul Cahul, Chestionarul heraldic.

[27] Arhiva CNH, Dosarul satului Giurgiuleşti, raionul Cahul, Chestionarul heraldic; Mocanu 1999, 44-45. Explicaţii suplimentare au fost comunicate de primarul Tatiana Gălăţeanu, originară din Giurgiuleşti. Consemnarea acestui obicei vezi şi la: Marian 1994, 22-24; Ghinoiu 2005, 62.

Într-un prim proiect heraldic, autorii au presupus să simbolizeze în partiţiunea a doua obiceiul Caloianului, foarte popular în localităţile riverane Prutului din această zonă, utilizând figura culcată cu picioarele spre dextra („cu picioarele înainte") a unei figurine de Caloian, de culoare roşie, dar această mobilă nu a întrunit adeziunea tuturor consilierilor locali şi nici a Comisiei Naţionale de Heraldică, proiectul fiind respins în şedinţa comisiei din 27 iunie 2017 (proces-verbal nr. 35-V).

Capul scutului – de argint, încărcat cu o cruce-firet roşie – simbolizează drapelul Sfântului Mare Mucenic Gheorghe purtătorul de Biruinţă şi reprezintă nişte arme heraldice grăitoare. Toponimul Giurgiuleşti are la bază antroponimul Giurgiu(l)/Giurgea, o formă a numelui calendaristic Gheorghe (Constantinescu 1963, 66-67; Iordan 1963, 365; Dron 2001, 409-410). Acest simbol este întărit şi prin faptul că biserica din localitate poartă hramul Sfântului Gheorghe pe stil nou (23 aprilie).

În mod normal, scutul stemelor săteşti este timbrat cu un anumit tip de coroană sătească, acceptată în heraldica Republicii Moldova. În stema satului Giurgiuleşti, la fel ca şi în stema satului Varniţa, care a fost primul din ţara noastră în acest şir (Andrieş-Tabac 2005), coroana sătească a fost înlocuită intenţionat cu o coroană navală care, în heraldică, individualizează localităţile portuare (Andrieş-Tabac 1997; Andrieş-Tabac 2008a). Această formulă excepţională marchează portul Giurgiuleşti. Spre deosebire de coroana navală de la Varniţa, în cazul Giurgiuleştilor, velele albe au fost încărcate cu câte o cruce-firet roşie, pentru a întări simbolismul capului scutului heraldic.

IX. Stema şi drapelul satului Plop, raionul Donduşeni

Stema şi drapelul satului Plop au fost elaborate de autor şi desenate de arhitecta Mariana Şlapac, în mandatul primarului Aureliu Guţanu. Simbolurile au fost aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 5/5 din 16 iunie 2017 şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 712-VIII din 7 mai 2018[28].

Stema are următoarea blazonare: în câmp verde, un plop tremurător (*Populus tremula*) dezrădăcinat, de aur, flancat în capul scutului de două fântâni heraldice şi încărcat peste coroană cu un ecuson purtând stema familiei Stamati (tăiat; sus, pe azur, o stea cu şase raze de argint; jos, pe roşu, o albină de aur); scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 5).

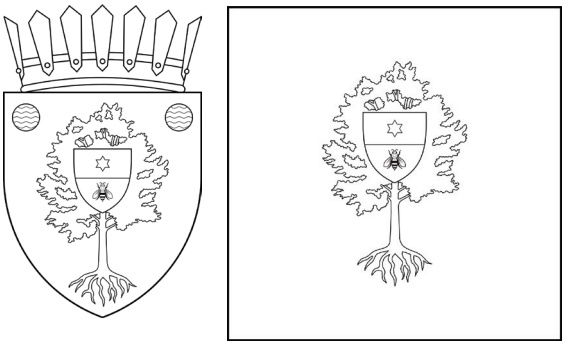

Fig. 28-29. Stema şi drapelul satului Plop, raionul Donduşeni, 2017.

Drapelul reprezintă o pânză pătrată verde, având în mijloc un plop tremurător dezrădăcinat, galben, încărcat peste coroană cu un ecuson purtând stema familiei Stamati: tăiat; sus, pe albastru, o stea cu şase raze albă; jos, pe roşu, o albină galbenă (fig. 6).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Câmpul verde marchează faptul că satul este amplasat într-o zonă geografică cu multă vegetaţie. Plopul tremurător (*Populus tremula*) – mobila principală a stemei – apare în calitate de armă grăitoare.

Această mobilă, pe bună dreptate, a fost propusă din start într-un prim proiect paraheraldic local, înaintat Comisiei Naţionale de Heraldică la 11 noiembrie 2016, odată cu Chestionarul heraldic[29]. În câmpul scutului se mai regăseau atunci figurile Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavriil, ca „păzitori ai oraşului", un brâu ondulat de argint simbolizând râul Cubolta şi un monument arhitectural în formă de „cetate", care se află instalat la monumentul hidrologic „Izvoarele Plopului".

În proiectul nostru heraldic iniţial, plopul era flancat la senestra de o gâscă mergând, de argint, ciocată şi membrată roşu (fig. 30-31). Această mobilă, care anima şi individualiza foarte reuşit compoziţia heraldică, urma să invoce microtoponimul local „Podul lui Gâscă" (Boroseni), dar nu a fost agreată de consilierii locali şi proiectul a fost abandonat.

[28] MORM, 2018, nr. 157-166, 18 mai, partea I, art. 312, p. 36.

[29] Arhiva CNH, Dosarul satului Plop, raionul Donduşeni.

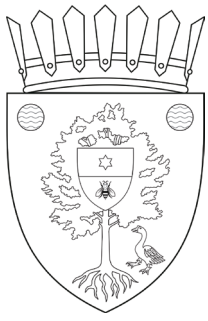

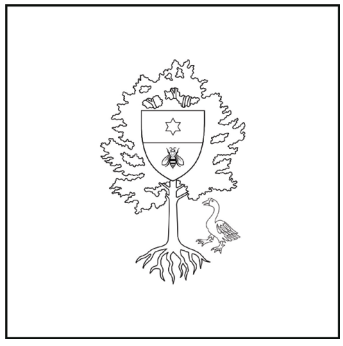

Fig. 30-31. Primul proiect de stemă şi drapel pentru satul Plop, 2017.

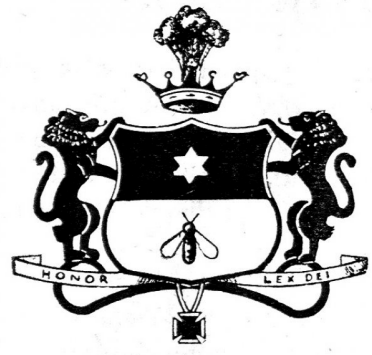

Fig. 32. Stema familiei Stamati (după Gheorghe Bezviconi).

Cele două fântâni heraldice care flanchează plopul în capul scutului simbolizează cartea de vizită a localităţii – monumentul hidrologic-natural protejat de stat cunoscut cu denumirea „Izvoarele Plopului". Monumentul cuprinde un număr de 24-26 de izvoare sarmatice, amplasate în centrul localităţii pe un areal de 2 ha şi pe o distanţă de 1,5-2 km de-a lungul malului drept al râului Cubolta, apă care desparte satul în două.

Stema familiei Stamati aminteşte de ultimii proprietari ai moşiei Plop, o cunoscută familie boierească, care a contribuit la dezvoltarea economică şi culturală a localităţii, ei datorându-i-se inclusiv ridicarea bisericii „Sf. Arhangheli Mihail şi Gavriil". Stema familiei Stamati este puţin documentată în istoriografia românească. Cea mai cunoscută imagine a ei este cea publicată de Gheorghe Bezviconi în revista „Din trecutul nostru" în 1935 (fig. 32) (Bezviconi 1935, 4). Culorile câmpurilor şi mobilelor din scut sunt cunoscute din armorialul lui Traian Larionescul (Larionescul 1976, pl. 38, fig. 394)[30]. Coroborarea celor două imagini de bază ne oferă următoarea blazonare:

Tăiat; sus, pe azur, o stea cu şase raze de argint; jos, pe roşu, o albină de aur.– Scutul timbrat de o coroană nobiliară simplă cu trei fleuroane şi două perle intercalate.– Cimier: trei pene de struţ, probabil de argint.– Însemnul Ordinului „Sf. Ana" al Imperiului Rus, suspendat pe o panglică ieşind de sub vârful scutului.– Suporţi: doi lei afrontaţi, probabil de aur, stând pe un soclu ornamental.– Deviza, pe o eşarfă de culoare neprecizată: „HONOR LEX DEI" (Onoarea este legea lui Dumnezeu).

[30] Acelaşi autor semnalizează o stemă Stamati-Ieşan (Larionescul 1976, pl. 38, fig. 395) şi o stemă Stamati diferită (Larionescul 1976, partea II (nepublicată), pl. 75, fig. 726).

Această stemă se confirmă, se pare, cel puţin pentru decorurile exterioare, de un sigiliu în ceară roşie al consilierului titular, cavalerul Constantin Stamati, aplicat pe un document din 1838. Din această impresiune sigilară se mai poate constata prezenţa lambrechinilor şi, probabil, a unor trofee, din care e lizibil doar un buzdugan în bară, ieşind cu măciulia de sub colţul senestru de sus al scutului. Este de remarcat şi faptul că secretarul gubernial, cavalerul Gheorghe Stamati aplica, în acelaşi an pe acelaşi act, un sigiliu diferit în ceea ce priveşte decorurile exterioare: un şarpe încolăcit în jurul unui scut oval-orizontal, cu capul deasupra scutului, spre senestra şi înghiţindu-şi coada – totul surmontat de o coroană nobiliară deschisă simplă. Scuturile ambelor sigilii, din cauza deteriorării, sunt ilizibile (Андриеш-Табак 2013)[31].

X. Stemele şi drapelele comunei Gura Căinarului, raionul Floreşti

Simbolurile heraldice ale comunei Gura Căinarului şi ale satelor componente Gura Căinarului şi Zarojeni au fost elaborate de autor, la iniţiativa primarului Aliona Cojocaru, şi realizate grafic de pictorul Iurie Caminschi. Însemnele au fost aprobate prin Decizia Consiliului Comunal nr. 04/01 din 3 august 2018 şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 888-VIII din 21 septembrie 2018[32].

Stema satului Gura Căinarului are următoarea blazonare: în câmp fasciat de burele ondulate, de argint şi albastre alternându-se, o roată de moară

[31] Amprentele sigiliilor se regăsesc în: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 969, f. 3.

[32] MORM, 2018, nr. 366-378, 28 septembrie, partea I, art. 605, p. 8-9.

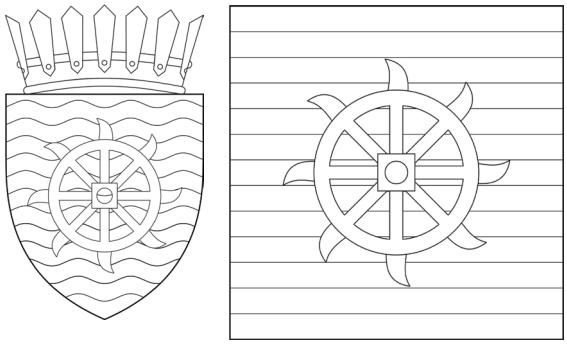

Fig. 33-34. Stema şi drapelul satului Gura Căinarului, comuna Gura Căinarului, raionul Floreşti, 2018.

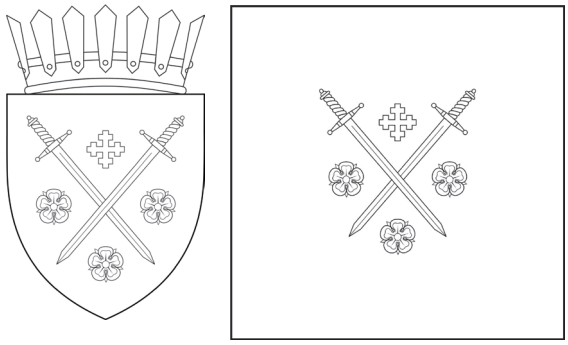

Fig. 35-36. Stema şi drapelul satului Zarojeni, comuna Gura Căinarului, raionul Floreşti, 2018.

de apă, de aur, broşând; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 33).

Drapelul satului Gura Căinarului reprezintă o pânză pătrată, fasciată de treisprezece brâie, albe şi albastre alternându-se, şi purtând în mijloc, broşând, o roată de moară de apă, galbenă (fig. 34).

Stema satului Zarojeni are următoarea blazonare: în câmp albastru, două spade de argint cu mânerele de aur, încrucişate în săritoare, cu vârfurile în jos, şi cantonate sus de o cruce recruciată de aur, iar în celelalte cantoane – de câte o roză heraldică de argint, garnisită cu buton şi sepale de aur; scutul timbrat de o coroană sătească de argint (fig. 35).

Drapelul satului Zarojeni reprezintă o pânză pătrată albastră, purtând în mijloc două spade albe cu mânerele galbene, încrucişate în săritoare, cu vârfurile în jos, şi cantonate sus de o cruce recruciată galbenă, iar în celelalte cantoane – de câte o roză heraldică albă, garnisită cu buton şi sepale galbene (fig. 36).

Stema comunei Gura Căinarului are următoarea blazonare: în câmp fasciat de burele ondulate, de argint şi albastre alternându-se, o roată de moară de apă, de aur, broşând, însoţită în capul scutului de o cruce recruciată de aur în cantonul dextru şi de o roză heraldică de argint, garnisită cu buton şi sepale de aur, în cantonul senestru; scutul timbrat de o coroană comunală de câmpie (fig. 37).

Drapelul comunei Gura Căinarului reprezintă o pânză pătrată, fasciată de treisprezece brâie, albe şi albastre alternându-se, şi purtând în mijloc, broşând, o roată de moară de apă, galbenă, însoţită în cantonul dextru superior de o cruce recruciată galbenă, iar în cantonul senestru inferior de o roză heraldică albă, garnisită cu buton şi sepale galbene (fig. 38).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

În cazul *satului Gura Căinarului*, cunoscutul dicton „Apa e izvorul vieţii" trebuie înţeles ca luat din viaţa cotidiană. Însăşi denumirea localităţii este în legătură cu apa. După cum menţionează toponimistul Anatol Eremia, „termenul topografic popular *gură* arată aproape în toate cazurile, că locurile sau localităţile, pe care le denumeşte, sunt situate la confluenţa apelor curgătoare: *gură* «sfârşitul văii; deschiderea văii în altă vale»; «sfârşitul râului sau pârăului» [...]. De obicei, termenul în cauză este însoţit de determinative în cazul genitiv sau nominativ" (Eremia 1970, 53-54). Într-adevăr, satul Gura Căinarului este aşezat pe cursul inferior al râului Căinari, pe ambele maluri, la căderea acestuia în râul Răut. Denumirea râului Căinari, la rândul ei, are la bază hidronimul turanic (tătar sau cuman) *kainar (kainak)*, care în majoritatea limbilor turcice înseamnă «izvor, sursă de apă; izvor cu apă caldă; izvor puternic, clocotitor» (Eremia 1970, 62; Dron 2001,

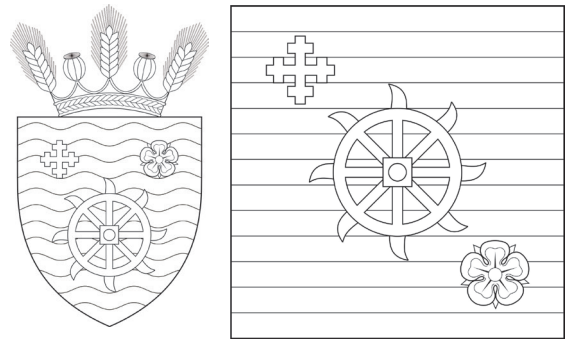

Fig. 37-38. Stema şi drapelul comunei Gura Căinarului, raionul Floreşti, 2018.

293-294; Dron 1998). La marginea satului se pot admira „întinse bălţi şi o reţea de gârle populate de păsări, peşti şi reptile" (Balaban, Țopa 2006, 746). În partea de sud-vest a localităţii, pe malul stâng al Răutului există mai multe izvoare naturale de apă potabilă, folosite de locuitori şi de întreprinderea de îmbuteliere a apei SRL „Rusnac-MoldAqua", înfiinţată în 1994, care a lansat pe piaţa autohtonă cunoscuta apă minerală „Gura Căinarului", nu mai puţin populara apă „OM" şi alte băuturi răcoritoare[33].

Astfel, în stema satului Gura Căinarului a fost reflectată această bogăţie acvatică, întâi prin fascierea scutului heraldic în burele ondulate, de argint şi albastre alternându-se – argintul fiind culoarea heraldică a apei, iar albastrul cea a cerului –, apoi prin aşezarea în câmpul heraldic, broşând, a unei roţi de moară de apă, de aur. Este de remarcat faptul că şi astăzi o moară de apă părăsită se poate vedea în localitate[34].

Însemnele *Zarojenilor* au următoarea semnificaţie. În toamna anului 1911, ţăranii din satul Zarojeni, judeţul Hotin (azi în raionul Hotin, regiunea Cernăuţi, Ucraina), Vasile Târon şi Avram Casapciuc, în căutare de pământuri mai puţin locuite, au ajuns în zona noastră şi au cumpărat un teren de la proprietara Maria Antonevici, iar în anul următor, 1912, zece familii de ţărani ucraineni din Zarojeni au trecut cu traiul pe acest teren, fondând un sat nou, care, la începuturi, s-a numit Zarojenii Noi. În 1917 aici au mai venit 23 de familii, iar în 1919 – încă nouă.[35]

Pe site-ul oficial al satului Zarojeni din raionul Hotin, găsim următoarea legendă populară, completamente fantezistă şi lipsită de orice temei istoric, privind denumirea localităţii. La ferma contelui Rafalovici era o vacă, Rojana, care dădea mult lapte. Când aceasta a pierit, a fost îngropată în câmp. În acea perioadă începuse dezvoltarea intensă a satului. Oamenii primeau pământuri în câmpuri, după locul unde fusese îngropată vaca. Când cineva era întrebat unde i s-a dat terenul, acesta răspundea că în câmp, „după Rojana" (ucr. „на полі за Рожаною"). Astfel, satul şi-a primit numele Zarojeni (Загальні відомості).

La noi, toponimul Zarojeni este considerat obscur (Eremia 1970, 126, 135). Iorgu Iordan explica numele de familie *Zaroj(e)anu* ca provenind din ucrainescul *zaroženij* „care are un fetus; (despre femei) gravidă" sau ca putând deriva de la un nume topic slav de tipul *Zarog-* (Iordan 1983, 495). Surprinzător, Iorgu Iordan nu a invocat toponimul Zarojeni. Dar cea de-a doua sa presupunere este, probabil, tocmai cea care poate da un rezultat. Rădăcina acestui toponim de origine slavă este *rog* „corn", iar prefixul *za-* „după, peste" trimite la un loc aflat după/peste un corn/cotitură/colţ. Dacă însă denumirea veche a satului a fost Zarojani, temeiurile trebuie reconsiderate.

În satul nostru însă, circulă o etimologie populară, care afirmă că denumirea provine de la ucrainescul *за ружами* „după trandafiri"[36]. Tocmai această etimologie populară a atras rozele heraldice în stema localităţii.

În ceea ce priveşte spadele încrucişate surmontate de o cruce, acestea fac trimitere la stema ţinutului Hotin de la 1826 (Andrieş-Tabac 1998, 40, pl. II, fig. 1), baştina primilor locuitori ai satului nostru. Aceste mobile heraldice s-au regăsit şi în stema judeţului Hotin de la 1928, şi în stema judeţului Edineţ din 2000.

În context, merită să fie trecut în revistă şi faptul că Zarojenii Hotinului au aparţinut familiei Costin: la 1802 boieroaica Maria Costin ar fi dăruit satul nepotului său înfiat M. Stratulat (Історія міст 1969, 627, cu trimitere la: Balan 1942, 313). De asemenea, menţionăm că printre boierii moldoveni din 1812-1821 este menţionat vornicul Nicolae Stratulat, „moşier la Zarujeni (Hotin)" (Bezviconi 1943, 69). Revenind la stema familiei Costin, arătăm că aceasta a fost: în câmp roşu, două săbii încrucişate în săritoare, cu vârfurile în jos, de argint, asuprind două cruci greceşti de aur (Hagi-Moscu 1918, pl. 3). Astfel, avem o legătură heraldică în plus dintre Zarojenii de origine şi Zarojenii noştri.

În stema *comunei Gura Căinarului* au fost îmbinate elemente din cele două steme săteşti.

Coroanele care timbrează scuturile heraldice arată statutul fiecărei unităţi administrativ-teritoriale: la Gura Căinarului – de sat-reşedinţă de comună, iar la Zarojeni – de sat-nereşedinţă de comună. Coroana comunală de câmpie ce tim-

[33] Arhiva CNH, Dosarul comunei Gura Căinarului, Chestionarul heraldic al satului Gura Căinarului.
[34] Comunicat de primarul comunei Aliona Cojocaru.
[35] Arhiva CNH, Dosarul comunei Gura Căinarului, Chestionarul heraldic al satului Zarojeni.
[36] Arhiva CNH, Dosarul comunei Gura Căinarului, Chestionarul heraldic al satului Zarojeni.

brează scutul stemei comunei Gura Căinarului, în conformitate cu normele stabilite de Comisia Naţională de Heraldică[37], trimite la zona geografică de câmpie în care este situată comuna. Reprezintă o cunună de aur, compusă din trei spice de grâu vizibile şi două gămălii de mac intercalate.

XI. Stema şi drapelul satului Caracui, raionul Hânceşti

Simbolurile heraldice ale satului Caracui au fost elaborate de autor, la iniţiativa primarului Anatolie Dubceac, şi realizate grafic de pictorul Iurie Caminschi. Însemnele au fost aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc nr. 9.10 din 22 august 2018 şi înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul prezidenţial nr. 890-VIII din 21 septembrie 2018[38].

Stema are următoarea blazonare: în câmp de aur, doi fazani (*Phasianus colchicus*) naturali afrontaţi, stând pe un ecuson aşezat în talpa scutului şi încărcat cu stema familiei Balş (pe roşu, o stea de argint cu şapte raze); capul scutului roşu, încărcat cu un cap de bour de aur; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 39).

Drapelul satului Caracui reprezintă o pânză pătrată galbenă, purtând în mijloc doi fazani naturali afrontaţi, stând pe un ecuson heraldic triunghiular, încărcat cu stema familiei Balş (pe roşu, o stea albă cu şapte raze) (fig. 40).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Stema satului Caracui întruneşte figuri heraldice invocând trei rânduri de simboluri cu caracter individualizator.

Semnificaţia simbolică cea mai veche este prezentă în capul scutului. Capul de bour de aur în câmp roşu din capul scutului semnifică ţinutul Hotărniceni, ţinut istoric din care a făcut parte moşia actualului sat Caracui. După Pacea de la Kuciuk-Kainargi, Ţara Moldovei reintră în posesia părţii nordice a fâşiei „Celor 2 Ceasuri", din care se creează o nouă unitate administrativ-teritorială – ţinutul Hotărniceni. Proprietar al acestui ţinut, practic depopulat la acea dată, devine Domnul Ţării (Năstase 1933). Culoarea roşie a capului

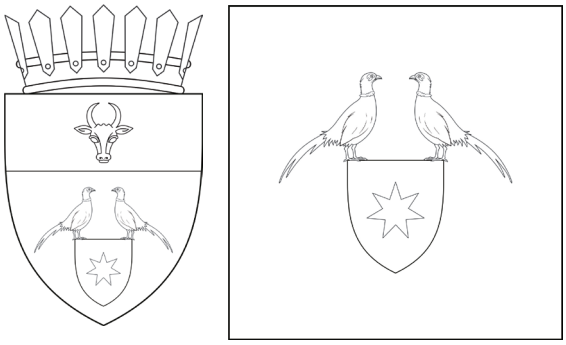

Fig. 39-40. Stema şi drapelul satului Caracui, raionul Hânceşti, 2018.

scutului este aici culoarea domniei şi consemnează faptul că acest ţinut, după 1775, a intrat în posesia domnilor Moldovei, iar capul de bour face trimitere la bourii de hotar – semnele de marcare a graniţei în Moldova medievală (Burlacu 1994).

Ecusonul încărcat cu stema familiei Balş (pe roşu, o stea de argint cu şapte raze) evocă perioada 1812-1839, când moşia satului Caracui era stăpânită de Iancu Balş (Ţopa, Zamfirov 2001, 141; Халиппа 1907, 197-198), unul dintre cei mai mari latifundiari basarabeni din epocă, proprietarul, practic, al întregului ţinut Hotărniceni. Stema veche şi binecunoscută a familiei Balş reprezenta în câmp roşu o stea de argint cu şapte raze, după cum se poate vedea dintr-un sigiliu heraldic în ceară roşie chiar al lui Iancu Balş, aplicat pe un document din 1819[39]. Ulterior, începând cu 1813 însă, steaua va fi reprezentată mai ales şi aproape preponderent de aur, cu cinci, şase, şapte sau opt raze (Hagi-Moscu 1918, pl. I; Cernovodeanu 1977, 414-415, pl. CIV, fig. 2, 4, 6; 420-421, pl. CVII, fig. 5; Tiron 2020). În simbolurile satului Caracui a fost păstrată formula veche, deoarece este atestată ca fiind utilizată chiar de posesorul locului, dar şi pentru că argintul este culoarea heraldică a apei. Ultimul considerent este în legătură cu numele localităţii care este legat de apă şi se traduce din limba tătarilor nogai ca „fântână cu apa murdară" sau „fântână părăsită sau secată" (Дрон 2001b, 333).

Cel de-al treilea grup semantic este reprezentat de doi masculi de fazan care simbolizează tradiţia seculară a vânatului în satul Caracui.

[37] Arhiva CNH, Regulamentul cu privire la elaborarea simbolicii teritoriale locale, aprobat în şedinţa Comisiei Naţionale de Heraldică a Republicii Moldova din 28 aprilie 1996, cu modificările şi completările introduse în şedinţa din 19 martie 2004.

[38] MORM, 2018, nr. 366-376, 28 septembrie, partea I, art. 607, p. 10-11.

[39] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 32, f. 31v, 114v.

XII. Concluzii

Într-un studiu mai vechi, care a văzut lumina tiparului în 2007 (Andrieș-Tabac 2007), am generalizat, pentru prima dată, experiența Republicii Moldova în domeniul heraldicii și vexilologiei rurale, arătând originile și bazele teoretice ale procesului de elaborare a stemelor și drapelelor sătești noi, explicând cadrul normativ în domeniu și rostul lui, trecând în revistă realizările primului deceniu de activitate a Comisiei Naționale de Heraldică și analizând procedeele heraldice utilizate la conceperea noilor însemne. Anii ce au urmat trebuiau să confirme și să dezvolte calea stabilită spre o heraldică nouă, respectând cât mai mult posibil tradiția heraldicii vii sau respingând-o, în favoarea unei emblematici mai stufoase și mai încărcate de mobile și diviziuni, care să admită „liberalizarea" canoanelor heraldice la dorința purtătorilor, autorilor sau pictorilor heraldici, în spiritul heraldicii baroce exorbitante sau a pseudoheraldicii comuniste. În fond, Comisia Națională de Heraldică, într-un sfert de veac de activitate, a ținut să lupte pentru păstrarea spiritului heraldicii vii în fiecare însemn avizat, explicând de câte ori a fost nevoie principiile și normele științifice și artistice ale heraldicii și vexilologiei. În consecință, la momentul actual, practic, întreaga simbolică teritorială, înregistrată oficial în Armorialul General al Republicii Moldova, se înscrie în limitele conturate de Comisie chiar de la începuturile activității ei și rămâne fidelă principiilor heraldicii vii.

Stemele și drapelele rurale, adoptate în anii 2017-2018, nu fac excepție de la principiile enunțate și utilizează aceleași procedee heraldice canonice.

Păstrarea stemelor teritoriale vechi, proprii sau invocând o origine teritorială mai veche a locuitorilor de azi, se poate vedea în stemele satelor Caracui, Corten, Giurgiulești, Zarojeni.

Asumarea unor elemente din stemele foștilor proprietari ai moșiei se regăsește în stemele satelor Capaclia, Caracui, Cuhnești, Plop, Vișinești și a comunei Țiganca.

Asumarea armelor grăitoare rămâne în continuare cel mai popular procedeu heraldic pentru simbolurile teritoriale noi. Astfel de arme apar în stemele satelor Băcioi, Bisericani, Brăila, Capaclia, Cot, Doroțcaia, Frumușica, Giurgiulești, Malcoci, Movileni, Plop, Sireți, Străisteni, Țiganca, Țiganca Nouă, Vișinești, Zarojeni și ale comunelor Băcioi, Gura Căinarului, Țiganca.

Marcarea unor evenimente istorice importante, reale sau legendare, s-a făcut în stemele satelor Cioburciu, Doroțcaia, Țiganca, Țiganca Nouă și a comunei Țiganca.

Marcarea unei situații geografice și a bogățiilor naturale excepționale se poate urmări în stemele satelor Brăila, Caracui, Cioburciu, Ciuciulea, Cot, Cuhnești, Doroțcaia, Giurgiulești, Gura Căinarului, Malcoci, Movileni, Serghieni, Țiganca și ale comunelor Cuhnești și Gura Căinarului.

Marcarea unor profesii sau ocupații economice specifice s-a realizat în stemele satelor Băcioi, Caracui, Ciuciulea, Corten, Ghioltosu, Gura Căinarului, Malcoci, Serghieni, Sireți, Țiganca, Țiganca Nouă, Vișinești și ale comunelor Băcioi și Gura Căinarului.

Invocarea unor tradiții etnografice și folclorice a câștigat tot mai mult teren în ultimii ani și se poate vedea în stemele satelor Capaclia, Ciuciulea, Corten, Giurgiulești, Țiganca, Țiganca Nouă.

Invocarea specificului etnic a devenit un obicei mai ales pentru localitățile cu populație neromânească, cum este cazul stemelor satelor Ciuciulea, Corten, Vișinești, Zarojeni și a comunei Țiganca. Cazul satului Corten, primul sat cu populație de origine bulgară din Republica Moldova, a constituit un bun prilej pentru crearea unui standard heraldic și vexilologic național.

Invocarea unor monumente, istorice sau naturale se regăsește în stemele satelor Ciuciulea, Capaclia, Plop și a comunei Țiganca.

Simbolizarea stării sociale istorice a locuitorilor apare în stemele satelor Bisericani (răzeși), Brăila (răzeși), Ciuciulea (țărani mănăstirești), Movileni (răzeși), Sireți (răzeși) și a comunei Băcioi (răzeși).

Trebuie să remarcăm și faptul că în ultimii ani procesul de elaborare a stemelor și drapelelor teritoriale, și mai ales a celor rurale, s-a intensificat, iar procedura de adoptare și înregistrare a însemnelor a fost reglementată legislativ și pusă la punct datorită instituirii Cabinetului de heraldică în cadrul Aparatului Președintelui Republicii Moldova în 2013. Cu toate acestea, numărul total, la zi, al unităților teritoriale dotate cu steme și drapele legale nu a ajuns încă la o zecime măcar. Astfel, continuarea procesului de creare a stemelor și drapelelor sătești și comunale rămâne încă un imperativ al timpului, înscris în năzuința de redobândire a unei autonomii locale din ce în ce

mai largi şi mai reale, care a fost ştirbită simţitor în procesul politic din ultimele două decenii.

În final, trebuie să reiterăm că marcarea identităţii colective a comunităţilor rurale din ţara noastră trebuie sprijinită şi aprofundată prin toate instrumentele accesibile: ştiinţifice, administrative, economice, de popularizare etc. Pentru ca aceasta să-şi joace rolul de coagulare a mentalităţii colective, pe plan naţional şi internaţional, din ce în ce mai mult. Pentru că stemele şi drapelele încă fac parte organică din ceea ce înţelegea Nicolae Iorga prin „steag de cultură".

Bibliografie

Andrieş-Tabac 1997: S. Andrieş-Tabac, Coroana navală şi problemele heraldicii româneşti actuale. In: Arhiva Genealogică, IV (IX), 3-4 (Iaşi 1997), 337-347.

Andrieş-Tabac 1998: S. Andrieş-Tabac, Heraldica teritorială a Basarabiei şi Transnistriei (Chişinău 1998).

Andrieş-Tabac 2005: S. Andrieş-Tabac, Stemele şi drapelele satelor Varniţa şi Zaim. In: Simpozion de numismatică, dedicat centenarului Societăţii Numismatice Române (1993-2003). Chişinău, 26-28 noiembrie 2003: Studii, note şi comunicări (Bucureşti 2005), 205-211.

Andrieş-Tabac 2007: S. Andrieş-Tabac, Marcarea identităţii colective a satelor în heraldica şi vexilologia Republicii Moldova. In: Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului tradiţional din Republica Moldova. Materialele Conferinţei Internaţionale, Chişinău, 2-4 august 2007 (Chişinău 2007), 224-241.

Andrieş-Tabac 2008: S. Andrieş-Tabac, Introducere în heraldică. Noţiuni generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc (Bucureşti 2008).

Andrieş-Tabac 2008a: S. Andrieş-Tabac, Coroana navală şi heraldica românească. In: S. Andrieş-Tabac, Introducere în heraldică. Noţiuni generale şi întregiri la armorialul teritorial românesc (Bucureşti 2008), 151-169.

Andrieş-Tabac 2017: S. Andrieş-Tabac, Simbolurile heraldice ale satelor Capaclia şi Vişniovca, raionul Cantemir. In: Al XVII-lea simpozion de numismatică, Chişinău, 4-6 octombrie 2017. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2017), 46-48.

Andrieş-Tabac 2018: S. Andrieş-Tabac, Noile simboluri heraldice ale comunelor Ciorescu şi Băcioi, municipiul Chişinău. In: Materialele Conferinţei Internaţionale „Identităţile Chişinăului", ediţia a IV-a, 19-20 octombrie 2017, Chişinău, Republica Moldova (Chişinău 2018), 258-264.

Andrieş-Tabac 2018a: S. Andrieş-Tabac, Note pe marginea stemei satului Malcoci, raionul Ialoveni. In: Istorie şi cultură. In honorem academician Andrei Eşanu (Chişinău 2018), 729-737.

Andrieş-Tabac 2019: S. Andrieş-Tabac, Simbolurile satelor Caracui, Giurgiuleşti, Plop şi ale comunei Gura-Căinarului. In: Conferinţa ştiinţifică „Istorie. Arheologie. Muzeologie" a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (ediţia a XXIX-a), Chişinău, 17-18 octombrie 2019. Program. Rezumatele comunicărilor (Chişinău 2019), 49-50.

Andrieş-Tabac 2019a: S. Andrieş-Tabac, Simbolurile satelor Cioburciu, Ciuciulea, Corten, Doroţcaia, Sireţi. In: Al XVIII-lea simpozion de numismatică, Chişinău, 24-25 octombrie 2019. Programul şi rezumatele comunicărilor (Chişinău 2019), 43-44.

Andrieş-Tabac 2020: S. Andrieş-Tabac, Stemele şi drapelele comunelor Ţiganca (raionul Cantemir) şi Cuhneşti (raionul Glodeni). In: Sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice „Muzeul şi Societatea: provocările noilor paradigme" a Muzeului Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, Chişinău, 25 octombrie 2019. Buletin Ştiinţific, Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, Fascicula Etnografie şi Muzeologie, *in print*.

Balan 1942: T. Balan, Documente bucovinene, vol. VI (Bucureşti 1942).

Balaban, Ţopa 2006: T. Balaban, T. Ţopa, Gura Căinarului. In: Localităţile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 6 (Chişinău 2006), 746-751.

Bezviconi 1935: Gh. Bezviconi, Boierii Stamati. Din trecutul nostru, III, 15-16 (Chişinău 1935), 3-47.

Bezviconi 1943: Gh. G. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru, vol. II (Bucureşti 1943).

Burlacu 1994: Gh. Burlacu, Bourul Moldovei – semn de hotar. In: Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", XXXI, (Iaşi 1994), 517-543.

Buzilă 2020: V. Buzilă, Frunzarii verzi utilizaţi în obiceiurile de la începutul verii, *in print*.

Cernovodeanu 1977: D. Cernovodeanu, Ştiinţa şi arta heraldică în România (Bucureşti 1977).

Chirtoagă 1996: I. Chirtoagă, Cioburciu. Revista de istorie a Moldovei 2, 1996, 67-84.

Coman 1996: M. Coman, Bestiarul mitologic românesc (Bucureşti 1996).

Constantinescu 1963: N.A. Constantinescu, Dicţionar onomastic românesc (Bucureşti 1963).

Domencu, Nicu 2001: I. Domencu, V. Nicu, Capaclia. In: Localităţile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 3 (Chişinău 2001), 129-133.

Dron 1998: I. Dron, Căinari. Natura, Chişinău, 1998, decembrie.

Dron 2001: I. Dron, Studii şi cercetări (Chişinău 2001).

Eremia 1970: A. Eremia, Nume de localităţi. Studiu de toponimie moldovenească (Chişinău 1970).

Ernst 1997: F. Ernst, Deutsche in bessarabischen Orten nach der Volkszählung 1930. Museum und Archiv. Jahresheft 1996 des Heimat Museums der Deutschen aus Bessarabien (Mühlacker 1997).

Eşanu 2001: V. Eşanu, Coibărciul în sistemul de apărare din Sud-Estul Moldovei în sec. al XXVI-lea. Revista de istorie a Moldovei 1-4, 2001, 67-70.

Ghinoiu 2005: I. Ghinoiu, Comoara satelor. Calendar popular (Bucureşti 2005).

Hagi-Moscu 1918: [E. Hagi-Moscu], Steme boiereşti din România (Bucureşti 1918).

Iordan 1963: I. Iordan, Toponimia românească (Bucureşti 1963).

Iordan 1983: I. Iordan, Dicţionar al numelor de familie româneşti (Bucureşti 1983).

Kernbach 1995: V. Kernbach, Dicţionar de mitologie generală. Mituri. Divinităţi. Religii (Bucureşti 1995).

Larionescul 1976: T. Larionescul, Armorialul Moldovei de Sus: Album heraldic (Bucureşti 1976).

Marian 1994: Sim. Fl. Marian, Sărbătorile la români. Studiu etnografic, vol. II (Bucureşti 1994).

Mocanu 1999: M. Mocanu, Giurgiuleşti. Monografie etnofolclorică (Chişinău 1999).

Munteanu, Munteanu 1996: E. Munteanu, L.-G. Munteanu, Aeterna Latinitas. Mică enciclopedie a gândirii europene în expresie latină (Iaşi 1996).

Năstase 1933: Gh. I. Năstase, „Hotarul lui Halil Paşa" şi „cele 2 Ceasuri". Schiţarea unei probleme de geografie istorică şi politică moldovenească. Viaţa Basarabiei 4-5, 1933, 243-257; 6, 309-322.

Olaru 2000: N. Olaru, Sireţi. Scurtă istorie în documente, mărturii şi imagini (Chişinău 2000)

Pastoureau 1992: M. Pastoureau, Dictionnaire des couleurs de notre temps. Symbolique et société (Paris 1992).

RSS Moldovenească 1988: RSS Moldovenească. Orânduire administrativ-teritorială la data de 1 aprilie 1988 (Chişinău 1988).

Tiron 2020: T.-R. Tiron, Stemele familiei Balş, *in print*.

Ţopa, Zamfirov 2001: T. Ţopa, D. Zamfirov, Caracui. In: Localităţile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 3 (Chişinău 2001), 141-145.

Vişniovca 1971: Vişniovca. In: Enciclopedia Sovietică Moldovenească, vol. 2 (Chişinău 1971), 63.

Андриеш-Табак 2013: С. Андриеш-Табак, Новые дворянские печати старых молдавских бояр. Предварительные наблюдения: [научное сообщение на IV-ой Сфрагистической конференции, Киев, 24 ноября 2013 г.], mss.

Бабичев, Боровский 1999: Н. Т. Бабичев, Я.М. Боровский, Словарь латинских крылатых слов, изд. 5-е (Москва 1999).

Вишневка 1982: Вишневка. В сб.: Советская Молдавия. Краткая энциклопедия (Кишинев 1982), 105.

Дрон 2001b: И. Дрон, Названия гагаузских сел Молдавской ССР. In: I. Dron, Studii şi cercetări (Chişinău 2001), 327-338.

Загальні відомості: Загальні відомості про село [Зарожани] (Офіційний сайт села Зарожани http://deniususser.wixsite.com/zarojany60034/blank-cee5, accesat 24 iulie 2018).

Історія міст 1969: Історія міст і сіл Української РСР: в двадцяти шести томах, Чернівецька область (Київ 1969).

Новаков, Гургуров 2009: С.З. Новаков, Н.Н. Гургуров, Село Кортен. Времена и судьбы (Кишинев 2009).

Халиппа 1907: И.Н. Халиппа, Роспись землевладений и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В сб.: Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, т. III (Кишинев 1907), 8-229.

Rural heraldic symbols adopted in the Republic of Moldova in 2017-2018

Keywords: heraldry, vexillology, rural coat of arms, rural flag, Republic of Moldova.

Abstract: Regarding the rural heraldic and vexillological projects, the years 2017-2018 were some prolific ones for the Republic of Moldova. In this article are presented, mentioned in their order of registration in the General Armorial of the Republic of Moldova, some of the rural achievements adopted during the above-mentioned period and which have not been published yet. These are the coats of arms and flags of the *villages of Capaclia* (Cantemir district), *Caracui* (Hânceşti district), *Cioburciu* (Ştefan-Vodă district), *Ciuciulea* (Glodeni district), *Corten* (Taraclia district), *Doroţcaia* (Dubăsari district), *Giurgiuleşti* (Cahul district), *Plop* (Donduşeni district), *Sireţi* (Străşeni

district), *Vişniovca* (Cantemir district), as well as those of Gura-Căinarului commune (including the villages of Gura-Căinarului and Zarojeni, Floreşti district). The concepts of the symbols were elaborated by the author (for Corten, in collaboration with Savva Taucci), and their drawings were made by the painters Iurie Caminschi (Caracui, Ciuciulea, Corten, Doroţcaia, commune of Gura-Căinarului), Sergius Ciocanu (Cioburciu), Oxana Diaconu-Catan (Capaclia), Alexandru Roşca-Ceban (Giurgiuleşti, Sireţi, Vişniovca), Mariana Şlapac (Plop). Analyzing the symbolism of the new coats of arms, the author notes that at their base were placed old territorial coats of arms, family coats of arms (that belonged to the owners of the estate of sometime), emblems that symbolize important historical events, onomastic meanings, the geographical situation, the natural wealth, the ethnic or social origins of the inhabitants, the economic concerns or the ethnographic traditions of the respective localities. The coats of arms elaborated during this period tend to keep the spirit of the living heraldry, promoted by the National Heraldic Committee of Heraldry since the beginning of its activity.

List of illustrations:

Fig. 1-2. The coat of arms and the flag of the Vişniovca village, Cantemir district, 2017.

Fig. 3. The coat of arms of the Rosetti family (apud Emanoil Hagi-Moscu).

Fig. 4-5. The coat of arms and the flag of the Capaclia village, Cantemir district, 2017.

Fig. 6-7. The coat of arms and the flag of the Ciuciulea village, Glodeni district, 2017.

Fig. 8-9. The coat of arms and the flag of the Doroţcaia village, Dubăsari district, 2017.

Fig. 10-11. The coat of arms and the flag of the Cioburciu village, Ştefan-Vodă district, 2017.

Fig. 12-13. The coat of arms and the flag of the Corten village, Taraclia district, 2017.

Fig. 14-15. The seals of the Offices of Cahulo-Prut and Ismail districts (*ocol*), 1857.

Fig. 16-17. The coat of arms (2000) and the flag (project since 2001) of the Taraclia district (*judeţ*).

Fig. 18-19. The coat of arms and the flag of the Scientific Society of Bulgarian Studies of the Republic of Moldova, 2016.

Fig. 20. The coat of arms of Korten village, Stara Zagora commune, Sliven region, Bulgaria.

Fig. 21-22. The coat of arms and the flag of the Sireţi village, Străşeni district, 2017.

Fig. 23. The village police seal in the Sireţi village, Chişinău district, applied on a document of 1863.

Fig. 24-25. The coat of arms and the flag of the Giurgiuleşti village, Cahuldistrict, 2017.

Fig. 26-27. Seals of the Giurgiuleşti colony, 1857 and 1860.

Fig. 28-29. The coat of arms and the flag of the Plopvillage, Donduşeni district, 2017.

Fig. 30-31. The first project of the coat of arms and the flag of the Plop village, 2017.

Fig. 32. The coat of arms of the Stamati family (apud Gheorghe Bezviconi).

Fig. 33-34. The coat of arms and the flag of the Gura Căinarului village, Gura Căinarului commune, Floreşti district, 2018.

Fig. 35-36. The coat of arms and the flag of the Zarojeni village, Gura Căinarului commune, Floreşti district, 2018.

Fig. 37-38. The coat of arms and the flag of the Gura Căinarului commune, Floreşti district, 2018.

Fig. 39-40. The coat of arms and the flag of the Caracui village, Hânceşti district, 2018.

Сельские геральдические символы, утвержденные в Республике Молдова в 2017-2018 годах

Ключевые слова: геральдика, вексиллология, сельский герб, сельский флаг, Республика Молдова.

Резюме: В Республике Молдова 2017 и 2018 годы оказались весьма плодотворными в области разработок сельских геральдических и вексиллологических символов. В статье представлена часть таковых знаков, принятых в указанный период и не ставших предметом других опубликованных исследований, в порядке их регистрации в Общем гербовнике Республики Молдова. Речь идет о гербах и флагах *сел Вишневка* (района Кантемир), *Джурджулешть* (района Кахул), *Дороцкая* (района Дубэсарь), *Капаклия* (района Кантемир), *Каракуй* (района Хынчешть), *Кортен* (района Тараклия), *Плоп* (района Дондушень), *Сирець* (района Стрэшень), *Чобурчиу* (района Штефан-Водэ), *Чучуля* (района Глодень), а также коммуны *Гура Кэинарулуй* (включая села Гура Кэинарулуй и Зарожень, района Флорешть). Концепции символов были разработаны автором (в случае села Кортен в сотрудничестве с Саввой Таукчи), а их рисунки были выполнены художниками Оксаной Диакону-Катан (Капаклия), Юрием Каминским (Дороцкая, Каракуй, Кортен, Чучуля, коммуна Гура Кэинарулуй), Александром Рошка-Чебан (Вишневка, Джурджулешть, Сирець), Серджиусом Чокану (Чобурчиу), Марьяной Шлапак (Плоп). Анализируя символику новых знаков, автор отмечает, что в их основу легли старинные территориальные гербы, фамильные гербы бывших помещиков, эмблемы, символизирующие важные исторические события, ономастические значения, географическое

положение, природные богатства, этническое или социальное происхождение жителей, экономические занятия или этнографические традиции соответствующих населенных пунктов. Гербы, разработанные в рассматриваемый период, как правило, решены в духе живой геральдики, настойчиво пропагандируемом Национальной комиссией по геральдике с начала ее деятельности.

Список иллюстраций:

Рис. 1-2. Герб и флаг села Вишневка района Кантемир, 2017 г.

Рис. 3. Герб семьи Росетти (по Эмануилу Хаджи-Моску).

Рис. 4-5. Герб и флаг села Капаклия района Кантемир, 2017 г.

Рис. 6-7. Герб и флаг села Чучуля района Глодень, 2017 г.

Рис. 8-9. Герб и флаг села Дороцкая района Дубэсарь, 2017 г.

Рис. 10-11. Герб и флаг села Чобурчиу района Штефан-Водэ, 2017 г.

Рис. 12-13. Герб и флаг села Кортен района Тараклия, 2017 г.

Рис. 14-15. Печати Приказов округов Кахуло-Прут и Измаил, 1857 г.

Рис. 16-17. Герб (2000 г.) и флаг (проект 2001 г.) уезда Тараклия.

Рис. 18-19. Герб и флаг Научного общества болгаристов Республики Молдова, 2016 г.

Рис. 20. Герб села Кортен общины Стара-Загора Сливенской области, Болгария.

Рис. 21-22. Герб и флаг села Сирець района Стрэшень, 2017 г.

Рис. 23. Печать сельской полиции села Сирець уезда Кишинэу, оттиск на документе 1863 г.

Рис. 24-25. Герб и флаг села Джурджулешть района Кахул, 2017.

Рис. 26-27. Печати колонии Джурджулешть, 1857 и 1860 гг.

Рис. 28-29. Герб и флаг села Плоп района Дондушень, 2017 г.

Рис. 30-31. Первый проект герба и флага села Плоп, 2017 г.

Рис. 32. Герб семьи Стамати (по Георгию Безвикони).

Рис. 33-34. Герб и флаг села Гура Кэинарулуй коммуны Гура Кэинарулуй района Флорешть, 2018 г.

Рис. 35-36. Герб и флаг села Зарожень коммуны Гура Кэинарулуй района Флорешть, 2018 г.

Рис. 37-38. Герб и флаг коммуны Гура Кэинарулуй района Флорешть, 2018 г.

Рис. 39-40. Герб и флаг села Каракуй района Хынчешть, 2018 г.

31.03.2020

Dr. Silviu Andrieş-Tabac, Heraldist de Stat al Republicii Moldova, Cabinetul de heraldică, Aparatul Preşedintelui Republicii Moldova, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, nr. 154, MD-2073 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-7224-8716, e-mail: silviu_tabac@yahoo.fr

Anatol Petrencu, RUSIA, 2019: „ACESTA A FOST UN AN GREU...” [“ЭТО БЫЛ ТЯЖЕЛЫЙ ГОД...”]

Chişinău: Balacron, 2020, 296 p., ISBN:978-9975-66-689-3

Prezenta monografie a doctorului habilitat în ştiinţe istorice, profesor universitar Anatol Petrencu, este rodul unei aprofundate analize şi cercetări a politicii interne şi externe a Federaţiei Ruse în 2019, catalogată drept mare putere mondială, politică văzută la propriu şi tratată obiectiv prin prisma unui istoric. Subiectul abordat este raportat la gravele evenimente interne cu care se confruntă societatea rusă şi metodele de înlăturare a lor, la propaganda ideologică şi justeţea politicii promovate de actuala guvernare în formarea noii gândiri, a cărei menire este de a îndoctrina masele prin impunerea, convingerea şi acceptarea normelor de moralitate într-o societate acaparată de actuala guvernare.

Lucrarea cuprinde abrevieri, o introducere, două părţi – fiecare a câte patru capitole, consideraţii finale, bibliografie selectivă, 12 anexe, rezumate în limbile rusă şi engleză, indice de nume.

În introducere (pp. 7-18), sunt expuse actualitatea temei, scopul monografiei şi sarcinile problemei, care reies din interesul generat de Federaţia Rusă la nivelul politicului şi al politicilor promovate. Este relevat impactul acestei politici asupra statelor vecine – Ucraina, Belarus, Georgia şi, mai ales, asupra locuitorilor din Republica Moldova. Viziunile autorului au drept suport exemple de analiză şi comparaţie cu politica reală, promovată de Federaţia Rusă în lume şi în Republica Moldova, cercetări realizate de specialişti în geopolitică, precum Jean-Sylvestre Mongrenier, Oleg Serebrian, Cristian Chirca (p. 14), ca sursă fiind utilizate studiile istorice, documentele politice, lucrările documentate la faţa locului, atât ale autorilor din ţară, cât şi ale celor de peste hotare, cum ar fi Orlando Figes, Thierry Wolton, Marian Voicu.

Unele anexe prezentate de către distinsul istoric reuşesc să întregească istoriografia problemei tratate în monografie cu patru recenzii la cărţile apărute în 2018-2019. Cartea „În urma lui Putin” („После Путина”) a lui Constantin Dolgov, un susţinător şi înflăcărat adept al Preşedintelui

Federaţiei Ruse, vine să completeze unele aspecte şi decizii întreprinse de administraţia rusă şi de însuşi V. Putin în toţi aceşti ani de guvernare (Anexa 1, pp. 214-222).

Alexandru-Horaţiu Frişcu, în „Comunismul între utopie şi delir”, ne oferă o istorie ilustrată a comunismului într-o altă abordare, făcând o incursiune în istoria Rusiei ţariste şi sovietice şi evidenţiind mai multe trăsături specifice ruşilor (Anexa 2, pp. 223-230).

Diplomatul Oleg Serebrian, în monografia „Rusia la răspântie. Geoistorie, geocultură, geopolitică”, ne sugerează şi îndeamnă să cunoaştem şi să înţelegem mai bine ce prezintă Federaţia Rusă şi la ce ne putem aştepta de la ea, în condiţiile actualei guvernări din Republica Moldova (Anexa 3, pp. 230-239).

Orlando Figes, istoric englez, reputat specialist în istoria Rusiei, în lucrarea „Revoluţia rusă. 1891-1924. Tragedia unui popor”, tradusă din engleză de Cornelia Marinescu, vorbeşte despre tragedia poporului rus, bântuit de evenimentele

revoluţionare şi de cele ale crizei determinate de foametea din timpul ţarismului, precum şi de efectele instalării instituţiilor fundamentale ale regimului stalinist-sovietic după decesul lui V. Lenin (Anexa 4, pp. 239-247).

Prima parte a lucrării, intitulată sugestiv ***Politica externă a insuficientului Imperiu***, cuprinde patru capitole (pp. 20-102). În primul capitol sunt expuse *raporturile Federaţiei Ruse cu statele din imediata ei apropiere: Ucraina, Belarus, Georgia şi Republica Moldova*. Relaţiile dintre aceste state pornesc, iniţial, de la opinia Preşedintelui Federaţiei Ruse, care „consideră faptul destrămării URSS drept o mare catastrofă a secolului XX" (p. 20). V. Putin ignoră cu desăvârşire realităţile obiective privind angajamentele internaţionale, asumate anterior, referitor la respectarea suveranităţii, independenţei şi integrităţii teritoriale a statelor europene. Politica sa ridică multe semne de întrebare. Nu-i recunoaşte pe ucraineni şi bieloruşi ca naţiuni aparte, ci îi consideră, mai degrabă, acelaşi popor cu ruşii. Pe un ton defaimător se implică în interpretarea istoriei şi a conducerii Georgiei, distorsionând istoria popoarelor caucaziene prin recunoaşterea independenţei Abhaziei şi a Osetiei de Sud (p. 42). Autorul observă că, deşi a fost semnat tratatul privind Uniunea Statală Rusia-Belarus, această Uniune se confruntă cu o mulţime de probleme de ordin geopolitic, economic, comercial, financiar. Preşedintele A. Lukaşenko este un susţinător fidel al lui V. Putin, atunci când are de câştigat din relaţiile bilaterale, şi un critic dur al oponentului său, atunci când interesele ţării sale sunt desconsiderate (pp. 38-39). Sunt relevante opiniile autorului referitoare la relaţiile dintre Federaţia Rusă şi Ucraina, agravate în 2014, după anexarea Crimeei şi instalarea regimurilor separatiste în regiunile Donbas şi Lugansk, cu suportul multilateral şi militar al Federaţiei Ruse. Alegerea lui V. Zelenski, un adevărat patriot al ţării sale, în calitate de Preşedinte al Ucrainei, generează mai multe întrebări şi mai puţine răspunsuri cu privire la normalizarea raporturilor bilaterale ruso-ucrainene (pp. 22-37). Odată cu capturarea definitivă, în 2019, a Republicii Moldova şi impunerea în posturile-cheie de conducere a ţării a oamenilor devotaţi Rusiei, independenţa politică a Republicii Moldova devine formală şi lipsită de sens. Aceasta este considerată a fi cea mai incontestabilă victorie a Federaţiei Ruse în Republica Moldova. Autorul constată că „Republica Moldova s-a dovedit a fi cea mai slabă verigă în şirul statelor ex-sovietice în ceea ce priveşte apărarea suveranităţii şi independenţei de stat" (p. 48).

Cele câteva documente, prezentate în anexe, întregesc discursul monografic al autorului cu material informativ referitor la politica de supuşenie şi smerenie a clasei politice de la Chişinău, în frunte cu preşedintele I. Dodon, faţă de tot ceea ce se dictează de la Moscova. Cercetătorul subliniază, în „Declaraţia de protest privind lichidarea de către Dodon a Muzeului Ocupaţiei Sovietice", faptul că preşedintele promovează în acţiunile sale falsificarea adevărului istoric, impunând o singură modalitate de gândire despre trecut – gândirea ocupantului sovietic. Prin închiderea Muzeului Ocupaţiei Sovietice, care reflecta acele crime comise de regimul comunist, se urmăreşte împiedicarea recuperării memoriei noastre colective, a memoriei victimelor regimului comunist, adică se interzice definitiv de a evoca şi comemora tragedia şi suferinţele poporului nostru (Anexa 6, pp. 255-256).

A.Petrencu, în unele conversaţii purtate cu cetăţenii, afirmă că nu va rămâne mirat dacă se va ajunge la redenumirea bulevardului „Ştefan cel Mare şi Sfânt" din centrul Chişinăului, în bulevardul „Vladimir Putin", un caz precedent fiind înregistrat în capitala Ceceniei, oraşul Groznâi (Anexa 7, pp. 256-258). Această continuitate se poate observa şi în aspectul lingvistic.

În capitolul doi, „*Limba rusă – instrument al expansionismului*", se demonstrează cum limba rusă, una din marile limbi ale omenirii, alături de literatura rusă clasică, se transformă, pe cale politică, dintr-o valoare culturală mondială într-o armă de expansiune, servind drept pretext pentru intervenţia Federaţiei Ruse în apărarea şi promovarea comunităţilor vorbitoare de limbă rusă, în detrimentul limbii locuitorilor printre care comunitatea rusă este stabilită cu traiul. Spaţiul vorbitorilor de limbă rusă devine sau este transformat în spaţiul Rusiei (p. 51). Comunitatea vorbitorilor de limbă rusă din Republica Moldova promovează spiritul actual de gândire al Federaţiei Ruse, legat de istoria Rusiei şi susţinut în unanimitate de socialiştii lui I. Dodon, care îşi propun să conserve, pe cât este de posibil, comunitatea rusă ca entitate distinctă, care nu are drept scop cunoaşterea şi studierea istoriei,

culturii şi a limbii române, valori ale poporului cu care conlocuiesc. În opinia autorului, acest fapt creează o discrepanţă uriaşă între comunităţi şi o limitare în drepturi a cetăţenilor Republicii Moldova de etnie rusă (Anexa 8, pp. 259-264).

Un subiect deosebit de interesant, examinat în cel de-al treilea capitol al monografiei, *Propaganda privind rolul exclusivist al URSS în victoria asupra Germaniei*", dezvăluie atitudinea conducerii Federaţiei Ruse faţă de Polonia, manifestată prin două aspecte: conflictul diplomatic ruso-polonez de la Tirana, din septembrie 2019, cu poziţia Federaţiei Ruse faţă de raporturile sovieto-poloneze în anii 1939-1944 (pp. 61- 66) şi interpretările preşedintelui V. Putin privind geneza celui de-al Doilea Război Mondial, expuse în cadrul unei „prelegeri" pe care a ţinut-o în faţa liderilor de state CSI în decembrie 2019, la Sankt-Petersburg. În ambele situaţii, este remarcată metoda de soluţionare a problemelor de ordin istoric (însă fără participarea istoricilor), prin prisma rolului dominant al Federaţiei Ruse ca succesoare a URSS (p. 76). Tonalitatea şi maniera de expunere a diplomatului rus şi a Preşedintelui Rusiei demonstrează o vădită atitudine de superioritate faţă de omologii săi. În opinia lui V. Putin, vinovaţi de declanşarea conflictului mondial sunt tocmai guvernele occidentale, care le-au oferit naziştilor un fel de „Carte blanche" pentru revanşă, venind, totodată, cu acuzaţii şi în adresa statului polonez privind criza sudetă (p. 72). Autorul evidenţiază mai multe teze greşite ale liderului de la Kremlin – expuse de pe o poziţie stalinistă, dar care nu reflectă adevărul istoric – referitoare la un şir de evenimente din cadrul perioadei interbelice şi a celui de-al Doilea Război Mondial (pp. 70-80), pe care le combate cu un document important având o valoare istorică deosebită – „Rezoluţia Parlamentului European referitoare la comemorarea a 80 de ani de la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial şi importanţa memoriei istorice europene pentru viitorul Europei", în care se stipulează că ambele regimuri totalitare, nazist şi comunist, sunt recunoscute ca fiind responsabile, în egală măsură, de declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial, de comiterea crimelor grave împotriva umanităţii, de înfiinţarea şi funcţionarea lagărelor de concentrare, de realizarea deportărilor (Anexa 5, pp. 248-254).

În această ordine de idei, au fost organizate două *Mese rotunde*, cu participarea nemijlocită a autorului lucrării, una din acestea desfăşurându-se în incinta Liceului Teoretic „Gheorghe Asachi" din Chişinău, unde s-a discutat informaţia referitoare la neparticiparea preşedintelui Republicii Moldova la manifestările din Polonia cu ocazia împlinirii a 80 de ani de la declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial, expusă de dr. Anatol Ţăranu. S-a constatat cu regret că „absenţa preşedintelui la solemnităţile din Polonia este o dovadă a lipsei de cultură politică şi constituie o lovitură acordată intereselor naţionale ale Republicii Moldova" (Anexa 10, pp. 266-267). În cea de-a doua şedinţă, organizată în cadrul Universităţii de Stat din Moldova, cu genericul „80 de ani de la intrarea URSS în cel de-al Doilea Război Mondial", la care au fost prezenţi Excelenţa sa Bartlomiej Zdaniuk, Ambasadorul Poloniei în Republica Moldova, conf. univ. dr. Sergiu Matveev, decanul facultăţii de Istorie şi Filosofie, profesori universitari, studenţi şi alte persoane interesate de eveniment, s-a discutat despre actualitatea subiectului abordat, precum şi interpretările nu întotdeauna corecte şi conforme adevărului, prezentate de anumite state (Anexa 9, pp. 264-266).

În ultimul capitol al primei părţi, „*Cursa înarmării şi educaţia populaţiei în spirit militarist*" (pp. 80-102), este scos în evidenţă, demonstrativ şi deschis, rolul propagandei mediatice în promovarea imaginii armatei ruse, a cursei înarmărilor, cu scopul intimidării adversarilor săi reali sau imaginari (p. 102). Evocarea, în cadrul unei şedinţe a Consiliului de Securitate, a centrelor industriale care produc avioane militare şi strategice de bombardament, arme de mare precizie, mijloace de apărare aeriană şi cosmică, cu aplicarea tehnologiilor cu intelect artificial, altă tehnică militară de război, bazată pe principii fizice şi complexe robotizate, vine să confirme pretenţia de mare putere mondială a Federaţiei Ruse. (pp. 81-84). Autorul contrapune acestei propagande mediatice un şir de eşecuri înregistrate în diferite regiuni şi unităţi ale armatei ruse, „militari ruşi decedaţi în exerciţiul funcţiunii" (p. 85), „catastrofa submarinului AS-12" (p. 86), „tragedia de la Severodvinsk" (p. 87), „incendii la obiectele militare" (pp. 88-90), demonstrând că ceea ce se difuzează la posturile de televiziune (Pervyi kanal) nu reprezintă tocmai starea de spirit reală din armată.

Cercetătorul Anatol Petrencu subliniază efortul masiv depus de Federaţia Rusă la educarea

tinerei generaţii în spiritul militarismului, prin organizarea, cu ocazia diferitor date jubiliare, a numeroase parade militare, a marşurilor solemne pe străzile oraşelor din Federaţia Rusă şi din alte state, specificând şi Republica Moldova, ceea ce ruşii numesc „Бессмертный полк" (Regimentul nemuritor) (p. 90). Odată cu întemeierea şi promovarea taberelor, cluburilor paramilitare, autorităţile ruse încearcă să implementeze educaţia patriotică, moştenită de la regimul totalitar comunist, încă de la o vârstă fragedă. În locul comemorării militarilor căzuţi în lupte, tinerii sunt antrenaţi în mânuirea armelor, în lupte marţiale, cu scopul implantării în subconştientul cetăţenilor săi a ideii că Rusia este înconjurată de duşmani şi va veni timpul când ea va trebui apărată cu ajutorul armelor (pp. 90-91). Autorul, spre final, formulează unele concluzii generale asupra primei părţi din monografie (pp. 101-102).

Partea a doua a lucrării, ***Probleme interne ale Federaţiei Ruse*** (pp. 103-206), este structurată, la fel, în patru capitole şi se referă la un şir de probleme grave cu care s-a confruntat societatea şi administraţia rusă pe parcursul anului 2019. Cataclismele naturale (incendiile şi inundaţiile de proporţii), catastrofele aviatice, avariile la diferite centre industriale, exploziile din blocurile locative, provocate de scurgerile de gaze naturale, numeroasele accidente stradale au pus la grea încercare şi cu foarte multe semne de întrebare posibilitatea gestionării situaţiilor de criză de către actuala guvernare a Rusiei.

În primul capitol, *Forţa unei supraputeri se verifică în timpul nenorocirilor: cataclismele şi factorul administrativ*, autorul se întreabă ironic cu referire la numeroasele focare de incendii care au cuprins vastele teritorii din Federaţia Rusă: „Oare nu ar fi toate aceste incendii, provocate de factorul uman, o formă de protest împotriva actualei guvernări?" (p. 107). Ironizări în adresa activităţii sociale şi a societăţii ruse făcute de cetăţenii Federaţiei Ruse au fost expuse pe reţelele de socializare de către renumitului actor umorist Maksim Galkin (p. 113). Incendii forestiere de proporţii au fost înregistrate şi în alte state ale lumii, precum Australia, Canada, SUA. Autorităţile statelor respective au depus însă toate eforturile, mobilizând resursele umane şi materiale pentru salvarea populaţiei sinistrate şi stingerea imediată a incendiilor. Studiul demonstrează că, în unele cazuri, responsabilii (guvernatorii sau administraţia publică locală) din unele regiuni ale Federaţiei Ruse nu numai că nu au intervenit la timp în stingerea incendiilor, ci, dimpotrivă, au considerat că e mai rentabil să fie lăsată pădurea să ardă decât să fie stinsă, „cheltuielile financiare ar fi mai mari la stingere, decât pagubele materiale de pe urma arderii" (p. 115). Ecologii ruşi au demonstrat că, în anumite locuri, persoanele interesate au incendiat de bună voie locurile din taiga, unde copacii au fost tăiaţi în mod ilicit, stimulaţi cu sume de bani (80 000 ruble) pentru provocarea incendiilor (p. 114). Din cronica incendiilor şi a inundaţiilor, alcătuită meticulos şi expusă de către distinsul istoric (pp. 108-128), se creează impresia că într-o societate precum cea din Federaţia Rusă numai o forţă divină poate interveni şi înlătura cataclismele naturale abătute asupra ţării şi soluţiona problemele cu care se confruntă populaţia de rând. Această forţă este întruchipată în actualul preşedinte, V. Putin, care intervine de două ori în decurs de o lună în aceeaşi regiune (Irkutsk), implicându-se la faţa locului în rezolvarea problemelor iscate (pp. 126-140). Autorul concluzionează că, în Federaţia Rusă, legile nu sunt respectate şi aplicate aşa cum ar fi trebuit să funcţioneze într-un stat de drept; administratorii regionali şi locali se tem să ia decizii fundamentale în mod independent, şi numai la intervenţia directă a preşedintelui, problemele pot fi soluţionate, dar şi atunci parţial (pp. 132-135).

În capitolul secund, *Accidente rutiere*, autorul expune în ordine cronologică numeroasele exemple de accidente rutiere, înregistrate în Federaţia Rusă în 2019, ca şi, de altfel, în toată lumea. Reieşind din statisticile din Federaţia Rusă şi cele ale ONU – „în fiecare an, în accidente rutiere mor 1,35 milioane oameni sau un om la fiecare 24 de secunde" (p. 177) – se atrage atenţia asupra cauzelor frecvente ce duc la accidente soldate cu final tragic, cele directe: viteza excesivă (p. 149), depăşirile neasigurate şi neregulamentare (p. 156), nerespectarea regulilor de circulaţie, în special a luminii roşii a semaforului la trecerea intersecţiei cu cale ferată (p. 150, 177), urcarea la volan în stare de ebrietate (p. 150, 154), starea de somnolenţă (p. 152), dar şi indirecte: calitatea drumurilor (pp. 177-178), calitatea şi vechimea maşinilor (p. 146), iluminatul stradal (p. 151), condiţiile meteo nefavorabile (p. 145). Se observă că au fost adoptate mai multe acte normative pentru diminuarea accidentelor rutiere, printre care două programe federale – „Sporirea

securităţii transportului auto" pentru 2006-2012 şi 2013-2020 (p. 177) şi „Legea privind accidentele rutiere comise în stare de ebrietate", „Legea privind responsabilitatea conducătorilor auto care au comis accidente în stare de ebrietate" – care stipulează privaţiune de libertate de la 7 la 12 ani a persoanelor responsabile de accident, în caz de deces (pp. 150-151). Se pare că dictonul latin *Via – vita* „Drumul înseamnă viaţă" este aplicat cu mare greu în Federaţia Rusă.

În cel de-al treilea capitol, intitulat *Alte probleme sociale*, deşi au existat şi există programe de soluţionare a problemelor cu care se confruntă societatea rusă, unele dintre ele – manifestaţiile stradale, problema gunoiului menajer, a spaţiului locativ, lupta forţelor de ordine cu presupuşii terorişti – nu au fost soluţionate de administraţia de la Kremlin nici în perioada precedentă anului 2019, nici în anul supus examinării. Spre exemplu, „Reforma gunoiului în vederea adunării şi prelucrării deşeurilor menajere", prin crearea unor combinate de prelucrare a gunoiului în mai multe regiuni ale ţării, nu a fost preluată şi implementată pe întreg teritoriul statului în acelaşi fel. Autorul accentuează – şi suntem de acord pe deplin – că aceste probleme sunt actuale şi pentru alte state ale lumii, inclusiv pentru cetăţenii Republicii Moldova, „care pot visa frumos la timpurile când vom avea şi noi un astfel de combinat modern" (p. 183). Un alt aspect, analizat într-o altă ordine de idei, prevede însăşi conducerea de la Moscova, care a demonstrat frică şi neîncredere faţă de propriii săi alegători în timpul campaniei electorale pentru Duma de Stat, când sute de persoane au fost reţinute, bătute, li s-au întocmit dosare penale şi au fost condamnaţi la ani grei de închisoare (pp. 178-181). Deşi examinate selectiv de autorul lucrării, aceste probleme sunt expuse împreună. Consider că o parte din ele, spre exemplu „lupta forţelor de ordine cu presupuşii terorişti", ar fi fost potrivit să fie expuse separat, poate, într-un alt capitol, cu o examinare mai aprofundată şi cu relatarea mai multor cazuri de acest gen, cum a menţionat însuşi autorul, urmărindu-se „rezultatul acelor percheziţii, arestări, cu soarta finală a dosarelor acelor persoane" (p. 182).

Ultimul capitol este dedicat vizitelor de documentare ale autorului în cadrul unor Conferinţe ştiinţifice internaţionale (Anexa 12, pp. 269-276), desfăşurate în două mari oraşe cu valoare istorică, culturală şi spirituală ale Federaţiei Ruse, amplasate diametral opus din punct de vedere geografic. Primul este oraşul Velikii Novgorod, centrul cultural-istoric, aflat la distanţă de 193 km de Sankt-Petersburg, cel care a stat la baza genezei istoriei Rusiei, „variagul Riurik, în 862, pune bazele statalităţii Rusiei, iar din 1136 oraşul devine prima şi unica republică de pe teritoriul Rusiei medievale" (pp. 193-194). Datorită faptului că oraşul nu s-a aflat sub dominaţia tătaro-mongolă, s-au păstrat multe monumente ale arhitecturii ruse vechi, amplasate în centrul istoric al oraşului, declarat din decembrie 1992 Patrimoniu Mondial UNESCO. Oraş cu catedrale, biserici şi mănăstiri ortodoxe vechi (Catedrala „Sfânta Sofia", construită între 1045-1050, Catedrala „Naşterii Maicii Domnului", 1117-1119, Catedrala „Sfântul Nicolai", Mănăstirea „Antoniev", din 1106, Biserica „Adormirii", sec. XII, Biserica „Sfânta Paraschiva", din sec. XIII, Biserica „Femeilor Mironosiţe", Biserica „Sfântul Procopiu", din sec. XVI), monumente istorice devenite simbol al oraşului şi atracţie turistică, precum „O mie de ani ai Rusiei" al sculptorului Mihail Mikeşin, edificat la 1862, care reprezintă, pe grupuri, marile personalităţi ale vieţii social-politice şi culturale, care au contribuit la glorificarea Rusiei (pp. 194-196).

Al doilea oraş menţionat în lucrare este Ekaterinburg, numit de autor „capitala Uralului" (p. 201). Datorită distanţei geografice, este mai puţin agreat de turişti. A devenit cunoscut prin faptul că este locul unde familia ţarului rus Nicolai al II-lea a fost impusă să trăiască după abdicare şi masacrată în 1918 în renumita casă a inginerului Ipatiev, demolată de conducerea URSS în anul 1977. Actualmente, pe acel loc se înalţă o catedrală „Hram na krovi" (pp. 199-200), iar la 17 km distanţă de oraş, pe locul numit „Ganina Iama", unde au fost aruncate cadavrele familiei Imperiale ruse, se înalţă o mănăstire, în incinta căreia funcţionează un muzeu al istoriei Rusiei din timpul domniei lui Nicolai al II-lea. Tot acolo au fost ridicate şapte biserici din lemn, bustul şi monumentul copiilor ţarului Nicolai al II-lea (p. 201). Spre deosebire de Velikii Novgorod, în oraşul Ekaterinburg s-au păstrat doar monumente edificate în perioada sovietică, precum cel al lui I. Sverdlov (oraşul i-a purtat numele din 1924 şi până în 1991), al constructorului radioului A. Popov, V. Lenin, S. Kirov, Gh. Jukov. Pe casa din care în anii războiului sovieto-german se difuzau ştirile Biroului sovietic de informaţii ale renumitului prezentator I.

Levitan a fost amplasată o placă comemorativă (p. 204), iar remarcabilului poet şi interpret de cântece V. Vâsoţki i-a fost deschis un muzeu cu acelaşi nume, amplasat în cel mai înalt edificiu din oraş, care a intrat în Cartea Recordurilor Guinness (186 m). Acolo au fost expuse obiecte personale ale interpretului (valiza cu care a călătorit, chitara, scrisori autentice, chiar şi automobilul personal restaurat, „Mercedes 350W116") (pp. 202-203). Finalul părţii secunde se încheie cu unele concluzii generale, formulate de autorul monografiei. Acestea nu oferă doar anumite explicaţii, dar contribuie la mobilizarea cititorului în căutarea de alte noi inspiraţii în cercetarea şi înţelegerea realităţii istoriei contemporane ale statului şi societăţii ruse (pp. 205-206).

În *Consideraţii finale*, este exprimată speranţa şi optimismul autorului referitor la existenţa în Federaţia Rusă, deşi slabă, a unei opoziţii faţă de regimul actual; la acele caracteristici ale valorilor universale ale drepturilor omului, la progresele sociale şi culturale înregistrate spre bine de către societatea rusă. Concluzionează că „2019 a fost un an greu pentru societatea rusă, dar vine un nou an, 2020, care va aduce mai multe bucurii şi împliniri" (p. 210).

Lucrarea finalizează cu o bogată bibliografie selectivă (pp. 211-213), cu anexele care completează textul monografiei (pp. 214-276), cu rezumatele în limba rusă şi limba engleză (pp. 277-280), cu un indice de nume, care uşurează cu mult munca cercetătorilor interesaţi (pp. 281-288). Locurile vizitate şi descrise în cele două oraşe sunt completate cu imaginile foto color, realizate de autorul lucrării (pp. 289-296).

În încheiere constatăm că monografia semnată de Anatol Petrencu este o realizare de valoare, conţinând studii ce reflectă ultimele noutăţi din politica internă şi externă a Federaţiei Ruse, temeinic documentată. Conţine o amplă şi bogată informaţie de referinţă pentru istoria naţională şi universală, cu o sistematizare ştiinţifică a materialului util specialiştilor în domeniu. Oferă noi perspective de cercetare şi analiză studenţilor facultăţilor de istorie, celor de la ştiinţele sociale şi politice. Este recomandată nu doar specialiştilor, ci şi publicului larg de cititori.

24.07.2020

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3462-6269, e-mail: a_povestca@mail.ru

UN MAESTRU AL CUVINTELOR. ÎN AMINTIREA LINGVISTULUI VLAD POHILĂ

Ne-am despărţit de curând de eminentul lingvist, publicist, traducător şi redactor de carte, de un om devotat literelor româneşti, de un coleg admirat şi stimat, de Vlad Pohilă.

A plecat într-o lume mai bună un maestru care a crezut în eternitatea cuvântului sănătos, un promotor al culturii naţionale. Odată cu plecarea lui, Republica Moldova mai pierde o personalitate emblematică pentru lingvistica românească contemporană, unul dintre intelectualii care a luptat consecvent pentru suveranitatea limbii române la ea acasă, pentru corectitudinea gramaticală şi ortografică a limbii române vorbite şi scrise în spaţiul public. Este o pierdere teribilă şi pentru acei nenumăraţi dintre noi cu care a colaborat şi care l-au preţuit şi venerat.

Revista „Tyragetia" ne-a oferit prilejul, foarte trist în fond, de a-i cinsti memoria, de a-i aduce un meritat omagiu lui şi profesiunii sale, pe care a slujit-o cu mare dăruire.

Vlad Pohilă merită a fi evocat cu căldură şi recunoştinţă pentru ceea ce a făcut pe tărâm cultural, pentru promovarea adevăratelor valori naţionale şi universale.

Vlad Pohilă a fost simpatizat de mii şi mii de oameni. Iar simpatia şi-a câştigat-o făcând educaţie, cultivând dragostea şi respectul faţă de limba română, prin scrierile sale, prin sutele de cărţi şi reviste redactate, prin emisiunile radiofonice, prin luările de cuvânt şi moderarea diverselor evenimente culturale.

Cu bucurie, emoţie firească şi adâncă tristeţe ne oprim la cel care a fost pentru noi, muzeografii, Vlad Pohilă. O somitate în domeniul lingvistic, un munte al cunoaşterii, un om de o rară distincţie intelectuală, un om cu o biografie condensată în modestie şi simplitate, un om care ne-a deschis ochii în tot ce presupune arta de-a scrie şi vorbi româneşte, de-a citi şi depozita cunoştinţe, de-a gândi şi a ne exprima liber.

Avea o capacitate inepuizabilă de a-i învăţa pe alţii, de a risipi cu generozitate tot ce ştia şi tot ce

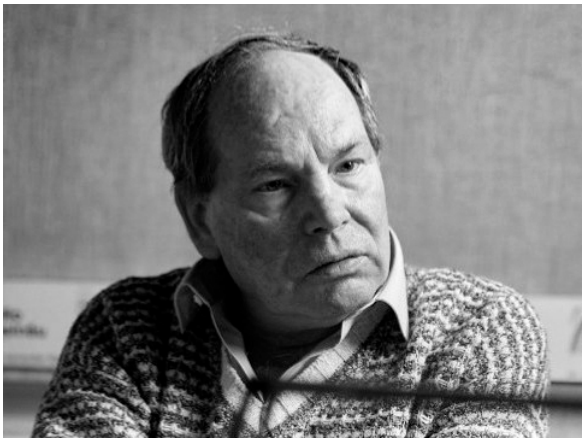

(6.04.1953 – 15.05.2020)

credea, cheltuind din propria sa fiinţă. Avea un har cu totul special de a-ţi da încredere. Alături de el erai mereu motivat să faci casă bună cu limba română, ştiai că poţi. Avea un fel de a fi pe care puţini ştiu să-l insufle cu discreţie, cu înţelepciune.

Considerăm că reputatul lingvist şi publicist Vlad Pohilă îşi merită cu prisosinţă un loc de cinste în pleiada personalităţilor marcante ale culturii şi lingvisticii româneşti din a doua jumătate a secolului al XX-lea – primele decenii ale secolului al XXI-lea.

Vlad Pohilă s-a născut pe 6 aprilie 1953, în satul Putineşti, raionul Floreşti. S-a stins din viaţă la 15 mai 2020, la vârsta de 67 de ani. A studiat la Facultatea de Jurnalism a Universităţii de Stat din Chişinău, apoi a urmat cursuri de muzeistică şi studiu al artelor la Moscova. Şi-a făcut doctoratul la Institutul de Filologie al Academiei de Ştiinţe a Moldovei. A colaborat cu numeroase publicaţii periodice. A fost redactor de cărţi şi reviste. A tradus proză scurtă, eseuri şi poezii din mai multe limbi, precum şi câteva romane.

Editorial, a debutat cu studiul „Nume proprii din alte limbi în context moldovenesc" (1988), urmat de alte lucrări ce au ca subiect corectitudinea limbii române: „Să citim, să scriem cu litere latine" (1989), „Grafia latină pentru toţi" (1990). În 1998, publică „Mic dicţionar de nume proprii

străine”, reeditat în câteva rânduri. Este unul dintre autorii „Dicționarului de greșeli” (Editura „ARC”, 1998). În 2017, semnează volumul „Elogiu lecturii”.

A colaborat cu Muzeul Național de Istorie a Moldovei începând cu ianuarie 2006, în calitate de redactor al publicațiilor instituției. În cei peste 14 ani de muncă prodigioasă la muzeu, a jucat un rol esențial în scoaterea la lumina tiparului a zeci de cărți și reviste, între care:

– Anuarul „Tyragetia”, vol. XV;
– Revista „Tyragetia. Serie nouă”, vol. I (XVI) – XIII (XXVIII), 26 de numere;
– Revista „Heraldica Moldaviae”, vol. 1-2;
– 19 monografii, cataloage și enciclopedii, apărute în seriile „Biblioteca Tyragetia” și „Tyragetia International”;
– 3 albume despre muzeu și colecțiile sale;
– 12 broșuri cu programul și rezumatele comunicărilor Conferinței științifice a Muzeului Național de Istorie a Moldovei și ale Simpozionului de Numismatică.

Și-a adus o contribuție deosebită și la acuratețea lingvistică a zeci de pliante și adnotări de expoziții, caiete educaționale și materiale promoționale, ajutând ca acestea să ajungă la vizitator în forma cea mai bună posibilă.

În adâncul memoriei noastre, a celor cu care a colaborat de-a lungul anilor, Vlad Pohilă stă întronat, pentru măreția demnității, pentru forța de propulsie a gândului, pentru claritatea și rigoarea limbajului, pentru comoara științifică a operei sale.

Aurelia Cornețchi

IN MEMORIAM EVGHENI GANSINSKII

În această vară, a plecat în nefiinţă un om deosebit, dintr-o bucată, cu suflet mare şi mâini de aur, care şi-a dedicat o parte din viaţă restaurării şi conservării patrimoniului nostru naţional.

Evgheni Gansinskii s-a născut la 1 mai 1954, la Chişinău. De mic copil, a fost fascinat de frumuseţea şi splendoarea pieselor arheologice. Aceasta se explică prin faptul că, fiind elev, a participat activ la săpăturile arheologice în cadrul şantierelor conduse de arheologul V.S. Bejlekci în sudul Basarabiei, unde erau investigate siturile de tip Gumelniţa. A rămas încântat de misterul care se ascunde în spatele vestigiilor arheologice, piese pe care a încercat să le întregească, pentru a le înţelege rostul.

Urmând studiile la instituţii tehnice, şi-a găsit vocaţia în restaurarea pieselor şi materialelor cu valoare istorică şi patrimonială. Datorită calităţilor sale intelectuale şi răbdării proverbiale, şi-a perfecţionat abilităţile în acest domeniu, fiind acreditat ca restaurator al bunurilor arheologice şi istorico-documentare. O adevărată provocare a fost restaurarea unor complexe şi obiecte din faianţă, marmură etc. Cu toate acestea, marea lui predilecţie au fost piesele din metal.

A efectuat restaurarea mai multor obiecte şi colecţii din Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, din Conacul-muzeu Constantin Stamati din Ocniţa, conacul-muzeu Serghei Lazo din Piatra, r-nul Orhei, Muzeul Alexei Mateevici din Zaim, r-nul Căuşeni, ş.a.

Activitatea de restaurator l-a făcut să se documenteze temeinic, studiind literatura de specialitate. A urmat cursuri de perfecţionare a calificării la instituţii de profil din Armenia şi România. A fost un mare admirator al muzeelor din Europa, Asia, Africa şi America, de unde a preluat experienţa marilor restauratori de vestigii istorice şi arheologice.

(01.05.1954 - 17.07.2020)

Ca recunoaştere a activităţii, valorii şi contribuţiei sale la dezvoltarea, prezervarea şi conservarea vestigiilor arheologice şi istorice naţionale, având în vedere meritele sale în valorificarea patrimoniului cultural, a fost menţionat de mai multe ori de conducerea Muzeului Naţional din Republica Moldova.

Colegii şi prietenii au fost surprinşi de pasiunea, dedicarea şi implicarea totală în cele ce făcea. Pentru contribuţia deosebită pe care a adus-o în dezvoltarea patrimoniului muzeal local şi naţional, Evghenii Gansinski merită toată recunoştinţa şi admiraţia noastră, dar şi regretul dispariţiei premature.

Odihneşte-te în pace, drag prieten !

Colegii şi prietenii

O LUMÂNARE APRINSĂ PENTRU IURIE CAMINSCHI

Chiar şi acum, la patru luni de la plecarea spre ceruri a bunului nostru prieten Iurie Caminschi, este greu să găsim cuvintele potrivite pentru a ne exprima îndurerarea. Plecarea lui subită ne-a lipsit de ocazia să-i spunem cât de mult l-am apreciat. Ştiam de suferinţa prin care trecea şi totuşi speram să mai poată rămâne printre noi o vreme. Mintea încă nu concepe să vorbim despre Iura la trecut, inima păstrându-i prezenţa vie.

La 18 mai, dimineaţa, l-am telefonat să-i zicem *La mulţi ani*! Împlinise recent 59 de ani. Vorbea de pe un pat de spital cu o voce caldă şi senină, care nu prevestea deznodământul cumplit ce avea să survină în aceeaşi seară. Pe la orele 23.00, inima lui greu încercată a încetat să mai bată...Un suflet mare porni să urce spre cer.

Ştia că era bolnav, presimţea că soarta nu-i hărăzise o viaţă lungă şi a învăţat să trăiasca fiecare zi, ca şi cum ar fi ultima. Modest fiind, nu prea vorbea despre aceasta, o dovedeau însă calităţile lui şi faptele. Iubind viaţa, i-a înconjurat pe cei dragi şi apropiaţi inimii lui cu multă atenţie, grijă şi ajutor. Iura a fost un frate şi un tată exemplar, un coleg veritabil, specialist competent, apărător de valori spirituale şi promotor al marilor idei naţionale.

Fire îngăduitoare, a învăţat să depăşească defectele aproapelui, apreciindu-i meritele. A iubit adevărul, dar mai mult a iubit oamenii, dăruindu-le câte o părticică din sufleul său mare. Fiind

(15.05.1961 - 18.05.2020)

receptiv şi cunoscând îndeletnicirile colegilor, a oferit constant spre cercetare obiecte din bogata colecţie pe care o deţinea.

Fire creativă, a reuşit să-şi tranforme vocaţia în profesie, absolvind Facultatea de Grafică şi Pictură a Institutului Pedagogic de Stat „Ion Creangă" din Chişinău. Valorificându-şi talentul şi abnegaţia, va deveni pictor heraldist în Cabinetul de Heraldică din cadrul Aparatului Preşedintelui Republicii Moldova şi membru al Comisiei Naţionale de Heraldică pe lângă Preşedintele Republicii Moldova.

Ne vom aminti cu drag şi bucurie de tine, Iura.

Îngerii să-ţi vegheze drumul lin în ceruri...

Adelaida Chiroşca

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judetean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 martie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 March

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате А4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археологіі АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 марта

BONS OFFICES
Casa Editorial Poligrafică

Casa editorial-poligrafică „Bons Offices”
mun. Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
tel/fax.: 500-894; tel.: 500-895, 27-66-44
e-mail: ion@bons.md